|| अर्हम् ||

श्रीमत्सुधर्मस्वामिगणभृत्प्ररूपितं

श्रीमच्चन्द्रगच्छालङ्कारश्रीमदभयदेवसूरिसूत्रितविवरणयुतं

श्रीमत्स्थानाङ्गसूत्रम् । (प्रथमो विभागः)

प्रकाशयित्री—१००० राजनगरवास्तव्य श्रेष्ठि मगनलाल पीतांबरदास
१००० सूर्यपुरवास्तव्य श्रेष्ठि दीपचंद सुरचंद
१००० छायापुरी श्रीजैनसंघ
५०१ सूर्यपुरवास्तव्य श्रेष्ठि शिवचंद सोमचंद
५०० सूर्यपुरवास्तव्य श्रेष्ठि नानचंद धनाजी

वितीर्णपूर्णद्रव्यसाहाय्येन श्रेष्ठि वेणीचन्द्र सुरचन्द्रद्वारा श्रीआगमोदयसमितिः

मोहमय्यां 'निर्णयसागर'मुद्रणालये रामचन्द्र येसू शेडगेद्वारा मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

वीरसंवत् २४४५. विक्रमसंवत् १९७५. (पण्यं २-१२-०) क्राईष्ट १९१८. प्रतयः १०००.

Printed by Râmchandra Yesu Shedge, at the Nirnayasâgar Press, No 23, Kolbhat Lane, Bombay.
Published by Sheth Venichand Surchand for Agamodayasamiti, Mehesana.

॥ अर्हम् ॥

नवाङ्गीटीकाकारश्रीमदभयदेवसूरिविरचितविवृत्तिसमेतं ।

श्रीस्थानाङ्गसूत्रम् ।

श्रीवीरं जिननाथं नत्वा स्थानाङ्गकतिपयपदानाम् । प्रायोऽन्यशास्त्रदृष्टं करोम्यहं विवरणं किञ्चित् ॥ १ ॥

इह हि श्रमणस्य भगवतः श्रीमन्महावीरवर्द्धमानस्वामिन इक्ष्वाकुकुलनन्दनस्य प्रसिद्धसिद्धार्थराजसूनोर्महाराजस्येव परमपुरुपकाराक्रान्तविक्रान्तरागादिशत्रोराज्ञाकरणदक्षक्ष्मापतिशतसततसेवितपादपद्मस्य सकलपदार्थसार्थसाक्षात्करणदक्षकेवलज्ञानदर्शनरूपप्रधानप्रणिध्यवबुद्धसर्वविषयग्रामस्वभावस्य[1] सकलत्रिभुवनातिशायिपरमसाम्राज्यस्य निखिलनीतिप्रवर्त्तकस्य परमगम्भीरान्महार्थादुपदेशान्निपुणबुद्ध्यादिगुणगणमाणिक्यरोहणधरणीकल्पेन भाण्डागारनियुक्तेनेव गणधरेण पूर्वकाले चतुर्वर्णश्रीश्रमणसङ्घभट्टारकस्य तत्सन्तानस्यैवोपकाराय[2] निरूपितस्य विविधार्थरत्नसारस्य[3] देवताधिष्ठि-

---

१ उपयोगः. २ °नस्य चोप° प्र. ३ °धार्थरत्न० प्र.

तस्य विद्याक्रियाबलवताऽपि पूर्वपुरुषेण केनापि कुतोऽपि कारणादनुन्मुद्रितस्यात एव च केषाञ्चिदनर्थभीरूणां मनोरथगोचरातिक्रान्तस्य महानिधानस्येव स्थानाङ्गस्य तथाविधविद्याबलविकलैरपि केवलधार्ष्ट्यप्रधानैः स्वपरोपकारायार्थविनियोजनाभिलाषिभिरत एव चाविगणितस्वयोग्यतैर्निपुणपूर्वपुरुषप्रयोगानुपश्रुत्य किञ्चित्स्वमत्योत्प्रेक्ष्य तथाविधवर्त्तमानजनानापृच्छ्य च तदुपायान् द्यूतादिमहाव्यसनोपेतैरिवास्माभिरुन्मुद्रणमिवानुयोगः प्रारभ्यते इति शास्त्रप्रस्तावना ॥ तस्य चानुयोगस्य फलादिद्वारनिरूपणतः प्रवृत्तिः, यत उक्तम्—"तस्से फलजोगमंगलसमुदायत्था तहेव दाराइं । तब्भेयनिरुत्तिक्कमपयोयणाइं च वच्चाइं ॥ १ ॥"ति, तत्र प्रेक्षावतां प्रवृत्तये फलमस्यावश्यं वाच्यम्, अन्यथा हि निष्प्रयोजनत्वमस्याशङ्कमानाः श्रोतारः कण्टकशाखामर्द्दन इव न प्रवर्त्तेरन्निति, तच्चानन्तरपरम्परभेदाद् द्विधा, तत्रानन्तरमर्थावगमः, तत्पूर्वकानुष्ठानतश्चापवर्गप्राप्तिर्या सा परम्परप्रयोजनमिति २। तथा योगः—सम्बन्धः, स च यद्युपायोपेयभावलक्षणो यदुतानुयोग उपायोऽर्थावगमादि चोपेयमिति तदा स प्रयोजनाभिधानादेवाभिहित इत्यवसरलक्षणः सम्बन्धोऽस्य वाच्यः, कोऽस्य दाने सम्बन्धोऽवसर इति भावः, योग्यो वा दाने अस्य क इति, तत्र भव्यस्य मोक्षमार्गाभिलाषिणः स्थितगुरूपदेशस्य प्राणिनोऽष्टवर्षप्रमाणप्रव्रज्यापर्यायस्यैव सूत्रतोऽपि स्थानाङ्गं देयमित्ययमवसरः, योग्योऽपि

१ °पहतैरिव० प्र २ तस्य (अनुयोगस्य) फलयोगमङ्गलसमुदायार्थास्तथैव द्वाराणि । तद् (अनुयोगद्वार) भेदनिरुक्तिक्रमप्रयोजनानि च वाच्यानि ॥ १ ॥ (विशेषावश्यकवृत्त्यभिप्रायेण प्रयोजनमिति भिन्नं द्वारं तथा च द्वारप्रयोजनमित्यर्थः) ३ प्रयोजनस्य भाषितत्वात्, यदि च न तथा तथाऽऽनन्तरमपि साध्य एव,

चायमेवेति, यत उक्तम्–"तिवरिसपरियागस्स उ आयारपकप्पनाममज्झयणं। चउवरिसस्स य सम्मं सूयगडं नाम अंगंति ॥ १ ॥ दसकप्पव्ववहारा संवच्छरपणगदिक्खियस्सेव। ठाणं समवाओऽवि य अंगे ते अट्ठ वासस्स ॥ २ ॥ त्ति" अन्यथा दानेऽस्याज्ञाभङ्गादयो दोषा इति २। तथा श्रेयोभूततयाऽस्य विघ्नसम्भवे तदुपहतशक्तयः शिष्या नैवात्र प्रवर्त्तेरन्निति तदुपशमाय मङ्गलमुपदर्शनीयम्, उक्तञ्च—"बहुविग्घाइं सेयाइं तेण कयमङ्गलोवयारेहिं। घेत्तव्वो सो सुमहानिहिव्व जह वा महाविज्जा ॥ १ ॥" इति, मङ्गलं च शास्त्रस्यादिमध्यावसानेषु क्रमेण शास्त्रार्थस्याविघ्नेन परिसमाप्तये तस्यैव स्थैर्याय तस्यैवाव्यवच्छेदाय च भवतीति, तदुक्तम्—"तं मंगलमाईए[3] मज्झे पज्जन्तए य सत्थस्स। पढमं सत्थत्थाविग्घपारगमणाय निद्दिट्ठं ॥१॥ तस्सेव य थिज्जत्थं मज्झिमयं अंतिमंपि तस्सेव। अव्वोच्छित्तिनिमित्तं सिस्सपसिस्साइवंसस्स ॥२॥"त्ति ॥ तत्रादिमङ्गलं 'सुयं मे आउसं! तेणं भगवये'त्यादिसूत्रं[4], नन्द्यन्तर्भूतत्वात् श्रुतशब्दस्य, भगवद्बहुमानगर्भत्वाद्वा आयुष्मता भगवतेत्यस्य, नन्दीभगवद्बहुमानयोश्च मङ्ग्यते—अधिगम्यते वाञ्छितमनेनेति मङ्गलार्थस्य युज्यमानत्वादिति, मध्यमङ्गलं पञ्चमाध्ययनस्यादिसूत्रं 'पंच महव्वए इत्यादि,' महाव्रतानां क्षायिकादिभावतया मङ्गलत्वाद्, भवति हि

---

१ त्रिवर्षपर्यायस्य तु आचारप्रकल्पनामाध्ययनम्। चतुर्वर्षस्य च सम्यक् सूत्रकृतं नामाङ्गमिति ॥ १ ॥ दशाकल्पव्यवहारा. सवत्सरपञ्चकदीक्षितस्यैव। स्थानाङ्गं समवायोऽपि चाङ्गे ते अष्टवर्षस्य ॥ २ ॥ २ बहुविघ्नानि श्रेयासि तेन कृतमङ्गलोपचारैः। ग्रहीतव्य· स सुमहानिधिरिव यथा वा महाविद्या ॥ १ ॥ ३ तन्मङ्गलमादौ मध्ये पर्यन्ते च शास्त्रस्य। प्रथमं शास्त्रार्थो(त्रस्या)विघ्नपारगमनाय निर्दिष्टम् ॥ १ ॥ तस्यैव च स्थैर्यार्थं मध्यममन्त्यमपि तस्यैव। अव्युच्छित्तिनिमित्त शिष्यप्रशिष्यादिवंशे ॥ २ ॥ ४ मङ्गलमादिसूत्रमिति योग .

क्षायिकादिको भावो मङ्गलं, यत उक्तम्—"नोआगमओ भावो सुविसुद्धो खाइयाइओ" त्ति, अथवा षष्ठाध्ययनादिसूत्रं 'छहिं ठाणेहिं संपन्ने अणगारे अरहई गणं धरित्तए' इत्यादि, अनगारस्य परमेष्ठिपञ्चकान्तर्गतत्वेन मङ्गलत्वात्, सूत्राभिधेयानां वा गणधरस्थानानां क्षायोपशमिकादिभावरूपतया मङ्गलत्वादिति, अन्तमङ्गलं तु दशमाध्ययनस्यान्तसूत्रं 'दसगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ते' तीहानन्तशब्दस्य वृद्धिशब्दवन्मङ्गलत्वादिति, सर्वमेव वा शास्त्रं मङ्गलं, निर्ज्जरार्थत्वात्, तपोवत्, मङ्गलभूतस्यापि शास्त्रस्य यो मङ्गलत्वानुवादः स शिष्यमतिमङ्गलत्वपरिग्रहार्थं, मङ्गलतया हि परिगृहीतं शास्त्रं मङ्गलं स्याद्, यथा साधुः, इत्यलं प्रसङ्गेनेति, इह च शास्त्रस्य मङ्गलादि निरूपितमपि तदनुयोगस्य द्रष्टव्यम्, तयोः कथञ्चिदभेदा[2]दिति ३। अथेदानीं समुदायार्थश्चिन्त्यते—तत्र स्थानाङ्गमित्येतच्छास्त्रनाम, नाम च यथार्थादिभेदात् त्रिविधं, तद्यथा—यथार्थमयथार्थमर्थशून्यं च, तत्र यथार्थं प्रदीपादि, अयथार्थं पलाशादि, अर्थशून्यं डित्थादि, तत्र यथार्थं शास्त्राभिधानमिष्यते, तत्रैव समुदायार्थपरिसमाप्तेः, यत एवमतस्तन्निरूप्यते—तत्र च स्थानमङ्गं चेति पदद्वयं निक्षेपणीयमिति, तत्र स्थानं नामस्थापनादिभेदात् पञ्चदशधा, यदाह—"नाम[1] ठवणा[2] दविए[3] खेत्ते[4]ऽद्धा[5] उड्ढ[6] उवरती[7] वसही[8] । संजम[9] पग्गह[10] जोहे[11]" अचल[12] गणण[13] संधणा[14] भावे[15] ॥ १ ॥ त्ति, तत्र स्थानमिति नामैव नामस्थानं, यस्य वा सचेतनस्याचेतनस्य वा स्थानमिति नाम क्रियते तद्वस्तु नाम्ना स्थानं नामस्थानमित्युच्यते, तथा स्थाप्यत इति स्थापना—अक्षादिः, सा च स्थानाभिप्रायेण स्थाप्यमाना स्थानम[3]प्यभिधीयते, ततः स्थापनैव स्थानं स्थापनास्थानं, तथा

१ नोआगमतो भाव. सुविशुद्ध' क्षायिकादिक. । २ कथंचिद्भेदा० प्र ३ अपिना अन्यव्यपदेशा अपि.

द्रव्यं–सचित्ताचित्तमिश्रभेदं स्थानं गुणपर्यायाश्रयत्वात्, ततः कर्मधारय इति, तथा क्षेत्रम्–आकाशं, तच्च तत् स्थानं च द्रव्याणामाश्रयत्वात् क्षेत्रस्थानं, तथा अद्धा–कालः, स च स्थानं, यतो भवस्थितिः कायस्थितिश्च भवकालः कायकालश्चाभिधीयते, स्थितिश्च स्थानमेवेति, 'उड्ड'त्ति ऊर्ध्वतया स्थानम्–अवस्थानं पुरुषस्य ऊर्ध्वस्थानं–कायोत्सर्ग इति, इह स्थानशब्दः क्रियावचनः, एवं निषदनत्वग्वर्त्तनादिस्थानमपि द्रष्टव्यम्, ऊर्ध्वशब्दस्योपलक्षणत्वादिति, तथा उपरतिः–विरतिः सैव स्थानं विविधगुणानामाश्रयत्वात्, विशेषार्थो वेह स्थानशब्दः, ततो विरतेः स्थानं–विशेषो विरतिस्थानं, तच्च देशविरतिः सर्वविरतिर्वेति, तथा वसतिः स्थानमुच्यते, स्थीयते तस्मिन्नितिकृत्वेति, तथा संयमस्य स्थानं संयमस्थानम्, इह स्थानशब्दो भेदार्थः, संयमस्य शुद्धिप्रकर्षापकर्षकृतो विशेषः संयमस्थानं, तथा प्रगृह्यते–उपादीयते आदेयवचनत्वाद्यः स प्रग्रहो–ग्राह्यवाक्यो नायक इत्यर्थः, स च लौकिको लोकोत्तरश्चेति, तत्र लौकिको राजयुवराजमहत्तरामात्यकुमाररूपो, लोकोत्तरश्चाचार्योपाध्यायप्रवर्त्तकस्थविरगणावच्छेदकरूप इति, तस्य स्थानं–पदं प्रग्रहस्थानमिति, तथा योधानां स्थानम्–आलीढप्रत्यालीढवैशाखमण्डलसमपादरूपं शरीरन्यासविशेषात्मकं योधस्थानं, तथा 'अचल'त्ति अचलतालक्षणो धर्म्मः सादिसपर्यवसितादिरूपः स्थानमचलतास्थानं, तथा 'गणण'त्ति गणनाविषयं स्थानमेकद्व्यादिशीर्षप्रहेलिकापर्यन्तं गणनास्थानं, तथा सन्धानं द्रव्यतश्छिन्नस्य कञ्चुकादेरच्छिन्नस्य तु पक्ष्मोत्पद्यमानतन्त्वादेरिति, भावतस्तु छिन्नस्य प्रशस्ताप्रशस्तभावस्य पुनः सन्धानमच्छिन्नस्य त्वपरापरोत्पद्यमानस्य प्रशस्ताप्रशस्तभावस्य सन्धानं तदेव स्थानं–वस्तुनः संहतत्वेनावस्थानं सन्धानस्थानं, 'भावे'त्ति भावानाम्–औदयिकादीनां स्थानम्–अवस्थि-

तिरिति भावस्थानमिति । एवमिह स्थानशब्दोऽनेकार्थः, इह च वसतिस्थानेन गणनास्थानेन वाऽधिकार इति दर्शयिष्यते ॥ इदानीमङ्गनिक्षेप उच्यते, तत्र गाथा—"नामंगं ठवणंगं दव्वंगं चेव होइ भावंगं । एसो खलु अंगस्सा निक्खेवो चउव्विहो होइ ॥ १ ॥" त्ति, तत्र नामस्थापने प्रसिद्धे, द्रव्याङ्गं पुनर्द्रव्यस्य–मद्यौषधादेरङ्गं–कारणमवयवो वेति द्रव्याङ्गं, भावस्य–क्षायोपशमिकादेरेवमेवाङ्गं भावाङ्गमिति, इह भावाङ्गेनाधिकार इत्यपि दर्शयिष्यते, तत्र तिष्ठन्त्यासते वसन्ति यथावदभिधेयतयैकत्वादिभिर्विशेपिता आत्मादयः पदार्था यस्मिंस्तत् स्थानम्, अथवा स्थानशब्देनेहैकादिकः सङ्ख्याभेदोऽभिधीयते, ततश्चात्मादिपदार्थगतानामेकादिदशान्तानां स्थानानामभिधायकत्वेन स्थानम्, आचाराभिधायकत्वादाचारवदिति, स्थानञ्च तत्प्रवचनपुरुपस्य क्षायोपशमिकभावरूपस्याङ्गमिवाङ्गं चेति स्थानाङ्गमिति समुदायार्थः ४। तत्र च दशाध्ययनानि, तेषु प्रथममध्ययनमेकादित्वात् सङ्ख्याया एकसङ्ख्योपेतात्मादिपदार्थप्रतिपादकत्वात् एकस्थानम्, तस्य च महापुरस्येव चत्वार्यनुयोगद्वाराणि भवन्ति, तद्यथा–उपक्रमो निक्षेपोऽनुगमो नयश्चेति, तत्र अनुयोजनमनुयोगः,–सूत्रस्यार्थेन सह सम्बन्धनम्, अथवा अनुरूपोऽनुकूलो वा यो योगो–व्यापारः सूत्रस्यार्थप्रतिपादनरूपः सोऽनुयोग इति, आह च—"अणुजोजणमणुजोगो सुयस्स नियएण जमभिधेयेण । वावारो वा जोगो जो अणुरूवोऽणुकूलो वा ॥ १ ॥" इति, अथवा अर्थापेक्षया अणोः–लघोः पश्चाज्जाततया वा अनुशब्दवाच्यस्य सूत्रस्य योऽभिधेये

१ नामाङ्गं स्थापनाङ्गं द्रव्याङ्गं चैव भवति भावाङ्गम् । एष खलु अङ्गस्य निक्षेपश्चतुर्विधो भवति ॥ १ ॥ २ इह च प्र ३ सवन्ध. प्र. ४ अनुयोजनमनुयोगः सूत्रस्य निजकेन यदभिधेयेन । व्यापारो वा योगो योऽनुरूपोऽनुकूलो वा ॥ १ ॥ ५ सूत्रानुयोगापेक्षया पुस्त्वं.

योगो–व्यापारस्तेन सम्बन्धो वा सोऽणुयोगोऽनुयोगो वेति, आह च—"अहवा जमत्थओ थोवपच्छभावेहि सुयमणुं
तस्स । अभिधेये वावारो जोगो तेणं व संबंधो ॥ १ ॥" त्ति, तस्य द्वाराणीव द्वाराणि–तत्प्रवेशमुखानि, एकस्थानका-
ध्ययनपुरस्यार्थाधिगमोपाया इत्यर्थः, नगरदृष्टान्तश्चात्र, यथा हि अकृतद्वारं नगरमनगरमेव भवति, कृतैकद्वारमपि दुर-
धिगमं कार्यातिपत्तये च, चतुर्मूलद्वारं तु प्रतिद्वारानुगतं सुखाधिगमं कार्यानतिपत्तये च, एवमेकस्थानकाध्ययनपुरम-
प्यर्थाधिगमोपायद्वारशून्यमशक्याधिगमं भवति, एकद्वारानुगतमपि च दुरधिगमं, सप्रभेदचतुर्द्वारानुद्वारानुगतं तु सु-
खाधिगममित्यतः फलवान् द्वारोपन्यास इति ५ । तानि च द्वित्रिद्विद्विभेदानि क्रमेण भवन्तीति तद्भेदाः ६ । निरु-
क्तिस्तु उपक्रमणमुपक्रम इति भावसाधनः शास्त्रस्य न्यासदेशसमीपीकरणलक्षणः, उपक्रम्यते वाऽनेन गुरुवाग्योगेने-
त्युपक्रम इति करणसाधनः, उपक्रम्यतेऽस्मिन्निति वा शिष्यश्रवणभावे सतीत्युपक्रम इत्यधिकरणसाधनः, उपक्रम्यतेऽ-
स्मादिति वा विनीतविनेयविनयादित्युपक्रम इत्यपादान इति, एवं निक्षेपणं निक्षिप्यते वाऽनेनास्मिन्नस्मादिति वा निक्षे-
पो न्यासः स्थापनेति पर्यायाः, एवमनुगमनमनुगमः अनुगम्यतेऽनेनास्मिन्नस्मादिति वाऽनुगमः–सूत्रस्य न्यासानुकूलः
परिच्छेदः, एवं नयनं नयः नीयतेऽनेनास्मिन्नस्मादिति वा नयः–अनन्तधर्मात्मकस्य वस्तुन एकांशपरिच्छेद इत्यर्थः ७ ।
अथैषामुपक्रमादिद्वाराणामित्थंक्रमे किं प्रयोजनमिति ?, अत्रोच्यते, न ह्यनुपक्रान्तं सदसमीपीभूतं निक्षिप्यते, नचानि-

१ अथवा यदर्थंत स्तोकपश्चाद्भावाभ्यां सूत्रमणु तस्य । अभिधेये व्यापारो योगस्तेन वा सवन्ध. ॥ १ ॥

क्षिसं नामादिभिरर्थतोऽनुगम्यते, न चार्थतोऽननुगतं नयैर्विचार्यते इत्ययमेव क्रम इति, उक्तञ्च—“दारकमोऽयमेव उ निक्खिप्पइ जेण नासमीवत्थं । अणुगम्मइ नानंत्थं नाणुगमो नयमयविहूणो ॥ १ ॥”त्ति ८ ॥ तदेवं फलादीन्युक्तानि। साम्प्रतमनुयोगद्वारभेदभणनपुरस्सरमिदमेवाध्ययनमनुचिन्त्यते–तत्रोपक्रमो द्विविधो–लौकिकः शास्त्रीयश्च, तत्र लौकिकः पोढा–नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात्, तत्र नामस्थापने क्षुण्णे, द्रव्योपक्रमो द्वेधा–सचेतनाचेतनमिश्र-द्विपदचतुष्पदापदरूपस्य द्रव्यस्य परिकर्म्म विनाशश्चेति, तत्र परिकर्म्म–गुणान्तरोत्पादनं विनाशः–प्रसिद्ध एव, एवं क्षेत्रस्य–शालिक्षेत्रादेः कालस्य त्वपरिज्ञातस्वरूपस्य नाडिकादिभिः परिज्ञानं, भावस्य च–गुर्वादिचित्तलक्षणस्यानवगतस्येङ्गितादिभिरवगम इति, शास्त्रीयोऽपि पोढैव–आनुपूर्वीनामप्रमाणवक्तव्यताऽर्थाधिकारसमवतारभेदात्, तत्रानुपूर्वी दशधाऽन्यत्रोक्ता, तत्र चोत्कीर्त्तनगणनानुपूर्व्योरिदमवतरति, उत्कीर्त्तनञ्च एकस्थानं द्विस्थानं त्रिस्थानमित्यादि, गणनं तु परिसङ्ख्यानं–एकं द्वे त्रीणि इत्यादि, सा च गणनानुपूर्वी त्रिप्रकारा–पूर्वानुपूर्वी पश्चानुपूर्व्यनानुपूर्वी चेति, पूर्वानुपूर्व्येदं प्रथमं सद् व्याख्यायते पश्चानुपूर्व्या दशममनानुपूर्व्या त्वनियतमिति, तथा नाम दशधा–एकादि दशान्तं, तत्र षड्नाम्न्यस्यावतारः, तत्रापि क्षायोपशमिके भावे, क्षायोपशमिकभावस्वरूपत्वात् सकलश्रुतस्येति, उक्तञ्च–“छव्विहनामे भावे खओवसमिए सुयं समोयरति । जं सुयणाणावरणक्खओवसमजं तयं सव्वं ॥ २ ॥”ति । तथा प्रमाणं द्रव्यादि-

१ द्वारक्रमोऽयमेव तु निक्षिप्यते येन नासमीपस्थं । नान्यत्रानुगम्यते नानुगमो नयमतविहीनः ॥१॥ २ षड्विधनाम्नि भावे क्षायोपशमिके श्रुतं समवतरति । यत् श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमजं तत्सर्वम् ॥ १ ॥

भेदाच्चतुर्विधं, तत्र क्षायोपशमिकभावरूपत्वादस्य भावप्रमाणे अवतारो, यत आह—"दव्वादि चउब्भेयं पमीयते जेण तं पमाणंति । इणमज्झयणं भावोत्ति भावमाणे समोयरति ॥ १ ॥"त्ति, भावप्रमाणं च गुणनयसङ्ख्याभेदतस्त्रिधा, तत्रास्य गुणप्रमाणसङ्ख्याप्रमाणयोरेवावतारः, नयप्रमाणे तु न सम्प्रति, यदाह—"[2]मूढनेइयं सुयं कालियं तु न नया समोयरंति इहं । अपुहुत्ते समोयारो नत्थि पुहुत्ते समोयारो ॥ १ ॥"त्ति, गुणप्रमाणं तु द्विधा–जीवगुणप्रमाणमजीवगुणप्रमाणं च, तत्र अस्य जीवोपयोगरूपत्वात् जीवगुणप्रमाणेऽवतारः, तस्मिन्नपि ज्ञानदर्शनचारित्रभेदतस्त्र्यात्मके अस्य ज्ञानरूपतया ज्ञानप्रमाणे, तत्रापि प्रत्यक्षानुमानोपमानागमात्मके प्रकृताध्ययनस्याप्तोपदेशरूपत्वादागमप्रमाणे, तत्रापि लौकिकलोकोत्तरभेदे परमगुरुप्रणीतत्वेन लोकोत्तरे सूत्रार्थोभयात्मनि तथा चाह–[3]जीवाणणत्तणओ जीवगुणे बोहभावओ णाणे । लोगुत्तरसुत्तत्थोभयागमे तस्स भावाओ ॥ १ ॥" तत्राप्यात्मानन्तरपरम्परागमभेदतस्त्रिविधेऽर्थतस्तीर्थकरगणधरतदन्तेवासिनः सूत्रतस्तु गणधरतच्छिष्यतत्प्रशिष्यानपेक्ष्य यथाक्रममात्मानन्तरपरम्परागमेष्ववतारः, सङ्ख्याप्रमाणमन्यत्र प्रपञ्चितं तत एवावधारणीयं, तत्र चास्य परिमाणसङ्ख्यायामवतारः, तत्रापि कालिकश्रुतदृष्टिवादश्रुतपरिमाणभेदतो द्विभेदायां कालिकश्रुतपरिमाणसङ्ख्यायां, कालिकश्रुतत्वादस्येति, तत्रापि शब्दापेक्षया सङ्ख्येयाक्षरपदाद्यात्मकतया सङ्ख्यातपरिमाणात्मिकायां पर्यायापेक्षया त्वनन्तपरिमाणात्मिकायां, अनन्तगमपर्यायत्वादागमस्य,

---

१ द्रव्यादि चतुर्भेदं प्रमीयते येन तत्प्रमाणमिति । इदमध्ययनं भावो भावमाने समवतरति ॥ १ ॥ २ मूढनयिकं श्रुतं कालिकं तु न नयाः समवतरन्तीह । अपृथक्त्वे समवतारो नास्ति पृथक्त्वे समवतार· ॥ १ ॥ ३ जीवानन्यत्वात् जीवगुणे बोधभावात् ज्ञाने । लोकोत्तरसूत्रार्थोभयागमे तस्य भावात् ॥ १ ॥

तथा चाह—'अणंता गमा अणंता पज्जवा' इत्यादि। तथा वक्तव्यता स्वसमयेतरोभयवक्तव्यताभेदात् त्रिधा, तत्रेदं स्वसमयवक्तव्यतायामेवावतरति, सर्वाध्ययनानां तद्रूपत्वात्, तदुक्तम्—"[1]परसमओ उभयं वा सम्मद्दिट्ठिस्स समओ जेणं। ता सव्वज्झयणाइं ससमयवत्तव्वनिययाइं ॥ १ ॥"ति तथा अर्थाधिकारो वक्तव्यताविशेष एव, स चैकत्वविशिष्टात्मादिपदार्थप्ररूपणलक्षण इति। तथा समवतारः–प्रतिद्वारमधिकृताध्ययनसमवतारणलक्षणः, स चानुपूर्व्यादिषु लाघवार्थमुक्त एवेति न पुनरुच्यते, तथाहि—"[2]अहुणा य समोयारो जेण समोयारियं पइद्दारं। एगट्ठाणमणुगओ सो लाघवओ ण पुण वच्चो ॥ १ ॥" निक्षेपस्त्रिधा–ओघनामसूत्रालापकनिष्पन्नभेदात्, आह च—"[3]भण्णइ घेप्पइ य सुहं निक्खेवपयाणुसारओ सत्थं। ओहो नामं सुत्तं निखेत्तव्वं तओऽवस्सं ॥ १ ॥" तत्रौघः–सामान्यमध्ययनादि नाम, उक्तञ्च—"[4]ओहो जं सामन्नं सुयाभिहाणं चउव्विहं तं च। अज्झयणं अज्झीणं आओ झवणा य पत्तेयं ॥ १ ॥ नामादि चउब्भेयं वन्नेऊणं सुआणुसारेणं। [5]एगट्ठाणं जोज्जं चउसुंपि कमेण भावेसुं ॥ २ ॥" तत्राध्यात्मं–मनस्तत्र शुभे अयनं–गमनं अर्थादात्मनो भवति यस्मादध्यात्मशब्दवाच्यस्य वा मनसः शुभस्य आनयनमात्मनि यतो भवति बोधादीनां वाऽधि-

---

१ परसमय उभय वा सम्यग्दृष्टेः स्वसमयो येन। तत सर्वाण्यध्ययनानि स्वसमयवक्तव्यतानियतानि ॥ १ ॥ २ अधुना च समवतारो येन समवतारितं प्रतिद्वारम्। एकस्थानेऽनुगत स लाघवतो न पुनर्वाच्य इति ॥ १ ॥ (सामइय सोऽणुगओ लाघवओ णो पुणो वचो वि० भा०) ३ भण्यते गृह्यते च सुखं निक्षेपपदानुसारतः शास्त्रम्। ओघो नाम सूत्रं निक्षेप्तव्य ततोऽवश्यम् ॥ १ ॥ ४ ओघो यत्सामान्य सूत्राभिधान चतुर्विधं तच। अध्ययनमक्षीणमायः क्षपणा च प्रत्येकम् ॥ १ ॥ नामादि चतुर्भेदं वर्णयित्वा श्रुतानुसारेण। एकस्थानमायोज्य चतुर्ष्वपि क्रमेण भावेषु ॥ २ ॥ ५ सामाइगमा० वि० भा०

कमयनं यतो भवति तदज्झयणंति प्राकृतशैल्या भवतीति, आह च—"[1]जेणं सुहप्पज्झयणं अज्झप्पाणयणमहियमयणं वा। वोहस्स संजमस्स व मोक्खस्स व तो तमज्झयणं ॥ १ ॥" ति, अधीयते वा—पठ्यते आधिक्येन स्मर्यते गम्यते वा तदित्यध्ययनमिति, तथा यद्दीयमानं न क्षीयते स्म तदक्षीणं, तथा ज्ञानादीनामायहेतुत्वादायः, तथा पापानां कर्मणां क्षपणहेतुत्वात् क्षपणेति, आह च—"[2]अज्झीणं दिज्जंतं अव्वोच्छित्तिनयतो अलोगोव्व। आओ नाणाईणं झवणा पावाण खवणंति (कम्माणं) ॥ १ ॥" नामनिष्पन्ने तु निक्षेपे अस्यैकस्थानकमिति नाम, तत एकशब्दस्य स्थानशब्दस्य च निक्षेपो वाच्यः, तत्र एकस्य नामादिः सप्तधा, तदुक्तम्—"[3]नामं १ ठवणा २ दविए ३ माउयपय ४ संगहेक्कए चेव ५। पज्जव ६ भावे य ७ तहा सत्तेते एक्कगा होंति ॥ १ ॥" तत्र नामैको यस्यैक इति नाम, स्थापनैकः पुस्तकादिन्यस्तैककाङ्कः, द्रव्यैकः सचित्तादिस्त्रिधा, मातृकापदैकस्तु 'उप्पन्ने इ वा विगमे इ वा धुवे इ वा' इत्येष मातृकावत्सकलवाङ्मयमूलतया अवस्थितानामन्यतरद्विवक्षितम् अकाराद्यक्षरात्मिकाया वा मातृकाया एकतरोऽकारादिः, संग्रहैको येनैकेनापि ध्वनिना बहवः सङ्गृह्यन्ते, यथा जातिप्राधान्येन व्रीहिरिति, पर्यायैकः शिवकादिरेकः पर्यायो, भावैक औदयिकादिभावानामन्यतमो भाव इति, इह भावैकेन अधिकारो यतो गणनालक्षणस्थानविषयोऽयमेको गणना च सङ्ख्या सङ्ख्या च गुणो गुणश्च भाव इति, स्थानस्य तु निक्षेप उक्त एव, तत्र च गणनास्थानेनेहाधिकारः, ततः एकलक्षणं स्थानं—संख्याभेद

---

१ येन शुभाध्यात्मानयनमध्यात्मानयनमधिकमयनं वा। वोधस्य संयमस्य वा मोक्षस्य वा ततस्तद् अध्ययनम् ॥ १ ॥ २ अक्षीणं दीयमानमव्युच्छित्तिनयतोऽलोक इव। आयो ज्ञानादीना क्षपणा पापाना क्षपणमिति ॥ १ ॥ ३ नामस्थापनाद्रव्ये मातृकापदसंग्रहैककश्चैव। पर्ययभावे च तथा सप्तैते एकका भवन्ति ॥ १ ॥

एकस्थानं तद्विशिष्टजीवाद्यर्थप्रतिपादनपरमध्ययनमप्येकस्थानमिति, उक्तावोघनिष्पन्ननामनिष्पन्ननिक्षेपौ, सम्प्रति सूत्रालापकनिष्पन्ननिक्षेपः प्राप्तावसरः, तत्स्वरूपं चेदम्–सूत्रालापकानां–सूत्रपदानां 'श्रुतं मे आयुष्मन्नि'त्यादीनां निक्षेपो–नामादिन्यासः, स च अवसरप्राप्तोऽपि नोच्यते, सति सूत्रे तस्य संभवात्, सूत्रं च सूत्रानुगमे, स चानुगमभेद एवेत्यनुगम एव तावदुपवर्ण्यते–द्विविधोऽनुगमो–निर्युक्त्यनुगमः सूत्रानुगमश्च, तत्र आद्यो निक्षेपनिर्युक्त्युपोद्घातनिर्युक्तिसूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्यनुगमविधानतस्त्रिविधः, तत्र च निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमः स्थानाङ्गाध्ययनाद्येकशब्दानां निक्षेपप्रतिपादनादनुगत एवेति, उपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमस्तु—'उद्देसे निद्देसे य निग्गमे' इत्यादिगाथाद्वयादवसेय इति, सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्यनुगमस्तु संहितादौ षड्विधे व्याख्यालक्षणे पदार्थपदविग्रहचालनाप्रत्यवस्थानलक्षणव्याख्यानभेदचतुष्टयस्वरूपः, स च सूत्रानुगमे संहितापदलक्षणव्याख्यानभेदद्वयलक्षणे सति भवतीत्यतः सूत्रानुगम एवोच्यते, तत्र च अल्पग्रन्थमहार्थादिसूत्रलक्षणोपेतं स्खलितादिदोषवर्जितं सूत्रमुच्चारणीयं, तच्चेदम्—

सुयं मे आउसं! तेणं भगवता एवमक्खायं (सू० १)

अस्य च व्याख्या संहितादिक्रमेणेति, आह च भाष्यकारः–"सुत्तं १ पयं २ पयत्थो ३ संभवतो विग्गहो ४ वियारो य ५ [चालनेत्यर्थः]। दूसियसिद्धी ६ नयमयविसेसओ नेयमणुसुत्तं ॥ १ ॥" तत्र सूत्रमिति संहिता, सा चानुगतैव,

१ हि असौ सम्भवति प. २ सूत्रं पद पदार्थः संभवतो विग्रहो विचारश्च । दूषितसिद्धिर्नयमतविशेषतो नेयमनुसूत्रम् ॥ १ ॥

सूत्रानुगमस्य तद्रूपत्वादिति, आह च—“होई कयत्थो वोत्तुं सपयच्छेयं सुयं सुयाणुगमो”त्ति, सूत्रे चास्खलितादिगुणोपेते उच्चारिते केचिदर्था अवगताः प्राज्ञानां भवन्त्यतः संहिता व्याख्याभेदो भवति, अनधिगतार्थाधिगमाय च पदादयो व्याख्याभेदाः प्रवर्त्तन्त इति, तत्र पदानि—‘श्रुतं मया आयुष्मन्! तेन भगवता एवमाख्यात’मिति, एवं पदेषु व्यवस्थापितेषु सूत्रालापकनिष्पन्ननिक्षेपावसरः, तत्र चेयं व्यवस्था—“जत्थ उ जं जाणेज्जा निक्खेवं निक्खिवे निरवसेसं । जत्थवि य ण जाणेज्जा चउक्कयं निक्खिवे तत्थ ॥ १ ॥”त्ति, तत्र नामश्रुतं स्थापनाश्रुतं च प्रतीतं, द्रव्यश्रुतमधीयानस्यानुपयुक्तस्य पत्रकपुस्तकन्यस्तं वा, भावश्रुतं तु श्रुतोपयुक्तस्येति, इह च भावश्रुतेन श्रोत्रेन्द्रियोपयोगलक्षणेनाधिकारः, तथा ‘आउसं’ति आयुः—जीवितं, तन्नामादिभेदतो दशधा, तद्यथा—“नामं १ ठवणा २ दविए ३ ओहे ४ भव ५ तब्भवे य ६ भोगे य ७ । संजम ८ जस ९ कित्ती १० जीवियं च तं भणणती दसहा ॥ १ ॥” तत्र नामस्थापने क्षुण्णे ‘दविए’त्ति द्रव्यमेव सचेतनादिभेदं जीवितव्यहेतुत्वाज्जीवितं द्रव्यजीवितं, ओघजीवितं नारकाद्यविशेषितायुर्द्रव्यमात्रं सामान्यजीवितं भवति, नारकादिभवविशिष्टं जीवितं भवजीवितं नारकजीवितमित्यादि, ‘तब्भवे य’त्ति तस्यैव—पूर्वभवस्य समानजातीयतया सम्बन्धि जीवितं तद्भवजीवितं, यथा मनुष्यस्य सतो मानुषत्वेनोत्पन्नस्येति, भोगजीवितं चक्रवर्त्यादीनां, संयमजीवितं साधूनां, यशोजीवितं कीर्त्तिजीवितं च यथा महावीरस्येति, जीवितं चायुरेवेति, इह च संयमा-

१ भवति च कृतार्थं उक्त्वा सपदच्छेदं सूत्रं सूत्रानुगम इति. २ यत्र तु यं जानीयात् निक्षेपं निक्षिपेत् निरवशेषम् । यत्रापि च न जानीयात् चतुष्ककं निक्षिपेत्तत्र ॥ १ ॥ ३ वाक्यनिक्षेपप्रस्तावे भाषानिक्षेपवदत्र आयुःप्रस्तावे जीवितनिक्षेप इत्यर्थः.

युषा यशःकीर्त्यायुषा चाधिकार इति, एवं शेषपदाना यथासम्भवं निक्षेपो वाच्य इति ॥ उक्तः सूत्रालापकनिष्पन्ननिक्षेपः, पदार्थः पुनरेवम्–इह किल सुधर्म्मस्वामी पञ्चमो गणधरदेवो जम्बूनामानं स्वशिष्यं प्रति प्रतिपादयाञ्चकार–श्रुतम्–आकर्णितं 'मे' मया 'आउसं'ति आयुः–जीवितं तत्संयमप्रधानतया प्रशस्तं प्रभूतं वा विद्यते यस्यासावायुष्मांस्तस्यामन्त्रणं हे आयुष्मन् !–शिष्य ! 'तेणं' ति यः सन्निहितव्यवहितसूक्ष्मवादरवाह्याध्यात्मिकसकलपदार्थेष्वव्याहतवचनतयाऽऽप्तत्वेन जगति प्रतीतः अथवा पूर्वभवोपात्ततीर्थकरनामकर्मादिलक्षणपरमपुण्यप्राग्भारो विलीनानादिकालालीनमिथ्यादर्शनादिवासनः परिहृतमहाराज्यो दिव्याद्युपसर्गवर्गसंसर्गाविचलितशुभध्यानमार्गो भास्कर इव घनघातिकर्म्मघनाघनपटलविघटनोल्लसितविमलकेवलभानुमण्डलो विबुधपतिषट्पदपटलजुष्टपादपद्मो मध्यमाभिधानपुरीप्रथमप्रवर्त्तितप्रवचनो जिनो महावीरस्तेन 'भगवता' अष्टमहाप्रातिहार्यरूपसमग्रैश्वर्यादियुक्तेन 'एव'मित्यमुना वक्ष्यमाणेनैकत्वादिना प्रकारेण 'आख्यात'मिति आ–मर्यादया जीवाजीवलक्षणासङ्कीर्णतारूपया अभिविधिना वा–समस्तवस्तुविस्तारव्यापनलक्षणेन ख्यातं–कथितं आख्यातमात्मादि वस्तुजातमिति गम्यते, अत्र च 'श्रुत'मित्यनेनावधारणाभिधायिना स्वयमवधारितमेवान्यस्मै प्रतिपादनीयमित्याह, अन्यथाऽभिधाने प्रत्युतापायसम्भवात्, उक्तञ्च—"किं[1] एत्तो पावयरं ? सम्मं अणहिगयधम्मसब्भावो । अन्नं कुदेसणाए कट्ठयरागंमि पाडेइ ॥ १ ॥"त्ति, 'मये'त्यनेनोपक्रमद्वाराभिहितभावप्रमाणद्वारगतात्मानन्तरपरम्परभेदभिन्नागमेऽयं[2] वक्ष्यमाणो ग्रन्थोऽर्थतोऽनन्तरागमः सूत्रतस्त्वात्मागम

---

१ किमेतस्मात् कष्टकर ? सम्यग् अनधिगतसमयसद्भाव । अन्य कुदेशनया कष्टतरागसि पातयति ॥ १ ॥ २ भिनागमोऽयं प्र.

इत्याह, 'आयुष्मन्नि'त्यनेन तु कोमलवचोभिः शिष्यमनःप्रल्हादयताऽऽचार्येणोपदेशो देय इत्याह, उक्तञ्च—"धम्ममइएहिं अइसुंदरेहिं कारणगुणोवणीएहिं । पल्हायंतो य मणं सीसं चोएइ आयरिओ ॥ १ ॥"त्ति । आयुष्मत्त्वाभिधानं चात्यन्तमाह्लादकं, प्राणिनामायुषोऽत्यन्ताभीष्टत्वाद्, यत उच्यते—'सव्वे पाणा पियाउया अप्पियवहा सुहासाया दुक्खपडिकूला सव्वे जीविउकामा सव्वेसिं जीवियं पियं"ति, तथा–"तृणायापि न मन्यन्ते, पुत्रदारार्थसम्पदः । जीवितार्थे नरास्तेन, तेषामायुरतिप्रियम् ॥ १ ॥" इति, अथवा 'आयुष्मन्नि'त्यनेन ग्रहणधारणादिगुणवते शिष्याय शास्त्रार्थो देय इति ज्ञापनार्थं सकलगुणाधारभूतत्वेनाशेषगुणोपलक्षणेन चिरायुर्लक्षणगुणेन शिष्यामन्त्रणमकारि, यत उक्तम्—"वुंट्ठेऽवि दोणमेहे न कण्हभूमाउ लोट्टए उदयं । गहणधरणासमत्थे इय देयमछित्तिकारिंमि ॥ १ ॥" विपर्यये तु दोष इति, आह च–"आयरिए सुत्तम्मि य परिवाओ सुत्तअत्थपलिमंथो । अन्नेसिंपि य हाणी पुट्ठावि न दुद्धदा वंझा ॥ १ ॥" इति, तथा 'तेने'त्यनेन त्वाप्तत्वादिगुणप्रसिद्धताऽभिधायकेन प्रस्तुताध्ययनप्रामाण्यमाह, वक्तृगुणापेक्षत्वाद्वचनप्रामाण्यस्येति, 'भगवते'त्यनेन तु प्रस्तुताध्ययनस्योपादेयतामाह, अतिशयवान् किलोपादेयः, तद्वचनमपि तथेति, अथवा 'तेणं'ति अनेनोपोद्घातनिर्युक्त्यन्तर्गतं निर्गमद्वारमाह, यो हि मिथ्यात्वतमःप्रभृतिभ्यो दोषेभ्यो निर्ग-

---

१ धर्ममयैरतिसुन्दरैः कारणगुणोपनीतैः । प्रह्लादयंश्च मनः शिष्यं नोदयत्याचार्यः ॥ १ ॥ २ सर्वे प्राणाः प्रियायुषोऽप्रियवधाः सुखास्वादाः प्रतिकूलदुःखाः सर्वे जीवितुकामाः सर्वेषां जीवितं प्रियम् ३ वृष्टेऽपि द्रोणमेघे न कृष्णभूमाल्लुठति उदकं । ग्रहणधारणसमर्थे एवं देयमच्छित्तिकारिणि ॥ १ ॥ ४ आचार्ये सूत्रे च परिवादः सूत्रार्थविघ्नः । अन्येषामपि च हानिः स्पृष्टाऽपि न दुग्धदा वन्ध्या ॥ १ ॥

तस्ततो निर्गतमिदमध्ययनं क्षेत्रतोऽपापायां कालतो वैशाखशुद्धैकादश्यां पूर्वाह्णे भावे क्षायिके वर्त्तमानादिति, एवं
च गुरुपर्वक्रमलक्षणः सम्बन्धोऽस्य प्रदर्शितो भवति, तथा तथाविधेन भगवता यदुक्तं तत् सप्रयोजनमेव भवतीति
सामान्यतः सप्रयोजनता चास्योक्ता, न हि पुरुषार्थानुपयोगि भगवन्तो भाषन्ते, भगवत्त्वहानेः, अत एव चास्योपायो-
पेयभावलक्षणः सम्बन्धोऽपि दर्शितः, इदं हि भगवदाख्यातं ग्रन्थरूपापन्नमुपायः, पुरुषार्थस्तूपेय इति, अत एव चात्र
श्रोतारः श्रवणे प्रवर्त्तिताः, यतः—"सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं, श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः, सम्बन्धः
सप्रयोजनः ॥ १ ॥" इति, 'एव'मित्यनेन तु भगवद्वचनादात्मवचनस्यानुत्तीर्णतामाह, अत एव स्ववचनस्य प्रामाण्यं,
सर्वज्ञवचनानुवादमात्रत्वादस्येति, अथवा 'एव'मित्येकत्वादिः प्रकारोऽभिधेयतया निर्दिष्टः, निरभिधेयताऽऽशङ्कया श्रो-
तॄणां काकदन्तपरीक्षायामिवाप्रवृत्तिरत्र मा भूदिति, 'आख्यात'मित्यनेन तु नापौरुषेयवचनरूपमिदं, तस्यासम्भवादि-
त्याह, यत उक्तम्—"वेयवयणं न माणं अपोरुसेयंति[2] निम्मियं [तम्मयं] जेण । इदमच्चंतविरुद्धं वयणं च अपोरुसेयं
च ॥ १ ॥ जं वुच्चइत्ति वयणं पुरिसाभावे उ नेयमेवंति । ता तस्सेवाभावो नियमेण अपोरुसेयत्ते ॥ २ ॥" इति, अ-
थवा आख्यातं भगवतेदं, न कुड्यादिनिःसृतं, यथा कैश्चिदभ्युपगम्यते—"तस्मिन् ध्यानसमापन्ने, चिन्तारत्नवदा-
स्थिते । निःसरन्ति यथाकामं, कुड्यादिभ्योऽपि देशनाः ॥ १ ॥" इत्यस्यानेनानभ्युपगममाह, यतः—'कुड्यादिनिः-

---

१ वेदवचनं न मानमपौरुषेयमिति निर्मितं येन (तन्मतं येन) इदमत्यन्तविरुद्धं वचनं नापौरुषेयं च ॥ १ ॥ यदुच्यते इति वचनं पुरुषाभावे तु नैतदेवमिति। तत् तस्यैवाभावो नियमेनापौरुषेयत्वे ॥ २ ॥ २ न निम्मियं प्र.

सूतानां तु, न स्यादाप्तोपदिष्टता । विश्वासश्च न तासु स्यात्केनेमाः कीर्त्तिता इति ? ॥ १ ॥" समस्तपदसमुदायेन त्वात्मौद्धत्यपरिहारेण गुरुगुणप्रभावनापरैरेव विनेयेभ्यो देशना विधेयेत्याह, एवं हि तेषु भक्तिपरता स्यात्, तया च विद्यादेरपि सफलता स्यादिति, यदुक्तम्—"भत्तीएँ जिणवराणं खिज्जंती पुव्वसंचिया कम्मा । आयरियनमोक्कारेण विज्जा मंता य सिज्झंति ॥ १ ॥"त्ति, नमस्कारश्च भक्तिरेवेति, अथवा 'आउसंतेणं'ति भगवद्विशेषणं, आयुष्मता भगवता, चिरजीविनेत्यर्थः, अनेन भगवद्बहुमानगर्भेण मङ्गलमभिहितं, भगवद्बहुमानस्य मङ्गलत्वादिति चोक्तमेव, यद्वा 'आयुष्मते'ति परार्थप्रवृत्त्यादिना प्रशस्तमायुर्धारयता नतु मुक्तिमवाप्यापि तीर्थनिकारादिदर्शनात् पुनरिहायातेनाभिमानादिभावतोऽप्रशस्तं, यथोच्यते कैश्चित्—"ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य, कर्त्तारः परमं पदम् । गत्वाऽऽगच्छन्ति भूयोऽपि, भवं तीर्थनिकारतः ॥ १ ॥" [यदा यदा हि धर्मस्य, ग्लानिर्भवति भारत ! । अभ्युत्थानमधर्मस्य, तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ २ ॥] एवं ह्यनुन्मूलितरागादिदोषत्वात् तद्वचसोऽप्रामाण्यमेव स्यात्, निःशेषोन्मूलने हि रागादीनां कुतः पुनरिहागमनसम्भव इति ?, अथवा 'आयुष्मता' प्राणधारणधर्मवता न तु सदा संशुद्धेन, तस्याकरणत्वेनाख्यातृत्वासम्भवादिति, यद्वा—'आवसंतेणं'ति मयेत्यस्य विशेषणं, तत आङिति—गुरुदर्शितमर्यादया वसता, अनेन तत्त्वतो गुरुमर्यादावर्त्तित्वरूपत्वात् गुरुकुलवासस्य तद्विधानमर्थत उक्तं, ज्ञानादिहेतुत्वात्तस्य, उक्तञ्च—"णाणस्स होइ भागी

---

१ भक्त्या जिनवराणां क्षीयन्ते पूर्वसञ्चितानि कर्माणि । आचार्यनमस्कारेण विद्या मन्त्राश्च सिध्यन्ति ॥ १ ॥ २ अशरीरत्वेन. ३ ज्ञानस्य भवति भागी स्थिरतरो दर्शने चारित्रे च । धन्या यावत्कथं गुरुकुलवासं न मुञ्चन्ति ॥ १ ॥ गीतावासो रतिर्धर्मे अनायतनवर्जनम् । निग्रहश्च कषायाणामेतत् धीराणां शासनम् ॥२॥

थिरयरओ दंसणे चरित्ते य । धन्ना आवकहाए गुरुकुलवासं न मुंचंति ॥ १ ॥ गीयावासो रती धम्मे, अणाययणवज्जणं । निग्गहो य कसायाणं, एयं धीराण सासणं ॥ २ ॥"ति, अथवा 'आमुसंतेणं'ति आमृशता भगवत्पादारविन्दं भक्तितः करतलयुगलादिना स्पृशता, अनेनैतदाह–अधिगतसकलशास्त्रेणापि गुरुविश्रामणादि विनयकृत्यं न मोक्तव्यम्, उक्तं हि —"जहाऽऽहिअग्गी जलणं णमंसे, णाणाहुतीमंतपयाभिसित्तं । एवायरीयं उवचिट्ठएज्जा, अणंतणाणोवगओऽवि संतो ॥ १ ॥"त्ति, यद्वा 'आउसंतेणं'ति आजुषमाणेन–श्रवणविधिमर्यादया गुरूनासेवमानेन, अनेनाप्येतदाह–विधिनैवोचितदेशस्थेन गुरुसकाशाच्छ्रोतव्यम्, न तु यथाकथञ्चित्, यत आह—"निद्दाविगहापरिवज्जिएहिं गुत्तेहिं पंजलिउडेहिं । भत्तिबहुमाणपुव्वं उवउत्तेहिं सुणेयव्वं ॥ १ ॥" इत्यादि, एवमुक्तः पदार्थः, पदविग्रहस्तु सामासिकपदविषयः, स चाख्यातमित्यादिषु दर्शित इति । इदानीं चालनाप्रत्यवस्थाने, ते च शब्दतोऽर्थतश्च, तत्र शब्दतः ननु 'मे' इत्यस्य मम मह्यं चेति व्याख्यानमुचितं, षष्ठीचतुर्थ्योरेवैकवचनान्तस्यास्मदस्य मे इत्यादेशादिति, अत्रोच्यते, मे इत्ययं विभक्तिप्रतिरूपकोऽव्ययशब्दस्तृतीयैकवचनान्तोऽस्मच्छब्दार्थे वर्त्तत इति न दोषः । अर्थतस्तु चालना–ननु वस्तु नित्यं वा स्यादनित्यं वा ?, नित्यं चेत्तर्हि नित्यस्याप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वरूपत्वाद्यो भगवतः सकाशे श्रोतृत्वस्वभावः स एव च कथं शिष्योपदेशकत्वस्वभाव इति ?, किञ्च–शिष्योपदेशकत्वं त्वस्य पूर्वस्वभावत्यागे स्यादत्यागे वा ?, यदि त्यागे हन्त हतं

---

१ यथाऽऽहिताग्निर्ज्वलनं नमस्यति नानाहुतिमन्त्रपदाभिषिक्तम् । एवमाचार्यमुपतिष्ठेत अनन्तज्ञानोपगतोऽपि सन् ॥ १ ॥ २ परिवर्जितनिद्राविकथैर्गुप्तैः प्राञ्जलिपुटैः । भक्तिबहुमानपूर्वमुपयुक्तैः श्रोतव्यम् ॥ १ ॥

वस्तुनो नित्यत्वं, वस्तुनः स्वभावाव्यतिरिक्तत्वेन तत्क्षये तत्क्षतेरिति, अपरित्याग इति चेत्, न, विरुद्धयोः स्वभावयोर्युगपदसम्भवादिति, अथचानित्यमिति पक्षस्तदपि न, निरन्वयनाशे हि श्रोतुः श्रवणकाल एव विनष्टत्वात् कथनावसरेऽन्यस्यैवोत्पन्नत्वादकथनप्रसङ्गः, यज्ञदत्तश्रुतस्य देवदत्ताकथनवदिति, अत्र समाधिर्नयमतेनेति नयद्वारमवतरति, तत्र नैगमसङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूता नयाः, तत्र चाद्यास्त्रयो द्रव्यमेवार्थोऽस्तीतिवादितया द्रव्यार्थिकेऽवतरन्ति, इतरे तु पर्याय एवार्थोऽस्तीतिवादितया पर्यायार्थिकनये, तदेवमुभयमता[1]श्रयणे द्रव्यार्थितया नित्यं वस्तु पर्यायार्थितया त्वनित्यमिति नित्यानित्यं वस्त्विति प्रत्येकपक्षोक्तदोषाभावो गुडनागरादिवदिति, एवमेव च सकलव्यवहारप्रवृत्तिरिति, उक्तञ्च—"[2]सव्वं चिय पइसमयं उप्पज्जइ नासए य निच्चं च । एवं चेव य सुहदुक्खबंधमोक्खादिसब्भावो ॥ १ ॥" त्ति । उक्तः सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्यनुगमः, तदेवमधिकृतसूत्रमाश्रित्य सूत्रानुगमसूत्रालापकनिक्षेपसूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्यनुगमनया उपदर्शिताः, आराधितञ्च सक्रमं भाष्यकारवचनं, तद्यथा—"[3]सुत्तं सुत्ताणुगमो सुत्तालावगकओ य निक्खेवो । सुत्तप्फासियनिज्जुत्ति नया य समगं तु वच्चंति ॥ १ ॥" त्ति, एतेषां चायं विषय उक्तो भाष्यकारेण—"[4]होई कयत्थो वोत्तुं सपयच्छेयं सुअं सुयाणुगमो । सुत्तालावगनासो नामाइन्नासविनियोगं ॥ १ ॥ सुत्तप्फासियनि-

१ °ताश्रयेण ॥ २ सर्वमेव प्रतिसमयमुत्पद्यते नश्यति च नित्यं च । एवमेव च सुखदु खबन्धमोक्षादिसद्भाव ॥ १ ॥ ३ सूत्रं सूत्रानुगमः सूत्रालापककृतश्च निक्षेप । सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिर्नयाश्च समकमेव व्रजन्ति ॥ १ ॥ ४ भवति कृतार्थ उक्त्वा सपदच्छेदं सूत्रं सूत्रानुगम । सूत्रालापकन्यासो नामादिन्यासविनियोगम् ॥ १ ॥ सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिनियोग शेपक॰ पदार्थादि । आय॰ स एव नैगमनयादिमतगोचरो भवति ॥ २ ॥

ज्जुत्तिनिओगो सेसओ पयत्थाई । पायं सो च्चिय नेगमनयाइमयगोयरो होइ ॥ २ ॥" त्ति, एवं प्रतिसूत्रं स्वयमनुसरणीयं, वयं तु संक्षेपार्थं क्वचित्किञ्चिदेव भणिष्याम इति ॥ यदाख्यातं भगवता तदधुनोच्यते–तत्र सकलपदार्थानां सम्यग्मिथ्याज्ञानश्रद्धानानुष्ठानैर्विषयीकरणेनोपयोगनयनादात्मनः सर्वपदार्थ[1]प्राधान्यमतस्तद्विचारं तावदादावाह—

'एगे आया (सू० २)

एको न द्व्यादिरूप आत्मा–जीवः, कथञ्चिदिति गम्यते, तत्र अतति–सततमवगच्छति 'अत सातत्यगमन' इति वचनादतो धातोर्गत्यर्थत्वाद्गत्यर्थानां च ज्ञानार्थत्वादनवरतं जानातीति निपातनादात्मा–जीवः, उपयोगलक्षणत्वादस्य सिद्धसंसार्यवस्थाद्वयेऽप्युपयोगभावेन सततावबोधभावात्, सततावबोधाभावे चाजीवत्वप्रसङ्गात्, अजीवस्य च सतः पुनर्जीवत्वाभावात्, भावे चाकाशादीनामपि तथात्वप्रसङ्गात्, एवञ्च जीवानादित्वाभ्युपगमाभावप्रसङ्ग इति, अथवा अतति–सततं गच्छति स्वकीयान् ज्ञानादिपर्यायानित्यात्मा, नन्वेवमाकाशादीनामप्यात्मशब्दव्यपदेशप्रसङ्गः, तेषामपि स्वपर्यायेषु सततगमनाद्, अन्यथा अपरिणामित्वेनावस्तुत्वप्रसङ्गादिति, नैवं, व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादस्य, उपयोगस्यैव च प्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्, जीव एव आत्मा नाकाशादिरिति, यद्वा संसार्यपेक्षया नानागतिषु सततगमनात्, मुक्तापेक्षया च भूततद्भावत्वादात्मेति, तस्य चैकत्वं कथञ्चिदेव, तथाहि–द्रव्यार्थतयैकत्वमेकद्रव्यत्वादात्मनः, प्रदेशार्थतया त्वनेकत्वमसङ्ख्येयप्रदेशात्मकत्वात् तस्येति, तत्र द्रव्यं च तदर्थश्चेति द्रव्यार्थस्तस्य भावो द्रव्यार्थता–प्रदेशगुणपर्यायाधा-

१ °पदार्थज्ञानप्रा° प्र.

रता अवयविद्रव्यतेतियावत्, तथा प्रकृष्टो देशः प्रदेशो–निरवयवोंऽशः स चासावर्थश्चेति प्रदेशार्थः तस्य भावः प्रदेशार्थता–गुणपर्यायाधारा (रता अ) वयवलक्षणार्थतेतियावत्, नन्ववयवि द्रव्यमेव नास्ति, विकल्पद्वयेन तस्यायुज्यमानत्वात्, खरविषाणवत्, तथाहि–अवयविद्रव्यमवयवेभ्यो भिन्नमभिन्नं वा स्याद्?, न तावदभिन्नमभेदे हि अवयविद्रव्यवदवयवानामेकत्वं स्याद्, अवयववद्वाऽवयविद्रव्यस्याप्यनेकत्वं स्यात्, अन्यथा भेद एव स्यात्, विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदनिवन्धनत्वादिति, भिन्नं चेत् तत्तेभ्यस्तदा किमवयविद्रव्यं प्रत्येकमवयवेषु सर्वात्मना समवैति देशतो वेति?, यदि सर्वात्मना तदाऽवयवसङ्ख्यमवयविद्रव्यं स्यात् कथमेकत्वं तस्य?, अथ देशैः समवैति ततो यैर्देशैरवयवेषु तद्वर्त्तते तेष्वपि देशेषु तत्कथं प्रवर्त्तते देशतः सर्वतो वेति?, सर्वतश्चेत्तदेव दूषणं, देशतश्चेत् तेष्वपि देशेषु कथमित्यादिरनवस्था स्यादिति, अत्रोच्यते, यदुक्तम्—'विकल्पद्वयेन तस्यायुज्यमानत्वा'दिति तदयुक्तम्, एकान्तेन भेदाभेदयोरनभ्युपगमात्, अवयवा एव हि तथाविधैकपरिणामितया अवयविद्रव्यतया व्यपदिश्यन्ते, त एव च तथाविधविचित्रपरिणामापेक्षया अवयवा इति, अवयविद्रव्याभावे तु एते घटावयवा एते च पटावयवा इत्येवमसङ्कीर्णावयवव्यवस्था न स्यात्, तथा च प्रतिनियतकार्यार्थिनां प्रतिनियतवस्तूपादानं न स्यात्, तथा च सर्वमसमञ्जसमापनीपद्येत, सन्निवेशविशेषाद् घटाद्यवयवानां प्रतिनियतता भविष्यतीति चेत्, सत्यं, केवलं स एव सन्निवेशविशेषोऽवयविद्रव्यमिति, यच्चोच्यते–विरुद्धधर्माध्यासो भेदनिवन्धनमिति, तदपि न सूक्तं, प्रत्यक्षसंवेदनस्य परमार्थापेक्षया भ्रान्तत्वेन संव्यवहारापेक्षया त्वभ्रान्तत्वेनाभ्युपगमादिति, यदि नाम भ्रान्तमभ्रान्तं कथमित्येवमत्रापि वक्तुं शक्यत्वादिति । किञ्च–विद्यते

अवयविद्रव्यम्. अव्यभिचारितया तथैव प्रतिभासमानत्वाद् अवयववन्नीलवद्वा, न चायमसिद्धो हेतुः, तथाप्रतिभासस्यानुभूयमानत्वात्, नाप्यनैकान्तिकत्वविरुद्धत्वे, सर्ववस्तुव्यवस्थायाः प्रतिभासाधीनत्वाद्, अन्यथा न किञ्चनापि वस्तु सिध्येदिति । भवतु नामावयविद्रव्यं केवलमात्मा न विद्यते, तस्य प्रत्यक्षादिभिरनुपलभ्यमानत्वादिति, तथाहि—न प्रत्यक्षग्राह्योऽसावतीन्द्रियत्वात्, नाप्यनुमानग्राह्यः, अनुमानस्य लिङ्गलिङ्गिनोः साक्षात्सम्बन्धदर्शनेन प्रवृत्तेरिति, आगमगम्योऽपि नासौ, आगमानामन्योऽन्यं विसंवादादिति, अत्रोच्यते, केयमनुपलभ्यमानता?, किमेकपुरुषाश्रिता सकलपुरुषाश्रिता वा?, यद्येकपुरुषाश्रिता न तयाऽऽत्माभावः सिध्यति, सत्यपि वस्तुनि तस्याः सम्भवात्, न हि कस्यचित् पुरुषविशेषस्य घटाद्यर्थग्राहकं प्रमाणं न प्रवृत्तमिति सर्वत्र सर्वदा तदभावो निर्णेतुं शक्य इति, न हि प्रमाणनिवृत्तौ प्रमेयं विनिवर्त्तते, प्रमेयकार्यत्वात् प्रमाणस्य, न च कार्याभावे कारणाभावो दृष्ट इत्यनैकान्तिकताऽनुपलम्भहेतोः, सकलपुरुषाश्रितानुपलम्भस्त्वसिद्ध इत्यसिद्धो हेतुः, न ह्यसर्वज्ञेन सर्वे पुरुषाः सर्वदा सर्वत्रात्मानं न पश्यन्तीति वक्तुं शक्यमिति, किञ्च—विद्यते आत्मा, प्रत्यक्षादिभिरुपलभ्यमानत्वात्, घटवदिति, न चायमसिद्धो हेतुः, यतोऽस्मदादिप्रत्यक्षेणाप्यात्मा तावद्गम्यत एव, आत्मा हि ज्ञानादनन्यः, आत्मधर्म्मत्वात् ज्ञानस्य, तस्य च स्वसंविदितरूपत्वात्, स्वसंविदितत्वञ्च ज्ञानस्य नीलज्ञानमुत्पन्नमासीदित्यादिस्मृतिदर्शनात्, न ह्यस्वसंविदिते ज्ञाने स्मृतिप्रभवो युज्यते, प्रमात्रन्तरज्ञानस्यापि स्मृतिगोचरत्वप्रसङ्गादिति, तदेवं तदव्यतिरिक्तज्ञानगुणप्रत्यक्षत्वे आत्मा गुणी प्रत्यक्ष एव, रूपगुणप्रत्यक्षत्वे घटगुणिप्रत्यक्षत्ववदिति, उक्तञ्च—"[1]गुणपच्चक्खत्तणओ गुणी वि जीवो घडोव्व पच्चक्खो । घडओव्व घिप्पइ गुणी

१ गुणप्रत्यक्षत्वात् गुण्यपि जीवो घट इव प्रत्यक्ष । घट इव गृह्यते गुणी गुणमात्रग्रहणात् शरात् ॥ १ ॥

गुणमित्तग्गहणओ जम्हा ॥ १ ॥" तथा—"अण्णोऽणन्नो व गुणी होज्ज गुणेहिं ?, जइ णाम सोऽणन्नो । णाणगुणमित्तगहणे घिप्पइ जीवो गुणी सक्खं ॥ १ ॥ अह अन्नो तो एवं गुणिणो न घडादयो वि पच्चक्खा । गुणमित्तग्गहणाओ जीवम्मि कुतो विआरोऽयं ? ॥ २ ॥" ति, ये तु सकलपदार्थसार्थस्वरूपाविर्भावनसमर्थज्ञानवन्तस्तेषां सर्वात्मनैव प्रत्यक्ष इति । तथाऽनुमानगम्योऽप्यात्मा, तथाहि–विद्यमानकर्तृकमिदं शरीरं भोग्यत्वाद्, ओदनादिवत्, व्योमकुसुमं विपक्षः, स च कर्त्ता जीव इति, नन्वोदनकर्तृवन्मूर्त्त आत्मा सिध्यतीति साध्यविरुद्धो हेतुरिति, नैवं, संसारिणो मूर्त्तत्वेनाप्यभ्युपगमाद्, आह च—"[3]जो कत्तादि स जीवो सज्झविरुद्धत्ति ते मई हुज्जा । मुत्ताइपसंगाओ तं नो संसारिणो दोसो ॥ १ ॥" त्ति, न चायमेकान्तो, यदुत–लिङ्गयविनाभूतलिङ्गोपलम्भव्यतिरेकेणानुमानस्यैव एकान्ततोऽप्रवृत्तिरिति, हसितादिलिङ्गविशेषस्य ग्रहाख्यलिङ्ग्यविनाभावग्रहणमन्तरेणापि ग्रहगमकत्वदर्शनात्, न च देह एव ग्रहो येनान्यदेहेऽदर्शनमविनाभावग्रहणनियामकं भवतीति, उक्तञ्च—"[3]सोऽणेगंतो जम्हा लिंगेहि समं अदिट्ठपुव्वोवि । गहलिंगदरिसणातो गहोऽणुमेयो सरीरंमि ॥ १ ॥" इति, आगमगम्यत्वं त्वात्मनः 'एगे आया' अत एव वचनात्, नचास्यागमान्तरैर्विसंवादः संभावनीयः, सुनिश्चिताप्तप्रणीतत्वादस्येति, बहु वक्तव्यमत्र तच्च स्थानान्तरादवसेयमिति । किञ्च—

---

१ अन्योऽनन्यो वा गुणी भवेत् गुणेभ्य , यदि नाम सोऽनन्य । ज्ञानमात्रगुणग्रहणे गृह्यते जीवो गुणी साक्षात् ॥ १ ॥ अथान्यस्तदैवं गुणिनो न घटादयोऽपि प्रत्यक्षा· । गुणमात्रग्रहणात् जीवे कुतो विचारोऽयम् ? ॥ २ ॥ २ य· कर्त्रादि स जीव साध्यविरुद्ध इति ते मतिर्भवेत् । मूर्त्तत्वादिप्रसङ्गात् तन्न ससारिणो दोप ॥ १ ॥ ३ सोऽनेकान्तो यस्मात् लिङ्गै· सममदृष्टपूर्वोऽपि । ग्रहलिङ्गदर्शनात् ग्रहोऽनुमेय· शरीरे ॥ १ ॥

आत्माभावे जातिस्मरणादयस्तथा प्रेतीभूतपितृपितामहादिकृतावनुग्रहोपघातौ च न प्राप्नुयुरिति । आत्मनस्तु सप्रदेशत्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यं, निरवयवत्वे तु हस्ताद्यवयवानामेकत्वप्रसङ्गः प्रत्यवयवं स्पर्शाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्चेति सप्रदेश आत्मा प्रत्यवयवं चैतन्यलक्षणतद्गुणोपलम्भात्, प्रतिग्रीवाद्यवयवमुपलभ्यमानरूपगुणघटवदिति स्थापितमेतत् 'द्रव्यार्थतया एक आत्मे'ति, अथवा एक आत्मा कथञ्चिदिति, प्रतिक्षणं सम्भवदपरापरकालकृतकुमारतरुणनरनारकत्वादिपर्यायैरुत्पादविनाशयोगेऽपि द्रव्यार्थतयैकत्वादस्य, यद्यपि हि कालकृतपर्यायैरुत्पद्यते नश्यति च वस्तु तथापि स्वपरपर्यायरूपानन्तधर्मात्मकत्वात् तस्य न सर्वथा नाशो युक्त इति, आह च—"[1]न हि सव्वहा विणासो अद्धापज्जायमित्तनासंमि । सपरपज्जायाणंतधम्मुणो वत्थुणो जुत्तो ॥ १ ॥" त्ति, किञ्च—'प्रतिक्षणं क्षयिणो भावा' इत्येतस्माद् वचनात् प्रतिपाद्यस्य यत्क्षणभङ्गविज्ञानमुपजायते तदसङ्ख्यातसमयैरेव वाक्यार्थग्रहणपरिणामाज्जायते, न तु प्रतिपत्तुः प्रतिसमयं विनाशे सति, यत एकैकमप्यक्षरं पदसत्कं सङ्ख्यातीतसमयसम्भूतं, सङ्ख्यातानि चाक्षराणि पदं, सङ्ख्यातपदं च वाक्यं, तदर्थग्रहणपरिणामाच्च सर्वं क्षणभङ्गुरमिति विज्ञानं भवेत्, तच्चायुक्तं समयनष्टस्येति, आह च—"[2]कह वा सव्वं खणियं विन्नायं ?, जई मई सुयाओत्ति । तदसंखसमयसुत्तत्थगहणपरिणामओ जुत्तं ॥ १ ॥ नउ पइसमयवि-

---

१ नैव सर्वथा विनाशोऽद्धापर्यायमात्रनाशे । स्वपरपर्यायानन्तधर्मस्य वस्तुनो युक्तः ॥ १ ॥ २ कथ वा सर्वं क्षणिकं विज्ञातं ? यदि मतिः—श्रुतादिति । तदसङ्ख्येयसमयसूत्रार्थग्रहणपरिणामतोऽयुक्तम् ॥ १ ॥ नैव प्रतिसमयविनाशे येनैकैकमक्षरमपि पदस्य । संख्यातीतसामयिकं संख्येयानि पदं तानि ॥ २ ॥ सख्येयपदं वाक्यं तदर्थग्रहणपरिणामतो भवेत् । सर्वक्षणभङ्गज्ञानं तदयुक्तं समयनष्टस्य ॥ ३ ॥

णासे जेणेक्कुकेक्कक्खरंपि य पयस्स । संखाईयसमइयं संखेज्जाइं पयं ताइं ॥ २ ॥ संखेज्जपयं वक्कं तदत्थगहणपरिणामओ होज्जा । सव्वखणभंगनाणं तदजुत्तं समयनट्ठस्स ॥ ३ ॥" इति, तथा सर्वथोच्छेदे तृह्यादयो न घटन्ते, पूर्वसंस्कारानुवृत्तावेव तेषां युज्यमानत्वाद्, आह च—"तित्ती समो किलामो सारिक्खविवक्खपच्चयाईणि । अज्झयणं झाणं भावणा य का सव्वनासंमि ? ॥ १ ॥" त्ति, तत्र तृप्तिः—घ्राणिः श्रमः—अध्वादिखेदः क्लमो—ग्लानिः सादृश्यं—साधर्म्यं विपक्षो—वैधर्म्यं प्रत्ययः—अवबोधः, शेषपदानि प्रतीतानि, इत्यादि बहु वक्तव्यं तत्तु स्थानान्तरादवसेयमिति । तदेवमात्मा स्थितिभवनभङ्गरूपः स्थिररूपापेक्षया नित्यो नित्यत्वाच्चैकः भवनभङ्गरूपापेक्षया त्वनित्यः अनित्यत्वाच्चानेक इति, आह च—"जमणंतपज्जयमयं वत्थुं भवणं च चित्तपरिणामं । ठिइविभवभङ्गरूवं णिच्चाणिच्चाइ तोऽभिमयं ॥ १ ॥" ति, एवं च—"सुहदुक्खबंधमोक्खा उभयनयमयाणुवत्तिणो जुत्ता । एगयरपरिच्चाए सव्वव्ववहारवुच्छित्ति ॥ २ ॥" त्ति, अथवा—एक आत्मा कथञ्चिदेवेति, यतो जैनानां न हि सर्वथा किञ्चिद्वस्तु एकमनेकं वाऽस्ति, सामान्यविशेषरूपत्वाद्वस्तुनः, अथ ब्रूयात्—विशेषरूपमेव वस्तु, सामान्यस्य विशेषेभ्यो भेदाभेदाभ्यां चिन्त्यमानस्यायोगात्, तथाहि—सामान्यं विशेषेभ्यो भिन्नमभिन्नं वा स्यात् ?, न भिन्नमुपलम्भाभावाद्, न चानुपलभ्यमानमपि सत्तया व्यवहर्त्तुं शक्यं, खरविषाणस्यापि तथाप्रसङ्गात्, अथाभिन्नमिति पक्षः, तथा च सामान्यमात्रं वा स्याद्विशेषमात्रं वेति, न ह्येकस्मिन्

---

१ तृप्ति श्रमः क्लम· सादृश्यविपक्षप्रत्ययादय· । अध्ययनध्याने भावना च का सर्वनाशे ॥ १ ॥ २ यदनन्तपर्ययमयं वस्तु भवनं च चित्रपरिणामम् । स्थितिविभवभङ्गरूपं नित्यानित्यादि ततोऽभिमतम् ॥ १ ॥ सुखदु.खबन्धमोक्षा उभयनयमतानुवर्त्तिनो युक्ताः । एकतरपरित्यागे सर्वव्यवहारव्युच्छित्तिः ॥ २ ॥

सामान्यमेकं विशेपास्त्वनेकरूपा इत्यसङ्कीर्णवस्तुव्यवस्था स्यादिति, अत्रोच्यते, न ह्यस्माभिः सामान्यविशेपयोरेकान्तेन भेदोऽभेदो वाऽभ्युपगम्यते, अपि तु विशेषा एव प्रधानीकृतातुल्यरूपा उपसर्जनीकृततुल्यरूपा विपमतया प्रज्ञायमाना विशेपा व्यपदिश्यन्ते, त एव च विशेपा उपसर्जनीकृतातुल्यरूपाः प्रधानीकृततुल्यरूपाः समतया प्रज्ञायमानाः सामान्यमिति व्यपदिश्यन्त इति, आह च—"निर्विशेपं गृहीताश्च, भेदाः सामान्यमुच्यते । ततो विशेपात्सामान्यविशिष्टत्वं न युज्यते ॥ १ ॥ वैषम्यसमभावेन, ज्ञायमाना इमे किल । प्रकल्पयन्ति सामान्यविशेपस्थितिमात्मनि ॥ २ ॥" इति, तदेवं सामान्यरूपेणात्मा एको विशेपरूपेण त्वनेकः, न चात्मनां तुल्यरूपं नास्ति, एकात्मव्यतिरेकेण शेपात्मनामनात्मत्वप्रसङ्गादिति, तुल्यं च सरूपमुपयोगः 'उपयोगलक्षणो जीव' इति वचनात्, तदेवमुपयोगरूपैकलक्षणत्वात् सर्वे एवात्मान एकरूपाः, एवं चैकलक्षणत्वादेक आत्मेति, अथवा जन्ममरणसुखदुःखादिसंवेदनेष्वसहायत्वादेक आत्मेति भावनीयमिति । इह च सर्वसूत्रेपु कथञ्चिदित्यनुस्मरणीयं, कथञ्चिद्वादस्याविरोधेन सर्ववस्तुव्यवस्थानिवन्धनत्वात्, उक्तञ्च—"स्याद्वादाय नमस्तस्मै, यं विना सकलाः क्रियाः । लोकद्वितयभाविन्यो, नैव साङ्गत्यमियूति ॥ १ ॥" तथा "नयास्तव स्यात्पदसत्त्वलाञ्छिता, रसोपविद्धा इव लोहधातवः । भवन्त्यभिप्रेतफला यतस्ततो, भवन्तमार्याः प्रणता हितैषिणः ॥ १ ॥" इति । आत्मन एकत्वमुक्तन्यायतोऽभ्युपगच्छद्भिरपि कैश्चिन्निष्क्रियत्वं तस्याभ्युपगतमतस्तन्निराकरणाय तस्य क्रियावत्त्वमभिधित्सुः क्रियायाः कारणभूतं (त)दण्डस्वरूपं प्रथमं तावदभिधातुमाह—

एगे दंडे (सू० ३) एगा किरिया (सू० ४) एगे लोए (सू० ५) एगे अलोए (सू० ६)

'एगे दंडे' एकोऽविवक्षितविशेषत्वात् दण्ड्यते—ज्ञानाद्यैश्वर्यापहारतोऽसारीक्रियते आत्माऽनेनेति दण्डः, स च द्रव्यतो भावतश्च, द्रव्यतो यष्टिर्भावतो दुष्प्रयुक्तं मनःप्रभृति ॥ तेन चात्मा क्रियां करोतीति तामाह—'एगा किरिया' एका—अविवक्षितविशेपतया करणमात्रविवक्षणात् करणं क्रिया—कायिक्यादिकेति, अथवा 'एगे दंडे एगा किरिय'त्ति सूत्रद्वयेनात्मनोऽक्रियत्वनिरासेन सक्रियत्वमाह, यतो दण्डक्रियाशब्दाभ्यां त्रयोदश क्रियास्थानानि प्रतिपादितानि, तत्रार्थदण्डानर्थदण्डहिंसादण्डाकस्माद्दण्डदृष्टिविपर्यासदण्डरूपः पञ्चविधो दण्डः परप्राणापहरणलक्षणो दण्डशब्देन गृहीतः, तस्य चैकत्वं वधसामान्यादिति, क्रियाशब्देन तु मृषाप्रत्यया अदत्तादानप्रत्यया आध्यात्मिकी मानप्रत्यया मित्रद्वेपप्रत्यया मायाप्रत्यया लोभप्रत्यया ऐर्यापथिकीत्यष्टविधा क्रियोक्ता, तदेकत्वञ्च करणमात्रसामान्यादिति, दण्डक्रिययोश्च स्वरूपविशेपमुपरिष्टात् स्वस्थान एव वक्ष्याम इति । अक्रियावत्त्वनिरासश्चात्मन एवं, यैः किलाक्रियावत्त्वमभ्युपगतमात्मनस्तैर्भोक्तृत्वमप्यभ्युपगतमतो भुजिक्रियानिर्वर्त्तनसामर्थ्ये सति भोक्तृत्वमुपपद्यते तदेव च क्रियावत्त्वं नामेति, अथ प्रकृतिः करोति पुरुषस्तु भुङ्क्ते प्रतिबिम्बन्यायेनेति, तदयुक्तम्, कथञ्चित् सक्रियत्वमन्तरेण प्रकृत्युपधानयोगेऽपि प्रतिबिम्बभावानुपपत्तेः, रूपान्तरपरिणमनरूपत्वात् प्रतिबिम्बस्येति, अथ प्रकृतिविकाररूपाया बुद्धेरेव सुखाद्यर्थप्रतिबिम्बनं नात्मनः, तर्हि नास्य भोगः, तदवस्थत्वात्तस्येति, अत्रापि बहु वक्तव्यं तत्तु स्थानान्तरादवसेयमिति ॥ उक्तस्वरूपस्यात्मन आधारस्वरूपनिरूपणायाह—'एगे लोए' एकोऽविवक्षितासङ्ख्यप्रदेशाधस्तिर्यगादिदिग्भेदतया लोक्यते—दृश्यते केवलालोकेनेति लोकः—धर्मास्तिकायादिद्रव्याधारभूत आकाशविशेषः, तदुक्तम्—"धर्मादीनां वृत्तिर्द्र-

व्याणां भवति यत्र तत् क्षेत्रम् । तैर्द्रव्यैः सह लोकस्तद्विपरीतं ह्यलोकाख्यम् ॥ १ ॥" इति, अथवा लोको नामादिरष्टधा, आह च—"नामं ठवणादविए खित्ते काले भवे य भावे य । पज्जवलोए य तहा अट्ठविहो लोयनिक्खेवो ॥१॥" त्ति, नामस्थापने सुज्ञाने, द्रव्यलोको जीवाजीवद्रव्यरूपः, क्षेत्रलोक आकाशमात्रमनन्तप्रदेशात्मकं, काललोकः समयावलिकादिः, भवलोको नारकादयः स्वस्मिन् २ भवे वर्त्तमाना यथा मनुष्यलोको देवलोक इति, भावलोकः षडौदयिकादयो भावाः, पर्यवलोकस्तु द्रव्याणां पर्यायमात्ररूप इति, एतेषां चैकत्वं केवलज्ञानालोकनीयत्वसामान्यादिति ॥ लोकव्यवस्था ह्यलोके तद्विपक्षभूते सति भवतीति तमाह—'एगे अलोए' एकोऽनन्तप्रदेशात्मकत्वेऽप्यविवक्षितभेदत्वादलोको लोकव्युदासात् नत्वनालोकनीयतया, केवलालोकेन तस्याप्यालोक्यमानत्वादिति, ननु लोकैकदेशस्य प्रत्यक्षत्वात् तद्देशान्तरमपि बाधकप्रमाणाभावात् सम्भावयामो योऽयं पुनरलोकोऽस्य देशतोऽप्यप्रत्यक्षत्वात् कथमसावस्तीत्यध्यवसातुं शक्यो ? येनैकत्वेन प्ररूप्यत इति, उच्यते, अनुमानादिति, तच्चेदं—विद्यमानविपक्षो लोको, व्युत्पत्तिमच्छुद्धपदाभिधेयत्वाद्, इह यद्व्युत्पत्तिमता शुद्धशब्देनाभिधीयते तस्य विपक्षोऽस्तीति द्रष्टव्यं, यथा घटस्याघटः, व्युत्पत्तिमच्छुद्धपदवाच्यश्च लोकस्तस्मात् सविपक्ष इति, यश्च लोकस्य विपक्षः सोऽलोकस्तस्मादस्त्यलोक इति, अथ न लोकोऽलोक इति घटादीनामेवान्यतमो भविष्यति किमिह वस्त्वन्तरकल्पनयेति ?, नैवं, यतो निषेधसद्भावान्निषेध्यस्यैवानुरूपेण भवितव्यं निषेध्यश्च लोकः स चाकाशविशेषो जीवादिद्रव्यभाजनमतः खल्वलोकेनाप्याकाशविशेषेणैव भवितव्यम्, यथेहापण्डित इत्युक्ते

विशिष्टज्ञानविकलश्चेतन एव गम्यते न घटादिरचेतनस्तद्वदलोकेनापि लोकानुरूपेणेति, आह च—"लोगस्सऽत्थि विवक्खो सुद्धत्तणओ घडस्स अघडोव्व । [प्रेरकः] स घडादी चेव मती [गुरुः] न निसेहाओ तदणुरूवो ॥ १ ॥" त्ति ॥ लोकालोकयोश्च विभागकरणं धर्मास्तिकायोऽतस्तत्स्वरूपमाह—

एगे धम्मे (सू० ७) एगे अधम्मे (सू० ८) एगे वंधे (सू० ९) एगे मोक्खे (सू० १०) एगे पुण्णे (सू० ११) एगे पावे (सू० १२) एगे आसवे (सू० १३) एगे संवरे (सू० १४) एगा वेयणा (सू० १५) एगा निज्जरा (सू० १६) ॥ १ ॥

एकः प्रदेशार्थतयाऽसङ्ख्यातप्रदेशात्मकत्त्वेऽपि द्रव्यार्थतया तस्यैकत्वात्, जीवपुद्गलानां स्वाभाविके क्रियावत्त्वे सति गतिपरिणतानां तत्स्वभावधारणाद् धर्म्मः, स चास्तीनां—प्रदेशानां सङ्घातात्मकत्वात् कायोऽस्तिकाय इति ॥ धर्मस्यापि विपक्षस्वरूपमाह—'एगे अधम्मे' एको द्रव्यत एव न धर्म्मोऽधर्म्मः अधर्म्मास्तिकाय इत्यर्थः, धर्म्मो हि जीवपुद्गलानां गत्युपष्टम्भकारी, अयं तु तद्विपरीतत्वात् स्थित्युपष्टम्भकारीति, ननु धर्म्मास्तिकायाधर्मास्तिकाययोः कथमस्तित्वावगमः ?, प्रमाणादिति ब्रूमः, तच्चेदम्—इह गतिः स्थितिश्च सकललोकप्रसिद्धं कार्यं, कार्यं च परिणाम्यपेक्षाकारणायत्तात्मलाभं वर्त्तते, घटादिकार्येषु तथादर्शनात्, तथा च मृत्पिण्डभावेऽपि दिग्देशकालाकाशप्रकाशाद्यपेक्षाकारणमन्तरेण न घटो भवति यदि स्यात् मृत्पिण्डमात्रादेव स्यात् न च भवति, गतिस्थिती अपि जीवपुद्गलाख्यपरिणामिकारणभावेऽपि

१ लोकस्यास्ति विपक्ष· शुद्ध(पद)त्वात् घटस्याघट इव । स घटादिरेव मतिः न निषेधात् तदनुरूप· ॥ १ ॥

नापेक्षाकारणमन्तरेण भवितुमर्हतः दृश्यते च तद्भावोऽतस्तत्सत्ता गम्यते यच्चापेक्षाकारणं स धर्मोऽधर्मश्चेति भावार्थः, गतिपरिणामपरिणतानां जीवपुद्गलानां गत्युपष्टम्भको धर्मास्तिकायो, मत्स्यानामिव जलं, तथा स्थितिपरिणामपरिणतानां स्थित्युपष्टम्भकोऽधर्म्मास्तिकायो, मत्स्यादीनामिव मेदिनी, विवक्षया जलं वा, प्रयोगश्च–गतिस्थिती अपेक्षाकारणवत्यौ, कार्यत्वात्, घटवत्, विपक्षस्त्रैलोक्यशुपिरमभावो वेति, किञ्च–अलोकाभ्युपगमे सति धर्म्माधर्म्माभ्यां लोकपरिमाणकारिभ्यामवश्यं भवितव्यम्, अन्यथाऽऽकाशसाम्ये सति लोकोऽलोको वेति विशेषो न स्यात्, तथा चाविशिष्ट एवाकाशे गतिमतामात्मनां पुद्गलानाञ्च प्रतिघाताभावादनवस्थानम्, अतः सम्बन्धाभावात् सुखदुःखबन्धादिसंव्यवहारो न स्यादिति, उक्तञ्च—"तम्हा धम्माधम्मा लोगपरिच्छेयकारिणो जुत्ता। इहराऽऽगासे तुल्ले लोगोऽलोगोत्ति को भेओ? ॥ १ ॥ लोगविभागाभावे पडिघाताभावओऽणवत्थाओ। संववहाराभावो संबंधाभावओ होज्जा ॥ २ ॥" इति। आत्मा च लोकवृत्तिर्धर्म्माधर्म्मास्तिकायोपगृहीतः सदण्डः सक्रियश्च कर्मणा बध्यत इति बन्धनिरूपणायाह–'एगे बंधे' बन्धनं बन्धः, सकषायत्वात् जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलान् आदत्ते यत् स बन्ध इति भावः, स च प्रकृतिस्थितिप्रदेशानुभावविभेदात् चतुर्विधोऽपि बन्धसामान्यादेकः, मुक्तस्य सतः पुनर्बन्धाभावाद्वा एको बन्ध इति, अथवा द्रव्यतो बन्धो निगडादिभिर्भावतः कर्म्मणा तयोश्च बन्धनसामान्यादेको बन्ध इति, ननु बन्धो जीवकर्म्मणोः

---

१ तस्मात् धर्माधर्मौ लोकपरिच्छेदकारिणौ युक्तौ। इतरथाऽऽकाशे तुल्ये लोकोऽलोक इति को भेदः? ॥ १ ॥ लोकविभागाभावे प्रतिघाताभावतोऽनवस्थानात्। सव्यवहाराभावः संबन्धाभावतो भवेत् ॥ २ ॥ २ सदण्डाद्यपेक्षया.

संयोगोऽभिप्रेतः, स खल्वादिमानादिरहितो वा स्यादिति कल्पनाद्वयं, तत्र यद्यादिमानिति पक्षस्तदा किं पूर्वमात्मा पश्चात् कर्म्म अथ पूर्वं कर्म्म पश्चादात्मा उत युगपत्कर्मात्मानौ संप्रसूयेतामिति त्रयो विकल्पाः, तत्र न तावत् पूर्वमात्मसंभूतिः सम्भाव्यते, निर्हेतुकत्वात्, खरविषाणवत्, अकारणप्रसूतस्य च अकारणत एवोपरमः स्याद्, अथानादिरेव आत्मा तथाप्यकारणत्वान्नास्य कर्मणा योग उपपद्यते नभोवत्[1], अथाकारणोऽपि कर्मणा योगः स्यात् तर्हि स मुक्तस्यापि स्यादिति, अथासावात्मा नित्यमुक्त एव तर्हि किं मोक्षजिज्ञासया ?, बन्धाभावे च मुक्तव्यपदेशाभाव एव, आकाशवदिति, नापि कर्मणः प्राक् प्रसूतिरिति द्वितीयो विकल्पः सङ्गच्छते, कर्त्तुरभावात्, न चाक्रियमाणस्य कर्मव्यपदेशोऽभिमतः, अकारणप्रसूतेश्चाकारणत एवोपरमः स्यादिति, युगपदुत्पत्तिलक्षणस्तृतीयपक्षोऽपि न क्षमः, अकारणत्वादेव, न च युगपदुत्पत्तौ सत्यामयं कर्त्ता कर्म्मेदमिति व्यपदेशो युक्तरूपः, सव्येतरगोविषाणवदिति, अथादिरहितो जीवकर्मयोग इति पक्षः, ततश्चानादित्वादेव नात्मकर्मवियोगः स्यात्, आत्माऽऽकाशसंयोगवदिति, अत्रोच्यते, आदिमत्संयोगपक्षदोषा अनभ्युपगमादेव निरस्ताः, यच्चादिरहितजीवकर्मयोगेऽभिधीयते 'अनादित्वान्नात्मकर्म्मवियोग' इति, तदयुक्तम्, अनादित्वेऽपि संयोगस्य वियोगोपलब्धेः, काञ्चनोपलयोरिवेति, यदाह—"जह वेह[2] कंचणोवलसंजोगोऽणाइसंतइगओऽवि । वोच्छिज्जइ सोवायं तह जोगो जीवकम्माणं ॥ १ ॥"ति, तथा अनादेरपि सन्तानस्य विनाशो

---

१ नभोऽङ्गिरोमनुपा वेति सञ्ज्ञाविपय छन्दोविपर्यं वा, भाष्यप्रदीपेऽत एवोक्तं उपसंख्यानान्येतानि छन्दोविषयाणीत्याहुरिति. २ यथा वेह काञ्चनोपलसयोगोऽनादिसततिगतोऽपि व्युच्छिद्यते सोपायं तथा योगो जीवकर्मणो· ॥ १ ॥

दृष्टो बीजाङ्कुरसन्तानवत्, आह च—"अन्नतरमणिव्वत्तियकज्जं बीयंकुराण जं विहयं। तत्थ हओ संताणो कुक्कुडियंडाइयाणं च ॥ १ ॥" त्ति। अनादिबन्धसद्भावेऽपि भव्यात्मनः कस्यचिन्मोक्षो भवतीति मोक्षस्वरूपमाह—'एगे मोक्खे' मोचनं कर्मपाशवियोजनमात्मनो मोक्षः, आह च—'कृत्स्नकर्मक्षयान्मोक्षः' स चैको ज्ञानावरणादिकर्मापेक्षयाऽष्टविधोऽपि मोचनसामान्यात् मुक्तस्य वा पुनर्मोक्षाभावात् ईषत्प्राग्भाराख्यक्षेत्रलक्षणो वा द्रव्यार्थतयैकः, अथवा द्रव्यतो मोक्षो निगडादितो भावतः कर्मतस्तयोश्च मोचनसामान्यादेको मोक्ष इति, नन्वपर्यवसानो जीवकर्मसंयोगोऽनादित्वाज्जीवाकाशसंयोगवदिति कथं मोक्षसम्भवः?, कर्मवियोगरूपत्वादस्य, अत्रोच्यते, अनादित्वादित्यनैकान्तिको हेतुः, धातुकाञ्चनसंयोगो ह्यनादिः, स च सपर्यवसानो दृष्टः, क्रियाविशेषाद्, एवमयमपि जीवकर्मसंयोगः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रैः सपर्यवसानो भविष्यति, जीवकर्मवियोगश्च मोक्ष उच्यते इति, ननु नारकादिपर्यायस्वभावः संसारो नान्यः, तेभ्यश्च नारकत्वादिपर्यायेभ्यो भिन्नो नाम न कश्चिज्जीवो, नारकादय एव पर्याया जीवः, तदनर्थान्तरत्वादिति संसाराभावे जीवाभाव एव नारकादिपर्यायस्वरूपवदित्यसत्पदार्थो मोक्ष इति, आह च—"जं नारगादिभावो संसारो नारगाइभिन्नो य। को जीवो तं मन्नसि? तन्नासे जीवनासोत्ति ॥ २ ॥" अत्र प्रतिविधीयते—यदुक्तम् 'नारकादिपर्यायसंसाराभावे सर्वथा जीवाभाव एवानर्थान्तरत्वान्नारकादिपर्यायस्वरूपवदि'ति, अयमनैकान्तिको हेतुः, हेम्नो मुद्रिकायाश्चानर्थान्त-

१ अन्यतरत् अनिर्वर्तितकार्यं बीजाङ्कुरयोर्यद्धितम्। तत्र हतः संतानः कुक्कुट्यण्डादिकानां च ॥ १ ॥ २ यन्नारकादिभावः संसारो नारकादिभावभिन्नश्च। को जीवः? (इति) त्वं मन्यसे, (यतः) तन्नाशे जीवनाश इति (स्यात्)

रत्वं सिद्धं न च मुद्रिकाकारविनाशे हेमविनाश इति, तद्वन्नारकादिपर्यायमात्रनाशे सर्वथा जीवनाशो न भविष्यतीति, आह च—"[1]न हि नारगादिपज्जायमेत्तनासंमि सव्वहां नासो। जीवद्दव्वस्स मओ मुद्दानासेव्व हेमस्स ॥ १ ॥" त्ति, अपि च—"[2]कम्मकओ संसारो तन्नासे तस्स जुज्जए नासो। जीवत्तमकम्मकयं तन्नासे तस्स को नासो? ॥ २ ॥" त्ति मोक्षश्च पुण्यपापक्षयाद्भवतीति पुण्यपापयोः स्वरूपं वाच्यं, तत्रापि मोक्षस्य पुण्यस्य च शुभस्वरूपसाधर्म्यात् पुण्यं तावदाह—'एगे पुण्णे' 'पुण शुभे' इति वचनात् पुणति–शुभीकरोति पुनाति वा–पवित्रीकरोत्यात्मानमिति पुण्यं–शुभकर्म्म, सद्वेद्यादि द्विचत्वारिंशद्विधम्, यथोक्तम्—"सायं १ उच्चागोयं २ नरतिरिदेवाउ ५ नाम एयाउ। मणुयदुगं ७ देवदुगं ९ पंचेंदियजाति १० तणुपणगं १५ ॥ १ ॥ अंगोवंगतियंपिय १८ संघयणं वज्जरिसहनारायं १९। पढमंचिय संठाणं २० वन्नाइचउक्क सुपसत्थं २४ ॥ २ ॥ अगुरुलहु २५ पराघायं २६ उस्सासं २७ आयवं च २८ उज्जोयं २९। सुपसत्था विहयगई ३० तसाइदसगं च ४० णिम्माणं ४१ ॥ ३ ॥ तित्थयरेणं सहिया बायाला पुण्णपगईओ" त्ति ॥ एवं द्विचत्वारिंशद्विधमपि अथवा पुण्यानुबन्धिपापानुबन्धिभेदेन द्विविधमपि अथवा प्रतिप्राणि विचित्रत्वादनन्तभेदमपि पुण्यसामान्यादेकमिति। अथ कर्मैव न विद्यते प्रमाणगोचरातिक्रान्तत्वात् शशविषाणवदिति कुतः पुण्यकर्मसत्तेति?, असत्यमेतत्, यतोऽनुमानसिद्धं कर्म्म, तथाहि–सुखदुःखानुभूतेर्हेतुरस्ति कार्यत्वादङ्कुरस्येव बीजं, यश्च हेतुरस्यास्तत्कर्म्म

---

१ नैव नारकादिपर्यायमात्रनाशे सर्वथा नाशः। जीवद्रव्यस्य मतो मुद्रानाशे इव हेम्न॰ ॥ १ ॥ २ कर्मकृतः संसारस्तन्नाशे तस्य युज्यते नाशः। जीवत्वमकर्मकृतं तन्नाशे तस्य को नाशः? ॥ २ ॥ इति

भविष्यति, किमिह कर्म्मपरिक-
तस्मादस्ति कर्म्मेति, स्यान्मतिः—सुखदुःखानुभूतेर्दृष्ट एव हेतुरिष्टानिष्टविषयप्राप्तिमयो भविष्यति, किमिह कर्म्मपरिक-
ल्पनया ?, न हि दृष्टं निमित्तमपास्य निमित्तान्तरान्वेषणं युक्तरूपमिति, नैवं, व्यभिचारात्, इह यो हि द्वयोरिष्टश-
ब्दादिविषयसुखसाधनसमेतयोरेकस्य तत्फले विशेषो—दुःखानुभूतिमयो यश्चानिष्टसाधनसमेतयोरेकस्य तत्फले विशेषः
सुखानुभूतिमयो नासौ हेतुमन्तरेण सम्भाव्यते, न च तद्धेतुक एवासौ युक्तः, साधनानां विपर्यासादिति पारिशेष्याद्वि-
शिष्टहेतुमानसौ, कार्यत्वात्, घटवत्, यश्च समानसाधनसमेतयोस्तत्फलविशेषहेतुस्तत् कर्म्म, तस्मादस्ति कर्म्मेति, आह
च—"जो तुल्लसाहणाणं फले विसेसो न सो विणा हेउं। कज्जत्तणओ गोयम! घडो व्व हेऊ य से कम्मं ॥ १ ॥" ति,
किञ्च—अन्यदेहपूर्वकमिदं वालशरीरं, इन्द्रियादिमत्त्वात्, यदिहेन्द्रियादिमत्तदन्यदेहपूर्वकं दृष्टं, यथा वालदेहपूर्वकं
युवशरीरम्, इन्द्रियादिमच्चेदं वालशरीरकं तस्मादन्यशरीरपूर्वकं, यच्छरीरपूर्वकं चेदं वालकशरीरं तत्कर्म, तस्मादस्ति
कर्म्मेति, आह च—"वालसरीरं देहंतरपुव्वं इंदियाइमत्ताओ। जह वालदेहपुव्वो जुवदेहो पुव्वमिह कम्मं ॥ १ ॥" ति,
ननु कर्म्मसद्भावेऽपि पापमेवैकं विद्यते पदार्थो न पुण्यं नामास्ति, यत्तु पुण्यफलं सुखमुच्यते तत्पापस्यैव तरतमयोगा-
दपकृष्टस्य फलं, यतः पापस्य परमोत्कर्षेऽत्यन्ताधमफलता, तस्यैव च तरतमयोगापकर्षभिन्नस्य मात्रापरिवृद्धिहान्या
यावत् प्रकृष्टोऽपकर्षस्तत्र या काचित्पापमात्रा अवतिष्ठते तस्यामत्यन्तं शुभफलता पापापकर्षात्, तस्यैव च पापस्य सर्वा-

१ यस्तुल्यसाधनयो फले विशेष स न विना हेतुम्। कार्यत्वात् गौतम! घट इव हेतुश्च तस्य कर्म ॥ १ ॥ २ वालशरीरं देहान्तरपूर्वं इन्द्रियादिमत्त्वात्। यथा वालदेहपूर्वो युवदेह: पूर्वमिह कर्म ॥ १ ॥

त्मना क्षयो मोक्षः, यथाऽत्यन्तापथ्याहारसेवनादनारोग्यम्, तस्यैवापथ्यस्य किञ्चित्किञ्चिदपकर्षात् यावत् स्तोकापथ्याहारत्वमारोग्यकरं, सर्वाहारपरित्यागाच्च प्राणमोक्ष इति, आह च—"पावुक्करिसेऽधमया तरतमजोगाऽवकरिसओ सुभया। तस्सेव खए मोक्खो अपत्थभत्तोवमाणाओ ॥१॥" त्ति, अत्रोच्यते, यदुक्तम्—'अत्यन्तापचितात् पापात् सुखप्रकर्ष' इति, तदयुक्तम्, यतो येयं सुखप्रकर्षानुभूतिः सा स्वानुरूपकर्मप्रकर्षजनिता, प्रकर्षानुभूतित्वात्, दुःखप्रकर्षानुभूतिवत्, यथा हि दुःखप्रकर्षानुभूतिः स्वानुरूपपापकर्म्मप्रकर्षजनितेति त्वयाऽभ्युपगम्यते तथेयमपि सुखप्रकर्षानुभूतिः (प्रकर्षानुभूतिरिति) स्वानुरूपपुण्यकर्मप्रकर्षजनिता भविष्यतीति प्रमाणफलमिति। पुण्यप्रतिपक्षभूतं पापमिति तत्स्वरूपमाह—'एगे पावे' पाशयति—गुण्डयत्यात्मानं पातयति चात्मन आनन्दरसं शोषयति क्षपयतीति पापम्, तच्च ज्ञानावरणादि द्व्यशीतिभेदम्, यदाऽऽह—"नाणंतरायदसगं १० दंसण णव १९ मोहणीयछव्वीसं ४५। अस्सायं ४६ निरयाऊ ४७ नीयागोएण अडयाला ४८ ॥ १ ॥ निरयदुगं २ तिरियदुगं ४ जाइचउक्कं च ८ पंच संघयणा १३। संठाणाविय पंच उ १८ वन्नाइ चउक्कमपसत्थं २२ ॥ २ ॥ उवघाय २३ कुविहयगई २४ थावरदसगेण होंति चोत्तीसं ३४। सव्वाओ मिलिआओ बासीती पावपगईओ ८२ ॥३॥" तदेवं द्व्यशीतिभेदमपि पुण्यानुवन्धिपापानुवन्धिभेदाद् द्विविधमपि वा अनन्तसत्त्वाश्रितत्वादनन्तमपि वाऽशुभसामान्यादेकमिति। ननु कर्म्मसत्त्वेऽपि पुण्यमेवैकं कर्म्म न तत्प्रतिपक्षभूतं पापं कर्मास्ति, शुभाशुभफलानां पुण्यादेव सिद्धेरिति, तथाहि—यत्परमप्रकृष्टं शुभफलमेतत् पुण्योत्कर्षस्य कार्यं, यत्पुनस्तस्मादवकृष्टमवकृष्टतरमवकृष्टतमं च तत्पु-

१ पापोत्कर्षेऽधमता तरतमयोगाद् अपकर्षत· शुभता। तस्यैव क्षये मोक्ष· अपथ्यभक्तोपमानात् ॥ १ ॥

परमप्रकर्षहीनस्य च पुण्यस्य परमावकृष्टतमं शुभफलं–या
ण्यस्यैव तरतमयोगापकर्षभिन्नस्य यावत्परमप्रकर्षहानिः, परमप्रकर्षहीनस्य च पुण्यस्य सर्वात्मना क्षये पुण्यात्मकवन्धाभावा-
काचित् शुभमात्रेत्यर्थः–दुःखप्रकर्ष इति तात्पर्यं, तस्यैव च परमावकृष्टपुण्यस्य सर्वात्मना क्षये पुण्यात्मकवन्धाभावा-
न्मोक्ष इति, यथा अत्यन्तपथ्याहारसेवनात् पुंसः परमारोग्यसुखं, तस्यैव च किञ्चित्[2]पथ्याहारविवर्जनादपथ्याहारपरि-
वृद्धेरारोग्यसुखहानिः, सर्वथैवाहारपरिवर्जनात् प्राणमोक्ष इति, पथ्याहारोपमानं चेह पुण्यमिति, अत्रोच्यते, येयं दुःखप्र-
कर्षानुभूतिः सा स्वानुरूपकर्म्मप्रकर्षप्रभवा, प्रकर्षानुभूतित्वात्, सौख्यप्रकर्षानुभूतिवत्, यथा हि सौख्यप्रकर्षानुभूतिः स्वानु-
रूपपुण्यकर्मप्रकर्षजनितेति त्वयाऽभ्युपगम्यते तथेयमपि दुःखप्रकर्षानुभूतिः (प्रकर्षानुभूतित्वात्) स्वानुरूपपापकर्मप्रकर्षज-
निता भविष्यतीति प्रमाणफलमिति, आह च—"कम्मप्पगरिसजणियं तदवस्सं पगरिसाणुभूइओ। सोक्खप्पगरिसंभूई जह
पुण्णप्पगरिसप्पभवा ॥१॥" इति, 'तदि'ति दुःखमिति। इदानीमनन्तरोक्तयोः पुण्यपापकर्मणोर्वन्धकारणनिरूपणायाह—'एगे
आसवे' आश्रवन्ति–प्रविशन्ति येन कर्म्माण्यात्मनीत्याश्रवः, कर्म्मवन्धहेतुरिति भावः, स चेन्द्रियकषायाव्रतक्रियायोगरूपः
क्रमेण पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतित्रिभेदः, उक्तञ्च—"इंदिय ५ कसाय ४ अव्वय ५ किरिया २५ पणचउरपंचपणुवीसा।
जोगा तिन्नेव भवे आसवभेया उ वायाला ॥ १ ॥" इति, तदेवमयं द्विचत्वारिंशद्विधोऽथवा द्विविधो द्रव्यभावभेदात्,
तत्र द्रव्याश्रवो यज्जलान्तर्गतनावादौ तथाविधच्छिद्रैर्जलप्रवेशनं भावाश्रवस्तु यज्जीवनावीन्द्रियादिच्छिद्रतः कर्मजल-
सञ्चय इति, स चाश्रवसामान्यादेक एवेति ॥ अथाश्रवप्रतिपक्षभूतसंवरस्वरूपमाह—'एगे संवरे' संव्रियते–कर्मकारणं प्राणा-

१ कर्मप्रकर्षजनितं तद् (दुःखं) अवश्यं प्रकर्षानुभूतेः। सौख्यप्रकर्षानुभूतिर्यथा पुण्यप्रकर्षप्रभवा ॥ १ ॥ २ तथाविधपरिणामेन छिद्रै०

तिपातादि निरुध्यते येन परिणामेन स संवरः, आश्रवनिरोध इत्यर्थः, स च समितिगुप्तिधर्म्मानुप्रेक्षापरीषह(जय)चारित्ररूपः
क्रमेण पञ्चत्रिदशद्वादशद्वाविंशतिपञ्चभेदः, आह च–"समिई ५ गुत्ती ३ धम्मो १० अणुपेह १२ परीसहा २२ चरित्तं च
५। सत्तावन्नं भेया पणतिगभेयाइं संवरणे ॥ १ ॥" त्ति, अथवाऽयं द्विविधो द्रव्यतो भावतश्च, तत्र द्रव्यतो जलमध्य-
गतनावादेरनवरतप्रविशज्जलानां छिद्राणां तथाविधद्रव्येण स्थगनं संवरः, भावतस्तु जीवद्रोण्यामाश्रवत्कर्म्मजलानामि-
न्द्रियादिच्छिद्राणां समित्यादिना निरोधनं संवर इति, स च द्विविधोऽपि संवरसामान्यादेक इति ॥ संवरविशेषे चायो-
ग्यवस्थारूपे कर्म्मणां वेदनैव भवति न वन्ध इति वेदनास्वरूपमाह—'एगा वेयणा' वेदनं वेदना–स्वभावेनोदीरणा-
करणेन वोदयावलिकाप्रविष्टस्य कर्म्मणोऽनुभवनमिति भावः, सा च ज्ञानावरणीयादिकर्म्मापेक्षया अष्टविधाऽपि वि-
पाकोदयप्रदेशोदयापेक्षया द्विविधाऽपि आभ्युपगमिकी–शिरोलोचादिका औपक्रमिकी–रोगादिजनितेत्येवं द्विविधाऽपि
वेदनासामान्यादेकैवेति ॥ अनुभूतरसं कर्म प्रदेशेभ्यः परिशटतीति वेदनानन्तरं कर्मपरिशटनरूपां निर्ज्जरां निरूपय-
न्नाह—'एगा निज्जरा' निर्ज्जरणं निर्जरा विशरणं परिशटनमित्यर्थः, सा चाष्टविधकर्म्मापेक्षयाऽष्टविधाऽपि द्वादश-
विधतपोजन्यत्वेन द्वादशविधाऽपि अकामक्षुत्पिपासाशीतातपदंशमशकमलसहनब्रह्मचर्यधारणाद्यनेकविधकारणजनित-
त्वेनानेकविधाऽपि द्रव्यतो वस्त्रादेर्भावतः कर्मणामेवं द्विविधाऽपि वा निर्जरासामान्यादेकैवेति । ननु निर्जरामोक्षयोः
कः प्रतिविशेषः ?, उच्यते, देशतः कर्मक्षयो निर्जरा सर्वतस्तु मोक्ष इति ॥ इह च जीवो विशिष्टनिर्ज्जराभाजनं
प्रत्येकशरीरावस्थायामेव भवति न साधारणशरीरावस्थायामतः प्रत्येकशरीरावस्थस्य जीवस्य स्वरूपनिरूपणायाह–'एगे

जीवे' इत्यादि, अथवा उक्ताः सामान्यतः प्रस्तुतशास्त्रव्युत्पादनीया जीवादयो नव पदार्थाः, साम्प्रतं जीवपदार्थं विशेषेण प्ररूपयन्नाह—

एगे जीवे पाडिक्कएणं सरीरएणं (सू० १७) एगा जीवाणं अपरिआइत्ता विगुव्वणा (सू० १८) एगे मणे (सू० १९) एगा वई (सू० २०) एगे कायवायामे (सू० २१) एगा उप्पा (सू० २२) एगा वियती (सू० २३) एगा वियच्चा (सू० २४) एगा गती (सू० २५) एगा आगती (सू० २६) एगे चयणे (सू० २७) एगे उववाए (सू० २८) एगा तक्का (सू० २९) एगा सन्ना (सू० ३०) एगा मन्ना (सू० ३१) एगा विन्नू (सू० ३२) एगा वेयणा (सू० ३३) एगा छेयणा (सू० ३४) एगा भेयणा (सू० ३५) एगे मरणे अंतिमसारीरियाणं (सू० ३६) एगे संसुद्धे अहाभूए पत्ते (सू० ३७) एगदुक्खे जीवाणं एगभूए (सू० ३८) एगा अहम्मपडिमा जं से आया परिकिलेसति (सू० ३९) एगा धम्मपडिमा जं से आया पज्जवजाए (सू० ४०) एगे मणे देवासुरमणुयाणं तंसि तंसि समयंसि (सू० ४१) एगे उट्ठाणकम्मबलवीरियपुरिसकारपरक्कमे देवासुरमणुयाणं तंसि २ समयंसि (सू० ४२) एगे नाणे एगे दंसणे एगे चरित्ते (सू० ४३)

'एगे जीवे पाडिक्कएणं सरीरएणं' एकः—केवलो जीवितवान् जीवति जीविष्यति चेति जीवः—प्राणधारणधर्मा आत्मेत्यर्थः, एकं जीवं प्रति गतं यच्छरीरं प्रत्येकशरीरनामकर्मोदयात् तत्प्रत्येकं तदेव प्रत्येककं, दीर्घत्वादि प्राकृतत्वात्, तेन प्रत्येककेन शीर्यत इति शरीरं—देहः तदेवानुकम्पितादिधर्मोपेतं शरीरकं तेन लक्षितः तदाश्रित एको जीव इत्यर्थः,

अथवा णंकारौ वाक्यालङ्कारार्थौ, तत एको जीवः प्रत्येकके शरीरे वर्त्तत इति वाक्यार्थः स्यादिति, इह च 'पडिक्खएणं'ति क्वचित्पाठो दृश्यते, स च न व्याख्यातः, अनवबोधाद्, इह च वाचनानामनियतत्वात् सर्वासां व्याख्यातुमशक्यत्वात् काञ्चिदेव वाचनां व्याख्यास्याम इति ॥ इह बन्धमोक्षादय आत्मधर्म्मा अनन्तरमुक्तास्ततस्तदधिकारादेवातः परमात्मधर्म्मान् 'एगा जीवाणं इत्यादिना एगे चरित्ते' इत्येतदन्तेन ग्रन्थेनाह—'एगा जीवाणं अपरियाइत्ता विगुव्वणा' 'एगा जीवाणं' ति प्रतीतं 'अपरियाइत्त'त्ति अपर्यादाय परितः—समन्तादगृहीत्वा वैक्रियसमुद्घातेन बाह्यान् पुद्गलान् या विकुर्वणा भवधारणीयवैक्रियशरीररचनालक्षणा स्वस्मिन् २ उत्पत्तिस्थाने जीवैः क्रियते सा एकैव, प्रत्येकमेकत्वाद्भवधारणीयस्येति, सकलवैक्रियशरीरा[र्था]पेक्षया वा भवधारणीयस्यैकलक्षणत्वात् कथञ्चिदिति, या पुनर्बाह्यपुद्गलपर्यादानपूर्विका सोत्तरवैक्रियरचनालक्षणा, सा च विचित्राभिप्रायपूर्वकत्वाद् वैक्रियलब्धिमतस्तथाविधशक्तिमत्त्वाच्चैकजीवस्याप्यनेकापि स्यादिति पर्यवसितम्, अथ बाह्यपुद्गलोपादान एवोत्तरवैक्रियं भवतीति कुतोऽवसीयते?, येनेह सूत्रे 'अपरियाइत्ता' इत्यनेन तद्विकुर्वणा व्यवच्छिद्यते इति चेत्, उच्यते, भगवतीवचनात्, तथाहि—"देवे णं भंते! महिड्ढिए जाव महाणुभागे बाहिरए पोग्गलए अपरियाइत्ता पभू एगवन्नं एगरूवं विउव्वित्तए?, गोयमा! नो इणट्ठे समट्ठे, देवे णं भंते! बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू?, हंता पभू"त्ति, इह हि उत्तरवैक्रियं बाह्यपुद्गलादानाद् भवतीति विवक्षितमिति ॥ 'एगे मणे'त्ति मननं मनः—औदारिकादिशरीरव्यापाराहृतमनोद्रव्यसमूहसाचिव्याज्जीवव्यापारो, मनोयोग इति भावः, मन्यते वाऽनेनेति मनो—मनोद्रव्यमात्रमेवेति, तच्च सत्यादिभेदादनेकमपि संज्ञिनां वा अ-

सङ्ख्यातत्वादसङ्ख्यातभेदमप्येकं मननलक्षणत्वेन सर्वमनसामेकत्वादिति ॥ 'एगा वइ'त्ति वचनं वाक्–औदारिकवैक्रियाहारकशरीरव्यापाराहृतवाग्द्रव्यसमूहसाचिव्याज्जीवव्यापारो, वाग्योग इति भावः, इयं च सत्यादिभेदादनेकाऽप्येकैव, सर्ववाचां वचनसामान्येऽन्तर्भावादिति ॥ 'एगे कायवायामे'त्ति चीयत इति कायः–शरीरं तस्य व्यायामो–व्यापारः कायव्यायामः औदारिकादिशरीरयुक्तस्यात्मनो वीर्यपरिणतिविशेष इति भावः, स पुनरौदारिकादिभेदेन सप्तप्रकारोऽपि जीवानन्तत्वेनानन्तभेदोऽपि वा एक एव, कायव्यायामसामान्यादिति, यच्चैकस्यैकदा मनःप्रभृतीनामेकत्वं तत् सूत्र एव विशेषेण वक्ष्यति, 'एगे मणे देवासुरे'त्यादिनेति सामान्याश्रयमेवेहैकत्वं व्याख्यातमिति ॥ 'उप्प'त्ति प्राकृतत्वादुत्पादः, स चैक एकसमये एकपर्यायापेक्षया, न हि तस्य युगपदुत्पादद्वयादिरस्ति, अनपेक्षिततद्विशेषकपदार्थतया वैकोऽसाविति ॥ 'वियइ'त्ति विगतिर्विगमः, सा चैकोत्पादवदिति विकृतिर्विगतिरित्यादिव्याख्यान्तरमप्युचितमायोज्यम्, अस्माभिस्तु उत्पादसूत्रानुगुण्यतो व्याख्यातमिति । 'वियच्च'त्ति विगतेः प्रागुक्तत्वादिह विगतस्य विगमवतो जीवस्य मृतस्येत्यर्थः अर्चा–शरीरं विगतार्चा, प्राकृतत्वादिति, विवर्चा वा–विशिष्टोपपत्तिपद्धतिर्विशिष्टभूषा वा, सा चैका सामान्यादिति ॥ 'गइ'त्ति मरणानन्तरं मनुजत्वादेः सकाशान्नारकत्वादौ जीवस्य गमनं गतिः, सा चैकदैकस्यैकैव ऋज्वादिका नरकगत्यादिका वा, पुद्गलस्य वा, स्थितिवैलक्षण्यमात्रतया वैकरूपा सर्वजीवपुद्गलानामिति ॥ 'आगइ'त्ति आगमनमागतिः–नारकत्वादेरेव प्रतिनिवृत्तिः, तदेकत्वं गतेरिवेति ॥ 'चयणे'ति च्युतिः च्यवनम्–वैमानिकज्योतिष्काणां मरणं, तदेकमेकजीवापेक्षया नानाजीवापेक्षया च पूर्ववदिति ॥ 'उववाए'त्ति, उपपतनमुपपातो–

देवनारकाणां जन्म, सं चैकश्च्यवनवदिति ॥ 'तक्क'त्ति तर्कणं तर्को–विमर्शः अवायात् पूर्वा इहाया उत्तरा प्रायः शिरःकण्डूयनादयः पुरुषधर्म्मा इह घटन्त इतिसम्प्रत्ययरूपा, इह चैकत्वं प्रागिवेति ॥

'सन्न'त्ति संज्ञानं संज्ञा व्यञ्जनावग्रहोत्तरकालभावी मतिविशेषः आहारभयाद्युपाधिका वा चेतना संज्ञा, अभिधानं वा संज्ञेति ॥ 'मन्न'त्ति प्राकृतत्वान्मननं मतिः–कथञ्चिदर्थपरिच्छित्तावपि सूक्ष्मधर्मालोचनरूपा बुद्धिरितियावत्, आलोचनमिति केचित्, अथवा मन्ता मन्नियव्वं(मनितव्यं) अभ्युपगम इत्यर्थः, सूत्रद्वयेऽपि सामान्यत एकत्वमिति ॥ 'एगा विन्नु'त्ति विद्वान् विज्ञो वा तुल्यबोधत्वादेक इति, स्त्रीलिङ्गत्वं च प्राकृतत्वात् उत्पाद(स्य) उप्पावत्, लुप्तभावप्रत्ययत्वाद्वा एका विद्वत्ता विज्ञता वेत्यर्थः ॥ 'वेयण'त्ति प्राग्वेदना सामान्यकर्मानुभवलक्षणोक्ता इह तु पीडालक्षणैव, सा च सामान्यत एकैवेति ॥ अस्या एव कारणविशेषनिरूपणायाह—'छेयणे'ति छेदनं शरीरस्यान्यस्य वा खड्गादिनेति ॥ 'भेयणे'ति, भेदनं कुन्तादिना, अथवा छेदनं कर्मणः स्थितिघातः भेदनं तु रसघात इति, एकता च विशेषाविवक्षणादिति। वेदनादिभ्यश्च मरणमतस्तद्विशेषमाह—'एगे मरणे' इत्यादि, मृतिर्मरणं अन्ते भवमन्तिमं–चरमं तच्च तच्छरीरं चेत्यन्तिमशरीरं तत्र भवा अन्तिमशारीरिकी उत्तरपदवृद्धिः, तद्वा तेषामस्तीति अन्तिमशारीरिका दीर्घत्वञ्च प्राकृतशैल्या, तेषां चरमदेहानां, मरणैकता च सिद्धत्वे पुनर्मरणाभावादिति। अन्तिमशरीरश्च स्नातको भूत्वा म्रियते अतस्तमाह—'एगे संसुद्धे' इत्यादि, एकः संशुद्धः–अशबलचरणः अकषायत्वात् 'यथाभूतः' तात्त्विकः ('पत्ते'त्ति) पात्रमिव पात्रमतिशयवद्ज्ञानादिगुणरत्नानां प्राप्तो वा गुणप्रकर्षमिति गम्यते । 'एगेदुक्खे' एकमेवान्तिमभवग्रहणसम्भवं दुःखं यस्य स एकदुःखः

'एगदक्खे'त्ति पाठान्तरे त्वेकधैवाख्या-संशुद्धादिर्व्यपदेशो यस्य, न त्वसंशुद्धसंशुद्धासंशुद्ध इत्यादिकोऽपि, व्यपदे-शान्तरनिमित्तस्य कपायादेरभावादिति स भवत्येकधाख्यः, एकधा अक्षो वा-जीवो यस्य स तथेति, जीवानां-प्राणि-नामेकभूतः-एक एव-आत्मोपम इत्यर्थः, एकान्तहितवृत्तित्वाद्, एकत्वं चास्य बहूनामपि समस्वभावत्वादिति, अथवा 'पत्ते' इत्यादि सूत्रान्तरं उक्तरूपसंशुद्धादन्येषां स्वरूपप्रतिपादनपरं, तत्र प्राकृतत्वात् प्रत्येकमेकं दुःखं प्रत्येकैकदुःखं जीवानां स्वकृतकर्म्मफलभोगित्वात्, किंभूतं तदित्याह-एकभूतमनन्यतया व्यवस्थितं प्राणिषु, न साङ्ख्यानामिव वा-ह्यमिति ॥ दुःखं पुनरधर्म्माभिनिवेशादिति तत्स्वरूपमाह—

'एगा अहम्मे'त्यादि, धारयति दुर्गतौ प्रपततो जीवान् धारयति-सुगतौ वा तान् स्थापयतीति धर्म्मः, उक्तञ्च—"दुर्गतिप्रसृतान् जन्तून्, यस्माद्धारयते ततः । धत्ते चैतान् शुभे स्थाने, तस्माद्धर्म्म इति स्मृतः ॥ १ ॥" स च श्रुतचा-रित्रलक्षणः, तत्प्रतिपक्षस्त्वधर्म्मस्तद्विषया प्रतिमा-प्रतिज्ञा अधर्म्मप्रधानं शरीरं वा अधर्म्मप्रतिमा, सा चैका, सर्वस्याः परिक्लेशकारणतयैकरूपत्वाद्, अत एवाह—'जं से' इत्यादि, 'यत्' यस्मात् 'से' तस्याः स्वाम्यात्मा-जीवो अथवा प्राकृतत्वेन लिङ्गव्यत्ययात् यस्यामधर्म्मप्रतिमायां सत्यामात्मा परिक्लिश्यते सा च एकैवेति । एतद्विपर्ययमाह—'एगा धर्म्मे'त्यादि, प्राग्वन्नवरं पर्यवाः-ज्ञानादिविशेषा जाता यस्य स पर्यवजातो भवतीति शेषः, विशुध्यतीत्यर्थः, आहिताग्न्या-

'से'त्ति सोऽधर्म्मप्रतिमावानात्मा परिक्लिश्यते-रागादिभिर्बाध्यते संक्लिश्यत इत्यर्थः, 'जंसी'ति पाठान्तरं वा, ततश्च

दित्वाच्च जातशब्दस्योत्तरपदत्वमिति, अथवा पर्यवान् पर्यवेषु वा यातः—प्राप्तः पर्यवयातोऽथवा पर्यवः—परिरक्षा परिज्ञानं वा शेषं तथैवेति ॥ धर्म्माधर्म्मप्रतिमे च योगत्रयाद्भवत इति तत्स्वरूपमाह—

'एगे मणे' इत्यादि सूत्रत्रयं, तत्र मन इति मनोयोगः, तच्च यस्मिन् २ समये विचार्यते तस्मिन् २ 'समये' कालविशेष एकमेव, वीप्सानिर्देशेन न क्वचनापि समये तद् व्यादिसंख्यं सम्भवतीत्याह, एकत्वं च तस्यैकोपयोगत्वात् जीवानां, स्यादेतत्—नैकोपयोगो जीवो, युगपच्छीतोष्णस्पर्शविषयसंवेदनद्वयदर्शनात्, तथाविधभिन्नविषयोपयोगपुरुषद्वयवत्, अत्रोच्यते, यदिदं शीतोष्णोपयोगद्वयं तत्स्वरूपेण भिन्नकालमपि समयमनसोरतिसूक्ष्मतया युगपदिव प्रतीयते, न पुनस्तद्युगपदेवेति, आह च—"[1]समयातिसुहुमयाओ मन्नसि जुगवं च भिन्नकालंपि । उप्पलदलसयवेहं व जह व तमलायचक्कंति ॥ १ ॥" यदि पुनरेकत्रोपयुक्तं मनोऽर्थान्तरमपि संवेदयति तदा किमन्यत्रगतचेताः पुरोऽवस्थितं हस्तिनमपि न विषयीकरोतीति, आह च—"[2]अन्नेविणिउत्तमन्नं विणिओगं लहइ जइ मणो तेणं । हत्थिंपि ठियं पुरओ किमन्नचित्तो न लक्खेइ ? ॥ १ ॥"त्ति इह च बहुवक्तव्यमस्ति तत् स्थानान्तरादवसेयमिति, अथवा सत्यासत्योभयस्वभावानुभयरूपाणां चतुर्णां मनोयोगानामन्यतर एव भवत्येकदा, व्यादीनां विरोधेनासम्भवादिति, केषामित्याह—'देवासुरमणुयाणं'ति तत्र दीव्यन्ति इति देवाः—वैमानिकज्योतिष्कास्ते च न सुरा असुराः—भवनपतिव्यन्तरास्ते च मनो-

---

१ समयातिसौक्ष्म्यात् मन्यसे युगपच्च भिन्नकालमपि । उत्पलदलशतवेध इव यथा वा तदलातचक्रमिति ॥ १ ॥ २ अन्यविनियुक्तमन्यं विनियोगं लभते यदि मनस्तेन । हस्तिनमपि स्थितं पुरतः किमन्यचित्तो न लक्षयति ? ॥ १ ॥

जाता मनुजा–मनुष्यास्ते च देवासुरमनुजास्तेषां, तथा 'वागि'ति वाग्योगः, स चैषामेकदा एक एव, तथाविधमनोयोगपूर्व-
कत्वात् तथाविधवाग्योगस्य, सत्यादीनामन्यतरभावाद्वा, वक्ष्यति च—"[1]छहिं ठाणेहिं णत्थि जीवाणं इड्ढी इ वा जाव
परक्कमे इ वा, तंजहा–जीवं वा अजीवं करणयाए १, अजीवं वा जीवं करणयाए २, एगसमएणं दो भासाओ भासित्तए"
इति। तथा कायव्यायामः–काययोगः, स चैषामेकदा एक एव, सप्तानां काययोगानामेकदा एकतरस्यैव भावात्, ननु
यदाहारकप्रयोक्ता भवति तदौदारिकस्यावस्थितस्य श्रूयमाणत्वात् कथमेकदा न काययोगद्वयमिति ?, अत्रोच्यते, सतो-
ऽप्यौदारिकस्य व्यायामाभावादाहारकस्यैव च तत्र व्याप्रियमाणत्वाद्, अप्यौदारिकमपि तदा व्याप्रियते तर्हि मिश्रयोगता
भविष्यति, केवलिसमुद्घाते सप्तमषष्ठद्वितीयसमयेष्वौदारिकमिश्रवत्, तथा चाहारकप्रयोक्ता न लभ्येत, एवं च सप्तवि-
धकाययोगप्रतिपादनमनर्थकं स्यादित्येक एव कायव्यायाम इति, एवं कृतवैक्रियशरीरस्य चक्रवर्त्यादेरप्यौदारिकं नि-
र्व्यापारमेव, व्यापारवच्चेत् उभयस्य व्यापारवत्त्वे केवलिसमुद्घातवन्मिश्रयोगतेत्येवमप्येकयोगत्वमव्याहतमेवेति, तथा
काययोगस्याप्यौदारिकतया वैक्रियतया च क्रमेण व्याप्रियमाणत्वे आशुवृत्तितया मनोयोगवद्यदि यौगपद्यभ्रान्तिः स्यात्
तदा को दोष इति, एवञ्च काययोगैकत्वे सत्यौदारिकादिकाययोगाहृतमनोद्रव्यवाग्द्रव्यसाचिव्यजातजीवव्यापाररूपत्वात्
मनोयोगवाग्योगयोरेककाययोगपूर्वकतयाऽपि प्रागुक्तमेकत्वमवसेयमिति, अथवेदमेव वचनमत्र प्रमाणम्, आज्ञा-

१ षड्भिः स्थानैर्नास्ति जीवाना ऋद्धिर्वा यावत्पराक्रम इति वा, तद्यथा—जीवं वाजीवकरणतायै अजीवं वा जीवकरणतायै एकसमयेन द्वे भाषे भाषितु.

ग्राह्यत्वात् अस्य, यतः—"आणागेज्झो अत्थो आणाए चेव सो कहेयव्वो । दिट्ठंता दिट्ठंतिअ कहणविहिविराहणा इह ॥ १ ॥" इति, दृष्टान्ताद्दार्ष्टान्तिकोऽर्थ इत्यर्थः। ननु सामान्याश्रयैकत्वेनैव सूत्रं गमकं भविष्यतीति किमनेन विशेषव्याख्यानेनेति ?, उच्यते, नैवं, सामान्यैकत्वस्य पूर्वसूत्रैरेवाभिहितत्वादस्य पुनरुक्तत्वप्रसङ्गाद् , देवादिग्रहणसमयग्रहणयोश्च वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चेति । इह च देवादिग्रहणं विशिष्टवैक्रियलब्धिसम्पन्नतयैषामनेकशरीररचने सत्येकदा मनोयोगादीनामनेकत्वं शरीरवद् भविष्यतीति प्रतिपत्तिनिरासार्थं, न तु तिर्यङ्नारकाणां व्यवच्छेदार्थं, ननु तिर्यङ्नारका अपि वैक्रियलब्धिमन्तस्तेषामपि विक्रियायां शरीरानेकत्वेन मनःप्रभृतीनामनेकत्वप्रतिपत्तिः सम्भाव्यत एवेति तद्ग्रहणमपि न्याय्यमिति, सत्यम् , किन्तु देवादीनां विशिष्टतरलब्धितया शरीराणामत्यन्तानेकतेति तद्ग्रहणं, तथा 'प्रधानग्रहण इतरग्रहणं भवती'ति न्यायाददोषो, नारकादिभ्यश्च देवादीनां प्रधानत्वं प्रतीतमेवेति, एतेषां च मनःप्रभृतीनां यथाप्राधान्यकृतः क्रमः, प्रधानत्वं च बह्वल्पाल्पतरकर्मक्षयोपशमप्रभवलाभकृतमिति ॥ कायव्यायामस्यैव भेदानामेकतामाह—'एगे उट्ठाणे'त्यादि, उत्थानं च—चेष्टाविशेषः कर्म्म च—भ्रमणादिक्रिया बलं च—शरीरसामर्थ्यं वीर्यं च—जीवप्रभवं पुरुषकारश्च—अभिमानविशेषः पराक्रमश्च—पुरुषकार एव निष्पादितस्वविषय इति विग्रहे द्वन्द्वैकवद्भावः, एते च वीर्यान्तराय[क्षय]क्षयोपशमसमुत्था जीवपरिणामविशेषाः, एतेषु प्रत्येकमेकशब्दो योजनीयो, वीर्यान्तर[क्षय]क्षयोपशमवैचित्र्यतः प्रत्येकं जघन्यादिभेदैरनेकत्वेऽप्येषामेकजीवस्यैकदा [क्षय]क्षयोपशममात्राया एकविधत्वादेक एव ज-

१ आज्ञाग्राह्योऽर्थ आज्ञयैव स कथयितव्यः। दृष्टान्ताद्दार्ष्टान्तिक० कथनविधेरितरथा विराधना ॥ १ ॥

घन्यादिरेतद्विशेषो भवति कारणमात्राधीनत्वात् · कार्यमात्राया इति सूत्रभावार्थः, शेषं प्रागवदिति ॥ पराक्रमादेश्च ज्ञा-
नादिर्मोक्षमार्गोऽवाप्यते, यत आह—"अब्भुट्ठाणे विणये परक्कमे साहुसेवणाए य । सम्मद्दंसणलंभो विरयाविरइए वि-
रइए ॥ १ ॥" इति, अतो ज्ञानादीनां निरूपणायाह—'एगे नाणे' इत्यादि, अथवा धर्मप्रतिमा प्रागुदिता सा च ज्ञा-
नादिस्वभावेति ज्ञानादीन् निरूपयन्नाह—

ज्ञायन्ते—परिच्छिद्यन्तेऽर्था अनेनास्मिन्नस्माद्वेति ज्ञानं—ज्ञानदर्शनावरणयोः क्षयः क्षयोपशमो वा ज्ञातिर्वा ज्ञानम्—
आवरणद्वयक्षयाद्याविर्भूत आत्मपर्यवविशेषः सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषांशग्रहणप्रवणः सामान्यांशग्राहकश्च ज्ञा-
नपञ्चकाज्ञानत्रयदर्शनचतुष्टयरूपः, तच्चानेकमप्यवबोधसामान्यादेकमुपयोगापेक्षया वा, तथाहि—लब्धितो बहूनां बोध-
विशेषाणामेकदा सम्भवेऽप्युपयोगत एक एव सम्भवति, एकोपयोगत्वाज्जीवानामिति,. ननु दर्शनस्य ज्ञानव्यपदेशत्व-
मयुक्तं, विषयभेदाद्, उक्तञ्च—"जं [3]सामन्नग्गहणं दंसणमेयं विसेसियं नाणं"ति, अत्रोच्यते, ईहावग्रहौ हि दर्शनं, सा-
मान्यग्राहकत्वाद्, अपायधारणे च ज्ञानं, विशेषग्राहकत्वाद्, अथचोभयमपि ज्ञानग्रहणेन गृहीतमागमे "[3]आभिनिबो-
हियनाणे अट्ठावीसं हवंति पयडीओ"त्ति वचनात्, तस्मादवबोधसामान्याद्दर्शनस्यापि ज्ञानव्यपदेश्यत्वमविरुद्धमिति,
ननु दर्शनं पृथगेवोपात्तमुत्तरसूत्रे तत्किमिह ज्ञानशब्देन दर्शनमपि व्यपदिष्टमिति?, अत्रोच्यते, तत्र हि दर्शनं श्रद्धानं

१ अभ्युत्थाने विनये पराक्रमे साधुसेवनाया च । सम्यग्दर्शनलाभो विरताविरतेर्विरतेश्च ॥ १ ॥ २ यत् सामान्यग्रहणं दर्शनमेतत् विशेषितं ज्ञानम्.
३ आभिनिबोधिकज्ञाने अष्टाविंशतिर्भवन्ति प्रकृतय .

विवक्षितं, ज्ञानादित्रयस्य सम्यक्शब्दलाञ्छितत्वे सति मोक्षमार्गत्वेन विवक्षितत्वात्, मोक्षमार्गभूतं चैतत्रयं श्रद्धानपर्यायेणैव दर्शनेन सहेति । 'एगे दंसणे'त्ति, दृश्यन्ते—श्रद्धीयन्ते पदार्था अनेनास्मादस्मिन् वेति दर्शनं—दर्शनमोहनीयस्य क्षयः क्षयोपशमो वा, दृष्टिर्वा दर्शनं—दर्शनमोहनीयक्षयाद्याविर्भूतस्तत्त्वश्रद्धानरूप आत्मपरिणामः, तच्चोपाधिभेदादनेकविधमपि श्रद्धानसाम्यादेकम्, एकजीवस्य वैकदा एकस्यैव भावादिति, नन्ववबोधसामान्याज्ज्ञानसम्यक्त्वयोः कः प्रतिविशेषः ?, उच्यते, रुचिः सम्यक्त्वं रुचिकारणं तु ज्ञानं, यथोक्तम्—"[1]नाणमवायधिईओ दंसणमिट्ठं जहोग्गहेहाओ। तह तत्तरुई सम्मं रोइज्जइ जेण तं नाणं ॥१॥"ति, 'चरित्ते'त्ति चर्यते—मुमुक्षुभिरासेव्यते तदिति चर्यते वा गम्यते अनेन निर्वृताविति चरित्रं अथवा चयस्य कर्मणां रिक्तीकरणाच्चरित्रं निरुक्तन्यायादिति—चारित्रमोहनीयक्षयाद्याविर्भूत आत्मनो विरतिरूपः परिणाम इति, तदेवं वक्ष्यमाणानां सामायिकादितद्भेदानां विरतिसामान्यान्तर्भावादेकस्यैवैकदा भावाद्वेति, एतेषां च ज्ञानादीनामयमेव क्रमो, यतो नाज्ञातं श्रद्धीयते नाश्रद्धत्तं सम्यगनुष्ठीयत इति । ज्ञानादीनि ह्युत्पत्तिविगतिस्थितिमन्ति, स्थितिश्च समयादिकेति समयं प्ररूपयन्नाह—

एगे समए (सू० ४४) एगे पएसे एगे परमाणू (सू० ४५) एगा सिद्धी। एगे सिद्धे। एगे परिनिव्वाणे। एगे परिनिव्वुए (सू० ४६)

'एगे समए' समयः—परमनिरुद्धकाल उत्पलपत्रशतव्यतिभेददृष्टान्ताज्जरत्पट्टसाटिकापाटनदृष्टान्ताद्वा समयप्रसिद्धा-

---

१ ज्ञानमपायधृत्यौ दर्शनमिष्टं यथाऽवग्रहेहे। तथा तत्त्वरुचि॰ सम्यक्त्वं रोच्यते येन तत् ज्ञानम् ॥ १ ॥

दववोद्धव्यः, स चैक एव वर्त्तमानस्वरूपः, अतीतानागतयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेनाभावात्, अथवा असावेकः स्वरूपेण निरंशत्वादिति । निरंशवस्त्वधिकारादेवेदं सूत्रद्वयमाह—'एगे पएसे एगे परमाणू' प्रकृष्टो–निरंशो धर्म्माधर्म्माकाशजीवानां देशः–अवयवविशेषः प्रदेशः स चैकः स्वरूपतः सद्वितीयत्वादौ देशव्यपदेशत्वेन प्रदेशत्वाभावप्रसङ्गादिति । 'परमाणु'त्ति परमश्चासावात्यन्तिकोऽणुश्च सूक्ष्मः परमाणुः–द्व्यणुकादिस्कन्धानां कारणभूतः, आह च—"कारणमेव तदन्त्यं सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः । एकरसवर्णगन्धो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च ॥ १ ॥" इति, स च स्वरूपतः एक एवान्यथा परमाणुरेवासौ न स्यादिति । अथवा समयादीनां प्रत्येकमनन्तानामपि तुल्यरूपापेक्षयैकत्वमिति । यथा परमाणोस्तथाविधैकत्वपरिणामविशेषादेकत्वं भवति तथा तत एवानन्ताणुमयस्कन्धस्यापि स्यादिति दर्शयन् सकलबादरस्कन्धप्रधानभूतमीषत्प्राग्भाराभिधानं पृथिवीस्कन्धं प्ररूपयन्नाह–'एगा सिद्धी' सिध्यन्ति–कृतार्था भवन्ति यस्यां सा सिद्धिः, सा च यद्यपि लोकाग्रं, यत आह—"इहं बुंदिं[1] चइत्ताणं, तत्थ गंतूण सिज्झइ"त्ति, तथापि तत्प्रत्यासत्त्येषत्प्राग्भाराऽपि तथा व्यपदिश्यते, आह च—"बारसहिं[2] जोयणेहिं सिद्धी सव्वट्ठसिद्धाउ"त्ति, यदि च लोकाग्रमेव सिद्धिः स्यात् तदा कथमेतदनन्तरमुक्तम्—"निम्मलदगरयवण्णा[3] तुसारगोक्खीरहारसरिवन्ने'त्यादि तत्स्वरूपवर्णनं घटते ?, लोकाग्रस्यामूर्त्तत्वादिति, तस्मादीषत्प्राग्भारा सिद्धिरिहोच्यते, सा चैका, द्रव्यार्थतया पञ्चचत्वारिंशद्योजनलक्षप्रमाणस्कन्धस्यैकपरिणामत्वात्, पर्यायार्थतया त्वनन्ता, अथवा कृतकृत्यत्वं लोकाग्रमणिमादिका वा सिद्धिः, एकत्वं च

1 इह तनुं त्यक्त्वा तत्र गत्वा सिध्यन्ति. 2 द्वादशभिर्योजनैः सिद्धिः सर्वार्थसिद्धात्. 3 निर्मलदकरजोवर्णा तुषारगोक्षीरहारसदृशवर्णा.

सामान्यत इति । सिद्धेरनन्तरं सिद्धिमन्तमाह—'एगे सिद्धे' सिद्ध्यति स्म—कृतकृत्योऽभवत् सेधति स्म वा—अगच्छत् अपुनरावृत्त्या लोकाग्रमिति सिद्धः, सितं वा—बद्धं कर्म्म ध्मातं—दग्धं यस्य स निरुक्तात् सिद्धः—कर्म्मप्रपञ्चनिर्मुक्तः, स च एको द्रव्यार्थतया, पर्यायार्थतस्त्वनन्तपर्याय इति, अथवा सिद्धानां अनन्तत्वेऽपि तत्सामान्यादेकत्वम्, अथवा कर्मशिल्पविद्यामन्त्रयोगागमार्थयात्राबुद्धितपःकर्म्मक्षयभेदेनानेकत्वेऽप्यस्यैकत्त्वं सिद्धशब्दाभिधेयत्वसाम्यादिति । कर्म्मक्षयसिद्धस्य च परिनिर्वाणं धर्म्मो भवतीति तदाह—'एगे परिनिव्वाणे' परि—समन्तान्निर्वाणं—सकलकर्म्मकृतविकारनिराकरणतः स्वस्थीभवनं परिनिर्व्वाणं तदेकम्, एकदा तस्य सम्भवे पुनरभावादिति । परिनिर्व्वाणधर्म्मयोगात् स एव कर्मक्षयसिद्धः परिनिर्वृत उच्यते इति तद्दर्शनायाह—'एगे परिनिव्वुए' परिनिर्वृतः सर्वतः शारीरमानसास्वास्थ्यविरहित इति भावः, तदेकत्वं सिद्धस्येव भावनीयमिति । तदेतावता ग्रन्थेनैते प्रायो जीवधर्म्मा एकतया निरूपिताः, इदानीं जीवोपग्राहकत्वात् पुद्गलानां तल्लक्षणाजीवधर्म्मा 'एगे सद्दे' इत्यादिना जाव लुक्खे' इत्येतदन्तेन ग्रन्थेनैकतयैव दर्श्यन्ते, पुद्गलादीनां तु सत्ता केषाञ्चिदनुमानतोऽवसीयते घटादिकार्योपलब्धेः केषाञ्चित्सांव्यवहारिकप्रत्यक्षत इति ॥

एगे सद्दे । एगे रूवे । एगे गंधे । । एगे रसे । एगे फासे । एगे सुब्भिसद्दे । एगे दुब्भिसद्दे । एगे सुरूवे । एगे दुरूवे । एगे दीहे । एगे हस्से । एगे वट्टे । एगे तंसे । एगे चउरंसे । एगे पिहुले । एगे परिमंडले । एगे किण्हे । एगे णीले । एगे लोहिए । एगे हलिद्दे । एगे सुक्किले । एगे सुब्भिगंधे । एगे दुब्भिगंधे । एगे तित्ते । एगे कडुए । एगे कसाए । एगे अंबिले । एगे महुरे । एगे कक्खडे जाव लुक्खे.(सू० ४७).

तत्र शब्दादिसूत्राणि सुगमानि, नवरं शब्द्यते—अभिधीयते अनेनेति शब्दो—ध्वनिः श्रोत्रेन्द्रियविषयः, रूप्यते—अव-लोक्यत इति रूपम्—आकारश्चक्षुर्विषयः, घ्रायते—सिङ्घ्यते इति गन्धो—घ्राणविषयः, रस्यते—आस्वाद्यते इति रसः—रस-नेन्द्रियविषयः, स्पृश्यते—छुप्यत इति स्पर्शः—स्पर्शनकरणविषयः, शब्दानां चैकत्वं सामान्यतः सजातीयविजातीयव्या-वृत्तरूपापेक्षया वा भावनीयं। शब्दभेदावाह—'सुब्भिसद्दि'त्ति शुभशब्दा मनोज्ञा इत्यर्थः, 'दुब्भि'त्ति अशुभो मनोज्ञो यो न भवतीति, एवं च शब्दान्तरमत्रान्तर्भूतमवसेयम्, एवं रूपव्याख्यानेऽपि, सुरूपादयश्चतुर्दश शुक्लान्ता रूपभेदाः, तत्र सुरूपं—मनोज्ञरूपमितरद्रूपमिति। दीर्घम्—आयततरं ह्रस्वं—तदितरद्, वृत्तादयः पञ्च स्कन्धसंस्थानभेदाः, तत्र वृत्तसं-स्थानं मोदकवत्, तच्च प्रतरघनभेदात् द्विधा, पुनः प्रत्येकं समविषमप्रदेशावगाढमिति चतुर्द्धा, एवं च शेषाण्यपि, 'तं-से'त्ति तिस्रोऽस्रयः—कोटयो यस्मिंस्तत् त्र्यस्रं—त्रिकोणम्, 'चतुरंसे'त्ति चतस्रोऽस्रयो यस्य तत्तथा—चतुष्कोणमित्यर्थः, तथा 'पिहुले'त्ति पृथुलं—विस्तीर्णम्, अन्यत्र पुनरिह स्थाने आयतमभिधीयते, तदेव चेह दीर्घह्रस्वपृथुलशब्दैर्विभज्यो-क्तम्, आयतधर्मत्वादेषां, तच्चायतं प्रतरघनश्रेणिभेदात् त्रिधा, पुनरेकैकं समविषमप्रदेशमिति षोढा, यच्चायतभेदयोरपि ह्रस्वदीर्घयोरादावभिधानं तद्वृत्तादिषु संस्थानेष्वायतस्य प्रायो वृत्तिदर्शनार्थं, तथाहि—दीर्घायतः स्तंभो वृत्तस्त्र्यस्रः चतु-रस्रश्चेत्यादि भावनीयम्, विचित्रत्वाद्वा सूत्रगतेरेवमुपन्यास इति, 'परिमंडले'त्ति परिमण्डलसंस्थानं वलयाकारं प्रत-रघनभेदाद् द्विविधमिति, रूपभेदो वर्णः, स च कृष्णादिः पञ्चधा प्रतीत एव, नवरं हारिद्रः—पीतः, कपिशादयस्तु संसर्गजा इति न तेषामुपन्यासः, गन्धो द्वेधा—सुरभिर्दुरभिश्च, तत्र सौमुख्यकृत्सुरभिर्वैमुख्यकृत् दुरभिः, साधारणपरिणामोऽस्पष्टो

दुर्ग्रह इति संसर्गजत्वादेव नोक्त इति, रसः पञ्चधा, तत्र श्लेष्मनाशकृत् तिक्तः १ वैशद्यच्छेदनकृत्कटुकः २ अन्नरुचिस्तम्भनकृत्कषायः ३ आश्रवणक्लेदनकृदम्लः ४ ह्लादनबृंहणकृन्मधुरः ५ संसर्गजो लवण इति नोक्त इति, स्पर्शोऽष्टविधः, तत्र कर्कशः कठिनोऽनमनलक्षणः १ यावत्करणात् मृद्वादयः षडन्ये, तत्र मृदुः सन्नतिलक्षणः २ गुरुरधोगमनहेतुः ३ लघुः प्रायस्तिर्यगूर्ध्वगमनहेतुः ४ शीतो वैशद्यकृत् स्तम्भनस्वभावः ५ उष्णो मार्दवपाककृत् ६ स्निग्धः संयोगे सति संयोगिनां वन्धकारणं ७ रूक्षस्तथैवाबन्धकारणमिति ८। उक्ता पुद्गलधर्म्माणामेकता, इदानीं पुद्गलालिङ्गितजीवाप्रशस्तधर्म्माणामष्टादशानां पापस्थानकाभिधानानां 'एगे पाणाइवाए'। इत्यादिना ग्रन्थेन 'दंसणसल्ले' इत्येतदन्तेन तामेवाह—

एगे पाणातिवाए जाव एगे परिग्गहे। एगे कोधे जाव लोभे। एगे पेज्जे एगे दोसे जाव एगे परपरिवाए। एगा अरतिरती। एगे मायामोसे। एगे मिच्छादंसणसल्ले। (सू० ४८)। एगे पाणाइवायवेरमणे जाव परि०वेरमणे। एगे कोहविवेगे जाव मिच्छादंसणसल्लविवेगे (सू० ४९)

तत्र प्राणाः–उच्छ्वासादयस्तेषामतिपातनं–प्राणवता सह वियोजनं प्राणातिपातो हिंसेत्यर्थः, उक्तञ्च—"पञ्चेन्द्रियाणि त्रिविधं वलं च, उच्छ्वासनिःश्वासमथान्यदायुः। प्राणा दशैते भगवद्भिरुक्तास्तेषां वियोजीकरणं तु हिंसा ॥ १ ॥" इति, स च प्राणातिपातो द्रव्यभावभेदात् द्विविधो, विनाशपरितापसङ्क्लेशभेदात् त्रिविधो वा, आह च—"[1]तप्पज्जायविणासो दुक्खुप्पाओ य संकिलेसो य। एस वहो जिणभणिओ वज्जेयव्वो पयत्तेणं ॥१॥"ति, अथवा मनोवाक्कायैःकरण-

---

१ तत्पर्यायविनाशो दुःखोत्पादश्च सङ्क्लेशश्च। एष वधो जिनैर्भणितो वर्जयितव्यः प्रयत्नेन ॥ १ ॥

कारणानुमतिभेदान्नवधा, पुनः स क्रोधादिभेदात् षट्त्रिंशद्विधो वेति १, तथा मृषा-मिथ्या वदनं वादो मृषावादः, स च द्रव्यभावभेदात् द्विधा, अभूतोद्भावनादिभिश्चतुर्धा वा, तथाहि-अभूतोद्भावनं यथा सर्वगत आत्मा, भूतनिह्नवो नास्त्यात्मा, वस्त्वन्तरन्यासो यथा गौरपि सन्नश्वोऽयमिति, निन्दा च यथा कुष्ठी त्वमसीति २, तथा अदत्तस्य-स्वामिजीवतीर्थकरगुरुभिरवितीर्णस्याननुज्ञातस्य सचित्ताचित्तमिश्रभेदस्य वस्तुनः आदानं-ग्रहणमदत्तादानं, चौर्यमित्यर्थः, तच्च विविधोपाधिवशादनेकविधमिति, तथा मिथुनस्य-स्त्रीपुंसलक्षणस्य कर्म्म मैथुनम्-अब्रह्म, तत् मनोवाक्कायानां कृतकारितानुमतिभिरौदारिकवैक्रियशरीरविषयाभिरष्टादशधा विविधोपाधितो वहुविधतरं वेति ४, तथा परिगृह्यते-स्वीक्रियत इति परिग्रहः, वाह्याभ्यन्तरभेदात् द्विधा, तत्र वाह्यो धर्मसाधनव्यतिरेकेण धनधान्यादिरनेकधा, अ(आ)भ्यन्तरस्तु मिथ्यात्वाविरतिकषायप्रमादादिरनेकधा, परिग्रहणं वा परिग्रहो मूर्च्छेत्यर्थः ५, तथा क्रोधमानमायालोभाः कषायमोहनीयकर्म्मपुद्गलोदयसम्पाद्या जीवपरिणामा इति, एते चानन्तानुबन्ध्यादिभेदतोऽसङ्ख्याताध्यवसायस्थानभेदतो वा वहुविधाः, तथा 'पेज्जे'त्ति प्रियस्य भावः कर्म्म वा प्रेम, तच्चानभिव्यक्तमायालोभलक्षणभेदस्वभावमभिष्वङ्गमात्रमिति १०, तथा—'दोसे'त्ति द्वेषणं द्वेषः, दूषणं वा दोषः, स चानभिव्यक्तक्रोधमानलक्षणभेदस्वभावोऽप्रीतिमात्रमिति ११, 'जाव'त्ति 'कलहे अब्भक्खाणे पेसुण्णे' इत्यर्थः, तत्र कलहो-राटी १२ अभ्याख्यानं-प्रकटमसद्दोषारोपणं १३ पैशून्यं-पिशुनकर्म्म प्रच्छन्नं सदसद्दोषाविर्भावनं १४, परेषां परिवादः परपरिवादो विकत्थनमित्यर्थः १५, अरतिश्च तन्मोहनीयोदयजश्चित्तविकार उद्वेगलक्षणो रतिश्च तथाविधानन्दरूपा अरतिरति इत्येकमेव विवक्षितं, यतः क्वचन विषये या रतिस्तामेव

विषयान्तरापेक्षया अरतिं व्यपदिशन्त्येवमरतिमेव रतिमित्यौपचारिकमेकत्वमनयोरस्तीति १६, तथा 'मायामोस'त्ति माया च-निकृतिर्मृषा च-मृषावादो मायया वा सह मृषा मायामृषा प्राकृतत्त्वान्मायामोसं, दोषद्वययोगः, इदं च मानमृषादिसंयोगदोषोपलक्षणं, वेषान्तरकरणेन लोकप्रतारणमित्यन्ये, प्रेमादीनि च बहुविधानि विषयभेदेन अध्यवसायस्थानभेदतो वा १७, मिथ्यादर्शनं-विपर्यस्ता दृष्टिः, तदेव तोमरादिशल्यमिव शल्यं दुःखहेतुत्वात् मिथ्यादर्शनशल्यमिति, मिथ्यादर्शनञ्च पञ्चधा-अभिग्रहिकानभिग्रहिकाभिनिवेशिकानाभोगिकसांशयिकभेदाद् उपाधिभेदतो बहुतरभेदं वेति १८ ॥ एतेषां च प्राणातिपातादीनां उक्तक्रमेणानेकविधत्वेऽपि वधादिसाम्यादेकत्वमवगन्तव्यमिति । उक्तान्यष्टादश पापस्थानानि, इदानीं तद्विपक्षाणामेव 'एगे पाणाइवायवेरमणे' इत्यादिभिरष्टादशभिः सूत्रैरेकतामाह, सुगमानि चैतानि, नवरं विरमणं विरतिः, तथा विवेकस्त्याग इति ॥ उक्तं सपुद्गलजीवद्रव्यधर्म्माणामेकत्वमिदानीं कालस्य स्थितिरूपत्वेन तद्धर्म्मत्वात् तद्विशेषाणां 'एगा ओसप्पिणी'त्यादिना 'सुसमसुसमे'त्येतदन्तेनैतदेवाह—

एगा ओसप्पिणी । एगा सुसमसुसमा जाव एगा दूसमदूसमा । एगा उस्सप्पिणी एगा दुस्समदुस्समा जाव एगा सुसमसुसमा । (सू० ५०)

अथ काल एव कथमवसीयत इति चेत्?, उच्यते, बकुलचम्पकाशोकादिपुष्पप्रदानस्य नियमेन दर्शनान्नियामकश्च काल इति, तत्र 'ओसप्पिणी'ति अवसर्प्पति हीयमानारकतया अवसर्प्पयति वाऽऽयुष्कशरीरादिभावान् हापयतीत्यवसर्प्पिणी सागरोपमकोटीकोटीदशकप्रमाणः कालविशेषः सुष्ठु समा सुषमा अत्यन्तं सुषमा सुषमसुषमा अत्यन्तसुखस्वरू-

पस्तस्या एव प्रथमारक इति, एकत्वं चावसर्प्पिण्याः स्वरूपेणैकत्वादेवं सर्वत्र, यावदिति सीमोपदर्शनार्थः, ततश्च सुपम-
सुपमेत्यादि सूत्रं स्थानान्तरप्रसिद्धं तावदध्येयमिह यावद् 'दूसमदूसमे'ति पदमित्यतिदेशः, अयं च सूत्रलाघवार्थमिति,
एवं च सर्वत्र यावदिति व्याख्येयम्, अतिदेशलब्धानि च पदान्येकशब्दोपपदान्येतानि–एगा सुसमा एगा सुसमदूसमा
एगा दूसमसुसमा एगा दूसमे'ति, आसां स्वरूपं शब्दानुसारतो ज्ञेयं, प्रमाणं पुनराद्यानां तिसृणां समानां क्रमेण साग-
रोपमकोटीकोट्यश्चतुस्त्रिद्विसङ्ख्याः, चतुर्थ्यास्त्वेका द्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्रोना, अन्त्ययोस्तु प्रत्येकं वर्षसहस्राण्येकविंश-
तिरिति । तथा उत्सर्प्पति–वर्द्धतेऽरकापेक्षया उत्सर्प्पयति वा भावानायुष्कादीन् वर्द्धयतीति उत्सर्प्पिणी अवसर्प्पिणी-
प्रमाणा दुषु समा दुष्षमा–दुःखरूपा अत्यन्तं दुष्षमा दुष्षमदुष्षमा, यावत्करणाद् 'एगा दूसमा एगा दूसमसुसमा
एगा सुसमदूसमा एगा सुसमे'ति दृश्यं, एतत्प्रमाणं च पूर्वोक्तमेव नवरं विपर्यासादिति । कृता जीवपुद्गलकाललक्षणद्र-
व्यविविधधर्म्मविशेषाणामेकत्वप्ररूपणा, अधुना संसारिमुक्तजीवपुद्गलद्रव्यविशेषाणां नारकपरमाण्वादीनां समुदायल-
क्षणधर्म्मस्य 'एगा नेरइयाणं वग्गणे'त्यादिना 'एगा अजहण्णुक्कोसगुणलुक्खाणं पोग्गलाणं वग्गणे'त्येतदन्तेन
ग्रन्थेन तामेवाह—

एगा नेरइयाणं वग्गणा एगा असुरकुमाराणं वग्गणा चउवीसदंडओ जाव वेमाणियाणं वग्गणा । एगा भवसिद्धीयाणं
वग्गणा एगा अभवसिद्धीयाणं वग्गणा एगा भवसिद्धिनेरइयाणं वग्गणा एगा अभवसिद्धियाणं णेरतियाणं वग्गणा, एवं
जाव एगा भवसिद्धियाणं वेमाणियाणं वग्गणा एगा अभवसिद्धियाणं वेमाणियाणं वग्गणा । एगा सम्मद्दिट्ठियाणं व-

ग्गणा एगा मिच्छदिट्ठियाणं वग्गणा एगा सम्मामिच्छद्दिट्ठियाणं वग्गणा । एगा सम्मदिट्ठियाणं णेरइयाणं वग्गणा एगा
मिच्छदिट्ठियाणं णेरइयाणं वग्गणा एगा सम्ममिच्छद्दिट्ठियाणं णेरइयाणं वग्गणा, एवं जाव थणियकुमाराणं वग्गणा । एगा
मिच्छादिट्ठियाणं पुढविकाइयाणं वग्गणा एवं जाव वणस्सइकाइयाणं । एगा सम्मदिट्ठियाणं वेइंदियाणं वग्गणा एगा मि-
च्छदिट्ठियाणं वेइंदियाणं वग्गणा, एवं तेइंदियाणंपि चउरिंदियाणवि । सेसा जहा नेरइया जाव एगा सम्ममिच्छ-
दिट्ठियाणं वेमाणियाणं वग्गणा ॥ एगा कण्हपक्खियाणं वग्गणा, एगा सुक्कपक्खियाणं वग्गणा, एगा कण्हपक्खियाणं
णेरइयाणं वग्गणा, एगा सुक्कपक्खियाणं णेरइयाणं वग्गणा, एवं चउवीसदंडओ भाणियव्वो । एगा कण्हलेसाणं वग्गणा
एगा नीललेसाणं वग्गणा एवं जाव सुक्कलेसाणं वग्गणा, एगा कण्हलेसाणं नेरइयाणं वग्गणा जाव काउलेसाणं णेरइयाणं
वग्गणा, एवं जस्स जइ लेसाओ, भवणवइवाणमंतरपुढविआउवणस्सइकाइयाणं च चत्तारि लेसाओ तेउवाउवेइंदियतिइंदिअ-
चउरिंदियाणं तिन्नि लेसाओ, पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं मणुस्साणं छल्लेसाओ, जोतिसियाणं एगा तेउलेसा, वेमाणियाणं
तिन्नि उवरिमलेसाओ । एगा कण्हलेसाणं भवसिद्धियाणं वग्गणा, एवं छसुवि लेसासु दो दो पयाणि भाणियव्वाणि । एगा
कण्हलेसाणं भवसिद्धियाणं नेरइयाणं वग्गणा एगा कण्हलेसाणं अभवसिद्धिआणं णेरइयाणं वग्गणा एवं जस्स जत्ति ले-
साओ तस्स तति भाणियव्वाओ जाव वेमाणियाणं । एगा कण्हलेसाणं सम्मदिट्ठिआणं वग्गणा, एगा कण्हलेसाणं मिच्छ-
दिट्ठियाणं वग्गणा, एगा कण्हलेसाणं सम्मामिच्छदिट्ठियाणं वग्गणा, एवं छसुवि लेसासु जाव वेमाणियाणं जेसिं जदि
दिट्ठीओ । एगा कण्हलेसाणं कण्हपक्खियाणं वग्गणा, एगा कण्हलेसाणं सुक्कपक्खियाणं वग्गणा, जाव वेमाणियाणं

जस्स जति लेसाओ एए अट्ठ चउवीसदंडया ॥ एगा तित्थसिद्धाणं वग्गणा, एवं जाव एगा एक्कसिद्धाणं वग्गणा एगा अणिक्कसिद्धाणं वग्गणा एगा पढमसमयसिद्धाणं वग्गणा एवं जाव अणंतसमयसिद्धाणं वग्गणा ॥ एगा परमाणुपोग्गलाणं वग्गणा एवं जाव एगा अणंतपएसियाणं खंधाणं वग्गणा । एगा एगपएसोगाढाणं पोग्गलाणं वग्गणा जाव एगा असंखेज्जपएसोगाढाणं पोग्गलाणं वग्गणा । एगा एगसमयठितियाणं पोग्गलाणं वग्गणा जाव असंखेज्जसमयठितियाणं पोग्गलाणं वग्गणा । एगा एगगुणकालगाणं पोग्गलाणं वग्गणा, जाव एगा असंखेज० एगा अणंतगुणकालगाणं पोग्गलाणं वग्गणा । एवं वण्णा गंधा रसा फासा भाणियव्वा जाव एगा अणंतगुणलुक्खाणं पोग्गलाणं वग्गणा । एगा जहन्नपएसियाणं खंधाणं वग्गणा एगा उक्कस्सपएसियाणं खंधाणं वग्गणा एगा अजहन्नुक्कस्सपएसियाणं खंधाणं वग्गणा एवं जहन्नोगाहणयाणं उक्कोसोगाहणगाणं अजहन्नुक्कोसोगाहणगाणं जहन्नठितियाणं उक्कस्सठितीयाणं अजहन्नुक्कोसठितियाणं जहन्नगुणकालगाणं उक्कस्सगुणकालयाणं अजहन्नुक्कस्सगुणकालगाणं एवं वण्णगंधरसफासाणं वग्गणा भाणियव्वा, जाव एगा अजहन्नुक्कस्सगुणलुक्खाणं पोग्गलाणं वग्गणा ॥ (सू० ५१)

तत्र 'नेरइयाणं'ति निर्गतम्—अविद्यमानमयम्—इष्टफलं कर्म्म येभ्यस्ते निरयास्तेषु भवा नैरयिकाः—क्लिष्टसत्त्वविशेषाः, ते च पृथिवीप्रस्तटनरकावासस्थितिभव्यत्वादिभेदादनेकविधास्तेषां सर्वेषां वर्ग्गणा वर्गः समुदायः, तस्याश्चैकत्वं सर्वत्र नारकत्वादिपर्यायसाम्यादिति । तथा असुराश्च ते नवयौवनतया कुमारा इव कुमाराश्चेत्यसुरकुमारास्तेषामेका वर्गणेति, 'चउवीसदंडउ'त्ति चतुर्विंशतिपदप्रतिबद्धो दण्डको वाक्यपद्धतिश्चतुर्विंशतिदण्डकः, स इह वाच्य इति शेषः, स

चार्यं—'नेरइया १ असुरादी १० पुढवाइ ५ वेइंदियादयो चेव ४। नर १ वंतर १ जोतिसिय १ वेमाणी १ दंडओ एवं ॥ १ ॥" भवनपतयो दशधा—"[2]असुरा नाग सुवण्णा विज्जू अग्गी य दीव उदही य। दिसि पवणथणियनामा दसहा एए भवणवासि ॥ २ ॥" त्ति, एतदनुसारेण सूत्राणि वाच्यानि, यावच्चतुर्विंशतितमं 'एगा वेमाणियाणं वग्गण'त्ति, एष सामान्यदण्डकः १। ननु नारकसत्त्वैव दुरुपपादा आस्तां तद्धर्म्मभूताया वर्गणाया एकत्वमनेकत्वं वेति, तथाहि–न सन्ति नारकाः, तत्साधकप्रमाणाभावात्, व्योमकुसुमवत्, अत्रोच्यते, प्रमाणाभावादित्यसिद्धो हेतुः, तत्साधकानुमानसद्भावात्, तथाहि–विद्यमानभोक्तृकं प्रकृष्टपापकर्म्मफलं, कर्म्मफलत्वात्, पुण्यकर्म्मफलवत्, न च तिर्यङ्नरा एव प्रकृष्टपापफलभुजः, तस्यौदारिकशरीरवता वेदयितुमशक्यत्वात्, विशिष्टसुरजन्मनिबन्धनप्रकृष्टपुण्यफलवत्, आह च—"[3]पावफलस्स पगिट्ठस्स भोइणो कम्मओऽवसेसव्व। संति धुवं तेऽभिमया नेरइया अह मई होज्जा ॥ १ ॥ [4]अच्चत्थदुक्खिया जे तिरियनरा नारगत्ति तेऽभिमया। तं न जओ सुरसोक्खप्पगरिससरिसं न तं दुक्खं ॥ २ ॥" ति, 'अवसेसव्व'त्ति यथा नारकेभ्योऽन्ये तिर्यङ्नरा इत्यर्थः, अथ सुराणामपि विवादास्पदीभूतत्वात् विशिष्टसुरजन्मनिबन्धनप्रकृष्ट-

---

१ नैरयिका असुरादय पृथ्व्यादयो द्वीन्द्रियादयश्चैव। नरा व्यन्तरा ज्योतिष्का वैमानिका दण्डकश्चैवं ॥ १ ॥ २ असुरा नागा सुपर्णा विद्युत अग्नयश्च द्वीपा उदधयश्च। दिश. पवना स्तनितनामान दशधा एते भवनवासिन. ॥ १ ॥ ३ पापफलस्य प्रकृष्टस्य भोगिन' कर्मत्वात् अवशेपा (प्रकृष्टपुण्यफला देवा) इव। सन्ति ध्रुवं तेऽभिमता नैरयिका, अथ मतिर्भवेत् ॥ १ ॥ अत्यन्तदु खिता ये तिर्यङ्नरा नारका इति तेऽभिमता.। तन्न यत. सुरसौख्यप्रकर्पसदृशं न तद्दु.खम् ॥ २ ॥ ४ सव्वत्थ प्र.

पुण्यफलवत् इत्यसिद्धो दृष्टान्तः, अत्रोच्यते, देव इति सार्थकं पदं, व्युत्पत्तिमच्छुद्धपदत्वाद्, घटाभिधानवदिति, ततः सन्ति देवा इति प्रत्येतव्यम्, अथ मनुष्येण गुणर्द्धिसंपन्नेनार्थवद् भविष्यति देवपदमिति न विवक्षितदेवसिद्धिरिति, अत्रोच्यते, यदिदं नरविशेषे देवत्वं तदौपचारिकम्, उपचारश्च तथ्यार्थसिद्धौ सत्यां भवति, यथा निरुपचरितसिंहसद्भावे माणवके सिंहोपचार इति, आह च—"देवत्तिसत्थयमिदं सुद्धत्तणओ घडाभिहाणं व । अह व मती मणुओ च्चिय देवो गुणरिद्धिसंपन्नो ॥ १ ॥ तं न जओ तच्चत्थे सिद्धे उवयारओ मया सिद्धी । तच्चत्थसीह सिद्धे माणव सीहोवयारोव्व ॥२॥" इति, अपि च—"देवेसुं न संदेहो जुत्तो जं जोइसा सपच्चक्खं । दीसंति तक्कयाविय उवघायाणुग्गहा जगओ ॥ १ ॥ आलयमेत्तं च मई पुरं च तव्वासिणो तहवि सिद्धा । जे ते देवत्ति मया न य निलया निच्चपडिसुण्णा ॥ २ ॥ को जाणइ व किमेयंति होज्ज णिस्संसयं विमाणाइ । रयणमयनभोगमणादिह जह विज्जाहरादीणं ॥३॥" इति, तेषामसुरादिविशेषः पुनराप्तवचनादवसेय इति । अथ पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिकायिकाः कथमिह जीवत्वेन प्रतिपत्तव्याः?, उच्छ्वासादिप्राणिधर्म्माणां तेष्वप्रतीयमानत्वाद्, अत्रोच्यते, आप्तवचनादनुमानतश्च, तत्राप्तवचनमिदमेव, अनुमानं त्विदं—वनस्पतयो

---

१ देव इति सार्थकमिदं शुद्ध(पद)त्वात् घटाभिधानमिव । अथ च मतिर्मनुजश्चैव देवो गुणर्द्धिसंपन्नः ॥ १ ॥ तन्न यतस्तथ्यार्थे सिद्धे उपचारतो मता सिद्धिः । तथ्यार्थसिंहे सिद्धे माणवके सिंहोपचारवत् ॥ २ ॥ २ देवेषु न संदेहो युक्तो यत् ज्योतिष्काः स्वप्रत्यक्षेण । दृश्यन्ते तत्कृता अपि चोपघातानुग्रहा जगतः ॥ १ ॥ आलयमात्रं च मतिः पुरमिव तद्वासिनः तथापि सिद्धाः । ये ते देवा इति मता न च निलया नित्यं प्रतिशून्याः ॥ २ ॥ को जानाति किमेतदिति भवेत् ?, निस्संशयं विमानादि । रत्नमयनभोगमनादिह यथा विद्याधरादीनाम् ॥ ३ ॥

विद्रुमलवणोपलादयः स्वस्वाश्रये वर्त्तमानाः सात्मकाः, समानजातीयाङ्कुरसद्भावाद्, अर्शोविकाराङ्कुरवत्, आह च—"मंसंकुरोव्व सामाणजाइरूवंकुरोवलंभाओ। तरुगणविद्रुमलवणोपलादयो सासयावंथा ॥१॥" इति, इह समानजातिग्रहणं श्रृङ्गाङ्कुरव्यवच्छेदार्थं, स हि न समानजातीयो भवतीति, तथा सात्मकमम्भो भौमं, भूमिखनने स्वाभाविकसम्भवाद्, दर्दुरवत्, अथवा सात्मकमन्तरिक्षोदकं स्वभावतो व्योमसम्भूतस्य पातात्, मत्स्यवत्, आह च—"भूमिक्खयसाभाविअसंभवओ दद्दुरोव्व जलमुत्तं" [सात्मकत्वेनेति]। अहवा मच्छोव सहाववोमसंभूयपायाओ ॥ १ ॥" इति, तथा सात्मको वायुरपरप्रेरिततिर्यगनियतदिग्गतित्वाद् गोवत्, इह चापरप्रेरितग्रहणेन लेष्ट्वादिना व्यभिचारः परिहृतः, एवं तिर्यग्ग्रहणेनोर्ध्वगतिना धूमेनानियमितग्रहणेन च नियमितगतिना परमाणुनेति, तथा तेजः सात्मकमाहारोपादानात् तद्वृद्धिविशेषोपलब्धेस्तद्विकारदर्शनाच्च पुरुषवद्, आह च—"अपरप्पेरियतिरियानियमियदिग्गमणओऽनिलो गोव्व। अनलो आहाराओ विद्धिविगारोवलंभाओ ॥ १ ॥" त्ति, अथवा पृथिव्यप्तेजोवायवो जीवशरीराणि, अभ्रादिविकारवर्जितमूर्त्तजातीयत्वात्, गवादिशरीरवदिति, अभ्रादिविकारा हि मूर्त्तजातीयत्वे सत्यपि न जीवतनवस्तेन तत्परिहारो हेतुविशेषणम्, आह च—"तणओऽणब्भाइविगारमुत्तजाइत्तओऽनिलंताइं [भूतानीति प्रक्रमः] । सत्थासत्थहयाओ निज्जीव-

---

१ °दयश्च स्वा० प्र. २ अस्सकुर० प्र. ३ अर्शोऽ(मासा)ङ्कुर इव समानजातीयरूपाङ्कुरोपलम्भात् । तरुगणविद्रुमलवणोपलादय स्वाश्रयस्था ॥ १ ॥ ४ भूमिक्षतस्वाभाविकसंभवात् दर्दुरवत् जलमुक्तम् । अथवा मत्स्यवत् स्वभावव्योमसभूतपातात् ॥ १ ॥ ५ अपरप्रेरिततिर्यगनियमितदिग्गमनादनिलो गोवत् । अनल आहारात् वृद्धिविकारोपलम्भात् ॥ १ ॥ ६ तनवोऽनभ्रादिविकारा मूर्त्तजातित्वात् अनिलान्तानि । शस्त्राशस्त्रहतानि निर्जीवसजीवरूपाणि ॥ १ ॥

सजीवरूवाओ ॥ १ ॥" त्ति, वनस्पतीनां विशेषेण सचेतनत्वं भाष्यगाथाभिरभिधीयते—"[1]जम्मजराजीवणमरणरोहणा-
हारदोहलामयओ । रोगतिगिच्छाईहि य णारिव्व सचेयणा तरवो ॥ १ ॥ छिक्कप्परोइया छिक्कमित्तसंकोयओ कुलिं-
गिव्व । आसयसंचाराओ वियत्त! वल्ली वियाणाहि ॥ २ ॥" ['वियत्त'त्ति गणधरामन्त्रणमिति] [2]सम्मादयो व सावप्पबोह-
संकोयणादिओऽभिमया । वउलादयो य सद्दाइविसयकालोवलंभाओ ॥ ३ ॥ त्ति ['सम्मादउ'त्ति शम्यादयः 'विसय-
कालोवलंभाओ'त्ति विषयाणां—गीतसुरागण्डूपकामिनीचरणताडनादीनां कालो वसन्तादिरिति] १ 'एगा भवसिद्धि-
ये'त्यादि, भविष्यतीति भवा—भाविनी सा सिद्धिः—निर्वृतिर्येषां ते भवसिद्धिका—भव्याः, तद्विपरीतास्त्वभवसिद्धिका अ-
भव्या इत्यर्थः । ननु जीवत्वे समाने सति को भव्याभव्ययोर्विशेषः?, उच्यते, स्वभावकृतो, द्रव्यत्वेन समानयोर्जीव-
नभसोरिव, आह च—"[3]दव्वाइत्ते तुल्ले जीवनभाणं सभावओ भेदो । जीवाजीवाइगओ जह तह भव्वेयरविसेसो ॥ १ ॥"
त्ति, आभ्यां विशेषितोऽन्यो दण्डकः २ । 'एगा सम्मद्दिट्ठियाण'मित्यादि, सम्यग्—अविपरीता दृष्टिः—दर्शनं रुचिस्तत्त्वानि
प्रति येषां ते सम्यग्दृष्टिकाः, ते च मिथ्यात्वमोहनीयक्षयक्षयोपशमोपशमेभ्यो भवन्ति, तथा मिथ्या—विपर्यासवती जि-
नाभिहितार्थसार्थाश्रद्धानवती दृष्टिः—दर्शनं श्रद्धानं येषां ते मिथ्यादृष्टिकाः—मिथ्यात्वमोहनीयकर्मोदयादरुचितजिनव-

---

१ जन्मजराजीवनमरणरोहणाहारदोहदामयात् । रोगचिकित्सादिभिश्च नारीव सचेतनास्तरवः ॥ १ ॥ स्पृष्टप्ररोदिका स्पृष्टमात्रात् सकोचतः कुलिङ्गिवत् । आ-
श्रयसञ्चारात् व्यक्त! वल्लीर्विजानीहि (सचेतना) ॥ २ ॥ २ शम्यादयश्च स्वापावबोधसंकोचनादितोऽभिमताः । वकुलादयश्च शब्दादिविषयकालोपलम्भात् ॥ १ ॥
३ द्रव्यादित्वे तुल्ये जीवनभसो स्वभावतो भेदः । जीवाजीवादिगतो यथा तथा भव्येतरविशेष ॥ १ ॥

चना इति भावः, उक्तञ्च—"सूत्रोक्तस्यैकस्याप्यरोचनादक्षरस्य भवति नरः । मिथ्यादृष्टिः सूत्रं हि नः प्रमाणं जिनाभिहितम् ॥ १ ॥" इति । तथा सम्यक् मिथ्या च दृष्टिर्येषां ते सम्यग्मिथ्यादृष्टिकाः—जिनोक्तभावान् प्रत्युदासीनाः, इह च गम्भीरभवोदधिमध्यविपरिवर्त्ती जन्तुरनाभोगनिर्वर्त्तितेन गिरिसरिदुपलघोलनाकल्पेन यथाप्रवृत्तिकरणेन संपादितान्तःसागरोपमकोटाकोटीस्थितिकस्य मिथ्यात्ववेदनीयस्य कर्मणः स्थितेरन्तर्मुहूर्त्तमुदयक्षणादुपर्यतिक्रम्यापूर्वकरणानिवृत्तिकरणसंज्ञिताभ्यां विशुद्धिविशेषाभ्यामन्तर्मुहूर्त्तकालप्रमाणमन्तरकरणं करोति, तस्मिन् कृते तस्य कर्म्मणः स्थितिद्वयं भवति, अन्तरकरणादधस्तनी प्रथमस्थितिरन्तर्मुहूर्त्तमात्रा, तस्मादेवोपरितनी शेषा, तत्र प्रथमस्थितौ मिथ्यात्वदलिकवेदनादसौ मिथ्यादृष्टिः, अन्तर्मुहूर्त्तेन तु तस्यामपगतायामन्तरकरणप्रथमसमय एवौपशमिकसम्यक्त्वमाप्नोति, मिथ्यात्वदलिकवेदनाऽभावात्, यथा हि दवानलः पूर्वदग्धेन्धनमूपरं वा देशमवाप्य विध्यायति तथा मिथ्यात्ववेदनाग्निरन्तरकरणमवाप्य विध्यायतीति, तदेवं सम्यक्त्वमौषधविशेषकल्पमासाद्य मदनकोद्रवस्थानीयं दर्शनमोहनीयमशुद्धं कर्म त्रिधा भवति—अशुद्धमर्धविशुद्धं विशुद्धं चेति, त्रयाणां तेषां पुञ्जानां मध्ये यदाऽर्द्धविशुद्धः पुञ्ज उदेति तदा तदुदयवशादर्द्धविशुद्धमर्हद्दृष्टतत्त्वश्रद्धानं भवति जीवस्य, तेन तदाऽसौ सम्यग्मिथ्यादृष्टिर्भवति अन्तर्मुहूर्त्तं यावत्, तत ऊर्द्ध्वं सम्यक्त्वपुञ्जं मिथ्यात्वपुञ्जं वा गच्छतीति, सम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्टिमिश्रविशेषितोऽन्यो दण्डकः, तत्र च नारकादिष्वेकादशसु पदेषु दर्शनत्रयमस्ति, अत उक्तम्—'एवं जाव थणिए'त्यादि, पृथिव्यादीनां मिथ्यात्वमेव, तेन तेषां तेनैव व्यपदेशः, उक्तञ्च—'चोदस तस सेसया मिच्छ'त्ति चतुर्दशगुणस्थानकवन्तस्त्रसाः स्थावरास्तु मिथ्यादृष्टय एवेत्यर्थः । द्वीन्द्रियादीनां मिश्रं नास्ति,

संज्ञिनामेव तद्भावात्, ततस्तेषु सम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्टितयैव व्यपदेशः, एवं 'तेइंदियाणवि चउरिंदियाणवि'त्ति द्वीन्द्रि-
यवद् व्यपदेशद्वयेन वर्गणैकत्वं वाच्यम्, पञ्चेन्द्रियतिर्यगादीनां दर्शनत्रयमप्यस्ति ततस्त्रिधाऽपि तद्व्यपदेशः, अत एवो-
क्तम्—'सेसा जहा नेरइय'त्ति, तथा वाच्या इति शेषः, दण्डकपर्यन्तसूत्रं पुनरिदम् 'एगा सम्मद्दिट्ठियाणं वेमाणियाणं
वग्गणा, एवं मिच्छद्दिट्ठियाणं, एवं सम्मामिच्छादिट्ठियाणं, एतत्पर्यन्तमाह–जाव एगा सम्मामिच्छेत्यादि ३ । 'एगा कण्ह-
पक्खियाणं' इत्यादि, कृष्णपाक्षिकेतरयोर्लक्षणं—"जेसिमवड्ढो पोग्गलपरियट्टो सेसओ उ संसारो । ते सुक्कपक्खिया
खलु अहिए पुण किण्हपक्खीआ ॥ १ ॥" इति, एतद्विशेषितोऽन्यो दण्डकः ४ ॥ 'एगा कण्हलेसाण'मित्यादि, लि-
श्यते प्राणी कर्मणा यया सा लेश्या, यदाह—"श्लेष इव वर्णबन्धस्य कर्म्मबन्धस्थितिविधात्र्यः" तथा "कृष्णादिद्रव्य-
साचिव्यात्, परिणामो य आत्मनः । स्फटिकस्येव तत्रायं, लेश्याशब्दः प्रयुज्यते ॥ १ ॥" इति, इयं च शरीरनामकर्म्म-
परिणतिरूपा योगपरिणतिरूपत्वात्, योगस्य च शरीरनामकर्म्मपरिणतिविशेषत्वात्, यत उक्तं प्रज्ञापनावृत्तिकृता–"यो-
गपरिणामो लेश्या, कथं पुनर्योगपरिणामो लेश्या?, यस्मात् सयोगिकेवली शुक्ललेश्यापरिणामेन विहृत्यान्तर्मुहूर्त्ते शेषे
योगनिरोधं करोति ततोऽयोगित्वमलेश्यत्वं च प्राप्नोति अतोऽवगम्यते 'योगपरिणामो लेश्ये'ति, स पुनर्योगः शरीरना-
मकर्म्मपरिणतिविशेषः, यस्मादुक्तम्—"कर्म्म हि कार्मणस्य कारणमन्येषां च शरीराणा"मिति," तस्मादौदारिकादिशरी-
रयुक्तस्यात्मनो वीर्यपरिणतिविशेषः काययोगः १, तथौदारिकवैक्रियाहारकशरीरव्यापाराहृतवाग्द्रव्यसमूहसाचिव्यात्

१ येषामपार्धपुद्गलपरावर्त्तः शेषः ससारस्तु । ते शुक्लपाक्षिकाः खलु अधिके पुनः कृष्णपाक्षिकाः ॥ १ ॥

जीवव्यापारो यः स वाग्योगः २, तथौदारिकादिशरीरव्यापाराहृतमनोद्रव्यसमूहसाचिव्यात् जीवव्यापारो यः स मनोयोग इति ३, ततो यथैव कायादिकरणयुक्तस्यात्मनो वीर्यपरिणतिर्योग उच्यते तथैव लेश्यापीति, अन्ये तु व्याचक्षते—'कर्मनिस्यन्दो लेश्ये'ति, सा च द्रव्यभावभेदात् द्विधा, तत्र द्रव्यलेश्या कृष्णादिद्रव्याण्येव, भावलेश्या तु तज्जन्यो जीवपरिणाम इति, इयं च षट्प्रकारा जम्बूफलखादकपुरुषषट्कदृष्टान्ताद् ग्रामघातकचौरपुरुषषट्कदृष्टान्ताद्वा आगमप्रसिद्धादवसेयेति, तत्सूत्राणि सुगमानि, नवरं कृष्णवर्णद्रव्यसाचिव्यात् जाताऽशुभपरिणामरूपा कृष्णा सा लेश्या येषां ते तथा, एवं शेषाण्यपि पदानि, नवरं नीला ईषत्सुन्दररूपैवमिति—अनेनैव क्रमेण यावत्करणात् 'एगा कावोयलेस्साण'मित्यादि सूत्रत्रयं दृश्यं, तत्र कपोतस्य—पक्षिविशेषस्य वर्णेन तुल्यानि यानि द्रव्याणि धूम्राणि इत्यर्थः, तत्साहाय्याज्जाता कापोतलेश्या मनाक् शुभतरा सा लेश्या येषां ते तथा, तेजः—अग्निज्वाला तद्वर्णानि यानि द्रव्याणि लोहितानीत्यर्थः, तत्साचिव्याज्जाता तेजोलेश्या शुभस्वभावा, पद्मगर्भवर्णानि यानि द्रव्याणि पीतानीत्यर्थः तत्साचिव्याज्जाता पद्मलेश्या शुभतरा, शुक्लवर्णद्रव्यजनिता शुक्ला, अत्यन्तशुभेति, एतासां च विशेषतः स्वरूपं लेश्याध्ययनादवसेयमिति, 'एवं जस्स जइ'त्ति नारकाणामिव यस्यासुरादेर्या यावत्यो लेश्यास्तदुद्देशेन तद्वर्गणैकत्वं वाच्यं, 'भवणे'त्यादिना तल्लेश्यापरिमाणमाह, अत्र सङ्ग्रहणी—"[1]काऊ नीला किण्हा लेसाओ तिन्नि होंति नरएसुं। तइयाए काउनीला [पृथिव्यामित्यर्थः] नीला किण्हा य रिट्ठाए ॥ १ ॥ [पञ्चम्यामित्यर्थः] किण्हा नीला काऊ तेऊलेसा य भवणवंतरिया ।

१ कापोता नीला कृष्णा लेश्यास्तिस्रो भवन्ति नरकेषु। तृतीयायां कापोता नीला (च) नीला कृष्णा च रिष्ठायाम् ॥१॥ कृष्णानीलाकापोतातेजोलेश्याश्च भवनव्यन्तराः।

[1]जोइससोहंमीसाण तेउलेसा मुणेयव्वा ॥२॥ कप्पे सणंकुमारे माहिंदे चेव बंभलोए य । एएसु पम्हलेसा तेण परं सुक्कलेसा उ ॥ ३ ॥ पुढवी आउ वणस्सइ बायर पत्तेय लेस चत्तारि । गब्भयतिरियनरेसुं छल्लेसा तिन्नि सेसाणं ॥४॥" अयं सामान्यो लेश्यादण्डकः ५ । अयमेव भव्याभव्यविशेषणादन्यः, 'एगा कण्हलेसाणं भवसिद्धियाणं वग्गणे'त्यादि, 'एव'मिति कृष्णलेश्यायामिव 'छसुवि'त्ति कृष्णया सह षट्सु, अन्यथा अन्या पञ्चैवातिदेश्या भवन्तीति, द्वे द्वे पदे प्रतिलेश्यं भव्या-भव्यलक्षणे वाच्ये, यथा 'एगा नीललेसाणं भवसिद्धियाणं वग्गणे'त्यादि ६, लेश्यादण्डक एव दर्शनत्रयविशेषितो-ऽन्यः, 'एगा कण्हलेसाणं सम्मदिट्ठियाण'मित्यादि, 'जेसिं जइ दिट्ठीओ'त्ति येषां नारकादीनां या यावत्यो दृष्टयः सम्यक्त्वाद्यास्तेषां ता वाच्या इति, तत्र एकेन्द्रियाणां मिथ्यात्वमेव, विकलेन्द्रियाणां सम्यक्त्वमिथ्यात्वे, शेषाणां तिस्रो-ऽपि दृष्टय इति ७, लेश्यादण्डक एव कृष्णशुक्लपक्षविशिष्टोऽन्यः, 'एगा कण्हलेसाणं कण्हपक्खियाण'मित्यादि, एते 'अट्ठ चउवीस दंडय'त्ति, एते चैवं—[2]ओहो १ भव्वाईहिं विसेसिओ २ दंसणेहि ३ पक्खेहिं ४ । लेसाहिं ५ भव्व ६-दंसण ७ पक्खेहिं ८ विसिट्ठ लेसाहिं ॥ १ ॥ ति ॥ इतः सिद्धवर्गणा अभिधीयते, तत्र सिद्धा द्विधा—अनन्तरसिद्धपर-म्परसिद्धभेदात्, तत्रानन्तरसिद्धाः पञ्चदशविधाः, तद्वर्गणैकत्वमाह—'एगा तित्थे'त्यादिना, तत्र तीर्यतेऽनेनेति तीर्थं,

---

१ ज्योतिष्कसौधर्मेशानेषु च तेजोलेश्या मुणितव्या' ॥ २ ॥ कल्पे सनत्कुमारे माहेन्द्रे चैव ब्रह्मलोके च । एतेषु पद्मलेश्यास्तत' परं शुक्ललेश्यास्तु ॥ ३ ॥ पृथ्व्यब्वनस्पतिबादरप्रत्येकेषु लेश्याश्चतस्र । गर्भजतिर्यग्नरेषु षड्लेश्या तिस्र. शेषाणाम् ॥ ४ ॥ २ ओघो भव्याभव्यत्वाभ्या विशेषित दर्शने' पक्षाभ्या। लेश्याभिर्भ-व्यदर्शनपक्षैर्विशिष्टाभिर्लेश्याभि ॥ १ ॥

द्रव्यतो नद्यादीनां समोऽनपायश्च भूभागो भौतादिप्रवचनं वा, द्रव्यतीर्थता त्वस्याप्रधानत्वाद्, अप्रधानत्वं च भावतस्तरणीयस्य संसारसागरस्य तेन तरीतुमशक्यत्वात्, सावद्यत्वादस्येति, भावतीर्थं तु सङ्घो, यतो ज्ञानादिभावेन तद्विपक्षादज्ञानादितो भवाच्च भावभूतात् तारयतीति, आह च—"[1]जं णाणदंसणचरित्तभावओ तव्विवक्खभावाओ। भवभावओ य तारेइ तेण तं भावओ तित्थं ॥ १ ॥" ति, त्रिपु वा–क्रोधाग्निदाहोपशमलोभतृष्णानिरासकर्म्ममलापनयनलक्षणेषु ज्ञानादिलक्षणेषु वा अर्थेषु तिष्ठतीति त्रिस्थं, प्राकृतत्वात् तित्थं, आह च—"[2]दाहोवसमादिसु वा जं तिसु थियमहव दंसणाईसुं। तो तित्थं सङ्घो च्चिय उभयं च विसेसणविसेसं ॥ १ ॥" ति, 'विशेषणविशेष्य'मिति तीर्थं सङ्घ इति सङ्घो वा तीर्थमिति, त्रयो वा क्रोधाग्निदाहोपशमादयोऽर्थाः–फलानि यस्य तत् त्र्यर्थं, तित्थंति पूर्ववत्, आह च—"[3]कोहग्गिदाहसमणादओ व ते चेव तिन्नि जस्सऽत्था। होइ तियत्थं तित्थं तमत्थसद्दो फलत्थोऽयं ॥१॥" अथवा त्रयो ज्ञानादयोऽर्थाः–वस्तूनि यस्य तत्त्र्यर्थम्, आह च—"[4]अहवा सम्मदंसणनाणचरित्ताइं तिन्नि जस्सऽत्था। तं तित्थं पुव्वोदियमिहमत्थो वत्थुपज्जाओ ॥ १॥" त्ति ॥ तत्र तीर्थे सति सिद्धाः–निर्वृतास्तीर्थसिद्धा ऋषभसेनगणधरादिवत् तेषां वर्गणेति १, तथा

---

१ यत् ज्ञानदर्शनचारित्रभावतस्तद्विपक्षभावात्। भवभावतश्च तारयति तेन तद्भावतस्तीर्थम् ॥ १ ॥ २ दाहोपशमादिषु वा यत्रिषु स्थितमथवा दर्शनादिषु। ततस्तीर्थं सङ्घ एवोभयं च विशेषणविशेष्यम् ॥ १ ॥ ३ क्रोधाग्निदाहशमनादयो वा ते चैव त्रयो यस्यार्थाः। भवति त्र्यर्थं तीर्थं तत् अर्थशब्दः फलार्थोऽयम् ॥ १ ॥ ४ अथवा सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि त्रयो यस्यार्थाः। तत् तीर्थं पूर्वोदितमिहार्थो वस्तुपर्यायः ॥ १ ॥

अतीर्थे—तीर्थान्तरे साधुव्यवच्छेदे जातिस्मरणादिना प्राप्तापवर्गमार्गा मरुदेवीवत् सिद्धा अतीर्थसिद्धास्तेषा २, एवंकरणात् 'एगा तित्थगरसिद्धाणं वग्गणे'त्यादि दृश्यं, तीर्थमुक्तलक्षणं तत्कुर्वन्त्यानुलोम्येन हेतुत्वेन तच्छीलतया वेति तीर्थकराः, आह च—"अणुलोमहेउतस्सीलयाय जे भावतित्थमेयं तु। कुव्वंति पगासंति उ ते तित्थगरा हियत्थकरा ॥ १ ॥" इति, तीर्थकराः सन्तो ये सिद्धास्ते तीर्थकरसिद्धा ऋषभादिवत् तेषां ३, अतीर्थकरसिद्धाः सामान्यकेवलिनः सन्तो ये सिद्धा गौतमादिवत् तेषाम् ४, तथा स्वयम्—आत्मना बुद्धाः—तत्त्वं ज्ञातवन्तः स्वयम्बुद्धास्ते सन्तो ये सिद्धास्ते तथा तेषां ५, तथा प्रतीत्यैकं किञ्चित् वृषभादिकं अनित्यतादिभावनाकारणं वस्तु बुद्धाः—बुद्धवन्तः परमार्थमिति प्रत्येकबुद्धास्ते सन्तो ये सिद्धास्ते तथा तेषां ६, स्वयम्बुद्धप्रत्येकबुद्धानां च वोध्युपधिश्रुतलिङ्गकृतो विशेषः, तथाहि—स्वयम्बुद्धानां वाह्यनिमित्तमन्तरेणैव वोधिः प्रत्येकबुद्धानां तु तदपेक्षया, करकण्डवादीनामिवेति, उपधिः स्वयम्बुद्धानां पात्रादिर्द्वादशविधः, तद्यथा—'पत्तं १ पत्ताबंधो २ पायठवणं ३ च पायकेसरिया ४। पडलाइ ५ रयत्ताणं च ६ गोच्छओ ७ पायनिज्जोगो ॥ १ ॥ तिन्नेव य पच्छागा १० रयहरणं ११ चेव होइ मुहपोत्ति १२ ॥" त्ति, प्रत्येकबुद्धानां तु नवविधः प्रावरणवर्ज्ज इति, स्वयम्बुद्धानां पूर्वाधीते श्रुते अनियमः प्रत्येकबुद्धानां तु नियमतः भवत्येव, लिङ्गप्रतिपत्तिः स्वयम्बुद्धा-

---

१ अनादि तीर्थमित्युत्पन्नेऽपि तीर्थान्तरता अत एव विशिष्टता साधुव्यवेत्यादिना. २ आनुलोम्यहेतुतच्छीलतया ये भावतीर्थमेतत्तु। कुर्वन्ति प्रकाशयन्ति तु ते तीर्थकरा हितार्थकरा ॥ १ ॥ ३ पात्राणि पात्रवन्ध. पात्रस्थापनं पात्रकेसरिका। पटलानि रजस्त्राणं च गोच्छकः पात्रनिर्योगः ॥ १ ॥ त्रय एव प्रच्छादका रजोहरणमेव भवति मुखवस्त्रिका।

नामाचार्यसन्निधावपि भवति प्रत्येकबुद्धानां तु देवता प्रयच्छतीति । बुद्धबोधिताः–आचार्यादिबोधिताः सन्तो ये सिद्धास्ते बुद्धबोधितसिद्धास्तेषां ७, एतेषामेव स्त्रीलिङ्गसिद्धानां ८ पुंलिङ्गसिद्धानां ९ नपुंसकलिङ्गसिद्धानां १० स्वलिङ्गसिद्धानां रजोहरणाद्यपेक्षया ११ अन्यलिङ्गसिद्धानां परिव्राजकादिलिङ्गसिद्धानां १२ गृहिलिङ्गसिद्धानां मरुदेवीप्रभृतीनां १३ एकसिद्धानामेकैकस्मिन् समये एकैकसिद्धानां १४ अनेकसिद्धानामेकसमये द्व्यादीनां अष्टशतान्तानां सिद्धानामेका वर्ग्गणेति १५ । तत्रानेकसमयसिद्धानां प्ररूपणा गाथा—'बत्तीसा अडयाला सट्ठी बावत्तरी य बोद्धव्वा । चुलसीई छन्नउई दुरहिय अट्ठोत्तर सयं च ॥ १ ॥" एतद्विवरणं–यदा एकसमयेन एकादय उत्कर्षेण द्वात्रिंशत् सिध्यन्ति तदा द्वितीयेऽपि समये द्वात्रिंशद्, एवं नैरन्तर्येण अष्टौ समयान् यावत् द्वात्रिंशत् सिध्यन्ति, तत ऊर्ध्वमवश्यमेवान्तरं भवतीति, यदा पुनस्त्रयस्त्रिंशद(त आ)रभ्य अष्टचत्वारिंशदन्ताः एकसमयेन सिद्ध्यन्ति तदा निरन्तरं सप्त समयान् यावत् सिद्ध्यन्ति, ततोऽवश्यमेवान्तरं भवतीति, एवं यदा एकोनपञ्चाशतमादिं कृत्वा यावत् षष्टिरेकसमयेन सिद्ध्यन्ति तदा निरन्तरं षट् समयान् सिद्ध्यन्ति, तदुपरि अन्तरं समयादिर्भवति, एवमन्यत्रापि योज्यम्, यावत् अष्टशतमेकसमयेन यदा सिद्ध्यति तदाऽवश्यमेव समयाद्यन्तरं भवतीति । अन्ये तु व्याचक्षते–अष्टौ समयान् यदा नैरन्तर्येण सिद्धिस्तदा प्रथमसमये जघन्येनैकः सिध्यत्युत्कृष्टतो द्वात्रिंशदिति, द्वितीयसमये जघन्येनैकः उत्कृष्टतोऽष्टचत्वारिंशत्, तदेवं सर्वत्र जघन्येनैकः समय उत्कृष्टतो गाथार्थोऽयं भावनीयः बत्तीसेत्यादि ॥ एवमनन्तरसिद्धानां तीर्थादिना भूतभावेन प्रत्यासत्तिव्यपदेश्यत्वेन पञ्चदशविधानां वर्ग्गणैकत्वमुक्तमिदानीं परम्परसिद्धानामुच्यते, तत्र 'अपढमसमयसिद्धाण'मित्यादित्रयो-

दशसूत्री, न प्रथमसमयसिद्धाः अप्रथमसमयसिद्धाः सिद्धत्वद्वितीयसमयवर्त्तिनः तेषामेवं 'जाव'त्तिकरणाद् 'दुसमयसिद्धाणं तिचउपंचछसत्तट्ठनवदससंखेज्जासंखेज्जसमयसिद्धाण'मिति दृश्यं, तत्र सिद्धत्वस्य तृतीयादिषु समयेषु द्विसमयसिद्धादयः प्रोच्यन्ते, यद्वा सामान्येनाप्रथमसमयाभिधानं विशेषतो द्विसमयाद्यभिधानमिति, अतस्तेषा वर्गणा, क्वचित् 'पढमसमयसिद्धाणं'ति पाठः, तत्र अनन्तरपरम्परसमयसिद्धलक्षणं भेदमकृत्वा प्रथमसमयसिद्धा अनन्तरसिद्धा एव व्याख्यातव्याः, द्व्यादिसमयसिद्धास्तु यथाश्रुता एवेति ॥ इतो द्रव्यक्षेत्रकालभावानाश्रित्य पुद्गलवर्गणैकत्वं चिन्त्यते—पूरणगलनधर्माणः पुद्गलाः, ते च स्कन्धा अपि स्युरिति विशेषयति–परमाणवो–निष्प्रदेशास्ते च पुद्गलाश्चेति विग्रहस्तेषां, एवंकरणात् 'दुपएसियाणं खंधाणं तिचउपंचछसत्तट्ठनवदससंखेज्जपएसियाणं असंखेज्जपएसियाण'मिति दृश्यमिति, कृता द्रव्यतः पुद्गलचिन्ता, अतः क्षेत्रतः क्रियते—'एगा एगपएसे'त्यादि, एकस्मिन् प्रदेशे क्षेत्रस्यावगाढाः–अवस्थिता एकप्रदेशावगाढास्तेषां ते च परमाण्वादयोऽनन्तप्रादेशिकस्कन्धान्ताः स्युः, अचिन्त्यत्वात् द्रव्यपरिणामस्य, यथा पारदस्यैकेन कर्षेण चारिताः सुवर्णस्य ते समाप्येकीभवन्ति, पुनर्वामिताः प्रयोगतः समैव त इति, 'जाव एगा असंखेज्जपएसोगाढाणं'ति, अनन्तप्रदेशावगाहित्वं तु नास्ति पुद्गलानां, लोकलक्षणस्यावगाहक्षेत्रस्याप्यसङ्ख्येयप्रदेशत्वादिति, कालत आह—'एगा एगसमए'त्यादि, एकं समयं यावत् स्थितिः–परमाणुत्वादिना एकप्रदेशावगाढादित्वेन एकगुणकालादित्वेन वाऽवस्थानं येषां ते एकसमयस्थितिकास्तेषामिति, इह च अनन्तसमयस्थितेः पुद्गलानामभावाद् असङ्ख्ेज्जसमयद्वितीयाणमित्युक्तमिति, भावतः पुद्गलानाह—एकेन गुणो—गुणनं ताडनं

यस्य स एकगुणः, एकगुणः कालो वर्णो येषां ते एकगुणकालकाः, तारतम्येन कृष्णतरकृष्णतमादीनां येभ्य आरभ्य प्रथममुत्कर्षप्रवृत्तिर्भवतीति भावस्तेषाम्, एवं सर्वाण्यपि भावसूत्राणि षष्ठ्यधिकद्विशतप्रमाणानि वाच्यानि २६०, विंशतेः कृष्णादिभावानां त्रयोदशभिर्[1]गुणनादिति । साम्प्रतं भङ्ग्यन्तरेण द्रव्यादिविशेषितानां जघन्यादिभेदभिन्नानां स्कन्धानां वर्गणैकत्वमाह—'एगा जहन्नपएसियाण'मित्यादि, जघन्याः—सर्वाल्पाः प्रदेशाः—परमाणवस्ते सन्ति येषां ते जघन्यप्रदेशिकाः, द्व्यणुकाद्य[2] इत्यर्थः, स्कन्धाः—अणुसमुदयास्तेषां उत्कर्षन्तीत्युत्कर्षाः—उत्कर्षवन्तः उत्कृष्टसङ्ख्याः परमानन्ताः प्रदेशाः—अणवस्ते सन्ति येषां ते उत्कर्षप्रदेशिकाः तेषां, जघन्याश्च उत्कर्षाश्च जघन्योत्कर्षाः न तथा ये ते अजघन्योत्कर्षाः, मध्यमा इत्यर्थः, ते प्रदेशाः सन्ति येषां ते अजघन्योत्कर्षप्रदेशिकास्तेषाम्, एतेषां चानन्तवर्गणत्वेऽप्यजघन्योत्कर्षशब्दव्यपदेश्यत्वादेकवर्गणात्वमिति । 'जहन्नोगाहणगाणं'ति अवगाहन्ते—आसते यस्या साऽवगाहना—क्षेत्रप्रदेशरूपा सा जघन्या येषां ते स्वार्थिककप्रत्ययाज्जघन्यावगाहनकास्तेषाम्, एकप्रदेशावगाढानामित्यर्थः, उत्कर्षावगाहनकानामसङ्ख्यातप्रदेशावगाढानामित्यर्थः, अजघन्योत्कर्षावगाहनकानां सङ्ख्येयासङ्ख्येयप्रदेशावगाढानामित्यर्थः । जघन्या—जघन्यसङ्ख्या समयापेक्षया स्थितिर्येषां ते जघन्यस्थितिकाः, एकसमयस्थितिका इत्यर्थः, तेषां, उत्कर्षा—उत्कर्षवत्सङ्ख्या समयापेक्षया स्थितिर्येषां ते तथा तेषामसङ्ख्यातसमयस्थितिकानामित्यर्थः, तृतीयं कण्ठ्यं, जघन्येन—जघन्यसङ्ख्याविशेषेणैकेनेत्यर्थः गुणो—गुणनं ताडनं यस्य स तथा(तथा)विधः कालो वर्णो येषां ते जघन्यगुणकालकास्तेषाम्, एवमुत्क-

---

१ एकस्मादारभ्य दशान्ता. सङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्ताश्चेति त्रयोदश । २ स्वस्ववर्गणाया जघन्यानां वर्गणानामनेकविधत्वात् द्व्यणुकादय इति.

पगुणकालकानामनन्तगुणकालकानामित्यर्थः, तृतीयं कण्ठ्यं, एवं भावसूत्राण्यपि षड्भिर्भावनीयानीति ॥ सामान्यस्कन्ध-
वर्गणैकत्वाधिकारादेवाजघन्योत्कर्षप्रदेशिकस्याजघन्योत्कर्षप्रदेशावगाढस्य स्कन्धविशेषस्यैकत्वमाह—

एगे जंबूद्दीवे २ सव्वदीवसमुद्दाणं जाव अद्धंगुलगं च किंचिविसेसाहिए परिक्खेवेणं (सू० ५२) एगे समणे भगवं महावीरे इमीसे ओसप्पिणीए चउव्वीसाए तित्थगराणं चरमतित्थयरे सिद्धे बुद्धे मुत्ते जाव सव्वदुक्खप्पहीणे (सू०५३) अणुत्तरोववाइयाणं देवाणं एगा रयणी उड्ढंउच्चत्तेणं पन्नत्ता (सू० ५४) अद्दाणक्खत्ते एगतारे पन्नत्ते चित्ताणक्खत्ते एगतारे पं० सातीणक्खत्ते एगतारे पं० (सू० ५५) एगपदेसोगाढा पोग्गला अणंता पन्नत्ता, एवमेगसमयठितिया एगगुणकालगा पोग्गला अणंता पन्नत्ता, जाव एगगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पन्नत्ता ॥ (सू० ५६) एगट्ठाणं समत्तं ॥

जम्ब्वा—वृक्षविशेषेणोपलक्षितो द्वीपः जम्बूद्वीपः द्वीप इति नाम सामान्यं यावद्ग्रहणादेवं सूत्रं द्रष्टव्यम्—'सव्वब्भंतरए सव्वखुड्डाए वट्टे तेल्लापूयसंठाणसंठिए एगं जोयणसयसहस्सं आयामविक्खंभेणं तिन्नि जोयणसयसहस्साइं सोलससहस्साइं दोन्नि सयाइं सत्तावीसाइं तिन्नि कोसा अठावीसं धणुसयं तेरस अंगुलाइं अद्धंगुलं च किंचिविसेसाहिए परिक्खेवेणं'ति, सुगममेतत्, उक्तविशेषणश्च जम्बूद्वीप एक एव, अन्यथा अनेकेऽपि ते सन्तीति ॥ अनन्तरं जम्बूद्वीप उक्त इति तत्प्ररूपकस्य भगवतो महावीरस्यैकतामाह—'एगे समणे'इत्यादि, एकः—असहायः, अस्य च सिद्ध इत्यादिना सम्बन्धः, श्राम्यति—तपस्यतीति श्रमणः, भज्यत इति भगः—समग्रैश्वर्यादिलक्षणः, उक्तं च—"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य, रूपस्य यशसः श्रियः। धर्मस्याथ प्रयत्नस्य, षण्णां भग इतीङ्गना ॥ १ ॥" इति, स विद्यते यस्येति भगवान्, तथा विशेषेणे-

रयति–मोक्षं प्रति गच्छति गमयति वा प्राणिनः प्रेरयति वा–कर्म्माणि निराकरोति वीरयति वा–रागादिशत्रून् प्रति पराक्रमयति इति वीरः, निरुक्तितो वा वीरो, यदाह—“विदारयति यत्कर्म्म, तपसा च विराजते । तपोवीर्येण युक्तश्च, तस्माद् वीर इति स्मृतः ॥ १ ॥” इतरवीरापेक्षया महांश्चासौ वीरश्चेति महावीरः, भाष्योक्तं च—‘तिहुयणविक्खायजसो[1] महाजसो नामओ महावीरो । विक्कंतो य कसायाइसत्तुसेन्नप्पराजयओ ॥ १ ॥ ईरेइ विसेसेण व खिवइ कम्माई गमयइ सिवं वा । गच्छइ अ तेण वीरो स महं वीरो महावीरो ॥ २ ॥” त्ति[2] ॥ अस्यामवसर्प्पिण्यां चतुर्विंशतेस्तीर्थकराणां मध्ये चरमतीर्थकरः सिद्धः–कृतार्थो जातः बुद्धः–केवलज्ञानेन बुद्धवान् बोध्यं मुक्तः–कर्म्मभिः यावत्करणात् ‘अंतकडे’ अन्तो भवस्य कृतो येन सोऽन्तकृतः ‘परिनिव्वुडे’ परिनिर्वृतः कर्म्मकृतविकारविरहात् स्वस्थीभूतः, किमुक्तं भवति?–सव्वदुक्खप्पहीणे–सर्वाणि शारीरादीनि दुःखानि प्रक्षीणानि प्रहीणानि वा यस्य स सर्वदुःखप्रक्षीणः सर्वदुःखप्रहीणो वा, सर्वत्र बहुव्रीहौ क्तान्तस्य यः परनिपातः स आहिताग्न्यादिदर्शनादिति, इह च तीर्थकरेष्वेतस्यैवैकत्वं मोक्षगमने, न तु ऋषभादीनां, दशसहस्रादिपरिवृतत्वेन तेषां सिद्धत्वाद्, उक्तं च—“एगो[3] भगवं वीरो तेत्तीसाए सह निव्वुओ पासो । छत्तीसएहिं पंचहिं सएहिं नेमी उ सिद्धिं गओ ॥ १ ॥” इत्यादि ॥ एकाकी वीरो निर्वृत इत्युक्तं, निर्वृतिक्षेत्रासन्नानि चानुत्तरविमाना-

---

१ त्रिभुवनविख्यातयशा महायशा नामतो महावीर । विक्रान्तश्च कषायादिशत्रुसैन्यपराजयात् ॥ १ ॥ ईरयति विशेषेण वा क्षपयति कर्माणि गमयति शिवं वा । गच्छति च तेन वीर. स महान् वीरो महावीर ॥ १ ॥ २ एवं प्रकारेण तु भाष्योक्तमिति सवन्धः. ३ एको भगवान् वीरस्त्रयस्त्रिंशता सह निर्वृत. पार्श्वः । षट्त्रिंशदधिकै. पञ्चभि शतैर्नेमिस्तु सिद्धिं गतः ॥ १ ॥

नीति तन्निवासिदेवमानमाह— 'अनुत्तरे'त्यादि, अनुत्तरत्वादनुत्तराणि–विजयादिविमानानि तेषु य उपपातो–जन्म स विद्यते येषां तेऽनुत्तरोपपातिकास्ते, णंकारौ वाक्यालङ्कारे, देवाः–सुरा एकां रत्निं–हस्तं यावत् 'क्रोशं कौटिल्येन नदी'तिवदिह द्वितीया, 'उड्ढंउच्चत्तेणं' ति वस्तुनो ह्यनेकधोच्चत्वम्, ऊर्ध्वस्थितस्यैकमपरं तिर्यक्स्थितस्यान्यत् गुणोन्नतिरूपम्, तत्रेतरापोहेनोर्ध्वस्थितस्य यदुच्चत्वं तदूर्ध्वोच्चत्वमित्यागमे रूढमिति तेनोर्ध्वोच्चत्वेन, अनुस्वारः प्राकृतत्वात्, प्रज्ञप्ताः–प्ररूपिताः सर्वविद्भिरिति, अथवा अनुत्तरोपपातिकानां देवानामूर्ध्वोच्चत्वेन प्रमाणमिति शेषः, एका रत्निः प्रज्ञप्तेति व्याख्येयमिति ॥ देवाधिकारादेव नक्षत्रदेवानां 'अद्दा नक्खत्ते'इत्यादिना कण्ठ्येन सूत्रत्रयेण तारैकत्वमुक्तम्, तारा च–ज्योतिर्विमानरूपेति, कृत्तिकादिषु च नक्षत्रेष्विदं ताराप्रमाणम्—"छ ६ प्पंच ५ तिन्नि ३ एगं १ चउ ४ तिग ३ रस ६ वेय ४ जुयल २ जुयलं च २। इंदियं ५ एगं १ एगं १ विसय ५ ग्गि ३ समुद्द ४ बारसगं १२ ॥ १ ॥ चउरो ४ तिय ३ तिय ३ तिय ३ पंच ५ सत्त ७ वे २ वे २ भवे तिया तिन्नि ३-३-३। रिक्खे तारपमाणं जइ तिहितुल्लं हयं कज्जं ॥ २ ॥" ति, इह चैकस्थानकानुरोधान्नक्षत्रत्रयस्य ताराप्रमाणमुक्तं, शेषनक्षत्राणां तु प्रायोऽग्रेतनाध्ययनेषु तद् वक्ष्यति, यस्तु क्वचिद्विसंवादस्ताराप्रमाणस्य स तथाविधप्रयोजनेषु तिथिविशेषस्य नक्षत्रविशेषयुक्तस्याशुभत्वसूचनार्थत्वेनोक्तगाथयोर्मतान्तरभूतत्वान्न बाधक इति। तारा पुद्गलरूपेति पुद्गलस्वरूपमभिधातुमाह— 'एगपएसोगाढे'इत्यादि सुगमं, नवरमेकत्र प्रदेशे–क्षेत्रस्यांशविशेषे अवगाढाः–आश्रिता एकप्रदेशावगाढाः, ते च परमाणुरूपाः स्कन्धरूपाश्चेति, एवं वर्ण ५-गन्ध २ रस ५ स्पर्श ५ भेदविशिष्टाः पुद्गला वाच्याः, अत एवोक्तम्— 'जाव एगगुणलुक्खे'इत्यादि ॥ तदेवमनुगमोऽ-

१ °वदेहमान° मुद्रिते.

भिहितः, अधुना कथञ्चित्प्रत्यवस्थानावसरे भणितमपि नयद्वारमनुयोगद्वारक्रमायातमिति पुनर्विशेषेणोच्यते–तत्र नैगमादयः सप्त नयाः, ते च ज्ञाननये क्रियानये चान्तर्भवन्तीति ताभ्यामध्ययनमिदं विचार्यते–तत्र ज्ञानचरणात्मकेऽस्मिन्नध्ययने ज्ञाननयो ज्ञानमेव प्रधानमिच्छति, ज्ञानाधीनत्वात् सकलपुरुषार्थसिद्धेः, यतः—"विज्ञप्तिः फलदा पुंसां, न क्रिया फलदा मता । मिथ्याज्ञानात् प्रवृत्तस्य, फलप्राप्तेरसम्भवाद् ॥ १ ॥" इत्यत ऐहिकामुष्मिकफलार्थिना ज्ञान एव यत्नो विधेय इति । क्रियानयस्तु क्रियामेवेच्छति, तस्या एव पुरुषार्थसिद्धावुपयुज्यमानत्वात्, तथा चोक्तम्—"क्रियैव फलदा पुंसां, न ज्ञानं फलदं मतम् । यतः स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञो, न ज्ञानात् सुखितो भवेत् ॥ १ ॥" इत्यत ऐहिकामुष्मिकफलार्थिना क्रियैव कार्येति । जिनमते तु नानयोः प्रत्येकं पुरुषार्थसाधनता, यत उक्तम्—"[1]हयं नाणं कियाहीणं, हया अन्नाणओ किया । पासंतो पंगुलो दड्ढो, धावमाणो य अंधओ ॥ १ ॥"त्ति, संयोग एव चानयोः फलसाधकत्वं, यत उक्तम्—"संजोगसिद्धीइ फलं वयंति, नहु एगचक्केण रहो पयाइ । अंधो य पंगू य वणे समिच्चा, ते संपउत्ता नगरं पविट्ठा ॥ १ ॥" इति ॥ भाष्यकृताऽप्युक्तम्—"नाणाहीणं सव्वं नाणणओ भणति किं च किरियाए ? । किरियाए करणनओ तदुभयगाहो य सम्मत्तं ॥ १ ॥" ति, अथवा सप्तापि नैगमादयः सामान्यनये विशेषनये चान्तर्भवन्ति, तत्र सामान्यनयः प्रक्रान्ताध्ययनोक्तानामात्मादिपदार्थानामेकत्वमेवाभिमन्यते, सामान्यवादित्वात् तस्य, स हि ब्रूते–एकं

---

१ हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हताऽज्ञानत क्रिया । पश्यन् पङ्गुर्दग्धो धावंश्चान्ध ॥ १ ॥ संयोगसिद्धेः फलं वदन्ति, नैवैकचक्रेण रथः प्रयाति । अन्धश्च पङ्गुश्च वने समेत्य तौ संप्रयुक्तौ नगर प्रविष्टौ ॥ १ ॥ ज्ञानाधीनं सर्वं ज्ञाननयो भणति किंच क्रियया १ । क्रियायाः करणनयस्तदुभयग्रहश्च सम्यक्त्वम् ॥ १ ॥

नित्यं निरवयवं निष्क्रियं सर्वगं च सामान्यमेवास्ति, न विशेषो, निःसामान्यत्वात्, इह यन्निःसामान्यं तन्नास्ति यथा खर-
विषाणं, यच्चास्ति न तन्निःसामान्यं यथा घट इति, तथा सामान्यादन्येऽनन्ये वा विशेषाः प्रतिपद्येरन्?, यद्यन्ये
ननूक्रमसन्तस्ते निःसामान्यत्वात् खपुष्पवत्, अथानन्ये तदा सामान्यमात्रमेव, तत्र वा विशेषोपचारः, न चोपचा-
रेणार्थतत्त्वं चिन्त्यत इति, आह च—"[1]एकं निच्चं निरवयवमक्कियं सव्वगं च सामन्नं । निस्सामन्नत्ताओ नत्थि वि-
सेसो खपुप्फं व ॥ १ ॥ तथा—सामन्नाओ विसेसो अन्नोऽनन्नो व होज्ज? जइ अन्नो । सो नत्थि खपुप्फं पिवऽणन्नो
सामन्नमेव तयं ॥ २ ॥" ति, तदेवं सामान्यनयाभिप्रायेणात्मादीनामेकत्वमेव । विशेषनयमतेन तु तेषामनेकत्वमेव, स
हि ब्रूते—विशेषेभ्यः सामान्यं भिन्नमभिन्नं वा स्यात्?, न भिन्नमत्यन्तानुपलम्भात् खपुष्पवत्, तथा—न सामान्यं विशे-
षेभ्यो भिन्नमस्ति, दाहपाकस्नानपानावगाहवाहदोहादिसर्वसंव्यवहाराभावात् खरविषाणवत्, अथाभिन्नं तदा वि-
शेषमात्रं वस्तु न नाम सामान्यमस्ति, तेषु वा सामान्यमात्रोपचार इति, न चोपचारेणार्थतत्त्वं चिन्त्यत इति, आह
च—"[2]न विसेसत्थंतरभूयमत्थि सामन्नमाह ववहारो । उवलंभव्ववहाराभावाओ खरविसाणं व ॥ १ ॥" इति, तदे-
वमात्मादीनामनेकत्वमेवेति । ननु पक्षद्वयेऽपि युक्तिसम्भवात् किं तत्त्वं प्रतिपत्तव्यमिति?, उच्यते, स्यादेकत्वं स्याद-

---

१ एकं नित्यं निरवयवमक्रियं सर्वगं च सामान्यम् । निस्सामान्यत्वात् नास्ति विशेषः खपुष्पवत् ॥ १ ॥ सामान्याद्विशेष अन्योऽनन्यो वा भवेत्? य-
द्यन्य । स नास्ति खपुष्पमिव अनन्यः सामान्यमेव तकत् ॥ २ ॥ २ न विशेषादर्थान्तरभूतमस्ति सामान्यमाह व्यवहारः । उपलम्भव्यवहाराभावात् खरवि-
षाणमिव ॥ १ ॥

नेकत्वमिति, तथाहि–समविषयरूपत्वाद्वस्तुनः समरूपापेक्षया एकत्वं विषमरूपापेक्षया त्वनेकत्वमिति, उक्तञ्च—"वस्तुन एव समानः परिणामो यः स एव सामान्यम् । विपरीतास्तु विशेषा वस्त्वेकमनेकरूपं तद् ॥ १ ॥" इति ॥

इति श्रीमदभयदेवसूरिविरचिते स्थानाख्यतृतीयाङ्गविवरणे प्रथममध्ययनमेकस्थानकाभिधानं समाप्तमिति, (ग्रन्थाग्रं ११८७ ॥)

अथ द्वितीयं द्विस्थानकाख्यमध्ययनं

व्याख्यातमेकस्थानकाख्यं प्रथममध्ययनं, अतः सङ्ख्याक्रमसम्बद्धमेव द्विस्थानकाख्यं द्वितीयमध्ययनमारभ्यते, अस्य चायं विशेषसम्बन्धः–इह जैनानां सामान्यविशेषात्मकं वस्तु, तत्र सामान्यमाश्रित्य प्रथमाध्ययने आत्मादिवस्त्वेकत्वेन प्ररूपितमिह तु विशेषाश्रयणात् तदेव द्विविधत्वेन प्ररूप्यत इत्यनेन सम्बन्धेनायातस्यास्याध्ययनस्य चत्वार्यनुयोगद्वाराण्युपक्रमादीनि भवन्ति, तानि च प्रथमाध्ययनवत् द्रष्टव्यानि यस्तु विशेषः स स्वबुद्ध्याऽवगन्तव्यः, केवलमस्य चतुरुद्देशकात्मकस्याध्ययनस्य सूत्रानुगमे प्रथमोद्देशकादिसूत्रमिदमुच्चारणीयम्—

जदत्थि णं लोगे तं सव्वं दुपओआरं, तंजहा—जीवच्चेव अजीवच्चेव। तसे चेव थावरे चेव १, सजोणियच्चेव अजोणियच्चेव २, साउयच्चेव अणाउयच्चेव ३, सइंदियच्चेव, अणिंदिए चेव ४, सवेयगा चेव अवेयगा चेव ५, सरूवि चेव अरूवि चेव ६, सपोग्गला चेव अपोग्गला चेव ७, संसारसमावन्नगा चेव असंसारसमावन्नगा चेव ८, सासया चेव असासया चेव ९, (सू० ५७)

अस्य च पूर्वसूत्रेण सहायं सम्बन्धः–पूर्वं ह्युक्तम् 'एकगुणरूक्षाः पुद्गलाः अनन्ताः' तत्र किमनेकगुणरूक्षा अपि पुद्गला भवन्ति येन ते एकगुणरूक्षतया विशिष्यन्त इति ?, उच्यते, भवन्त्येव, यतो 'जदत्थी'त्यादि, परम्परसूत्रसम्बन्धस्तु—'श्रुतं मयाऽऽयुष्मता भगवतैवमाख्यातमेक आत्मे'त्यादि, तथेदमपरमाख्यातं 'जदत्थी'त्यादि, संहितादिचर्चः पूर्ववत्, 'यद्',

जीवादिकं वस्तु 'अस्ति' विद्यते, णमितिवाक्यालङ्कारे, क्वचित्पाठो 'जदत्थि चणं'ति, तत्रानुस्वार आगमिकश्चशब्दः पुनरर्थः एवं चास्य प्रयोगः—अस्त्यात्मादि वस्तु, पूर्वाध्ययनप्ररूपितत्वाद्, यच्चास्ति 'लोके' पञ्चास्तिकायात्मके लोक्यते—प्रमीयत इति लोक इति व्युत्पत्त्या लोकालोकरूपे वा तत् 'सर्वं' निरवशेषं द्वयोः पदयोः—स्थानयोः पक्षयोर्विवक्षितवस्तुतद्विपर्ययलक्षणयोरवतारो यस्य तद् द्विपदावतारमिति, 'दुपडोयारं'ति क्वचित् पठ्यते, तत्र द्वयोः प्रत्यवतारो यस्य तत् द्विप्रत्यवतारमिति, स्वरूपवत् प्रतिपक्षवच्चेत्यर्थः, 'तद्यथे'त्युदाहरणोपन्यासे, 'जीवच्चेव अजीवच्चेव'त्ति, जीवाश्चैवाजीवाश्चैव, प्राकृतत्वात् संयुक्तपरत्वेन ह्रस्वः, चकारौ समुच्चयार्थौ, एवकाराववधारणे, तेन च राश्यन्तरापोहमाह, नोजीवाख्यं राश्यन्तरमस्तीति चेत्, नैवम्, सर्वनिषेधकत्वे नोशब्दस्य नोजीवशब्देनाजीव एव प्रतीयते, देशनिषेधकत्वे तु जीवदेश एव प्रतीयते, न च देशो देशिनोऽत्यन्तव्यतिरिक्त इति जीव एवासाविति, 'चेय' इति वा एवकारार्थः 'चिय च्चेय एवार्थे' इति वचनात्, ततश्च जीवा एवेति विवक्षितवस्तु अजीवा एवेति च तत्प्रतिपक्ष इति, एवं सर्वत्र, अथवा 'यदस्ति' अस्तीति यत् सन्मात्रं यदित्यर्थः तद् द्विपदावतारं—द्विविधं, जीवाजीवभेदादिति, शेषं तथैव । अथ त्रसेत्यादिकया नवसूत्र्या जीवतत्त्वस्यैव भेदान् सप्रतिपक्षानुपदर्शयति—'तसे चेवे'त्यादि, तत्र त्रसनामकर्मोदयतस्त्रस्यन्तीति त्रसाः—द्वीन्द्रियादयः स्थावरनामकर्मोदयात् तिष्ठन्तीत्येवंशीलाः स्थावराः—पृथिव्यादयः, सह योन्या—उत्पत्तिस्थानेन सयोनिकाः—संसारिणस्तद्विपर्यासभूताः अयोनिकाः—सिद्धाः, सहायुषा वर्तन्त इति सायुषस्तदन्येऽनायुषः—सिद्धाः, एवं सेन्द्रियाः—संसारिणः,

अनिन्द्रियाः—सिद्धादयः, सवेदकाः—स्त्रीवेदाद्युदयवन्तः, अवेदकाः—सिद्धादयः, सह रूपेण—मूर्त्या वर्त्तन्त इति समासान्ते इन्प्रत्यये सति सरूपिणः—संस्थानवर्णादिमन्तः सशरीरा इत्यर्थः, न रूपिणोऽरूपिणो—मुक्ताः, सपुद्गलाः कर्म्मादिपुद्गलवन्तो जीवाः, अपुद्गलाः—सिद्धाः, संसारं—भवं समापन्नकाः—आश्रिताः संसारसमापन्नकाः—संसारिणः, तदितरे सिद्धाः, शाश्वताः—सिद्धाः जन्ममरणादिरहितत्वाद्, अशाश्वताः—संसारिणस्तद्युक्तत्वादिति ॥ एवं जीवतत्त्वस्य द्विपदावतारं निरूप्याजीवतत्त्वस्य तं निरूपयन्नाह—

आगासा चेव नोआगासा चेव । धम्मे चेव अधम्मे चेव । (सू० ५८) वंधे चेव मोक्खे चेव १ पुन्ने चेव पावे चेव २ आसवे चेव संवरे चेव ३ वेयणा चेव निज्जरा चेव ४ (सू० ५९) दो किरियाओ पन्नत्ताओ, तंजहा—जीवकिरिया चेव अजीवकिरिया चेव १, जीवकिरिया दुविहा पन्नत्ता, तंजहा—सम्मत्तकिरिया चेव, मिच्छत्तकिरिया चेव २, अजीवकिरिया दुविहा पन्नत्ता, तं०—इरियावहिया चेव संपराइगा चेव ३, दो किरियाओ पं० तं०—काइया चेव अहिगरणिया चेव ४, काइया किरिया दुविहा पन्नत्ता तं०—अणुवरयकायकिरिया चेव, दुप्पउत्तकायकिरिया चेव ५, अहिकरणिया किरिया दुविहा पन्नत्ता, तं०—संजोयणाधिकरणिया चेव णिव्वत्तणाधिकरणिया चेव ६, दो किरियाओ पं० तं०—पाउसिया चेव पारियावणिया चेव ७, पाउसिया किरिया दुविहा पं० तं०—जीवपाउसिया चेव अजीवपाउसिया चेव ८, पारियावणिया किरिया दुविहा पं० तं०—सहत्थपारियावणिया चेव परहत्थपारियावणिया चेव ९, दो किरियाओ

१ आदिना सयोगिकेवल्यादयः, तेषां क्षायोपशमिकभावाभावात्, क्षायोपशमिकानि चेन्द्रियाणि

पं० तं०—पाणातिवायकिरिया चेव अपच्चक्खाणकिरिया चेव १०, पाणातिवायकिरिया दुविहा पं० तं०—सहत्थपाणातिवायकिरिया चेव परहत्थपाणातिवायकिरिया चेव ११, अपच्चक्खाणकिरिया दुविहा पं० तं०—जीवअपच्चक्खाणकिरिया चेव अजीवअपच्चक्खाणकिरिया चेव १२, दो किरियाओ पं० तं०—आरंभिया चेव परिग्गहिया चेव १३, आरंभिया किरिया दुविहा पं० तं०—जीवआरंभिया चेव अजीवआरंभिया चेव १४, एवं परिग्गहियावि १५, दो किरियाओ पं० तं०—मायावत्तिआ चेव मिच्छादंसणवत्तिया चेव १६, मायावत्तिया किरिया दुविहा पं० तं०—आयभाववंकणता चेव परभाववंकणता चेव १७, मिच्छादंसणवत्तिया किरिया दुविहा पं० तं०—ऊणाइरित्तमिच्छादंसणवत्तिया चेव तव्वइरित्तमिच्छादंसणवत्तिया चेव १८, दो किरियाओ पं० तं०—दिट्ठिया चेव पुट्ठिया चेव १९, दिट्ठिया किरिया दुविहा पं० तं०—जीवदिट्ठिया चेव अजीवदिट्ठिया चेव २०, एवं पुट्ठियावि २१, दो किरियाओ पं० तं०—पाडुच्चिया चेव सामंतोवणिवाइया चेव २२, पाडुच्चिया किरिया दुविहा पं० तं०—जीवपाडुच्चिया चेव अजीवपाडुच्चिया चेव २३, एवं सामंतोवणिवाइयावि २४, दो किरियाओ पं० तं०—साहत्थिया चेव णेसत्थिया चेव २५, साहत्थियाकिरिया दुविहा पं० तं०—जीवसाहत्थिया चेव अजीवसाहत्थिया चेव २६, एवं णेसत्थियावि २७, दो किरियाओ पं० तं० —आणवणिया चेव वेयारणिया चेव २८, जहेव णेसत्थियाओ २९–३०, दो किरियाओ पं० तं०—अणाभोगवत्तिया चेव अणवकंखवत्तिया चेव ३१, अणाभोगवत्तिया किरिया दुविहा पं० तं०—अणाउत्तआइयणता चेव अणाउत्तपमज्जणता चेव ३२, अणवकंखवत्तिया किरिया दुविहा पं० तं०—आयसरीरअणवकंखवत्तिया चेव परसरीरअणव-

कंखवत्तिया चेव ३३, दो किरियाओ पं० तं०—पिज्जवत्तिया चेव दोसवत्तिया चेव ३४, पेज्जवत्तिया किरिया दुविहा पं० तं०—मायावत्तिया चेव लोभवत्तिया चेव ३५, दोसवत्तिया किरिया दुविहा पं० तं०—कोहे चेव माणे चेव ३६, (सू० ६०)

आकाशं-व्योम नोआकाशम्-तदन्यद्धर्मास्तिकायादि, धर्मः-धर्म्मास्तिकायो गत्युपष्टम्भगुणः तदन्योऽधर्मः-अधर्मास्तिकायः स्थित्युपष्टम्भगुणः। सविपक्षबन्धादितत्त्वसूत्राणि चत्वारि प्राग्वदिति। बन्धादयश्च क्रियायां सत्यामात्मनो भवन्तीति क्रियानिरूपणायाह—'दो किरिये'त्यादि सूत्राणि षट्त्रिंशत्, करणं क्रिया क्रियत इति वा क्रिया, ते च द्वे प्रज्ञप्ते-प्ररूपिते जिनैः, तत्र जीवस्य क्रिया-व्यापारो जीवक्रिया, तथा अजीवस्य—पुद्गलसमुदायस्य यत्कर्म्मतया परिणमनं सा अजीवक्रियेति, इह चियशब्दस्य चैवशब्दस्य च पाठान्तरे प्राकृतत्वाद्द्विर्भाव इति, चैवेत्ययं च समुच्चयमात्र एव प्रतीयते, अपिचेत्यादिवदिति, 'जीवकिरिये'त्यादि, सम्यक्त्वं-तत्त्वश्रद्धानं तदेव जीवव्यापारत्वात् क्रिया सम्यक्त्वक्रिया, एवं मिथ्यात्वक्रियाऽपि, नवरं मिथ्यात्वम्-अतत्त्वश्रद्धानं तदपि जीवव्यापार एवेति, अथवा सम्यग्दर्शनमिथ्यात्वयोः सतोर्ये भवतः ते सम्यक्त्वमिथ्यात्वक्रिये इति॥ तत्र 'ईरियावहिय'त्ति-ईरणमीर्या-गमनं तद्विशिष्टः पन्था ईर्यापथस्तत्र भवा ऐर्यापथिकी, व्युत्पत्तिमात्रमिदं, प्रवृत्तिनिमित्तं तु यत्केवलयोगप्रत्ययमुपशान्तमोहादित्रयस्य सातवेदनीयकर्म्मतया अजीवस्य पुद्गलराशेर्भवनं सा ऐर्यापथिकी क्रिया, इह जीवव्यापारेऽप्यजीवप्रधानत्वविवक्ष-

याऽजीवक्रियेयमुक्ता, कर्म्मविशेपो वैर्यापथिकीक्रियोच्यते, यतोऽभिहितं—"इरियावहिया किरिया दुविहा—वज्झमाणा वेइज्जमाणा य, जा[व] पढमसमये वद्धा वीयसमये वेइया सा वद्धा पुट्ठा वेइया णिज्जिण्णा सेयकाले अकम्मं वावि भवती'ति, तथा सम्परायाः—कपायास्तेपु भवा सांपरायिकी, सा ह्यजीवस्य पुद्गलराशेः कर्म्मतापरिणतिरूपा जीवव्यापारस्याविवक्षणादजीवक्रियेति, सा च सूक्ष्मसम्परायान्तानां गुणस्थानकवतां भवतीति ॥ पुनरन्यथा द्वे 'दो किरिये'-त्यादि, 'काइया चेव'त्ति कायेन निर्वृत्ता कायिकी—कायव्यापारः, तथा 'अहिगरणिया चेव'त्ति अधिक्रियते आत्मा नरकादिपु येन तदधिकरणम्—अनुष्ठानं वाह्यं वा वस्तु, इह च वाह्यं विवक्षितं खड्गादि, तत्र भवा आधिकरणिकीति ॥ कायिकी द्विधा—'अणुवरयकायकिरिया चेव'त्ति अनुपरतस्य—अविरतस्य सावद्यात् मिथ्यादृष्टेः सम्यग्दृष्टेर्वा कायक्रिया—उत्क्षेपादिलक्षणा कर्म्मवन्धनिवन्धनमनुपरतकायक्रिया, तथा 'दुप्पउत्तकायकिरिया चेव'त्ति दुष्प्रयुक्तस्य—दुष्टप्रयोगवतो दुष्प्रणिहितस्येन्द्रियाण्याश्रित्येष्टानिष्टविपयप्राप्तौ मनाक् संवेग[3]निर्वेदगमनेन तथा अनिन्द्रियमाश्रित्याशुभमनःसङ्कल्पद्वारेणापवर्गमार्गं प्रति दुर्व्यवस्थितस्य प्रमत्तसंयतस्येत्यर्थः कायक्रिया दुष्प्रयुक्तकायक्रियेति ५, आधिकरणिकी द्विधा, तत्र 'संजोयणाहिगरणिया चेव'त्ति यत्पूर्वं निर्वर्त्तितयोः खड्गतन्मुष्ट्यादिकयोरर्थयोः संयोजनं क्रियते सा संयोजनाऽधिकरणिकी, तथा 'णिव्वत्तणाहिकरणिया चेव'त्ति यच्चादितस्तयोर्निर्वर्त्तनं सा निर्वर्त्तना-

---

१ ईर्यापथिकीक्रिया द्विविधा वध्यमाना वेद्यमाना च, या प्रथमसमये वद्धा द्वितीयसमये वेदिता वद्धा स्पृष्टा वेदिता निर्जीर्णा एष्यत्काले अकर्म चापि भवति. २ गुणस्थानानावाधया इष्टे इच्छाप्रतिवन्धेन इतरस्मिन् उद्वेगेन. ३ सवेदनि० प्र.

धिकरणिकीति । पुनरन्यथा द्वे—'पाउसिया चेव'त्ति प्रद्वेषो—मत्सरस्तेन निर्वृत्ता प्राद्वेषिकी, तथा 'पारियावणिया चेव'त्ति परितापनं—ताडनादिदुःखविशेपलक्षणं तेन निर्वृत्ता पारितापनिकी, आद्या द्विधा—'जीवपाउसिया चेव'त्ति जीवे प्रद्वेषाज्जीवप्राद्वेषिकी, तथा 'अजीवपाउसिया चेव'त्ति अजीवे—पाषाणादौ स्खलितस्य प्रद्वेषादजीवप्राद्वेषिकीति, द्वितीयाऽपि द्विविधा—'सहत्थपारियावणिया चेव'त्ति स्वहस्तेन स्वदेहस्य परदेहस्य वा परितापनं कुर्वतः स्वहस्तपारितापनिकी तथा 'परहत्थपारियावणिया चेव'त्ति परहस्तेन तथैव च तत्कारयतः परहस्तपारितापनिकीति ॥ अन्यथा द्वे 'पाणाइवायकिरिया चेव'त्ति प्रतीता, तथा 'अपचक्खाणकिरिया चेव'त्ति अप्रत्याख्यानम्—अविरतिस्तन्निमित्तः कर्म्मवन्धोऽप्रत्याख्यानक्रिया सा चाविरतानां भवतीति । आद्या द्वेधा—'सहत्थपाणाइवायकिरिया चेव'त्ति स्वहस्तेन स्वप्राणान् निर्वेदादिना परप्राणान् वा क्रोधादिना अतिपातयतः स्वहस्तप्राणातिपातक्रिया, तथा 'परहत्थपाणाइवायकिरिया चेव'त्ति परहस्तेनापि तथैव परहस्तप्राणातिपातक्रियेति । द्वितीयापि द्विधा, 'जीवअपचक्खाणकिरिया चेव'त्ति जीवविपये प्रत्याख्यानाभावेन यो वन्धादिर्व्यापारः सा जीवाप्रत्याख्यानक्रिया, तथा 'अजीवअपचक्खाणकिरिया चेव'त्ति यदजीवेपु—मद्यादिप्वप्रत्याख्यानात् कर्मवन्धनं सा अजीवाप्रत्याख्यानक्रियेति । पुनरन्यथा द्वे 'आरंभिया चेव'त्ति आरम्भणमारम्भः तत्र भवा आरम्भिकी, तथा 'परिग्गहिया चेव'त्ति 'जीवआ' परिग्रहे भवा पारिग्रहिकी ॥ आद्या द्वेधा 'जीवआरम्भिया चेव'त्ति, यज्जीवानारभमाणस्य—उपमृद्नतः कर्मवन्धनं सा जीवारम्भिकी, तथा 'अजीवारंभिया चेव'त्ति यच्चाजीवान् जीवकडेवराणि पिष्टादिमयजीवाकृतींश्च वस्त्रादीन् वा आरभमाणस्य सा अजीवारम्भि-

कीति, एवं 'पारिग्गहिया चेव'त्ति आरम्भिकीवद् द्विविधेत्यर्थः, जीवाजीवपरिग्रहप्रभवत्वात् तस्या इति भावः। पुनरन्यथा द्वे 'मायावत्तिया चेव'त्ति माया—शाठ्यं प्रत्ययो—निमित्तं यस्याः कर्मबन्धक्रियाया व्यापारस्य वा सा तथा, 'मिच्छादंसणवत्तिया चेव'त्ति मिथ्यादर्शनं—मिथ्यात्वं प्रत्ययो यस्याः सा तथेति, आद्या द्वेधा— 'आयभाववंकणया चेव'त्ति आत्मभावस्याप्रशस्तस्य वङ्कनता—वक्रीकरणं प्रशस्तत्वोपदर्शनता आत्मभाववङ्कनता, वङ्कनानां च बहुत्वविवक्षायां भावप्रत्ययो न विरुद्धः, सा च क्रिया व्यापारत्वात्, तथा 'परभाववंकणया चेव'त्ति परभावस्य वङ्कनता—वञ्चनता या कूटलेखकरणादिभिः सा परभाववङ्कनतेति, यतो वृद्धव्याख्येयं—"तं तं भावमायरइ जेण परो वंचिज्जइ कूडलेहकरणाईहिं"ति, द्वितीयाऽपि द्वेधा—'ऊणाइरित्तमिच्छादंसणवत्तिया चेव'त्ति ऊनं—स्वप्रमाणाद्धीनमतिरिक्तं—ततोऽधिकमात्मादि वस्तु तद्विषयं मिथ्यादर्शनमूनातिरिक्तमिथ्यादर्शनं तदेव प्रत्ययो यस्याः सा ऊनातिरिक्तमिथ्यादर्शनप्रत्ययेति, तथाहि—कोऽपि मिथ्यादृष्टिरात्मानं शरीरव्यापकमपि अङ्गुष्ठपर्वमात्रं [यवमात्रं] श्यामाकतन्दुलमात्रं वेति हीनतया वेत्ति तथाऽन्यः पञ्चधनुःशतिकं सर्वव्यापकं वेत्यधिकतयाऽभिमन्यते, तथा 'तव्वइरित्तमिच्छादंसणवत्तिया चेव'त्ति तस्माद्—ऊनातिरिक्तमिथ्यादर्शनाद् व्यतिरिक्तं मिथ्यादर्शनं—नास्त्येवात्मेत्यादिमतरूपं प्रत्ययो यस्याः सा तथेति। पुनरन्यथा द्वे—'दिट्ठिया चेव'त्ति दृष्टेर्जाता दृष्टिजा अथवा दृष्टं—दर्शनं वस्तु वा निमित्ततया यस्यामस्ति सा दृष्टिका—दर्शनार्थं या गतिक्रिया, दर्शनाद् वा यत्कर्मोदेति सा दृष्टिजा दृष्टिका वा, तथा 'पुट्ठिया चेव'त्ति पृष्टिः—पृच्छा ततो जाता पृष्टिजा—प्रश्नजनितो व्यापारः, अथवा पृष्टं—प्रश्नः वस्तु वा तदस्ति कारणत्वेन यस्यां सा पृष्टिकेति, अथवा स्पृष्टिः स्पर्शनं

ततो जाता स्पृष्टिजा, तथैव स्पृष्टिकाऽपीति। आद्या द्वेधा—'जीवदिट्ठिया चेव'त्ति या अश्वादिदर्शनार्थं गच्छतः, तथा 'अजीवदिट्ठिया चेव'त्ति अजीवानां चित्रकर्मादीनां दर्शनार्थं गच्छतो या सा अजीवदृष्टिकेति, एवं 'पुट्ठिया चेव'त्ति 'एव'मिति जीवाजीवभेदेन द्विधैव, तथाहि—जीवमजीवं वा रागद्वेषाभ्यां पृच्छतः स्पृशतो वा या सा जीवपृष्टिका जीवस्पृष्टिका वा अजीवपृष्टिका अजीवस्पृष्टिका वेति। पुनरन्यथा द्वे—'पाडुच्चिया चेव'त्ति बाह्यं वस्तु प्रतीत्य—आश्रित्य भवा प्रातीत्यिकी तथा 'सामन्तोवणिवाइया चेव'त्ति समन्तात्—सर्वत उपनिपातो—जनमीलकस्तस्मिन् भवा सामन्तोपनिपातिकी आद्या द्वेधा—'जीवपाडुच्चिया चेव'त्ति जीवं प्रतीत्य यः कर्मबन्धः सा तथा, तथा 'अजीवपाडुच्चिया चेव'त्ति अजीवं प्रतीत्य यो रागद्वेषोद्भवस्तज्जो वा बन्धः सा अजीवप्रातीत्यिकीति। द्वितीयापि द्विधैवेत्यतिदिशन्नाह—'एवं सामन्तोवणिवाइयावि'त्ति, तथाहि—कस्यापि षण्डो रूपवानस्ति तं च जनो यथा यथा प्रलोकयति प्रशंसयति च तथा तथा तत्स्वामी हृष्यतीति जीवसामन्तोपनिपातिकी, तथा रथादौ तथैव हृष्यतोऽजीवसामन्तोपनिपातिकीति, अन्यथा वा द्वे 'साहत्थिया चेव'त्ति स्वहस्तेन निर्वृत्ता स्वाहस्तिकी तथा 'नेसत्थिया चेव'त्ति, निसर्जनं निसृष्टं, क्षेपणमित्यर्थः, तत्र भवा तदेव वा नैसृष्टिकी, निसृजतो यः कर्म्मबन्ध इत्यर्थः, निसर्ग एव वेति, तत्र आद्या द्वेधा—'जीवसाहत्थिया चेव'त्ति यत् स्वहस्तगृहीतेन जीवेन जीवं मारयति सा जीवस्वाहस्तिकी, तथा 'अजीवसाहत्थिया चेव'त्ति यच्च स्वहस्तगृहीतेनैवाजीवेन—खड्गादिना जीवं मारयति सा अजीवस्वाहस्तिकीति, अथवा स्वहस्तेन जीवं ताडयत एका, अजीवं ताडयतोऽन्येति। द्वितीयाऽपि जीवाजीवभेदैवेत्यतिदिशन्नाह—'एवं नेसत्थिया

चेव'त्ति, तथाहि–राजादिसमादेशाद्यदुदकस्य यन्त्रादिभिर्निसर्जनं सा जीवनैसृष्टिकीति, यत्तु काण्डादीनां धनुरादिभिः सा अजीवनैसृष्टिकीति, अथवा गुर्वादौ जीवं–शिष्यं पुत्रं वा निसृजतो–ददत एका, अजीवं पुनरेषणीयभक्तपानादिकं निसृजतो–त्यजतोऽन्येति, पुनरन्यथा द्वे 'आणवणिया चेव'त्ति आज्ञापनस्य–आदेशनस्येयमाज्ञापनमेव वेत्याज्ञापनी सैवाज्ञापनिका तज्जः कर्मबन्धः, आदेशनमेव वेति, आनायनं वा आनायनी, तथा 'वेयारणिया चेव'त्ति विदारणं विचारणं वितारणं वा स्वार्थिकप्रत्ययोपादानाद् वैदारिणीत्यादि वाच्यमिति ॥ एते च द्वे अपि द्वेधा–जीवाजीवभेदादिति, तथाहि–जीवमाज्ञापयत आनाययतो वा परेण जीवाज्ञापनी जीवानायनी वा, एवमेवाजीवविषया अजीवाऽऽज्ञापनी अजीवानायनी वेति ॥ तथा 'वेयारणिय'त्ति जीवमजीवं वा विदारयति–स्फोटयतीति, अथवा जीवमजीवं वाऽसमानभा[1]पेषु विक्रीणति सति द्वैभाषिको विचारयति परिय[3]च्छावेइत्ति भणितं होति, अथवा जीवं–पुरुषं वितारयति–प्रतारयति वञ्चयतीत्यर्थः, असद्गुणैरेतादृशः तादृशस्त्वमिति, पुरुषादिविप्रतारणबुद्ध्यैव वाऽजीवं भणत्येतादृशमेतदिति यत्सा 'जीववेयारणिआऽजीववेयारणिया व'त्ति । एतत्सर्वमतिदेशेनाह—'जहेव नेसत्थिय'त्ति, अन्यथा वा द्वे 'अणाभोगवत्तिया चेव'त्ति अनाभोगः–अज्ञानं प्रत्ययो–निमित्तं यस्याः सा तथा, 'अणवकंखवत्तिया चेव'त्ति अनवकाङ्क्षा–स्वशरीराद्यनपेक्षत्वं सैव प्रत्ययो यस्याः साऽनवकाङ्क्षाप्रत्ययेति, आद्या द्विधा—'अणाउत्तआइयणया चेव'त्ति अनायुक्तः–अनाभोगवाननुपयुक्त इत्यर्थः तस्याऽऽदानता–वस्त्रादिविषये ग्रहणता अनायुक्तादानता, तथा 'अणाउत्त-

१ असमानभागेषु यो विक्रीणाति द्वैभाषिको वि० २ वाऽसमानभावेषु प्र० ३ व्यवहारे द्वारीभवति (द्विलालः)

पमज्जणया चेव'त्ति अनायुक्तस्यैव पात्रादिविषया प्रमार्जनता अनायुक्तप्रमार्जनता, इह च ताप्रत्ययः स्वार्थिकः प्राकृतत्वेन आदानादीनां भावविवक्षया वेति। द्वितीयाऽपि द्विविधा—'आयसरीरे'त्यादि, तत्रात्मशरीरानवकाङ्क्षाप्रत्यया स्वशरीरक्षतिकारिकर्माणि कुर्वतः, तथा परशरीरक्षतिकराणि तु कुर्वतो द्वितीयेति। 'दो किरिये'त्यादि त्रीणि सूत्राणि, कण्ठ्यानि, नवरं प्रेम-रागो मायालोभलक्षणः द्वेषः क्रोधमानलक्षण इति, यदत्र न व्याख्यातं तत्सुगमत्वादिति॥ एताश्च क्रियाः प्रायो गर्हणीया इति गर्हामाह—

दुविहा गरिहा पं० तं०—मणसा वेगे गरहति। वयसा वेगे गरहति। अहवा गरहा दुविहा पं० तं०—दीहं वेगे अद्धं गरहति, रहस्सं वेगे अद्धं गरहति। (सू० ६१)

'दुविहा गरहे'त्यादि, विधानं विधा द्वे विधे-भेदौ यस्याः सा द्विविधा, गर्हणं गर्हा-दुश्चरितं प्रति कुत्सा, सा च स्वपरविषयत्वेन द्विविधा, साऽपि मिथ्यादृष्टेरनुपयुक्तस्य सम्यग्दृष्टेश्च द्रव्यगर्हा, अप्रधानगर्हेत्यर्थः, द्रव्यशब्दस्याप्रधानार्थत्वाद्, उक्तं च—"अप्पाहन्नेऽवि इहं कत्थइ दिट्ठो हु दव्वसद्दोत्ति। अंगारमद्दओ जह दव्वायरिओ सयाऽभव्वो॥ १॥" त्ति, सम्यग्दृष्टेस्तूपयुक्तस्य भावगर्हेति, चतुर्द्धा गर्हणीयभेदाद्बहुप्रकारा वा, सा चेह करणापेक्षया द्विविधोक्ता, तथा चाह—'मणसा वेगे गरहइ'त्ति मनसा-चेतसा वाशब्दो विकल्पार्थो अवधारणार्थो वा, ततो मनसैव न वाचेत्यर्थः, कायोत्सर्गस्थो दुर्मुखसुमुखाभिधानपुरुषद्वयनिन्दिताभिष्टुतस्तद्वचनोपलब्धसामन्तपरिभूतस्वतनयराजवार्त्तो मनसा

---

१ अप्राधान्येऽपि इह क्वचिद्दृष्ट एव द्रव्यशब्द इति। अङ्गारमर्दको यथा द्रव्याचार्यः सदाऽभव्यः॥ १॥

समारब्धपुत्रपरिभवकारिसामन्तसङ्ग्रामो वैकल्पिकप्रहरणक्षये स्वशीर्षकग्रहणार्थव्यापारितहस्तसंस्पृष्टलुञ्चितमस्तकस्ततः संमुपजातपश्चात्तापानलज्वालाकलापदन्दह्यमानसकलकर्म्मेन्धनो राजर्षिप्रसन्नचन्द्र इव एकः कोऽपि साध्वादिर्गर्हते–जुगुप्सते गर्ह्यमिति गम्यते, तथा वचसा वा–वाचा वा अथवा वचसैव न मनसा भावतो दुश्चरितादि उक्तत्वाज्जनरञ्जनार्थं गर्हाप्रवृत्ताङ्गारमर्दकादिप्रायसाधुवत् एकोऽन्यो गर्हत इति, अथवा 'मणसाऽवेगे'त्ति इह अपिः, स च सम्भावने, तेन सम्भाव्यते अयमर्थः–अपि मनसैको गर्हते अन्यो वचसेति, अथवा मनसाऽपि न केवलं वचसा एको गर्हते, तथा वचसाऽपि न केवलं मनसा एक इति स एव गर्हते, उभयथाऽप्येक एव गर्हत इति भावः, अन्यथा गर्हाद्वैविध्यमाह—'अहवे'त्यादि, अथवेति पूर्वोक्तद्वैविध्यप्रकारापेक्षो द्विविधा गर्हा प्रज्ञप्तेति प्रागिव, अपिः सम्भावने, तेन अपि दीर्घां–बृहतीं अद्धां–कालं यावदेकः कोऽपि गर्हते गर्हणीयमाजन्मापीत्यर्थः, अन्यथा वा दीर्घत्वं विवक्षया भावनीयम्, आपेक्षिकत्वात् दीर्घह्रस्वयोरिति, एवमपि ह्रस्वाम्–अल्पां यावदेकोऽन्य इति, अथवा दीर्घामेव यावत् ह्रस्वामेव यावदिति व्याख्येयमपेरवधारणार्थत्वादिति, एक एव वा द्विधा कालभेदेन गर्हते भावभेदादिति, अथवा दीर्घं ह्रस्वं वा कालमेव गर्हत इति ॥ अतीते गर्ह्ये कर्मणि गर्हा भवति भविष्यति तु प्रत्याख्यानम्, उक्तं च—"अईयं[1] निंदामि पडुप्पन्नं संवरेमि अणागयं पच्चक्खामी'ति प्रत्याख्यानमाह—

दुविहे पच्चक्खाणे पं० तं०—मणसा वेगे पच्चक्खाति वयसा वेगे पच्चक्खाति, अहवा पच्चक्खाणे दुविहे पं० तं०—दीहं

१ अतीत निन्दामि प्रत्युत्पन्नं सवृणोमि अनागतं प्रत्याख्यामि.

वेगे अद्धं पच्चक्खाति रहस्सं वेगे अद्धं पच्चक्खाति (सू० ६२) दोहिं ठाणेहिं अणगारे संपन्ने अणादीयं अणवयग्गं दीह-मद्धं चाउरंतसंसारकंतारं वीतिवतेजा, तंजहा—विजाए चेव चरणेण चेव (सू० ६३)

'दुविहे पच्चक्खाणे' इत्यादि, प्रमादप्रातिकूल्येन मर्यादया ख्यानं—कथनं प्रत्याख्यानं, विधिनिषेधविषया प्रतिज्ञेत्यर्थः, तच्च द्रव्यतो मिथ्यादृष्टेः सम्यग्दृष्टेर्वाऽनुपयुक्तस्य कृतचतुर्मासमांसप्रत्याख्यानायाः पारणकदिनमांसदानप्रवृत्ताया राजदुहितुरिवेति, भावप्रत्याख्यानमुपयुक्तस्य सम्यग्दृष्टेरिति, तच्च देशसर्वमूलगुणोत्तरगुणभेदादनेकविधमपि करणभेदाद् द्विविधम्, आह च—मनसा वैकः प्रत्याख्याति—वधादिकं निवृत्तिविषयीकरोति, शेषं प्रागिवेति। प्रकारान्तरेणापि तदाह—'अहवे'त्यादि, सुगमं। ज्ञानपूर्वकं प्रत्याख्यानादि मोक्षफलमत आह—'दोहिं ठाणेही'त्यादि, द्वाभ्यां स्थानाभ्यां—गुणाभ्यां सम्पन्नो—युक्तो नास्यागारं—गेहमस्तीत्यनगारः—साधुः नास्त्यादिरस्येत्यनादिकं तत् अवदग्रं—पर्यन्तस्तन्नास्ति यस्य सामान्यजीवापेक्षया तदनवदग्रं तत् दीर्घा अद्धा—कालो यस्य तद् दीर्घाद्धं तत्, मकार आगमिकः, दीर्घो वाऽध्वा—मार्गो यस्मिंस्तदीर्घाध्वं तच्चतुरन्तं—चतुर्विभागं नरकादिगतिविभागेन, दीर्घत्वं प्रकटादित्वादिति, संसारकान्तारं—भवारण्यं व्यतिव्रजेद्—अतिक्रामेत्, तद्यथा 'विद्यया चैव' ज्ञानेन चैव 'चरणेन चैव' चारित्रेण चैवेति, इह च संसारकान्तारव्यतिव्रजनं प्रति विद्याचरणयोर्यौगपद्येनैव कारणत्वमवगन्तव्यम्, एकैकशो विद्याक्रिययोरैहिकार्थेष्वप्यकारणत्वात्, नन्वनयोः कारणतया अविशेषाभिधानेऽपि प्रधानं ज्ञानमेव न चरणम्, अथवा ज्ञानमेवैकं कारणं न तु क्रिया, यतो ज्ञानफलमेवासौ, किञ्च—यथा क्रिया ज्ञानस्य फलं तथा शेषमपि यत् क्रियानन्तरमवाप्यते बोधकालेऽपि यज्ञे-

यपरिच्छेदात्मकं यच्च रागादिविनिग्रहमयमेषामविशेषेण ज्ञानं कारणं, यथा मृत्तिका घटस्य कारणं भवन्ती तदन्तरालवर्त्तिनां पिण्डशिवकस्थासकोशकुशूलादीनामपि कारणतामापद्यते तथेह ज्ञानमपि भवाभावस्य तदन्तरालवर्त्तिनां च तत्त्वपरिच्छेदसमाधानादीनां कारणमिति, यच्चानुस्मरणमात्रमन्त्रपूतविषभक्षणनभोगमनादिकमनेकविधं फलमुपलभ्यते साक्षात्तदपि क्रियाशून्यस्य ज्ञानस्य, यथा चैतद् दृष्टफलं तथा अदृष्टमप्यनुमीयत इति, आह च—"[1]आह पहाणं नाणं न चरित्तं नाणमेव वा सुद्धं । कारणमिह न उ किरिया साऽवि हु नाणप्फलं जम्हा ॥ १ ॥ जह सा नाणस्स फलं तह सेसंपि तह वोहकालेवि । नेयपरिच्छेयमयं रागादिविणिग्गहो जो य ॥ २ ॥ जं च मणोचिंतियमंतपूयविसभक्खणादि वहुभेयं । फलमिह तं पच्चक्खं किरियारहियस्स नाणस्स ॥ ३ ॥" त्ति, अत्रोच्यते, यत्तावदुक्तम्—'ज्ञानमेव प्रधानं ज्ञानमेव चैकं कारणं न क्रिया, यतो ज्ञानफलमेवासावि'ति, तदयुक्तम्, यतो यत एव ज्ञानात् क्रिया ततश्चेष्टफलप्राप्तिरत एवोभयमपि कारणमिष्यते, अन्यथा हि ज्ञानफलं क्रियेति क्रियापरिकल्पनमनर्थकं, ज्ञानमेव हि क्रियाविकलमपि प्रसाधयेत्, न च साधयति, क्रियाऽभ्युपगमात्, ज्ञानक्रियाप्रतिपत्तौ च ज्ञानं परम्परयोपकुरुते अनन्तरं च क्रिया यतस्तस्मात् क्रियैव प्रधानतरं युक्तं कारणं, नाप्रधानमकारणं चेति, अथ युगपदुपकुरुतस्तत उभयमपि युक्तं, न युक्तमप्राधान्यं क्रियाया अकारणत्वं चेति, यः पुनरकारणत्वमेव क्रियायाः प्रतिपद्यते तं प्रतीदं विशेषेणोच्यते—क्रिया हि साक्षा-

१ आह प्रधानं ज्ञानं न चारित्रं ज्ञानमेव वा शुद्धं कारणमिह नैव क्रिया सापि ज्ञानफलं यस्मात् ॥ १ ॥ यथा सा ज्ञानस्य फलं तथा शेषमपि बोधकालेऽपि ज्ञेयपरिच्छेदमयं रागादिविनिग्रहो यश्च ॥ २ ॥ यच्च मनश्चिन्तितमन्त्रपूत विषभक्षणादि बहुभेदं फलमिह तत् प्रत्यक्षं क्रियारहितस्य ज्ञानस्य ॥ ३ ॥

त्कारित्वात् कारणमन्त्यं, ज्ञानं तु परम्परोपकारित्वादनन्त्यम्, अतः को हेतुर्यदन्त्यं विहायानन्त्यं कारणमिष्यते?, अथ सहचारिताऽङ्गीक्रियते अनयोः, अतोऽपि हि ज्ञानमेव कारणं न क्रियेत्यत्र न हेतुरस्तीति, यच्चोक्तम्—'बोधकालेऽपी'त्यादि, तत्र ज्ञेयपरिच्छेदो ज्ञानमेवेति रागादिशमश्च संयमक्रियैव ज्ञानकारणा भवेदिति प्रतिपद्यामहे, किन्तु तत्फले भववियोगाख्येऽयं विचारो, यदुत—किं तत् ज्ञानस्य क्रियायास्तदुभयस्य वा फलमिति?, तत्र न ज्ञानस्यैव, क्रियाफलत्वात् तस्य, नापि केवलक्रियायाः, क्रियामात्रत्वात्, उन्मत्तकक्रियावत्, ततः पारिशेष्याज्ज्ञानसहितक्रियाया इति, यच्चोक्तम्—'अनुस्मृतिज्ञानमात्रात् मन्त्रादीनां फलमुपलभ्यते' तत्र ब्रूमो—मन्त्रेष्वपि परिजपनादिक्रियायाः साधनभावो न मन्त्रज्ञानस्य, प्रत्यक्षविरुद्धमिदमिति चेद् यतो दृष्टं हि क्वचित् मन्त्रानुस्मृतिमात्रज्ञानादिष्टफलमिति, अत्रोच्यते, न मन्त्रज्ञानमात्रनिर्वर्त्त्यं तत्फलं, तज्ज्ञानस्याक्रियत्वात्, इह यदक्रियं न तत् कार्यस्य निर्वर्त्तकं दृष्टं, यथाऽऽकाशकुसुमं, यच्च निर्वर्त्तकं तदक्रियं न भवति, यथा कुलालः, न चेदं प्रत्यक्षविरुद्धं, न हि ज्ञानं साक्षात्फलमुपहरदुपलक्ष्यत इति, अथ यदि न मन्त्रज्ञानकृतं तत्फलं ततः कुतः पुनस्तदिति?, तत्समयनिबद्धदेवताविशेषेभ्य इति ब्रूमः, तेषां हि सक्रियत्वेन क्रियानिर्वर्त्त्यमेतत् न मन्त्रज्ञानसाध्यमिति, आह च—"तो तं कत्तो? [आचार्यः] भण्णति, तस्समयनिबद्धदेवओवहियं। किरियाफलं चिय जओ न मंतणाणोवओगस्स ॥ १ ॥" त्ति, ननु सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति श्रूयते, इह तु ज्ञानक्रियाभ्यामसावुक्त इति कथं न विरोधः?, अथ द्विस्थानकानुरोधादेवं निर्देशेऽपि न वि-

१ ततस्तत् कुत.? भण्यते तत्समयनिबद्धदेवतोपहितम्। क्रियाफलमेव यतो न मन्त्रज्ञानोपयोगस्य ॥ १ ॥

रोधो, नैवमवधारणगर्भत्वात् निर्देशस्येति, अत्रोच्यते, विद्याग्रहणेन दर्शनमप्यविरुद्धं द्रष्टव्यं, ज्ञानभेदत्वात् सम्यग्दर्शनस्य, यथा हि अवबोधात्मकत्वे सति मतेरनाकारत्वादवग्रहेहे दर्शनं साकारत्वाच्चापायधारणे ज्ञानमुक्तमेवं व्यवसायात्मकत्वे सत्यवायस्य रुचिरूपोऽंशः सम्यग्दर्शनमवगमरूपोऽंशोऽवाय एवेति न विरोधः, अवधारणं तु ज्ञानादिव्यतिरेकेण नान्य उपायो भवव्यवच्छेदस्येति दर्शनार्थमिति ॥ विद्याचरणे च कथमात्मा न लभत इत्याह–'दो ठाणाइ'मित्यादि सूत्राण्येकादश,

दो ठाणाइं अपरियाणित्ता आया णो केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए, तं०—आरंभे चेव परिग्गहे चेव १, दो ठाणाइं अपरियादित्ता आया णो केवलं बोधिं बुज्झेज्जा तं०—आरंभे चेव परिग्गहे चेव २, दो ठाणाइं अपरियाइत्ता आया नो केवलं मुंडे भवित्ता आगाराओ अणगारियं पव्वइज्जा तं०—आरंभे चेव परिग्गहे चेव ३, एवं णो केवलं बंभचेरवासमावसेज्जा ४, णो केवलेणं संजमेणं संजमेज्जा ५, नो केवलेणं संवरेणं संवरेज्जा ६, नो केवलमाभिणिबोहियणाणं उप्पाडेज्जा ७, एवं सुयनाणं ८ ओहिनाणं ९ मणपज्जवनाणं १० केवलनाणं ११। (सू० ६४)

'द्वे स्थाने' द्वे वस्तुनी 'अपरियाणित्त'त्ति अपरिज्ञाय ज्ञपरिज्ञया यथैतावारम्भपरिग्रहावनर्थाय तथा अलं ममाभ्यामिति परिहाराभिमुख्यद्वारेण प्रत्याख्यानपरिज्ञया अप्रत्याख्याय च ब्रह्मदत्तवत्तयोरनिर्विण्ण इत्यर्थः, 'अपरियाइत्त'त्ति क्वचित्पाठः, तत्र स्वरूपतस्तावपर्यादायागृहीत्वेत्यर्थः, आत्मा 'नो' नैव 'केवलिप्रज्ञप्तं' जिनोक्तं 'धर्म्मं' श्रुतधर्मं लभेत 'श्रवणतया' श्रवणभावेन श्रोतुमित्यर्थः, तद्यथा—'आरम्भाः' कृष्यादिद्वारेण पृथिव्याद्युपमर्दास्तान् 'परिग्रहा'-

धर्म्मसाधनव्यतिरेकेण धनधान्यादयस्तान्, इह चैकवचनप्रक्रमेऽपि व्यक्त्यपेक्षं बहुवचनम्, अवधारणसमुच्चयौ स्वबुद्ध्या ज्ञेयाविति, 'केवलां' शुद्धां 'बोधिं' दर्शनं सम्यक्त्वमित्यर्थो 'बुध्येत' अनुभवेत्, अथवा केवलया बोध्येति विभक्तिपरिणामात् बोध्यं जीवादीति गम्यते 'बुध्येत' श्रद्दधीतेति ॥ मुण्डो द्रव्यतः शिरोलोचेन भावतः कषायाद्यपनयनेन 'भूत्वा' संपद्य 'अगाराद्' गेहान्निष्क्रम्येति गम्यते, केवलामित्यस्येह सम्बन्धात् 'केवलां' परिपूर्णां विशुद्धां वाऽनगारितां–प्रव्रज्यां 'प्रव्रजेत्' यायादिति, 'एव'मिति यथा प्राक् तथोत्तरवाक्येष्वपि 'दो ठाणाइं' इत्यादि वाक्यं पठनीयमित्यर्थः, 'ब्रह्मचर्येण' अब्रह्मविरमणेन वासो–रात्रौ स्वापः तत्रैव वा वासो–निवासो ब्रह्मचर्यवासस्तमावसेत्–कुर्यादिति, 'संयमेन' पृथिव्यादिरक्षणलक्षणेन संयमयेदात्मानमिति, 'संवरेण' आश्रवनिरोधलक्षणेन संवृणुयादाश्रवद्वाराणीति गम्यते 'केवलं' परिपूर्णं सर्वस्वविषयग्राहकम् 'आभिणिबोहियनाणं'ति अर्थाभिमुखोऽविपर्ययरूपत्वान्नियतोऽसंशयस्वभावत्वाद् बोधो–वेदनमभिनिबोधः स एवाभिनिबोधिकं तच्च तज्ज्ञानं चेत्याभिनिबोधिकज्ञानम्–इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमोघतः सर्वद्रव्यासर्वपर्यायविषयं 'उप्पाडेज्ज'त्ति उत्पादयेदिति, तथा 'एव'मित्यनेनोत्तरपदेषु 'नो केवलं उप्पाडेज्ज'त्ति द्रष्टव्यम्, 'सुयनाणं'ति श्रूयते तदिति श्रुतं–शब्द एव स च भावश्रुतकारणत्वात् ज्ञानं श्रुतज्ञानं श्रुतग्रन्थानुसारि ओघतः सर्वद्रव्यासर्वपर्यायविषयमक्षरश्रुतादिभेदमिति, तथा 'ओहिनाणं'ति अवधीयतेऽनेनास्मादस्मिन् वेत्यवधिः, अवधीयते–इत्यधोऽधो विस्तृतं परिच्छिद्यते मर्यादया वेत्यवधिः–अवधिज्ञानावरणक्षयोपशम एव, तदुपयोगहेतुत्वादिति, अवधानं वाऽवधिर्विषयपरिच्छेदनमिति, अवधिश्चासौ ज्ञानं चेत्यवधिज्ञानं–इन्द्रियमनोनिरपेक्षमात्मनो

रूपिद्रव्यसाक्षात्करणमिति । तथा 'मणपज्जवनाणं'ति मनसि मनसो वा पर्यवः—परिच्छेदः स एव ज्ञानमथवा मनसः पर्यवाः पर्यायाः पर्यया वा—विशेषाः अवस्था मनःपर्यवादयस्तेषां तेषु वा ज्ञानं मनःपर्यवज्ञानमेवमितरत्रापि, समयक्षेत्रगतसंज्ञिमन्यमानमनोद्रव्यसाक्षात्कारीति । 'केवलनाणं'ति केवलम्—असहायं मत्यादिनिरपेक्षत्वादकलङ्कं वा आवरणमलाभावात् सकलं वा—तत्प्रथमतयैवाशेषतदावरणाभावतः सम्पूर्णोत्पत्तेरसाधारणं वा—अनन्यसदृशत्वादनन्तं वा—ज्ञेयानन्तत्वात् तच्च तज्ज्ञानं च केवलज्ञानमिति ॥ कथं पुनर्द्धर्मादीनि विद्याचरणस्वरूपाणि प्राप्नोतीत्याह—'दो ठाणाइ'-मित्याद्येकादशसूत्री

'दो ठाणाइं परियादित्ता आया केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए, तं०—आरंभे चेव परिग्गहे चेव, एवं जाव केवलनाणमुप्पाडेज्जा (सू० ६५)। दोहिं ठाणेहिं आया केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए तं०—सोच्च चेव अभिसमेच्च चेव जाव-केवलनाणं उप्पाडेज्जा (सू० ६६)।

सुगमा । धर्म्मादिलाभ एव पुनः कारणान्तरद्वयमाह—'दोही'त्यादि सुगमं, केवलं 'श्रवणतया' श्रवणभावेन, 'सोच्च चेव'त्ति ह्रस्वत्वादि प्राकृतत्वादेव, श्रुत्वा—आकर्ण्य तस्यैवोपादेयतामिति गम्यते, 'अभिसमेत्य' समधिगम्य तामेवावबुध्येत्यर्थः, उक्तं च—"सद्धर्मश्रवणादेव, नरो विगतकल्मषः । ज्ञाततत्त्वो महासत्त्वः, परं संवेगमागतः ॥ १ ॥ धर्म्मोपादेयतां ज्ञात्वा, सञ्जातेच्छोऽत्र भावतः । दृढं स्वशक्तिमालोच्य, ग्रहणे संप्रवर्त्तते ॥ २ ॥" इति, 'एवं बोहिं बुज्झेज्जे-त्यादि यावत् केवलनाणं उप्पाडेज्ज'त्ति । केवलज्ञानं च कालविशेषे भवतीति तमाह—

दो समाओ पन्नत्ताओ, तं०—ओसप्पिणी समा चेव उस्सप्पिणी समा चेव (सू० ६७) दुविहे उम्माए पं० तं०—जक्खावेसे चेव मोहणिज्जस्स चेव कम्मस्स उदएणं, तत्थ णं जे से जक्खावेसे से णं सुहवेयतराए चेव सुहविमोयतराए चेव, तत्थ णं जे से मोहणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं से णं दुहवेयतराए चेव दुहविमोययराए चेव। (सू० ६८) दो दंडा पं० तं०—अट्ठादंडे चेव अणट्ठादंडे चेव, नेरइयाणं दो दंडा पं० तं०—अट्ठादंडे य अणट्ठादंडे य, एवं चउवीसा दंडओ जाव वेमाणियाणं। (सू० ६९)

समा–कालविशेषः, शेषं सुगमम् ॥ केवलज्ञानं मोहनीयोन्मादक्षय एव भवत्यतः सामान्येनोन्मादं निरूपयन्नाह—'दुविहे उम्माए' इत्यादि, उन्मादो ग्रहो बुद्धिविप्लव इत्यर्थः, यक्षावेशः–देवताधिष्ठितत्वं ततो यः स यक्षावेश एवेत्येको, मोहनीयस्य–दर्शनमोहनीयादेः कर्मण उदयेन यः सोऽन्य इति, 'तत्रे'ति तयोर्मध्ये योऽसौ यक्षावेशेन भवति स सुखवेद्यतरक एव–मोहजनितग्रहापेक्षयाऽकृच्छ्रानुभवनीयतर एव, अनैकान्तिकानात्यन्तिकभ्रमरूपत्वादस्येति, अतिशयेन सुखं विमोच्यते–त्याज्यते यः स सुखविमोच्यतरकश्चैव, मन्त्रमूलादिमात्रसाध्यत्वादस्येति, अथवा अत्यन्तं सुखापेयः–सुखापनेयः सुखापेयतरः, तथा अत्यन्तं सुखेनैव विमुञ्चति यो देहिनं स सुखविमोचतरक इति, मोहजस्तु तद्विपरीतः, ऐकान्तिकात्यन्तिकभ्रमस्वभावतयाऽत्यन्तानुचितप्रवृत्तिहेतुत्वेनानन्तभवकारणत्वात् तथाऽऽन्तरकारणजनितत्वेन मन्त्राद्यसाध्यत्वात् कर्मक्षयोपशमादिनैव साध्यत्वादिति, अत एवोक्तं—'दुहवेयतराए चेव दुहविमोअतराए चेव'त्ति, अतिशयेन दुःखवेद्य एव दुःखविमोच्य एव चासाविति ॥ उन्मादात् प्राणी प्राणातिपातादिरूपे दण्डे प्रवर्त्तते दण्डभाजनं

वा भवतीति दण्डं निरूपयन्नाह—'दो दंडे'त्यादि, दण्डः—प्राणातिपातादिः, स चार्थाय—इन्द्रियादिप्रयोजनाय यः सो-
ऽर्थदण्डः, निष्प्रयोजनस्त्वनर्थदण्ड इति । उक्तरूपमेव दण्डं सर्वजीवेषु चतुर्विंशतिदण्डकेन निरूपयन्नाह—'णेरइयाण'-
मित्यादि, 'एव'मिति नारकवदर्थदण्डानर्थदण्डाभिलापेन चतुर्विंशतिदण्डको ज्ञेयो, नवरं—नारकस्य स्वशरीररक्षार्थं पर-
स्योपहननमर्थदण्डः प्रद्वेषमात्रादनर्थदण्डः, पृथिव्यादीनां त्वनाभोगेनाप्याहारग्रहणे जीववधभावादर्थदण्डोऽन्यथा त्वन-
र्थदण्डः अथवोभयमपि भवान्तरार्थदण्डादिपरिणतेरिति । सम्यग्दर्शनादित्रयवतामेव च दण्डो नास्तीति त्रितयनिरूपणे-
च्छुर्दर्शनं सामान्येन तावन्निरूपयति—तत्र

दुविहे दंसणे पन्नत्ते तं०—सम्मदंसणे चेव मिच्छादंसणे चेव १, सम्मदंसणे दुविहे पं० तं०—णिसग्गसम्मदंसणे चेव अभिगमसम्मदंसणे चेव २, णिसग्गसम्मदंसणे दुविहे पं० तं०—पडिवाई चेव अपडिवाई चेव ३, अभिगमसम्मदंसणे दुविहे पं० तं०—पडिवाई चेव अप्पडिवाई चेव ४, मिच्छादंसणे दुविहे पं० तं०—अभिग्गहियमिच्छादंसणे चेव अणभिगहियमिच्छादंसणे चेव ५, अभिग्गहियमिच्छादंसणे दुविहे पं० तं०—सपज्जवसिते चेव अपज्जवसिते चेव ६, एवमणभिगहितमिच्छादंसणेऽवि ७ । (सू० ७०)

'दुविहे दंसणे'इत्यादि सूत्राणि सप्त सुगमान्येव, नवरं, दृष्टिर्दर्शनम्—तत्त्वेषु रुचिः तच्च सम्यग्—अविपरीतं जिनोक्तानु-
सारि, तथा मिथ्या—विपरीतमिति । 'सम्मदंसणे'इत्यादि, निसर्गः स्वभावोऽनुपदेश इत्यनर्थान्तरं, अभिगमोऽधिगमो गुरूपदे-
शादिरिति, ताभ्यां यत्तत् तथा, क्रमेण मरुदेवीभरतवदिति, 'निसग्गे'त्यादि, प्रतिपतनशीलं प्रतिपाति सम्यग्दर्शनमौपशमिकं

क्षायोपशमिकं च, अप्रतिपाति क्षायिकं, तत्रैषां क्रमेण लक्षणं—इहौपशमिकीं श्रेणीमनुप्रविष्टस्यानन्तानुबन्धिनां दर्शनमोहनीयत्रयस्य चोपशमादौपशमिकं भवति, यो वाऽनादिमिथ्यादृष्टिरकृतसम्यक्त्वमिथ्यात्वमिश्राभिधानशुद्धाशुद्धोभयरूपमिथ्यात्वपुद्गलत्रिपुञ्जीक एव अक्षीणमिथ्यादर्शनोऽक्षपक इत्यर्थः, सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते तस्यौपशमिकं भवतीति, कथं?—इह यदस्य मिथ्यादर्शनमोहनीयमुदीर्णं तदनुभवेनैवोपक्षीणमन्यत्तु मन्दपरिणामतया नोदितमतस्तदन्तर्मुहूर्त्तमात्रमुपशान्तमास्ते, विष्कम्भितोदयमित्यर्थः, तावन्तं कालमस्यौपशमिकसम्यक्त्वलाभ इति, आह च—"उवसामगसेढिगयस्स होइ उवसामिअं तु सम्मत्तं । जो वा अकयतिपुञ्जो अखवियमिच्छो लहइ सम्मं ॥ १ ॥ खीणम्मि उदिन्नंमी अणुदिज्जंते य सेसमिच्छत्ते । अंतोमुहुत्तकालं उवसमसम्मं लहइ जीवो ॥ २ ॥" त्ति । अन्तर्मुहूर्त्तमात्रकालत्वादेवास्य प्रतिपातित्वं, यच्चानन्तानुबन्ध्युदये औपशमिकसम्यक्त्वात् प्रतिपततः सास्वादनमुच्यते तदौपशमिकमेव, तदपि च प्रतिपात्येव, जघन्यतः समयमात्रत्वादुत्कृष्टतस्तु षडावलिकामानत्वादस्येति, तथा इह यदस्य मिथ्यादर्शनदलिकमुदीर्णं तदुपक्षीणं यच्चानुदीर्णं तदुपशान्तम्, उपशान्तं नाम विष्कम्भितोदयमपनीतमिथ्यास्वभावं च, तदिह क्षयोपशमस्वभावमनुभूयमानं क्षायोपशमिकमित्युच्यते, नन्वौपशमिकेऽपि क्षयश्चोपशमश्च तथेहापीति कोऽनयोर्विशेषः?, उच्यते, अयमेव हि विशेषः—यदिह वेद्यते दलिकं न तत्र, इह हि क्षायोपशमिके पूर्वशमितमनुसमयमुदेति वेद्यते क्षीयते च, औपशमिके तूदयविष्कम्भणमात्रमेव,

---

१ उपशमश्रेणिगतस्य भवति औपशमिकं तु सम्यक्त्वम् । यो वाऽकृतत्रिपुञ्जोऽक्षपितमिथ्यात्वो लभते सम्यक्त्वम् ॥ १ ॥ क्षीणे उदीर्णे अनुदीर्णे च शेषमिथ्यात्वे । अन्तर्मुहूर्त्तकालमौपशमिकसम्यक्त्वं लभते जीवः ॥ २ ॥

आह च—"मिच्छत्तं जमुइन्नं तं खीणं अणुइयं च उवसंतं । मीसीभावपरिणयं वेइज्जंतं खओवसमं ॥१॥" ति, एतदपि जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तस्थितिकत्वादुत्कर्षतः षट्षष्टिसागरोपमस्थितिकत्वाच्च प्रतिपातीति, यदपि च क्षपकस्य सम्यग्दर्शनदलिकचरमपुद्गलानुभवनरूपं वेदकमित्युच्यते तदपि क्षायोपशमिकभेदत्वात् प्रतिपात्येवेति, तथा मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वसम्यक्त्वमोहनीयक्षयात् क्षायिकमिति, आह च—"[2]खीणे दंसणमोहे तिविहंमिवि भवनियाणभूयंमि । निप्पच्चवायमउलं सम्मत्तं खाइयं होइ ॥ १ ॥"त्ति, इदं तु क्षायिकत्वादेवाप्रतिपाति, अत एव सिद्धत्वेऽप्यनुवर्त्तत इति । 'मिच्छादंसणे' इत्यादि, अभिग्रहः—कुमतपरिग्रहः स यत्रास्ति तदाभिग्रहिकं तद्विपरीतम्—अनभिग्रहिकमिति । 'अभिग्गहिए' इत्यादि, अभिग्रहिकमिथ्यादर्शनं सपर्यवसितं—सपर्यवसानं सम्यक्त्वप्राप्तौ, अपर्यवसितमभव्यस्य सम्यक्त्वाप्राप्तेः, तच्च मिथ्यात्वमात्रमप्यतीतकाल[3]नयानुवृत्त्याऽऽभिग्रहिकमिति व्यपदिश्यते, अनभिग्रहिकं भव्यस्य सपर्यवसितमितरस्यापर्यवसितमिति, अत एवाह—'एवं अणभी'त्यादि । दर्शनमभिहितमथ ज्ञानमभिधीयते, तत्र 'दुविहे नाणे' इत्यादीनि आवस्सगवइरित्ते दुविहे' इत्यादिसूत्रावसानानि त्रयोविंशतिः सूत्राणि ॥

दुविहे नाणे पं० तं०—पच्चक्खे चेव परोक्खे चेव १, पच्चक्खे नाणे दुविहे पन्नत्ते तं०—केवलनाणे चेव णोकेवलनाणे चेव २, केवलणाणे दुविहे पं० तं०—भवत्थकेवलनाणे चेव सिद्धकेवलणाणे चेव ३, भवत्थकेवलणाणे दुविहे पं० तं०

---

१ मिथ्यात्वं यदुदीर्णं तत् क्षीणं अनुदीर्णं चोपशान्तम् । मिश्रीभावपरिणतं वेद्यमानं क्षायोपशमिकम् ॥ १ ॥ २ क्षीणे दर्शनमोहे त्रिविधेऽपि भवनिदानभूते । निष्प्रत्यपायमतुलं सम्यक्त्वं क्षायिक भवति ॥ १ ॥ ३ सञ्ज्ञिनामेवाभिग्रहिकसंभवात्, तत्त्वस्यापर्यवसितत्वाभावात् अतीतेत्यादि.

—सजोगिभवत्थकेवलणाणे चेव, अजोगिभवत्थकेवलणाणे चेव ४, सजोगिभवत्थकेवलणाणे दुविहे पं० तं०—पढमसमयसजोगिभवत्थकेवलणाणे चेव अपढमसमयसजोगिभवत्थकेवलणाणे चेव ५, अहवा चरिमसमयसजोगिभवत्थकेवलणाणे चेव अचरिमसमयसजोगिभवत्थकेवलनाणे चेव ६, एवं अजोगिभवत्थकेवलनाणेऽवि ७–८, सिद्धकेवलणाणे दुविहे पं० तं० —अणंतरसिद्धकेवलणाणे चेव परंपरसिद्धकेवलनाणे चेव ९, अणंतरसिद्धकेवलनाणे दुविहे पं० तं०—एक्काणंतरसिद्धकेवलणाणे चेव अणेकाणंतरसिद्धकेवलणाणे चेव १०, परंपरसिद्धकेवलणाणे दुविहे पं० तं०—एक्कपरंपरसिद्धकेवलणाणे चेव अणेक्कपरंपरसिद्धकेवलणाणे चेव ११, णोकेवलणाणे दुविहे पं० तं०—ओहिणाणे चेव मणपज्जवणाणे चेव १२, ओहिणाणे दुविहे पं० तं०—भवपच्चइए चेव खओवसमिए चेव १३, दोण्हं भवपच्चइए पन्नत्ते, तं०—देवाणं चेव नेरइयाणं चेव १४, दोण्हं खओवसमिए पं० तं०—मणुस्साणं चेव पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं चेव १५, मणपज्जवणाणे दुविहे पं० तं०—उज्जुमति चेव विउलमति चेव १६, परोक्खे णाणे दुविहे पन्नत्ते, तं० आभिणिबोहियणाणे चेव सुयनाणे चेव १७, आभिणिबोहियणाणे दुविहे पं० तं०—सुयनिस्सिए चेव असुयनिस्सिए चेव १८, सुयनिस्सिए दुविहे पं० तं०—अत्थोग्गहे चेव वंजणोग्गहे चेव १९, असुयनिस्सितेऽवि एमेव २०, सुयनाणे दुविहे पं० तं०—अंगपविट्ठे चेव अंगबाहिरे चेव २१, अंगबाहिरे दुविहे पं० तं०—आवस्सए चेव आवस्सयवइरित्ते चेव २२, आवस्सयवतिरित्ते दुविहे पं० तं०—कालिए चेव उक्कालिए चेव २३ ॥ (सू० ७१)

सुगमानि, नवरं 'ज्ञानं' विशेषाववोधः अश्नाति–भुङ्क्ते अश्नुते वा–व्याप्नोति ज्ञानेनार्थानित्यक्षः–आत्मा तं प्रति यद्

वर्त्तते इन्द्रियमनोनिरपेक्षत्वेन तत्प्रत्यक्षम्–अव्यवहितत्वेनार्थसाक्षात्करणदक्षमिति, आह च–"अक्खो[1] जीवो अत्थव्वावणभोयणगुणण्णिओ जेण। तं पइ वट्टइ नाणं जं पच्चक्खं तमिह तिविहं॥ १॥"ति, परेभ्यः–अक्षापेक्षया पुद्गलमयत्वेन द्रव्येन्द्रियमनोभ्योऽक्षस्य–जीवस्य यत्तत्परोक्षं निरुक्तवशादिति, आह च–"अक्खेस्स[2] पोग्गलकया[3] जं दव्विंदियमणा परा तेण। तेहिंतो जं नाणं परोक्खमिह तमणुमाणं व॥ १॥"त्ति, अथवा परैरुक्षा–सम्बन्धनं जन्यजनकभावलक्षणमस्येति परोक्षम्–इन्द्रियमनोव्यवधानेनात्मनोऽर्थप्रत्यायकमसाक्षात्कारीत्यर्थः॥ 'पच्चक्खे'त्यादि, केवलम्–एकं ज्ञानं केवलज्ञानं तदन्यन्नोकेवलज्ञानम्–अवधिमनःपर्यायलक्षणमिति। 'केवले'त्यादि, 'भवत्थकेवलनाणे चेव'त्ति भवस्थस्य केवलज्ञानं यत्तत्तथा, एवमितरदपि, 'भवत्थे'त्यादि, सह योगैः–कायव्यापारादिभिर्यः स सयोगी इन्समासान्तत्वात् स चासौ भवस्थश्च तस्य केवलज्ञानमिति विग्रहः, न सन्ति योगा यस्य स न योगीति वा योऽसावयोगी–शैलेशीकरणव्यवस्थितः, शेषं तथैव, 'सयोगी'त्यादि, प्रथमः समयः सयोगित्वे यस्य स तथा, एवमप्रथमो–द्व्यादिसमयो यस्य स तथा, शेषं तथैव, 'अथवे'त्यादि, चरमः–अन्त्यः समयो यस्य सयोग्यवस्थायाः स तथा, शेषं तथैव, 'एव'मिति सयोगिसूत्रवत्प्रथमाप्रथमचरमाचरमविशेषणयुक्तमयोगिसूत्रमपि वाच्यमिति, 'सिद्धे'त्यादि, अनन्तरसिद्धो यः सम्प्रति समये सिद्धः, स चैकोऽनेको वा, तथा परम्परसिद्धो यस्य द्व्यादयः समयाः सिद्धस्य सोऽप्येकोऽनेको वेति, तेषां यत्के-

---

१ अक्षो जीवोऽर्थव्यापनभोजनगुणान्वितो येन। तं प्रति वर्त्तते ज्ञानं यत् प्रत्यक्षं तदिह त्रिविधम्॥ १॥ २ अक्षात् पुद्गलमयानि यद्द्रव्येन्द्रियमनांसि पराणि तेन। तेभ्यो यत् ज्ञानं परोक्षमिह तदनुमानमिव॥ १॥ ३ पोग्गलमया प्र.

वलज्ञानं तत्तथा व्यपदिश्यत इति । 'ओहिनाणे'इत्यादि, 'भवपच्चइए'त्ति क्षयोपशमनिमित्तत्वेऽप्यस्य क्षयोपशमस्यापि भवप्रत्ययत्वेन तत्प्राधान्येन भव एव प्रत्ययो यस्य तद्भवप्रत्ययमिति व्यपदिश्यत इति, इदमेव भाष्यकारेण साक्षेपपरिहारमुक्तं, तत्राक्षेपः—"[1]ओही खओवसमिए भावे भणितो भवो तहोदइए। तो किह भवपच्चइओ वोत्तुं जुत्तोऽवही दोण्हं? ॥ १ ॥" (दोण्हं)ति देवनारकयोः, अत्र परिहारः—"[2]सोऽवि हु खओवसमिओ किन्तु स एव उ खओवसमलाभो। तंमि सइ होइऽवस्सं भण्णइ भवपच्चओ तो सो ॥ १ ॥" यतः—"[3]उदयक्खयखओवसमोवसमावि अ जं च कम्मुणो भणिया। दव्वं खेत्तं कालं भवं च भावं च संपप्प ॥ १ ॥"त्ति, तथा तदावरणस्य क्षयोपशमे भवं क्षायोपशमिकमिति। 'मणपज्जवे'त्यादि, ऋज्वी–सामान्यग्राहिणी मतिः ऋजुमतिः–घटोऽनेन चिन्तित इत्यध्यवसायनिबन्धनं मनोद्रव्यपरिच्छित्तिरित्यर्थः, विपुला–विशेषग्राहिणी मतिर्विपुलमतिः–घटोऽनेन चिन्तितः स च सौवर्णः पाटलिपुत्रिकोऽद्यतनो महानित्याद्यध्यवसायहेतुभूता मनोद्रव्यविज्ञप्तिरिति, आह च—"[4]रिजुं सामण्णं तम्मत्तगाहिणी रिजुमती मणोनाणं। पायं विसेसविमुहं घडमेत्तं चिंतितं मुणइ ॥ १ ॥ विउलं वत्थुविसेसणमाणं तग्गाहिणी मती विउला। चिंतियमणुसरइ घडं पसंगओ पज्जयसएहिं ॥ २ ॥" 'आभिणिबोहिए'इत्यादि, श्रुतं कर्मतापन्नं निश्रितम्–आ-

---

१ अवधिः क्षायोपशमिके भावे भणितो भवस्त्वौदयिके। ततः कथं भवप्रत्ययिको वक्तुं युक्तोऽवधिर्द्वयोः? ॥ १ ॥ २ सोऽपि क्षायोपशमिकः किन्तु स एव तु क्षयोपशमलाभः। तस्मिन् सति भवत्यवश्यं भण्यते भवप्रत्ययिकस्ततः ॥ १ ॥ ३ उदयक्षयक्षयोपशमोपशमा यच्च कर्मणो भणिताः। द्रव्यं क्षेत्रं कालं भवं च भावं च सम्प्राप्य ॥ १ ॥ ४ ऋजु सामान्यं तन्मात्रग्राहिणी ऋजुमतिर्मनोज्ञानम्। प्रायो विशेषविमुखं घटमात्रं चिन्तितं जानाति ॥ १ ॥ विपुलं वस्तुविशेषणमानं तद्ग्राहिणी मतिः विपुला। चिन्तितमनुसरति घटं प्रसङ्गतः पर्यायशतैः ॥ २ ॥

श्रितं श्रुतं वा निश्रितमनेनेति श्रुतनिश्रितं, यत्पूर्वमेव श्रुतकृतोपकारस्येदानीं पुनस्तदनपेक्षमेवानुप्रवर्त्तते तदवग्रहादिलक्षणं श्रुतनिश्रितमिति, यत्पुनः पूर्वं तदपरिकर्मितमतेः क्षयोपशमपटीयस्त्वादौत्पत्तिक्यादिलक्षणमुपजायतेऽन्यद्वा श्रोत्रादिप्रभवं तदश्रुतनिश्रितमिति, आह च—"पुव्वं[1] सुयपरिकम्मियमतिस्स जं संपयं सुयाईयं । [तं] सुयनिस्सियमियरं पुण अणिस्सियं मइचउक्कं(तं) ॥ १ ॥"ति 'सुए'त्यादि, 'अत्थोग्गहे'त्ति अर्यते—अधिगम्यतेऽर्थ्यते वा अन्विष्यत इत्यर्थः, तस्य सामान्यरूपस्य अशेषविशेषनिरपेक्षानिर्देश्यस्य रूपादेरवग्रहणं—प्रथमपरिच्छेदनमर्थावग्रह इति, निर्विकल्पकं ज्ञानं दर्शनमिति यदुच्यते इत्यर्थः, स च नैश्चयिको यः स सामयिको यस्तु व्यावहारिकः शब्दोऽयमित्याद्युल्लेखवान् स आन्तर्मौहूर्त्तिक इति, अयं चेन्द्रियमनःसम्बन्धात् षोढा इति, तथा व्यज्यतेऽनेनार्थः प्रदीपेनेव घट इति व्यञ्जनं—तच्चोपकरणेन्द्रियं शब्दादित्वपरिणतद्रव्यसङ्घातो वा, ततश्च व्यञ्जनेन—उपकरणेन्द्रियेण शब्दादित्वपरिणतद्रव्याणां व्यञ्जनानामवग्रहो व्यञ्जनावग्रह इति, अथवा व्यञ्जनम्—इन्द्रियशब्दादिद्रव्यसम्बन्धः इति, आह च—"वंजिज्जइ[2] जेणऽत्थो घडोव्व दीवेण वंजणं तो तं । उवगरणिंदियसद्दादिपरिणयद्दव्वसंबंधो ॥ १ ॥"त्ति, अयं च मनोनयनवर्जेन्द्रियाणां भवतीति चतुर्द्धा, नयनमनसोरप्राप्तार्थपरिच्छेदकत्वात्, इतरेषां पुनरन्यथेति, ननु व्यञ्जनावग्रहो ज्ञानमेव न भवति, इन्द्रियशब्दादिद्रव्यसम्बन्धकाले तदनुभवाभावात्, बधिरादीनामिवेति, नैवं, व्यञ्जनावग्रहान्ते तद्वस्तुग्रहणादेवोपलब्धिसद्भा-

---

१ पूर्वं श्रुतपरिकर्मितमतेर्यत् साम्प्रतं श्रुतातीतम् । तन्निश्रितमितरत् पुनरनिश्रितं मतिचतुष्कं तत् ॥ १ ॥ २ व्यज्यते येनार्थो घट इव दीपेन व्यञ्जनं ततस्तत् । उपकरणेन्द्रियशब्दादिपरिणतद्रव्यसम्बन्ध ॥ १ ॥

वात्, इह यस्य ज्ञेयवस्तुग्रहणस्यान्ते तत एव ज्ञेयवस्तूपादानात् उपलब्धिर्भवति तत् ज्ञानं दृष्टं, यथाऽर्थावग्रहपर्यन्ते तत एवार्थावग्रहग्राह्यवस्तुग्रहणादीहासद्भावात् अर्थावग्रहज्ञानमिति, आह च—"अन्नाणं सो वहिराइणं व तक्कालमणुवलंभाओ। [आचार्यः] न तदन्ते तत्तोच्चिय उवलंभाओ तयं नाणं ॥ १ ॥"ति, किञ्च—व्यञ्जनावग्रहकालेऽपि ज्ञानमस्त्येव, सूक्ष्माव्यक्तत्वात्तु नोपलभ्यते, सुप्ताव्यक्तविज्ञानवदिति, ईहादयोऽपि श्रुतनिश्रिता एव, न तूक्ताः, द्विस्थानकानुरोधादिति। 'अस्सुयनिस्सिएऽवि एमेव'त्ति अर्थावग्रहव्यञ्जनावग्रहभेदेनाश्रुतनिश्रितमपि द्विधैवेति, इदं च श्रोत्रादिप्रभवमेव, यत्तु औत्पत्तिक्याद्यश्रुतनिश्रितं तत्रार्थावग्रहः सम्भवति, यदाह—"किहे पडिकुक्कुडहीणो जुज्झे बिंबेण उग्गहो ईहा। किं सुसिलिट्ठमवाओ दप्पणसंकंत बिंबंति ॥ १ ॥" न तु व्यञ्जनावग्रहः, तस्येन्द्रियाश्रितत्वात्, बुद्धीनां तु मानसत्वात्, ततो बुद्धिभ्योऽन्यत्र व्यञ्जनावग्रहो मन्तव्य इति। 'सुयणाणे'इत्यादि, प्रवचनपुरुषस्याङ्गानीवाङ्गानि तेषु प्रविष्टं—तदभ्यन्तरं तत्स्वरूपमित्यर्थः, तच्च गणधरकृतं 'उप्पन्ने इ वे'त्यादिमातृकापदत्रयप्रभवं वा ध्रुवश्रुतं वा आचारादि, यत्पुनः स्थविरकृतं मातृकापदत्रयव्यतिरिक्तव्याकरणनिबद्धमध्रुवश्रुतं वोत्तराध्ययनादि तदङ्गबाह्यमिति, आह च—"गणहर[3] १ थेराइकतं २ आएसा १ मुक्कवागरणओ वा २। धुव १ चलविसेसणाओ २ अंगाणंगेसु नाणत्तं ॥१॥"ति, 'अंगबाही'त्यादि अवश्यं कर्त्तव्यमित्यावश्यकं—सामायिकादि षड्विधम्, आह च—"समणेण सावएण य

१ अज्ञानं स बधिरादीनामिव तत्कालमनुपलम्भात्। न तदन्ते तत एवोपलम्भात्तकत् ज्ञानम् ॥ १ ॥ २ कथं प्रतिकुक्कुटहीनो युध्यति बिम्बेनावग्रह ईहा किं सुश्लिष्टमवायो दर्पणसंक्रान्तं बिम्बमिति ॥ १ ॥ ३ गणधरस्थविरादिकृतं आदेशात् मुक्तव्याकरणतो वा। ध्रुवचलविशेषणाद्वा अङ्गानङ्गयो नानात्वम् ॥ १ ॥ ४ श्रमणेन श्रावकेण चावश्य कर्त्तव्यं भवति यस्मात्। अन्तेऽह्नो निशश्च तस्मादावश्यकं नाम ॥ १ ॥

अवस्स कायव्वयं हवइ जम्हा । अंतो अहो णिसस्स य तम्हा आवस्सयं नामं ॥ १ ॥" ॥ आवश्यकाद् व्यतिरिक्तं ततो यदन्यदिति । 'आवस्सगवतिरित्ते'इत्यादि, यदिह दिवसनिशाप्रथमपश्चिमपौरुषीद्वय एव पठ्यते तत्कालेन निर्वृत्तं कालिकम्–उत्तराध्ययनादि, यत्पुनः कालवेलावर्जं पठ्यते तदूर्ध्वं कालिकादित्युत्कालिकं–दशकालिकादीति ॥ उक्तं ज्ञानं, चारित्रं प्रस्तावयति—

दुविहे धम्मे पं० तं०—सुयधम्मे चेव चरित्तधम्मे चेव, सुयधम्मे दुविहे पं० तं०—सुत्तसुयधम्मे चेव अत्थसुयधम्मे चेव, चरित्तधम्मे दुविहे पं० तं०—अगारचरित्तधम्मे चेव अणगारचरित्तधम्मे चेव, दुविहे संजमे पं० तं०—सरागसंजमे चेव वीतरागसंजमे चेव, सरागसंजमे दुविहे पं० तं०—सुहुमसंपरायसरागसंजमे चेव वादरसंपरायसरागसंजमे चेव, सुहुमसंपरायसरागसंजमे दुविहे पन्नत्ते, तं०—पढमसमयसुहुमसंपरायसरागसंजमे चेव अपढमसमयसु०, अथवा चरमसमयसु० अचरिमसमयसु०, अहवा सुहुमसंपरायसरागसंजमे दुविहे पं० तं०—संकिलेसमाणए चेव विसुज्झमाणए चेव, वादरसंपरायसरागसंजमे दुविहे पं० तं०—पढमसमयवादर० अपढमसमयवादरसं०, अहवा चरिमसमय० अचरिमसमय०, अहवा वायरसंपरायसरागसंजमे दुविहे पं० तं०—पडिवाति चेव अपडिवाति चेव, वीयरागसंजमे दुविहे पं० तं०—उवसंतकसायवीयरागसंजमे चेव खीणकसायवीयरागसंजमे चेव, उवसंतकसायवीयरागसंजमे दुविहे पं० तं०—पढमसमयउवसंतकसायवीतरागसंजमे चेव अपढमसमयउव०, अहवा चरिमसमय० अचरिमसमय०, खीणकसायवीतरागसंजमे दुविहे पं० तं०—छउमत्थखीणकसायवीयरागसंजमे चेव केवलिखीणकसायवीयरागसंजमे चेव, छउमत्थखीणकसायवी-

यरागसंजमे दुविहे पं० तं०—सयंबुद्धछउमत्थखीणकसाय० बुद्धबोहियछउमत्थ०, सयंबुद्धछउमत्थ० दुविहे पं० तं०—पढमसमय० अपढमसमय०, अहवा चरिमसमय० अचरिमसमय०, बुद्धबोहियछउमत्थखीण० दुविहे पं० तं०—पढमसमय० अपढमसमय०, अहवा चरिमसमय० अचरिमसमय०, केवलिखीणकसायवीतरागसंजमे दुविहे पं० तं०—सजोगिकेवलिखीणकसाय० अजोगिकेवलिखीणकसायवीयराग०, सजोगिकेवलिखीणकसायसंजमे दुविहे पं० तं०—पढमसमय० अपढमसमय०, अहवा चरिमसमय० अचरिमसमय०, अजोगिकेवलिखीणकसाय० संजमे दुविहे पं० तं०—पढमसमय० अपढमसमय० अहवा चरिमसमय० अचरिमसमय० ॥ (सू० ७२)

दुर्गतौ प्रपततो[1] जीवान् रुणद्धि सुगतौ च तान् धारयतीति धर्मः श्रुतं—द्वादशाङ्गं तदेव धर्म्मः श्रुतधर्मः, चर्यते—आसेव्यते यत् तेन वा चर्यते—गम्यते मोक्ष इति चरित्रं—मूलोत्तरगुणकलापस्तदेव धर्म्मश्चारित्रधर्म्म इति। 'सुयधम्मे' इत्यादि, सूत्र्यन्ते सूच्यन्ते वाऽर्था अनेनेति सूत्रम्, सुस्थितत्वेन व्यापित्वेन च सुष्ठूक्तत्वाद्वा सूक्तं, सुप्तमिव वा सुप्तम्, अव्याख्यानेनाप्रबुद्धावस्थत्वादिति, भाष्यवचनं त्वेवं—"सिञ्चति[2] खरइ जमत्थं तम्हा सुत्तं निरुत्तविहिणा वा। सूएइ सवति सुव्वइ सिव्वइ सरए व जेणऽत्थं ॥ १ ॥ अविवरियं सुत्तंपि व सुट्ठियवावित्तओ सुवुत्तं"त्ति ॥ अर्यतेऽधिगम्यतेऽर्थ्यते वा याच्यते बुभुत्सुभिरित्यर्थो—व्याख्यानमिति, आह च—"जो[3] सुत्ताभिप्पाओ सो अत्थो अज्जए य जम्हत्ति" 'चरित्ते'त्यादि,

---

१ पततो रक्षति सुगतौ च धत्ते इति. २ सिञ्चति क्षरति यस्मादर्थं तस्मात्सूत्रं निरुक्तविधिना वा। सूचयति श्रवति श्रूयते सिव्यते स्मर्यते वा येनार्थः ॥ १ ॥ अविवृतं सुप्तमिव सुस्थितव्यापित्वात् सूक्तमिति. ३ य सूत्राभिप्राय सोऽर्थोऽर्यते च यस्मादिति।

अगारं—गृहं तद्योगादगाराः—गृहिणस्तेषां यश्चरित्रधर्म्मः—सम्यक्त्वमूलाणुव्रतादिपालनरूपः स तथा, एवमितरोऽपि, नवरमगारं नास्ति येषां तेऽनगाराः—साधव इति । चरित्रधर्मश्च संयमोऽतस्तमेवाह—'दुविहे'त्यादि, सह रागेण—अभिष्वङ्गेण मायादिरूपेण यः स सरागः स चासौ संयमश्च सरागस्य वा संयम इति वाक्यम्[1], वीतो—विगतो रागो यस्मात् स चासौ संयमश्च वीतरागस्य वा संयम इति वाक्यमिति । 'सरागे'त्यादि, सूक्ष्मः—असङ्ख्यातकिट्टिकावेदनतः सम्परायः—कषायः सम्परैति—संसरति संसारं जन्तुरनेनेति व्युत्पादनाद्, आह च—'कोहाइ[2] संपराओ तेण जुओ संपरीति संसारं"ति, स च लोभकषायरूपः उपशमकस्य क्षपकस्य वा यस्य स सूक्ष्मसम्परायः साधुस्तस्य सरागसंयमः, विशेषणसमासो वा भणनीय इति, बादराः—स्थूराः सम्परायाः—कषाया यस्य साधोः यस्मिन् वा संयमे स तथा—सूक्ष्मसम्परायप्राचीनगुणस्थानकेषु, शेषं प्राग्वदिति । 'सुहुमे'त्यादिसूत्रद्वये प्रथमाप्रथमसमयादिविभागः केवलज्ञानवदिति । 'अहवे'त्यादि, सङ्क्लिश्यमानः संयमः उपशमश्रेण्याः प्रतिपततः, विशुद्ध्यमानस्तामुपशमश्रेणीं वा समारोहत इति । 'बादरे'त्यादिसूत्रद्वयं, बादरसम्परायसरागसंयमस्य प्रथमाप्रथमसमयता संयमप्रतिपत्तिकालापेक्षया चरमाचरमसमयता तु यदनन्तरं सूक्ष्मसम्परायता असंयतत्वं वा भविष्यति तदपेक्षयेति, 'अहवे'त्यादि, प्रतिपाती उपशमकस्यान्यस्य वा अप्रतिपाती क्षपकस्येति । सरागसंयम उक्तोऽतो वीतरागसंयममाह—'वीयरागे'त्यादि, उपशान्ताः—प्रदेशतोऽप्यवेद्यमानाः कषाया यस्य यस्मिन् वा स तथा साधुः संयमो वेति—एकादशगुणस्थानवर्त्तीति, क्षीणकषायो द्वादशगुणस्थान-

१ षष्ठीलोपमपेक्ष्य. २ क्रोधाद्याः सपरायास्तैर्युत सपरैति ससारम् ।

वर्त्तीति, 'उवसंते'त्यादि सूत्रद्वयं प्रागिव । 'खीणे'त्यादि, छादयत्यात्मस्वरूपं यत्तच्छद्म—ज्ञानावरणादिघातिकर्म तत्र तिष्ठतीति छद्मस्थः—अकेवली, शेषं तथैव, केवलम्—उक्तस्वरूपं ज्ञानं च दर्शनं चास्यास्तीति केवलीति । 'छउमत्थे'-त्यादि, स्वयम्बुद्धादिस्वरूपं प्रागिवेति, 'सयंबुद्धे'त्यादि नव सूत्राणि गतार्थान्येवेति । उक्तः संयमः, स च जीवाजीव-विषय इति पृथिव्यादिजीवस्वरूपमाह—'दुविहा पुढवी'त्यादिरष्टाविंशतिः सूत्राणि ॥

दुविहा पुढविकाइया पं० तं०—सुहुमा चेव बायरा चेव १, एवं जाव दुविहा वणस्सइकाइया पं० तं०—सुहुमा चेव बायरा चेव ५, दुविहा पुढविकाइया पं० तं०—पज्जत्तगा चेव अपज्जत्तगा चेव ९, एवं जाव वणस्सइकाइया १०, दुविहा पुढविकाइया पं० तं०—परिणया चेव अपरिणया चेव ११, एवं जाव वणस्सइकाइया १५, दुविहा दव्वा पं० तं० —परिणता चेव अपरिणता चेव १६, दुविहा पुढविकाइया पं० तं०—गतिसमावन्नगा चेव अगइसमावन्नगा चेव १७, एवं जाव वणस्सइकाइया २१, दुविहा दव्वा पं० तं०—गतिसमावन्नगा चेव अगतिसमावन्नगा चेव २२, दुविहा पुढविकाइया पं० तं०—अणंतरोगाढा चेव परंपरोगाढा चेव २३, जाव दव्वा० २८ (सू० ७३)

तत्र पृथिव्येव कायो येषां ते पृथिवीकायिनः समासान्तविधौ एव स्वार्थिककप्रत्ययात् पृथिवीकायिकाः, पृथिव्येव वा कायः—शरीरं सोऽस्ति येषां ते पृथिवीकायिकास्ते सूक्ष्मनामकर्मोदयात् सूक्ष्माश्चैव ये सर्वलोकापन्नाः, बादरनामकर्मोदय-वर्त्तिनो बादरा ये पृथिवीनगादिष्वेवेति, नैषामापेक्षिकं सूक्ष्मबादरत्वमिति, 'एव'मिति पृथिवीसूत्रवदप्तेजोवायूनां सूत्राणि वाच्यानि यावद्वनस्पतिसूत्रम्, अत एवाह—'जावे'त्यादि, 'दुविहे'त्यादि पञ्चसूत्री, तत्र पर्याप्तनामकर्मोदयव-

प्तिनः पर्याप्ताः, ये हि चतस्रः स्वपर्याप्तीः पूरयन्तीति, अपर्याप्तनामकर्मोदयादपर्याप्तका ये स्वपर्याप्तीर्न पूरयन्तीति, इह च पर्याप्तिर्नाम शक्तिः सामर्थ्यविशेष इतियावत्, सा च पुद्गलद्रव्योपचयादुत्पद्यते, षड्भेदा चेयं, तद्यथा—"आहार १ सरीरिं २ दिय ३ पज्जत्ती आणपाण ४ भास ५ मणे ६ । चत्तारि पंच छप्पिय एगिंदियविगलसन्नीणं ॥१॥"त्ति, तत्र एकेन्द्रियाणां चतस्रो विकलेन्द्रियाणां पञ्च संज्ञिनां षट्, तत्र आहारपर्याप्तिर्नाम खलरसपरिणमनशक्तिः १, शरीरपर्याप्तिः सप्तधातुतया रसस्य परिणमनशक्तिः २, इन्द्रियपर्याप्तिः पञ्चानामिन्द्रियाणां योग्यान् पुद्गलान् गृहीत्वाऽनाभोगनिर्वर्त्तितेन वीर्येण तद्भावनयनशक्तिः ३, आनप्राणपर्याप्तिः उच्छ्वासनिश्वासयोग्यान् पुद्गलान् गृहीत्वा तथा परिणमय्याऽऽनप्राणतया निसर्जनशक्तिः, ४ भाषापर्याप्तिर्वचोयोग्यान् पुद्गलान् गृहीत्वा भाषात्वेन परिणमय्य वाग्योगतया निसर्जनशक्तिः ५, मनःपर्याप्तिर्मनोयोग्यान् पुद्गलान् गृहीत्वा मनस्तया परिणमय्य मनोयोगतया निसर्जनशक्तिरिति ६, एताः पर्याप्तयः पर्याप्तनामकर्मोदयेन निर्वर्त्त्यन्ते, तद् येषामस्ति ते पर्याप्तकाः, अपर्याप्तनामकर्मोदयेनानिर्वृत्ताः येषामेताः सन्तीति तेऽपर्याप्तका इति, एताश्च युगपदारभ्यन्तेऽन्तर्मुहूर्त्तेन च निर्वर्त्त्यन्ते, तत्र आहारपर्याप्तेर्निर्वृत्तिकालः समय एव, कथम्?, उच्यते, यस्मात् प्रज्ञापनायामुक्तं—'[1]आहारपज्जत्तीए अपज्जत्तए णं भंते! जीवे किं आहारए अणाहारए?, गोयमा! नो आहारए अणाहारए"त्ति, स च विग्रहे आहारपर्याप्त्या अपर्याप्तको लभ्यते, यदि पुनरुपपातक्षेत्रप्राप्तोऽप्याहारपर्याप्त्याऽपर्याप्तको भवेत्तदैवं व्याकरणं भवेद्—[2]गोयमा! सिय आहारए सिय अणाहारए'त्ति, यथा

१ आहारपर्याप्त्याऽपर्याप्तो भदन्त! जीव किमाहारकोऽनाहारक. ? गौतम! नो आहारकोऽनाहारक । २ गौतम! स्यादाहारकः स्यादनाहारकः.

शरीरादिपर्याप्तिषु 'सिय आहारए सिय अणाहारए'त्ति, शेषाः पुनरसङ्ख्यातसमया अन्तर्मुहूर्त्तेन निर्वर्त्यन्त इति,
अपर्याप्तकास्तु उच्छ्वासपर्याप्त्या अपर्याप्ता एव म्रियन्ते, न तु शरीरेन्द्रियपर्याप्तिभ्यां, यस्मादागामिभवायुष्कं बद्ध्वा म्रि-
यन्ते, तच्च शरीरेन्द्रियादिपर्याप्त्या पर्याप्तैरेव बध्यत इति। 'एव'मिति पूर्ववदेवेति । 'दुविहा पुढवी'त्यादिषट्सूत्री,
परिणताः—स्वकायपरकायशस्त्रादिना परिणामान्तरमापादिताः, अचित्तीभूता इत्यर्थः, तत्र द्रव्यतः क्षत्रादिना मिश्रेण
द्रव्येण कालतः पौरुष्यादिना [मिश्रेण] कालेन भावतो वर्णगन्धरसस्पर्शान्यथात्वेन परिणताः क्षेत्रतस्तु 'जोयणसयं तु गंता
अणहारेणं तु भंडसंकंती । वायागणिधूमेण य विद्धत्थं होइ लोणाइ ॥ १ ॥ हरियाल मणोसिल पिप्पली य खज्जूर
मुद्दिया अभया । आइन्नमणाइन्ना तेऽवि हु एमेव णायव्वा ॥ २ ॥ आरुहणे ओरुहणे णिसियण गोणाइणं च गाउम्हा ।
भूमाहारच्छेदे उवक्कमेणेव परिणामो ॥ ३ ॥" 'अणहारेणं'ति स्वदेशजाहाराभावेनेति, 'भंडसंकंती'ति भाजनाद् भा-
जनान्तरसङ्क्रान्त्या, खर्ज्जूरादयोऽनाचरिताः अभयादयस्तु आचरिता इति, परिणामान्तरेऽपि पृथिवीकायिका एव ते,
केवलमचेतना इति, कथमन्यथाऽचेतनपृथिवीकायपिण्डप्रयोजनाभिधानमिदं स्यात्, यथा—'घट्टगडगलगलेवो एमादि
पयोयणं बहुहा' इति। 'एव'मित्यादि प्रागिव, तदेवं पञ्चैतानि सूत्राणि । द्रवन्ति—गच्छन्ति विचित्रपर्यायानिति द्रव्याणि—
जीवपुद्गलरूपाणि तानि च विवक्षितपरिणामत्यागेन परिणामान्तरापन्नानि परिणतानि—विवक्षितपरिणामवन्त्येव, अप-

---

१ क्षेत्रादिना प्र. २ योजनशतं तु गत्वाऽनाहारेण भाण्डसङ्क्रान्त्या । वृन्ताकधूमेन च विध्वस्तं भवति लवणादि ॥ १ ॥ हरितालमन शिले पिप्पली च ख-
र्जूर. मुद्रिकाऽभया । आचीर्णा अनाचीर्णास्तेऽपि एवमेव ज्ञातव्या. ॥२॥ आरोहेऽवरोहे निषीदन गवादीना च गात्रोष्मा । भौमाहारव्यवच्छेदे उपक्रमेणैव परिणाम ॥३॥

रिणतानीति द्रव्यसूत्रं षष्ठम् । 'दुविहे'त्यादि षट्सूत्री, गतिर्गमनं तां समापन्नाः—प्राप्तास्तद्वन्तो गतिसमापन्नाः, ये हि पृथिवीकायिकाद्यायुष्कोदयात् पृथिवीकायिकादिव्यपदेशवन्तो विग्रहगत्या उत्पत्तिस्थानं व्रजन्ति, अगतिसमापन्नास्तु स्थितिमन्तः, द्रव्यसूत्रे गतिर्गमनमात्रमेव, शेषं तथैवेति ॥ 'दुविहा पुढवी'त्यादि षट्सूत्री, अनन्तरं—सम्प्रत्येव समये क्वचिदाकाशदेशे अवगाढाः—आश्रितास्त एवानन्तरावगाढकाः, येषां तु ह्यादयः समया अवगाढानां ते परम्परावगाढकाः, अथवा विवक्षितं क्षेत्रं द्रव्यं वाऽपेक्ष्यानन्तरम्—अव्यवधानेनावगाढा अनन्तरावगाढा, इतरे तु परम्परावगाढा इति ॥ अनन्तरं द्रव्यस्वरूपमुक्तम्, अधुना द्रव्याधिकारादेव द्रव्यविशेषयोः कालाकाशयोर्द्विसूत्र्या प्ररूपणामाह—

दुविहे काले पं० तं०—ओसप्पिणीकाले चेव उस्सप्पिणीकाले चेव, दुविहे आगासे पं० तं०—लोगागासे चेव अलोगागासे चेव, (सू० ७४)

तत्र कल्यते—सङ्ख्यायतेऽसावनेन वा कलनं वा कलासमूहो वेति कालः—वर्त्तनापरापरत्वादिलक्षणः स चावसर्प्पिण्युत्सर्प्पिणीरूपतया द्विविधो द्विस्थानकानुरोधादुक्तः अन्यथाऽवस्थितलक्षणो महाविदेहभोगभूमिसम्भवी तृतीयोऽप्यस्तीति ॥ 'आगासे'त्ति सर्वद्रव्यस्वभावानाकाशयति—आदीपयति तेषां स्वभावलाभेऽवस्थानदानादित्याकाशम्, आङ् मर्यादाऽभिविधिवाची, तत्र मर्यादायामाकाशे भवन्तोऽपि भावाः स्वात्मन्येवाऽऽसते नाकाशतां यान्तीत्येवं तेषामात्मसादकरणाद्, अभिविधौ तु सर्वभावव्यापनादाकाशमिति, तत्र लोको यत्राकाशदेशे धर्मास्तिकायादिद्रव्याणां वृत्तिरस्ति स एवाकाशं

लोकाकाशमिति, विपरीतमलोकाकाशमिति ॥ अनन्तरं लोकालोकभेदेनाकाशद्वैविध्यमुक्तं, लोकश्च शरीरिशरीराणां सर्वत आश्रयस्वरूप इति नारकादिशरीरिदण्डकेन शरीरप्ररूपणायाह—

णेरइयाणं दो सरीरगा पं० तं—अब्भंतरगे चेव बाहिरगे चेव, अब्भंतरए कम्मए बाहिरए वेउव्विए, एवं देवाणं भाणियव्वं, पुढविकाइयाणं दो सरीरगा पं० तं०—अब्भंतरगे चेव बाहिरगे चेव अब्भंतरगे कम्मए बाहिरगे ओरालियगे, जाव वणस्सइकाइयाणं, बेइंदियाणं दो सरीरा पं० तं०—अब्भंतरए चेव बाहिरए चेव, अब्भंतरगे कम्मए, अट्ठिमंससोणितबद्धे बाहिरए ओरालिए, जाव चउरिंदियाणं, पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं दो सरीरगा पं० तं०—अब्भंतरगे चेव बाहिरगे चेव, अब्भंतरगे कम्मए, अट्ठिमंससोणियण्हारुछिराबद्धे बाहिरए ओरालिए, मणुस्साणवि एवं—चेव । विग्गहगइसमावन्नगाणं नेरइयाणं दो सरीरगा पं० तं०—तेयए चेव कम्मए चेव, निरन्तरं जाव वेमाणियाणं, नेरइयाणं दोहिं ठाणेहिं सरीरुप्पत्ती सिया, तं०—रागेण चेव दोसेण चेव, जाव वेमाणियाणं, नेरइयाणं दुट्ठाणनिव्वतिए सरीरगे पं० तं०—रागनिव्वत्तिए चेव, दोसनिव्वत्तिए चेव, जाव वेमाणियाणं, दो काया पं० तं०—तसकाए चेव थावरकाए चेव, तसकाए दुविहे पं० तं०—भवसिद्धिए चेव अभवसिद्धिए चेव, एवं थावरकाएऽवि (सू० ७५)

'णेरइयाण'मित्यादि, प्रायः कण्ठ्यं, नवरं शीर्यते–अनुक्षणं चयापचयाभ्यां विनश्यतीति शरीरं तदेव शटनादिधर्मतयाऽनुकम्पितत्वात् शरीरकं ते च द्वे प्रज्ञप्ते जिनैः, अभ्यन्तः–मध्ये भवमाभ्यन्तरं, आभ्यन्तरत्वं च तस्य जीवप्रदेशैः

सह क्षीरनीरन्यायेन लोलीभवनात् भवान्तरगतावपि च जीवस्यानुगतिप्रधानत्वादपवरकाद्यन्तःप्रविष्टपुरुषवदनतिशयिनामप्रत्यक्षत्वाच्चेति, तथा वहिर्भवं वाह्यं, वाह्यता चास्य जीवप्रदेशैः कस्यापि केषुचिदवयवेष्वव्याप्तेर्भवान्तराननुयायित्वान्निरतिशयानामपि प्रायः प्रत्यक्षत्वाच्चेति, तत्राभ्यन्तरं 'कम्मए'त्ति कार्मणशरीरनामकर्मोदयनिर्वर्त्त्यमशेषकर्मणां प्ररोहभूमिराधारभूतं, तथा संसार्यात्मनां गत्यन्तरसङ्क्रमणे साधकतमं तत् कार्मणवर्गणास्वरूपं, कर्मैव कर्मकमिति, कर्मकग्रहणे च तैजसमपि गृहीतं द्रष्टव्यं, तयोरव्यभिचारित्वेनैकत्वस्य विवक्षितत्वादिति, 'एवं देवाणं भाणियव्वं'ति अयमर्थो —यथा नैरयिकाणां शरीरद्वयं भणितमेवं देवानाम्—असुरादीनां वैमानिकान्तानां भणितव्यम्, कार्मणवैक्रिययोरेव तेषां भावात्, चतुर्विंशतिदण्डकस्य च विवक्षितत्वादिति । 'पुढवी'त्यादि, पृथिव्यादीनां तु वाह्यमौदारिकमौदारिकशरीरनामकर्मोदयादुदारपुद्गलनिर्वृत्तमौदारिकं, केवलमेकेन्द्रियाणामस्थ्यादिविरहितं, वायूनां वैक्रियं यत्तन्न विवक्षितं, प्रायिकत्वात् तस्येति ॥ 'वेइंदियाण'मित्यादि, अस्थिमांसशोणितैर्वद्धं—नद्धं यत्तथा, द्वीन्द्रियादीनामौदारिकत्वेऽपि शरीरस्यायं विशेषः । 'पंचेंदिए'त्यादि, पञ्चेन्द्रियतिर्यङ्मनुष्याणां पुनरयं विशेषो यदस्थिमांसशोणितस्नायुशिरावद्धमिति, अस्थ्यादयस्तु प्रतीता इति ॥ प्रकारान्तरेण चतुर्विंशतिदण्डकेन शरीरप्ररूपणामेवाह—'विग्गहे'त्यादि, विग्रहगतिः—वक्रगतिर्यदा विश्रेणिव्यवस्थितमुत्पत्तिस्थानं गन्तव्यं भवति तदा या स्यात्तां समापन्ना विग्रहगतिसमापन्नास्तेषां द्वे शरीरे, इह तैजसकार्मणयोर्भेदेन विवक्षेति, एवं दण्डकः ॥ शरीराधिकारात् शरीरोत्पत्तिं दण्डकेन निरूपयन्नाह—'नेरइयाण'मित्यादि, कण्ठ्यं, किन्तु या रागद्वेषजनितकर्मणा शरीरोत्पत्तिः सा रागद्वेषाभ्यामेवेति व्यपदिश्यते, कार्ये कारणोपचारादिति,

'जाव वेमाणियाणं'ति दण्डकः सूचितः। शरीराधिकाराच्छरीरनिर्वर्त्तनसूत्रं, तदप्येवं, नवरमुत्पत्तिः-आरम्भमात्रं निर्वर्त्तना तु निष्ठानयनमिति। शरीराधिकाराच्छरीरवतां राशिद्वयेन प्ररूपणामाह—'दो काए'त्यादि, त्रसनामकर्मोदयात् त्रस्यन्तीति त्रसाः तेषां कायो-राशिस्त्रसकायः, स्थावरनामकर्मोदयात् तिष्ठन्तीत्येवंशीलाः स्थावरास्तेषां कायः स्थावरकाय इति। त्रसस्थावरकाययोरेव द्वैविध्यप्ररूपणार्थं 'तसकाये'त्यादि सूत्रद्वयं, सुगमं चेति। पूर्वसूत्रे भव्याः शरीरिण उक्ता इतस्तद्विशेषाणामेव यद्यथा कर्त्तुमुचितं तत् तथा द्विस्थानकानुपातेनाह—

दो दिसाओ अभिगिज्झ कप्पति णिग्गंथाण वा णिग्गंथीण वा पव्वावित्तए—पाईणं चेव उदीणं चेव, एवं मुंडावित्तए सिक्खावित्तए उवट्ठावित्तए संभुंजित्तए संवसित्तए सज्झायमुद्दिसित्तए सज्झायं समुद्दिसित्तए सज्झायमणुजाणित्तए आलोइत्तए पडिक्कमित्तए निंदित्तए गरहित्तए विउट्टित्तए विसोहित्तए अकरणयाए अब्भुट्ठित्तए आहारिहं पायच्छित्तं तवोकम्मं पडिवज्जित्तए, दो दिसातो अभिगिज्झ कप्पति णिग्गंथाण वा णिग्गंथीण वा अपच्छिममारणंतियसंलेहणाजूसणाजूसियाणं भत्तपाणपडियाइक्खिताणं पाओवगताणं कालं अणवकंखमाणाणं विहरित्तए, तंजहा—पाईणं चेव उदीणं चेव ॥ (सू० ७६) विट्ठाणस्स पढमो उद्देसओ समत्तो २-१ ॥

'दो दिसाओ' इत्यादि, द्वे दिशौ-काष्ठे अभिगृह्य-अङ्गीकृत्य तदभिमुखीभूयेत्यर्थः कल्पते-युज्यते निर्गता ग्रन्थाद्-धनादेरिति निर्ग्रन्थाः-साधवस्तेषां, निर्ग्रन्थ्यः-साध्व्यस्तासां प्रव्राजयितुं रजोहरणादिदानेन, 'प्राचीनां' प्राचीं पूर्वामि

त्यर्थः, 'उदीचीनाम्' उदीचीमुत्तरामित्यर्थः, उक्तं च—"[1]पुव्वामुहो उ उत्तरमुहो व देज्जाऽहवा पडिच्छेज्जा । जाए जिणादओ वा हवेज्ज जिणचेइयाइं वा ॥ १ ॥" इति ॥ 'एव'मिति यथा प्रव्राजनसूत्रं दिग्द्वयाभिलापेनाधीतमेवं मुण्डनादिसूत्राण्यपि षोडशाध्येतव्यानीति, तत्र मुण्डयितुं शिरोलोचनेन १ शिक्षयितुं ग्रहणशिक्षापेक्षया सूत्रार्थौ ग्राहयितुं आसेवनाशिक्षापेक्षया तु प्रत्युपेक्षणादि शिक्षयितुमिति २, उत्थापयितुं महाव्रतेषु व्यवस्थापयितुं ३ संभोजयितुं भोजनमण्डल्यां निवेशयितुं ४ संवासयितुं संस्तारकमण्डल्यां निवेशयितुं ५, सुष्ठु आ—मर्यादया अधीयत इति स्वाध्यायः—अङ्गादिस्तमुद्देष्टुं योगविधिक्रमेण सम्यग्योगेनाधीष्वेदमित्येवमुपदेष्टुमिति ६, समुद्देष्टुं योगसामाचार्यैव स्थिरपरिचितं कुर्विदमिति वक्तुमिति ७, अनुज्ञातुं तथैव सम्यगेतद्धारय अन्येषां च प्रवेदयेत्येवमभिधातुमिति ८, आलोचयितुं गुरवेऽपराधान्निवेदयितुमिति ९, प्रतिक्रमितुं—प्रतिक्रमणं कर्त्तुमिति १०, निन्दितुमतिचारान् स्वसमक्षं जुगुप्सितुं, आह च—"[2]सचरित्तपच्छयावो निंद"त्ति ११, गर्हितुं गुरुसमक्षं तानेव जुगुप्सितुं, आह च—"[3]गरहाऽवि तहाजातीयमेव नवरं परप्पयासणए"त्ति १२, 'विउट्टित्तए'त्ति व्यतिवर्त्तयितुं वित्रोटयितुं विकुट्टयितुं वा, अतिचारानुबन्धं विच्छेदयितुमित्यर्थः १३, विशोधयितुमतिचारपङ्कापेक्षयाऽऽत्मानं विमलीकर्त्तुमिति १४, अकरणतया—पुनर्न करिष्यामीत्येवमभ्युत्थातुम्—अभ्युपगन्तुमिति १५, 'यथार्हम्' अतिचाराद्यपेक्षया यथोचितं पापच्छेदकत्वात् प्रायश्चित्तविशोधकत्वाद्वा प्रायश्चित्तं,

---

१ पूर्वमुखो वोत्तरमुखो वा दद्यादथवा प्रतीच्छेत् । यस्यां जिनादयो वा भवेयुर्जिनचैत्यानि वा ॥ १ ॥ २ स्वचरितपश्चात्तापो निन्दा, ३ गर्हाऽपि तथाजातीयैव नवरं परस्मै प्रकाशनम्,

उक्तं च—"पावं छिंदइ जम्हा पायच्छित्तं तु भन्नए तेण। पाएण वावि चित्तं विसोहए तेण पच्छित्तं ॥ १ ॥" ति, तपःकर्म–निर्विकृतिकादिकं प्रतिपत्तुम्–अभ्युपगन्तुमिति १६, सप्तदशं सूत्रं साक्षादेवाह—'दो दिसे'त्यादि, पश्चिमैवामङ्गलपरिहारार्थमपश्चिमा सा चासौ मरणमेव योऽन्तस्तत्र भवा मारणान्तिकी च सा चासौ संलिख्यतेऽनया शरीरकषायादीति संलेखना–तपोविशेषः सा चेति अपश्चिममारणान्तिकसंलेखना तस्याः 'जूसण'त्ति जोषणा–सेवा तया तल्लक्षणधर्मेणेत्यर्थः 'जूसियाण'न्ति सेवितानां, तद्युक्तानामित्यर्थः, तया वा 'झोषितानां' क्षपितानां क्षपितदेहानामित्यर्थः, तथा भक्तपाने प्रत्याख्याते यैस्ते तथा तेषां, पादपवदुपगतानाम्–अचेष्टतया स्थितानामनशनविशेषं प्रतिपन्नानामित्यर्थः, 'कालं' मरणकालमनवकाङ्क्षतां–तत्रानुत्सुकानां विहर्तुं–स्थातुमिति १७। एवमेतानि दिक्सूत्राण्यादितोऽष्टादश। सर्वत्र यन्न व्याख्यातं, तत्सुगमत्वादिति ॥ द्विस्थानकस्य प्रथमोद्देशको विवरणतः समाप्तः ॥

इहानन्तरोद्देशके जीवाजीवधर्मा द्वित्वविशिष्टा उक्ताः, द्वितीयोद्देशके तु द्वित्वविशिष्टा एव जीवधर्मा उच्यन्ते, इत्यनेन सम्बन्धेन आयातस्यास्योद्देकशस्येदमादिसूत्रम्—

जे देवा उड्ढोववन्नगा कप्पोववन्नगा विमाणोववन्नगा चारोववन्नगा चारट्ठितीया गतिरतिया गतिसमावन्नगा, तेसिणं देवाणं

---

१ पापं छिनत्ति यस्मात् पापच्छित्तु भण्यते तस्मात्। प्रायेण वाऽपि चित्तं विशोधयति तेन प्रायश्चित्तं ॥ १ ॥

सता समितं जे पावे कम्मे कज्जति तत्थगतावि एगतिया वेदणं वेदेंति अन्नत्थगतावि एगतिया वेअणं वेदेंति, णेरइयाणं सता समियं जे पावे कम्मे कज्जति तत्थगतावि एगतिया वेयणं वेदेंति अन्नत्थगतावि एगतिआ वेयणं वेदेंति, जाव पंचेदियतिरिक्खजोणियाणं मणुस्साणं सता समितं जे पावे कम्मे कज्जति इहगतावि एगतिता वेयणं वेयंति अन्नत्थगतावि एगतिया वेयणं वेयंति, मणुस्सवज्जा सेसा एक्कगमा ॥ (सू० ७७)

'जे देवे'त्यादि, अस्य चानन्तरसूत्रेण सहायमभिसम्बन्धः—प्रथमोद्देशकान्त्यसूत्रे पादपोपगमनमुक्तम्, तस्माच्च देवत्वं केषाञ्चिद्भवतीति देवविशेषभणनेन तत्कर्मबन्धवेदने प्रतिपादयन्नाह—'जे देवे'त्यादि, ये देवाः—सुराः वक्ष्यमाणविशेषणेभ्यो वैमानिका अनशनादेरुत्पन्नाः, किंभूताः—'उड्ढ'त्ति ऊर्द्ध्वलोकस्तत्रोपपन्नकाः—उत्पन्ना ऊर्द्ध्वोपपन्नकास्ते च द्विधा—कल्पोपपन्नकाः—सौधर्मादिदेवलोकोत्पन्नास्तथा विमानोपपन्नकाः—ग्रैवेयकानुत्तरलक्षणविमानोत्पन्नाः कल्पातीता इत्यर्थः, तथा परे 'चारोववन्नग'त्ति चरन्ति—भ्रमन्ति ज्योतिष्कविमानानि यत्र स चारो—ज्योतिश्चक्रक्षेत्रं समस्तमेव, व्युत्पत्त्यर्थमात्रानपेक्षणेन शब्दप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयणात्, तत्रोपपन्नकाश्चारोपपन्नकाः—ज्योतिष्काः, न च पादपोपगमनादेर्ज्योतिष्कत्वं न भवति, परिणामविशेषादिति, तेऽपि च द्विधैव, तथाहि—चारे—ज्योतिश्चक्रक्षेत्रे स्थितिरेव येषां ते चारस्थितिकाः—समयक्षेत्रबहिर्वर्त्तिनो घण्टाकृतय इत्यर्थः, तथा गतौ रतिर्येषां ते गतिरतिकाः, समयक्षेत्रवर्त्तिन इत्यर्थः, गतिरतयश्चासततगतयोऽपि भवन्तीत्यत आह—गतिं—गमनं समिति—सन्ततमापन्नकाः—प्राप्ता गतिसमापन्नकाः, अनुपरतगतय इत्यर्थः, तेषां देवानां द्विविधानां पुनर्द्विविधानां सदा—नित्यं समितं—सन्ततं यत्पापं कर्म—ज्ञानावरणादि, सततबन्धकत्वात् जीवानां,

क्रियते–बध्यते, कर्मकर्तृप्रयोगोऽयं, भवति सम्पद्यत इत्यर्थः, ते देवास्तस्य–कर्मणः अबाधाकालातिक्रमे सति 'तत्थगयावि'त्ति अपिरेवकारार्थस्तस्य चैवं प्रयोगः–तत्रैव–देवभव एव कल्पातीतानां क्षेत्रान्तरादिगमनासम्भवादिह तत्रान्यत्रशब्दाभ्या भव एव विवक्षितः, न क्षेत्रशयनासनादीति, गताः–वर्त्तमाना 'एके'केचन देवा वेदनाम्–उदयं विपाकं 'वेदयन्ति' अनुभवन्ति, 'अन्नत्थगयावि'त्ति देवभवादन्यत्रैव भवान्तरे गता–उत्पन्ना वेदनामनुभवन्ति, केचित्तूभयत्रापि, अन्ये विपाकोदयापेक्षया नोभयत्रापीति, एतच्च विकल्पद्वयं सूत्रे नाश्रितं, द्वित्वाधिकारादिति ॥ सूत्रोक्तमेव विकल्पद्वयं सर्वजीवेषु चतुर्विंशतिदण्डकेन प्ररूपयन्नाह—'नेरइयाण'मित्यादि, प्रायः सुगमम्, नवरं, "तत्थगयावि अन्नत्थगयावि" एवमभिलापेन दण्डको नेयो यावत्पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चोऽत एवाह–'जावे'त्यादि, मनुष्येषु पुनरभिलापविशेषो दृश्यः, यथा 'इहगतावि एगइया' इति, सूत्रकारो हि मनुष्योऽतस्तत्रेत्येवंभूतं परोक्षानासन्ननिर्देशं विमुच्य मनुष्यसूत्रे इहेत्येवं निर्दिशति स्म, मनुष्यभवस्य स्वीकृतत्वेन प्रत्यक्षासन्नवाचिन इदंशब्दस्य विषयत्वादिति, अत एवाह—'मणुस्सवज्जा सेसा एक्कगम'त्ति शेषाः–व्यन्तरज्योतिष्कवैमानिका एकगमाः–तुल्याभिलापाः, ननु प्रथमसूत्र एव ज्योतिष्कवैमानिकदेवानां विवक्षितार्थस्याभिहितत्वात् किं पुनरिह तद्ग्रहणेनेति?, उच्यते, तत्रानुष्ठानफलदर्शनप्रसङ्गेन भेदतश्चोक्तत्वाद्, इह तु दण्डकक्रमेण सामान्यतश्चोक्तत्वादिति न दोषो, दृश्यते चेह तत्र तत्र विशेषोक्तावपि सामान्योक्तिरितरोक्तौ त्वितरेति ॥ तत्रगता वेदनां वेदयन्तीत्युक्तमतो नारकादीनां गतिं तद्विपर्यस्तामागतिं च निरूपयन्नाह—

नेरतिता दुगतिया दुयागतिया पं० तं०—नेरइए २ सु उववज्जमाणे मणुस्सेहिंतो वा पंचिंदियतिरिक्खजोणिएहितो

वा उववज्जेज्जा, से चेव णं से नेरइए णेरइयत्तं विप्पजहमाणे मणुस्सत्ताए वा पंचेदियतिरिक्खजोणियत्ताए वा गच्छेज्जा, एवं असुरकुमारावि, णवरं, से चेव णं से असुरकुमारे असुरकुमारत्तं विप्पजहमाणे मणुस्सत्ताए वा तिरिक्खजोणियत्ताए वा गच्छिज्जा, एवं सव्वदेवा, पुढविकाइया दुगतिया दुयागतिया पं० तं०—पुढविकाइए पुढविकाइएसु उववज्जमाणे पुढविकाइएहितो वा णोपुढविकाइएहिंतो वा उववज्जेज्जा, से चेव णं से पुढविकाइए पुढविकाइयत्तं विप्पजहमाणे पुढविकाइयत्ताए वा णोपुढविकाइयत्ताए वा गच्छेज्जा, एवं जाव मणुस्सा ॥ (सू० ७८)

दण्डकः कण्ठ्यो, नवरं नैरयिका—नारका द्वयोः—मनुष्यगतितिर्यग्गतिलक्षणयोर्गत्योरधिकरणभूतयोर्गतिर्येषां ते तथा, द्वाभ्यामेताभ्यामेवावधिभूताभ्यामागतिः—आगमनं येषां ते तथा, उदितनारकायुर्नारक एव व्यपदिश्यते, अत उच्यते 'णेरइए णेरइएसु'त्ति, नारकेषु मध्ये इत्यर्थः, इह चोद्देशक्रमव्यत्ययात् प्रथमवाक्येनागतिरुक्ता, 'से चेव णं से'त्ति यो मानुषत्वादितो नरकं गतः स एवासौ नारको नान्यः, अनेनैकान्तानित्यत्वं निरस्तमिति, 'विप्पजहमाणे'त्ति विप्रजहन्—परित्यजन्, इह च भूतभावतया नारकव्यपदेशः, अनेन वाक्येन गतिरुक्ता, इत्थं च व्याख्यानं 'तेजस्कायिका द्व्यागतयस्तिर्यङ्मनुष्यापेक्षया एकगतयस्तिर्यगपेक्षये'ति वाक्यमुपजीव्येति, 'एवं असुरकुमारावि'त्ति, नारकवद्वक्तव्या इत्यर्थः, 'नवरं'ति केवलमयं विशेषः—तिर्यक्षु न पञ्चेन्द्रियेष्वेवोत्पद्यन्ते पृथिव्यादिष्वपि तदुत्पत्तेरित्यतः सामान्यत आह—'से चेव णं से इत्यादि जाव तिरिक्खजोणियत्ताए वा गच्छेज्ज'त्ति, 'एवं सव्वदेव'त्ति असुरवत् द्वादशापि दण्डकदेवपदानि वाच्यानि, तेषामप्येकेन्द्रियेषूत्पत्तेरिति । 'णोपुढविकाइएहिंतो'त्ति अनेन पृथ्वीकायिकनिषेधद्वारेणाप्कायिका-

दयः सर्वे गृहीता द्विस्थानकानुरोधादिति, तेभ्यो वा—नारकवर्जेभ्यः समुत्पद्यते, 'णोपुढविकाइयत्ताए'त्ति, देवनारकवर्जाप्कायादितया गच्छेदिति, 'एवं जाव मणुस्स'त्ति, यथा पृथिवीकायिका 'दुगतिया' इत्यादिभिरभिलापैरुक्ता एवमेभिरेवाप्कायिकादयो मनुष्यावसानाः पृथिवीकायिकशब्दस्थानेऽप्कायादिव्यपदेशं कुर्वद्भिरभिधातव्या इति। व्यन्तरादयस्तु पूर्वमतिदिष्टा एवेति। जीवाधिकारादेव भव्यादिविशेषणैः षोडशभिर्दण्डकप्ररूपणायाह—

दुविहा नेरइया पन्नत्ता, तंजहा—भवसिद्धिया चेव अभवसिद्धिया चेव, जाव वेमाणिया १। दुविहा नेरइया पं० तं०—अणंतरोववन्नगा चेव परंपरोववन्नगा चेव जाव वेमाणिया २। दुविहा णेरइया पं० तं०—गतिसमावन्नगा चेव अगतिसमावन्नगा चेव, जाव वेमाणिया ३। दुविहा नेरइया पं० तं०—पढमसमओववन्नगा चेव अपढमसमओववन्नगा चेव जाव वेमाणिया ४। दुविहा नेरइया पं० तं०—आहारगा चेव अणाहारगा चेव, एवं जाव वेमाणिया ५। दुविहा णेरइया पं० तं०—उस्सासगा चेव णोउस्सासगा चेव, जाव वेमाणिया ६। दुविहा नेरइया पं० तं०—सइंदिया चेव अणिंदिया चेव, जाव वेमाणिया ७। दुविहा नेरइया पं० तं०—पज्जत्तगा चेव अपज्जत्तगा चेव, जाव वेमाणिआ ८। दुविहा नेरइया पं० तं०—सन्नि चेव असन्नि चेव, एवं पंचेंदिया सव्वे विगलिंदियवज्जा, जाव वाणमंतरा (वेमाणिया) ९। दुविहा नेरइया पं० तं०—भासगा चेव अभासगा चेव, एवमेगिंदियवज्जा सव्वे १०। दुविहा नेरइया पं० तं०—सम्मद्दिट्ठीया चेव मिच्छद्दिट्ठीया चेव, एगिंदियवज्जा सव्वे ११। दुविहा नेरइया पं० तं०—परित्तसंसारिता चेव अणंतसंसारिया चेव, जाव वेमाणिया १२। दुविहा नेरइया पं० तं०—संखेज्जकालसमयट्ठितीया चेव असंखेज्जकालसमयट्ठितीया चेव, एवं पंचेंदिया

एगिंदियविगलिंदियवज्जा जाव वाणमंतरा १३ । दुविहा नेरइया पं० तं०—सुलभबोधिया चेव दुलभबोधिया चेव, जाव वेमाणिया १४ । दुविहा नेरइया पं० तं०—कण्हपक्खिया चेव सुक्कपक्खिया चेव, जाव वेमाणिया १५ । दुविहा नेरइया पं० तं०—चरिमा चेव अचरिमा चेव, जाव वेमाणिया १६ (सू० ७९)

तत्र भव्यदण्डकः कण्ठ्यः, अनन्तरदण्डके 'अणंतर'त्ति एकस्मादनन्तरमुत्पन्ना ये तेऽनन्तरोपपन्नकाः, तदन्यथा तु परम्परोपपन्नकाः, विवक्षितदेशापेक्षया वा येऽनन्तरतयोत्पन्नास्ते आद्याः, परम्परया त्वितरे इति २, गतिदण्डके गतिसमापन्नका—नरकं गच्छन्तः इतरे तु तत्र ये गताः, अथवा गतिसमापन्ना—नारकत्वं प्राप्ता इतरे तु द्रव्यनारकाः, अथवा चलस्थिरत्वापेक्षया ते ज्ञेया इति ३, प्रथमसमयदण्डके 'पढमे'त्यादि, प्रथमः समय उपपन्नानां येषां ते प्रथमसमयोपपन्नकाः, तदन्ये अप्रथमसमयोपपन्नका इति ४, आहारकदण्डके आहारकाः सदैव, अनाहारकास्तु विग्रहगतावेकं द्वौ वा समयौ, ये नाडीमध्ये मृत्वा तत्रैवोत्पद्यन्ते, ये त्वन्यथा ते त्रीनिति ५, उच्छ्वासदण्डके उच्छ्वसन्तीत्युच्छ्वासकास्तत्पर्याप्ति (प्त्या) पर्याप्तकाः, तदन्ये तु नोच्छ्वासकाः ६, इन्द्रियदण्डके सेन्द्रियाः—इन्द्रियपर्याप्त्या पर्याप्ताः, तदपर्याप्तास्तु अनिन्द्रियाः ७, पर्याप्तदण्डके पर्याप्ताः पर्याप्तनामकर्मोदयादितरे त्वितरोदयादिति ८, संज्ञिदण्डके संज्ञिनो—मनःपर्याप्त्या पर्याप्तकाः तथा अपर्याप्तकास्तु ये (न तथा) ते असंज्ञिन इति, 'एवं पंचिंदिए'त्यादि—अस्यायमर्थः—यथा नारकाः संज्ञ्यसंज्ञिभेदेनोक्ताः 'एवं विगलेंदियवज्ज'त्ति, विकलानि—अपरिपूर्णानि सङ्ख्ययेन्द्रियाणि येषां ते विकलेन्द्रियाः, तान् पृथिव्यादीन्

१ सामान्यजीवापेक्षया, तेन यदि नाडीवहिः स्थत्रसाना तत्रोत्पादाभाव करणापर्याप्तिकालेऽपर्याप्तनामकर्मोदयस्याभावश्च तदापि न क्षति ,

द्वित्रिचतुरिन्द्रियांश्च वर्जयित्वा येऽन्ये चतुर्विंशतिदण्डके पञ्चेन्द्रिया असुरादयो भवन्ति ते सर्वेऽपि संज्ञ्यसंज्ञितया वाच्याः, दण्डकावसानमाह—'जाव वेमाणिय'त्ति वैमानिकपर्यवसाना अप्येवं वाच्या इति, क्वचिद् 'जाव वाणवंत-रिय'त्ति पाठस्तत्रायमर्थो–येऽसंज्ञिभ्यो नारकादितयोत्पद्यन्ते तेऽसंज्ञिन एवोच्यन्ते, असंज्ञिनश्च नारकादिषु व्यन्तरा-वसानेषूत्पद्यन्ते न ज्योतिष्कवैमानिकेष्विति तेषामसंज्ञित्वाभावादिहाग्रहणमिति ९, भाषादण्डके भाषका–भाषापर्याप्त्यु-दये, अभाषकास्तदपर्याप्तकावस्थायामिति, एकेन्द्रियाणां भाषापर्याप्तिर्नास्तीत्यत आह—'एव'मित्यादि १०, सम्यग्दृष्टि-दण्डके सम्यक्त्वमेकेन्द्रियाणां नास्ति, द्वीन्द्रियादीनां तु सास्वादनं स्यादपीत्युक्तम्—'एगिंदियवज्जा सव्वे'त्ति ११, संसारदण्डके परीत्तसंसारिकाः–सङ्क्षिप्तभवा इतरे त्वितरे १२, स्थितिदण्डके कालः कृष्णोऽपि स्यात् समय आचारोऽपि स्यादतः कालश्चासौ समयश्चेति कालसमयः सङ्ख्येयो वर्षप्रमाणतः स यस्यां सा सङ्ख्येयकालसमया सा स्थितिः–अवस्थानं येषां ते सङ्ख्येयकालसमयस्थितिकाः, दशवर्षसहस्रादिस्थितय इत्यर्थः, इतरे तु पल्योपमासङ्ख्येयभागादिस्थितयः, 'सं-खिज्जकालठिइय'त्ति क्वचित्पाठः, स च सुगम एवेति, 'एव'मिति नारकवद् द्विविधस्थितिका दण्डकोक्ताः, किं सर्वेऽपि?, नेत्याह–पञ्चेन्द्रियाः असुरादयः, किमुक्तं भवति?—एकेन्द्रियविकलेन्द्रियवर्ज्जाः, एतेषां हि द्वाविंशतिवर्षसहस्रादिका स-ङ्ख्यातैव स्थितिः, पञ्चेन्द्रिया अपि किं सर्वे?, नेत्याह–यावद् व्यन्तराः व्यन्तरान्ताः, एते हि उभयस्वभावा भवन्ति, ज्योतिष्कवैमानिकास्तु असङ्ख्यातकालस्थितय एवेति १३, बोधिदण्डके बोधिः–जिनधर्म्मः (प्राप्ति) सा सुलभा येषां ते सुलभबोधिकाः, एवमितरेऽपि १४, पाक्षिकदण्डके शुक्लो विशुद्धत्वात् पक्षः–अभ्युपगमः शुक्लपक्षस्तेन चरन्तीति शुक्लपाक्षिकाः,

शुक्लत्वं च क्रियावादित्वेनेति, आह च—'किरियावाई भव्वे णो अभव्वे सुक्कपक्खिए णो किण्हपक्खिए'त्ति, शुक्लानां वा—आस्तिकत्वेन विशुद्धानां पक्षो—वर्गः शुक्लपक्षस्तत्र भवाः शुक्लपाक्षिकाः, तद्विपरीतास्तु कृष्णपाक्षिका इति १५, चरम-दण्डके येषां स नारकादिभवश्चरमः, पुनस्तेनैव नोत्पत्स्यन्ते सिद्धिगमनात् ते चरमाः, अन्ये त्वचरमा इति १६, एवमेते आदितोऽष्टादश दण्डकाः । प्राग्वैमानिकाश्चरमाचरमत्वेनोक्ताः, ते चावधिनाऽधोलोकादीन् विदन्त्यतस्तद्भेदने जीवस्य प्रकारद्वयमाह—

दोहिं ठाणेहिं आया अधोलोगं जाणइ पासइ तं०—समोहतेणं चेव अप्पाणेणं आया अहेलोगं जाणइ पासइ असमोहतेणं चेव अप्पाणेणं आया अहेलोगं जाणइ पासइ, आधोहि समोहतासमोहतेणं चेव अप्पाणेणं आया अहेलोगं जाणइ पासइ एवं तिरियलोगं २ उड्ढलोगं ३ केवलकप्पं लोगं ४। दोहिं ठाणेहिं आया अधोलोगं जाणइ पासइ तं०—विउव्वितेण चेव अप्पाणेणं आता अधोलोगं जाणइ पासइ अविउव्वितेणं चेव अप्पाणेणं आता अधोलोगं जाणइ पासइ आहोधि विउव्वियाविउव्वितेण चेव अप्पाणेणं आता अधोलोगं जाणइ(पासइ) १, एवं तिरियलोगं० ४ । दोहिं ठाणेहिं आया सद्दाइं सुणेइ, तं०—देसेणवि आया सद्दाइं सुणेइ सव्वेणवि आया सद्दाइं सुणेति, एवं रूवाइं पासइ, गंधाइं अग्घाति, रसाइं आसादेति, फासाइं पडिसंवेदेति ५। दोहिं ठाणेहिं आया ओभासइ, तं०—देसेणवि आया ओभासइ सव्वेणवि आया ओभासति, एवं पभासति विकुव्वति परियारेति भासं भासति आहारेति परिणामेति वेदेति निज्जरेति ९। दोहिं ठाणेहिं देवे सद्दाइं

१ क्रियावादी भव्यो नो अभव्य शुक्लपाक्षिको नो कृष्णपाक्षिक.

सुणेइ, तं०—देसेणवि देवे सद्दाइं सुणेति सव्वेणवि देवे सद्दाइं सुणेइ, जाव निज्जरेति १४। मरुया देवा दुविहा० पं० तं० —एगसरीरे चेव विसरीरे चेव, एवं किन्नरा किंपुरिसा गंधव्वा णागकुमारा सुवन्नकुमारा अग्गिकुमारा वायुकुमारा ८, देवा दुविहा पं० तं०—एगसरीरे चेव विसरीरे चेव। (सू० ८०) बिट्ठाणस्स वीओ उद्देसओ समत्तो २—१।

'दोही'त्यादि सूत्रचतुष्टयं, द्वाभ्यां 'स्थानाभ्यां' प्रकाराभ्यामात्मगताभ्यामात्मा—जीवोऽधोलोकं जानात्यवधिज्ञानेन पश्यत्यवधिदर्शनेन 'समवहतेन' वैक्रियसमुद्घातगतेनात्मना—स्वभावेन, समुद्घातान्तरगतेन वा, असमवहतेन त्वन्यथेति, एतदेव व्याख्याति—'आहोही'त्यादि यत्प्रकारोऽवधिरस्येति यथावधिः, आदिदीर्घत्वं प्राकृतत्वात्, परमावधेर्वाऽधोवर्त्त्यवधिर्यस्य सोऽधोऽवधिरात्मा—नियतक्षेत्रविषयावधिज्ञानी स कदाचित् समवहतेन कदाचिदन्यथेति समवहतासमवहतेनेति, 'एव'मित्यादि, 'एव'मिति यथाऽधोलोकः समवहतासमवहतप्रकाराभ्यामवधेर्विषयतयोक्त एवं तिर्यग्लोकादयोऽपीति, सुगमानि च तिर्यग्लोकोर्द्ध्वलोककेवलकल्पसूत्राणि, नवरं केवलः—परिपूर्णः स चासौ स्वकार्यसामर्थ्यात् कल्पश्च केवलज्ञानमिव वा परिपूर्णतयेति केवलकल्पः, अथवा केवलकल्पः समयभाषया परिपूर्णस्तं 'लोकं' चतुर्दशरज्ज्वात्मकमिति ॥ वैक्रियसमुद्घातानन्तरं वैक्रियं शरीरं भवतीति वैक्रियशरीरमाश्रित्याधोलोकादिज्ञाने प्रकारद्वयमाह—'दोही'त्यादि सूत्रचतुष्टयं कण्ठ्यम्, नवरं 'विउव्विएणं'ति कृतवैक्रियशरीरेणेति। ज्ञानाधिकार एवेदमपरमाह—'दोही'त्यादि पञ्चसूत्री, द्वाभ्यां 'स्थानाभ्यां' प्रकाराभ्यां 'देसेणवि'त्ति देशेन च श्रृणोत्येकेन श्रोत्रेणैकश्रोत्रोपघाते सति, सर्वेण वाऽनुपहतश्रोत्रेन्द्रियो, यो वा सम्भिन्नश्रोतोऽभिधानलब्धियुक्तः स सर्वैरिन्द्रियैः श्रृणो-

तीति सर्वेणेति व्यपदिश्यते, 'एव'मिति यथा शब्दान् देशसर्वाभ्यां एवं रूपादीनपि, नवरं जिह्वादेशस्य प्रसुप्त्यादिनोपघाताद्देशेनास्वादयतीत्यवसेयमिति। शब्दश्रवणादयो जीवपरिणामा उक्ताः, तत्प्रस्तावात् तत्परिणामान्तराण्याह —'दोही'त्यादि, नव सूत्राणि सुगमानि, नवरम्, अवभासते—द्योतते देशेन खद्योतकवत्, सर्वतः प्रदीपवत्, अथवा अवभासते—जानाति स च देशतः फड्डकावधिज्ञानी सर्वतोऽभ्यन्तरावधिरिति १, 'एव'मिति देशसर्वाभ्यां प्रभासते—प्रकर्षेण द्योतते २, विकरोति देशेन हस्तादिवैक्रियकरणेन, सर्वेण सर्वस्यैव कायस्येति ३, 'परियारेइ'त्ति मैथुनं सेवते देशेन मनोयोगादीनामन्यतमेन, सर्वेण योगत्रयेणापि ४, भाषां भाषते देशेन जिह्वाग्रादिना सर्वेण समस्तताल्वादिस्थानैः ५, आहारयति देशेन मुखमात्रेण सर्वेण ओजआहारापेक्षया ६, आहारमेव परिणमयति—परिणामं नयति खलरसविभागेनेति भक्ताशयदेशस्य प्लीहादिना रुद्धत्वाद् देशतः अन्यथा तु सर्वतः ७, वेदयति—अनुभवति, देशेन हस्तादिना अवयवेन सर्वेण सर्वावयवैराहारसत्कान् परिणमितपुद्गलान् इष्टानिष्टपरिणामतः ८, निर्जरयति—त्यजत्याहारितान् परिणामितान् वेदितान् आहारपुद्गलान् देशेनापानादिना सर्वेण सर्वशरीरेणैव प्रस्वेदवदिति ९, अथवैतानि चतुर्दशापि सूत्राणि विवक्षितविषयवस्त्वपेक्षया नेयानि, तत्र देशसर्वयोजना यथा 'देशेनापी'ति देशतोऽपि शृणोति विवक्षितशब्दानां मध्ये कांश्चिच्छृणोतीति, 'सर्वेणापी'ति सर्वतश्च सामस्त्येन, सर्वानेवेत्यर्थः, एवं रूपादीनपि, तथा विवक्षितस्य देशं सर्वं वा विवक्षितमवभासयत्येवं प्रभासयति एवं विकुर्वणीयं विकुरुते परिचारणीयं स्त्रीशरीरादि परिचारयति भाषणीयापेक्षया देशतो भाषां भाषते सर्वतो वेति अभ्यवहार्यमाहारयति आहृतं परिणमयति वेद्यं कर्म वेदयति देशतः सर्वतो वा, एवं

निर्जरयत्यपि। देशसर्वाभ्यां सामान्यतः श्रवणाद्युक्तं विशेषविवक्षायां प्रधानत्वाद् देवाना तानाश्रित्य तदाह—'दोही'-
त्यादि, एतदपि विवक्षितशब्दादिविषयापेक्षया सूत्रचतुर्दशकं नेयमिति, देशतः सर्वतो वा। एतेऽनन्तरोक्ता भावाः
शरीर एव सति सम्भवन्तीति देवाना च प्रधानत्वात् तेषामेव व्यक्तितः शरीरनिरूपणायाह—'मरुए'त्यादि सूत्राष्टकं
कण्ठ्यम्, नवरं, मरुतो देवा लोकान्तिकदेवविशेषाः, यत उक्तम्—"सारस्वता १ दित्य २ वह्न्य ३ रुण ४ गर्दतोय ५-
तुषिताऽ६ व्याबाध ७ मरुतो ८ ऽरिष्टा ९ श्चेति' ('तत्त्वा अ० ४ सू० २६) ते चैकशरीरिणो विग्रहे कार्मणशरीरत्वात्,
तदनन्तरं वैक्रियभावाद् द्विशरीरिणः, द्वयोः शरीरयोः समाहारो द्विशरीरं तदस्ति येषां ते तथा, अथवा भवधारणीय-
मेव यदा तदैकशरीरः यदा तूत्तरवैक्रियमपि तदा द्विशरीराः, किन्नराद्यास्त्रयो व्यन्तराः, शेषा भवनपतय इति,
परिगणितभेदग्रहणं च भेदान्तरोपलक्षणम्, न तु व्यवच्छेदार्थं, सर्वजीवानामपि विग्रहे एकशरीरत्वस्यान्यदा द्विश-
रीरत्वस्य चोपपद्यमानत्वादिति ८, अत एव सामान्यत आह—'देवा दुविहे'त्यादि कण्ठ्यम्, द्विस्थानकस्य द्वितीय
उद्देशको विवरणतः समाप्तः॥

उक्तो द्वितीयोद्देशकः, अथ तृतीय आरभ्यते, अस्य चानन्तरेण सहायमभिसंबन्धः—अनन्तरोद्देशके जीवपदार्थोऽ-
नेकधोक्तः, अत्र तु तदुपग्राहकपुद्गलजीवधर्मक्षेत्रद्रव्यलक्षणपदार्थप्ररूपणोच्यते इत्येवंसम्बन्धस्यास्येदमादिमसूत्राष्टकम्—

दुविहे सद्दे पं० तं०—भासासद्दे चेव णोभासासद्दे चेव, भासासद्दे दुविहे पं० तं०—अक्खरसंबद्धे चेव नोअक्खर-
संबद्धे चेव, णोभासासद्दे दुविहे पन्नत्ते तं०—आउज्जसद्दे चेव णोआउज्जसद्दे चेव, आउज्जसद्दे दुविहे पं० तं०—तते चेव

वितते चेव, तते दुविहे पं० तं०—घणे चेव झुसिरे चेव, एवं विततेऽवि, णोआउज्जसद्दे दुविहे पं० तं०—भूसणसद्दे चेव नोभूसणसद्दे चेव, णोभूसणसद्दे दुविहे पं० तं०—तालसद्दे चेव लत्तिआसद्दे चेव, दोहिं ठाणेहिं सद्दुप्पाते सिया, तंजहा—साहन्नंताण चेव पुग्गलाणं सद्दुप्पाए सिया भिज्जंताण चेव पोग्गलाणं सद्दुप्पाए सिया (सू० ८१)

अस्य च पूर्वसूत्रेण सहायमभिसम्बन्धः—इहानन्तरोद्देशकान्त्यसूत्रे देवानां शरीरं निरूपितं तद्वांश्च शब्दादिग्राहको भवतीत्यत्र शब्दस्तावन्निरूप्यते, इत्येवंसम्बन्धस्यास्य व्याख्या, सा च सुकरैव, नवरं भाषाशब्दो भाषापर्याप्तिनामकर्मोदयापादितो जीवशब्दः, इतरस्तु नोभाषाशब्दः १, अक्षरसम्बद्धो—वर्णव्यक्तिमान् नोअक्षरसम्बद्धस्त्वितर इति २, आतोद्यं—पटहादि तस्य यः शब्दः स तथा, नोआतोद्यशब्दो वंशस्फोटादिरवः ३, ततं यत्तन्त्रीवर्ध्रादिबद्धमातोद्यं, ४ तच्च किञ्चिद् घनं यथा पिञ्जनिकादि किञ्चिच्छुषिरं यथा वीणापटहादिकं तज्जनितः शब्दस्ततो घनः शुषिरश्चेति व्यपदिश्यते ५, विततं ततविलक्षणं तन्त्र्यादिरहितं तदपि घनं भाणकवत् शुषिरं काहलादिवत् तज्जः शब्दो विततो घनः शुषिरश्चेति, चतुःस्थानके पुनरिदमेवं भणिष्यते—'ततं वीणादिकं ज्ञेयं, विततं पटहादिकम् । घनं तु कांस्यतालादि, वंशादि शुषिरं मतम् ॥ १ ॥' इति, विवक्षाप्राधान्याच्च न विरोधो मन्तव्य इति ६, भूषणं नुपूरादि नोभूषणं भूषणादन्यत् ७, तालो—हस्ततालः, 'लत्तिय'त्ति कंसिकाः, ता हि आतोद्यत्वेन न विवक्षिता इति, अथवा 'लत्तियासद्दे'त्ति पार्ष्णिप्रहारशब्दः ८ ॥ उक्ताः शब्दभेदाः, इतस्तत्कारणनिरूपणायाह—'दोही'त्यादि, द्वाभ्यां 'स्थानाभ्यां' कारणाभ्यां शब्दोत्पादः स्याद्—भवेत् ८, 'संहन्यमानानां च' सङ्घातमापद्यमानानां सतां कार्यभूतः शब्दोत्पादः स्यात्, पञ्चम्यर्थे वा

पच्चीति संहन्यमानेभ्य इत्यर्थः, पुद्गलानां वादरपरिणामाना यथा घण्टालालयोः, एवं भिद्यमानानां–वियोज्यमानानां च यथा वंशदलानामिति । पुद्गलसङ्घातभेदयोरेव कारणनिरूपणायाह—

दोहि ठाणेहिं पोग्गला साहण्णंति, तं०—सइं वा पोग्गला साहन्नंति परेण वा पोग्गला साहन्नंति १। दोहि ठाणेहिं पोग्गला भिज्जंति तं०—सइं वा पोग्गला भिज्जंति परेण वा पोग्गला भिज्जंति २। दोहि ठाणेहि पोग्गला परिसडंति, तं०—सइं वा पोग्गला परिसडंति परेण वा पोग्गला परिसाडिज्जंति ३ एवं परिवडंति ४ विद्धंसंति ५। दुविहा पोग्गला पं० तं०—भिन्ना चेव अभिन्ना चेव १, दुविहा पोग्गला पं० तं०—भेउरधम्मा चेव नोभेउरधम्मा चेव २, दुविहा पोग्गला पं० तं०—परमाणुपोग्गला चेव नोपरमाणुपोग्गला चेव ३, दुविहा पोग्गला पं० तं०—सुहुमा चेव वायरा चेव ४, दुविहा पोग्गला पं० तं०—वद्धपासपुट्ठा चेव नोवद्धपासपुट्ठा चेव ५, दुविहा पोग्गला पन्नत्ता, तं०—परियादितच्चेव अपरियादितच्चेव ६, दुविहा पोग्गला पन्नत्ता तं०—अत्ता चेव अणत्ता चेव ७, दुविहा पोग्गला पं० तं०—इट्ठा चेव अणिट्ठा चेव ८, एवं कंता ९ पिया १० मणुन्ना ११ मणामा १२, (सू० ८२)। दुविहा सद्दा पन्नत्ता तं०—अत्ता चेव अणत्ता चेव, १ एवमिट्ठा जाव मणामा ६। दुविहा रूवा पं० तं० अत्ता चेव अणत्ता चेव, जाव मणामा, एवं गंधा रसा फासा, एवमिक्किके छ आलावगा भाणियव्वा (सू० ८३)

'दोही'त्यादि सूत्रपञ्चकं कण्ठ्यम्, नवरं 'सयं वे'ति स्वभावेन वा अभ्रादिष्विव पुद्गलाः संहन्यन्ते–सम्बध्यन्ते, कर्मकर्तृप्रयोगोऽयं, परेण वा–पुरुषादिना वा संहन्यन्ते–संहताः क्रियन्ते, कर्म्मप्रयोगोऽयमेवं भिद्यन्ते–विघटन्ते, तथा परिपतन्ति पर्वतशिखरादेरिवेति, परिशटन्ति कुष्ठादेर्निमित्तादङ्गुल्यादिवत् विध्वस्यन्ते–विनश्यन्ति घनपटलवदिति ५ ॥ पुद्गलानेव

द्वादशसूत्र्या निरूपयन्नाह—'दुविहे'त्यादि, भिन्नाः—विचटिता इतरे त्वभिन्नाः १ स्वयमेव भिद्यत इति भिदुरं भिदुरत्वं धर्मो येषां ते भिदुरधर्माणः अन्तर्भूतभावप्रत्ययोऽयं, प्रतिपक्षः प्रतीत एवेति २ परमाश्च ते अणवश्चेति परमाणवः नोपरमाणवः—स्कन्धाः, सूक्ष्माः येषां सूक्ष्मपरिणामः शीतोष्णस्निग्धरूक्षलक्षणाश्चत्वार एव च स्पर्शास्ते च भाषादयः, बादरास्तु येषां बादरः परिणामः पञ्चादयश्च स्पर्शास्ते चौदारिकादयः ४ पार्श्वेन स्पृष्टा देहत्वचा छुप्ता रेणुवत्पार्श्वस्पृष्टास्ततो बद्धाः—गाढतरं श्लिष्टाः तनौ तोयवत् पार्श्वस्पृष्टाश्च ते बद्धाश्चेति राजदन्तादित्वाद् बद्धपार्श्वस्पृष्टाः, आह च —'पुट्ठं रेणुं व तणुंमि बद्धमप्पीकयं पएसेहिं'ति, एते च घ्राणेन्द्रियादिग्रहणगोचराः, तथा नो बद्धाः किन्तु पार्श्वस्पृष्टा इत्येकपदप्रतिषेधः श्रोत्रेन्द्रियग्रहणगोचराः, यत उक्तम्—"पुट्ठं सुणेइ सद्दं रूवं पुण पासई अपुट्ठं तु। गंधं रसं च फासं च बद्धपुट्ठं वियागरे ॥ १॥" त्ति, उभयपदनिषेधे श्रोत्राद्यविषयाश्चक्षुर्विषयाश्चेति, इयमिन्द्रियापेक्षया बद्धपार्श्वस्पृष्टता पुद्गलानां व्याख्याता, एवं जीवप्रदेशापेक्षया परस्परापेक्षया च व्याख्येयेति ५ 'परियाइय'त्ति विवक्षितं पर्यायमतीताः पर्यायातीताः पर्यात्ता वा—सामस्त्यगृहीताः कर्मपुद्गलवत्, प्रतिषेधः सुज्ञानः ६ आत्ताः—गृहीताः स्वीकृता जीवेन परिग्रहमात्रतया शरीरादितया वा ७ इष्यन्ते स्म अर्थक्रियार्थिभिरितीष्टाः ८ कान्ताः—कमनीया विशिष्टवर्णादियुक्ताः ९ प्रियाः—प्रीतिकराः इन्द्रियाह्लादकाः १० मनसा ज्ञायन्ते शोभना एत इत्येवंविकल्पमुत्पादयन्तः शोभनत्वप्रकर्षाद्ये ते मनोज्ञाः ११ मनसो मता—वल्लभाः सर्वस्याप्युपभोक्तुः सर्वदा च शोभनत्वप्रकर्षादेव निरुक्तविधिना मणामा १२ इति, व्याख्यानान्तरं त्वेवं—

१ स्पृष्टं रेणुवत्तनौ बद्धमात्मीकृतं प्रदेशैः २ स्पृष्टं शृणोति शब्दं रूपं पुनः पश्यत्यस्पृष्टं तु। गन्धं रसं च स्पर्शं च बद्धस्पृष्टं व्यागृणीयात् ॥ १ ॥

इष्टाः—वल्लभाः सदैव जीवानां सामान्येन, कान्ताः—कमनीयाः सदैव तद्भावेन, प्रियाः—अद्वेष्याः सर्वेषामेव, मनोज्ञाः—मनोरमाः कथयाऽपि, मनआमा—मनःप्रियाश्चिन्तयाऽपीति, विपक्षः सुज्ञानः सर्वत्रेति ॥ पुद्गलाधिकारादेव तद्धर्मान् शब्दादीन् अनन्तरोक्तमविपर्ययाच्चादिविशेषणद्वयविशिष्टान् 'दुविहा सद्दे'त्यादिसूत्रविंशत्याऽऽह—'दुविहे'त्यादि, कण्ठ्या चेयमिति। उक्ताः पुद्गलधर्माः, सम्प्रति धर्माधिकारादात्मधर्मानाह—

दुविहे आयारे पं० तं०—णाणायारे चेव नोणाणायारे चेव १, नोणाणायारे दुविहे पं० तं०—दंसणायारे चेव नोदंसणायारे चेव २, नोदंसणायारे दुविहे पं० तं०—चरित्तायारे चेव नोचरित्तायारे चेव ३, नोचरित्तायारे दुविहे पं० तं०—तवायारे चेव वीरियायारे चेव ४। दो पडिमाओ पं० तं०—समाहिपडिमा चेव उवहाणपडिमा चेव १, दो पडिमाओ पं० तं०—विवेगपडिमा चेव विउस्सग्गपडिमा चेव २, दो पडिमाओ पं० तं०—भद्दा चेव सुभद्दा चेव ३, दो पडिमाओ पं० तं०—महाभद्दा चेव सव्वतोभद्दा चेव ४, दो पडिमाओ पं० तं०—खुड्डिया चेव मोयपडिमा महल्लिया चेव मोयपडिमा ५, दो पडिमाओ पं० तं०—जवमज्झा चेव चंदपडिमा वइरमज्झा चेव चंदपडिमा ६, दुविहे सामाइए पं० तं०—अगारसामाइए चेव अणगारसामाइए चेव (सू० ८४)।

'दुविहे आयारे' इत्यादि सूत्रचतुष्टयं कण्ठ्यं, नवरं आचरणमाचारो—व्यवहारो ज्ञानं—श्रुतज्ञानं तद्विषय आचारः कालादिरष्टविधो ज्ञानाचारः, आह च—"काले विणए बहुमाणे उवहाणे चेव तह अनिण्हवणे। वंजणमत्थ तदुभए अट्ठविहो

[1]नाणमायारो ॥ १ ॥" त्ति, नोज्ञानाचारः—एतद्विलक्षणो दर्शनाद्याचार इति, दर्शनं—सम्यक्त्वं, तदाचारो निःशङ्कितादिरष्टविध एव, आह च—"[2]णिस्संकिय १ निकंखिय २ निव्वितिगिच्छा ३ अमूढदिट्ठी ४ य । उववूह ५ थिरीकरणे ६ वच्छल्ल ७ पभावणे ८ अट्ठ ॥ २ ॥" त्ति, नोदर्शनाचारश्चारित्रादिरिति, चारित्राचारः समितिगुप्तिरूपोऽष्टधा, आह च—"[3]पणिहाणजोगजुत्तो पंचहिं समिईहिं तीहिं गुत्तीहिं । एस चरित्तायारो अट्ठविहो होइ नायव्वो ॥ ३ ॥" त्ति, नोचारित्राचारस्तपआचारप्रभृतिः, तत्र तपआचारो द्वादशधा, उक्तं च—"[4]बारसविहंमिवि तवे सब्भिंतरवाहिरे कुसलदिट्ठे । अगिलाइ अणाजीवी नायव्वो सो तवायारो ॥ ४ ॥" त्ति, वीर्याचारस्तु ज्ञानादिष्वेव शक्तेरगोपनं तदनतिक्रमश्चेति, उक्तं च—"[5]अणिगूहियवलविरिओ परक्कमइ जो जहुत्तमाउत्तो । जुंजइ य जहाथामं नायव्वो वीरियायारो ॥ ५ ॥" त्ति ॥ अथ वीर्याचारस्यैव विशेषाभिधानाय षट्सूत्रीमाह—'दो पडिमे'त्यादि, प्रतिमा प्रतिपत्तिः प्रतिज्ञेतियावत्, समाधानं समाधिः—प्रशस्तभावलक्षणः तस्य प्रतिमा समाधिप्रतिमा दशाश्रुतस्कन्धोक्ता द्विभेदा—श्रुतसमाधिप्रतिमा सामायिकादिचारित्रसमाधिप्रतिमा च, उपधानं—तपस्तत्प्रतिमोपधानप्रतिमा द्वादश भिक्षुप्रतिमा एकादशोपासकप्रतिमाश्चेत्येवंरूपेति । विवेचनं विवेकः—त्यागः, स चान्तराणां कषायादीनां वाह्यानां गणशरीरभक्तपानादीनामनुचितानां तत्प्रतिपत्तिर्विवेकप्र-

---

१ ज्ञानाचारः ॥ १ ॥ २ निश्शङ्कितो निष्काङ्क्षितो निर्विचिकित्सोऽमूढदृष्टिश्च । उपबृंहा स्थिरीकरणं वात्सल्यं प्रभावना अष्टौ ॥ २ ॥ ३ प्रणिधानयोगयुक्तः पञ्चसु समितिषु तिसृषु गुप्तिषु । एष चारित्राचारोऽष्टविधो भवति ज्ञातव्यः ॥ १ ॥ ४ द्वादशविधेऽपि तपसि साभ्यन्तरवाह्ये कुशलदृष्टे । अग्लान्याऽनाजीवी ज्ञातव्यः स तपआचारः ॥ १ ॥ ५ अनिगूहितवलवीर्यः पराक्रमते यो यथोक्तमायुक्तः । युनक्ति च यथास्थाम ज्ञातव्यो वीर्याचारः ॥ १ ॥

तिमा, व्युत्सर्गप्रतिमा–कायोत्सर्गकरणमेवेति, भद्रा–पूर्वादिदिक्चतुष्टये प्रत्येकं प्रहरचतुष्टयकायोत्सर्गकरणरूपा अहोरात्रद्वयमानेति, सुभद्राऽप्येवंप्रकारैव सम्भाव्यते, अदृष्टत्वेन तु नोक्तेति, महाभद्रापि तथैव, नवरमहोरात्रकायोत्सर्गरूपा अहोरात्रचतुष्टयमाना, सर्वतोभद्रा तु दशसु दिक्षु प्रत्येकमहोरात्रकायोत्सर्गरूपा अहोरात्रदशकप्रमाणेति, मोकप्रतिमा-प्रस्रवणप्रतिमा, सा च कालभेदेन क्षुद्रिका महती च भवतीति, यत उक्तं व्यवहारे—"खुड्डियं णं मोयपडिमं पडिवण्णस्से"त्यादि, इयं च द्रव्यतः प्रस्रवणविषया क्षेत्रतो ग्रामादेर्बहिः कालतः शरदि निदाघे वा प्रतिपद्यते, भुक्त्वा चेत् प्रतिपद्यते चतुर्दशभक्तेन समाप्यते, अभुक्त्वा तु षोडशभक्तेन, भावतस्तु दिव्याद्युपसर्गसहनमिति, एवं महत्यपि, नवरं भुक्त्वा चेत् प्रतिपद्यते षोडशभक्तेन समाप्यते, अन्यथा त्वष्टादशभक्तेनेति, यवस्येव मध्यं यस्याः सा यवमध्या, चन्द्र इव कलावृद्धिहानिभ्यां या प्रतिमा सा चन्द्रप्रतिमा, तथाहि–शुक्लप्रतिपदि एकं कवलमभ्यवहृत्य ततः प्रतिदिनं कवलवृद्ध्या पञ्चदश पौर्णमास्यां कृष्णप्रतिपदि च पञ्चदश भुक्त्वा प्रतिदिनमेकैकहान्याऽमावास्यायामेकमेव यस्यां भुङ्क्ते सा यवमध्या चन्द्रप्रतिमेति, यस्यां तु कृष्णप्रतिपदि पञ्चदश भुक्त्वा एकैकहान्याऽमावास्यायामेकं शुक्लप्रतिपदि चैकमेव ततः पुनरेकैकवृद्ध्या पूर्णिमायां पञ्चदश भुङ्क्ते सा वज्रस्येव मध्यं यस्यां तन्वित्यर्थः सा वज्रमध्या चन्द्रप्रतिमेति, एवं भिक्षादावपि वाच्यमिति ॥ प्रतिमाश्च सामायिकवतामेव भवन्तीति सामायिकमाह—'दुविहे'इत्यादि, समानां–ज्ञानादीनामायो–लाभः समायः स एव सामायिकमिति, तद् द्विविधम्–अगारवदनगारस्वामिभेदाद्, देशसर्वविरती इत्यर्थः ॥ जीवधर्माधिकार एव तद्धर्मान्तराणि 'दोण्हं उववाए' इत्यादिभिश्चतुर्विंशत्या सूत्रैराह—

दोण्हं उववाए पं० तं०—देवाण चेव नेरइयाण चेव १ दोण्हं उव्वट्टणा पं० तं०—णेरइयाण चेव भवणवासीण चेव २ दोण्हं चयणे पं० तं०—जोइसियाण चेव वेमाणियाण चेव ३ दोण्हं गब्भवक्कंती पं० तं०—मणुस्साण चेव पंचेंदियतिरिक्खजोणियाण चेव ४ दोण्हं गब्भत्थाणं आहारे पं० तं०—मणुस्साण चेव पंचेंदियतिरिक्खजोणियाण चेव ५ दोण्हं गब्भत्थाणं वुड्ढी पं० तं०—मणुस्साण चेव पंचेंदियतिरिक्खजोणियाण चेव ६ एवं निव्वुड्ढी ७ विगुव्वणा ८ गतिपरियाए ९ समुग्घाते १० कालसंजोगे ११ आयाती १२ मरणे १३ दोण्हं छविपव्वा पं० तं०—मणुस्साण चेव पंचिंदियतिरिक्खजोणियाण चेव १४ दो सुक्कसोणितसंभवा पं० तं०—मणुस्सा चेव पंचिंदियतिरिक्खजोणिया चेव १५ दुविहा ठिती पं० तं०—कायट्ठिती चेव भवट्ठिती चेव १६ दोण्हं कायट्ठिती पं० तं०—मणुस्साणं चेव पंचिदियतिरिक्खजोणियाण चेव १७ दोण्हं भवट्ठिती पं० तं०—देवाण चेव नेरइयाण चेव १८ दुविहे आउए पं० तं—अद्धाउए चेव भवाउए चेव १९ दोण्हं अद्धाउए पं० तं०—मणुस्साण चेव पंचेंदियतिरिक्खजोणियाण चेव २० दोण्हं भवाउए पं० तं०—देवाण चेव णेरइयाण चेव २१ दुविहे कम्मे पं० तं०—पदेसकम्मे चेव अणुभावकम्मे चेव २२ दो अहाउयं पालेंति तं० देवच्चेव नेरइयच्चेव २३ दोण्हं आउयसंवट्टए पं० तं०—मणुस्साण चेव पंचेंदियतिरिक्खजोणियाण चेव २४ (सू० ८५)

सुगमानि चैतानि नवरं 'दोण्हं'ति द्वयोर्जीवस्थानकयोरुपपतनमुपपातो—गर्भसंमूर्छनलक्षणजन्मप्रकारद्वयविलक्षणो जन्मविशेष इति, दीव्यन्ति इति देवाः—चतुर्निकायाः सुरा नैरयिकाः प्राग्वत्तेपाम् १, उद्वर्त्तनमुद्वर्त्तना तत्कायान्निर्गमो मरणमित्यर्थः, तच्च नैरयिकभवनवासिनामेवैवं व्यपदिश्यते, अन्येषां तु मरणमेवेति, नैरयिकाणां—नारकाणां तथा

भवनेषु—अधोलोकदेवावासविशेषेषु वस्तुं शीलमेषामिति भवनवासिनस्तेषाम् २, च्युतिश्च्यवनं मरणमित्यर्थः, तच्च ज्योतिष्कवैमानिकानामेव व्यपदिश्यते, ज्योतिष्षु—नक्षत्रेषु भवाः ज्योतिष्काः, शब्दव्युत्पत्तिरेवेयं, प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयणात्तु चन्द्रादयो ज्योतिष्का इति, विमानेषु—ऊर्द्धलोकवर्त्तिषु भवाः वैमानिकाः—सौधर्मादिवासिनस्तेषां ३, गर्भे—गर्भाशये व्युत्क्रान्तिः—उत्पत्तिर्गर्भव्युत्क्रान्तिः, मनोरपत्यानि मनुष्यास्तेषां, तिरोऽञ्चन्ति—गच्छन्तीति तिर्यञ्चस्तेषां सम्बन्धिनी योनिः—उत्पत्तिस्थानं येषां ते तिर्यग्योनिकाः, ते चैकेन्द्रियादयोऽपि भवन्तीति विशिष्यन्ते—पञ्चेन्द्रियाश्च ते तिर्यग्योनिकाश्चेति पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकास्तेषाम् ४, तथा द्वयोरेव गर्भस्थयोराहारोऽन्येषां गर्भस्यैवाभावादिति ५, वृद्धिः—शरीरोपचयः ६, निवृद्धिस्तद्धानिर्वातपित्तादिभिः, निशब्दस्याभावार्थत्वात्, निवरा कन्योत्यादिवत् ७, वैक्रियलब्धिमतां विकुर्वणा ८, गतिपर्यायः—चलनं मृत्वा वा गत्यन्तरगमनलक्षणः, यच्च वैक्रियलब्धिमान् गर्भान्निर्गत्य प्रदेशतो वहिः सङ्ग्रामयति स वा गतिपर्यायः, उक्तं च भगवत्यां—"[1]जीवे णं भंते! गब्भगए समाणे णेरइएसु उववज्जेज्जा?, गोतमा!, अत्थेगइए उववज्जेज्जा अत्थेगइए नो उववज्जेज्जा, से केणट्ठेणं०?, गोतमा! से णं सन्नी पंचिंदिए सव्वाहिं पज्जत्तीहिं पज्जत्तए वीरियलद्धीए विउव्विअलद्धीए पराणीयं आगतं सोच्चा णिसम्म पएसे निच्छुब्भइ २ वेउव्वियसमुग्घाएणं

1 जीवो भदन्त! गर्भगत. सन् नैरयिकेषूत्पद्येत?, गौतम! अस्त्येकक उत्पद्येत अस्त्येकको नोत्पद्येत, तत्केनार्थेन०?, गौतम! स संज्ञी पञ्चेन्द्रिय· सर्वाभिः पर्याप्तिभि पर्याप्तको वीर्यलब्ध्या वैक्रियलब्ध्या परानीकमागतं श्रुत्वा निशम्य प्रदेशान् निष्काशयति वैक्रियसमुद्घातेन समवहन्ति २ चतुरङ्गिणी सेनां विकुर्वति २ चतुरङ्गिण्या सेनया परानीकेन सार्धं संग्रामं संग्रामयति.

समोहन्नइ २ चाउरंगिणिं सेणं विउव्वइ २ चाउरंगिणीए सेणाए पराणीएणं सद्धिं संगामं संगामेई''त्यादि ९, समुद्घातो मारणान्तिकादिः १०, कालसंयोगः–कालकृतावस्था ११, आयातिः–गर्भान्निर्गमो १२, मरणं–प्राणत्यागः १३, 'दोण्हं छविपव्व'त्ति द्वयानां–उभयेषां 'छवि'त्ति मतुब्लोपाच्छविमन्ति–त्वग्वन्ति 'पव्व'त्ति पर्वाणि सन्धिबन्धनानि छविपर्वाणि क्वचित् 'छवियत्त'त्ति पाठः तत्र छवियोगाच्छविः स एव छविकः स चासौ 'अत्त'त्ति आत्मा च–शरीरं छविकात्मेति, 'छविपत्त'त्ति पाठान्तरे छविः प्राप्ता जातेत्यर्थः, गर्भस्थानामिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् १४, 'दो सुक्के'त्यादि, द्वयोः शुक्रं–रेतः शोणितम्–आर्त्तवं ताभ्यां सम्भवो येषां ते तथा १५, 'कायट्ठिति'त्ति काये–निकाये पृथिव्यादिसामान्यरूपेण स्थितिः कायस्थितिः असङ्ख्योत्सर्प्पिण्यादिका, भवे भवरूपा वा स्थितिः भवस्थितिर्भवकाल इत्यर्थः १६, 'दोण्हं'ति द्वयानामुभयेषामित्यर्थः, कायस्थितिः सप्ताष्टभवग्रहणरूपा, पृथिव्यादीनामपि साऽस्ति, न चानेन तद्व्यवच्छेदः, अयोगव्यवच्छेदपरत्वात् सूत्राणामिति १७, 'दोण्हे'त्यादि, देवनारकाणां भवस्थितिरेव, देवादेः पुनर्देवादित्वेनानुत्पत्तेरिति १८, 'दुविहे'इत्यादि अद्धा–कालः तत्प्रधानमायुः–कर्मविशेषोऽद्धायुः, भवात्ययेऽपि कालान्तरानुगामीत्यर्थो, यथा मनुष्यायुः, कस्यापि भवात्यय एव नापगच्छत्यपि तु सप्ताष्टभवमात्रं कालमुत्कर्षतोऽनुवर्त्तत इति, तथा भवप्रधानमायुर्भवायुः, यद्भवात्यये अपगच्छत्येव न कालान्तरमनुयाति, यथा देवायुरिति, १९, 'दोण्ह'मित्यादि सूत्रद्वयं भावितार्थमेव २१, 'दुविहे कम्मे'इत्यादि, प्रदेशा एव–पुद्गला एव यस्य वेद्यन्ते न यथा बद्धो रसस्तत्प्रदेशमात्रतया वेद्यं कर्म प्रदेशकर्म, यस्य त्वनुभावो यथाबद्धरसो वेद्यते तदनुभावतो वेद्यं कर्मानुभावकर्मेति २२, 'दो' इत्यादि; यथाबद्धमायुर्यथायुः पाल-

यन्ति–अनुभवन्ति नोपक्रम्यते तदितियावदिति,–'देवा नेरइयावि य असंखवासाउया य तिरिमणुया । उत्तमपुरिसा य तहा चरमसरीरा य निरुवकमा ॥ १ ॥' इति वचने सत्यपि देवनारकयोरेवेह भणनं द्विस्थानकानुरोधादिति । 'दोण्ह'-मित्यादि, संवर्त्तनमपवर्त्तनं संवर्तः स एव संवर्त्तकः, उपक्रम इत्यर्थः, आयुषः संवर्त्तकः आयुःसंवर्त्तक इति २३ । पर्यायाधिकारादेव नियतक्षेत्राश्रितत्वात् क्षेत्रव्यपदेश्यान् पुद्गलपर्यायानभिधित्सुः 'जंबुद्दीवे' इत्यादिना क्षेत्रप्रकरणमाह—

जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं दो वासा [पं० तं०—]बहुसमतुल्ला अविसेसमणाणत्ता अन्नमन्नं णातिवट्टंति आयामविक्खंभसंठाणपरिणाहेणं तं०—भरहे चेव एरवए चेव, एवमेएणमहिलावेणं हिमवए चेव हेरन्नवते चेव, हरिवासे चेव रम्मगवासे चेव, जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरच्छिमपच्चत्थिमेणं दो खित्ता [पं० तं०—]बहुसमतुल्ला अविसेस जाव पुव्वविदेहे चेव अवरविदेहे चेव, जंबूमंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं दो कुराओ [पं० तं०—]बहुसमतुल्लाओ जाव देवकुरा चेव उत्तरकुरा चेव, तत्थ णं दो महतिमहालया महादुमा [पं० तं०—]बहुसमतुल्ला अविसेसमणाणत्ता अन्नमन्नं णाइवट्टंति आयामविक्खंभुच्चत्तोव्वेहसंठाणपरिणाहेणं तं०—कूडसामली चेव जंबू चेव सुदंसणा । तत्थ णं दो देवा महिड्डिया जाव महासोक्खा पलिओवमट्ठितीया परिवसन्ति, तं०—गरुले चेव वेणुदेवे अणाढिते चेव जंबूदीवाहिवती (सू० ८६)

सुगमं चैतत्, नवरमिह जम्बूद्वीपप्रकरणं परिपूर्णचन्द्रमण्डलाकारं जम्बूद्वीपं तन्मध्ये मेरुं उत्तरदक्षिणतः क्रमेण

१ देवा नैरयिका अपि च असंख्यवर्षायुष्काश्च तिर्यग्मनुष्याः । उत्तमपुरुषाश्च तथा चरमशरीराश्च निरुपक्रमा. ॥ १ ॥

वर्षाणि च स्थापयित्वा, तद्यथा,—'[1]भरहं हेमवयंति य हरिवासंति य महाविदेहंति । रम्मय एरन्नवयं एरवयं चेव वासाइं ॥ १ ॥' ति, तथा वर्षान्तरेषु वर्षधरपर्वतान् कल्पयित्वा, तद्यथा—'हिमवंत १ महाहिमवंत २ पव्वया निसढ ३ नीलवंता य ४ । रुप्पी ५ सिहरी ६ एए वासहरगिरी मुणेयव्वा ॥ १ ॥' इति सर्वमवबोद्धव्यमिति । मन्दरस्य—मेरोः उत्तरा च दक्षिणा च उत्तरदक्षिणे तयोरुत्तरदक्षिणयोरिति वाक्ये उत्तरदक्षिणेनेति स्याद्, एनप्रत्ययविधानादिति, द्वे वर्षे—क्षेत्रे प्रज्ञप्ते जिनैः, समतुल्यशब्दः सदृशार्थः अत्यन्तं समतुल्ये बहुसमतुल्ये प्रमाणतः अविशेषे—अविलक्षणे नगनगरनद्यादिकृतविशेषरहिते अनानात्वे—अवसर्पिण्यादिकृतायुरादिभावभेदवर्जिते, किमुक्तं भवतीत्याह—'अन्योऽन्यं' परस्परं नातिवर्त्तेते, इतरेतरं न लङ्घयत इत्यर्थः, कैरित्याह—'आयामेन' दैर्घ्येण 'विष्कम्भेन' पृथुत्वेन 'संस्थानेन' आरोपितज्याधनुराकारेण 'परिणाहेन' परिधिनेति, इह च द्वन्द्वैकवद्भावः कार्य इति, अथवा बहुसमतुल्ये आयामतः, तथाहि—भरतपर्यन्तश्रेणीयं '[2]चोद्दस य सहस्साइं सयाइँ चत्तारि एगसयराइं । भरहद्धुत्तरजीवा छा य कला ऊणिया किंचि ॥ १ ॥' कला च योजनस्यैकोनविंशतितमो भाग इति $१४४७१\frac{६}{१९}$, एरवतेऽप्येवं । तथा अविशेषे विष्कम्भतः, तथाहि—'[3]पंच सए छव्वीसे छच्च कला वित्थडं भरहवासं'ति, $५२६\frac{६}{१९}$ अयमेव चैरवतस्यापीति, अनानात्वे संस्थानतः अन्योऽन्यं नातिवर्त्तेते, परिणाहतः परिणाहश्च ज्याधनुःपृष्ठयोर्यत्प्रमाणं, तत्र ज्याप्रमाणमुक्तं, धनुः—

---

१ भरतं हैमवतं हरिवर्षं महाविदेहमिति च । रम्यगैरण्यवतं ऐरवतं चैव वर्षाणि ॥ १ ॥ हिमवादाद्या वर्षधरगिरय एते २ चतुर्दश सहस्राणि चत्वारि शतानि एकसप्तत्यधिकानि भरतार्द्धोत्तरजीवा षड्‌ कला ऊना. किंचित् ॥ १ ॥ ३ पंच शतानि षड्विंशत्यधिकानि षट्कला विस्तर भरतवर्ष. ५२६–६–विस्तारः.

पृष्ठप्रमाणं त्विदम्—'चोद्दस य सहस्साइं पंचेव सयाइं अट्ठवीसाइं । एगारस य कलाओ धणुपुट्ठं उत्तरद्धस्स ॥ १ ॥' १४५२८$\frac{11}{19}$ । यथा च भरतस्यैरवतस्यापि तथैवेति । एकार्थिकानि वैतानि पदानि, भृशार्थत्वाच्च न पुनरुक्ततेति, उक्तं च —"अनुवादादरवीप्साभृशार्थविनियोगहेत्वसूयासु । ईषत्सम्भ्रमविस्मयगणनास्मरणेष्वपुनरुक्तम् ॥ १ ॥" इति, तद्यथा, 'भरहे चेवे'त्यादि, 'उत्तरदाहिणेणं'त्येतस्य पाठस्य यथासङ्ख्यन्यायानाश्रयणाद् यथासत्तिन्यायाश्रयणाच्च जम्बूद्वीपस्य दक्षिणे भागे भरतमाहिमवतः, तस्यैवोत्तरे भागे ऐरवतं शिखरिणः परत इति, 'एव'मिति भरतैरवतवत् 'एतेनाभिला-पेन' 'जंबूद्दीवे दीवे मंदरस्से'त्यादिना उच्चारणेनापरं सूत्रद्वयं वाच्यं, तयोश्चायं विशेषः—'हेमवए चेवे'त्यादि, तत्र हैमवतं दक्षिणतो हिमवन्महाहिमवतोर्मध्ये हिरण्यवतमुत्तरतः रुक्मिशिखरिणोरन्तः हरिवर्षं दक्षिणतो महाहिमवन्निषध-योरन्तः रम्यकवर्षं चोत्तरतो नीलरुक्मिणोरन्तरिति, 'जंबूद्दीवे'इत्यादि, 'पुरच्छिमपच्चत्थिमेणं'ति पुरस्तात्–पूर्वस्यां दिशि पश्चात्–पश्चिमायामित्यर्थः, यथाक्रमं, पूर्वश्चासौ विदेहश्चेति पूर्वविदेहः, एवमपरविदेह इति, एतेषां चायामादि ग्रन्थान्तरादवसेयमिति । 'जंबू'इत्यादि, दक्षिणेन देवकुरवः उत्तरेण उत्तरकुरवः, तत्र आद्या विद्युत्प्रभसौमनसाभिधा-नवक्षस्कारपर्वताभ्यां गजदन्ताकाराभ्यामावृताः, इतरे तु गन्धमादनमाल्यवद्भ्यामावृताः, उभये चामी अर्द्धचन्द्राकाराः दक्षिणोत्तरतो विस्तृताः, तत्प्रमाणं चेदम्—'अट्ठसया बायाला एक्कारस सहस दो कलाओ य । विक्खंभो य कुरूणं ते-

१ चतुर्दश सहस्राणि पंचैव शतानि अष्टाविंशत्यधिकानि एकादश च कला धनु:पृष्ठं उत्तरार्द्धस्य. १४५२८–११ धनु:पृष्ठं. २ एकादश सहस्राणि अष्ट शतानि द्विचत्वारिंशदधिकानि द्वे कले च विष्कम्भस्तु देवकुरूणा त्रिपंचाशत्सहस्राणि जीवाऽनयोः ॥ १ ॥ ११८४२–२ विष्कम्भः ५३००० जीवा.

वन्नसहस्स जीवा सिं ॥ १ ॥" पूर्वापरायामाश्चैता इति, 'महइमहालय'त्ति महान्तौ गुरू 'अती'ति अत्यन्तं महसां—तेजसां महानां वा—उत्सवानामालयौ—आश्रयौ महातिमहआलयौ महातिमहालयौ वा समयभाषया महान्तावित्यर्थः, महाद्रुमौ प्रशस्ततया आयामो—दैर्घ्यं विष्कम्भो—विस्तारः उच्चत्वम्—उच्छ्रयः उद्वेधो—भुवि प्रवेशः संस्थानम्—आकारः परिणाहः—परिधिरिति, तत्रानयोः प्रमाणम्—"[1]रयणमया पुप्फफला विक्खंभो अट्ठ अट्ठ उच्चत्तं । जोयणमद्धुव्वेहो खंधो दोजोयणुव्विद्धो ॥ १ ॥ दो कोसे विच्छिन्नो विडिमा छज्जोयणाणि जंबूए । चाउद्दिसिंपि साला पुव्विल्ले तत्थ सालंमि ॥ २ ॥ भवणं कोसपमाणं सयणिज्जं तत्थऽणाढियसुरस्स । तिसु पासाया सालेसु तेसु सीहासणा रम्मा ॥ ३ ॥" इति, शाल्मल्यामप्येवमेवेति, कूटाकारा—शिखराकारा शाल्मली कूटशाल्मलीति संज्ञा, सुष्ठु दर्शनमस्या इति सुदर्शनेतीयमपि संज्ञेति, 'तत्थ'त्ति तयोर्महाद्रुमयोः 'महे'त्यादि महती ऋद्धिः—आवासपरिवाररत्नादिका ययोस्तौ महर्द्धिकौ यावद्ग्रहणात् 'महज्जुइया महाणुभागा महायसा महाबल'त्ति, तत्र द्युतिः—शरीराभरणदीप्तिः अनुभागः—अचिन्त्या शक्तिः—वैक्रियकरणादिका यशः—ख्यातिः बलं—सामर्थ्यं शरीरस्य सौख्यम्—आनन्दात्मकं, 'महेसक्खा' इति क्वचित्पाठः, महेशौ—महेश्वरावित्याख्या ययोस्तौ मेहशाख्याविति, पल्योपमं यावत् स्थितिः—आयुर्ययोस्तौ तथा । गरुडः—सुपर्णकुमारजातीयः वेणुदेवो नाम्ना, अणाढिउत्ति नाम्ना ॥

---

१ रत्नमयानि पुष्पफलानि अष्ट विष्कम्भोऽष्ट उच्चत्वं अर्द्धयोजनमुद्वेधः स्कन्धो द्वियोजनोद्वेध. ॥ १ ॥ क्रोशद्वयं विस्तीर्णो विटपो जम्ब्वाः शाखा षट् योजना चतुर्दिशमपि शाला. पौरस्त्या तत्र शालाया ॥ २ ॥ भवनं क्रोशप्रमाणं शयनीयं तत्रानादृतसुरस्य तिसृषु प्रासादा शालासु तासु सिंहासनानि रम्याणि ॥ ३ ॥

जंबूमंदरस्स पव्वयस्स य उत्तरदाहिणेणं दो वासहरपव्वया [पं० तं०—] बहुसमतुल्ला अविसेसमणाणत्ता अन्नमन्नं णातिवट्टंति आयामविक्खंभुच्चत्तोव्वेहसंठाणपरिणाहेणं, तंजहा—चुल्लहिमवंते चेव सिहरिच्चेव, एवं महाहिमवंते चेव रुप्पिच्चेव, एवं णिसढे चेव णीलवंते चेव, जंबूमंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं हेमवंतेरण्णवतेसु वासेसु दो वट्टवेतड्ढपव्वता [पं० तं०—] बहुसमतुल्ला अविसेसमणाणत्ता जाव सद्दावाती चेव वियडावाती चेव, तत्थ णं दो देवा महिड्ढिया जाव पलिओवमट्ठितीया परिवसंति तं०—साती चेव पभासे चेव, जंबूमंदरस्स उत्तरदाहिणेणं हरिवासरम्मतेसु वासेसु दो वट्टवेयड्ढपव्वया [पं० तं०—] बहुसम० जाव गंधावाती चेव मालवंतपरियाए चेव, तत्थ णं दो देवा महिड्ढिया चेव जाव पलिओवमट्ठितीया परिवसंति, तं०—अरुणे चेव पउमे चेव, जंबूमंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं देवकुराए पुव्वावरे पासे एत्थ णं आसक्खंधगसरिसा अद्धचंदसंठाणसंठिया दो वक्खारपव्वया पं० तं०—बहुसमा जाव सोमणसे चेव विज्जुप्पभे चेव, जंबूमंदर० उत्तरेणं उत्तरकुराए पुव्वावरे पासे एत्थ णं आसक्खंधगसरिसा अद्धचंदसंठाणसंठिया दो वक्खारपव्वया पं० तं०—बहु० जाव गंधमायणे चेव मालवंते चेव, जंबूमंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं दो दीहवेयड्ढपव्वया पं० तं०—बहुसमतुल्ला जाव भारहे चेव दीहवेयड्ढे एरावते चेव दीहवेयड्ढे, भारहए णं दीहवेयड्ढे दो गुहाओ पं० तं०—बहुसमतुल्लाओ अविसेसमणाणत्ताओ अन्नमन्नं णातिवट्टंति आयामविक्खंभुच्चत्तसंठाणपरिणाहेणं, तं०—तिमिसगुहा चेव खंडगप्पवायगुहा चेव, तत्थ णं दो देवा महिड्ढिया जाव पलिओवमट्ठितीया परिवसंति, तं०—कयमालए चेव नट्टमालए चेव, एरावयए णं दीहवेयड्ढे दो गुहाओ पं० तं०—जाव कयमालए चेव नट्टमालए चेव। जंबूमंदरस्स पव्व-

यस्स दाहिणेणं चुल्लहिमवंते वासहरपव्वए दो कूडा पं० तं०—वहुसमतुल्ला जाव विक्खंभुच्चत्तसंठाणपरिणाहेणं, तं० —चुल्लहिमवंतकूडे चेव वेसमणकूडे चेव, जंवूमंदरदाहिणेणं महाहिमवंते वासहरपव्वए दो कूडा पं० तं०—वहुसम० जाव महाहिमवन्तकूडे चेव वेरुलियकूडे चेव, एवं निसढे वासहरपव्वए दो कूडा पं० तं०—वहुसमा० जाव निसढकूडे चेव रुयगप्पभे चेव। जंवूमंदर० उत्तरेणं नीलवंते वासहरपव्वए दो कूडा पं० तं०—वहुसम० जाव तं०—नीलवंतकूडे चेव उवदंसणकूडे चेव, एवं रुप्पिमि वासहरपव्वए दो कूडा पं० वहुसम० जाव तं०—रुप्पिकूडे चेव मणिकंचणकूडे चेव, एवं सिहरिंमि वासहरपव्वते दो कूडा पं० तं०—वहुसम० जाव तं०—सिहरिकूडे चेव तिगिछिकूडे चेव (सू० ८७)

'जंवू' इत्यादि, वर्ष—क्षेत्रविशेषं धारयतो—व्यवस्थापयत इति वर्षधरौ 'चुल्लो'त्ति महदपेक्षया लघुर्हिमवान् चुल्लहिमवान् भरतानन्तरः, शिखरी पुनर्यत्परमैरवतम्, तौ च पूर्वापरतो लवणसमुद्राववद्धावायामतश्च '[1]चउवीस सहस्साइं णव य सए जोयणाण वत्तीसे। चुल्लहिमवंतजीवा आयामेणं कलद्धं च ॥ १ ॥' २४९३२ $\frac{1}{38}$ एवं शिखरिणोऽपि, तथा भरतद्विगुणविस्तारौ योजनशतोच्छ्रायौ पञ्चविंशतियोजनावगाढौ आयतचतुरस्रसंस्थानसंस्थितौ, परिणाहस्तु तयोः '[2]पणयालीस सहस्सा सयमेगं नव य वारस कलाओ। अद्धं कलाएँ हिमवंतपरिरओ सिहरिणो चेव ॥ १ ॥' त्ति, ४५१०९ $\frac{12}{19}$ $\frac{1}{38}$ 'एव'मिति यथा हिमवच्छिखरिणौ 'जंबुदीवे'त्यादिनाऽभिलापेनोक्तौ एवं महाहिमवदादयोऽपीति, तत्र

---

१ चतुर्विंशति सहस्राणि नव च शतानि द्वात्रिंशच्च योजनाना क्षुल्लहिमवज्जीवाऽऽयामेन कलार्द्धं च. २४९३२ $\frac{1}{38}$ हि० जीवा. २ पंचचत्वारिंशत्सहस्राणि एकं शतं नवाधिकं द्वादश च कला। कलाया अर्द्धं च हिमवत्परिरय शिखरिणश्चैव ॥ १ ॥ हि० परि० ४५१०९—$\frac{12}{19}$—$\frac{1}{38}$.

महाहिमवाँल्लघ्व्यपेक्षया, स च दक्षिणतः रुक्मी चोत्तरतः, एवमेव निषधनीलवन्तौ, नवरं एतेषामायामादयो विशेषतः क्षेत्रसमासाद् अवसेयाः, किञ्चित्तु तद्गाथाभिरेवोच्यते—'पंचसए छव्वीसे छच्च कला वित्थडं भरहवासं। दससय बावन्नऽहिया बारस य कलाओ हिमवंते ॥ १ ॥ हेमवए पंचहिया इगवीससया उ पंच य कलाओ। दसहियबायालसया दस य कलाओ महाहिमवे ॥ २ ॥ हरिवासे इगवीसा चुलसीइ सया कला य एक्का य। सोलससहस्स अट्ठ य बायाला दो कला णिसढे ॥ ३ ॥ तेत्तीसं च सहस्सा छच्च सया जोयणाण चुलसीया। चउरो य कला सकला महाविदेहस्स विक्खंभो ॥ ४ ॥ जोयणसयमुव्विद्धा कणगमया सिहरिचुल्लहिमवंता। रुप्पिमहाहिमवंता दुसउच्चा रुप्पकणगमया ॥ ५ ॥ चत्तारि जोयणसए उव्विद्धा णिसढणीलवन्ता य। णिसहो तवणिज्जमओ वेरुलिओ नीलवंतगिरी ॥ ६ ॥ उस्सेहचउब्भागो ओगाहो पायसो नगवराणं। वट्टपरिही उ तिउणो किंचूणछभायजुत्तो य ॥ ७ ॥' त्ति, चतुरस्रपरिधिस्तु आयामविष्कम्भद्विगुण इति। 'जंबू' इत्यादि 'दो वट्टवेयड्ढपव्वय'त्ति, द्वौ वृत्तौ पल्याकारत्वाद् वैताढ्यौ नामतः तौ च तौ पर्वतौ चेति वि-

---

१ षड्विंशत्यधिकानि पंच शतानि पट् च कला विस्तृतं भरतक्षेत्रं। द्विपंचाशदधिकानि दश शतानि द्वादश च कला हिमवत. ॥ १ ॥ हैमवते पंचाधिकान्येकविंशतिशतानि पंच च कलाः। दशाधिकानि द्विचत्वारिंशच्छतानि दश च कलाः महाहिमवति ॥ २ ॥ हरिवर्षे एकविंशत्यधिकानि चतुरशीतिः शतानि कला चैका षोडशसहस्राणि अष्टशताधिकानि द्विचत्वारिंशत् द्वे च कले निषधे ॥ ३ ॥ त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि षट् शतानि चतुरशीत्यधिकानि योजनानां। चतस्रश्च कलाः सकला. महाविदेहस्य विष्कम्भ. ॥ ४ ॥ शतयोजनोच्चौ कनकमयौ शिखरिक्षुल्लहिमवन्तौ। रुक्मिमहाहिमवन्तौ द्विशतोच्चौ रूप्यकनकमयौ ॥ ५ ॥ योजनचतु शतोच्चौ निषधनीलवन्तौ निषधस्तपनीयमयो वैडूर्यो नीलवान् गिरि. ॥६॥ उत्सेधचतुर्भागोऽवगाह प्रायशो नगवराणा। वृत्तपरिरयस्त्रिगुण किंचिदूनषड्भागयुक्त इति ॥ ७॥

ग्रहः, सर्वतः सहस्रपरिमाणौ रजतमयौ, तत्र हैमवते शब्दापाती, उत्तरतस्तु ऐरण्यवते विकटापातीति, 'तत्थ'त्ति तयो-
वृत्तवैताढ्ययोः क्रमेण स्वातिप्रभासौ देवौ वसतः, तद्भवनभावादिति । एवं हरिवर्षे गन्धापाती रम्यग्वर्षे माल्यवत्-
पर्यायो देवौ च क्रमेणैवेति ॥ 'जंबू' इत्यादि 'पुव्वावरे पासे'त्ति, पार्श्वशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् पूर्वपार्श्वेऽपरपार्श्वे
च, किंभूते?—'एत्थ'त्ति प्रज्ञापकेनोपदर्श्यमाने क्रमेण सौमनसविद्युत्प्रभौ प्रज्ञप्तौ, किम्भूतौ?—अश्वस्कन्धसदृशावादौ
निम्नौ पर्यवसान उन्नतौ, यतो निषधसमीपे चतुःशतोच्छ्रितौ मेरुसमीपे तु पञ्चशतोच्छ्रिताविति, आह च—"वासहर-
गिरितेणं रुंदा पंचेव जोयणसयाइं । चत्तारिसउव्विद्धा ओगाढा जोयणाण सयं ॥ १ ॥ पंचसए उव्विद्धा ओगाढा पंच
गाउयसयाइं । अंगुलअसंखभागो विच्छिन्ना मंदरंतेणं ॥ २ ॥ वक्खारपव्वयाणं आयामो तीस जोयणसहस्सा । दोन्नि
य सया णवहिया छच्च कलाओ चउण्हं पि ॥ ३ ॥" त्ति, 'अवड्ढचंद'त्ति अपकृष्टमर्द्धं चन्द्रस्यापार्द्धचन्द्रस्तस्य यत्सं-
स्थानम्—आकारो गजदन्ताकृतिरित्यर्थः, तेन संस्थितावपार्द्धचन्द्रसंस्थानसंस्थितौ, अर्द्धचन्द्रसंस्थानसंस्थिताविति क्वचि-
त्पाठः, तत्र अर्द्धशब्देन विभागमात्रं विवक्ष्यते, नतु समप्रविभागतेति, ताभ्यां चार्द्धचन्द्राकारा देवकुरवः कृता, अत एव
वक्षाराकारक्षेत्रकारिणौ पर्वतौ वक्षारपर्वताविति । 'जंबू' इत्यादि तथैव, नवरं अपरपार्श्वे गन्धमादनः पूर्वपार्श्वे माल्य-
वानिति । 'दो दीहवेयड्ढ'त्ति, वृत्तवैताढ्यव्यवच्छेदार्थं दीर्घग्रहणं, वैताढ्यौ विजयाढ्यौ वेति संस्कारः, तौ च भरतैरा-

---

१ वर्षधरगिर्यन्ते विस्तृताः पञ्चैव योजनशतानि चतुःशतोच्चाः योजनानां शतमवगाढाः ॥१॥ २ पञ्चशतोद्वेधाः पंचशतगव्यूतावगाढाः । अङ्गुलासंख्यभागविस्तीर्णा मन्दरसमीपे ॥ २ ॥ ३ वक्षस्कारपर्वतानामायामस्त्रिंशद्योजनसहस्राणि द्वे शते नवाधिके षट्च कलाः चतुर्णामपि ॥ ३ ॥

वतयोर्मध्यभागे पूर्वापरतो लवणोदधिं स्पृष्टवन्तौ पञ्चविंशतियोजनोच्छ्रितौ तत्पादावगाढौ पञ्चाशद्विस्तृतौ आयतसं-
स्थितौ सर्वराजतावुभयतो वहिः काञ्चनमण्डनाङ्काविति, आह च—“[1]पणुवीसं उविद्धो पन्नासं जोयणाण विच्छिन्नो ।
वेयड्ढो रययमओ भारहखेत्तस्स मज्झम्मि ॥ १ ॥” त्ति, ‘भारहए णं’मित्यादि, वैताढ्येऽपरतस्तमिश्रागुहा गिरिविस्ता-
रायामा द्वादशयोजनविस्ताराऽष्टयोजनोच्छ्रया आयतचतुरस्रसंस्थाना विजयद्वारप्रमाणद्वारा वज्रकपाटपिहिता बहुमध्ये
द्वियोजनान्तराभ्यां त्रियोजनविस्ताराभ्यामुन्मग्नजलानिमग्नजलाभिधानाभ्यां नदीभ्यां युक्ता, तद्वत् पूर्वतः खण्डप्रपाता
गुहेति । ‘तत्थ णं’ति तयोः तमिस्रायां गुहायां कृतमाल्यक इतरस्यां नृत्तमालक इति । ‘एरावए’इत्यादि तथैव । ‘जंबू’
इत्यादि, हिमवद्वर्षधरपर्वते ह्येकादश कूटानि सिद्धायतन १ क्षुल्लहिमवत् २ भरत ३ इला ४ गङ्गा ५ श्री ६ रोहितांशा
७ सिन्धु ८ सुरा ९ हैमवत १० वैश्रमण ११ कूटाभिधानानि भवन्ति, पूर्वदिशि सिद्धायतनकूटं ततः क्रमेणापरतोऽ-
न्यानि सर्वरत्नमयानि स्वनामदेवतास्थानानि पञ्चयोजनशतोच्छ्रयाणि तावदेव मूले विस्तृतानि उपरि तदर्द्धविस्तृतानि,
आद्ये सिद्धायतनं पञ्चाशद्योजनायामं तदर्द्धविष्कम्भं षट्त्रिंशदुच्चं अष्टयोजनायामैश्चतुर्योजनविष्कम्भप्रवेशैस्त्रिभिर्द्वारैरु-
पेतं जिनप्रतिमाष्टोत्तरशतसमन्वितं, शेषेषु प्रासादाः सार्द्धद्विषष्टियोजनोच्चास्तदर्द्धविस्तृतास्तन्निवासिदेवतासिंहासनवन्त
इति । इह तु प्रकृतनगनायकनिवासभूतत्वाद्देवनिवासभूतानां तेषां मध्ये आद्यत्वाच्च हिमवत्कूटं गृहीतं सर्वान्तिमत्वाच्च
वश्रवणकूटं द्विस्थानकानुरोधेनेति, आह च—“[2]कत्थइ देसग्गहणं कत्थइ घेप्पंति निरवसेसाइं । उक्कमकमजुत्ताइं कार-

१ पञ्चविंशतिरुद्वेध पंचाशद्योजनाना विस्तीर्णः । वैताढ्यो रजतमयो भरतक्षेत्रस्य मध्ये ॥ १ ॥ २ कुत्रचिद्देशग्रहणं क्वापि गृह्यन्ते निरवशेषाणि । उत्क्रमक्रम-
युक्तानि कारणवशतो नियुक्तानि ॥ १ ॥

णवसओ निउत्ताइं ॥ १ ॥" ति कूटसङ्ग्रहश्चायं—"वेयड्ढ ९ मालवंते ९ विज्जुप्पह ९ निसह ९ णीलवंते य ९। णव णव कूडा भणिया एकारस सिहरि ११ हिमवंते ११ ॥ १ ॥ रुप्पि ८ महाहिमवंते ८ सोमणसे ७ गंधमायणनगे य ७। अ-ट्ठऽट्ठ सत्त सत्त य वक्खारगिरीसु चत्तारि ॥ २ ॥" त्ति। 'जंबू' इत्यादि, महाहिमवति ह्यष्टौ कूटानि, सिद्ध १ महाहि-मवत् २ हैमवत् ३ रोहिता ४ ह्री ५ हरिकान्ता ६ हरि ७ वैडूर्य ८ कूटाभिधानानि, द्वयग्रहणे च कारणमुक्तमिति। 'एव'-मित्यादि, एवंकरणात् 'जंबू' इत्यादिरभिलापो दृश्यः, निषधवर्षधरपर्वते हि सिद्ध १ निषध २ हरिवर्ष ३ प्राग्विदेह ४ हरि ५ धृति ६ शीतोदा ७ अपरविदेह ८ रुचकाख्यानि ९ स्वनामदेवतानि नव कूटानि, इहापि द्वितीयान्त्ययोर्ग्रहणं प्राग्वद् व्याख्येयमिति। 'जंबू'इत्यादि, नीलवर्षधरपर्वते हि सिद्ध १ नील २ पूर्वविदेह ३ शीता ४ कीर्त्ति ५ नारीकान्ता-६ ऽपरविदेह ७ रम्यक ८ उपदर्शना ९ ख्यानि नव कूटानि, इहापि द्वितीयान्त्यग्रहणं प्राग्वदिति। 'एव'मित्यादि, रु-क्मिवर्षधरे हि सिद्ध १ रुक्मि २ रम्यक ३ नरकान्ता ४ बुद्धि ५ रौप्यकूला ६ हैरण्यवत् ७ मणिकाञ्चनकूटा ८ ख्यानि अष्ट कूटानि, द्वयाभिधानं च प्राग्वदिति। 'एव'मित्यादि शिखरिणि हि वर्षधरे सिद्ध १ शिखरि २ हैरण्यवत ३ सुरा-देवी ४ रक्ता ५ लक्ष्मी ६ सुवर्णकूला ७ रक्तोदा ८ गन्धापाति ९ ऐरावती १० तिगिञ्छिकूटा ११ ख्यानि एकादश कूटानि, इहापि द्वयोर्ग्रहणं तथैवेति ॥

---

१ वैताढ्ये माल्यवति। विद्युत्प्रभे निषधे नीलवति च नव नव कूटानि भणितानि एकादश शिखरि हिमवति ॥ १ ॥ रुक्मिमहाहिमवतोः सौमनसगन्धमादन-नगयोः। अष्टाष्ट सप्त सप्त च वक्षस्कारगिरिषु चत्वारि ॥ २ ॥

जंबूमंदर० उत्तरदाहिणेणं चुल्लहिमवंतसिहरीसु वासहरपव्वएसु दो महद्दहा पं० तं०—बहुसमतुल्ला अविसेसमणाणत्ता अण्णमण्णं णातिवट्टंति, आयामविक्खंभउव्वेहसंठाणपरिणाहेणं, तं०—पउमद्दहे चेव पुंडरीयद्दहे चेव, तत्थ णं दो देवयाओ महिड्डियाओ जाव पलिओवमट्ठितीयाओ परिवसंति, तं०—सिरी चेव लच्छी चेव, एवं महाहिमवंतरुप्पीसु वासहरपव्वएसु दो महद्दहा पं० तं०—बहुसम० जाव तं०—महापउमद्दहे चेव महापोंडरीयद्दहे चेव, देवताओ हिरिच्चेव बुद्धिच्चेव, एवं निसढनीलवंतेसु तिगिछिद्दहे चेव केसरिद्दहे चेव, देवताओ धिती चेव कित्तिच्चेव, जंबूमंदर० दाहिणेणं महाहिमवंताओ वासहरपव्वयाओ महापउमद्दहाओ दहाओ दो महाणईओ पवहंति, तं०—रोहियच्चेव हरिकंतच्चेव, एवं निसढाओ वासहरपव्वताओ तिगिंछिद्दहाओ दो म० तं०—हरिच्चेव सीओअच्चेव, जंबूमंदर० उत्तरेणं नीलवंताओ वासहरपव्वताओ केसरिद्दहाओ दो महानईओ पवहंति, तं०—सीता चेव नारिकंता चेव, एवं रुप्पीओ वासहरपव्वताओ महापोंडरीयद्दहाओ दो महानईओ पवहंति, तं०—णरकंता चेव रुप्पकूला चेव, जंबूमंदरदाहिणेणं भरहे वासे दो पवायद्दहा पं० तं०—बहुसम० तं०—गंगप्पवातद्दहे चेव सिंधुप्पवायद्दहे चेव । एवं हिमवए वासे दो पवायद्दहा पं० तं० —बहु० तं०—रोहियप्पवातद्दहे चेव रोहियंसपवातद्दहे चेव, जंबूमंदरदाहिणेणं हरिवासे वासे दो पवायद्दहा पं० बहुसम० तं०—हरिपवातद्दहे चेव हरिकंतपवातद्दहे चेव, जंबूमंदरउत्तरदाहिणेणं महाविदेहवासे दो पवायद्दहा पं० बहुसम० जाव सीअप्पवातद्दहे चेव सीतोदप्पवायद्दहे चेव, जंबूमंदरस्स उत्तरेणं रम्मए वासे दो पवायद्दहा पं० तं०—बहु० जाव नरकंतप्पवायद्दहे चेव णारीकंतप्पवायद्दहे चेव, एवं हेरन्नवते वासे दो पवायद्दहा पं० तं०—बहु० सुवन्नकूलप्पवायद्दहे

चेव रुप्पकूलप्पवायद्दहे चेव, जंबूमंदरउत्तरेणं एरवए वासे दो पवायद्दहा पं० बहु० जाव रत्तप्पवायद्दहे चेव रत्तावइप्पवायद्दहे चेव, जंबूमंदरदाहिणेणं भरहे वासे दो महानईओ पं० बहु० जाव गंगा चेव सिंधू चेव, एवं जधा पवातद्दहा एवं णईओ भाणियव्वाओ, जाव एरवए वासे दो महानईओ पं०—बहुसमतुल्लाओ जाव रत्ता चेव रत्तवती चेव॥(सू०८८)

'जंबू'इत्यादि, इह च हिमवदादिषु षट्सु वर्षधरेषु क्रमेणैते पद्मादयः षडेव ह्रदाः, तद्यथा—"[1]पउमे य १ महापउमे २ तिगिंछी ३ केसरी ४ दहे चेव । हरए महपुंडरिए ५ पुंडरीए चेव य ६ दहाओ ॥ १ ॥" हिमवत उपरि बहुमध्यभागे पद्महृद इति पद्महृदनामा ह्रदः, एवं शिखरिण†ः पौण्डरीकः, तौ च पूर्वापरायतौ सहस्रं पञ्चशतविस्तृतौ चतुष्कोणौ दशयोजनावगाढौ रजतकूलौ वज्रमयपाषाणौ तपनीयतलौ सुवर्णमध्यरजतमणिवालुकौ चतुर्दशमणिसोपानौ शुभावतारौ तोरणध्वजच्छत्रादिविभूषितौ नीलोत्पलपुण्डरीकादिचितौ विचित्रशकुनिमत्स्यविचरितौ षट्पदपटलोपभोग्याविति । 'तत्थ णं'ति, तयोः—महाह्रदयोर्द्वे देवते परिवसतः, पद्महृदे श्रीः पौण्डरीके लक्ष्मीः, ते च भवनपतिनिकायाभ्यन्तरभूते, पल्योपमस्थितिकत्वाद्, व्यन्तरदेवीनां हि पल्योपमार्द्धमेवायुरुत्कर्षतोऽपि भवति, भवनपतिदेवीनां तूत्कर्षतोऽर्द्धपञ्चमपल्योपमान्य*ायुर्भवतीति, आह च—"[2]अद्धुट्ठ अद्धपंचम पलिओवम असुरजुयलदेवीणं । सेस

१ पद्मो महापद्मश्च तिगिच्छी केशरी ह्रदश्चैव । ह्रदो महापुण्डरीक पुण्डरीकश्चैव च ह्रदाः ॥ १ ॥ † शिखरिपर्वतस्योपरि बहुमध्यभागे ह्रदः प्र. अधिकम् ।
* निर्मलकेवलालोकालोकितत्रिभुवनश्रीजिनराजपरिभावितानि आ० प्र. अधिकम्. २ सार्धत्रयार्धपंचमपल्योपमानि असुरयुगलदेवीनां शेषाणा

वणदेवयाणं देसूणं अद्धपलियमुक्कोसं ॥ १ ॥" त्ति, तयोश्च महाह्रदयोर्मध्ये योजनमाने पद्मे अर्द्धयोजनवाहल्ये दशावगाहे जलान्ताद् द्विक्रोशोच्छ्रये वज्र १ रिष्ठ २ वैडूर्य ३ मूल १ कन्द २ नाले वैडूर्य १ जाम्बूनद २मयबाह्या१भ्यन्तर२पत्रे कनककर्णिके तपनीयकेसरे, तयोः कर्णिके अर्द्धयोजनमाने तदर्द्धबाहल्ये तदुपरि देव्योर्भवने इति । 'एव'मित्यादि, महाहिमवति महापद्मो रुक्मिणि तु महापौण्डरीकः, तौ च द्विसहस्रायामौ तदर्द्धविष्कम्भौ द्वियोजनमानपद्मव्यासवन्तौ, तयोर्देवते परिवसतो महापद्मे ह्रीर्महापुण्डरीके बुद्धिरिति । 'एव'मित्यादि, निषधे तिगिंछह्रदे धृतिर्देवता नीलवति केसरिह्रदे कीर्त्तिर्देवता, तौ च ह्रदौ चतुर्द्विसहस्रायामविष्कम्भाविति, भवति चात्र गाथा—"एएसु सुरवहूओ वसंति पलिओवमठितीयाओ । सिरिहिरिधितिकित्तीओ बुद्धीलच्छीसनामाओ ॥ १ ॥" त्ति । 'जंबू' इत्यादि, तत्र रोहिन्नदी महापद्मह्रदाद्दक्षिणतोरणेन निर्गत्य षोडश पञ्चोत्तराणि योजनशतानि सातिरेकाणि दक्षिणतो गिरिणा गत्वा हाराकारधारिणा सातिरेकयोजनद्विशतिकेन प्रपातेन मकरमुखप्रणालेन महाहिमवतो रोहिदभिधानकुण्डे निपतति, मकरमुखजिह्वा योजनमायामेन अर्द्धत्रयोदशयोजनानि विष्कम्भेन क्रोशं बाहल्येन, रोहित्प्रपातकुण्डाच्च दक्षिणतोरणेन निर्गत्य हैमवतवर्षमध्यभागवर्त्तिनं शब्दापातिवृत्तवैताढ्यमर्द्धयोजनेनाप्राप्याष्टाविंशत्या नदीसहस्रैः संयुज्याधो जगतीं विदार्य पूर्वतो लवणसमुद्रमतिगच्छतीति, रोहिन्नदी हि प्रवाहेऽर्द्धत्रयोदशयोजनविष्कम्भा क्रोशोद्वेधा ततः क्रमेण वर्द्धमाना मुखे पञ्चविंशत्यधिकयोजनशतविष्कम्भा सार्द्धद्वियोजनोद्वेधा, उभयतो वेदिकाभ्यां वनखण्डाभ्यां च युक्ता, एवं

१ वनदेवतानां देशोनमर्धपल्यमुत्कृष्टं ॥ १ ॥ २ एतेषु (ह्रदेषु) सुरवध्वो वसन्ति पल्योपमस्थितिकाः । श्रीह्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्मीसनामानः ॥ १ ॥

सर्वा महानद्यः पर्वताः कूटानि च वेदिकादियुक्तानीति, हरिकान्ता तु महापद्महृदादेवोत्तरतोरणेन निर्गत्य पञ्चोत्तराणि षोडश शतानि सातिरेकाणि उत्तराभिमुखी पर्वतेन गत्वा सातिरेकयोजनशतद्वयप्रमाणेन प्रपातेन हरिकान्ताकुण्डे तथैव प्रपतति, मकरमुखजिह्विकाप्रमाणं पूर्वोक्तद्विगुणं, ततः प्रपातकुण्डादुत्तरतोरणेन निर्गत्य हरिवर्षमध्यभागवर्त्तिनं गन्धापातिवृत्तवैताढ्यं योजनेनासम्प्राप्ता पश्चिमाभिमुखीभूता षट्पञ्चाशता सरित्सहस्रैः समग्रा समुद्रमभिगच्छति, इयं च हरिकान्ता प्रमाणतो रोहिन्नदीतो द्विगुणेति। 'एव'मित्यादि, एवमिति 'जंबूद्दीवे'त्याद्यभिलापसूचनार्थः। हरिन्महानदी तिगिंछिहृदस्य दक्षिणतोरणेन निर्गत्य सप्त योजनसहस्राणि चत्वारि चैकविंशत्यधिकानि योजनशतानि सातिरेकाणि दक्षिणाभिमुखी पर्व्वतेन गत्वा सातिरेकचतुर्योजनशतिकेन प्रपातेन हरिकुण्डे निपत्य पूर्वसमुद्रे प्रपतति, शेषं हरिकान्तासमानमिति। शीतोदामहानदी तिगिंछिहृदस्योत्तरतोरणेन निर्गत्य तावन्त्येव योजनसहस्राणि गिरिणा उत्तराभिमुखी गत्वा सातिरेकचतुर्योजनशतिकेन प्रपातेन शीतोदाकुण्डे निपततीति, जिह्विका मकरमुखस्य चत्वारि योजनानि आयामेन पञ्चाशद्विष्कम्भेण योजनं बाहल्येन, कुण्डादुत्तरतोरणेन निर्गत्य देवकुरून् विभजन्ती चित्रविचित्रकूटौ पर्वतौ निषधहृदादींश्च पञ्च हृदान् द्विधा कुर्वती चतुरशीत्या नदीसहस्रैरापूर्यमाणा भद्रशालवनमध्येन मेरुं योजनद्वयेनाप्राप्ता प्रत्यङ्मुखी आवर्त्तमाना अधो विद्युत्प्रभं वक्षारपर्वतं दारयित्वा मेरोरपरतोऽपरविदेहमध्यभागेन एकैकस्माद् विजयादष्टाविंशत्या अष्टाविंशत्या नदीसहस्रैरापूर्यमाणा अधो जयन्तद्वारस्य अपरसमुद्रं प्रविशतीति, शीतोदा हि प्रवाहे पञ्चाशद्योजनविष्कम्भा योजनोद्वेधा ततो मात्रया परिवर्द्धमाना मुखे पञ्चयोजनशतविष्कम्भा दशयोजनोद्वेधेति। 'जंबू' इत्यादि,

शीता महानदी केसरिह्रदस्य दक्षिणतोरणेन विनिर्गत्य कुण्डे पतित्वा मेरोः पूर्वतः पूर्वविदेहमध्येन विजयद्वारस्याधः पूर्वसमुद्रं शीतोदासमानशेषवक्तव्या प्रविशतीति । नारीकान्ता तु उत्तरतोरणेन निर्गत्य रम्यकवर्षं विभजन्ती हरिन्महानदीसमानवक्तव्या रम्यकवर्षमध्येनापरसमुद्रं प्रविशतीति । 'एव'मित्यादि, नरकान्ता महापुण्डरीकह्रदाद्दक्षिणतोरणेन विनिर्गत्य रम्यकवर्षं विभजन्ती हरिकान्तातुल्यवक्तव्या पूर्वसमुद्रमधिगता । रूप्यकूला तु तस्यैवोत्तरतोरणेन विनिर्गत्य ऐरण्यवद्वर्षं विभजन्ती रोहिन्नदीतुल्यवक्तव्या अपरसमुद्रं गच्छतीति । 'जंबू' इत्यादि, 'पवायद्दह'त्ति प्रपतनं प्रपातस्तदुपलक्षितौ ह्रदौ प्रपातह्रदौ, इह यत्र हिमवदादेर्नगात् गङ्गादिका महानदी प्रणालेनाधो निपतति स प्रपातह्रद इति, प्रपातकुण्डमित्यर्थः, 'गंगापवायद्दहे चेव'त्ति हिमवद्वर्षधरपर्वतोपरिवर्त्तिपद्मह्रदस्य पूर्वतोरणेन निर्गत्य पूर्वाभिमुखी पञ्च योजनशतानि गत्वा गङ्गावर्त्तनकूटे आवृत्ता सती पञ्च त्रयोविंशत्यधिकानि योजनशतानि साधिकानि दक्षिणाभिमुखी पर्वतेन गत्वा गङ्गामहानदी अर्द्धयोजनायामया सक्रोशषड्योजनविष्कम्भयाऽर्धक्रोशबाहल्यया जिह्विकया युक्तेन विवृतमहामकरमुखप्रणालेन सातिरेकयोजनशतिकेन च मुक्तावलीकल्पेन प्रपातेन यत्र प्रपतति यश्च षष्टियोजनायामविष्कम्भः किञ्चिन्न्यूननवत्युत्तरशतपरिक्षेपो दशयोजनोद्वेधो नानामणिनिबद्धः यस्य च पूर्वापरदक्षिणासु त्रयस्त्रिसोपानप्रतिरूपकाः सविचित्रतोरणाः मध्यभागे च गङ्गादेवीद्वीपोऽष्टयोजनायामविष्कम्भः सातिरेकपञ्चविंशतिपरिक्षेपः जलान्ताद् द्विक्रोशोच्छ्रितो वज्रमयो गङ्गादेवीभवनेन क्रोशायामेन तदर्द्धविष्कम्भेन किञ्चिदूनक्रोशोच्चेनानेकस्तम्भशतसन्निविष्टेनालङ्कृतोपरितनभागः, यतश्च दक्षिणतोरणेन विनिर्गत्य प्रवाहे सक्रोशषड्योजनविष्कम्भाऽर्द्धक्रोशोद्वेधा गङ्गा उत्त-

रभरतार्द्धं विभजन्ती सप्तभिः नदीसहस्रैरापूर्यमाणा अधः पूर्वतः खण्डप्रपातगुहाया वैताढ्यपर्वतं विदार्य दक्षिणार्द्धभरतं विभजन्ती तन्मध्यभागेन गत्वा पूर्वाभिमुखी आवृत्ता सती चतुर्दशभिर्नदीसहस्रैः समग्रा मुखे सार्द्धद्विषष्टियोजनविष्कम्भा सक्रोशयोजनोद्वेधा जगतीं विदार्य पूर्वलवणसमुद्रं प्रविशति स गङ्गाप्रपातह्रदः, एतदनुसारेण सिन्धुप्रपातह्रदोऽपि व्याख्यातव्यः, अत एव एतौ बहुसमादिविशेषणावायामविष्कम्भोद्वेधपरिणाहैर्भावनीयाविति, सर्व एव प्रपातह्रदा दशयोजनोद्वेधा वक्तव्या इति। यच्चेह वर्षधरनद्यधिकारे गङ्गासिन्धुरोहितांशानां तथा सुवर्णकूलारक्तारक्तवतीनामनभिधानं तद् द्विस्थानकानुरोधात्, तासां हि एकैकस्मात् पर्वतात् त्रयं त्रयं प्रवहतीति द्विस्थानके नावतार इति। 'एव'-मित्यादि, एवमिति प्राग्वत् 'रोहियप्पवायद्दहे चेव'त्ति रोहिद्—उक्तस्वरूपा यत्र प्रपतति यश्च सविंशतिकं योजनशतमायामविष्कम्भाभ्यां किञ्चिन्न्यूनाशीत्यधिकानि त्रीणि शतानि परिक्षेपेण यस्य च मध्यभागे रोहिद्द्वीपः षोडशयोजनायामविष्कम्भः सातिरेकपञ्चाशद्योजनपरिक्षेपः जलान्ताद् द्विक्रोशोच्छ्रितो यश्च रोहिद्देवताभवनेन गङ्गादेवताभवनसमानेन विभूषितोपरितनभागः स रोहित्प्रपातह्रद इति। 'रोहियंसप्पवायद्दहे चेव'त्ति हिमवद्वर्षधरपर्वतोपरिवर्त्तिपद्मह्रदोत्तरतोरणेन निर्गत्य रोहितांशा महानदी द्वे षट्सप्तत्युत्तरे योजनशते सातिरेकं उत्तराभिमुखी पर्वतेन गत्वा योजनायामया अर्द्धत्रयोदशयोजनविष्कम्भया क्रोशबाहल्यया जिह्विकया विवृतमकरमुखप्रणालेन हाराकारेण च सातिरेकयोजनशतिकेन प्रपातेन यत्र प्रपतति यश्च रोहित्प्रपातकुण्डसमानमानः तस्य मध्ये रोहितांशद्वीपो रोहिद्द्वीपसमानमानः रोहितांशाभवनेन प्रागुक्तमानेनालङ्कृतः, यतश्च रोहितांशानदी रोहिन्नदीसमानमाना उत्तरतोरणेन निर्गत्य पश्चिमसमुद्रं

प्रविशति स रोहितांशाप्रपातह्रद इति । 'जंबू' इत्यादि, 'हरिप्पवायद्दहे चेव'त्ति हरिन्नदी प्रागुक्तलक्षणा यत्र निपतति यश्च द्वे शते चत्वारिंशदधिके आयामविष्कम्भाभ्यां सप्त शतानि एकोनपष्ट्यधिकानि परिक्षेपेण यस्य च मध्यभागे हरिदेवताद्वीपः द्वात्रिंशद्योजनायामविष्कम्भः एकोत्तरशतपरिक्षेपः जलान्ताद् द्विक्रोशोच्छ्रितो हरिदेवताभवनभूषितोपरितनभागोऽसौ हरित्प्रपातह्रद इति । 'हरिकंतप्पवायद्दहे चेव'त्ति हरिकान्तोक्तरूपा महानदी यत्र निपतति यश्च हरित्कुण्डसमानो हरिद्द्वीपसमानेन हरिकान्तादेवीद्वीपेन सभवनेन भूषितमध्यभागः स हरिकान्ताप्रपातह्रद इति । 'जंबू' इत्यादि, 'सीयप्पवायद्दहे चेव'त्ति यत्र नीलवतः शीता निपतति यश्च चत्वार्यशीत्यधिकानि योजनशतानि आयामविष्कम्भाभ्यां पञ्चदशाष्टादशोत्तराणि विशेषन्यूनानि परिक्षेपेण यस्य च मध्ये शीताद्वीपश्चतुःषष्टियोजनायामविष्कम्भो द्व्युत्तरयोजनशतद्वयपरिक्षेपः जलान्ताद् द्विक्रोशोच्छ्रितः शीतादेवीभवनेन विभूषितोपरितनभागः स शीताप्रपातह्रद इति, 'सीतोदप्पवायद्दहे चेव'त्ति यत्र निषधाच्छीतोदा निपतति स शीतोदाप्रपातह्रदः शीताप्रपातह्रदसमानः स शीतादेवीद्वीपभवनसमानशीतोदादेवीद्वीपभवनश्चेति । 'जंबू' इत्यादि, नरकान्तानारीकान्ताप्रपातह्रदौ च हरिकान्ताहरित्प्रपातह्रदसमानौ स्वसमाननामद्वीपदेविकाविति । 'एव'मित्यादि, सुवर्णकूलारूप्यकूलाप्रपातह्रदौ रोहितांशारोहित्प्रपातह्रदसमानवक्तव्यौ, विशेषस्तूह्य इति । 'जंबू' इत्यादि रक्तारक्तवतीप्रपातह्रदौ गङ्गासिन्धुप्रपातह्रदसमानवक्तव्यौ, नवरं रक्ता पूर्वोदधिगामिनी रक्तवती तु पश्चिमोदधिगामिनीति । 'जंबू' इत्यादि 'जंबुद्दीवे २ मंदरस्स दाहिणेणं भरहे वासे दो महानदीओ' इत्यादि, 'एव'मिति अनन्तरक्रमेण 'जह'त्ति यथा पूर्वं वर्षे २ द्वौ द्वौ प्रपातह्रदावुक्तौ एवं नद्यो वाच्याः,

ताश्चैवं—"गंगा १ सिंधू २ तह रोहियंस ३ रोहीणदी य ४ हरिकंता ५। हरिसलिला ६ सीयोया ७ सत्तेया होंति दाहिणओ ॥ १ ॥ सीया य १ नारिकांता २ नरकांता चेव ३ रुप्पकूला ४ य। सलिला सुवण्णकूला ५ रत्तवती रत्त ७ उत्तरओ ॥ २ ॥" इति। जम्बूद्वीपाधिकारात् क्षेत्रव्यपदेश्यपुद्गलधर्माधिकाराच्च जम्बूद्वीपसम्बन्धिभरतादिसत्ककाललक्षणपर्यायधर्माननेकधाऽष्टादशसूत्र्याऽऽह—

जंबुद्दीवे २ भरहेरवएसु वासेसु तीताए उस्सप्पिणीए सुसमदूसमाए समाए दो सागरोवमकोडाकोडीओ काले होत्था १, एवमिमीसे ओसप्पिणीए जाव पन्नत्ते २, एवं आगमिस्साए उस्सप्पिणीए जाव भविस्सति ३, जंबूद्दीवे दीवे भरहेरवएसु वासेसु तीताए उस्सप्पिणीए सुसमाए समाए मणुया दो गाउयाइं उड्ढं उच्चत्तेणं होत्था ४, दोन्नि य पलिओवमाइं परमाउं पालइत्था ५, एवमिमीसे ओसप्पिणीए जाव पालयित्था ६, एवमागमेस्साते उस्सप्पिणीए जाव पालिस्संति ७, जंबुद्दीवे दीवे भरहेरवएसु वासेसु एगसमये एगजुगे दो अरिहंतवंसा उप्पज्जिंसु वा उप्पज्जंति वा उप्पज्जिस्संति वा ८, एवं चक्कवट्टिवंसा ९, दसारवंसा १०, जंबूभरहेरवएसु एगसमते दो अरहंता उप्पज्जिंसु वा उप्पज्जंति वा उप्पज्जिस्संति वा ११, एवं चक्कवट्टिणो १२, एवं बलदेवा एवं वासुदेवा (दसारवंसा) जाव उप्पज्जिंसु वा उप्पज्जंति वा उप्पज्जिस्संति वा १३, जंबू० दोसु कुरासु मणुआ सया सुसमसुसममुत्तमिड्ढिं पत्ता पच्चणुब्भवमाणा विहरंति, तं०—देवकुराए चेव उत्तर-

१ गंगासिन्धू तथा रोहिताशा रोहिन्नदी च हरिकान्ता। हरिसलिला शीतोदा सप्तैता भवन्ति दक्षिणस्या ॥ १ ॥ शीता च नारीकान्ता नरकान्ता चैव रूप्यकूला च। सलिला सुवर्णकूला रक्तवती रक्ता चोत्तरस्या ॥ २ ॥

कुराए चेव १४, जंबुद्दीवे दीवे दोसु वासेसु मणुया सया सुसमुत्तमं इड्ढिं पत्ता पच्चणुब्भवमाणा विहरंति तं०—हरिवासे चेव रम्मगवासे चेव १५, जंबू० दोसु वासेसु मणुया सया सुसमसुत्तममिड्ढिं पत्ता पच्चणुब्भवमाणा विहरंति तं०—हेमवए चेव एरन्नवए चेव १६, जंबुद्दीवे दीवे दोसु खित्तेसु मणुया सया दूसमसुसमसुत्तममिड्ढि पत्ता पच्चणुब्भवमाणा विहरंति, तं०—पुव्वविदेहे चेव अवरविदेहे चेव १७, जंबूदीवे दीवे दोसु वासेसु मणुया छव्विहंपि कालं पच्चणुब्भवमाणा विहरंति, तं०—भरहे चेव एरवते चेव १८, (सू० ८९)

सुगमानि चैतानि, नवरं 'तीताए'त्ति अतीता या उत्सर्प्पिणी प्राग्वत् तस्यां तस्या वा सुषमदुष्षमायाः—बहुसुषमायाः समायाः—कालविभागस्य चतुर्थारकलक्षणस्य 'कालो'त्ति स्थितिः प्रमाणं वा 'होत्थ'त्ति बभूवेति। 'एव'मिति जंबुदीवे २ इत्यादि उच्चारणीयम्, णवरं 'इमीसे'त्ति अस्यां प्रत्यक्षायां वर्त्तमानायामित्यर्थः, अवसर्प्पिण्यां—उक्तार्थायां, 'जाव'त्ति सुसमदूसमाए समाए—तृतीयारक इत्यर्थः, 'दो सागरोवमकोडाकोडीओ काले' 'पण्णत्ते' प्रज्ञप्ते इति पूर्वसूत्राद्विशेषः, पूर्वसूत्रे हि होत्थत्ति भणितमिति। 'एव'मित्यादि, 'आगमिस्साए'त्ति आगमिष्यन्त्यामुत्सर्पिण्यामिति भविष्यतीति पूर्वसूत्राद्विशेषः, 'जम्बू' इत्यादि सुषमायां पञ्चमारके 'होत्थ'त्ति बभूवुः, 'पालयित्थ'त्ति पालितवन्तः पूर्वसूत्राद्विशेषः। 'जंबु' इत्यादि, 'एगजुगे'त्ति पञ्चाब्दिकः कालविशेषो युगं तत्रैकस्मिन् तस्याप्येकस्मिन् समये 'एगसमए एगजुगे' इत्येवं पाठेऽपि व्याख्योक्तक्रमेणैव, इत्थमेवार्थसम्बन्धादन्यथा वा भावनीयेति। द्वावर्हतां वंशौ—प्रवाहावेको भरतप्रभवोऽन्य ऐरवतप्रभव इति। 'दसार'त्ति दसाराः—समयभाषया वासुदेवाः। 'जंबू' इत्यादि, सदा—सर्वदा 'सुसमसुसमं'ति

प्रथमारकानुभागः सुषमसुषमा तस्याः सम्बन्धिनी या सा सुषमसुषमैव तां उत्तमर्द्धि—प्रधानविभूतिं उच्चैस्त्वायुःकल्पवृक्षदत्तभोगोपभोगादिकां प्राप्ताः सन्तस्तामेव प्रत्यनुभवन्तो—वेदयन्तो न सत्तामात्रेणेत्यर्थः, अथवा सुषमसुषमां—कालविशेषं प्राप्ताः—अधिगता उत्तमामृद्धिं प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति—आसत इति, अभिधीयते च—"दोसुवि कुरासु मणुया तिपल्लपरमाउणो तिकोसुच्चा । पिट्ठिकरंडसयाइं दो छप्पन्नाइं(तु) मणुयाणं ॥ १ ॥ सुसमसुसमाणुभावं अणुभवमाणाणऽवच्चगोवणया । अउणापन्नदिणाइं अट्ठमभत्तस्स आहारो ॥ २ ॥" इति । देवकुरवो दक्षिणाः उत्तरकुरव उत्तरास्तेष्विति । 'जंबू' इत्यादि, 'सुसमं'ति सुषमा द्वितीयारकानुभागः, शेषं तथैव, पठ्यते च—"हरिवासरंमएसुं आउपमाणं सरीरउस्सेहो । पलिओवमाणि दोन्नि उ दोन्नि य कोसा समा भणिया ॥ १ ॥ छट्ठस्स य आहारो चउसट्ठिदिणाणुपालणा तेसिं । पिट्ठिकरंडाण सयं अट्ठावीसं मुणेयव्वं ॥ २ ॥" इति । 'जंबू' इत्यादि, 'सुसमदुस्समं'ति सुषमदुष्षमा—तृतीयारकानुभागस्तस्या या सा सुषमदुष्षमा ऋद्धिः, शेषं तथैव, उच्यते च—"गाउयमुच्चा पलिओवमाउणो वज्जरिसहसंघयणा । हेमवएरन्नवए अहमिंदणरा मिहुणवासी ॥ १ ॥ चउसट्ठी पिट्ठिकरंडयाण मणुयाण तेसिमाहारो । भत्तस्स चउत्थस्स य उणसीतिदिणाणुपालणया ॥ २ ॥" इति । 'जंबू' इत्यादि, दूसमसुसमं'ति दुष्षमसुषमा चतुर्थारकप्रतिभागस्तत्सम्ब-

---

१ द्वयोरपि कुर्वोर्मनुष्यास्त्रिपल्यपरमायुषस्त्रिकोशोच्चाः । पृष्ठकरण्डानि द्वे शते षट्पंचाशदधिके मनुजाना ॥ १ ॥ सुषमसुषमानुभावमनुभवतामपत्यगोपनता । एकोनपंचाशद्दिनानि अष्टमभक्तेन आहारः ॥ २ ॥ २ हरिवर्षरम्यकयोरायुषः प्रमाणं शरीरस्योच्छ्रयः । द्वे पल्योपमे च द्वौ क्रोशौ च समौ भणितौ ॥ १ ॥ षष्ठेन आहारश्चतु षष्टिदिनान्यनुपालजा तेषा पृष्ठकरण्डाना अष्टाविंशत्यधिकं शतं ज्ञातव्यं ॥ २ ॥ ३ ग. १ प. १ वज्र. ६४ पृष्ठ. दि. आ. १९ पालना

न्धिनी ऋद्धिर्दुष्पमसुपमैव, शेषं तथैव, अधीयते च—"मणुयाण पुव्वकोडी आउं पंचुस्सिया धणुसयाइं। दूसमसुसमाणुभावं अणुहोंति णरा निययकालं ॥ १ ॥" इति। 'जंबूदीवे' इत्यादि, 'छव्विहंपि'त्ति सुषमसुषमादिकं उत्सर्प्पिण्यवसर्पिणीरूपमिति। अनन्तरं जम्बूद्वीपे काललक्षणद्रव्यपर्यायविशेषा उक्ताः, अधुना तु जम्बूद्वीप एव कालपदार्थव्यञ्जकानां ज्योतिषां द्विस्थानकानुपातेन प्ररूपणामाह—

जंबुद्दीवे दीवे दो चंदा पभासिसु वा पभासंति वा पभासिस्संति वा, दो सूरिआ तविसु वा तवंति वा तविस्संति वा, दो कत्तिया, दो रोहिणीओ, दो मगसिराओ, दो अद्दाओ, एवं भाणियव्वं, "कत्तिय रोहिणि मगसिर अद्दा य पुणव्वसू अ पूसो य। तत्तोऽवि अस्सलेसा महा य दो फग्गुणीओ य ॥ १ ॥ हत्थो चित्तो साई, विसाहा तहय होति अणुराहा। जेट्ठा मूलो पुव्वा य आसाढा उत्तरा चेव ॥ २ ॥ अभिईसवणधणिट्ठा सयभिसया दो य होंति भद्दवया। रेवति अस्सिणि भरणी नेतव्वा आणुपुव्वीए ॥ ३ ॥ एवं गाहाणुसारेणं णेयव्वं जाव दो भरणीओ। दो अग्गी दो पयावती दो सोमा दो रुद्दा दो अदिती दो वहस्सती दो सप्पी दो पीती दो भगा दो अज्जमा दो सविता दो तट्ठा दो वाऊ दो इंदग्गी दो मित्ता दो इंदा दो निरती दो आऊ दो विस्सा दो वम्हा दो विण्हू दो वसू दो वरुणा दो अया दो विविद्धी दो पुस्सा दो अस्सा दो यमा। दो इंगालगा दो वियालगा दो लोहितक्खा दो सणिच्चरा दो आहुणिया दो पाहुणिया दो कणा दो कणगा दो कणकणगा दो कणगविताणगा दो कणगसंताणगा दो सोमा दो सहिया दो आसासणा दो

१ मनुजानां पूर्वकोट्यायुः पंचधनुःशतोच्छ्रितानि। दुष्पमसुपमानुभावमनुभवंति नरा नियतकाले ॥ १ ॥

कज्जोवगा दो कव्वडगा दो अयकरगा दो दुंदुभगा दो संखा दो संखवन्ना दो संखवन्नाभा दो कंसा दो कंसवन्ना दो कंसवन्नाभा दो रुप्पी दो रुप्पाभासा दो णीला दो णीलोभासा दो भासा दो भासरासी दो तिला दो तिलपुप्फवण्णा दो दगा दो दगपंचवन्ना दो काका दो कक्कंधा दो इंदग्गीवा दो धूमकेऊ दो हरी दो पिंगला दो बुद्धा दो सुक्का दो वहस्सती दो राहू दो अगत्थी दो माणवगा दो कासा दो फासा दो धुरा दो पमुहा दो वियडा दो विसंधी दो नियल्ला दो पइल्ला दो जडियाइलगा दो अरुणा दो अग्गिल्ला दो काला दो महाकालगा दो सोत्थिया दो सोवत्थिया दो वद्धमाणगा दो पूसमाणगा दो अंकुसा दो पलंबा दो निच्चालोगा दो णिच्चुज्जोता दो सयंपभा दो ओभासा दो सेयंकरा दो खेमंकरा दो आभंकरा दो पभंकरा दो अपराजिता दो अरया दो असोगा दो विगतसोगा दो विमला दो वितत्ता दो वितत्था दो विसाला दो साला दो सुव्वता दो अणियट्टा दो एगजडी दो दुजडी दो करकरिगा दो रायग्गला दो पुप्फकेतू दो भावकेऊ। (सू० ९०)

'जंबुद्दीवे' इत्यादि सूत्रद्वयं, 'पभासिंसु व'त्ति प्रभासितवन्तौ वा प्रकाशनीयमेवं प्रभासयतः प्रभासयिष्यतः, चन्द्रयोश्च सौम्यदीप्तिकत्वात् प्रभासनमात्रमुक्तम्, आदित्ययोश्च खररश्मित्वात्तापितवन्तौ वा एवं तापयतस्तापयिष्यत इति वस्तुनस्तापनमुक्तम्, अनेन कालत्रयप्रकाशनभणनेन सर्वकालं चन्द्रादीनां भावानामस्तित्वमुक्तम्, अत एव चोच्यते— 'न कदाचिदनीदृशं जगदि'ति, न वा विद्यमानस्य जगतः कर्त्ता कल्पयितुं युक्तः, अप्रमाणकत्वात्, अथ यत्सन्निवे-

१ नेमे सख्यया तद्दर्शकपाठेन च सवदत इति नाङ्कनीये.

शविशेषवत् तद्बुद्धिमत्कारणपूर्वकं दृष्टं, यथा घटः, सन्निवेशविशेषवन्तश्च भूभूधरादयः, यश्च बुद्धिमानसावीश्वरो जगत्कर्त्तेति, नैवम्, सन्निवेशविशेषवत्यपि वल्मीके बुद्धिमत्कारणत्वस्यादर्शनादित्यत्र बहु वक्तव्यं तच्च स्थानान्तरादवसेयमिति। द्विसङ्ख्यत्वाच्चन्द्रयोस्तत्परिवारस्यापि द्वित्वमाह—'दो कत्तिए'त्यादिना 'दो भावकेऊ' इत्येतदवसानेन ग्रन्थेन, सुगमश्चायं, नवरं द्वे कृत्तिके नक्षत्रापेक्षया, न तु तारिकापेक्षयेत्येवं सर्वत्रेति, 'कत्तिए'त्यादिगाथात्रयेण नक्षत्रसूत्रसङ्ग्रहः, कृत्तिकादीनामष्टाविंशतिनक्षत्राणां क्रमेणाग्न्यादयोऽष्टाविंशतिरेव देवता भवन्ति, आह च–द्वावग्नी १ एवं प्रजापती २ सोमौ ३ रुद्रौ ४ अदिती ५ बृहस्पती ६ सर्पौ ७ पितरौ ८ भगौ ९ अर्यमणौ १० सवितारौ ११ त्वष्टारौ १२ वायू १३ इन्द्राग्नी १४ मित्रौ १५ इन्द्रौ १६ निर्ऋती १७ आपः १८ विश्वौ १९ ब्रह्माणौ २० विष्णू २१ वसू २२ वरुणौ २३ अजौ २४ विवृद्धी २५ ग्रन्थान्तरे अहिर्बुध्नावुक्तौ, पूषणौ २६ अश्विनौ २७, यमाविति २८, ग्रन्थान्तरे पुनरश्विनीत आरभ्यैता एवमुक्ताः, "अश्वियमदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवफणिपितरः योन्यर्यमदिनकृत्त्वष्टृपवनशक्राग्निमित्राख्याः ॥ १ ॥ ऐन्द्रो निर्ऋतिस्तोयं विश्वो ब्रह्मा हरिर्वसुर्वरुणः। अजपादोऽहिर्बुध्नः पूषा चेतीश्वरा भानाम् ॥ २ ॥" अङ्गारकादयोऽष्टाशीतिर्ग्रहाः सूत्रसिद्धाः, केवलमस्मद्दृष्टपुस्तकेषु केषुचिदेव यथोक्तसङ्ख्या संवदतीति सूर्यप्रज्ञप्त्यनुसारेणासाविह संवादनीया, तथाहि तत्सूत्रम्—"तत्थ खलु इमे अट्ठासीई महागहा पन्नत्ता, तंजहा–इंगालए १ वियालए २ लोहियक्खे ३ सणिच्छरे ४ आहुणिए ५ पाहुणिए ६ कणे ७ कणए ८ कणकणए ९ कणवियाणए १० कणसंताणए ११ सोमे १२ सहिए १३ अस्सासणे १४ कज्जोयए १५ कव्वडए १६ अयकरए १७ दुंदुभए १८ संखे १९ संखवण्णे

२० संखवन्नाभे २१ कंसे २२ कंसवण्णे २३ कंसवन्नाभे २४ णीले २५ णीलोभासे २६ रुप्पी २७ रुप्पोभासे २८ भासे २९ भासरासी ३० तिले ३१ तिलपुप्फवण्णे ३२ दगे ३३ दगपंचवण्णे ३४ काए ३५ काकंधे ३६ इंदग्गी ३७ धूमकेऊ ३८ हरी ३९ पिंगले ४० बुहे ४१ सुक्के ४२ वहस्सई ४३ राहू ४४ अगत्थी ४५ माणवगे ४६ कासे ४७ फासे ४८ धुरे ४९ पमुहे ५० वियडे ५१ विसंधी ५२ नियल्ले ५३ पयल्ले ५४ जडियाइल्लए ५५ अरुणे ५६ अग्गिल्लए ५७ काले ५८ महाकाले ५९ सोत्थिए ६० सोवत्थिए ६१ वद्धमाणगे ६२ पलंबे ६३ णिच्चालोए ६४ निच्चुज्जोए ६५ सयंपभे ६६ ओभासे ६७ सेयंकरे ६८ खेमंकरे ६९ आभंकरे ७० पभंकरे ७१ अपराजिए ७२ अरए ७३ असोगे ७४ वीयसोगे ७५ विमले ७६ वियत्ते ७७ वितत्थे ७८ विसाले ७९ साले ८० सुव्वए ८१ अनियट्टी ८२ एगजडी ८३ दुजडी ८४ करकरिए ८५ रायग्गले ८६ पुप्फकेऊ ८७ भावकेऊ ८८, इदं तत्रैव संग्रहणीगाथाभिर्नियन्त्रितं, तथाहि—"इंगालए १ वियालए २, लोहियक्खे ३ सणिच्छरे चेव ४। आहुणिए ५ पाहुणिए ६ कणगसनामा उ पंचेव ११ ॥ १ ॥ सोमे १ सहिए २ आसासणे य ३ कज्जोवए य ४ कब्बडए ५। अयकरए ६ दुंदुहए ७ संखसनामाओ तिन्नेव १० (२१) ॥ २ ॥ तिन्नेव कंसनामा ३ णीला ५ रुप्पी य ७ होंति चत्तारि। भास ९ तिलपुप्फवन्ने ११ [दगे य] दग पण[पंच]वण्णे य १३ काय काकंधे १५ ॥ (३६) ॥ ३ ॥ इंदग्गि १ धूमकेऊ २ हरि ३ पिंगलए ४ बुहे य ५ सुक्के य ६। वहस्सइ ७ राहु ८ अगत्थी ९ माणवए १० कास ११ फासे य १२ (४८) ॥ ४ ॥ धूरे १ पमुहे २ वियडे ३ विसंधिणियले ५ तहा पयले य ६। जडियाइलए ७ अरुणे ८ अग्गिल ९ काले १० महाकाले ११ (५९) ॥ ५ ॥ सोत्थिय १ सोवत्थिय २ वद्धमाणगे ३

तहा पलंबे य ४। निच्चालोए ५ णिच्चुज्जोए ६ सयंपभे ७ चेव ओभासे ८ (६७) ॥ ६ ॥ सेयंकर १ खेमंकर २ आभंकर ३ पभंकरे य ४ बोद्धव्वे। अरए ५ विरए य ६ तहा असोग ७ तह वीयसोगे य ८ (७५) ॥ ७ ॥ विमल १ वितत्त २ वितत्थे ३ विसाल ४ तह साल ५ सुव्वए ६ चेव। अनियट्टी ७ एगजडी ८ य होइ बिजडी य ९ बोद्धव्वे (८४) ॥ ८ ॥ करकरए १ रायग्गल २ बोद्धव्वे पुप्फ ३ भावकेऊ य ४। अट्ठासीई गहा खलु णेयव्वा आणुपुव्वीए ॥ ९ ॥" इति। जम्बूद्वीपाधिकारादेवेदमपरमाह—

जंबुद्दीवस्स णं दीवस्स वेइआ दो गाउयाइं उद्धं उच्चत्तेणं पन्नत्ता। लवणे णं समुद्दे दो जोयणसयसहस्साइं चक्कवालविक्खंभेणं पन्नत्ते। लवणस्स णं समुद्दस्स वेतिया दो गाउयाइ उद्धं उच्चत्तेणं पन्नत्ता। (सूत्रं ९१) धायइसंडे दीवे पुरच्छिमद्धेणं मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं दो वासा पन्नत्ता बहुसमतुल्ला जाव भरहे चेव एरवए चेव, एवं जहा जंबुदीवे तहा एत्थवि भाणियव्वं जाव दोसु वासेसु मणुया छव्विहंपि कालं पच्चणुभवमाणा विहरंति तं० भरहे चेव एरवते चेव, णवरं कूडसामली चेव धायइरुक्खे चेव, देवा गरुले चेव वेणुदेवे सुदंसणे चेव, धाततीसंडदीवपच्चत्थिमद्धे णं मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं दो वासा पन्नत्ता बहु० जाव भरहे चेव एरवए चेव जाव छव्विहंपि कालं पच्चणुभवमाणा विहरंति भरहे चेव एरवए चेव, णवरं कूडसामली चेव महाधायतीरुक्खे चेव, देवा गरुले चेव वेणुदेवे पियदंसणे चेव, धायइसंडे णं दीवे दो भरहाइं दो एरवयाइं दो हेमवयाइं दो हेरन्नवयाइं दो हरिवासाइं दो रम्मगवासाइं दो पुव्वविदेहाइं दो अवरविदेहाइं दो देवकुराओ दो देवकुरुमहद्दुमा दो देवकुरुमहद्दुमवासी देवा दो उत्तरकुराओ दो उत्तरकुरुमहद्दुमा दो

उत्तरकुरुमहद्दुमवासी देवा दो चुल्लहिमवंता दो महाहिमवंता दो निसहा दो नीलवंता दो रुप्पी दो सिहरी दो सद्दावाती दो सद्दावातवासी साती देवा दो वियडावाती दो वियडावातिवासी पभासा देवा दो गंधावाती दो गंधावातिवासी अरुणा देवा दो मालवंतपरियागा दो मालवंतपरियागावासी पउमा देवा दो मालवंता दो चित्तकूडा दो पम्हकूडा दो नलिणकूडा दो एगसेला दो तिकूडा दो वेसमणकूडा दो अंजणा दो मातंजणा दो सोमणसा दो विज्जुप्पभा दो अंकावती दो पम्हावती दो आसीविसा दो सुहावहा दो चंदपव्वता दो सूरपव्वता दो णागपव्वता दो देवपव्वया दो गंधमायणा दो उसुगारपव्वया, दो चुल्लहिमवंतकूडा दो वेसमणकूडा दो महाहिमवंतकूडा दो वेरुलियकूडा दो निसहकूडा दो रुयगकूडा दो नीलवंतकूडा दो उवदंसणकूडा दो रुप्पिकूडा दो मणिकंचणकूडा दो सिहरिकूडा दो तिगिच्छिकूडा दो पउमद्दहा दो पउमद्दहवासिणीओ सिरीदेवीओ दो महापउमद्दहा दो महापउमद्दहवासिणीओ हिरीतो देवीओ एवं जाव दो पुंडरीयद्दहा दो पोंडरीयद्दहवासिणीओ लच्छीदेवीओ, दो गंगापवायद्दहा जाव दो रत्तवतिपवातद्दहा दो रोहियाओ जाव दो रुप्पकूलातो दो गाहवतीओ दो दहवतीओ दो पंकवतीओ दो तत्तजलाओ दो मत्तजलाओ दो उम्मत्तजलाओ दो खीरोयाओ दो सीहसोताओ दो अंतोवाहिणीओ दो उम्मिमालिणीओ दो फेणमालिणीओ दो गंभीरमालिणीओ दो कच्छा दो सुकच्छा दो महाकच्छा दो कच्छगावती दो आवत्ता दो मंगलावत्ता दो पुक्खला दो पुक्खलावई दो वच्छा दो सुवच्छा दो महावच्छा दो वच्छगावती दो रम्मा दो रम्मगा दो रमणिज्जा दो मंगलावती दो पम्हा दो सुपम्हा दो महपम्हा दो पम्हगावती दो संखा दो णलिणा दो कुमुया दो स(ण)लिला(णा)वती दो वप्पा दो सुवप्पा दो महावप्पा दो वप्पगावती दो वग्गू दो

सुवग्गू दो गंधिला दो गंधिलावती ३२ दो खेमाओ दो खेमपुरीओ दो रिट्ठाओ दो रिट्ठपुरीओ दो खग्गीतो दो मंजुसाओ दो ओसधीओ दो पोंडरिगिणीओ दो सुसीमाओ दो कुंडलाओ दो अपराजियाओ दो पभंकराओ दो अंकावईओ दो पम्हावईओ दो सुभाओ दो रयणसंचयाओ दो आसपुराओ दो सीहपुराओ दो महापुराओ दो विजयपुराओ दो अपराजिताओ दो अवराओ दो असोयाओ दो विगयसोगाओ दो विजयातो दो वेजयंतीओ दो जयंतीओ दो अपराजियाओ दो चक्कपुराओ दो खग्गपुराओ दो अवज्झाओ दो अउज्झाओ ३२ दो भद्दसालवणा दो णंदणवणा दो सोमणसवणा दो पंडगवणाइं दो पंडुकंबलसिलाओ दो अतिपंडुकंबलसिलाओ दो रत्तकंबलसिलाओ दो अइरत्तकंबलसिलाओ दो मंदरा दो मंदरचूलिताओ, धायतिसंडस्स णं दीवस्स वेदिया दो गाउयाइं उद्धमुच्चत्तेणं पन्नत्ता। (सूत्रं ९२)

कालोदस्स णं समुद्दस्स वेइया दो गाउयाइं उड्ढं उच्चत्तेणं पन्नत्ता। पुक्खरवरदीवड्ढपुरच्छिमद्धेणं मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं दो वासा पं० बहुसमतुल्ला जाव भरहे चेव एरवए चेव तहेव जाव दो कुराओ पं० देवकुरा चेव उत्तरकुरा चेव, तत्थ णं दो महतिमहालता महद्दुमा पं० तं०—कूडसामली चेव पउमरुक्खे चेव, देवा गरुले चेव वेणुदेवे पउमे चेव, जाव छव्विहंपि कालं पच्चणुभवमाणा विहरंति। पुक्खरवरदीवड्ढपच्चच्छिमद्धे णं मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं दो वासा पं० तं०—तहेव णाणत्तं कूडसामली चेव महापउमरुक्खे चेव, देवा गरुले चेव वेणुदेवे पुंडरीए चेव, पुक्खरवरदीवड्ढे णं दीवे दो भरहाइं दो एरवयाइं जाव दो मंदरा दो मंदरचूलियाओ, पुक्खरवरस्स णं दीवस्स वेइया दो गाउयाइं उड्ढमुच्चत्तेणं पन्नत्ता, सव्वेसिंपि णं दीवसमुद्दाणं वेदियाओ दो गाउयाइं उड्ढमुच्चत्तेणं पण्णत्ताओ (सू० ९३)

'जंबू' इत्यादि कंठ्यं, नवरं, वज्रमय्याः अष्टयोजनोच्छ्रायायाश्चतुर्द्वादशोपर्यधोविस्तृताया जम्बूद्वीपनगरप्राकारकल्पाया जगत्या द्विगव्यूतोच्छ्रितेन पञ्चधनुःशतविस्तृतेन नानारत्नमयेन जालकटकेन परिक्षिप्ताया उपरि वेदिकेति पद्मवरवेदिकेत्यर्थः, पञ्चधनुःशतविस्तीर्णा गवाक्षहेमकिङ्किणीघण्टायुक्ता देवानामासनशयनमोहनविविधक्रीडास्थानमुभयतो वनखण्डवतीति ॥ जम्बूद्वीपवक्तव्यतानन्तरं तदनन्तरत्वादेव लवणसमुद्रवक्तव्यतामाह—'लवणे ण'मित्यादि कण्ठ्यम्, नवरम्, चक्रवालस्य—मण्डलस्य विष्कम्भः—पृथुत्वं चक्रवालविष्कम्भस्तेनेति, समुद्रवेदिकासूत्रं जम्बूद्वीपवेदिकासूत्रवद्वाच्यमिति । क्षेत्रप्रस्तावाल्लवणसमुद्रवक्तव्यतानन्तरं धातकीखण्डवक्तव्यतां 'धायइ संडे दीवे' इत्यादिना वेदिकासूत्रान्तेन ग्रन्थेनाह—कण्ठ्यश्चायम्, नवरं धातकीखण्डप्रकरणमपि जम्बूद्वीपलवणसमुद्रमध्यं वलयाकृतिं धातकीखण्डमालिख्य हिमवदादिवर्षधरान् जम्बूद्वीपानुसारेणैवोभयतः पूर्वापरविभागेन भरतहैमवतादिवर्षाणि च व्यवस्थाप्य पूर्वापरदिशोर्वलयविष्कम्भमध्ये मेरुं च कल्पयित्वाऽवबोद्धव्यम् । अनेनैव च क्रमेण पुष्करवरद्वीपार्द्धप्रकरणमपीति । तत्र धातकीनां—वृक्षविशेषाणां खण्डो वनसमूह इत्यर्थो धातकीखण्डस्तद्युक्तो यो द्वीपः स धातकीखण्ड एवोच्यते, यथा दण्डयोगाद्दण्ड इति, धातकीखण्डश्चासौ द्वीपश्चेति धातकीखण्डद्वीपस्तस्य 'पुरच्छिमं'ति पौरस्त्यं पूर्वमित्यर्थो यदर्द्धं—विभागस्तद्धातकीखण्डद्वीपपौरस्त्यार्द्धं, पूर्वापरार्द्धता च लवणसमुद्रवेदिकातो दक्षिणत उत्तरतश्च धातकीखण्डवेदिकां यावद् गताभ्यामिषुकारपर्वताभ्यां धातकीखण्डस्य विभक्तत्वादिति, उक्तं च—"[1]पंचसयजोयणुच्चा सहस्समेगं च होंति विच्छिन्ना । कालोययलवणजले

१ पंचशतयोजनोच्चौ सहस्रमेकं च भवतो विस्तीर्णौ । कालोदकलवणजले

पुंढा ते दाहिणुत्तरओ ॥ १ ॥ दो इसुयारनगवरा धायइसंडस्स मज्झयारठिया । तेहि दुहा णिद्दिस्सइ पुव्वद्धं पच्छिमद्धं च ॥ २ ॥" इति, तत्र णमिति वाक्यालङ्कारे, 'मन्दरस्य' मेरोरित्येवं धातकीखण्डपूर्वार्द्धपश्चिमार्द्धप्रकरणे प्रत्येकमेकोनसप्ततिसूत्रप्रमाणे जम्बूद्वीपप्रकरणवदध्येतव्ये व्याख्येये च, अत एवाह–'एवं जहा जंबुद्दीवे तहे'त्यादि, नवरं वर्षधरादिस्वरूपमायामादिसमता चैवं भावनीया—"पुव्वेद्धस्स य मज्झे मेरू तस्स पुण दाहिणुत्तरओ । वासाइं तिन्नि तिन्निवि विदेहवासं च मज्झंमि ॥ १ ॥ अरविवरसंठियाइं चउरो लक्खाइं ताइं खेत्ताइं (दीर्घतया)। अंतो संखित्ताइं रुंदतराइं कमेण पुणो ॥ २ ॥ भरहे मुहविक्खंभो छावट्ठिसयाइं चोदसहियाइं । अउणत्तीसं च सयं वारसहियदुसयभागाणं ॥ ३ ॥ ६६१४ $\frac{129}{212}$ । अट्ठारस य सहस्सा पंचेव सया हवंति सीयाला । पणपण्णं अंससयं वाहिरओ भरहविक्खंभो ॥ ४ ॥ १८५४७ $\frac{155}{212}$ । चउगुणिय भरहवासो [व्यास इत्यर्थः] हेमवए तं चउग्गुणं तइयं [हरिवर्षमित्यर्थः]। हरिवासं चउगुणितं महाविदेहस्स विक्खंभो ॥ ५ ॥ जह विक्खंभा दाहिणदिसाए तह उत्तरेऽवि वासतिए । जह पुव्वद्धे सत्त उ

---

१ स्पृष्टौ तौ दक्षिणोत्तरयोः ॥ १ ॥ द्वौ इषुकारौ नगवरौ धातकीखण्डस्य मध्ये स्थितौ । ताभ्यां द्विधा निर्दिश्यते पूर्वार्धं पश्चिमार्धं च ॥ २ ॥ २ पूर्वार्धस्य च मध्ये मेरुः पुनस्तस्य दक्षिणोत्तरतः । वर्षाणि त्रीणि त्रीणि विदेहवर्षं च मध्यभागे ॥ १ ॥ अरविवरसंस्थितानि चत्वारो लक्षा क्षेत्राणि तानि (दैर्घ्येण)। अन्तः संक्षिप्तानि विस्तृतानि क्रमेण पुनः ॥ २ ॥ भरते मुखविष्कम्भः षट्षष्टिशतानि चतुर्दशाधिकानि । एकोनत्रिंशच्च शतं द्वादशाधिकद्विशतभागानां ॥ ३ ॥ अष्टादश सहस्राणि पंचैव च शतानि भवंति सप्तचत्वारिंशदधिकानि । पञ्चपंचाशदधिकं अंशशतं बाह्यतो भरतविष्कम्भः ॥ ४ ॥ चतुर्गुणितो भरतव्यासो हैमवति तच्चतुर्गुणं तृतीयं । हरिवर्षचतुर्गुणो महाविदेहस्य विष्कम्भः ॥ ५ ॥ यथा विष्कम्भा दक्षिणस्यां दिशि तथोत्तरस्यामपि वर्षत्रिके । यथा पूर्वार्द्धे सप्तैव

तह अवरद्धेऽवि वासाइं ॥ ६ ॥ सत्ताणउई सहस्सा सत्ताणउयाइं अट्ठ य सयाइं । तिन्नेव य लक्खाइं कुरूण भागा य बाणउई ॥ ७ ॥ [विष्कम्भ इति] ३९७८९७$\frac{९२}{२१२}$ । अडवण्णसयं तेवीस सहस्सा दो य लक्ख जीवाओ । दोण्ह गिरीणायामो संखित्तो तं धणू कुरूणं ॥ ८ ॥ वासहरगिरी १२ वक्खारपव्वया ३२ पुव्वपच्छिमद्धेसु । जंबुदीवगदुगुणा वित्थरओ उस्सए तुल्ला ॥ ९ ॥ कंचणगजमगसुरकुरुनगा य वेयड्ढ वट्टदीहा य । विक्खंभोव्वेहसमुस्सएण जह जंबुदीविच्चा ॥ १० ॥ लक्खाइं तिन्नि दीहा विज्जुप्पभगंधमादणा दो वि । छप्पन्नं च सहस्सा दोन्नि सया सत्तवीसा य ॥ ११ ॥ अउणट्ठा दोन्नि सया उणसत्तरि सहस्स पंचलक्खा य । सोमणस मालवंता दीहा रुंदा दस सयाइं ॥ १२ ॥ सव्वाओऽवि णईओ विक्खंभोव्वेहदुगुणमाणाओ । सीयासीयोयाणं वणाणि दुगुणाणि विक्खंभो ॥ १३ ॥" [विस्तरतो वनमुखानीत्यर्थः] "वासहरकुरुसु दहा [वर्षधरेषु कुरुषु च ये ह्रदा इत्यर्थः] नदीण कुंडाइं तेसु जे दीवा । उव्वेहुस्सयतुल्ला विक्खंभायामओ दुगुणा ॥ १४ ॥" [जम्बूद्वीपकापेक्षयेति] कियद्दूरं जम्बूद्वीपप्रकरणं धातकीखण्डपूर्वार्द्धा-

---

१ तथाऽपरार्धेऽपि वर्षाणि ॥ ६ ॥ सप्तनवतिः सहस्राणि सप्तनवत्यधिकाष्टशतानि । त्रय एव च लक्षाः कुर्वोर्विष्कम्भो द्विनवतिश्च भागाः ॥ ७ ॥ अष्टपंचाशदधिकं शतं त्रयोविंशतिसहस्राणि द्वे लक्षे जीवा तु । द्वयोर्गिर्योरायामः कुरूणा तत्संक्षिप्तं धनुः ॥ ८ ॥ वर्षधरगिरिवक्षस्कारपर्वताः पूर्वार्द्धपश्चिमार्द्धयोः । जंबुद्वीपद्विगुणा विस्तरत उच्छ्रयेन तुल्याः ॥ ९ ॥ काचनयमकदेवकुरुनगाश्च वृत्तदीर्घवैताढ्याश्च । विष्कंभोद्वेधसमुच्छ्रयैर्यथा जंबूद्वीपगताः ॥ १० ॥ लक्षान् दीर्घौ त्रीन् विद्युत्प्रभगंधमादनौ द्वावपि । षट्पंचाशत्सहस्राणि सप्तविंशत्यधिके द्वे शते ॥ ११ ॥ एकोनषष्ट्यधिके द्वे शते एकोनसप्तति. सहस्राणि पंच लक्षाश्च । सौमनसमाल्यवंतौ दीर्घौ रुंदौ दश शतानि ॥ १२ ॥ सर्वा अपि नद्यो विष्कंभोद्वेधद्विगुणमाना. । सीतासीतोदयोः वनमुखानि द्विगुणानि विस्तरत. ॥ १३ ॥ वर्षधरकुरुषु ह्रदा नदीना कुंडानि तेषु ये द्वीपाः । उद्वेधोच्छ्रयाभ्या तुल्या. विष्कंभायामतो द्विगुणा. ॥ १४ ॥

भिलापेन वाच्यमित्याह–'जाव दोसु वासेसु मणुए'त्यादि, एतस्माद्धि सूत्रात् परतो जम्बूद्वीपप्रकरणे चन्द्रादिज्योतिषां सूत्राण्यधीतानि तानि च धातकीखण्डपुष्करार्द्धपूर्वार्द्धादिप्रकरणेषु न सम्भवन्ति, द्विस्थानकत्वाद् अस्याध्ययनस्य, धातकीखण्डादौ च चन्द्रादीनां वहुत्वादिति, आह च—"दो[1] चंदा इह दीवे चत्तारि य सायरे लवणतोए। धायइसंडे दीवे बारस चंदा य सूरा य ॥ १ ॥" इति चन्द्राणामद्वित्वेन नक्षत्रादीनामपि द्वित्वं न स्यात् ततो द्विस्थानकेऽनवतार इति। जम्बूद्वीपप्रकरणादस्य विशेषं दर्शयन्नाह–णवरमित्यादि, नवरं केवलमयं विशेष इत्यर्थः, कुरुसूत्रानन्तरं तत्र 'कूडसामली चेव जंबू चेव सुदंसणे'ति उक्तमिह तु जम्बूस्थाने 'धायइरुक्खे चेव'त्ति वक्तव्यम्, प्रमाणं च तयोर्जम्बूद्वीपकशाल्मल्यादिवत्, तयोरेव देवसूत्रे 'अणाढिए चेव जंबुद्दीवाहिवई'त्यत्र वक्तव्ये 'सुदंसणे चेव'त्तीह वक्तव्यमिति। 'धायइसंडे दीवे'इत्यादि पश्चिमार्द्धप्रकरणं पूर्वार्द्धवदनुसर्त्तव्यम्, अत एवाह—'जाव छव्विहंपि काल'मित्यादि, विशेषमाह—'णवरं कूडसामली'त्यादि, धातकीखण्डपूर्वार्द्धोत्तरकुरुषु धातकीवृक्ष उक्त इह तु महाधातकीवृक्षोऽध्येतव्यः, देवसूत्रे द्वितीयः सुदर्शनस्तत्राधीतः इह तु प्रियदर्शनोऽध्येतव्य इति, पूर्वार्द्धपश्चिमार्द्धमीलनेन धातकीखण्डद्वीपं सम्पूर्णमाश्रित्य द्विस्थानकं 'धायइसंडे ण'मित्यादिनाह–द्वे भरते पूर्वार्द्धपश्चार्द्धयोर्यद्दक्षिणदिग्भागे तयोर्भावादित्येवं सर्वत्र, भरतादीनां स्वरूपं प्रागुक्तम्, 'दो देवकुरुमहादुमे'ति द्वौ कूटशाल्मलीवृक्षावित्यर्थः द्वौ तद्वासिदेवौ वेणुदेवावित्यर्थः, 'दो उत्तरकुरुमहद्दुमे'ति धातकीवृक्षमहाधातकीवृक्षाविति, तद्देवौ सुदर्शनप्रियदर्शनाविति, चुल्लहिमवदादयः षड् वर्ष-

---

१ द्वौ चंद्राविह द्वीपे चत्वारश्च सागरे-लवणतोये धातकीखंडे द्वीपे द्वादश चंद्राश्च सूर्याश्च ॥ १ ॥

धरपर्वताः शब्दापातिविकटापातिगन्धापातिमालवत्पर्यायाख्यवृत्तवैताढ्याश्च तन्निवासिस्वातिप्रभासारुणपद्मनाभदेवानां द्वयेन द्वयेन सहिताः क्रमेण द्वौ द्वावुक्तौ, 'दो मालवंत'त्ति मालवन्तावुत्तरकुरुतः पूर्वदिग्वर्त्तिनौ गजदन्तकौ स्तः, ततो भद्रशालवनतद्वेदिकाविजयेभ्यः परौ शीतोत्तरकूलवर्त्तिनौ दक्षिणोत्तरायतौ चित्रकूटौ वक्षस्कारपर्वतौ, ततो विजयेनान्तरनद्या विजयेन चान्तरितावन्यौ तथैवान्यौ पुनस्तथैवान्याविति पुनः पूर्ववनमुखवेदिकाविजयाभ्यामर्वाक् शीतादक्षिणकूलवर्त्तीनि तथैव त्रिकूटादीनां चत्वारि द्वयानि, ततः सौमनसौ देवकुरुपूर्वदिग्वर्त्तिनौ गजदन्तकौ, ततो गजदन्तकावेव देवकुरुप्रत्यग्भागवर्त्तिनौ विद्युत्प्रभौ, ततो भद्रशालवनतद्वेदिकाविजयेभ्यः परतः तथैवाङ्कावत्यादीनां चत्वारि द्वयानि शीतोदादक्षिणकूलवर्त्तीनि, पुनरन्यानि पश्चिमवनमुखवेदिकान्त्यविजयाभ्या पूर्वतः क्रमेण तथैव चन्द्रपर्वतादीनां चत्वारि द्वयानि, ततो गन्धमादनावुत्तरकुरुपश्चिमभागवर्त्तिनौ गजदन्तकाविति, एते धातकीखण्डस्य पूर्वार्द्धे पश्चिमार्द्धे च भवन्तीति द्वौ द्वावुक्ताविति, इषुकारौ दक्षिणोत्तरयोर्दिशोर्धातकीखण्डविभागकारिणाविति, 'दो चुल्लहिमवंतकूडा' इत्यादि, हिमवदादयः षड् वर्षधरपर्वताः तेषु ये द्वे द्वे कूटे जम्बूद्वीपप्रकरणे अभिहिते ते पर्वतानां द्विगुणत्वाद् एकैकशो द्वे द्वे स्यातामिति, वर्षधराणां द्विगुणत्वात् पद्मादिह्रदा अपि द्विगुणास्तद्देव्योऽप्येवमिति। चतुर्दशानां गङ्गादिमहानदीनां पूर्वपश्चिमार्द्धापेक्षया द्विगुणत्वात् तत्प्रपातह्रदा अपि द्वौ द्वौ स्युरित्याह—'दो गंगापवायद्दहे'त्यादि, 'दो रोहियाओ' इत्यादौ नद्यधिकारे गङ्गादीनां सदपि द्वित्वं नोक्तं, जम्बूद्वीपप्रकरणोक्तस्य—"महाहिमवंताओ वासहरपव्वयाओ महापउमद्दहाओ दो महानदीओ पवहंती"त्यादिसूत्रक्रमस्याश्रयणात्, तत्र हि रोहिदादय एवाष्टौ श्रूयन्त इति,

चित्रकूटपक्ष्मकूटवक्षस्कारपर्वतयोरन्तरे नीलवद्वर्षधरपर्वतनितम्बव्यवस्थिताद् ग्राहवतीकुण्डाद्दक्षिणतोरणविनिर्गताऽष्टाविंशतिनदीसहस्रपरिवारा शीताभिगामिनी सुकच्छमहाकच्छविजययोर्विभागकारिणी ग्राहवती नदी, एवं यथायोगं द्वयोर्द्वयोः सवक्षस्कारपर्वतयोर्विजययोरन्तरे क्रमेण प्रदक्षिणया द्वादशाप्यन्तरनद्यो योज्याः, तद्विस्त्वं च पूर्ववदिति, पङ्कवतीत्यत्र वेगवतीति ग्रन्थान्तरे दृश्यते, क्षारोदेत्यत्र क्षीरोदेत्यन्यत्र, सिंहश्रोता इत्यत्र सीतश्रोता इत्यपरत्र, फेनमालिनी गम्भीरमालिनी चेतीह व्यत्ययश्च दृश्यते इति, माल्यवद्गजदन्तकभद्रशालवनाभ्यामारभ्य कच्छादीनि द्वात्रिंशद्विजयक्षेत्रयुगलानि प्रदक्षिणतोऽवगन्तव्यानीति, तथा कच्छादिषु क्रमेण क्षेमादिपुरीणां युगलानि द्वात्रिंशदवगन्तव्यानीति, भद्रशालादीनि मेरौ चत्वारि वनानि—"[1]भूमीए भद्दसालं मेहलजुयलंमि दोन्नि रम्माइं। नंदणसोमणसाइं पंडगपरिमंडियं सिहरं ॥ १ ॥" इति वचनात्, मेर्वोर्द्धित्वे च वनाना द्वित्वमिति, शिलाश्चतस्रो मेरौ पण्डकवनमध्ये चूलिकायाः क्रमेण पूर्वादिषु, अत्र गाथे—"[2]पंडगवणंमि चउरो सिलाउ चउसुवि दिसासु चूलाए। चउजोयणउस्सियाओ सव्वज्जुणकंचणमयाओ ॥ १ ॥ पंचसयायामाओ मज्झे दीहत्तणऽद्धरुंदाओ। चंदद्धसंठियाओ कुमुओयरहारगोराओ ॥ २ ॥" इति, मन्दरे–मेरौ मेरुचूलिका–शिखरविशेषः, स्वरूपमस्याः—"मेरुस्सं उवरि चूला जिणभवणविहूसिया दुची(४०)सुच्चा।

१ भूमौ भद्रशालं मेरालायुगले द्वे रम्ये नन्दनसोमनसे पाण्डुकपरिमण्डितं शिरारम् ॥ १ ॥ २ पाण्डुकवने चतस्रः शिलाश्चतसृष्वपि दिक्षु चूलायाः। चतुर्योजनोच्छ्रिताः सर्वार्जुनकाञ्चनमय्यः ॥ १ ॥ पञ्चशतायामा मध्ये दीर्घत्वार्धपृथुलाः। अर्धचन्द्रसंस्थिता कुमुदोदरहारगौरा ॥ २ ॥ ३ कुम्मो०। कुसुमोव० ४ मेरोरुपरि चूला जिनभवनभूषिता चत्वारिंशत् उच्चा।

वारस अट्ठ य चउरो मूले मज्झुवरि रुंदा य ॥ १ ॥ इति, वेदिकासूत्रं जम्बूद्वीपवत्, धातकीखण्डानन्तरं कालोदसमुद्रो भवतीति तद्वक्तव्यतामाह–'कालोदे'त्यादि कण्ठ्यम्, कालोदानन्तरमनन्तरत्वादेव पुष्करवरद्वीपस्य पूर्वार्द्धपश्चार्द्ध-तदुभयप्रकरणान्याह—'पुक्खरे'त्यादि, त्रीण्यप्यतिदेशप्रधानानि, अतिदेशलभ्यश्चार्थः सुगम एव, नवरं पूर्वार्द्धापरार्द्धता धातकीखण्डवदिपुकाराभ्यामवगन्तव्या, भरतादीनां चायामादिसमतैवं भावनीया—"इगुयालीस सहस्सा पंचेव सया हवंति उणसीया । तेवत्तरमंससयं मुहविक्खंभो भरहवासे ॥ १ ॥" ४१५७९$\frac{१७३}{२१२}$ पन्नट्ठि सहस्साइं चत्तारि सया हवंति छा-याला। तेरस चेव य अंसा वाहिरो भरहविक्खंभो ॥ २॥" ६५४४६$\frac{१३}{२१२}$। चउगुणिय भरहवासो [विस्तर इत्यर्थः] हेमवए तं चउग्गुणं तइयं [हरिवर्षमित्यर्थः]। हरिवासं चउगुणियं महाविदेहस्स विक्खंभो ॥ ३ ॥" एवमैरवतादीनि मन्तव्यानि "स-त्तत्तरिं सयाइं चोद्दस अहियाइं सत्तरस लक्खा । होइ कुरुविक्खंभो अट्ठ य भागा अपरिसेसा ॥ ४ ॥" १७०७७१४$\frac{८}{२१२}$ "चत्तारि लक्ख छत्तीस सहस्सा नव सया य सोलहिया । [एपा कुरुजीवा] । ४३६९१६ दोण्ह गिरीणायामो संखित्तो तं धणू कुरूणं ॥ ५ ॥ सोमणसमालवंता दीहा वीसं भवे सयसहस्सा । तेयालीस सहस्सा अउणावीसा य दोन्नि सया ॥ ६ ॥

१ द्वादशाष्ट चत्वारि मूले मध्य उपरि विस्तीर्णा ॥ १ ॥ २ एकचत्वारिंशत्सहस्राणि पंचैव शतानि भवन्त्येकोनाशीत्यधिकानि त्रिसप्तत्यधिकशतमंशाना मुखविष्कंभो भरतवर्षे ॥ १ ॥ पंचपष्टिसहस्राणि चत्वारि शतानि भवंति पट्चत्वारिंशदधिकानि त्रयोदश एवांशा वाह्यो भरतविष्कम्भः ॥ २ ॥ चतुर्गुणितभरतव्यासो हैमवते तच्चतुर्गुणं तृतीयं हरिवर्षं चतुर्गुणितं महाविदेहस्य विष्कम्भ· ॥ ३ ॥ सप्तसप्तति शतानि चतुर्दशाधिकानि सप्तदश लक्षा भवति कुरुविष्कम्भ. अष्टौ च भागा अपरिशेषाः ॥ ४ ॥ चतुर्लक्षपट्त्रिंशत्सहस्रपोडशाधिकनवशतानि द्वयोर्गिर्योरायामः तद्धनु कुरूणा सक्षिप्तं ॥ ५॥ सौमनसमालवंतौ दीर्घौ विंशतिः शतसहस्राणि त्रिचत्वारिंशत्सहस्राणि एकोनविंशत्यधिके द्वे शते ॥ ६ ॥

२०४३२१९। "सोलहियं सयमेगं छव्वीससहस्स सोलस य लक्खा। विज्जुप्पभो नगो गंधमायणा चेव दीहाओ ॥ ७ ॥" १६२६११६, महाद्रुमा जंवूद्वीपकमहाद्रुमतुल्याः, तथा—"धायइवरंमि दीवे जो विक्खंभो उ होइ उ णगाणं। सो दुगुणो णायव्वो पुक्खरद्धे णगाणं तु ॥ ८ ॥ वासहरा वक्खारा दहनइकुंडा वणा य सीयाई। दीवे दीवे दुगुणा वित्थरओ उस्सए तुल्ला ॥ ९ ॥ उसुयार जमगकंचण चित्तविचित्ता य वट्टवेयड्ढा। दीवे दीवे तुल्ला दुमेहला जे य वेयड्ढा ॥ १० ॥" इति। पुष्करवरद्वीपवेदिकाप्ररूपणानन्तरं शेषद्वीपसमुद्रवेदिकाप्ररूपणामाह—'सव्वेसिंपि ण'मित्यादि कण्ठ्यं। एते च द्वीपसमुद्रा इन्द्राणामुत्पातपर्वताश्रया इतीन्द्रवक्तव्यतामाह—

दो असुरकुमारिंदा पन्नत्ता, तं०—चमरे चेव बली चेव, दो णागकुमारिंदा पण्णत्ता, तं०—धरणे चेव भूयाणंदे चेव २, दो सुवन्नकुमारिंदा पं० तं०—वेणुदेवे चेव वेणुदाली चेव, दो विज्जुकुमारिंदा पं० तं०—हरिच्चेव हरिस्सहे चेव, दो अग्गिकुमारिंदा पन्नत्ता तं०—अग्गिसिहे चेव अग्गिमाणवे चेव, दो दीवकुमारिंदा पं० तं०—पुन्ने चेव विसिट्ठे चेव, दो उदहिकुमारिंदा पं० तं०—जलकंते चेव जलप्पभे चेव, दो दिसाकुमारिंदा पं० तं०—अमियगती चेव अमितवाहणे चेव, दो वातकुमा-

---

१ षोडशाधिकं शतं पड्विंशतिसहस्राणि षोडश च लक्षा विद्युत्प्रभो नगो गन्धमादनश्चैव दीर्घौ ॥ ७ ॥ २ धातकीवरे द्वीपे यो विष्कम्भस्तु भवति तु नगानां स द्विगुणो ज्ञातव्यः पुष्करार्द्धे नगानान्तु ॥ ८ ॥ वर्षधरा वक्षस्काराः ह्रदनदीकुंडानि वनानि च सीतादयः द्वीपे द्वीपे द्विगुणा विस्तरत उच्छ्रयेण तुल्या ॥ ९ ॥ इषुकारयमककाञ्चनचित्रविचित्राश्च वृत्तवैताढ्या द्वीपे द्वीपे तुल्या द्विमेखला ये च वैताढ्याः ॥ १० ॥

रिंदा पं० तं०—वेलवे चेव पभंजणे चेव, दो थणियकुमारिंदा पण्णत्ता, तं०—घोसे चेव महाघोसे चेव, दो पिसाइंदा पन्नत्ता—तं०—काले चेव महाकाले चेव, दो भूइंदा पं० तं०—सुरूवे चेव पडिरूवे चेव, दो जक्खिदा पन्नत्ता, तं०—पुन्नभद्दे चेव माणिभद्दे चेव, दो रक्खसिंदा पन्नत्ता, तं०—भीमे चेव महाभीमे चेव, दो किन्नरिंदा पन्नत्ता, तं०—किन्नरे चेव किंपुरिसे चेव, दो किंपुरिसिंदा पं० तं०—सप्पुरिसे चेव महापुरिसे चेव, दो महोरगिंदा पं० तं०—अतिकाए चेव महाकाए चेव, दो गंधव्विंदा पं०, तं०—गीतरती चेव गीयजसे चेव, दो अणपन्निंदा पं०, तं०—संनिहिए चेव सामण्णे चेव, दो पणपन्निंदा पं०, तं०—धाए चेव विहाए चेव, दो इसिवाइंदा पं०, तं०—इसिचेव इसिवालए चेव, दो भूतवाइंदा पन्नत्ता, तं०—इस्सरे चेव महिस्सरे चेव, दो कंदिंदा पं० तं०—सुवच्छे चेव विसाले चेव, दो महाकंदिंदा पन्नत्ता, तं०—हस्से चेव हस्सरती चेव, दो कुभंडिंदा पं० तं०—सेए चेव महासेए चेव, दो पतइंदा पं० तं०—पतए चेव पतयवई चेव, जोइसियाणं देवाणं दो इंदा पन्नत्ता, तं०—चंदे चेव सूरे चेव, सोहम्मीसाणेसु णं कप्पेसु दो इंदा पं०, तं०—सक्के चेव ईसाणे चेव, एवं सणंकुमारमाहिंदेसु कप्पेसु दो इंदा पं०, तं०—सणंकुमारे चेव माहिंदे चेव, बंभलोगलंतएसु णं कप्पेसु दो इंदा पं०, तं०—बंभे चेव लंतए चेव, महासुक्कसहस्सारेसु णं कप्पेसु दो इंदा पन्नत्ता, तं०—महासुक्के चेव सहस्सारे चेव, आणयपाणतारणच्चुतेसु णं कप्पेसु दो इंदा पं० तं०—पाणते चेव अच्चुते चेव, महासुक्कसहस्सारेसु णं कप्पेसु विमाणा दुवण्णा पं०, तं०—हालिद्दा चेव सुक्किल्ला चेव, गेविज्जगाणं देवा णं दो रयणीओ उड्ढमुच्चत्तेणं पन्नत्ता (सू० ९४) द्वितीयस्थाने तृतीयोद्देशकः समाप्तः । २—३ ।

असुरादीनां दशानां भवनपतिनिकायानां मेर्वपेक्षया दक्षिणोत्तरदिग्द्वयाश्रितत्वेन द्विविधत्वाद् विंशतिरिन्द्राः, तत्र चमरो दाक्षिणात्यो वली त्वौदीच्य इत्येवं सर्वत्र, एवं व्यन्तराणामष्टनिकायानां द्विगुणत्वात् षोडशेन्द्राः तथा अणपण्णिकादीनामप्यष्टानामेव व्यन्तरविशेषरूपनिकायानां द्विगुणत्वात् षोडशेति ज्योतिष्कानां त्वसङ्ख्यातचन्द्रसूर्यत्वेऽपि जातिमात्राश्रयणाद् द्वावेव चन्द्रसूर्याख्याविन्द्रावुक्तौ सौधर्म्मादिकल्पानां तु दशेन्द्रा इत्येवं सर्वेऽपि चतुःषष्टिरिति। देवाधिकारात् तन्निवासभूतविमानवक्तव्यतामाह—'महासुक्के'त्यादि कण्ठ्यं, नवरं हारिद्राणि—पीतानि, क्रमश्चायं सौधर्मादिविमानवर्णविषयो यथा—सौधर्मेशानयोः पञ्चवर्णानि ततो द्वयोरकृष्णानि पुनर्द्वयोरकृष्णनीलानि ततो द्वयोः शुक्रसहस्राराभिधानयोः पीतशुक्लानि ततः शुक्लान्येवेति, आह च—"सोहम्मे पंचवन्ना एक्कगहाणी उ जा सहस्सारो। दो दो तुल्ला कप्पा तेण परं पुंडरीयाइं ॥ १ ॥" इति। देवाधिकारादेव द्विस्थानकानुपातिनीं तदवगाहनामाह—'गेवेज्जगाण'मित्यादि, पूर्ववद् व्याख्येयमिति। द्विस्थानकस्य तृतीयोद्देशकः समाप्तः ॥

उक्तस्तृतीयोद्देशकः, साम्प्रतं चतुर्थः समारभ्यते—अस्य च जीवाजीववक्तव्यताप्रतिबद्धस्य पूर्वेण सहायं सम्बन्धः—पूर्वस्मिन् हि पुद्गलजीवधर्मा उक्ताः इह तु सर्वं जीवाजीवात्मकमिति वाच्यम्, अनेन सम्बन्धेनायातस्यास्योद्देशकस्येमानि पञ्चविंशतिरादिसूत्राणि समयेत्यादीनि,

समयाति वा आवलियाति वा जीवाति या अजीवाति या पवुच्चति १, आणापाणूति वा थोवेति वा जीवाति या अजीवाति या

पवुच्चति २, खणाति वा लवाति वा जीवाति या अजीवाति या पवुच्चति ३, एवं मुहुत्ताति वा अहोरत्ताति वा ४, पक्खाति वा मासाति वा ५, उडूति वा अयणाति वा ६, संवच्छराति वा जुगाति वा ७, वाससयाति वा वाससहस्साइ वा ८, वाससतसहस्साइ वा वासकोडीइ वा ९, पुव्वंगाति वा पुव्वाति वा १०, तुडियंगात्ति वा तुडियाति वा ११, अडडंगाति वा अडडाति वा १२, अववंगाति वा अववाति वा १३, हूहूअंगाति वा हूहूयाति वा १४, उप्पलंगाति वा उप्पलाति वा १५, पउमंगाइ वा पउमाति वा १६, णलिणंगाति वा णलिणाति वा १७, अच्छणिकुरंगाति वा अच्छणिउराति वा १८, अउअंगाति वा अउआति वा १९, णउअंगाति वा णउआति वा २०, पउतंगाति वा पउताति वा २१, चूलितंगाति वा चूलिताति वा २२, सीसपहेलियंगाति वा सीसपहेलियाति वा २३, पलिओवमाति वा सागरोवमाति वा २४, उस्सप्पिणीति वा ओसप्पिणीति वा जीवाति या अजीवाति या पवुच्चति २५, गामाति वा णगराति वा निगमाति वा रायहाणीति वा खेडाति वा कब्बडाति वा मडंबाति वा दोणमुहाति वा पट्टणाति वा आगराति वा आसमाति वा संवाहाति वा संनिवेसाइ वा घोसाइ वा आरामाइ वा उज्जाणाति वा वणाति वा वणसंडाति वा वावीइ वा पुक्खरणीति वा सराति वा सरपंतीति वा अगडाति वा तलागाति वा दहाति वा णदीति वा पुढवीति वा उदहीति वा वातखंधाति वा उवासंतराति वा वलताति वा विग्गहाति वा दीवाति वा समुद्दाइ वा वेलाति वा वेतिताति वा दाराति वा तोरणाति वा णेरतिताति वा णेरतितावासाति वा जाव वेमाणियाइ वा वेमाणियावासाति वा कप्पाति वा कप्पविमाणावासाति वा वासाति वा वासधरपव्वताति वा कूडाति वा कूडगाराति वा विजयाति वा रायहाणीइ वा जीवाति या अजी-

वाति या पवुच्चति ४७ । छाताति वा आतवाति वा दोसिणाति वा अंधगाराति वा ओमाणाति वा उम्माणाति वा अतिताणगिहाति वा उज्जाणगिहाति वा अवलिंवाति वा सणिप्पवातातिं वा जीवाति या अजीवाति या पवुच्चइ । दो रासी पं० तं—जीवरासी चेव अजीवरासी चेव (सूत्रं ९५)

एषां चानन्तरसूत्रेणायमभिसम्बन्धः—पूर्वत्र जीवविशेषाणामुच्चत्वलक्षणो धर्मोऽभिहितः, इह तु धर्माधिकारादेव समयादिस्थितिलक्षणो धर्मो जीवाजीवसम्बन्धी जीवाजीवतयैव धर्मधर्मिणोरभेदेनोच्यत इति, तत्र सर्वेषां कालप्रमाणानामाद्यः परमसूक्ष्मोऽभेद्यो निरवयव उत्पलपत्रशतव्यतिभेदाद्युदाहरणोपलक्षितः समयः, तस्य चातीतादिविवक्षया बहुत्वाद् बहुवचनमित्याह—'समयाइ वा' इत्यादि, इतिशब्द उपप्रदर्शने, वाशब्दो विकल्पे, तथा असङ्ख्यातसमयसमुदयात्मिका आवलिका क्षुल्लकभवग्रहणकालस्य षट्पञ्चाशदुत्तरद्विशततमभागभूता इति, तत्र समया इति वा आवलिका इति वा यत्कालवस्तु तदविगानेन जीवा इति च, जीवपर्यायत्वात्, पर्यायपर्यायिणोश्च कथञ्चिदभेदात्, तथा अजीवानां—पुद्गलादीनां पर्यायत्वादजीवा इति च, चकारौ समुच्चयार्थौ, दीर्घता च प्राकृतत्वात्, प्रोच्यते—अभिधीयत इति, न जीवादिव्यतिरेकिणः समयादयः, तथाहि—जीवाजीवानां सादिसपर्यवसानादिभेदा या स्थितिस्तद्भेदाः समयादयः सा च तद्धर्मो धर्मश्च धर्मिणो नात्यन्तं भेदवान्, अत्यन्तभेदे हि विप्रकृष्टधर्ममात्रोपलब्धौ प्रतिनियतधर्मिविषय एव संशयो न स्यात्, तदन्येभ्योऽपि तस्य भेदाविशेषाद्, दृश्यते च यदा कश्चिद्धरिततरुतरुणशाखाविसरविवरान्तरतः किमपि शुक्लं पश्यति तदा किमियं पताका किं वा बलाकेत्येवं प्रतिनियतधर्मिविषयः संशय इति, अभेदेऽपि सर्वथा संशयानुत्पत्तिरेव, गुणग्रहणत एव तस्यापि

गृहीतत्वादिति, इह त्वभेदनयाश्रयणाज्जीवाइ येत्याद्युक्तम्, इह च समयावलिकालक्षणार्थद्वयस्य जीवादिद्रव्यात्मकतया भणनाद् द्विस्थानकावतारो दृश्यः, एवमुत्तरसूत्राण्यपि नेयानि, विशेषं तु वक्ष्याम इति, 'आणापाणू' इत्यादि, 'आनप्राणा'विति–उच्छ्वासनिःश्वासकालः सङ्ख्यातावलिकाप्रमाणाः, आह च—"हट्ठस्स अणवगल्लस्स, निरुवकिट्ठस्स जंतुणो । एगे ऊसासनीसासे, एस पाणुत्ति वुच्चई ॥ १ ॥" तथा स्तोकाः सप्तोच्छ्वासनिःश्वासप्रमाणाः, क्षणाः सङ्ख्यातानप्राणलक्षणाः, सप्तस्तोकप्रमाणा लवाः, 'एव'मिति यथा प्राक्तने सूत्रत्रये जीवा इति च अजीवा इति च प्रोच्यते इत्यधीतमेवं सर्वेपूत्तरसूत्रेष्वित्यर्थः, मुहूर्त्ताः–सप्तसप्ततिलवप्रमाणाः, उक्तञ्च—"सत्त पाणूणि से थोवे, सत्त थोवाणि से लवे । लवाणं सत्तहत्तरीए, एस मुहुत्ते वियाहिए ॥ १ ॥ तिण्णि सहस्सा सत्त य सयाणि तेवत्तरिं च ऊसासा । एस मुहुत्तो भणिओ सव्वेहिं अणंतनाणीहिं ॥ २ ॥" इति, अहोरात्राः त्रिंशन्मुहूर्त्तप्रमाणाः, पक्षाः पञ्चदशाहोरात्रप्रमाणाः, मासा द्विपक्षाः, ऋतवो द्विमासमानाः वसन्ताद्याः, अयनानि ऋतुत्रयमानानि, संवत्सरा अयनद्वयमानाः, युगानि पञ्चसंवत्सराणि, वर्षशतादीनि प्रतीतानि, पूर्वाङ्गानि चतुरशीतिवर्षलक्षप्रमाणानि, पूर्वाणि पूर्वाङ्गान्येव चतुरशीतिलक्षगुणितानि, इदं चैषां मानम्—"पुव्वस्स उ परिमाणं सयरिं खलु होंति कोडिलक्खाओ । छप्पन्नं च सहस्सा बोद्धव्वा वासकोडीणं ॥ १ ॥" इति, ७०५६०००००००

१ हृष्टस्यानवग्लानस्य निरुपक्लिष्टस्य जन्तोः एक उच्छ्वासनिःश्वासः एष प्राण इति उच्यते ॥ १ ॥ २ सप्त प्राणाः स स्तोकः सप्त स्तोकाः स लवः लवानां सप्तसप्तत्या एष मुहूर्त इति व्याख्यातः ॥ १ ॥ त्रीणि सहस्राणि सप्त च शतानि त्रिसप्ततिश्चोच्छ्वासाः एष मुहूर्तो भणितः सर्वैरनन्तज्ञानिभिः ॥ २ ॥ ३ पूर्वस्य तु परिमाणं सप्ततिः खलु भवन्ति कोटीलक्षाः । षट्पंचाशत्कोटीसहस्राणि च वर्षाणां बोद्धव्यानि ॥ १ ॥

००००, पूर्वाणि चतुरशीतिलक्षगुणितानि त्रुटिताङ्गानि भवन्ति, एवं पूर्वस्य पूर्वस्य चतुरशीतिलक्षगुणनेनोत्तरमुत्तरं सङ्ख्यानं भवति यावच्छीर्षप्रहेलिकेति, तस्यां चतुर्नवत्यधिकमङ्कस्थानशतं भवति, अत्र करणगाथा—"इच्छियठाणेण गुणं पणसुन्नं चउरसीतिगुणितं च। काऊणं तइवारे पुव्वंगाईण मुण संखं ॥ १ ॥" शीर्षप्रहेलिकान्तः सांव्यवहारिकः सङ्ख्यातकालः, तेन च प्रथमपृथिवीनारकाणां भवनपतिव्यन्तराणां भरतैरवतेषु सुषमदुष्षमायाः पश्चिमे भागे नरतिरश्चां चायुर्मीयत इति, किञ्च—शीर्षप्रहेलिकायाः परतोऽप्यस्ति सङ्ख्यातः कालः, स चानतिशायिनां न व्यवहारविषय इतिकृत्वौपम्ये प्रक्षिप्तः, अत एव शीर्षप्रहेलिकायाः परतः पल्योपमाद्युपन्यासः, तत्र पल्येनोपमा येषु तानि पल्योपमानि—असङ्ख्यातवर्षकोटीकोटीप्रमाणानि वक्ष्यमाणलक्षणानि, सागरेणोपमा येषु तानि सागरोपमाणि—पल्योपमकोटीकोटीदशकमानानीति, दशसागरोपमकोटीकोट्य उत्सर्प्पिणी, एवमेवावसर्प्पिणीति। कालविशेषवत् ग्रामादिवस्तुविशेषा अपि जीवाजीवा एवेति द्विपदैः सप्तचत्वारिंशता सूत्रैराह—'गामे'त्यादि, इह च प्रत्येकं जीवाइ येत्यादिरालापोऽध्येतव्यो, ग्रामादीनां च जीवाजीवता प्रतीतैव, तत्र करादिगम्या ग्रामाः, नैतेषु करोऽस्तीति नकराणि १, निगमाः—वणिग्निवासाः राजधान्यो—यासु राजानोऽभिषिच्यन्ते २ खेटानि—धूलिप्राकारोपेतानि कर्वटानि—कुनगराणि ३, मडम्बानि सर्वतोऽर्द्धयोजनात् परतोऽवस्थितग्रामाणि द्रोणमुखानि येषां जलस्थलपथावुभावपि स्तः ४, पत्तनानि येषु जलस्थलपथयोरन्यतरेण पर्याहारप्रवेशः, आकरा—लोहाद्युत्पत्तिभूमयः ५, आश्रमाः—तीर्थस्थानानि संवाहाः—समभूमौ कृषिं कृत्वा येषु दु-

---

१ इच्छितस्थानेन गुण्य शून्यपंचकं चतुरशीतिगुणितं च। पूर्वांगादीनां सङ्ख्या ततिवारान् कृत्वा जानीहि ॥ १ ॥

र्भूमिभूतेषु धान्यानि कृपीवलाः संवहन्ति रक्षार्थमिति ६, सन्निवेशाः सार्थकटकादेः घोषा—गोष्ठानि ७, आरामा—विविधवृक्षलतोपशोभिताः कदल्यादिप्रच्छन्नगृहेषु स्त्रीसहितानां पुंसां रमणस्थानभूता इति, उद्यानानि पत्रपुष्पफलच्छायोपगादिवृक्षोपशोभितानि बहुजनस्य विविधवेषस्योन्नतमानस्य भोजनार्थं यानं—गमनं येष्विति ८, वनानीत्येकजातीय—वृक्षाणि वनखण्डाः—अनेकजातीयोत्तमवृक्षाः ९, वापी चतुरस्रा पुष्करिणी वृत्ता पुष्करवती वेति १०, सरांसि—जलाशयविशेषाः सरःपङ्क्तयः—सरसां पद्धतयः ११, 'अगड'त्ति अवटाः—कूपाः, तडागादीनि प्रतीतानि १२, पृथिवी—रत्नप्रभादिका उदधिः—तदधो घनोदधिः १४, वातस्कन्धाः—घनवाततनुवाता इतरे वा अवकाशान्तराणि—वातस्कन्धानामधस्तादाकाशानि, जीवता चैषां सूक्ष्मपृथिवीकायिकादिजीवव्याप्तत्वात् १५, वलयानि—पृथिवीनां वेष्टनानि घनोदधिघनवाततनुवातलक्षणानीति विग्रहा—लोकनाडीवक्राणि, जीवता चैषां पूर्ववत् १६, द्वीपाः समुद्राश्च प्रतीताः १७, वेला—समुद्रजलवृद्धिः, वेदिकाः प्रतीताः १८, द्वाराणि—विजयादीनि तोरणानि तेष्वेवेति १९, नैरयिकाः—क्लिष्टसत्त्वविशेषास्तेषां चाजीवता कर्मपुद्गलाद्यपेक्षया तदुत्पत्तिभूमयो नैरयिकावासास्तेषां च जीवता पृथिवीकायिकाद्यपेक्षया, इत्येवं चतुर्विंशतिदण्डकोऽभिधेयः ४३ अत एवाह—'याव'दित्यादि, कल्पाः—देवलोकास्तदंशाः कल्पविमानावासाः ४४, वर्षाणि—भरतादिक्षेत्राणि वर्षधरपर्वताः—हिमवदादयः ४५, कूटानि—हिमवत्कूटादीनि कूटागाराणि—तेष्वेव देवभवनानि ४६, विजयाः—चक्रवर्त्तिविजेतव्यानि कच्छादीनि क्षेत्रखण्डानि, राजधान्यः—क्षेमादिकाः, 'जीवे'त्यादि इहोक्तं सर्वत्र सम्बन्धनीयमिति ४७। येऽपि पुद्गलधर्मास्तेऽपि तथैवेत्याह—'छाये'त्यादि सूत्रपञ्चकं गतार्थम्, नवरं छाया वृक्षादीनामातपः

आदित्यस्य, 'दोसिणाति व'त्ति ज्योत्स्ना अन्धकाराणि–तमांसि, अवमानानि–क्षेत्रादीनां प्रमाणानि हस्तादीनि उन्मानानि–तुलायाः कर्षादीनि, अतियानगृहाणि–नगरादिप्रवेशे यानि गृहाणि, उद्यानगृहाणि प्रतीतानि, अवलिंवा सणिप्पवाया य रूढितोऽवसेया इति, किमेतत् सर्वमित्याह—जीवा इति च, जीवव्याप्तत्वात् तदाश्रितत्वाद्वा, 'अजीवा इति च' पुद्गलाद्यजीवरूपत्वात् तदाश्रितत्वाद्वेति, प्रोच्यते–जिनैः प्ररूप्यत इति। इह च जीवाइ येत्यादि सूत्रपञ्चकेऽपि प्रत्येकमध्येतव्यमिति। अथ समयादिवस्तु जीवाजीवरूपमेव कस्मादभिधीयते?, उच्यते, तद्विलक्षणराश्यन्तराभावाद्, अत एवाह—'दो रासी'त्यादि कण्ठ्यम्। जीवराशिश्च द्विधा–बद्धमुक्तभेदात्, तत्र बद्धानां बन्धनिरूपणायाह—

दुविहे बंधे पं०, तं०—पेज्जबंधे चेव दोसबंधे चेव, जीवाणं दोहिं ठाणेहिं पावं कम्मं बंधंति, तं०—रागेण चेव दोसेण चेव, जीवा णं दोहिं ठाणेहिं पावं कम्मं उदीरेंति, तं०—अब्भोवगमिताते चेव वेतणाते उवक्कमिताते चेव वेयणाते, एवं वेदेंति एवं णिज्जरेंति–अब्भोवगमिताते चेव वेयणाते उवक्कमिताते चेव वेयणाते (सूत्रं ९६)

प्रेम–रागो मायालोभकषायलक्षणः, द्वेषस्तु क्रोधमानकषायलक्षणः, यदाह—"माया लोभकषायश्चेत्येतद् रागसंज्ञितं द्वन्द्वम्। क्रोधो मानश्च पुनर्द्वेष इति समासनिर्दिष्टः॥ १॥" इति, प्रेम्णः–प्रेमलक्षणचित्तविकारसम्पादकमोहनीयकर्मपुद्गलराशेर्बन्धनं–जीवप्रदेशेषु योगप्रत्ययतः प्रकृतिरूपतया प्रदेशरूपतया च सम्बन्धनम् तथा कषायप्रत्ययतः स्थित्यनुभागविशेषापादनं च प्रेमबन्धः, एवं द्वेषमोहनीयस्य बन्धो द्वेषबन्ध इति, उक्तं हि,—"जोगा पयडिपदेसं ठिति-

१ योगेभ्यः प्रकृतिप्रदेशबन्धं कषायेभ्यः स्थित्यनुभागबंधं करोति॥

अणुभागं कसायओ कुणइ''त्ति, प्रेमद्वेपलक्षणाभ्यां कर्मभ्यामुदयगताभ्यां जीवानामशुभकर्मवन्धो भवतीत्याह—'जीवाण'मित्यादि, अथवा पूर्वसूत्रमन्यथा व्याख्याय सम्बन्धान्तरमस्य क्रियते—सामान्येन वन्धो द्वेधा—प्रेमतो द्वेषतश्चेति, स चानिवृत्तिसूक्ष्मसम्परायान्तान् गुणस्थानिनः प्रतीत्य द्रष्टव्यः, यस्तूपशान्तमोहक्षीणमोहसयोगिनां स योगप्रत्यय एव, स तु वन्धत्वेन न विवक्षितो, वन्धस्यापि तस्य शेषकर्मवन्धविलक्षणतयाऽवन्धकल्पत्वात्, यस्य हि कर्मणोऽसौ तदल्पस्थितिकादिविशेषणम्, उक्तं च—"[1]अप्पं वायर मउयं वहुं च रुक्खं च सुक्किलं चेव । मंदं महव्वयं तिय सायावहुलं च तं कम्मं ॥ १ ॥" इति, अल्पं स्थित्या वादरं परिणामतः मृद्वनुभावतः वहु प्रदेशैः मन्दं लेपतो वालुकावत्, महाव्ययं सर्वापगमात्। एतदेव दर्शयन्नाह—'जीवा ण'मित्यादि, जीवाः—सत्त्वाः णं वाक्यालङ्कारे द्वाभ्यां 'स्थानाभ्यां' कारणाभ्यां पापम्—अशुभमशुभभवनिवन्धनत्वात्, न तु निरनुवन्धं द्विसमयस्थितिकमत्यन्तं शुभं, तस्य केवलयोगप्रत्ययत्वादिति, वध्नन्ति—स्पृष्टाद्यवस्थां कुर्वन्ति, रागेण चैव द्वेषेण चैव, कषायैरित्यर्थः, ननु मिथ्यात्वाविरतिकषाययोगा वन्धहेतवः तत्कथं कषाया एव इहोक्ता इति ?, उच्यते, कषायाणां पापकर्मवन्धं प्रति प्राधान्यख्यापनार्थं, प्राधान्यं च स्थित्यनुभागप्रकर्षकारणत्वात् तेषामिति, अथवा अत्यन्तमनर्थकारित्वाद्, उक्तञ्च—"[2]को दुक्खं पावेज्जा कस्स व सोक्खेहिं विम्हओ होज्जा ? । को वा न लहेज्ज मोक्खं ? रागदोसा जइ न होज्जा ॥ १ ॥" इति, अथवा वन्धहेतुदेशग्राहकमेवेदं सूत्रं द्विस्थानकानुरोधादिति न दोषः । उक्तस्थानद्वयवद्धपापकर्मणश्च यथोदीरणवेदननिर्ज्जराः कुर्वन्ति देहिन-

---

१ तत्सयोगिकर्म अल्पं वादरं मृदु वहु रूक्षं शुभ्रं चैव मंदं महाव्यय सातावहुलमिति ॥ १ ॥ २ को दु खं प्राप्नुयात् कस्य वा सुखैर्विस्मयो भूयात् को न लभेत मोक्षं रागद्वेषा यदि न भवेता ॥ १ ॥

स्तथा सूत्रत्रयेणाह—'जीवे'त्यादि गतार्थम्, नवरं उदीरयन्ति—अप्राप्तावसरं सदुदये प्रवेशयन्ति, अभ्युपगमेन—अङ्गीकरणेन निर्वृत्ता तत्र वा भवा आभ्युपगमिकी तया—शिरोलोचतपश्चरणादिकया वेदनया—पीडया उपक्रमेण—कर्मोदीरणकारणेन निर्वृत्ता तत्र वा भवा औपक्रमिकी तया—ज्वरातीसारादिजन्यया, 'एव'मिति उक्तप्रकारत एव 'वेदयन्ति' विपाकतोऽनुभवन्त्युदीरितं सदिति, 'निर्जरयन्ति' प्रदेशेभ्यः शाटयन्तीति । निर्ज्जरणे च कर्मणो देशतः सर्वथा वा भवान्तरे सिद्धौ वा गच्छतः शरीरान्निर्याणं भवतीति सूत्रपञ्चकेन तदाह—

दोहिं ठाणेहिं आता सरीरं फुसित्ताणं णिज्जाति, तं०—देसेणवि आता सरीरं फुसित्ताणं णिज्जाति सव्वेणवि आया सरीरगं फुसित्ताणं णिज्जाति, एवं फुरित्ताणं एवं फुडित्ता एवं संवट्टतित्ता एवं निव्वट्टतित्ता (सूत्रं ९७)

'दोही'त्यादिकं कण्ठ्यं, नवरं द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां 'देसेणवि'त्ति देशेनापि—कतिपयप्रदेशलक्षणेन केषाञ्चित्प्रदेशानामिलिकागत्योत्पादस्थानं गच्छता जीवेन शरीराद्बहिः क्षिप्तत्वात्, 'आत्मा' जीवः, 'शरीरं' देहं 'स्पृष्ट्वा' श्लिष्ट्वा 'निर्याति' शरीरान्मरणकाले निःसरतीति, 'सव्वेणवि'त्ति सर्वेण—सर्वात्मना सर्वैर्जीवप्रदेशैः कन्दुकगत्योत्पादस्थानं गच्छता शरीराद् बहिः प्रदेशानामप्रक्षिप्तत्वादिति, अथवा देशेनापि—देशतोऽप्यपिशब्दः सर्वेणापीत्यपेक्षः, आत्मा, शरीरं, कोऽर्थः?— शरीरदेशं पादादिकं स्पृष्ट्वाऽवयवान्तरेभ्यः प्रदेशसंहारान्निर्याति, स च संसारी, 'सर्वेणापि' सर्वतयाऽपि, अपिर्देशेनापीत्यपेक्षः, सर्वमपि शरीरं स्पृष्ट्वा निर्यातीति भावः, स च सिद्धो, वक्ष्यति च—"पायणिज्जाणा णिरएसु "उववज्जंती"त्यादि, यावत् "सव्वंगणिज्जाणा सिद्धेसु"त्ति । आत्मना शरीरस्य स्पर्शने सति स्फुरणं भवतीत्यत उच्यते

—'एव'मित्यादि, 'एव'मिति 'दोहिं ठाणेही'त्याद्यभिलापसंसूचनार्थः, तत्र देशेनापि कियद्भिरप्यात्मप्रदेशैरिलिकागतिकाले 'सव्वेणवि'त्ति सर्वैरपि गेन्दुकगतिकाले शरीरं 'फुरित्ताणं'ति स्फोरयित्वा सस्पन्दं कृत्वा निर्याति, अथवा शरीरकं देशतः शरीरदेशमित्यर्थः स्फोरयित्वा पादादिनिर्याणकाले, सर्वतः—सर्वं शरीरं स्फोरयित्वा सर्वाङ्गनिर्याणावसर इति। स्फोरणाच्च सात्मकत्वं स्फुटं भवतीत्याह—'एव'मित्यादि, 'एव'मिति तथैव देशेन—आत्मदेशेन शरीरकं 'फुडित्ताणं'ति सचेतनतया स्फुरणलिङ्गतः स्फुटं कृत्वा इलिकागतौ सर्वेण—सर्वात्मना स्फुटं कृत्वा गेन्दुकगताविति, अथवा शरीरकं देशतः—सात्मकतया स्फुटं कृत्वा पादादिना निर्याणकाले सर्वतः—सर्वाङ्गनिर्याणप्रस्ताव इति, अथवा फुडित्ता—स्फोटयित्वा विशीर्णं कृत्वा, तत्र देशतोऽक्ष्यादिविघातेन सर्वतः सर्वविशरणेन देवदीपादिजीववदिति। शरीरं सात्मकतया स्फुटीकुर्वंस्तत्संवर्त्तनमपि कश्चित्करोतीत्याह—'एव'मित्यादि, 'एव'मिति तथैव 'संवट्टइत्ताणं'त्ति संवर्त्त्य—सङ्कोच्य शरीरकं देशेनेलिकागतौ शरीरस्थितप्रदेशैः सर्वेण—सर्वात्मना गेन्दुकगतौ सर्वात्मप्रदेशानां शरीरस्थितत्वान्निर्यातीति, अथवा शरीरकं—शरीरिणमुपचाराद्दण्डयोगाद्दण्डपुरुषवत्, तत्र देशतः संवर्त्तनं संसारिणो म्रियमाणस्य पादादिगतजीवप्रदेशसंहारात् सर्वतस्तु निर्वाणं गन्तुरिति, अथवा शरीरकं देशतः संवर्त्त्य—हस्तादिसङ्कोचनेन सर्वतः—सर्वशरीरसङ्कोचनेन पिपीलिकादिवदिति। आत्मनश्च संवर्त्तनं कुर्वन् शरीरस्य निवर्त्तनं करोतीत्याह—एवं 'निव्वट्टयित्ताणं'ति, तथैव निवर्त्त्य—जीवप्रदेशेभ्यः शरीरकं पृथक्कृत्येत्यर्थः, तत्र देशेनेलिकागतौ सर्वेण गेन्दुकगतौ, अथवा देशतः शरीरं निवर्त्यात्मनः पादादिनिर्याणवान् सर्वतः सर्वाङ्गनिर्याणवानिति, अथवा पञ्चविधशरीरसमुदायापेक्षया देशतः शरीरम्—

औदारिकादि निवर्त्त्य तैजसकार्मणे त्वादायैव, तथा सर्वेण–सर्वं शरीरसमुदायं निवर्त्त्य निर्याति, सिध्यतीत्यर्थः। अनन्तरं सर्वनिर्याणमुक्तम्, तच्च परम्परया धर्मश्रवणलाभादिषु, ते च यथा स्युस्तथा दर्शयन्नाह—

दोहिं ठाणेहिं आता केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्जा सवणताते, तं०—खतेण चेव उवसमेण चेव, एवं जाव मणपज्जवनाणं उप्पाडेज्जा तं०—खतेण चेव उवसमेण चेव (सूत्रं ९८)

'दोही'त्यादि कण्ठ्यं, नवरं 'खएण चेव'त्ति ज्ञानावरणीयस्य दर्शनमोहनीयस्य च कर्मणः उदयप्राप्तस्य क्षयेण–निर्जरणेन अनुदितस्य चोपशमेन–विपाकाननुभवेन, क्षयोपशमेनेत्युक्तं भवति, यावत्करणात् केवलं बोहिं बुज्झेज्जा मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वएज्जा केवलं बंभचेरवासमावसेज्जा, केवलेणं संजमेणं संजमिज्जा, केवलेणं संवरेणं संवरेज्जा, केवलं आभिणिबोहियनाणमुप्पाडेज्जा इत्यादि दृश्यम्, एवं यावन्मनःपर्यवज्ञानमुत्पादयेदिति, केवलज्ञानं तु क्षयादेव भवतीति तन्नोक्तम्। इह च यद्यपि बोध्यादयः सम्यक्त्वचारित्ररूपत्वात् केवलेन क्षयेण उपशमेन च भवन्ति तथाऽप्येते क्षयोपशमेनापि भवन्ति, श्रवणाभिनिबोधिकादीनि तु क्षयोपशमेनैव भवन्तीति सर्वसाधारणः क्षयोपशम उक्तः पदद्वयेनातः स एव व्याख्यात इति। बोध्याभिनिबोधिकश्रुतावधिज्ञानानि च षट्षष्टिसागरोपमस्थितिकान्युत्कर्षतो भवन्ति, सागरोपमाणि च पल्योपमाश्रितानीति तद्द्वितयप्ररूपणामाह—

दुविहे अद्धोवमिए पन्नत्ते तं०—पलिओवमे चेव सागरोवमे चेव, से किं तं पलिओवमे?, पलिओवमे—जं जोयणविच्छिन्नं, पल्लं एगाहियप्परूढाणं। होज्ज निरंतरणिचितं भरितं वालग्गकोडीणं ॥ १ ॥ वाससए वाससए एक्केके अवहडंमि

जो कालो । सो कालो बोद्धव्वो, उवमा एगस्स पल्लस्स ॥ २ ॥ एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी हवेज्ज दसगुणिता । तं सागरोवमस्स उ एगस्स भवे परीमाणं ॥ ३ ॥ (सू० ९९)

उपमा–औपम्यं, तया निर्वृत्तमौपमिकं अद्धा–कालस्तद्विषयमौपमिकमद्धौपमिकम्, उपमानमन्तरेण यत्कालप्रमाणमनतिशयिना ग्रहीतुं न शक्यते तदद्धौपमिकमिति भावः, तच्च द्विधा–पल्योपमं चैव सागरोपमं चैव, तत्र पल्यवत्पल्यस्तेनोपमा यस्मिंस्तत्पल्योपमम्, तथा सागरेणोपमा यस्मिंस्तत्सागरोपमं, सागरवन्महापरिमाणमित्यर्थः, इदं च पल्योपमसागरोपमरूपमौपमिकं सामान्यत उद्धाराद्धाक्षेत्रभेदात् त्रिधा, पुनरेकैकं संव्यवहारसूक्ष्मभेदाद् द्विधा, तत्र संव्यवहारपल्योपमं नाम यावता कालेन योजनायामविष्कम्भोच्चत्वः पल्यो मुण्डनानन्तरमेकादिसप्तान्ताहोरात्रप्ररूढानां वालाग्राणां भृतः प्रतिसमयं वालाग्रोद्धारे सति निर्लेपो भवति स कालो व्यावहारिकमुद्धारपल्योपममुच्यते, तेषां दशभिः कोटीकोटीभिः व्यावहारिकमुद्धारसागरोपममुच्यते, तेषामेव वालाग्राणां दृष्टिगोचरातिसूक्ष्मद्रव्यासङ्ख्येयभागमात्रसूक्ष्मपनकावगाहनाऽसङ्ख्यातगुणरूपखण्डीकृतानां भृतः पल्यो येन कालेन निर्लेपो भवति तथैवोद्धारे तत्सूक्ष्ममुद्धारपल्योपमं, तथैव च सूक्ष्ममुद्धारसागरोपमम्, अनेन च द्वीपसमुद्राः परिसङ्ख्यायन्ते, आह च—"उद्धा[1]रसागराणं अड्ढाइज्जाण जत्तिया समया । दुगुणादुगुणपवित्थर दीवोदहि रज्जु एवइया ॥ १ ॥" इति, अद्धापल्योपमसागरोपमे अपि सूक्ष्मबादरभेदे एवमेव, नवरं वर्षशते २ वालस्य वालासङ्ख्येयखण्डस्य चोद्धार इति, अनेन नारकादिस्थि-

१ उद्धारसागरोपमयोः सार्द्धद्वययोः यावन्त समयाः एतावन्तो द्वीपोदधयो द्विगुणद्विगुणप्रविस्तरा रज्जुः ॥ १ ॥

तयो मीयन्ते, क्षेत्रतोऽपि ते द्विविधे एवमेव, नवरं प्रतिसमयमेकैकाकाशप्रदेशापहारे यावता कालेन वालाग्रस्पृष्टा एव प्रदेशा उद्ध्रियन्ते स कालो व्यावहारिक इति, यावता च वालाग्रासङ्ख्यातखण्डैः स्पृष्टा अस्पृष्टाश्चोद्ध्रियन्ते स कालः सूक्ष्म इति, एते च प्ररूपणामात्रविषये एव, आभ्यां च दृष्टिवादे स्पृष्टास्पृष्टप्रदेशविभागेन द्रव्यमाने प्रयोजनमिति श्रूयते, वादरे च त्रिविधे अपि प्ररूपणामात्रविषये एवेति, तदेवमिह प्रक्रमे उद्धारक्षेत्रौपमिकयोर्निरुपयोगित्वादद्धौपमिकस्यैव चोपयोगित्वाद् अद्धेतिविशेषणं सूत्रे उपात्तमिति, अत एवाद्धापल्योपमलक्षणाभिधित्सयाऽऽह सूत्रकारः—'से किं त'मित्यादि, अथ किं तत् पल्योपमं ?, यदद्धौपमिकतया निर्दिष्टमिति प्रश्ने निर्वचनमेतदनुवादेनाह—'पलिओवमे'त्ति, पल्योपममेवं भवतीति वाक्यशेषः, 'जं' गाहा, किल यद्योजनविस्तीर्णमित्युपलक्षणत्वात्सर्वतो यद्योजनप्रमाणं पल्यं—धान्यस्थानविशेषः एकाह एव ऐकाहिकस्तेन प्ररूढानां—वृद्धानां मुण्डिते शिरसि एकेनाह्ना यावत्यो भवन्तीत्यर्थः, एतस्य चोपलक्षणत्वादुत्कर्षतः सप्ताहप्ररूढानां वालाग्राणां कोट्यो—विभागाः सूक्ष्मपल्योपमापेक्षयाऽसंख्येयखण्डानि वादरपल्योपमापेक्षया तु कोटयः—सङ्ख्याविशेषाः तासां किं भवेत् ?—'भरितं' भृतं, कथमित्याह—'निरन्तरं' निचितं निविडतया निचयवत्कृतमिति । 'वास' गाहा, एतस्मात्पल्याद्वर्षशते वर्षशतेऽतिक्रान्ते सति प्रतिवर्षशतमित्यर्थः, एकैकस्मिन् वालाग्रे असङ्ख्येयखण्डे चापहृते—उद्धृते सति 'यः कालो' यावती अद्धा भवति प्रमाणतः स तावान् कालो बोद्धव्यः, किमित्याह—'उपमा'उपमेयः, कस्येत्याह—एकस्य पल्यस्य, इदमुक्तं भवति—स काल एकं पल्योपमं सूक्ष्मं व्यावहारिकं चोच्यत इति । 'एएसिं' गाहा, एतेषाम्—उक्तरूपाणां सूक्ष्मबादराणां 'पल्यानां' पल्योपमानां कोटीकोटी भवेद् दश-

गुणिता यदिति गम्यते, दश कोटीकोट्य इत्यर्थः, तदेकस्य सूक्ष्मरूपस्य वादररूपस्य वा सागरोपमस्यैव भवेत्परिमाणमिति ॥ एतैश्च येषां क्रोधादीनां फलभूतकर्मस्थितिर्निरूप्यते तत्स्वरूपनिरूपणायाह—

दुविहे कोहे पन्नत्ते तं०—आयपइट्ठिते चेव परपइट्ठिए चेव, एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं, एवं जाव मिच्छादंसणसल्ले (सू० १००)। दुविहा संसारसमावन्नगा जीवा पं० तं०—तसा चेव थावरा चेव, दुविहा सव्वजीवा पं० तं०—सिद्धा चेव असिद्धा चेव, दुविहा सव्वजीवा पण्णत्ता तं०—सइंदिया चेव अणिंदिया चेव, एवं एसा गाहा फासेतव्वा जाव ससरीरी चेव असरीरी चेव—'सिद्धसइंदियकाए जोगे वेए कसाय लेसा य। णाणुवओगाहारे भासग चरिमे य ससरीरी ॥ १ ॥' (सू० १०१)

आत्मापराधादैहिकापायदर्शनादात्मनि प्रतिष्ठितः—आत्मविषयो जातः आत्मना वा परत्राक्रोशादिना प्रतिष्ठितो—जनित आत्मप्रतिष्ठितः, परेणाक्रोशादिना प्रतिष्ठितः—उदीरितः परस्मिन् वा प्रतिष्ठितो—जातः परप्रतिष्ठित इति। 'एव'मिति यथा सामान्यतो द्वेधा क्रोध उक्त एवं नारकादीनां चतुर्विंशतेर्वाच्यः, नवरं पृथिव्यादीनामसंज्ञिनामुक्तलक्षणमात्मप्रतिष्ठितत्वादि पूर्वभवसंस्कारात् क्रोधगतमवगन्तव्यमिति। एवं मानादीनि मिथ्यात्वान्तानि पापस्थानकान्यात्मपरप्रतिष्ठितविशेषणानि सामान्यपदपूर्वकं चतुर्विंशतिदण्डकेनाध्येतव्यानि, अत एवाह—'एवं जाव मिच्छादंसणसल्ले'त्ति, एतेषां च मानादीनां स्वविकल्पजातपरजनितत्वाभ्यां स्वात्मवर्त्तिपरात्मवर्त्तिभ्यां वा स्वपरप्रतिष्ठितत्वमवसेयम्। एवमेते पापस्थानाश्रितास्त्रयोदश दण्डका इति ॥ उक्तविशेषणानि च पापस्थानानि संसारिणामेव भवन्तीति तान् भेदत आह

—'दुविहे'त्यादि कण्ठ्यमिति ॥ ननु संसारिण एव जीवा उतान्येऽपि सन्ति?, सन्त्येवेति प्राय उभयदर्शनाय त्रयोदशसूत्रीमाह—'दुविहा सव्वे'त्यादिकं, कण्ठ्या चेयं, नवरं सेन्द्रियाः—संसारिणोऽनिन्द्रियाः—अपर्याप्तककेवलिसिद्धाः २ 'एवं एस'त्ति, 'एवं' सिद्धादिसूत्रोक्तक्रमेण 'दुविहा सव्वजीवे'त्यादिलक्षणेन एषा—वक्ष्यमाणा प्रस्तुतसूत्रसङ्ग्रहगाथा स्पर्शनीया—अनुसरणीया, एतदनुसारेण त्रयोदशापि सूत्राण्यध्येतव्यानीत्यर्थः, अत एवाह—'जाव ससरीरी चेव असरीरी चेव'त्ति । 'सिद्ध'गाहा, सिद्धाः सेन्द्रियाश्च सेतरा उक्ताः, एवं 'काए'त्ति, कायाः—पृथिव्यादयस्तानाश्रित्य सर्वे जीवाः सविपर्यया वाच्याः, एवं सर्वाणि व्याख्येयानि, वाचना चैवं—'सकायचेव अकायचेव' 'सकायाः' पृथिव्यादिषड्विधकायविशिष्टाः संसारिणः, अकायास्तद्विलक्षणाः सिद्धाः ३, सयोगाः—संसारिणः अयोगा—अयोगिनः सिद्धाश्च ४, 'वेदे'त्ति सवेदाः—संसारिणः अवेदाः—अनिवृत्तिबादरसम्परायविशेषादयः षट् सिद्धाश्च ५, 'कसाय'त्ति, सकषायाः—सूक्ष्मसम्परायान्ताः अकषायाः—उपशान्तमोहादयश्चत्वारः सिद्धाश्च ६, 'लेसा य'त्ति सलेश्याः—सयोग्यन्ताः संसारिणः अलेश्याः—अयोगिनः सिद्धाश्च ७, 'नाणे'त्ति ज्ञानिनः—सम्यग्दृष्टयोऽज्ञानिनो-मिथ्यादृष्टयः, आह च—"अविसेसिया मइ च्चिय सम्मदिट्ठिस्स सा मइन्नाणं । मइअन्नाणं मिच्छादिट्ठिस्स सुयंपि एमेव ॥ १ ॥" इति, अज्ञानता च मिथ्यादृष्टिबोधस्य सदसतोरविशेषणात्, तथाहि—सन्त्यर्थाः, इह तत्सत्त्वं कथञ्चिदिति विशेषितव्यं भवति, स्वरूपेणेत्यर्थः, मिथ्यादृष्टिस्तु मन्यते—सन्त एवेति, ततश्च पररूपेणापि तेषां सत्त्वप्रसङ्गः, तथा न सन्त्यर्थाः, इह तदसत्त्वं कथञ्चि-

१ अविशेषिता मतिरेव सम्यग्दृष्टेः सा मतिज्ञानं मिथ्यादृष्टेर्मत्यज्ञानं श्रुतमप्येवमेव ॥ १ ॥

दिति विशेपिव्यं भवति, पररूपेणेत्यर्थः, स तु न सन्त्येवेति मन्यते, तथा च तत्प्रतिपेधकवचनस्याप्यभावः प्रसजतीति, अथवा शशविपाणादयो न सन्तीत्येतत्कथञ्चिदिति विशेषणीयं, यतस्ते शशमस्तकादिसमवेततयैव न सन्ति, न तु शशश्च विपाणं च शशस्य वा विषाणं शृङ्गिपूर्वभवग्रहणापेक्षया शशविपाणं तद्रूपतयाऽपि (वा) न सन्तीति, तदेवं सदसतोः कथञ्चि- दित्येतस्य विशेपणस्यानभ्युपगमात् तस्य ज्ञानमप्ययथार्थत्वेन कुत्सितत्वादज्ञानमेव, आह च—“[1]जह दुव्वयणमवयणं कुच्छियसीलं असीलमसतीए । भण्णइ तह णाणंपि हु मिच्छद्दिट्ठिस्स अन्नाणं ॥ १ ॥” इति, तथा मिथ्यादृष्टेरध्यव- सायो न ज्ञानं, भवहेतुत्वात्, मिथ्यात्वादिवत्, तथा यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत्, तथा ज्ञानफलस्य सत्क्रियालक्षणस्या- भावात् अन्धस्य स्वहस्तगतदीपप्रकाशवदिति, आह च—“[2]सदसदविसेसणाओ भवहेउजइच्छिओवलंभाओ । णाण- फलाभावाओ मिच्छादिट्ठिस्स अन्नाणं ॥ १ ॥” इति ८, ‘उवओगि’त्ति, सागारोवउत्ते चेव अणगारोवउत्ते चेव त्ति सहाकारेण—विशेपांशग्रहणशक्तिलक्षणेन वर्त्तते य उपयोगः स साकारो, ज्ञानोपयोग इत्यर्थः, तेनोपयुक्ताः साकारोप- युक्ताः, अनाकारस्तु तद्विलक्षणो दर्शनोपयोग इत्यर्थः, अभिधीयते च—“जं [3]सामन्नग्गहणं भावाणं नेय कट्टु आगारं । अविसेसिऊण अत्थे दंसणमिति वुच्चए समए ॥ १ ॥”त्ति, तेनोपयुक्ता अनाकारोपयुक्ता इति ९, ‘आहारे’त्ति, आहारका-

---

१ यथा दुर्वचनमवचनं कुत्सितं शीलमशीलं असत्याः । भण्यते यथा तथा ज्ञानमपि मिथ्यादृष्टेरज्ञानमेव ॥ १ ॥ २ सदसदविशेषणा- द्भवहेतुतो यादृच्छिकोपलंभात् । ज्ञानफलाभावाच्च मिथ्यादृष्टेरज्ञानं ॥ १ ॥ ३ यत्सामान्यग्रहणं पदार्थाना नैवाकार कृत्वाऽविशिष्यार्थान् दर्शनमित्युच्यते समये ॥ १ ॥

ओजोलोमकवलभेदभिन्नाहारविशेषग्राहिणः, आह च—“ओयाहारा जीवा सव्वे अपज्जत्तगा मुणेयव्वा । पज्जत्तगा य लोमे पक्खेवे होंति भइयव्वा ॥ १ ॥ एगिंदिय देवाणं णेरइयाणं च नत्थि पक्खेवो । सेसाणं जीवाणं संसारत्थाण पक्खेवो ॥ २ ॥” इति, अनाहारकास्तु “विग्गहगइमावण्णा १ केवलिणो समोहया २ अजोगी य ३ । सिद्धा य ४ अणाहारा सेसा आहारगा जीवा ॥ ३ ॥” इति, १० । ‘भास’त्ति भाषकाः—भाषापर्याप्तिपर्याप्ताः अभाषकाः—तदपर्याप्तका अयोगिसिद्धाश्च ११ । ‘चरम’त्ति चरमा येषां चरमो भवो भविष्यति, अचरमास्तु येषां भव्यत्वे सत्यपि चरमो भवो न भविष्यति, न निर्वास्यन्तीत्यर्थः १२ । ‘ससरीरि’त्ति सह यथासम्भवं पञ्चविधशरीरेण ये ते इन्समासान्तविधेः सशरीरिणः—संसारिणो अशरीरिणस्तु—शरीरमेषामस्तीति शरीरिणस्तन्निषेधादशरीरिणः—सिद्धाः १३ ॥ एते च संसारिणः सिद्धाश्च मरणामरणधर्मकाः, अप्रशस्तप्रशस्तमरणतश्चैते भवन्तीति प्रशस्ताप्रशस्तमरणनिरूपणाय नवसूत्रीमाह—

दो मरणाइं समणेणं भगवता महावीरेणं समणाणं णिग्गंथाणं णो णिच्चं वन्नियाइं णो णिच्चं कित्तियाइं णो णिच्चं पूइयाइं णो णिच्चं पसत्थाइं णो णिच्चं अब्भणुन्नायाइं भवंति, तंजहा—वलायमरणे चेव वसट्टमरणे चेव १ एवं णियाणमरणे चेव तब्भवमरणे चेव २ गिरिपडणे चेव तरुपडणे चेव ३ जलप्पवेसे चेव जलणप्पवेसे चेव ४ विसभक्खणे चेव सत्थोवाडणे चेव ५ दो मरणाइं जाव णो णिच्चं अब्भणुन्नायाइं भवंति, कारणेण पुण अप्पडिकुट्ठाइं तं०—वेहाणसे चेव गिद्धपट्ठे चेव ६

१ ओजआहाराः सर्वे अपर्याप्तका जीवा ज्ञातव्याः पर्याप्तकाश्च लोम्नि प्रक्षेपे भवन्ति भक्तव्याः ॥ १ ॥ एकेन्द्रियाणां देवानां नैरयिकाणां च नास्ति प्रक्षेपः शेषाणां संसारस्थानां जीवानां प्रक्षेपः ॥ १ ॥ विग्रहगतिमापन्नाः केवलिनः समवहता अयोगिनः सिद्धाश्चानाहारा शेषा आहारका जीवाः ॥ १ ॥

दो मरणाइं समणेणं भगवया महावीरेणं समणाणं निग्गंथाणं णिच्चं वन्नियाइं जाव अब्भणुन्नाताइं भवंति, तं०—पाओवगमणे चेव भत्तपच्चक्खाणे चेव ७ पाओवगमणे दुविहे पं० तं०—णीहारिमे चेव अनीहारिमे चेव णियमं अपडिक्कमे ८ भत्तपच्चक्खाणे दुविहे पं० तं०—णीहारिमे चेव अणीहारिमे चेव, णियमं सपडिक्कमे ९ (सू० १०२)

'दो मरणाइं' मित्यादि, कण्ठ्या चेयम्, नवरं द्वे मरणे श्रमणेन भगवता महावीरेण श्राम्यन्ति—तपस्यन्तीति श्रमणास्तेषां, ते च शाक्यादयोऽपि स्युः, यथोक्तम्—"णिग्गंथ १ सक्क २ तावस ३ गेरुय ४ आजीव ५ पंचहा समणा" इति तद्व्यवच्छेदार्थमाह—निर्गता ग्रन्थाद्—बाह्याभ्यन्तरादिति निर्ग्रन्थाः—साधवस्तेषां नो 'नित्यं' सदा 'वर्णिते' तांस्तयोः प्रवर्त्तयितुमुपादेयफलतया नाभिहिते कीर्त्तिते—नामतः संशब्दिते उपादेयधिया 'बुइयाइं'ति व्यक्तवाचा उक्ते उपादेयस्वरूपतः पाठान्तरेण 'पूजिते वा' तत्कारिपूजनतः 'प्रशस्ते' प्रशंसिते श्लाघिते, 'शंसु स्तुता'विति वचनात्, 'अभ्यनुज्ञाते' अनुमते यथा कुरुतेति, 'वलायमरणं'ति वलतां—संयमान्निवर्त्तमानानां परीषहादिबाधितत्वात् मरणं वलन्मरणं, 'वसट्टमरणं'ति इन्द्रियाणां वशम्—अधीनतामृतानां—गतानां स्निग्धदीपकलिकावलोकनाकुलितपतङ्गादीनामिव मरणं वशार्त्तमरणमिति, आह च—"संजमजोगविसन्ना मरंति जे तं वलायमरणं तु। इंदियविसयवसगया मरंति जे तं वसट्टं तु ॥ १ ॥" इति, एवं 'णियाणे'त्यादि, 'एव'मिति दो मरणाइं समणेणमित्याद्यभिलापस्योत्तर-

१ निर्ग्रन्थाः शाक्यास्तापसा गैरिका आजीवका पंचधा श्रमणा ॥ २ सयमयोगविपण्णा म्रियन्ते तद्वलवन्मरणं तु इन्द्रियविपय वशगता म्रियन्ते ये तद्वशार्त्तमरणं ॥ १ ॥

सूत्रेष्वपि सूचनार्थः, ऋद्धिभोगादिप्रार्थना निदानं तत्पूर्वकं मरणं निदानमरणं, यस्मिन् भवे वर्त्तते जन्तुस्तद्भवयोग्यमेवायुर्बद्ध्वा पुनर्म्रियमाणस्य मरणं तद्भवमरणम्, एतच्च सङ्ख्यातायुष्कनरतिरश्चामेव, तेषामेव हि तद्भवायुर्बन्धो भवतीति, उक्तं च—"मोत्तुं अकम्मभूमगनरतिरिए सुरगणे य णेरइए। सेसाणं जीवाणं तब्भवमरणं तु केसिंचि ॥१॥" इति, 'सत्थोवाडणे'त्ति शस्त्रेण–क्षुरिकादिना अवपाटनं–विदारणं स्वशरीरस्य यस्मिंस्तच्छस्त्रावपाटनम्, 'कारणे पुणे'त्यादि, शीलभङ्गरक्षणादौ पाठान्तरे तु कारणेन 'अप्रतिक्रुष्टे' अनिवारिते भगवता, वृक्षशाखादावुद्बद्धत्वाद् विहायसि–नभसि भवं वैहायसं प्राकृतत्वेन तु वेहाणसमित्युक्तमिति, गृध्रैः स्पृष्टं–स्पर्शनं यस्मिंस्तद् गृध्रस्पृष्टम्, यदिवा गृध्राणां भक्ष्यं पृष्ठमुपलक्षणत्वादुदरादि च तद्भक्ष्यकरिकरभादिशरीरानुप्रवेशेन महासत्त्वस्य मुमूर्षोर्यस्मिंस्तत् गृध्रपृष्ठमिति, गाथाऽत्र—"गेद्धादिभक्खणं गद्धपट्ठमुव्वंधणादि वेहासं। एते दोन्निऽवि मरणा कारणजाए अणुन्नाया ॥ २ ॥" इति। अप्रशस्तमरणानन्तरं तत्प्रशस्तं भव्यानां भवतीति तदाह—'दो मरणाइं' इत्यादि, पादपो–वृक्षः, तस्येव छिन्नपतितस्योपगमनम्–अत्यन्तनिश्चेष्टतयाऽवस्थानं यस्मिंस्तत्पादपोपगमनं भक्तं–भोजनं तस्यैव न चेष्टाया अपि पादपोपगमन इव प्रत्याख्यानं–वर्जनं यस्मिंस्तद्भक्तप्रत्याख्यानमिति, 'णीहारिमं'ति यद्वसतेरेकदेशे विधीयते तत्ततः शरीरस्य निर्हरणात्–निस्सारणान्निर्हारिमं, यत्पुनर्गिरिकन्दरादौ तदनिर्हरणादनिर्हारिमं। 'णियमं'ति विभक्तिपरिणामा-

---

१ अकर्मभूमिकनरतिरश्चो मुक्त्वा सुरगणान्नैरयिकांश्च शेषाणां जीवानां केषाञ्चिदेव तद्भवमरणं ॥ १ ॥ २ गृध्रादिभक्षणं गृध्रपृष्ठं उद्बन्धनादि वैहायसं। एते द्वे मरणे कारणजाते अनुज्ञाते अपि ॥ १ ॥

न्नियमादप्रतिकर्म–शरीरप्रतिक्रियावर्जं पादपोपगमनमिति, भवति चात्र गाथा—"सीहाइसु अभिभूओ पायवगमणं करेइ थिरचित्तो । आउंमि पहुंप्पंते वियाणिउं नवरि गीयत्थो ॥ १ ॥" इति, इदमस्य व्याघातवदुच्यते, निर्व्याघातं तु यत्सूत्रार्थनिष्ठितः उत्सर्गतो द्वादश समाः कृतपरिकर्मा सन् काल एव करोतीति, तद्विधिश्चायम्—"चत्तारि विचित्ताइं विगतीनिज्जूहियाइं चत्तारि । संवच्छरे य दोन्नि उ एगंतरियं च आयामं ॥ २ ॥ णाइविगिट्ठो य तवो छम्मासे परिमियं च आयामं । अन्नेऽवि य छम्मासे होइ विगिट्ठं तवोकम्मं ॥ ३ ॥ वासं कोडीसहियं आयामं काउ आणुपुव्वीए । संघयणादणुरूवं एत्तो अद्धाइ नियमेणं ॥ ४ ॥ यतः–देहम्मि असंलिहिए सहसा धाऊहिं खिज्जमाणेहिं । जायइ अट्टज्झाणं सरीरिणो चरमकालम्मि ॥ ५ ॥ किञ्च–भावमवि संलिहेइ जिणप्पणीएण झाणजोगेणं । भूयत्थभावणाहि य परिवड्ढइ वोहिमूलाइं ॥ ६ ॥ भावेइ भावियप्पा विसेसओ नवरि तंमि कालम्मि । पयईय निग्गुणत्तं संसारमहासमुद्दस्स ॥ ७ ॥ जम्मजरामरणजलो अणाइमं वसणसावयाइण्णो । जीवाण दुक्खहेऊ कट्ठं रोद्दो भवसमुद्दो ॥ ८ ॥

---

१ सिंहादिनाभिभूत पादपोपगमनं करोति स्थिरचित्त. । आयुषि प्रभवति विज्ञाय पर गीतार्थ ॥१॥ (१) वहुप्पंते प्र २ चत्वारि विचित्राणि विकृतिरहितानि चत्वारि । सवत्सरे च द्वे एकान्तरितं आचामाम्लमेव ॥ २ ॥ नातिविकृष्टं च तप· पण्मासी परिमितं चाचाम्लं । अन्यानपि षण्मासान् भवति विकृष्टं तप.कर्म ॥ ३ ॥ वर्ष कोटिसहितमाचामाम्लं कृत्वानुपूर्व्या । सहननाद्यनुरूपमेतत्कालादि नियमेन ॥ ४ ॥ देहेऽसलिखिते सहसा धातुभि क्षीयमाणै । जायते आर्त्तध्यानं शरीरिणश्चरमकाले ॥ ५ ॥ भावमपि सलेखयति जिनप्रणीतेन ध्यानयोगेन । भूतार्थभावनाभिश्च परिवर्द्धते वोधिमूलानि ॥ ६ ॥ भावयति भावितात्मा विशेषतः पर तस्मिन् काले । प्रकृत्या निर्गुणत्वं ससारमहासमुद्रस्य ॥ ७ ॥ जन्मजरामरणजलोऽनादिमान् व्यसनश्वापदाकीर्ण. । जीवाना दु·खहेतु कष्टो रुद्रो भवसमुद्र· ॥ ८ ॥

धन्नोऽहं जेणमए अणोरपारम्मि नवरिमेयंमि । भवसयसहस्सदुलहं लद्धं सद्धम्मजाणंति ॥ ९ ॥ एयस्स पभावेणं पालिज्जंतस्स सइ पयत्तेणं । जम्मंतरेऽवि जीवा पावंति न दुक्खदोगच्चं ॥ १० ॥ चिंतामणी अउव्वो एयमपुव्वो य कप्परुक्खोत्ति । एयं परमो मंतो एयं परमामयं एत्थं ॥ ११ ॥ ऍत्थं वेयावडियं गुरुमाईणं महाणुभावाणं । जेसि पभावेणेयं पत्तं तह पालियं चेव ॥ १२ ॥ तेसिं नमो तेसिं नमो भावेण पुणोवि तेसिं चेव णमो । अणुवकयपरहियरया जे एयं देंति जीवाणं ॥ १३ ॥" इत्यादि, "संलिहिऊणऽप्पाणं एवं पच्चप्पिणेत्तु फलगाइं । गुरुमाइए य सम्मं खमाविउं भावसुद्धीए ॥ १४ ॥ उववूहिऊण सेसे पडिवद्धे तम्मि तह विसेसेणं । धम्मे उज्जमियव्वं संजोगा इह विओगंता ॥ १५ ॥ अह वंदिऊण देवे जहाविहिं सेसए य गुरुमाई । पच्चक्खाइत्तु तओ तयंतिए सव्वमाहारं ॥ १६ ॥ समभावंमि ठियप्पा सम्मं सिद्धंतभणितमग्गेणं । गिरिकंदरंमि गंतुं पायवगमणं अह करेइ ॥ १७ ॥ सव्वत्थापडिवद्धो

---

१ धन्योऽहं येन मयाऽनर्वाक्पारे परमेतस्मिन् । भवशतसहस्रदुर्लभं लब्धं सद्धर्मयानमिति ॥ ९ ॥ (२) भवसमुद्दम्मि प्र. एतस्य प्रभावेन पाल्यमानस्य सकृत्प्रयत्नेन । जन्मान्तरेऽपि जीवाः प्राप्नुवन्ति न दुःखदौर्गत्यं ॥ १० ॥ चिन्तामणिरपूर्वः एषोऽपूर्वश्च कल्पवृक्ष इति । एषः परमो मंत्र एतत्परमामृतमत्र ॥ ११ ॥ (३) एस अपुव्वो प्र. गाथावृत्तौ. (४) इच्छं गाथावृत्तौ. अत्र वेयावृत्त्यं गुर्वादीनां महानुभावानां । येषां प्रभावेनैतत्प्राप्तं तथा पालितं चैव ॥ १२ ॥ तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमो भावेन पुनरपि तेभ्यश्चैव । नमः अनुपकृतपरहितरता ये एनं ददति जीवानां ॥ १३ ॥ संलेखयित्वात्मानमेवं प्रत्यर्प्य फलकादि गुरुमादिकांश्च सम्यक् क्षामयित्वा भावशुद्ध्या ॥ १४ ॥ उपबृंहयित्वा शेषान् प्रतिबंधास्तस्मिन् तथा विशेषेण । धर्मे उद्यतितव्यं सयोगा इह वियोगान्ता इति ॥ १५ ॥ अथ वंदित्वा देवान् यथाविधि शेषांश्च गुर्वादींश्च । प्रत्याख्याय ततः तदन्तिके सर्वमाहारं ॥ १६ ॥ समभावे स्थितात्मा सम्यक्सिद्धान्तभणितमार्गेण । गिरिकंदराया गत्वा पादपोपगमनमथ करोति ॥ १७ ॥ सर्वत्राप्रतिबद्धो

दंडाययमाइ ठाणमिह ठाउं । जावज्जीवं चिट्ठइ णिच्चेट्ठो पायवसमाणो ॥ १८ ॥ पढमिल्लुयसंघयणे महाणुभावा करेंति एवमिणं । पायं सुहभावच्चिय णिच्चलपयकारणं परमं ॥ १९ ॥ भत्तपरिन्नाणसणं तिचउव्विहाहारचायणिप्फन्नं । सप्पडिकम्मं नियमा जहासमाही विणिद्दिट्ठं ॥ २० ॥"ति, इङ्गितमरणं त्विह नोक्तं, द्विस्थानकानुरोधात्, तल्लक्षणं चेदम् —"इंगियदेसंमि सयं चउव्विहाहारचायनिप्फन्नं । उव्वत्तणाइजुत्तं नऽण्णेण उ इंगिणीमरणं ॥ १ ॥" इति । इदं च मरणादिस्वरूपं भगवता लोके प्ररूपितमिति लोकस्वरूपप्ररूपणाय प्रश्नं कारयन्नाह—

के अयं लोगे?, जीवच्चेव अजीवच्चेव, के अणंता लोए?, जीवच्चेव अजीवच्चेव, के सासया लोगे?, जीवच्चेव अजीवच्चेव (सू० १०३)। दुविहा वोधी पं० तं०—णाणवोधी चेव दंसणवोधी चेव, दुविहा बुद्धा पं० तं०—णाणबुद्धा चेव दंसणबुद्धा चेव, एवं मोहे, मूढा (सू० १०४)

'क' इति प्रश्नार्थः, 'अय'मिति देशतः प्रत्यक्ष आसन्नश्च यत्र भगवता मरणादि प्रशस्ताप्रशस्तसमस्तवस्तुस्तोमतत्त्वमभ्यधायि, लोक्यत इति लोक इति प्रश्नः, अस्य निर्वचनं—जीवाश्चाजीवाश्चेति, पञ्चास्तिकायमयत्वाल्लोकस्य, तेषां च जीवाजीवरूपत्वादिति, उक्तं च—"पंचत्थिकायमइयं[2] लोगमणाइणिहणं जिणक्खायं"ति । लोकस्वरूपभूतानां

---

१ दंडायतमादि स्थानमिह स्थित्वा । यावज्जीवं तिष्ठति निश्चेष्टः पादपसमान ॥ १८ ॥ प्रथमसंहनना महानुभावाः कुर्वन्त्येतदिदं प्रायेण शुभभावा एव निश्चलपदकारणं परमं ॥ १९ ॥ भक्तपरिज्ञानशनं त्रिचतुर्विधाहारत्यागनिष्पन्नं । सप्रतिकर्म्म नियमात् यथासमाधि विनिर्दिष्टम् ॥ २० ॥ इंगितदेशे स्वयं चतुर्विधाहारत्यागनिष्पन्नं उद्वर्त्तनादियुक्तं नान्येन त्विंगितमरणं ॥ १ ॥ २ पंचास्तिकायमयो लोकोऽनादिनिधनो जिनाख्यात. ॥

च जीवाजीवानां स्वरूपं प्रश्नपूर्वकेण सूत्रद्वयेनाह—'के अणंते'त्यादि, के अनन्ताः लोके? इति प्रश्नः, अत्रोत्तरं—जीवा अजीवाश्चेति, एत एव च शाश्वता द्रव्यार्थतयेति ॥ ये चैतेऽनन्ताः शाश्वताश्च जीवास्ते वोधिमोहलक्षणधर्मयोगाद्बुद्धा मूढाश्च भवन्तीतिदर्शनाय द्विस्थानकानुपातेन सूत्रचतुष्टयमाह—'दुविहे'त्यादि, वोधनं बोधिः—जिनधर्मलाभः ज्ञानबोधिः—ज्ञानावरणक्षयोपशमसम्भूता ज्ञानप्राप्तिः, दर्शनवोधिः—दर्शनमोहनीयक्षयोपशमादिसम्पन्नः श्रद्धानलाभ इति, एतद्वन्तो द्विविधा बुद्धाः, एते च धर्मत एव भिन्ना न धर्मितया, ज्ञानदर्शनयोरन्योऽन्याविनाभूतत्वादिति, एवं 'मोहे मूढ'त्ति, यथा वोधिर्बुद्धाश्च द्विधोक्ताः तथा मोहो मूढाश्च वाच्या इति, तथाहि—'मोहे दुविहे पन्नत्ते तं०—णाणमोहे चेव दंसणमोहे चेव ज्ञानं मोहयति—आच्छादयतीति ज्ञानमोहो—ज्ञानावरणोदयः, एवं 'दंसणमोहे चेव' सम्यग्दर्शनमोहोदय इति, 'दुविहा—मूढा पं०—तं०—णाणमूढा चेव', 'ज्ञानमूढा' उदितज्ञानावरणाः 'दंसणमूढा चेव' दर्शनमूढा मिथ्यादृष्टय इति। द्विविधोऽप्ययं मोहो ज्ञानावरणादिकर्मनिवन्धनमिति सम्बन्धेन ज्ञानावरणादिकर्मणामष्टाभिः सूत्रैर्द्वैविध्यमाह—

णाणावरणिज्जे कम्मे दुविहे पं० तं०—देसनाणावरणिज्जे चेव सव्वणाणावरणिज्जे चेव, दरिसणावरणिज्जे कम्मे एवं चेव, वेयणिज्जे कम्मे दुविहे पं० तं०—सातावेयणिज्जे चेव असातावेयणिज्जे चेव, मोहणिज्जे कम्मे दुविहे पं० तं०—दंसणमोहणिज्जे चेव चरित्तमोहणिज्जे चेव, आउए कम्मे दुविहे पं० तं०—अद्धाउए चेव भवाउए चेव, णामे कम्मे दुविहे पन्नत्ते तं०—सुभणामे चेव असुभणामे चेव, गोत्ते कम्मे दुविहे पं० तं०—उच्चागोते चेव णीयागोते चेव, अंतराइए कम्मे दुविहे पं० तं०—पडुप्पन्नविणासिए चेव पिहितआगामिपहं (सू० १०५)

'णाणे'त्यादि, सुगमानि चैतानि, नवरं ज्ञानमावृणोतीति ज्ञानावरणीयम्, आह च—"सरउग्गयससिनिम्मलयरस्स जीवस्स छायणं जमिह। णाणावरणं कम्मं पडोवमं होइ एवं तु ॥ १ ॥"[1] देशं–ज्ञानस्याऽऽभिनिबोधिकादिमावृणोतीति देशज्ञानावरणीयम्, सर्वं ज्ञानं–केवलाख्यमावृणोतीति सर्वज्ञानावरणीयं, केवलावरणं हि आदित्यकल्पस्य केवलज्ञानरूपस्य जीवस्याच्छादकतया सान्द्रमेघवृन्दकल्पमिति तत्सर्वज्ञानावरणं, मत्याद्यावरणं तु घनातिच्छादितादित्येषत्प्रभाकल्पस्य केवलज्ञानदेशस्य कटकुड्यादिरूपावरणतुल्यमिति देशावरणमिति, पठ्यते च—"केवलणाणावरणं[2] १ दंसण छक्कं च मोहबारसगं। [अनन्तानुबन्ध्यादीत्यर्थः] ता सव्वघाइसन्ना भवंति मिच्छत्तवीसइमं ॥ १ ॥"ति, अथवा देशोपघातिसर्वोपघातिफड्डकापेक्षया देशसर्वावरणत्वमस्य, यदाह—"मतिसुयणाणावरणं[3] दंसणमोहं च तदुवघाईणि। तप्फड्डगाइं दुविहाइं देससव्वोवघाईणि ॥ १ ॥ सव्वेसु सव्वघाइसु हएसु देसोवघाइयाणं च। भागेहिं मुच्चमाणो समए समए अणंतेहिं ॥ २ ॥ पढमं लहइ नगारं एक्केक्कं वन्नमेवमन्नंपि। कमसो विसुज्झमाणो लहइ समत्तं नमोक्कारं ॥ ३ ॥" इति, तथा दर्शनं–सामान्यार्थबोधरूपमावृणोतीति दर्शनावरणीयं, उक्तं च—"दंसणसीले[4] जीवे दंसणघायं करेइ जं

१ शरदुद्गतशशिनिर्मलतरस्य जीवस्याच्छादनं यदिह। ज्ञानावरणं कर्म पटोपमं भवत्येवमेव ॥ १ ॥ २ केवलज्ञानावरणं दर्शनषट्कं च मोहद्वादशकं। ता. सर्वघातिसंज्ञा भवंति मिथ्यात्व विंशतितमं ॥ १ ॥ ३ मतिश्रुतज्ञानावरणं दर्शनमोहश्च तदुपघातीनि। तत्स्पर्द्धकानि द्विविधानि देशसर्वोपघातीनि ॥ १ ॥ सर्वेषु सर्वघातिषु हतेषु देशोपघातिना च। भागैर्मुच्यमान समये समयेऽनन्तैः ॥ १ ॥ प्रथमं लभते नकारं एकैकं वर्णमेवमन्यमपि। क्रमशो विशुध्यमानो लभते संपूर्णं नमस्कार ॥ १ ॥ ४ दर्शनशीले जीवे दर्शनघातं करोति

कम्मं। तं पडिहारसमाणं दंसणवरणं भवे जीवे ॥ १ ॥" इंति, 'एवं चेव'त्ति देशदर्शनावरणीयं चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनावरणीयम्, सर्वदर्शनावरणीयं तु निद्रापञ्चकं केवलदर्शनावरणीयं चेत्यर्थः, भावना तु पूर्ववदिति, तथा वेद्यते–अनुभूयत इति वेदनीयं, सातं–सुखं तद्रूपतया वेद्यते यत्तत्तथा, दीर्घत्वं प्राकृतत्वात्, इतरद्–एतद्विपरीतम्, आह च —"[2]महुलित्तनिसियकरवालधार जीहाएँ जारिसं लिहणं। तारिसयं वेयणियं सुहदुहउप्पायगं मुणह ॥ १ ॥" इति, मोहयतीति मोहनीयं, तथाहि—"[3]जह मज्जपाणमूढो लोए पुरिसो परव्वसो होइ। तह मोहेणवि मूढो जीवो उ परव्वसो होइ ॥ १ ॥" इति, दर्शनं मोहयतीति दर्शनमोहनीयं–मिथ्यात्वमिश्रसम्यक्त्वभेदं, चारित्रं–सामायिकादि मोहयति यत्कषाय १६ नोकषाय ९ भेदं तत्तथा, एति च याति चेत्यायुः एतद्रूपं च "[4]दुक्खं न देइ आउं नविय सुहं देइ चउसुवि गईसुं। दुक्खसुहाणाहारं धरेइ देहट्ठियं जीयं ॥ १ ॥" इति। अद्धायुः–कायस्थितिरूपं, भावना तु प्राग्वत्, भवायुर्भवस्थितिरिति, विचित्रपर्यायैर्नमयति–परिणमयति यज्जीवं तन्नाम, एतत्स्वरूपं च '[5]जह चित्तयरो निउणो अणेगरूवाइं कुणइ रूवाइं। सोहणमसोहणाइं चोक्खमचोक्खेहिं वण्णेहिं ॥ १ ॥ तह नामंपिहु कम्मं अणेगरूवाइं कुणइ जीवस्स।

---

१ यत्कर्म्म। तत्प्रतीहारसमान दर्शनावरण भवेज्जीवे ॥ १ ॥ २ मधुलिप्तनिशितकरवालधाराया जिह्वया यादृशं लिहनं। तादृशं वेदनीयं सुखदुःखोत्पादकं जानीत ॥ १ ॥ ३ यथा मद्यपानमूढो लोके पुरुषः परवशो भवति। तथा मोहेनापि मूढो जीवश्च परवशो भवति ॥ १ ॥ ४ दुःखं न ददात्यायु नापि च सुखं ददाति चतसृष्वपि गतिषु। दुःखसुखयोराधारं धारयति देहस्थितं जीवं ॥ १ ॥ ५ यथा चित्रकारो निपुणोऽनेकरूपाणि करोति रूपाणि। शोभनान्यशोभनानि चोक्षाण्यचोक्षाणि वर्णै ॥ १ ॥ तथा नामाप्येव कर्मानेकानि रूपाणि करोति जीवस्य।

[1]सोहणमसोहणाइं इट्ठाणिट्ठाइं लोयस्स ॥ ३ ॥' इति, शुभं–तीर्थकरादि अशुभम्–अनादेयत्वादीति, पूज्योऽयमित्यादिव्यपदेशरूपां गां–वाचं त्रायत इति गोत्रं, स्वरूपं चास्येदम्—"जह[2] कुंभारो भंडाइं कुणई पुज्जेयराइं लोयस्स । इय गोयं कुणइ जियं लोए पुज्जेयरावत्थं ॥ १ ॥" इति, उच्चैर्गोत्रं पूज्यत्वनिबन्धनमितरत्तद्विपरीतं, जीवं चार्थसाधनं चान्तरा एति–पततीत्यन्तरायम्, इदं चैवं—"जह[3] राया दाणाइं ण कुणई भंडारिए विकूलंमि । एवं जेणं जीवो कम्मं तं अंतरायंति ॥१॥" 'पडुपन्नविणासिए चेव'त्ति प्रत्युत्पन्नं–वर्त्तमानलब्धं वस्त्वित्यर्थो विनाशितम्–उपहतं येन तत्तथा, पाठान्तरेण प्रत्युत्पन्नं विनाशयतीत्येवंशीलं प्रत्युत्पन्नविनाशि, चैवः समुच्चये, इत्येकम्, अन्यच्च पिधत्ते च–निरुणद्धि च आगामिनो–लब्धव्यस्य वस्तुनः पन्था आगामिपथस्तमिति, क्वचिदागामिपथानिति दृश्यते, क्वचिच्च आगमपहंति, तत्र च लाभमार्गमित्यर्थः । इदं चाष्टविधं कर्म मूर्च्छाजन्यमिति मूर्च्छास्वरूपमाह—

दुविहा मुच्छा पं० तं०—पेज्जवत्तिता चेव दोसवत्तिता चेव, पेज्जवत्तिया मुच्छा दुविहा पं० तं०—माए चेव लोभे चेव, दोसवत्तिया मुच्छा दुविहा पं० तं०—कोहे चेव माणे चेव (सू० १०६) दुविहा आराहणा पं० तं०—धम्मिताराहणा चेव केवलिआराहणा चेव, धम्मियाराहणा दुविहा पं० तं०—सुयधम्माराहणा चेव चरित्तधम्माराहणा चेव, केवलिआराहणा दुविहा पं०, तं०—अंतकिरिया चेव कप्पविमाणोववत्तिआ चेव (सू० १०७) दो तित्थगरा नी-

---

१ शोभनान्यशोभनानीष्टान्यनिष्टानि लोके ॥ १ ॥ २ यथा कुम्भकारो भाडानि करोति पूज्येतराणि लोकस्य । एवं गोत्रं करोति जीवं लोके पूज्येतरावस्थं ॥ १ ॥ ३ यथा राजा दानादि न करोति भाडागारिके विकूले । एवं येन जीवः कर्म तदन्तरायमिति ॥ १ ॥

लुप्पलसमा वन्नेणं पं० तं०—मुणिसुव्वए चेव अरिट्ठनेमी चेव, दो तित्थयरा पियंगुमामा वन्नेणं पं० तं०—मल्ली चेव पासे चेव, दो तित्थयरा पउमगोरा वन्नेणं पं० तं०—पउमप्पहे चेव वासुपुज्जे चेव, दो तित्थगरा चंदगोरा वन्नेणं पं० तं०—चंदप्पभे चेव पुप्फदंते चेव (सू० १०८)

'दुविहे'त्यादि सूत्रत्रयं कण्ठ्यं, नवरं मूर्च्छा—मोहः सदसद्विवेकनाशः प्रेम—रागो वृत्तिः—वर्त्तनं रूपं प्रत्ययो वा—हेतुर्यस्याः सा प्रेमवृत्तिका प्रेमप्रत्यया वा, एवं द्वेषवृत्तिका द्वेषप्रत्यया चेति ॥ मूर्च्छोपात्तकर्मणश्च क्षय आराधनयेति तां सूत्रत्रयेणाह—'दुविहे'त्यादि, सूत्रत्रयं कण्ठ्यम्, नवरं आराधनमाराधना—ज्ञानादिवस्तुनोऽनुकूलवर्तित्वं निरतिचारज्ञानाद्यासेवेतियावत् धर्मेण—श्रुतचारित्ररूपेण चरन्तीति धार्मिकाः—साधवस्तेषामियं धार्मिकी सा चासावाराधना च धार्मिकाराधना, केवलिनां—श्रुतावधिमनःपर्यायकेवलज्ञानिनामियं केवलिकी सा चासावाराधना चेति केवलिकाराधनेति । 'सुयधम्मे'त्यादौ विषयभेदेनाराधनाभेद उक्तः, 'केवलिआराहणे'त्यादौ तु फलभेदेनेति, तत्र अन्तो—भवान्तस्तस्य क्रिया अन्तक्रिया, भवच्छेद इत्यर्थः, तद्धेतुर्याऽऽराधना शैलेशीरूपा साऽन्तक्रियेति, उपचारात्, एषा च क्षायिकज्ञाने केवलिनामेव भवति । तथा 'कल्पेषु' देवलोकेषु, न तु ज्योतिश्चारे, विमानानि—देवावासविशेषाः अथवा कल्पाश्च—सौधर्मादयो विमानानि च—तदुपरिवर्त्तिग्रैवेयकादीनि कल्पविमानानि तेषूपपत्तिः—उपपातो जन्म यस्याः सकाशात् सा कल्पविमानोपपत्तिका ज्ञानाद्याराधना, एषा च श्रुतकेवल्यादीनां भवतीति, एवंफला चेयमनन्तरफलद्वारेणोक्ता परम्परया तु भवान्तक्रियाऽनुपातिन्येवेति । ज्ञानाद्याराधनाऽनन्तरमुक्ता, तत्फलभूताश्च तीर्थकरास्तेषां सा

सम्यक्कृता देशिता वेति तीर्थंकरान् द्विस्थानकानुपातेनाह—'दो तित्थयरे'त्यादि सूत्रचतुष्टयं कण्ठ्यम्, नवरं पद्मं–रक्तोत्पलं तद्वद् गौरौ पद्मगौरौ, रक्तावित्यर्थः, तथा चन्द्रगौरौ चन्द्रशुक्लावित्यर्थः, गाथाऽत्र—"पउमाभवासुपुज्जा रत्ता ससिपुप्फदंत ससिगोरा। सुव्वयनेमी काला पासो मल्ली पियंगाभा ॥ १ ॥" इति। तीर्थंकरस्वरूपमनन्तरमुक्तम्, तीर्थकर्तृत्वाच्च तीर्थकराः, तीर्थं च प्रवचनमतः प्रवचनैकदेशस्य पूर्वविशेषस्य द्विस्थानकावतारायाह—

सच्चप्पवायपुव्वस्स णं दुवे वत्थू पं०, (सू० १०९) पुव्वाभद्दवयाणक्खत्ते दुतारे पन्नत्ते, उत्तरभद्दवयाणक्खत्ते दुतारे पण्णत्ते, एवं पुव्वफग्गुणी उत्तराफग्गुणी (सू० ११०) अंतो णं मणुस्सखेत्तस्स दो समुद्दा पं० तं०—लवणे चेव कालोदे चेव (सू० १११) दो चक्कवट्टी अपरिचत्तकामभोगा कालमासे कालं किच्चा अहेसत्तमाए पुढवीए अप्पतिट्ठाणे णरए नेरइतत्ताए उववन्ना तं०—सुभूमे चेव बंभदत्ते चेव (सू० ११२)

'सच्चप्पवाये'त्यादि, सद्भ्यो–जीवेभ्यो हितः सत्यः–संयमः सत्यवचनं वा स यत्र सभेदः सप्रतिपक्षश्च प्रकर्षेणोद्यते–अभिधीयते तत्सत्यप्रवादं तच्च तत्पूर्वं च सकलश्रुतात्पूर्वं क्रियमाणत्वादिति सत्यप्रवादपूर्वं, तच्च षष्ठं, तत्परिमाणं च एका पदकोटी षट्पदाधिका, तस्य द्वे वस्तुनी, वस्तु च–तद्विभागविशेषोऽध्ययनादिवदिति। अनन्तरं षष्ठपूर्वस्वरूपमुक्तमधुना पूर्वशब्दसाम्यात् पूर्वभाद्रपदनक्षत्रस्वरूपमाह—'पुव्वे'त्यादि कण्ठ्यम्। नक्षत्रप्रस्तावान्नक्षत्रान्तर-

१ पद्मप्रभवासुपूज्यौ रक्तौ चंद्रसुविधी शशिगौरौ। सुव्रतनेमी कृष्णौ पार्श्वमल्ली प्रियंगवाभौ ॥ १ ॥

स्वरूपं सूत्रत्रयेणाह—'उत्तरे'त्यादि कण्ठ्यम् । नक्षत्रवन्तश्च द्वीपाः समुद्राश्चेति समुद्रद्विस्थानकमाह—'अंतो ण'मित्यादि, अन्तः-मध्ये 'मनुष्यक्षेत्रस्य' मनुष्योत्पत्त्यादिविशिष्टाकाशखण्डस्य पञ्चचत्वारिंशद्योजनलक्षप्रमाणस्य, शेषं कण्ठ्यमिति । मनुष्यक्षेत्रप्रस्तावाद्भरतक्षेत्रोत्पन्नोत्तमपुरुषाणां नरकगामितया द्विस्थानकावतारमाह—'दो चक्कवट्टी'त्यादि, द्वौ चक्रेण-रत्नभूतप्रहरणविशेषेण वर्त्तितुं शीलं ययोस्तौ चक्रवर्त्तिनौ, 'कामभोग'त्ति कामौ च-शब्दरूपे भोगाश्च-गन्धरसस्पर्शाः कामभोगाः, अथवा काम्यन्त इति कामा मनोज्ञा इत्यर्थः ते च ते भुज्यन्त इति भोगाश्च-शब्दादय इति कामभोगा न परित्यक्तास्ते यकाभ्यां तौ तथा 'कालमासे'त्ति कालस्य-मरणस्य मासः उपलक्षणं चैतत्पक्षाहोरात्रादेस्ततश्च कालमासे, मरणावसर इति भावः, 'कालं'मरणं कृत्वा अधःसप्तम्यां पृथिव्यां, तमस्तमायामित्यर्थः अधोग्रहणं विना सप्तमी उपरिष्टाच्चिन्त्यमाना रत्नप्रभाऽपि स्यादित्यधोग्रहणं, अप्रतिष्ठाने नरके पञ्चानां मध्यमे नैरयिकत्वेनोत्पन्नौ, सुभूमोऽष्टमो ब्रह्मदत्तश्च द्वादशः, तत्र च तयोस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि स्थितिरिति । नारकाणां चासङ्ख्येयकालाऽपि स्थितिर्भवतीति भवनपत्यादीनामपि तां दर्शयन् पञ्चसूत्रीमाह—

असुरिंदवज्जियाणं भवणवासीणं देवाणं देसूणाइं दो पलिओवमाइं ठिती पन्नत्ता, सोहम्मे कप्पे देवाणं उक्कोसेणं दो सागरोवमाइं ठिती पन्नत्ता, ईसाणे कप्पे देवाणं उक्कोसेणं सातिरेगाइं दो सागरोवमाइं ठिती पन्नत्ता, सणंकुमारे कप्पे देवाणं जहन्नेणं दो सागरोवमाइं ठिती पन्नत्ता, माहिंदे कप्पे देवाणं जहन्नेणं साइरेगाइं दो सागरोवमाइं ठिती पन्नत्ता । (सू० ११३) दोसु कप्पेसु कप्पत्थियाओ पन्नत्ताओ, तं०—सोहम्मे चेव ईसाणे चेव । (सू० ११४) दोसु कप्पेसु देवा तेउ-

लेस्सा पन्नत्ता, तं०—सोहम्मे चेव ईसाणे चेव (सू० ११५) दोसु कप्पेसु देवा कायपरियारगा पं० तं०—सोहम्मे चेव ईसाणे चेव, दोसु कप्पेसु देवा फासपरियारगा पं० तं०—सणंकुमारे चेव माहिंदे चेव, दोसु कप्पेसु देवा रूवपरियारगा पं० तं०—बंभलोगे चेव लंतगे चेव, दोसु कप्पेसु देवा सद्दपरियारगा पं० तं०—महासुक्के चेव सहस्सारे चेव, दो इंदा मणपरियारगा पं० तं०—पाणए चेव अच्चुए चेव (सू० ११६) जीवा णं दुट्ठाणणिव्वत्तिए पोग्गले पावकम्मत्ताए चिणिंसु वा चिणंति वा चिणिस्संति वा, तं०—तसकायनिव्वत्तिए चेव थावरकायनिव्वत्तिए चेव, एवं उवचिणिंसु वा उवचिणंति वा उवचिणिस्संति वा, बंधिंसु वा बंधंति वा बंधिस्संति वा, उदीरिंसु वा उदीरेंति वा उदीरिस्संति वा, वेदेसु वा वेदेंति वा वेदिस्संति वा, णिज्जरिंसु वा णिज्जरिति वा णिज्जरिस्संति वा (सू० ११७) दुपएसिता खंधा अणंता पन्नत्ता दुपदेसोगाढा पोग्गला अणंता पन्नत्ता एवं जाव दुगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पन्नत्ता (सू० ११८) उद्देशकः ४ ॥ दुट्ठाणं समत्तं ॥

'असुरे'त्यादि, असुरेन्द्रौ–चमरबली तद्वर्जितानां[1] [तत्सामानिकवर्जितानां च, सूत्रे इन्द्रग्रहणेन सामानिकानामपि ग्रहणाद्, अन्यथा सामानिकत्वमेव तेषां न स्यादिति, शेषाणां त्रायस्त्रिंशादीनामसुराणां तदन्येषां च[2]] भवनवासिनां देवानामुत्कर्षतो द्वे पल्योपमे किञ्चिदूने स्थितिः प्रज्ञप्ता, उक्तञ्च—"[3]चमर १ बलि २ सार ३ महियं ४ सेसाण सुराण

१ चमरबली तद्वर्जितानामन्येषां भवनवासिनां देवानां असुरेन्द्रवर्जनात् नागकुमारादीन्द्राणामित्यर्थः. उत्कर्षतो द्वे प्र० भवनेषु दक्षिणार्धापतीनामित्यादिवचनात् सम्यगेषोऽपि पाठ. २ समाने विभवायुषि भवा सामानिका इत्युक्तेष्टीप्सितमेतत् ३ चमरबलिनोः सागरमधिकं च शेषाणां सुराणां

आउयं वोच्छं। दाहिणदिवड्ढपलियं दो देसूणुत्तरिल्लाणं ॥ १ ॥"ति, उत्कर्षत एवैतत् जघन्यतस्तु दशवर्षसहस्राणीति, आह च—"दस[2] भवणवणयराणं वाससहस्सा ठिई जहन्नेणं। पलिओवममुक्कोसं वंतरियाणं वियाणिज्जा ॥ १ ॥" इति, शेषं सुगमम्, नवरं सौधर्मादिष्वियं स्थितिः—"दो १ साँहि[3] २ सत्त ३ साही ४ दस ५ चोद्दस ६ सत्तरे व ७ अयराइं। सोहम्मा जा सुक्को तदुवरि एक्केक्कमारोवे ॥ २ ॥" इति, इयमुत्कृष्टा, जघन्या तु "पॅलियं[4] १ अहियं २ दो सार ३ साहिया ४ सत्त ५ दस य ६ चोद्दस य ७। सत्तरस सहस्सारे ८ तदुवरि एक्केक्कमारोवे ॥ ३ ॥" इति। देवलोकप्रस्तावात् स्त्र्यादिद्वारेण देवलोकद्विस्थानकावतारं सप्तसूत्र्याऽऽह—'दोसु' इत्यादि, कल्पयोः—देवलोकयोः स्त्रियः कल्पस्त्रियो—देव्यः, परतो न सन्ति, शेषं कण्ठ्यमिति १, नवरं 'तेउलेस'त्ति तेजोरूपा लेश्या येषां ते तेजोलेश्याः, ते च सौधर्मेशानयोरेव न परतः, तयोस्तेजोलेश्या एव, नेतरे, आह च—"किण्हा[5] नीला काऊ तेऊलेसा य भवणवंतरिया। जोइस सोहम्मीसाण तेऊलेसा मुणेयव्वा ॥ १ ॥" इति, 'कायपरियारग'त्ति परिचरन्ति—सेवन्ते स्त्रियमिति परिचारकाः कायतः परिचारकाः कायपरिचारकाः, एवमुत्तरत्रापि, नवरं स्पर्शादिपरिचारकाः स्पर्शादेरेवोपशान्तवेदोपतापा भव-

---

१ आयु· वक्ष्ये। दाक्षिणात्याना सार्धपल्यं देशोने द्वे उत्तराणां ॥ १ ॥ २ भवनव्यन्तरयोर्दश वर्षसहस्राणि जघन्येन स्थितिः पल्योपममुत्कृष्टं व्यन्तराणां विजानीयात् ॥ १ ॥ ३ द्वे साधिके सप्त साधिकानि दश चतुर्दश सप्तदश सागरोपमाणि। सौधर्माद्यावच्छुक्र· तदुपर्येकैकमारोपयेत् ॥ १ ॥ ४ पल्यं अधिकं द्वे साधिके सागरे सप्त दश च चतुर्दश च। सप्तदश सहस्रारे तदुपर्येकैकमारोपयेत् ॥ १ ॥ ५ कृष्णनीलकापोततेजोलेश्याश्च भवनव्यन्तराः। ज्योतिषसौधर्मेशानेषु तेजोलेश्या ज्ञातव्याः ॥ १ ॥

न्तीत्यभिप्रायः, आनतादिषु चतुर्षु कल्पेषु मनःपरिचारका देवा भवन्तीति वक्तव्ये द्विस्थानकानुरोधाद् 'दो इंदा' इत्युक्तं, आनतादिषु हि द्वाविन्द्राविति, गाथाऽत्र—"दो[1] कायप्पवियारा कप्पा फरिसेण दोन्नि दो रूवे । सद्दे दो चउर मणे उवरिं परियारणा नत्थि ॥ १ ॥" इयं च परिचारणा कर्मतः, कर्म च जीवाः स्वहेतुभिः कालत्रयेऽपि चिताद्यवस्थं कुर्वन्तीत्याह—'जीवाण'मित्यादि, सूत्राणि षट् सुगमानि, नवरं, जीवा—जन्तवो, णं वाक्यालङ्कारे, द्वयोः स्थानयोः—आश्रययोस्त्रसस्थावरकायलक्षणयोः समाहारो द्विस्थानम्, तत्र मिथ्यात्वादिभिर्ये निर्वर्त्तिताः—सामान्येनोपार्जिताः वक्ष्यमाणावस्थाषट्कयोग्यीकृताः द्वयोर्वा स्थानयोः निवृत्तिर्येषां ते द्विस्थाननिवृत्तिकास्तान् पुद्गलान् कार्मणान् पापकर्म—घातिकर्म सर्वमेव वा ज्ञानावरणादि तद्भावस्तत्ता तया पापकर्मतया तद्रूपतयेत्यर्थः, चितवन्तो वा अतीतकाले चिन्वन्ति वा सम्प्रति चेष्यन्ति वा अनागतकाले केचिदिति गम्यते, चयनं च कषायादिपरिणतस्य कर्मपुद्गलोपादानमात्रं, उपचयनं तु चितस्यावाधाकालं मुक्त्वा ज्ञानावरणीयादितया निषेकः, स चैवं—प्रथमस्थितौ वहुतरं कर्मदलिकं निषिञ्चति ततो द्वितीयायां विशेषहीनमेवं "जावुक्कोसियाए विसेसहीणं णिसिंचइ" इति, बन्धनं तु तस्यैव ज्ञानावरणादितया निषिक्तस्य पुनरपि कषायपरिणतिविशेषान्निकाचनमिति, उदीरणं त्वनुदयप्राप्तस्य करणेनाकृष्योदये क्षेपणमिति, वेदनम्—अनुभवः, निर्जरा—कर्मणोऽकर्मताभवनमिति । कर्म च पुद्गलात्मकमिति पुद्गलान् द्रव्यक्षेत्रकालभावैर्द्विस्थानकावतारेण निरूपयन्नाह —'दुपएसी'त्यादि सूत्राणि त्रयोविंशतिः, सुगमा चेयं, नवरं यावत्करणात् 'दुसमयट्ठिइए'त्यादि सूत्राण्येकविंशतिर्वा-

---

१ द्वौ कायप्रविचारौ कल्पौ स्पर्शेन द्वौ द्वौ रूपेण । द्वौ शब्देन चत्वारो मनसोपरि परिचारणा नास्ति ॥ १ ॥

च्यानि, कालं पञ्चद्विपञ्चाष्टभेदान् वर्णगन्धरसस्पर्शांश्चाश्रित्येति, वाचना चैवं–'दुसमयट्ठिईया पोग्गले'त्यादि ॥ द्विस्थानकस्य चतुर्थ उद्देशकः समाप्तः । तत्समाप्तौ च श्रीमदभयदेवसूरिविरचिते स्थानाख्यतृतीयाङ्गविवरणे द्वितीयमध्ययनं द्विस्थानकाभिधानं समाप्तमिति ॥

इति श्रीस्थानाङ्गाख्ये तृतीयेऽङ्गे द्विस्थानकाख्यं द्वितीयमध्ययनं समाप्तं

द्विस्थानकानन्तरं त्रिस्थानकमेव भवति सङ्ख्याक्रमप्रामाण्यादित्यनेन सम्बन्धेनायातस्य चतुरनुयोगद्वारस्य चतुरुद्देशकस्यास्य तत्रापि द्वितीयाध्ययनान्त्योद्देशके जीवादिपर्याया उक्ता अस्याप्यध्ययनस्य प्रथमोद्देशके त एवाभिधीयन्त इत्येवंसम्बन्धस्यैतत्प्रथमोद्देशकस्य तत्राप्यनन्तरोद्देशकान्त्यसूत्रे पुद्गलधर्मा उक्ता एतत्प्रथमसूत्रे तु जीवधर्मा उच्यन्त इत्येवंसम्बन्धस्यैतदादिसूत्रस्य—

तओ इंदा पण्णत्ता तं०—णामिंदे ठवणिंदे दव्विंदे, तओ इंदा पं० तं०—णाणिंदे दंसणिंदे चरित्तिंदे, तओ इंदा पं० तं०—देविंदे असुरिंदे मणुस्सिंदे (सू० ११९)

'तओ इंदे'त्यादेर्व्याख्या, सा च सुकरैव, नवरमिन्दनाद्—ऐश्वर्याद् इन्द्रः नाम—संज्ञा तदेव यथार्थमिन्द्रेत्यक्षरात्मकमिन्द्रो नामेन्द्रः, अथवा सचेतनस्याचेतनस्य वा यस्येन्द्र इत्ययथार्थं नाम क्रियते स नामनामवतोरभेदोपचारान्नाम चासाविन्द्रश्चेति नामेन्द्रः, अथवा नाम्नैवेन्द्र इन्द्रार्थशून्यत्वान्नामेन्द्र इति, नामलक्षणं पुनरिदम्—"यद्वस्तुनोऽभिधानं स्थितमन्यार्थे तदर्थनिरपेक्षम् । पर्यायानभिधेयञ्च नाम यादृच्छिकं च तथा ॥ १ ॥" इति, अयमर्थः—यद्वस्त्वित्यादिना यथार्थमिन्द्र इत्याद्युक्तं, स्थितमित्यादिना त्वयथार्थं गोपालादाविन्द्रेत्यादि, यादृच्छिकमनर्थकं डित्थादीति ३, अथवा यदिन्दनाद्यर्थनिरपेक्षं गोपालादिवस्तुन इन्द्र इत्यादिकमभिधानं यथार्थतया शक्रादावन्यत्रार्थे स्थितं तन्नामेति, इन्द्रादिवस्तुनो वा अभिधानमिन्दनाद्यर्थनिरपेक्षं सद् गोपालादावन्यत्रार्थे स्थितं नामेति । तथा इन्द्राद्यभिप्रायेण स्थाप्यत इति स्थापना—लेप्यादिकर्म सैवेन्द्रः स्थापनेन्द्रः, इन्द्रप्रतिमा साकारस्थापनेन्द्रः अक्षादिन्यासस्त्वितर इति, स्थापनालक्-

णमिदम्—"यत्तु तदर्थवियुक्तं तदभिप्रायेण यच्च तत्करणिः । लेप्यादिकर्म तत् स्थापनेति क्रियतेऽल्पकालञ्च ॥ १ ॥" इति, तथा, "[1]लेप्पगहत्थी हत्थित्ति एस सब्भाविया भवे ठवणा । होइ असब्भावे पुण हत्थित्ति निरागिई अक्खो ॥१॥" इति, तथा द्रवति–गच्छति तांस्तान् पर्यायान् द्रूयते वा तैस्तैः पर्यायैर्द्रोर्वा–सत्ताया अवयवो विकारो वा वर्णादिगुणानां वा द्रावः–समूह इति द्रव्यं, तच्च भूतभावं भाविभावं चेति, आह च—"[2]दवए १ दुयए २ दोरवयवो विगारो ३ गुणाण संदावो ४ । दव्वं भव्वं भावस्स भूयभावं च जं जोगं ॥ १ ॥" ति, इति । तथा "भूतस्य भाविनो वा भावस्य हि कारणं तु यल्लोके । तद् द्रव्यं तत्त्वज्ञैः सचेतनाचेतनं गदितम् ॥ १ ॥" तथा 'अनुपयोगो द्रव्यमप्रधानं चे'ति, तत्र द्रव्यं चासाविन्द्रश्चेति द्रव्येन्द्रः, स च द्विधा–आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतः–खल्वागममधिकृत्य ज्ञानापेक्षयेत्यर्थः, नोआगमतस्तु तद्विपर्ययमाश्रित्य, तत्रागमत इन्द्रशब्दाध्येताऽनुपयुक्तो द्रव्येन्द्रः 'अनुपयोगो द्रव्य'मिति वचनात्, अयमेवार्थो मङ्गलमाश्रित्य भाष्य उक्तः, तथाहि—"[3]आगमओऽणुवउत्तो मंगलसद्दाणुवासिओ वत्ता । तन्नाणलद्धिजुत्तोवि णोवउत्तोत्ति तो दव्वं ॥ १ ॥" इति, तथा नोआगमतस्त्रिविधो द्रव्येन्द्रः, तद्यथा–ज्ञशरीरद्रव्येन्द्रो भव्यशरीरद्रव्येन्द्रो ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्येन्द्रश्चेति, तत्र ज्ञस्य शरीरं ज्ञशरीरं ज्ञशरीरमेव द्रव्येन्द्रः ज्ञशरीरद्रव्येन्द्रः,

---

१ लेप्यहस्ती हस्तीति एषा सद्भाविका स्थापना भवेत् । भवत्यसद्भावे पुनर्हस्तीति निराकृतिरक्ष ॥ १ ॥ २ द्रवति द्रूयते वा द्रो (सत्तायाः) अवयवो विकारो वा गुणाना संद्रावो (भाजनं) तद्द्रव्यं भव्यभावस्य भूतभावस्य च यद् योग्यमिति ॥ १ ॥ ३ आगमतोऽनुपयुक्तो मंगलशब्दानुवासित (आत्मा) वक्ता । तज्ज्ञानलब्धियुक्तोऽप्यनुपयुक्त इति ततो द्रव्यं ॥ १ ॥

एतदुक्तं भवति–इन्द्रपदार्थज्ञस्य यच्छरीरमात्मरहितं तदतीतकालानुभूततद्भावानुवृत्त्या सिद्धशिलातलादिगतमपि घृतघटादिन्यायेन नोआगमतो द्रव्येन्द्र इति, इन्द्रकारणत्वात् इन्द्रज्ञानशून्यत्वाच्च तस्य, इह सर्वनिषेध एव नोशब्दः, तथा भव्यो–योग्य इन्द्रशब्दार्थं ज्ञास्यति यो न तावद्विजानाति स भव्य इति तस्य शरीरं भव्यशरीरं तदेव द्रव्येन्द्रो भव्यशरीरद्रव्येन्द्रः, अयमत्र भावार्थो–भाविनीं वृत्तिमङ्गीकृत्य इन्द्रोपयोगाधारत्वात् मधुघटादिन्यायेनैव तद्बालादिशरीरं भव्यशरीरद्रव्येन्द्र इति, नोशब्दः पूर्ववत्, उक्तञ्च मङ्गलमधिकृत्य—"[1]मंगलपयत्थजाणयदेहो भव्वस्स वा [2]सेजीवोवि। णोआगमओ दव्वं आगमरहिओत्ति जं भणितं ॥१॥" इति, ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्येन्द्रो भावेन्द्रकार्येष्वव्यापृतः, आगमतोऽनुपयुक्तद्रव्येन्द्रवत्, तथा यच्छरीरमात्मद्रव्यं वाऽतीतभावेन्द्रपरिणामं तच्चोभयातिरिक्तद्रव्येन्द्रो, ज्ञशरीरद्रव्येन्द्रवत्, तथा यो भावीन्द्रपर्यायशरीरयोग्यः पुद्गलराशिर्यच्च भावीन्द्रपर्यायमात्मद्रव्यं तदप्युभयातिरिक्तो द्रव्येन्द्रः, भव्यशरीरद्रव्येन्द्रवत्, स चावस्थाभेदेन त्रिविधः, तद्यथा–एकभविको बद्धायुष्कोऽभिमुखनामगोत्रश्चेति, तत्र एकस्मिन् भवे तस्मिन्नेवातिक्रान्ते भावी एकभविको–योऽनन्तर एव भवे इन्द्रतयोत्पत्स्यत इति, स चोत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि भवन्ति, देवकुर्वादिमिथुनकस्य भवनपत्यादीन्द्रतयोत्पत्तिसम्भवादिति, तथा स एवेन्द्रायुर्बन्धानन्तरं बद्धमायुरनेनेति बद्धायुरुच्यते, स चोत्कर्षतः पूर्वकोटीत्रिभागं यावद्, अस्मात्परतः आयुष्कबन्धाभावात्, तथा अभिमुखे–संमुखे जघन्योत्कर्षाभ्यां समयान्तर्मुहूर्त्तानन्तरभावितया नामगोत्रे इन्द्रसबन्धिनी यस्य स तथा, तथा भावैश्वर्ययुक्ततीर्थकरादि-

१ मंगलपदार्थज्ञातृदेहो भव्यस्य वा सजीवोऽपि (देह.)। नोआगमतो द्रव्यं आगमरहित इति यद्भणितं ॥ १ ॥ २ सजीवोत्ति.

भावेन्द्रापेक्षया अप्रधानत्वाच्छक्रादिरपि द्रव्येन्द्र एव, द्रव्यशब्दस्याप्रधानार्थेऽपि प्रवृत्तेरिति, भावेन्द्रस्त्विह त्रिस्थानकानुरोधान्नोक्तः, तल्लक्षणं चेदम्–भावम्–इन्दनक्रियानुभवनलक्षणपरिणाममाश्रित्येन्द्र इन्दनपरिणामेन वा भवतीति भावः स चासाविन्द्रश्चेति भावेन्द्रः, यदाह—"भावो विवक्षितक्रियाऽनुभूतियुक्तो हि वै समाख्यातः। सर्वज्ञैरिन्द्रादिवदिहेन्दनादिक्रियानुभवात् ॥ १ ॥" स च द्विधा–आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमत इन्द्रज्ञानोपयुक्तो जीवो भावेन्द्रः, कथमिन्द्रोपयोगमात्रात् तन्मयताऽवगम्यते?, न ह्यग्निज्ञानोपयुक्तो माणवकोऽग्निरेव, दहनपचनप्रकाशनाद्यर्थक्रियाप्रसाधकत्वाभावादिति चेत्, न, अभिप्रायापरिज्ञानात्, संवित् ज्ञानमवगमो भाव इत्यनर्थान्तरम्, तत्र 'अर्थाभिधानप्रत्ययास्तुल्यनामधेया' इति सर्ववादिनामविसंवादस्थानं, यथा कोऽयं?, घटः, किमयमाह?, घटशब्दं, किमस्य ज्ञानं?, घट इति, अग्निरिति च यत् ज्ञानं तदव्यतिरिक्तो ज्ञाता तल्लक्षणो गृह्यते, अन्यथा तज्ज्ञाने सत्यपि नोपलभेत, अतन्मयत्वात्, प्रदीपहस्तान्धवत् पुरुषान्तरवद्वा, न चानाकारं तत्, पदार्थान्तरवद्विवक्षितपदार्थापरिच्छेदप्रसङ्गात्, बन्धाद्यभावश्च ज्ञानाज्ञानसुखदुःखपरिणामान्यत्वाद्, आकाशवत्, न चानलः सर्व एव दहनाद्यर्थक्रियाप्रसाधको, भस्मच्छन्नाग्निना व्यभिचारादिति कृतं प्रसङ्गेन, नोआगमतो भावेन्द्र इन्द्रनामगोत्रे कर्मणी वेदयन् परमैश्वर्यभाजनं, सर्वनिषेधवचनत्वान्नोशब्दस्य, यतस्तत्र नेन्द्रपदार्थज्ञानमिन्द्रव्यपदेशनिबन्धनतया विवक्षितं इन्दनक्रियाया एव च विवक्षितत्वात्, अथवा तथाविधज्ञानक्रियारूपो यः परिणामः स नागम एव केवलो न चानागम इत्यतो मिश्रवचनत्वात् नोशब्दस्य नोआगमत इत्याख्यायत इति । ननु नामस्थापनाद्रव्येष्विन्द्राभिधानं विवक्षितभावशून्यत्वाद् द्रव्यत्वं च

समानं वर्त्तते, ततश्च क एषां विशेषः?, आह च—"[1]अभिहाणं दव्वत्तं तदत्थसुन्नत्तणं च तुल्लाइं । को भाववज्जियाणं नामाईणं पइविसेसो ? ॥ १ ॥" इति, अत्रोच्यते, यथा हि स्थापनेन्द्रे खल्विन्द्राकारो लक्ष्यते तथा कर्त्तुः सद्भूतेन्द्राभिप्रायो भवति तथा द्रष्टुस्तदाकारदर्शनादिन्द्रप्रत्ययस्तथा प्रणतिकृतधियश्च फलार्थिनः स्तोतुं प्रवर्त्तन्ते फलं च प्राप्नुवन्ति केचिद्देवतानुग्रहात् न तथा नामद्रव्येन्द्रयोरिति, तस्मात् स्थापनायास्तावदित्थं भेद इति, आह च—"[2]आगारोऽभिप्पाओ बुद्धी किरियाफलं च पाएणं । जह दीसइ ठवणिंदे न तहा नामे न दव्विंदे ॥ १ ॥" इति, यथा च द्रव्येन्द्रो भावेन्द्रकारणतां प्रतिपद्यते तथोपयोगापेक्षायामपि तदुपयोगतामासादयत्यवाप्तवांश्च[3] न तथा नामस्थापनेन्द्रावित्ययं विशेष इति, आह च—"[4]भावस्स कारणं जह दव्वं भावो य तस्स पज्जाओ । उवओगपरिणतिमओ न तहा नामं न वा ठवणा ॥ १ ॥" इति ॥ उक्ता नामस्थापनाद्रव्येन्द्राः, इदानीं भावेन्द्रं त्रिस्थानकावतारेणाह—'तओ इंदे'त्यादि कण्ठ्यं, नवरं ज्ञानेन ज्ञानस्य ज्ञाने वा इन्द्रः—परमेश्वरो ज्ञानेन्द्रः—अतिशयवच्छ्रुताद्यन्यतरज्ञानवशविवेचितवस्तुविस्तरः केवली वा, एवं दर्शनेन्द्रः—क्षायिकसम्यग्दर्शनी, चरित्रेन्द्रो—यथाऽऽख्यातचारित्रः, एतेषां च भावेन—सकलभावप्रधानक्षायिकलक्षणेन विवक्षितक्षायोपशमिकलक्षणेन वा भावतः—परमार्थतो वेन्द्रत्वात्—सकलसंसार्यप्राप्तपूर्वगुणलक्ष्मीलक्षणपरमैश्वर्य-

---

१ अभिधान द्रव्यत्वं तदर्थशून्यत्वं च तुल्यानि को भाववर्जितानां नामादीना प्रतिविशेष ? ॥ १ ॥ (येन भेदास्त्रयस्ते)। २ आकारोऽभिप्रायो बुद्धि• क्रियाफलं च यथा प्राय• स्थापनेन्द्रे दृश्यते न तथा नामेन्द्रे न द्रव्येन्द्रे ॥ १ ॥ ३ °सपूर्वश्च प्र. ४ भावस्य कारणं यथा द्रव्यं भावश्च तस्य पर्यायः उपयोगपरिणतिमयो न तथा नाम न वा स्थापनेति ॥ १ ॥

युक्तत्वाद् भावेन्द्रताऽवसेयेति । उक्तमाध्यात्मिकैश्वर्यापेक्षया भावेन्द्रत्रैविध्यमथ वाह्यैश्वर्यापेक्षया तदेवाह—'तओ इंदे'त्यादि, भावितार्थं, नवरं देवा-वैमानिका ज्योतिष्कवैमानिका वा रूढेः असुराः-भवनपतिविशेषा भवनपतिव्यन्तरा वा सुरपर्युदासात्, मनुजेन्द्रः-चक्रवर्त्यादिरिति ॥ त्रयाणामप्येषां वैक्रियकरणादिशक्तियुक्ततयेन्द्रत्वमिति विकुर्वणा-निरूपणायाह—

तिविहा विउव्वणा पं० तं०—बाहिरते पोग्गलए परियातित्ता एगा विकुव्वणा वाहिरए पोग्गले अपरियादित्ता एगा विकुव्वणा वाहिरए पोग्गले परियादित्तावि अप्परियादित्तावि एगा विकुव्वणा, तिविहा विगुव्वणा पं० तं०—अब्भंतरए पोग्गले परियाइत्ता एगा विकुव्वणा अब्भंतरे पोग्गले अपरियादित्ता एगा विकुव्वणा अब्भंतरए पोग्गले परियातित्तावि अपरितादित्तावि एगा विकुव्वणा, तिविहा विकुव्वणा पं० तं०—बाहिरब्भंतरए पोग्गले परियाइत्ता एगा विकुव्वणा वाहिरब्भंतरए पोग्गले अपरियाइत्ता एगा विगुव्वणा वाहिरब्भंतरए पोग्गले परियाइत्तावि अपरियाइत्तावि एगा विउव्वणा । (सू० १२०) तिविहा नेरइया पन्नत्ता तं०—कतिसंचिता अकतिसंचिता अवत्तव्वगसंचिता, एवमेगिंदियवज्जा जाव वेमाणिया (सू० १२१)

'तिविहे'त्यादि सूत्रत्रयी कण्ठ्या, नवरं वाह्यान् पुद्गलान्-भवधारणीयशरीरानवगाढक्षेत्रप्रदेशवर्त्तिनो वैक्रियसमुद्घातेन पर्यादाय-गृहीत्वैका विकुर्वणा क्रियते इति शेषः, तानपर्यादाय, या तु भवधारणीयरूपैव साऽन्या, यत्पुनर्भवधारणीयस्यैव किञ्चिद्विशेषापादनं सा पर्यादायापि अपर्यादायापि इति तृतीया व्यपदिश्यते, अथवा विकुर्वणा-भूषाकरणं,

तत्र वाह्यपुद्गलानादायाभरणादीन् अपर्यादाय केशनखसमारचनादिना उभयतस्तूभयथेति, अथवाऽपर्यादायेति कृकलाससर्प्पादीनां रक्तत्वफणादिकरणलक्षणेति । एवं द्वितीयसूत्रमपि, नवरमभ्यन्तरपुद्गला भवधारणीयेनौदारिकेण वा शरीरेण ये क्षेत्रप्रदेशा अवगाढास्तेष्वेव ये वर्त्तन्ते तेऽवसेयाः, विभूषापक्षे तु निष्ठीवनादयोऽभ्यन्तरपुद्गला इति । तृतीयं तु वाह्याभ्यन्तरपुद्गलयोगेन वाच्यमिति, तथाहि—उभयेषामुपादानाद् भवधारणीयनिष्पादनं तदनन्तरं तस्यैव केशादिरचनं च, अनादानाच्चिरविकुर्वितस्यैव मुखादिविकारकरणं, उभयतस्तु वाह्याभ्यन्तराणामनभिमतानामादानतोऽन्येषां चानादानतोऽनिष्टरूपभवधारणीयेतररचनमिति ॥ अनन्तरं विकुर्वणोक्ता, सा च नारकाणामप्यस्तीति नारकान्निरूपयन्नाह—'तिविहे'त्यादि, कण्ठ्यम्, नवरं 'कती'त्यनेन सङ्ख्यावाचिना द्व्यादयः सङ्ख्यावन्तोऽभिधीयन्ते, अयं चान्यत्र प्रश्नविशिष्टसङ्ख्यावाचकतया रूढोऽपीह सङ्ख्यामात्रे द्रष्टव्यः, तत्र नारकाः कति—कतिसङ्ख्याताः सङ्ख्याता एकैकसमये ये उत्पन्नाः सन्तः सञ्चिताः—कत्युत्पत्तिसाधर्म्याद् बुद्ध्या राशीकृतास्ते कतिसञ्चिताः, तथा न कति—न सङ्ख्याता इत्यकति—असङ्ख्याता अनन्ता वा, तत्र ये अकति—अकतिसङ्ख्याताः असङ्ख्याता एकैकसमये उत्पन्ना सन्तस्तथैव सञ्चितास्ते अकतिसञ्चिताः, तथा यः परिमाणविशेषो न कति नाप्यकतीति शक्यते वक्तुं सोऽवक्तव्यकः स चैक इति तत्सञ्चिता अवक्तव्यकसञ्चिताः, समये समये एकतयोत्पन्ना इत्यर्थः, उत्पद्यन्ते हि नारका एकसमये एकादयोऽसङ्ख्येयान्ताः, उक्तं च—"एगो[1] व दो व तिन्नि व संखमसंखा व एगसमएणं । उववज्जंतेवइया उव्वट्टंता वि एमेव ॥ १ ॥" इति, एतदेवपरिमाणमेतदेव नार-

---

१ एको वा द्वौ वा त्रयो वा सङ्ख्याता असङ्ख्या वैकसमयेन उत्पद्यन्ते एतावन्त. उद्वर्त्तन्तेऽप्येवमेव (देवा) ॥ १ ॥

काणामपि, यत उक्तम्—"संखा पुण सुरवरतुल्ल"त्ति, कतिसञ्चितादिकमर्थमसुरादीनां दण्डकोक्तानामतिदिशन्नाह—'एव'मित्यादि, 'एव'मिति नारकवच्छेपाश्चतुर्विंशतिदण्डकोक्ता वाच्या एकेन्द्रियवर्जाः, यतस्तेपु प्रतिसमयमसङ्ख्याता अनन्ता वा अकतिशब्दवाच्या एवोत्पद्यन्ते, न त्वेकः सङ्ख्याता वा इति, आह च—"अणुसमयमसंखेज्जा संखेज्जाऊय-तिरियमणुया य। एगिंदिएसु गच्छे आरा ईसाणदेवा य ॥ १ ॥ एगो असंखभागो वट्टइ उव्वट्टणोववायंमि। एगनि-गोए निच्चं एवं सेसेसुवि स एव ॥ २ ॥" इति। अनन्तरसूत्रे कतिसंचितादिको धर्मो वैमानिकानां देवानामुक्तः, अधुना देवानां सामान्येन परिचारणाधर्मनिरूपणायाह—

तिविहा परियारणा पं० तं०—एगे देवे अन्ने देवे अन्नेसिं देवाणं देवीओ अ अभिजुंजिय २ परियारेति, अप्पणिज्जिआ-ओ देवीओ अभिजुंजिय २ परियारेति, अप्पाणमेव अप्पणा विउव्विय २ परियारेति १, एगे देवे णो अन्ने देवा णो अण्णेसि देवाणं देवीओ अभिजुंजिय २ परियारेति अत्तणिज्जिआओ देवीओ अभिजुंजिय २ परियारेइ अप्पाणमेव अप्पणा विउ-व्विय २ परियारेति २, एगे देवे णो अन्ने देवा णो अण्णेसिं देवाणं देवीओ अभिजुंजिय २ परितारेति णो अप्पणिज्जिताओ देवीओ अभिजुंजिय २ परितारेति अप्पाणमेव अप्पाणं विउव्विय २ परितारेति ३, (सू० १२२)। तिविहे मेहुणे पं० तं०

---

१ सङ्ख्या पुन. सुरवरतुल्या (नारकाणा) २ अनुसमयमसङ्ख्याताः सङ्ख्येयायुषस्तु तिर्यञ्चो मनुष्याश्च एकेन्द्रियेषु गच्छेयुः आरादीशानाद्देवाश्च ॥ १ ॥ एकोऽसङ्ख्यभागो वर्त्तते उद्वर्त्तनोपपाते एकस्मिन्निगोदे नित्यं एवं शेषेष्वपि स एव ॥ २ ॥

—दिव्वे माणुस्सते तिरिक्खजोणीते, तओ मेहुणं गच्छंति तं०—देवा मणुस्सा तिरिक्खजोणिता, ततो मेहुणं सेवंति तं०—इत्थी पुरिसा णपुंसगा (सू० १२३)

'तिविहा परी'त्यादि, कण्ठ्यम्, नवरं परिचारणा–देवमैथुनसेवेति, एकः कश्चिद्देवो न सर्वोऽप्येवमिति, किम्?—'अण्णे देवे'त्ति अन्यान् देवान्–अल्पर्द्धिकान् तथाऽन्येषां देवीनां सत्का देवीश्चाभियुज्याभियुज्य–आश्लिष्याश्लिष्य वशीकृत्य वा परिचारयति–परिभुङ्क्ते वेदबाधोपशमायेति, न च न सम्भवति देवस्य देवसेवा पुंस्त्वेनेत्याशङ्कनीयम्, मनुष्येष्वपि तथा श्रवणात्, न चात्रार्थे नरामरयोः प्रायो विशेषोऽस्तीति, एक एवायं प्रकारो देवदेवीनामन्यत्वसामान्यादत एव द्वयोरपि पदयोरेकः क्रियाभिसम्बन्ध इति, एवमात्मीया देवीः परिचारयतीति द्वितीयः, तथाऽऽत्मानमेव परिचारयति, कथं?–आत्मना विकृत्य विकृत्य परिचारणायोग्यं विधायेति तृतीयं, एवं प्रकारत्रयरूपाप्येकेयं परिचारणा, प्रभविष्णूत्कटकामैकपरिचारकवशादिति, अथान्यो देव आद्यप्रकारपरिहारेणान्त्यप्रकारद्वयेन परिचारयतीति द्वितीयेयमप्रभविष्णूचितकामपरिचारकदेवविशेषात्, तथाऽन्यो देव आद्यप्रकारद्वयवर्जनेनान्त्यप्रकारेण परिचारयतीति तृतीयाऽनुत्कटकामाल्पर्द्धिकदेवविशेषस्वामिकत्वादिति ॥ परिचारणेति मैथुनविशेष उक्तोऽधुना तदेव मैथुनं सामान्यतः प्ररूपयन्नाह—'तिविहे मेहुणे' इत्यादि कण्ठ्यं, नवरं मिथुनं–स्त्रीपुंसयुग्मं तत्कर्म मैथुनं, नारकाणां तन्न सम्भवति द्रव्यत इति चतुर्थं नास्त्येवेति नोक्तम् ॥ मिथुनकर्मण एव कारकानाह—'तओ' इत्यादि कण्ठ्यं, तेषामेव भेदानाह—'तओ मेहुण'मित्यादि, कण्ठ्यं, नवरं स्त्र्यादिलक्षणमिदमाचक्षते विचक्षणाः—"योनि १ र्मृदुत्व २ मस्थैर्यं ३, मुग्धत्वं ४

क्लीवता ५ स्तनौ ६ । पुंस्कामितेति ७ लिङ्गानि, सप्त स्त्रीत्वे प्रचक्षते ॥ १ ॥ मेहनं १ खरता २ दार्ढ्यं ३, शौण्डीर्यं ४ श्मश्रु ५ धृष्टता ६ । स्त्रीकामिते ७ ति लिङ्गानि, सप्त पुंस्त्वे प्रचक्षते ॥ २ ॥ स्तनादिश्मश्रुकेशादिभावाभावसमन्वितम् । नपुंसकं बुधाः प्राहुर्मोहानलसुदीपितम् ॥ ३ ॥" तथाऽन्यत्राप्युक्तम्—"स्तनकेशवती स्त्री स्याद्, रोमशः पुरुषः स्मृतः । उभयोरन्तरं यच्च, तदभावे नपुंसकम् ॥ १ ॥" इत्यादि ॥ एते च योगवन्तो भवन्तीति योगप्ररूपणायाह—

तिविहे जोगे पं० तं०—मणजोगे वतिजोगे कायजोगे, एवं णेरतिताणं विगलिंदियवज्जाणं जाव वेमाणियाणं, तिविहे पओगे पं० तं०—मणपओगे वतिपओगे कायपओगे, जहा जोगो विगलिंदियवज्जाणं तधा पओगोऽवि, तिविहे करणे पं०, तं०—मणकरणे वतिकरणे कायकरणे, एवं विगलिंदियवज्जं जाव वेमाणियाणं, तिविहे करणे पं० तं०—आरंभकरणे संरंभकरणे समारंभकरणे, निरंतरं जाव वेमाणियाणं (सू० १२४)

'तिविहे जोए' इत्यादि, इह वीर्यान्तरायक्षयक्षयोपशमसमुत्थलब्धिविशेषप्रत्ययमभिसन्ध्यनभिसन्धिपूर्वमात्मनो वीर्यं योगः, आह च—"[1]जोगो वीरियं थामो उच्छाह परक्कमो तहा चेट्ठा । सत्ती सामत्थंति य जोगस्स हवंति पज्जाया ॥ १ ॥" इति, स च द्विधा–सकरणोऽकरणश्च, तत्रालेश्यस्य केवलिनः कृत्स्नयोर्ज्ञेयदृश्ययोरर्थयोः केवलं ज्ञानं दर्शनं चोपयुञ्जानस्य योऽसावपरिस्पन्दोऽप्रतिघो वीर्यविशेषः सोऽकरणः, स च नेहाधिक्रियते, सकरणस्यैव त्रिस्थानकावतारित्वाद्, अतस्तत्रैव व्युत्पत्तिस्तमेव चाश्रित्य सूत्रव्याख्या, युज्यते जीवः कर्मभिर्येन '[2]कम्मं जोगनिमित्तं बज्झइ'त्ति वचनात् युङ्क्ते-

१ योगो वीर्यं स्थाम उत्साह पराक्रमस्तथा चेष्टा । शक्ति सामर्थ्यमिति च योगस्य भवन्ति पर्यायाः ॥ १ ॥ २ कर्म योगनिमित्तं बध्यते

प्रयुङ्क्ते यं पर्यायं स योगो–वीर्यान्तरायक्षयोपशमजनितो जीवपरिणामविशेष इति, आह च—"[1]मणसा वयसा काएण वावि जुत्तस्स विरियपरिणामो । जीवस्स अप्पणिज्जो स जोगसन्नो जिणक्खाओ ॥ १ ॥ तेओजोगेण जहा रत्तत्ताई घडस्स परिणामो । जीवकरणप्पओए विरियमवि तहप्पपरिणामो ॥ २ ॥" इति, मनसा करणेन युक्तस्य जीवस्य योगो–वीर्यपर्यायो दुर्बलस्य यष्टिकाद्रव्यवदुपष्टम्भकरो मनोयोग इति, स च चतुर्विधः–सत्यमनोयोगो मृषामनोयोगः सत्यमृषामनोयोगो असत्यामृषामनोयोगश्चेति, मनसो वा योगः–करणकारणानुमतिरूपो व्यापारो मनोयोगः, एवं वाग्योगोऽपि, एवं काययोगोऽपि, नवरं स सप्तविधः–औदारिकौ १ दारिकमिश्र २ वैक्रिय ३ विक्रियमिश्रा ४ हारका ५ हारकमिश्र ६ कार्मणकाययोग ७ भेदादिति, तत्रौदारिकादयः शुद्धाः सुबोधाः, औदारिकमिश्रस्तु औदारिक एवापरिपूर्णो मिश्र उच्यते, यथा गुडमिश्रं दधि न गुडतया नापि दधितया व्यपदिश्यते तत्ताभ्यामपरिपूर्णत्वात्, एवमौदारिकं मिश्रं कार्मणेन नौदारिकतया नापि कार्मणतया व्यपदेष्टुं शक्यम् अपरिपूर्णत्वादिति तस्यौदारिकमिश्रव्यपदेशः, एवं वैक्रियाहारकमिश्रावपीति शतकटीकालेशः, प्रज्ञापनाव्याख्यानांशस्त्वेवम्–औदारिकाद्याः शुद्धास्तत्पर्याप्तकस्य मिश्रास्त्वपर्याप्तकस्येति, तत्रोत्पत्तावौदारिककायः कार्मणेन औदारिकशरीरिणश्च वैक्रियाहारककरणकाले वैक्रियाहारकाभ्यां मिश्रो भवति इत्येवमौदारिकमिश्रः, तथा वैक्रियमिश्रो देवाद्युत्पत्तौ कार्मणेन कृतवैक्रियस्य चौदारिकप्रवेशाद्धायामौदारि-

---

१ मनसा वचसा कायेन वापि युक्तस्य वीर्यपरिणामः जीवस्यात्मीयः स योगसञ्ज्ञो जिनाख्यातः ॥ १ ॥ तेजोयोगेन यथा रक्तत्वादिर्घटस्य परिणाम· जीवकरणप्रयोगे वीर्यमपि तथाऽऽत्मपरिणाम ॥ २ ॥

केण, आहारकमिश्रस्तु साधिताहारककायप्रयोजनः पुनरौदारिकप्रवेशे औदारिकेणेति, कार्मणस्तु विग्रहे केवलिसमुद्घाते
वेति, सर्व एवायं योगः पञ्चदशधेति, सङ्ग्रहोऽस्य—"सच्चं[1] १ मोसं २ मीसं ३ असच्चमोसं ४ मणो वती चेवं ८।
काओ उराल १ विकिय २ आहारग ३ मीस ६ कम्मइगो ७ ॥ १ ॥" इति ॥ सामान्येन योगं प्ररूप्य विशेषतो नार-
कादिषु चतुर्विंशतौ पदेषु तमतिदिशन्नाह—'एव'मित्यादि, कण्ठ्यं, नवरमतिप्रसङ्गपरिहारायेदमुक्तं—"विगलिंदिय-
वज्जाणं"ति तत्र विकलेन्द्रियाः—अपञ्चेन्द्रियाः, तेषां ह्येकेन्द्रियाणां काययोग एव, द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां तु काययोग-
वाग्योगाविति ॥ मनःप्रभृतिसम्बन्धेनैवेदमाह—'तिविहे पओगे' इत्यादि, कण्ठ्यं, नवरं मनःप्रभृतीनां व्याप्रियमाणानां
जीवेन हेतुकर्तृभूतेन यद् व्यापारणं—प्रयोजनं स प्रयोगः मनसः प्रयोगो मनःप्रयोगः, एवमितरावपि, 'जहे'त्याद्यतिदेश-
सूत्रं पूर्ववद्भावनीयमिति । मनःप्रभृतिसम्बन्धेनैवेदमपरमाह—'तिविहे करणे' इत्यादि कण्ठ्यं, नवरं क्रियते येन तत्क-
रणं—मननादिक्रियासु प्रवर्त्तमानस्यात्मन उपकरणभूतस्तथा तथापरिणामवत्पुद्गलसङ्घात इति भावः, तत्र मन एव करणं
मनःकरणमेवम् इतरे अपि, 'एव' मित्याद्यतिदेशसूत्रं पूर्ववदेव भावनीयमिति, अथवा योगप्रयोगकरणशब्दानां मनः-
प्रभृतिकमभिधेयतया योगप्रयोगकरणसूत्रेष्वभिहितमिति नार्थभेदोऽन्वेषणीयः, त्रयाणामप्येषामेकार्थतया आगमे बहुशः
प्रवृत्तिदर्शनात्, तथाहि—योगः पञ्चदशविधः शतकादिषु व्याख्यातः, प्रज्ञापनायां त्वेवमेवायं प्रयोगशब्देनोक्तः, तथाहि
—"कतिविहे णं भंते! पओगे पन्नत्ते, गोतमा! पन्नरसविहे" इत्यादि, तथा आवश्यकेऽयमेव करणतयोक्तः, तथाहि

1 सत्यं मृषा मिश्रं असत्यामृषा मनो वचोऽपि चैवं काय औदारिकवैक्रियाहारकमिश्राः कार्मण इति ॥ १ ॥

—"जुंजणकरणं तिविहं मणवतिकाए य मणसि सच्चाइ । सट्ठाणे तेसि भेओ चउ चउहा सत्तहा चेव ॥ १ ॥" इति ॥ प्रकारान्तरेण करणत्रैविध्यमाह—'तिविहे'इत्यादि, आरम्भणमारम्भः—पृथिव्याद्युपमर्दनं तस्य कृतिः—करणं स एव वा करणमित्यारम्भकरणमेवमितरे अपि वाच्ये, नवरमयं विशेषः—संरम्भकरणं पृथिव्यादिविषयमेव मनःसङ्क्लेशकरणं, समारम्भकरणं—तेषामेव सन्तापकरणमिति, आह च—"संकप्पो संरंभो परितावकरो भवे समारंभो । आरंभो उद्दवओ सुद्धनयाणं तु सव्वेसिं ॥ १ ॥" इति ॥ इदमारम्भादिकरणत्रयं नारकादीनां वैमानिकान्तानां भवतीत्यतिदिशन्नाह—'निरन्तर'मित्यादि, सुगमं, केवलं संरम्भकरणमसंज्ञिनां पूर्वभवसंस्कारानुवृत्तिमात्रतया भावनीयमिति ॥ आरम्भादिकरणस्य क्रियान्तरस्य च फलमुपदर्शयन्नाह—

तिहिं ठाणेहि जीवा अप्पाउअत्ताते कम्मं पगरिति, तं०—पाणे अतिवातित्ता भवति मुसं वइत्ता भवइ तहारूवं समणं वा माहणं वा अफासुएणं अणेसणिज्जेणं असणपाणखाइमसाइमेणं पडिलाभित्ता भवइ, इच्चेतेहि तिहिं ठाणेहिं जीवा अप्पाउअत्ताते कम्मं पगरेंति । तिहि ठाणेहि जीवा दीहाउअत्ताते कम्मं पगरेति, तं०—णो पाणे अतिवातित्ता भवइ णो मुसं वतित्ता भवति तथारूवं समणं वा माहणं वा फासुएसणिज्जेणं असणपाणखाइमसाइमेणं पडिलाभेत्ता भवइ, इच्चे तेहिं तिहिं ठाणेहि जीवा दीहाउयत्ताए कम्मं पगरेति । तिहिं ठाणेहिं जीवा असुभदीहाउयत्ताए कम्मं पगरेंति, तंजधा—

---

१ युञ्जनकरणं त्रिविधं मनोवाक्कायेषु मनसि सत्यादि स्वस्थाने तेषां भेदः चतुर्धा चतुर्द्धा काये सप्तधा चैव ॥ १ ॥ २ सङ्कल्पः संरम्भः परितापकरो भवेत्समारंभः । आरम्भ उपद्रवतः शुद्धनयानान्तु सर्वेषां ॥ १ ॥

पाणे अतिवातित्ता भवइ मुसं वइत्ता भवइ तहारूवं समणं वा माहणं वा हीलेत्ता णिंदित्ता खिंसेत्ता गरहित्ता अवमाणित्ता अन्नयरेणं अमणुन्नेणं अपीतिकारतेणं असण० पडिलाभेत्ता भवइ, इच्चेतेहिं तिहिं ठाणेहिं जीवा असुभदीहाउअत्ताए कम्मं पगरेंति। तिहिं ठाणेहिं जीवा सुभदीहाउअत्ताते कम्मं पगरेति, तं०—णो पाणे अतिवातित्ता भवइ णो मुसं वदित्ता भवइ तहारूवं समणं वा माहणं वा वंदित्ता नमंसित्ता सक्कारित्ता समाणेत्ता कल्लाणं मंगलं देवतं चेतितं पज्जुवासेत्ता मणुन्नेणं पीतिकारएणं असणपाणखाइमसाइमेणं पडिलाभित्ता भवइ, इच्चेतेहिं तिहिं ठाणेहिं जीवा सुहदीहाउतत्ताते कम्मं पगरेति। (सू० १२५)

'तिहिं ठाणेहिं' इत्यादि, त्रिभिः 'स्थानैः' कारणैः 'जीवाः' प्राणिनः 'अप्पाउयत्ताए'त्ति अल्पं—स्तोकमायुः—जीवितं यस्य सोऽल्पायुस्तद्भावस्तत्ता तस्यै अल्पायुष्टायै तदर्थं तन्निबन्धनमित्यर्थः, कर्म—आयुष्कादि, अथवा अल्पमायुः—जीवितं यत आयुषस्तदल्पायुः तद्भावस्तत्ता तया कर्म—आयुर्लक्षणं 'प्रकुर्वन्ति' बध्नन्तीत्यर्थः, तद्यथा—'प्राणान्' प्राणनोऽऽतिपातयितेति 'शीलार्थतृन्नन्त'मिति कर्मणि द्वितीयेति, प्राणिनां विनाशनशील इत्यर्थः, एवंभूतो यो भवति, एवं मृषावादं वक्ता यश्च भवति, तथा—तत्प्रकारं रूपं—स्वभावो नेपथ्यादि वा यस्य स तथारूपः दानोचित इत्यर्थः, तं श्राम्यति—तपस्यतीति श्रमणः—तपोयुक्तस्तं मा हन इत्याचष्टे यः परं प्रति स्वयं हनननिवृत्तः सन्निति स माहनो—मूलगुणधरस्तं, वाशब्दौ विशेषणसमुच्चयार्थौ, प्रगता असवः—असुमन्तः प्राणिनो यस्मात् तत्प्रासुकं तन्निषेधादप्रासुकं सचेतनमित्यर्थः तेन, एष्यते—गवेष्यते उद्गमादिदोषविकलतया साधुभिर्यत्तदेषणीयं—कल्प्यं तन्निषेधादनेषणीयं तेन,

अश्यते–भुज्यते इत्यशनं च–ओदनादि पीयत इति पानं च–सौवीरकादि खादनं खादस्तेन निर्वृत्तं खादनार्थं तस्य निर्वर्त्यमानत्वादिति खादिमं च–भक्तौदि स्वादनं स्वादः तेन निर्वृत्तं स्वादिमं दन्तपवनादीति समाहारद्वन्द्वस्तेन, गाथाश्चात्र—“असणं ओदणसत्तुगमुग्गजगाराइ खज्जगविही य । खीराइ सूरणादी मंडगपभिती य विन्नेयं ॥ १ ॥ पाणं सोवीरजवोदगाइ चित्तं सुराइयं चेव । आउक्काओ सव्वो कक्कडगजलाइयं च तहा ॥ २ ॥ भत्तोसं दंताइं खज्जूरं नालिकेरदक्खाइं । कक्कडिगंवगफणसादि बहुविहं खाइमं नेयं ॥ ३ ॥ दंतवणं तंवोलं चित्तं अज्जगकुहेडगाई य । महुपिप्पलिसुंठादी अणेगहा साइमं होइ ॥ ४ ॥” इति, प्रतिलम्भयिता–लाभवन्तं करोतीत्येवंशीलो यश्च भवति, ते अल्पायुष्कतया कर्म कुर्वन्तीति प्रक्रमः, ‘इच्चेएहिं’ति इत्येतैः प्राणातिपातादिभिरुक्तप्रकारैस्त्रिभिः स्थानैः जीवा अल्पायुष्टया कर्म प्रकुर्वन्तीति निगमनमिति । इह च प्राणातिपातयित्रादिपुरुषनिर्देशेऽपि प्राणातिपातादीनामेवाल्पायुर्वन्धनिवन्धनत्वेन तत्कारणत्वमुक्तं द्रष्टव्यमिति, इयं चास्य सूत्रस्य भावना–अध्यवसायविशेषेणैतत्त्रयं यथोक्तफलं भवतीति, अथवा यो हि जीवो जिनादिगुणपक्षपातितया तत्पूजाद्यर्थं पृथिव्याद्यारम्भेण न्यासापहारादिना च प्राणातिपातादिषु वर्त्तते तस्य सरागसंयमनिरवद्यदाननिमित्तायुष्कापेक्षयेयमल्पायुष्टा समवसेया, अथ नैतदेवं, निर्विशेषणत्वात् सूत्रस्य, अल्पायुष्कस्य क्षुल्लकभवग्रहणरूपस्यापि प्राणातिपातादिहेतुतो युज्यमानत्वाद्, अतः कथमभिधीयते–सविशेषणप्राणातिपातादिवर्त्ती जीव आपेक्षिकी चाल्पायुष्कतेति ?, उच्यते, अविशेषणत्वेऽपि सूत्रस्य प्राणातिपातादेर्विशेषणमवश्यं वाच्यं, यत इतस्तृतीयसूत्रे

प्राणातिपातादित एव अशुभदीर्घायुष्टां वक्ष्यति, न हि समानहेतोः कार्यवैषम्यं प्रयुज्यते, सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात्[1], तथा '[2]समणोवासगस्स णं भंते! तहारूवं समणं वा माहणं वा अफासुएणं अणेसणिज्जेणं असणपाणखाइमसाइमेणं पडिलाभेमाणस्स किं कज्जइ?, गोयमा!, बहुतरिया से निज्जरा कज्जइ, अप्पतराए से पावे कम्मे कज्जइ'त्ति भगवतीवचनश्रवणादवसीयते—नैवेयं क्षुल्लकभवग्रहणरूपाऽल्पायुष्टा, न हि स्वल्पपापबहुनिर्जरानिबन्धनस्यानुष्ठानस्य क्षुल्लकभवग्रहणनिमित्तता सम्भाव्यते, जिनपूजनाद्यनुष्ठानस्यापि तथाप्रसङ्गात्, अथाप्रासुकदानस्य भवतूक्ताऽल्पायुष्टा, प्राणातिपातमृषावादयोस्तु क्षुल्लकभवग्रहणमेव फलमिति, नैतदेवम्, एकयोगप्रवृत्तत्वाद् अविरुद्धत्वाच्चेति, अथ मिथ्यादृष्टिश्रमणब्राह्मणानां यदप्रासुकदानं ततो निरुपचरितैवाल्पायुष्टा युज्यते, इतराभ्यां तु को विचार इति?, नैवम्, अप्रासुकेनेति तत्र विशेषणस्यानर्थकत्वात्, प्रासुकदानस्यापि अल्पायुष्कफलत्वाविरोधाद्, उक्तं च भगवत्याम्—"[3]समणोवासयस्स णं भंते! तहारूवं असंजतअविरयअपडिहयअपच्चक्खायपावकम्मं फासुएण वा अफासुएण वा एसणिज्जेण वा अणेसणिज्जेण वा असण ४ पडिलाभेमाणस्स किं कज्जइ?, गोयमा?, एगंतसो पावेकम्मे कज्जइ, नो से काइ निज्जरा कज्जइ"त्ति, यच्च [4]पापकर्मण एव कारणं [5]तदल्पायुष्टाया अपि कारणमिति, नन्वेवं प्राणातिपातमृषावादाव[6]प्रासुकदानं च कर्त्त-

१ युज्यते. २ श्रमणोपासकेन भदन्त! तथारूपं श्रमणं वा माहनं वाऽप्रासुकेनानेषणीयेनाशनपानखादिमस्वादिमेन प्रतिलम्भयता किं क्रियते?, गौतम! बहुतरा तेन निर्जरा क्रियतेऽल्पतर तेन पापकर्म क्रियते ३ श्रमणोपासकेन भदन्त! तथारूपं असंयताविरताप्रतिहताप्रत्याख्यातपापकर्माणं प्रासुकेन वाऽप्रासुकेन वा एषणीयेनानेषणीयेन वा अशनादिना प्रतिलम्भयता किं क्रियते?, गौतम! एकान्ततः पापकर्म क्रियते न तेन काचिन्निर्जरा क्रियते ॥ ४ बहुनिर्जरासाधनत्वेऽपि अल्पस्य. ५ सरागसंयमनिर्वर्त्यदीर्घशुभायुष्टापेक्षया ६ अप्रासुकादिदानं.

व्यमापन्नमिति?, उच्यते, आपद्यतां नाम भूमिकापेक्षया को दोषः?, यतः—"अधिकारिवशाच्छास्त्रे, धर्मसाधनसंस्थितिः। व्याधिप्रतिक्रियातुल्या, विज्ञेया गुणदोषयोः ॥ १ ॥" तथा च गृहिणं प्रति जिनभवनकारणफलमुक्तम्—"एतदिह भावयज्ञः सद्गृहिणो जन्मफलमिदं परमम्। अभ्युदयाव्युच्छित्त्या नियमादपवर्गबीजमिति ॥ १ ॥" तथा "[1]भण्णइ जिणपूयाए कायवहो जइवि होइ उ कहिंचि। तहवि तई परिसुद्धा गिहीण कूवाहरणजोगा ॥ १ ॥ असदारंभपवत्ता जं च गिही तेण तेसिं विन्नेया। तन्निव्वित्तिफलच्चिय एसा परिभावणीयमिदं ॥ २ ॥" इति, दानाधिकारे तु श्रूयते द्विविधाः श्रमणोपासकाः—संविग्नभाविता लुब्धकदृष्टान्तभाविताश्चेति, यथोक्तम्—"[2]संविग्गभावियाणं लोद्धयदिट्ठंतभावियाणं च। मोत्तूण खेत्तकाले भावं च कहिंति सुद्धुञ्छं ॥ १ ॥" इति, तत्र लुब्धकदृष्टान्तभाविता यथाकथञ्चिद्ददति, संविग्नभावितास्त्वौचित्येनेति, तच्चेदम्,—"[3]संथरणंमि असुद्धं दोण्हवि गेण्हन्तदेंतयाणऽहियं। आउरदिट्ठंतेणं तं चेव हितं असंथरणे ॥ १ ॥" इति, तथा "[4]णायागयाणं कप्पणिज्जाणं अन्नपाणाईणं दव्वाणं देसकालसद्धासक्कारकमजुयं" इत्यादि, क्वचित् "पाणे अतिवायित्ता मुसं वयित्ते"त्येवं भवतिशब्दवर्जा वाचना, तत्रापि स एवार्थः, क्त्वाप्रत्ययान्तता वा व्या-

---

१ भण्यते जिनपूजाया यद्यपि कथंचित्कायवधो भवति तथापि सा परिशुद्धा गृहिणा कूपोदाहरणदृष्टान्तात् ॥ १ ॥ असदारम्भप्रवृत्ता यच्च गृहिणस्तेन तेषां विज्ञेया तन्निवृत्तिफलैव एषा परिभावनीयमेतत् ॥ २ ॥ २ संविग्नभाविताना लुब्धकदृष्टान्तभाविताना च क्षेत्रकालौ भावं च मुक्त्वा शुद्धमुञ्छं कथयन्ति (देशयन्ति) ॥ १ ॥ ३ संस्तरणे द्वयोरपि गृहणद्ददतोरहितमशुद्धं आतुरदृष्टान्तेन तदेवासंस्तरणे हितं। (देशादिभेदात्). ॥ १ ॥ ४ न्यायागतानां कल्पनीयाना अन्नपानादीना द्रव्याणा देशकालश्रद्धासत्कारक्रमयुतं (दानं).

ख्येया, प्राणानतिपात्य मृषोक्त्वा श्रमणं प्रतिलम्भ्य अल्पायुष्टया कर्म बध्नन्तीति प्रक्रमः, शेषं तथैव, अथवा प्रतिलम्भनस्थानकस्यैवेतरे विशेषणे, तथाहि—प्राणानतिपात्याधाकर्मादिकरणतो मृषोक्त्वा यथा—अहो साधो! स्वार्थसिद्धमिदं भक्तादि कल्पनीयं वो न शङ्का कार्येत्यादि, ततः प्रतिलम्भ्य तथा कर्म कुर्वन्तीति प्रक्रमः, इह च द्वयस्य विशेषणत्वेन एकस्य विशेष्यत्वेन त्रिस्थानकत्वमवगन्तव्यम्, गम्भीरार्थं चेदं सूत्रमतोऽन्यथाऽपि भावनीयमिति ॥ अल्पायुष्कताकारणान्युक्तान्यधुनैतद्विपर्ययस्यैतान्येव विपर्यस्ततया कारणान्याह—'तिही'त्यादि प्राग्वदवसेयम्, नवरं 'दीहाउयत्ताए'त्ति शुभदीर्घायुष्टायै शुभदीर्घायुष्टया वेति प्रतिपत्तव्यं, प्राणातिपातविरत्यादीनां दीर्घायुषः शुभस्यैव निमित्तत्वाद्, उक्तं च—"[1]महव्वय अणुव्वएहि य बालतवोऽकामनिज्जराए य। देवाउयं निबंधइ सम्मद्दिट्ठी य जो जीवो ॥ १ ॥" तथा, "पयईएँ तणुकसाओ दाणरओ सीलसंजमविहूणो। मज्झिमगुणेहिं जुत्तो मणुयाउं बंधए जीवो ॥ २ ॥" देवमनुष्यायुषी च शुभे इति। तथा भगवत्यां दानमुद्दिश्योक्तं—"[2]समणोवासयस्स णं भंते! तहारूवं समणं वा २ फासुएसणिज्जेणं असण ४ पडिलाभेमाणस्स किं कज्जइ?, गोयमा!, एगंतसो निज्जरा कज्जइ, णो से केइ पावे कम्मे कज्जइ २" इति, यच्च निर्जराकारणं तच्छुभदीर्घायुःकारणतया न विरुद्धं, महाव्रतवदिति। अनन्तरमायुषो दीर्घताकारणान्यु-

---

१ महाव्रतैरणुव्रतैश्च बालतपोऽकामनिर्जरया च देवायुर्निबध्नाति सम्यग्दृष्टिश्च यो जीवः ॥ १ ॥ प्रकृत्या तनुकषायो दानरतिः शीलसंयमविहीनः मध्यमगुणैर्युक्तो मनुजायुर्बध्नाति जीवः ॥ १ ॥ २ श्रमणोपासकेन भदन्त! तथारूपं श्रमणं वा माहनं वा प्रासुकैषणीयेनाशनादिना ४ प्रतिलम्भयता किं क्रियते?, गौतम! एकान्ततो निर्जरा क्रियते न तेन किञ्चिदपि पापकर्म क्रियते ॥

क्तानि, तच्च शुभाशुभमिति तत्रादौ तावदशुभायुर्दीर्घताकारणान्याह—'तिही'त्यादि प्राग्वत्, नवरं अशुभदीर्घायुष्टायै इति नारकायुष्कायेति भावः, तथाहि–अशुभं च तत्पापप्रकृतिरूपत्वात् दीर्घं च तस्य जघन्यतोऽपि दशवर्षसहस्रस्थितिकत्वादुत्कृष्टतस्तु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमरूपत्वादशुभदीर्घं, तदेवंभूतमायुः–जीवितं यस्मात्कर्मणस्तदशुभदीर्घायुस्तद्भावस्तत्ता तस्यै तया वेति, प्राणान्–प्राणिन इत्यर्थोऽतिपातयिता भवति मृषावादं वक्ता भवति तथा श्रमणमशनादिना हीलनादि कृत्वा प्रतिलम्भयिता भवतीत्यक्षरघटना, हीलना तु जात्याद्युद्घट्टनतो निन्दनं मनसा खिंसनं जनसमक्षं गर्हणं तत्समक्षं अपमाननमनभ्युत्थानादिभिः, 'अन्यतरेण' बहूनां मध्ये एकतरेण, क्वचित्त्वन्यतरेणेति न दृश्यते, 'अमनोज्ञेन' स्वरूपतोऽशोभनेन कदन्नादिनाऽत एवाप्रीतिकारकेण, भक्तिमतस्त्वमनोज्ञमपि मनोज्ञमेव, तत्फलत्वाद्, आर्यचन्दनाया इव, आर्यचन्दनया हि कुल्माषाः सूर्प्पकोणकृता भगवते महावीराय पञ्चदिनोनषाण्मासिकक्षपणपारणके दत्ताः, तदैव च तस्या लोहनिगडानि हेममयनूपुरौ सम्पन्नौ केशाः पूर्ववदेव जाताः पञ्चवर्णविविधरत्नराशिभिर्गृहं भृतं सेन्द्रदेवदानवनरनायकैरभिनन्दिता कालेनावाप्तचारित्रा च सिद्धिसौधशिखरमुपगतेति, इह च सूत्रेऽशनादि प्रासुकाप्रासुकत्वादिना न विशेषितं, हीलनादिकर्त्तुः प्रासुकादिविशेषणस्य फलविशेषं प्रत्यकारणत्वात्, मत्सरजनितहीलनादिविशेषणानामेव प्रधानतया तत्कारणत्वादिति । प्राणातिपातमृषावादयोर्दानविशेषणपक्षव्याख्यानमपि घटत एव, अवज्ञादानेऽपि प्राणातिपातादेर्दृश्यमानत्वादिति, भवति च प्राणातिपातादेर्नरकायुः, यदाह—"मिच्छादिट्ठी महारंभपरिग्गहो तिव्व-

1 मिथ्यादृष्टिर्महारंभपरिग्रहस्तीव्र-

लोहनिस्सीलो। नरयाउयं निबंधइ पावमती रोद्दपरिणामो ॥ १॥" इति ॥ उक्तविपर्ययेणाधुनेतरदाह—'तिहिं ठाणेही'-त्यादि पूर्ववत्, नवरं 'वन्दित्वा' स्तुत्वा 'नमस्यित्वा' प्रणम्य सत्कारयित्वा वस्त्रादिना सन्मानयित्वा प्रतिपत्तिविशेषेण कल्याणं–समृद्धिः तद्धेतुत्वात् साधुरपि कल्याणमेवं मंगलं विघ्नक्षयस्तद्योगान्मङ्गलं दैवतमिव [देवतेव] दैवतं चैत्यमिव–जिनादिप्रतिमेव चैत्यं श्रमणं 'पर्युपास्य' उपसेव्येति, इहापि प्रासुकाप्रासुकतया दानं न विशेषितं, पूर्वसूत्रविपर्ययत्वादस्य, पूर्वसूत्रस्य चाविशेषणतया प्रवृत्तत्वादिति, न च प्रासुकाप्रासुकदानयोः फलं प्रेति न विशेषोऽस्ति, पूर्वसूत्रयोस्तस्य प्रतिपादितत्वात्, तस्मादिह प्रासुकैषणीयस्य कल्पप्रासावितरस्य चेदं फलमवसेयं, अथवा भावप्रकर्षविशेषादनेषणीयस्यापीदं फलं न विरुध्यते, अचिन्त्यत्वाच्चित्तपरिणतेः, सा हि बाह्यस्यानुगुणतयैव न फलानि साधयति, भरतादीनामिवेति, इह च प्रथममल्पायुःसूत्रं द्वितीयं तद्विपक्षः तृतीयमशुभदीर्घायुःसूत्रं चतुर्थं तद्विपक्ष इति न पुनरुक्ततेति ॥ प्राणानतिपातनादि च गुप्तिसद्भावे भवतीति गुप्तीराह—

ततो गुत्तीतो पन्नत्ताओ, तं०—मणगुत्ती वतिगुत्ती कायगुत्ती, संजयमणुस्साणं ततो गुत्तीओ पं० तं०—मण० वइ० काय०, तओ अगुत्तीओ पं० तं०—मणअगुत्ती वइअगुत्ती कायअगुत्ती, एवं नेरइताणं जाव थणियकुमाराणं, पंचिंदिय-

---

१ लोभनिश्शीलः। निरयायुर्निबध्नाति पापमती रुद्रपरिणाम ॥ १॥ २ प्रति वि. प्र. ३ यथाभद्रकापेक्षया प्रथमौ मनुष्यापेक्षया सातता, चतुर्थ तु परिणतापेक्षया अत एव सत्कारयित्वेत्यादि, तथा देवायुष्काद्यपेक्षमेतत्

तिरिक्खजोणियाणं असंजतमणुस्साणं वाणमंतराणं जोइसियाणं वेमाणियाणं । ततो दंडा पं० तं०—मणदंडे वयदंडे कायदंडे, नेरइयाणं तओ दंडा पण्णत्ता, तं०—मणदंडे वइदंडे कायदंडे, विगलिंदियवज्जं जाव वेमाणियाणं (सू० १२६)

'तओ' इत्यादि कण्ठ्यं, नवरं गोपनं गुप्तिः—मनःप्रभृतीनां कुशलानां प्रवर्त्तनमकुशलानां च निवर्त्तनमिति, आह च—"मणगुंत्तिमाइयाओ गुत्तीओ तिन्नि समयकेऊहिं । पवियारेयररूवा णिद्दिठाओ जओ भणियं ॥ १ ॥ समिओ णियमा गुत्तो गुत्तो समियत्तणंमि भइयव्वो । कुसलवइमुईरंतो जं वइगुत्तोऽवि समिओऽवि ॥ २ ॥" इति, एताश्चतुर्विंशतिदण्डके चिन्त्यमाना मनुष्याणामेव, तत्रापि संयतानां, न तु नारकादीनामित्यत आह—'संजयमणुस्साण'मित्यादि, कण्ठ्यम् ॥ उक्ता गुप्तयस्तद्विपर्ययभूता अथागुप्तीराह—'तओ' इत्यादि कण्ठ्यं, विशेषतश्चतुर्विंशतिदण्डके एता अतिदिशन्नाह—'एव'मित्यादि, 'एव'मिति सामान्यसूत्रवन्नारकादीनां तिस्रोऽगुप्तयो वाच्याः, शेषं कण्ठ्यं, नवरमिहैकेन्द्रियविकलेन्द्रिया नोक्ताः, वाङ्मनसोस्तेषां यथायोगमसम्भवात्, संयतमनुष्या अपि नोक्ताः, तेषां गुप्तिप्रतिपादनादिति ॥ अगुप्तयश्चात्मनः परेषां च दण्डनानि भवन्तीति दण्डान्निरूपयन्नाह—'तओ दण्डे'त्यादि, कण्ठ्यं, नवरं मनसा दण्डनमात्मनः परेषां चेति मनोदण्डः, अथवा दण्ड्यते अनेनेति दण्डो मन एव दण्डो मनोदण्ड इति, एवमितरावपि, विशेषचिन्तायां चतुर्विंशतिदण्डके 'नेरइयाणं तओ दंडा' इत्यादि यावद्वैमानिकानामिति सूत्रं वाच्यं, नवरं 'विगलिंदियवज्जं'ति

---

१ मनोगुप्त्यादिका गुप्तयस्तिस्रः समयकेतुभिः प्रविचारेतररूपा निर्दिष्टा यतो भणितं ॥ १ ॥ समितो नियमाद् गुप्तो गुप्तः समितत्वे भक्तव्यः कुशलवाचमुदीरयन् यद्वाग्गुप्तोऽपि समितोऽपि ॥ १ ॥

एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियान् वर्जयित्वेत्यर्थः, तेषां हि दण्डत्रयं न सम्भवति, यथायोगं वाङ्मनसोरभावादिति ॥ दण्डश्च गर्हणीयो भवतीति गर्हां सूत्राभ्यामाह—

तिविहा गरहा पं० तं०—मणसा वेगे गरहति, वयसा वेगे गरहति, कायसा वेगे गरहति पावाणं कम्माणं अकरणयाए, अथवा गरहा तिविहा, पं० तं०—दीहंपेगे अद्धं गरहति, रहस्संपेगे अद्धं गरहति, कायंपेगे पडिसाहरति पावाणं कम्माणं अकरणयाए, तिविहे पच्चक्खाणे पं० तं०—मणसा वेगे पच्चक्खाति वयसा वेगे पच्चक्खाति कायसा वेगे पच्चक्खाइ, एवं जहा गरहा तहा पच्चक्खाणेवि दो आलावगा भाणियव्वा (सू० १२७)

'तिविहे'त्यादि सूत्रद्वयं गतार्थं, नवरं, गर्हते—जुगुप्सते दण्डं स्वकीयं परकीयं आत्मानं वा 'कायसावि'त्ति सकारस्यागमिकत्वात् कायेनाप्येकः, कथमित्याह—पापानां कर्म्मणामकरणतया हेतुभूतया, हिंसाद्यकरणेनेत्यर्थः, कायगर्हा हि पापकर्माप्रवृत्त्यैव भवतीति भावः, उक्तं च—"पापजुगुप्सा तु तथा सम्यक्परिशुद्धचेतसा सततम्। पापोद्वेगोऽकरणं तदचिन्ता चेत्यनुक्रमतः ॥ १ ॥" इति, अथवा पापकर्मणामकरणतायै—तदकरणार्थं त्रिधाऽपि गर्हते, अथवा चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ततः पापेभ्यः कर्म्मभ्यो गर्हते, तानि जुगुप्सत इत्यर्थः, किमर्थम्?—अकरणतायै—मा कार्षमहमेतानीति, 'दीहंऽपेगे अद्धं'ति दीर्घं कालं यावत्, तथा कायमप्येकः प्रतिसंहरति—निरुणद्धि, कया?—पापानां कर्म्मणामकरणतया हेतुभूतया, तदकरणेन तदकरणतायै वा तेभ्यो वा गर्हते, कायं वा प्रतिसंहरति तेभ्यः, अकरणतायै तेषामेवेति ॥ अतीते दण्डे गर्हा भवति, सा चोक्ता, भविष्यति च प्रत्याख्यानमिति सूत्रद्वयेन तदाह—'तिविहे'त्यादि गतार्थं, नवरं 'गरि-

ह'त्ति गर्हायां, आलापकौ चेमौ 'मणसे'त्यादि, 'कायसा वेगे पच्चक्खाइ पावाणं कम्माणं अकरणयाए' इत्येतदन्त एकः, 'अहवा' पच्चक्खाणे तिविहे पं०—तं०—दीहंपेगे अद्धं पच्चक्खाइ रहस्संपेगे अद्धं पच्चक्खाइ कायंपेगे पडिसाहरइ पावाणं कम्माणं अकरणयाए इति द्वितीयः, तत्र कायमप्येकः प्रतिसंहरति पापकर्म्माकरणाय अथवा कायं प्रतिसंहरति पापकर्म्मभ्योऽकरणाय तेषामेवेति ॥ पापकर्मप्रत्याख्यातारश्च परोपकारिणो भवन्तीति तदुपदर्शनाय दृष्टान्तभूतवृक्षाणां तद्दार्ष्टान्तिकानां च पुरुषाणां प्ररूपणार्थमाह—

ततो रुक्खा पं० तं०—पत्तोवते फलोवते पुप्फोवते १ एवामेव तओ पुरिसजाता पं० तं०—पत्तोवारुक्खसामाणा पुप्फोवारुक्खसामाणा फलोवारुक्खसामाणा २, ततो पुरिसज्जाया पं० तं०—नामपुरिसे ठवणपुरिसे दव्वपुरिसे ३, तओ पुरिसज्जाया पं०, तं०—नाणपुरिसे दंसणपुरिसे चरित्तपुरिसे ४, तओ पुरिसज्जाया पं० तं०—वेदपुरिसे चिंधपुरिसे अभिलावपुरिसे ५, तिविहा पुरिसजाया पं० तं०—उत्तमपुरिसा मज्झिमपुरिसा जहन्नपुरिसा ६, उत्तमपुरिसा तिविहा पं० तं०—धम्मपुरिसा भोगपुरिसा कम्मपुरिसा, धम्मपुरिसा अरिहंता भोगपुरिसा चक्कवट्टी कम्मपुरिसा वासुदेवा७, मज्झिमपुरिसा तिविहा पं० तं०—उग्गा भोगा रायन्ना ८, जहन्नपुरिसा तिविहा पं० तं०—दोसा भयगा भातिल्लगा ९ (सू० १२८)

'तओ रुक्खे'त्यादि सूत्रद्वयं, पत्राण्युपगच्छति—प्राप्नोति पत्रोपगः, एवमितरौ, 'एवमेवे'ति दार्ष्टान्तिकोपनयनार्थः, पुरुषजातानि—पुरुषप्रकारा यथा पत्रादियुक्तत्वेनोपकारमात्रविशिष्टविशिष्टतरोपकारकारिणोऽर्थिषु वृक्षाः तथा लोकोत्तर-

पुरुषाः सूत्रार्थाभयदानादिना यथोत्तरमुपकारविशेषकारित्वात् तत्समाना मन्तव्याः, एवं लौकिका अपीति, इह च 'पत्तोवग' इत्यादिवाच्ये पत्तोवा इत्यादिकं प्राकृतलक्षणवशादुक्तं, 'समाणे' इत्यत्रापि च 'सामाणे' इति ॥ अथ पुरुषप्रस्तावात् पुरुषान् सप्तसूत्र्या निरूपयन्नाह—'तओ' इत्यादि कण्ठ्यं, नवरं नामपुरुषः पुरुष इति नामैव, स्थापनापुरुषः पुरुषप्रतिमादि, द्रव्यपुरुषः पुरुषत्वेन य उत्पत्स्यते उत्पन्नपूर्वो वेति, विशेषोऽत्रेन्द्रसूत्राद् द्रष्टव्यो भवति, अत्र भाष्यगाथा—"आगमओऽणुवउत्तो इयरो दव्वपुरिसो तिहा तइओ । एगभवियाइ तिविहो मूलुत्तरनिम्मिओ वावि ॥ १ ॥" मूलगुणनिर्मितः पुरुषप्रायोग्याणि द्रव्याणि, उत्तरगुणनिर्मितस्तु तदाकारवन्ति तान्येवेति, भावपुरुषभेदाः पुनर्ज्ञानपुरुषादयः । ज्ञानलक्षणभावप्रधानपुरुषो ज्ञानपुरुषः एवमितरावपि । वेदः पुरुषवेदः तदनुभवनप्रधानः पुरुषो वेदपुरुषः, स च स्त्रीपुंनपुंसकसम्बन्धिषु त्रिष्वपि लिङ्गेषु भवतीति, तथा पुरुषचिह्नैः—श्मश्रुप्रभृतिभिरुपलक्षितः पुरुषश्चिह्नपुरुषो, यथा नपुंसकं श्मश्रुचिह्नमिति, पुरुषवेदो वा चिह्नपुरुषस्तेन चिह्न्यते पुरुष इतिकृत्वेति, पुरुषवेषधारी वा स्त्र्यादिरिति, अभिलप्यतेऽनेनेति अभिलापः—शब्दः स एव पुरुषः पुंलिङ्गतया अभिधानात् यथा घटः कुटो वेति, आह च—"अभिलावो पुंलिंगाभिहाणमेत्तं घडो व चिंधे उ । पुरिसाकिई नपुंसो वेओ वा पुरिसवेसो वा ॥ २ ॥ वेयपुरिसो तिलिंगोऽवि पुरिसो वेदाणुभूइकालम्मि" ॥ इति, 'धम्मपुरिस'त्ति—धर्मः क्षायिकचारित्रादिस्तदर्जनपराः पुरुषाः धर्मपुरुषाः, उक्तं च—

१ आगमतोऽनुपयुक्त नोआगमतो द्रव्यपुरुषस्त्रिधा तृतीय । एकभविकादिस्त्रिविधः मूलोत्तरनिर्मितो वाऽपि (योग्यानि द्रव्याणि आकारवन्ति वा) ॥ १ ॥ अभिलापः पुंलिङ्गाभिधानमात्रं घट इव चिह्ने तु । पुरुषाकृतिर्नपुंसको वेदो वा पुरुषवेषो वा ॥ २ ॥ वेदपुरुषस्त्रिलिंगोऽपि पुरुषवेदानुभूतिकाले ।

"धम्मपुरिसो[1] तयज्जणवावारपरो जह सुसाहू" इति, भोगाः—मनोज्ञाः शब्दादयस्तत्पराः पुरुषा भोगपुरुषाः १, आह च— "भोगपुरिसो[2] समज्जियविसयसुहो चक्कवट्टिव्व" इति, कर्माणि—महारम्भादिसम्पाद्यानि नरकायुष्कादीनीति, उग्रा—भगवतो नाभेयस्य राज्यकाले ये आरक्षका आसन्, भोगास्तत्रैव गुरवः, राजन्यास्तत्रैव वयस्याः, तदुक्तम्—"उग्गा[3] भोगा रायन्न खत्तिया संगहो भवे चउहा । आरक्खि गुरु वयंसा सेसा जे खत्तिया ते उ ॥ १ ॥" इति, तद्वंशजा अपि तत्तद्व्यपदेशा इति, एषां च मध्यमत्वमनुत्कृष्टत्वाजघन्यत्वाभ्यामिति, दासा—दासीपुत्रादयः भृतकाः—मूल्यतः कर्मकराः 'भाइल्लग'त्ति भागो विद्यते येषां ते भागवन्तः शुद्धचातुर्थिकादय इति ॥ उक्तं मनुष्यपुरुषाणां त्रैविध्यमधुना सामान्यतस्तिरश्चां जलचरस्थलचरखचरविशेषाणां, 'तिविहा मच्छे'त्यादि सूत्रैर्द्वादशभिस्तदाह—

तिविहा मच्छा पं० तं०—अंडया पोअया संमुच्छिमा १, अंडगा मच्छा तिविहा पं० तं०—इत्थी पुरिसा णपुंसगा २, पोतया मच्छा तिविहा पं० तं०—इत्थी पुरिसा णपुंसगा ३, तिविहा पक्खी पं० तं०—अंडया पोअया संमुच्छिमा १, अंडया पक्खी तिविहा पं० तं०—इत्थी पुरिसा णपुंसगा २, पोतजा पक्खी तिविहा पं० तं०—इत्थी पुरिसा णपुंसगा ३/६, एवमेतेणं अभिलावेणं उरपरिसप्पावि ३/९ भाणियव्वा, भुजपरिसप्पावि ३/१२ भाणियव्वा ९ (सू० १२९) एवं चेव तिविहा इत्थीओ पं० तं०—तिरिक्खजोणित्थीओ मणुस्सित्थीओ देवित्थीओ १, तिरिक्खजोणीओ इत्थीओ तिवि-

---

१ धर्म्मपुरुषस्तदर्जनव्यापारपरो यथा सुसाधुरिति ॥ २ भोगपुरुष समर्जितविषयसुखश्चक्रवर्त्तीव । ३ उग्रा भोगा राजन्याः क्षत्रिया संग्रहो भवेच्चतुर्धा ॥ आरक्षकगुरुवयस्या. शेषा ये क्षत्रियास्ते तु ॥ १ ॥

हाओ पं० तं०—जलचरीओ थलचरीओ खहचरीओ २, मणुस्सित्थीओ तिविहाओ, पं० तं०—कम्मभूमिआओ अकम्मभूमियाओ अंतरदीविगाओ ३, तिविहा पुरिसा पं० तं०—तिरिक्खजोणीपुरिसा मणुस्सपुरिसा देवपुरिसा १, तिरिक्खजोणिपुरिसा तिविहा पं० तं०—जलचरा थलचरा खेचरा २, मणुस्सपुरिसा तिविहा पं० तं०—कम्मभूमिगा अकम्मभूमिगा अंतरदीवगा [3] ३, तिविहा नपुंसगा पं० तं०—णेरतियनपुंसगा तिरिक्खजोणियनपुंसगा मणुस्सनपुंसगा १, तिरिक्खजोणियनपुंसगा तिविहा पं० तं०—जलयरा थलयरा खहयरा २, मणुस्सनपुंसगा तिविधा पं० तं०—कम्मभूमिगा अकम्मभूमिगा अंतरदीवगा [3] ३ । (सू० १३०) तिविहा तिरिक्खजोणिया पं० तं०—इत्थी पुरिसा नपुंसगा । (सू० १३१)

सुगमानि चैतानि, नवरं अण्डाज्जाता अण्डजाः, पोतं–वस्त्रं तद्वज्जरायुर्वर्जितत्वाज्जाताः, पोतादिव वा–बोहित्थाज्जाताः पोतजाः, सम्मूर्च्छिमा अगर्भजा इत्यर्थः, सम्मूर्च्छिमानां स्त्र्यादिभेदो नास्ति नपुंसकत्वात्तेषामिति स सूत्रे न दर्शित इति । पक्षिणोऽण्डजाः हंसादयः, पोतजा वल्गुलीप्रभृतयः, सम्मूर्च्छिमाः खञ्जनकादयः, उद्भिज्जत्वेऽपि तेषां सम्मूर्छजत्वव्यपदेशो भवत्येव, उद्भिज्जादीनां सम्मूर्च्छनजविशेषत्वादिति, 'एव'मिति पक्षिवत्, एतेन प्रत्यक्षेणाभिलापेन 'तिविहा उरपरिसप्पे'त्यादिसूत्रत्रयलक्षणेन, उरसा–वक्षसा परिसर्पन्तीति उरःपरिसर्पाः–सर्पादयस्तेऽपि भणितव्याः, तथा भुजाभ्यां–बाहुभ्यां परिसर्पन्ति ये ते तथा नकुलादयस्तेऽपि भणितव्याः, 'एवं चेव'त्ति, एवमेव यथा पक्षिणस्तथैवेत्यर्थः, इहापि सूत्रत्रयमध्येतव्यमिति भावः ॥ उक्तं तिर्यग्विशेषाणां त्रैविध्यमिदानीं स्त्रीपुरुषनपुंसकानां तदाह—

'तिविहे'त्यादि नवसूत्री सुगमा, नवरं 'खहं'ति प्राकृतत्वेन खम्—आकाशमिति, कृष्यादिकर्म्मप्रधाना भूमिः कर्म्मभूमिः— भरतादिका पञ्चदशधा तत्र जाताः कर्मभूमिजाः, एवमकर्मभूमिजाः, नवरमकर्मभूमिः भोगभूमिरित्यर्थः देवकुर्वादिका त्रिंशद्विधा, अन्तरे—मध्ये समुद्रस्य द्वीपा ये ते तथा तेषु जाता आन्तरद्वीपास्त एवान्तरद्वीपिकाः ॥ विशेष(तः)त्रैविध्यमु-क्त्वा सामान्यतस्तिरश्चां तदाह—'तिविहे'त्यादि, कण्ठ्यम् ॥ रूयादिपरिणतिश्च जीवानां लेश्यावशतो भव[ती]ति तन्नि-बन्धनकर्म्मकारणत्वात् तासामिति नारकादिपदेषु लेश्याः त्रिस्थानकावतारेण निरूपयन्नाह—

नेरइयाणं तओ लेसाओ पं० तं०—कण्हलेसा नीललेसा काउलेसा १, असुरकुमाराणं तओ लेसाओ संकिलिट्ठाओ पं०, तं०—कण्हलेसा नीललेसा काउलेसा २, एवं जाव थणियकुमाराणं ११, एवं पुढविकाइयाणं १२ आउवणस्सतिकाइयाणवि १३–१४ तेउकाइयाणं १५ वाउकाइयाणं १६ वेदियाणं १७ तेदियाणं १८ चउरिंदिआणवि १९ तओ लेस्सा जहा नेरइयाणं, पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं तओ लेसाओ संकिलिट्ठाओ पं० तं०—कण्हलेसा नीललेसा काउलेसा २०, पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं तओ लेसाओ असंकिलिट्ठाओ पं० तं०—तेउलेसा पम्हलेसा सुक्कलेसा २१, एवं मणुस्साणवि २२, वाणमंतराणं जहा असुरकुमाराणं २३, वेमाणियाणं तओ लेस्साओ पं० तं०—तेउलेसा पम्हलेसा सुक्कलेसा २४ (सू० १३२)

'नेरइयाण'मित्यादिदण्डकसूत्रं कण्ठ्यं, नवरं 'नेरइयाणं तओ लेस्साओ'त्ति एतासामेव तिसृणां सद्भावादविशेषणो निर्देशः, असुरकुमाराणां तु चतसृणां भावात् सङ्क्लिष्टा इति विशेषितं, चतुर्थी हि तेषां तेजोलेश्याऽस्ति, किन्तु

पृथिव्यब्वनस्पतिषु देवोत्पादसम्भ-
सा न संक्लिष्टेति, पृथिव्यादिष्वसुरकुमारसूत्रार्थमतिदिशन्नाह—'एवं पुढवी'त्यादि, पृथिव्यब्वनस्पतिषु देवोत्पादसम्भ-
वाच्चतुर्थी तेजोलेश्याऽस्तीति सविशेषणो लेश्यानिर्देशोऽतिदिष्टः, तेजोवायुद्वित्रिचतुरिन्द्रियेषु तु देवानुत्पत्त्या तद-
भावान्निर्विशेषण इत्यत एवाह—'तओ' इत्यादि, पञ्चेन्द्रियतिरश्चां मनुष्याणां च षडपीति संक्लिष्टासंक्लिष्टविशेषणत-
श्चतुःसूत्री, नवरं मनुष्यसूत्रे अतिदेशेनोक्ते इति व्यन्तरसूत्रे संक्लिष्टा वाच्याः, अत एवोक्तं—'वाणमंतरे'त्यादि, वै-
मानिकसूत्रं निर्विशेषणमेव, असंक्लिष्टस्यैव त्रयस्य सद्भावात्, व्यवच्छेद्याभावेन विशेषणायोगादिति । ज्योतिष्कसूत्रं
नोक्तं, तेषां तेजोलेश्याया एव भावेन त्रिस्थानकानवतारादिति ॥ अनन्तरं वैमानिकानां लेश्याद्वारेणेहावतार उक्तो,
ज्योतिष्काणां तु तथा तदसम्भवाच्चलनधर्म्मेण तमाह—

तिहिं ठाणेहिं तारारूवे चलिज्जा तं०—विकुव्वमाणे वा परियारेमाणे वा ठाणाओ वा ठाणं संकममाणे तारारूवे चलेज्जा,
तिहिं ठाणेहिं देवे विज्जुतारं करेज्जा तं०—विकुव्वमाणे वा परियारेमाणे वा तहारूवस्स समणस्स वा माहणस्स वा इड्ढिं
जुत्तिं जसं बलं वीरियं पुरिसक्कारपरक्कमं उवदंसेमाणे देवे विज्जुतारं करेज्जा। तिहिं ठाणेहिं देवे थणियसद्दं करेज्जा तं०—
विकुव्वमाणे, एवं जहा विज्जुतारं तहेव थणियसद्दंपि (सू० १३३)

'तारारूवे'त्ति तारकमात्रं 'चलेज्जा' स्वस्थानं त्यजेत्, वैक्रियं कुर्वद्वा परिचारयमाणं वा, मैथुनार्थं संरम्भयुक्तमि-
त्यर्थः, स्थानाद्वैकस्मात् स्थानान्तरं सङ्क्रामत् गच्छदित्यर्थः, यथा धातकीखण्डादिमेरुं परिहरेदिति, अथवा क्वचिन्मह-

तिहिं ठाणेहिं लोगंधयारे सिया तं—अरिहंतेहि वोच्छिज्जमाणेहि अरिहंतपन्नत्ते धम्मे वोच्छिज्जमाणे पुव्वगते वोच्छि-

वनन्तरमुक्तावथोत्पातरूपाण्येव लोकान्धकारादीनि पञ्चदशसूत्र्या—'तिहिं ठाणेही'त्यादिकया प्राह—
'एव'मित्यादि वचनं 'परियारेमाणे वा तहारूवस्से'त्याद्यालापकसूचनार्थमिति ॥ विद्युत्कारस्तनितशब्दावुत्पातरूपा-
विषयः पराक्रमश्चेति पुरुषकारपराक्रमं समाहारद्वन्द्वः, तदेतत्सर्वमुपदर्शयमान इति । तथा स्तनितशब्दो मेघगर्जितं
रीराभरणादीनां 'यशः' प्रख्यातिं बलं शारीरं वीर्यं—जीवप्रभवं पुरुषकारश्च—अभिमानविशेषः स एव निष्पादितस्व-
र्जनादीन्यपि भवन्तीति चलनविद्युत्कारादीनां वैक्रियादिकं कारणतयोक्तमिति, 'ऋद्धिं' विमानपरिवारादिकां द्युतिं—श-
द्युत्कारस्तं, विद्युतं कुर्यादित्यर्थः, वैक्रियकरणादीनि हि सदर्प्पस्य भवन्ति, तत्प्रवृत्तस्य च दर्प्पोल्लासवतश्चलनविद्युद्ग-
ही'त्यादि, कण्ठ्यं, नवरं 'विज्जुयारं'ति विद्युत्—तडित्सैव क्रियत इति कारः—कार्यं विद्युतो वा करणं कारः—क्रिया वि-
नादिति ॥ अनन्तरं तारकदेवचलनक्रियाकारणान्युक्तान्यथ देवस्यैव विद्युत्स्तनितक्रिययोः कारणानि सूत्रद्वयेनाह—'ति-
जहन्नेणं दोन्नि छावट्ठे जोयणसए, उक्कोसेणं वारस जोयणसहस्साइं'ति, तत्र व्याघातिकमन्तरं महर्द्धिकदेवस्य मार्गदा-
र्द्धिके देवादौ चमरवद्वैक्रियादि कुर्वति सति तन्मार्गदानार्थं चलेदिति, उक्तं च—"तत्थ णं जे से वाघाइए अंतरे से

१ तत्र व्याघातिकं यदिदमन्तर तज्जघन्येन द्विषष्ट्याधिके द्वे शते योजनाना उत्कृष्टं तु द्वादश सहस्राणि उत्पातोऽत्राभूतभावार्थोऽनिष्टतार्थश्च, यतोऽत्राद्यानि
त्रीणि सूत्राण्यनिष्टार्थसूचकान्यपराणि तु दशेष्टार्थशंसीनि, सगता चोत्पत्तिवदुत्पातस्याप्युद्भवतार्थता । २ मेर्वपेक्षयेति सग्रहणीवृत्ति', कादाचित्कमन्तरं तु लक्षयो-
जनान्यपि चमराद्यागम इव

ज्जमाणे १, तिहिं ठाणेहिं लोगुज्जोते सिया तं०—अरहंतेहिं जायमाणेहि अरहंतेसु पव्वयमाणेसु अरहंताणं णाणुप्पायमहिमासु २, तिहिं ठाणेहिं देवंधकारे सिया तं०—अरहंतेहिं वोच्छिज्जमाणेहिं अरहंतपन्नत्ते धम्मे वोच्छिज्जमाणे पुव्वगते वोच्छिज्जमाणे ३, तिहिं ठाणेहिं देवुज्जोते सिया तं०—अरहंतेहि जायमाणेहिं अरहंतेहिं पव्वयमाणेहिं अरहंताणं णाणुप्पायमहिमासु ४, तिहिं ठाणेहिं देवसंनिवाए सिया तं०—अरिहंतेहिं जायमाणेहिं अरिहंतेहिं पव्वयमाणेहिं अरिहंताणं नाणुप्पायमहिमासु ५, एवं देवुक्कलिया ६ देवकहकहए ७। तिहि ठाणेहिं देविंदा माणुसं लोगं हव्वमागच्छंति तं०—अरहंतेहिं जायमाणेहिं अरहंतेहिं पव्वयमाणेहि अरहंताणं णाणुप्पायमहिमासु ८, एवं सामाणिया ९ तायत्तीसगा १० लोगपाला देवा ११ अग्गमहिसीओ देवीओ १२ परिसोववन्नगा देवा १३ अणियाहिवई देवा १४ आयरक्खा देवा १५ माणुसं लोगं हव्वमागच्छंति। तिहि ठाणेहि देवा अब्भुट्ठिज्जा, तं०—अरहंतेहिं जायमाणेहिं जाव तं चेव १, एवमासणाइं चलेज्जा २, सीहणातं करेज्जा ३, चेलुक्खेवं करेज्जा ४, तिहिं ठाणेहिं देवाणं चेइयरुक्खा चलेज्जा तं०—अरहंतेहिं तं चेव ५। तिहि ठाणेहि लोगंतिया देवा माणुसं लोगं हव्वमागच्छिज्जा, तं०—अरहंतेहिं जायमाणेहि अरहंतेहिं पव्वयमाणेहि अरहंताणं णाणुप्पायमहिमासु (सू० १३४)

कण्ठ्या चेयं, नवरं, 'लोके' क्षेत्रलोकेऽन्धकारं–तमो लोकान्धकारं स्याद्–भवेत् द्रव्यतो लोकानुभावाद्भावतो वा प्रकाशकस्वभावज्ञानाभावादिति, तद्यथा–अर्हन्ति अशोकाद्यष्टप्रकारां परमभक्तिपरसुरासुरविसरविरचितां जन्मान्तरमहालवालविरूढानवद्यवासनाजलाभिषिक्तपुण्यमहातरुकल्याणफलकल्पां महाप्रातिहार्यरूपां पूजां निखिलप्रतिपन्थिप्रक्षयात्

सिद्धिसौधशिखरारोहणं चेत्यर्हन्तः, उक्तं च—"अरिहंति वंदणनमंसणाणि अरिहंति पूयसक्कारं । सिद्धिगमणं च अरिहा अरिहंता तेण वुच्चंति ॥ १ ॥"त्ति, तेषु 'व्यवच्छिद्यमानेषु' निर्वाणं गच्छत्सु, तथाऽर्हत्प्रज्ञप्ते धर्म्मे व्यवच्छिद्यमाने तीर्थव्यवच्छेदकाले, तथा 'पूर्वाणि' दृष्टिवादाङ्गभागभूतानि तेषु गतं—प्रविष्टं तदभ्यन्तरीभूतं तत्स्वरूपं यच्छ्रुतं तत्पूर्वगतं तत्र व्यवच्छिद्यमाने, इह च राजमरणदेशनगरभङ्गादावपि दृश्यते दिशामन्धकारमात्रं रजस्वलतयेति, यत्पुनर्भगवत्स्वर्हदादिषु निखिलभुवनजनानवद्यनयनसमानेषु विगच्छत्सु लोकान्धकारं भवति तत्किमद्भुतमिति ? । लोकोद्योतो लोकानुभावान्मनुष्यलोके देवागमाद्वा, 'नाणुप्पायमहिमासु' केवलज्ञानोत्पादे देवकृतमहोत्सवेष्विति, देवानां भवनादिष्वन्धकारं देवान्धकारं लोकानुभावादेवेति, लोकान्धकारे उक्तेऽपि यद्देवान्धकारमुक्तं, तत्सर्वत्रान्धकारसद्भावप्रतिपादनार्थमिति । एवं देवोद्योतोऽपि, देवसन्निपातो—भुवि तत्समवतारो, देवोत्कलिका—तत्समवायविशेषः, 'एव'मिति त्रिभिरेव स्थानैः, 'देवकहकहे'त्ति देवकृतः प्रमोदकलकलस्त्रिभिरेवेति, 'हव्व'न्ति शीघ्रं 'सामाणिय'त्ति इन्द्रसमानर्द्धयः, 'तायत्तीसग'त्ति महत्तरकल्पाः पूज्याः 'लोकपालाः' सोमादयो दिग्नियुक्तकाः 'अग्रमहिष्यः' प्रधानभार्याः 'परिषत्' परिवारस्तत्रोपपन्नका ये ते तथा 'अनीकाधिपतयो' गजादिसैन्यप्रधाना ऐरावतादयः 'आत्मरक्षा' अङ्गरक्षा राज्ञामिवेति, 'माणुस्सं लोयं हव्वमागच्छन्ती'ति प्रतिपदं सम्बन्धनीयं १५ ॥ मनुष्यलोकागमने देवानां यानि कारणान्युक्तानि तान्येव देवाभ्युत्थानादीनां कारणतया सूत्रपञ्चकेनाह—'तिहिं' इत्यादि कण्ठ्यं, नवरं 'अब्भुट्ठिज्ज'त्ति सिंहासना-

१ वन्दननमनान्यर्हंति पूजासत्कारावर्हन्ति सिद्धिगमनं चार्हन्ति तेनार्हन्त उच्यन्ते ॥ १ ॥

दभ्युत्तिष्ठेयुरिति, 'आसनानि' शक्रादीनां सिंहासनानि, तच्चलनं लोकानुभावादेवेति, सिंहनादचेलोत्क्षेपौ प्रमोदकार्यौ जनप्रतीतौ, चैत्यवृक्षा ये सुधर्मादिसभानां प्रतिद्वारं पुरतो मुखमण्डपप्रेक्षामण्डपचैत्यस्तूपचैत्यवृक्षमहाध्वजादिक्रमतः श्रूयन्ते, लोकान्तिकानां प्रधानतरत्वेन भेदेन मनुष्यक्षेत्रागमनकारणान्याह—'तिही'त्यादि कण्ठ्यं, नवरं लोकस्य—ब्रह्मलोकस्यान्तः—समीपं कृष्णराजीलक्षणं क्षेत्रं निवासो येषां ते लोकान्ते वा—औदयिकभावलोकावसाने भवा अनन्तरभवे मुक्तिगमनादिति लोकान्तिकाः—सारस्वतादयोऽष्टधा वक्ष्यमाणरूपा इति ॥ अथ किमर्थं भदन्त! ते इहागच्छन्तीति? उच्यते, अर्हतां धर्माचार्यतया महोपकारित्वात् पूजाद्यर्थम्, अशक्यप्रत्युपकाराश्च भगवन्तो धर्म्माचार्याः, यतः—

तिण्हं दुप्पडियारं समणाउसो! तं०—अम्मापिउणो १ भट्टिस्स २ धम्मायरियस्स ३, संपातोऽवि य णं केइ पुरिसे अम्मापियरं सयपागसहस्सपागेहिं तिल्लेहिं अब्भंगेत्ता सुरभिणा गंधट्टएणं उव्वट्टित्ता तिहिं उदगेहिं मज्जावित्ता सव्वालंकारविभूसियं करेत्ता मणुन्नं थालीपागसुद्धं अट्ठारसवंजणाउलं भोयणं भोयावेत्ता जावज्जीवं पिट्ठिवडेंसियाए परिवहेज्जा, तेणावि तस्स अम्मापिउस्स दुप्पडियारं भवइ, अहे णं से तं अम्मापियरं केवलिपन्नत्ते धम्मे आघवइत्ता पन्नवित्ता परूवित्ता ठावित्ता भवति, तेणामेव तस्स अम्मापिउस्स सुप्पडितारं भवति समणाउसो! १, केइ महच्चे दरिदं समुक्कसेज्जा, तए णं से दरिद्दे समुक्किट्ठे समाणे पच्छा पुरं च णं विउलभोगसमितिसमन्नागते यावि विहरेज्जा, तए णं से महच्चे अन्नया कयाइ दरिद्दीहूए समाणे तस्स दरिद्दस्स अंतिए हव्वमागच्छेज्जा, तए णं से दरिद्दे तस्स भट्टिस्स सव्वस्समवि दलयमाणे तेणावि तस्स दुप्पडियारं भवति, अहे णं से तं भट्टिं केवलिपन्नत्ते धम्मे आघवइत्ता पन्नवइत्ता परूवइत्ता ठावइत्ता भवति,

तेणामेव तस्स भट्टिस्स सुप्पडियारं भवति २, केति तहारूवस्स समणस्स वा माहणस्स वा अंतिए एगमवि आयरियं धम्मियं सुवयणं सोच्चा निसम्म कालमासे कालं किच्चा अन्नयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववन्ने, तए णं से देवे तं धम्मायरियं दुब्भिक्खातो वा देसातो सुभिक्खं देसं साहरेज्जा, कंताराओ वा णिक्कंतारं करेज्जा, दीहकालिएणं वा रोगातंकेणं अभिभूतं समाणं विमोएज्जा, तेणावि तस्स धम्मायरियस्स दुप्पडियारं भवति, अधे णं से तं धम्मायरियं केवलिपन्नत्ताओ धम्माओ भट्ठं समाणं भुज्जोवि केवलिपन्नत्ते धम्मे आघवतित्ता जाव ठावतित्ता भवति, तेणामेव तस्स धम्मायरियस्स सुप्पडियारं भवति ३ (सू० १३५)

'तिण्हं' त्रयाणां दुःखेन–कृच्छ्रेण प्रतिक्रियते–कृतोपकारेण पुंसा प्रत्युपक्रियत इति खल्प्रत्यये सति दुष्प्रतिकरं प्रत्युपकर्त्तुमशक्यमितियावत्, हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! समस्तनिर्देशो वा हे श्रमणायुष्मन्निति भगवता शिष्यः सम्बोधितः, अम्बया–मात्रा सह पिता–जनकः अम्बापिता तस्येत्येकं स्थानं, जनकत्वेनैकत्वविवक्षणात्, तथा 'भट्टिस्स'त्ति भर्त्तुः–पोषकस्य स्वामिन इत्यर्थ इति द्वितीयं, धर्मदाता आचार्यो धर्माचार्यः तस्येति तृतीयम्, आह च—"दुष्प्रतिकारौ मातापितरौ स्वामी गुरुश्च लोकेऽस्मिन् । तत्र गुरुरिहामुत्र च सुदुष्करतरप्रतीकारः ॥ १ ॥" इति, तत्र जनकदुष्प्रतिकार्यतामाह—'संपाओ'त्ति प्रातः–प्रभातं तेन समं सम्प्रातः सम्प्रातरपि च–प्रभातसमकालमपि च, यदैव प्रातः संवृत्तं तदैवेत्यर्थः, अनेन कार्यान्तराव्यग्रतां दर्शयति, संशब्दस्यातिशयार्थत्वाद्वा अतिप्रभाते, प्रतिशब्दार्थत्वाद्वाऽस्य प्रतिप्रभातमित्यर्थः, 'कश्चिदि'ति कुलीन एव, न तु सर्वोऽपि 'पुरुषो' मानवो देवतिरश्चोरेवंविधव्यतिकरासम्भवात्, शतं पा-

कानाम्–ओषधिक्काथानां पाके यस्य १ ओषधिशतेन वा सह पच्यते यत् २ शतकृत्वो वा पाको यस्य ३ शतेन वा रूपकाणां मूल्यतः पच्यते ४ यत्तच्छतपाकम्, एवं सहस्रपाकमपि, ताभ्यां तैलाभ्याम्, 'अब्भंगेत्ता' अभ्यङ्गं कृत्वा 'गन्धट्टएणं'ति गन्धाट्टकेन–गन्धद्रव्यक्षोदेन 'उद्वर्त्य'उद्वलनं कृत्वा त्रिभिरुदकैः–गन्धोदकोष्णोदकशीतोदकैः 'मज्ज-यित्वा' स्ना(स्न)पयित्वा मनोज्ञं–कलमौदनादि 'स्थाली' पिठरी तस्यां पाको यस्य तत्तथा, अन्यत्र हि पक्वमपक्वं वा न तथाविधं स्यादितीदं विशेषणमिति 'शुद्धं' भक्तदोषवर्जितं स्थालीपाकं च तच्छुद्धं च स्थालीपाकेन वा शुद्धमिति विग्रहः, अष्टादशभिर्लोकप्रतीतैर्व्यञ्जनैः–शालनकैस्तक्रादिभिर्वा आकुलं–सङ्कीर्णं यत्तत्तथा, अथवाऽष्टादशभेदं च तद् व्यञ्जनाकुलं चेति, अत्र भेदपदलोपेन समासः, भोजनं भोजयित्वा, एते चाष्टादश भेदाः—'सूओ १ दणो २ जवन्नं ३ तिन्नि य मं-साइं ६ गोरसो ७ जूसो ८ । भक्खा ९ गुललावणिया १० मूलफला ११ हरियगं १२ सागो १३ ॥ १ ॥ होइ रसालू य तहा १४ पाणं १५ पाणीय १६ पाणगं चेव १७ । अट्ठारसमो सागो १८ निरुवहओ लोइओ पिंडो ॥ २ ॥' मांसत्रयं जलजादिसत्कं जूषो–मुद्गतन्दुलजीरककटुभाण्डादिरसः, भक्ष्याणि–खण्डखाद्यादीनि गुललावणिका–गुडपर्पटिका लोक-प्रसिद्धा गुडधाना वा मूलफलान्येक एव पदं, हरितकं–जीरकादि शाको–वस्तुलादिभर्जिका, रसालू–मज्जिका, तल्लक्ष-

१ सूप ओदनो यवान्नं त्रीणि न मांसानि गोरसो मुद्गादिरसो । भक्ष्याणि गुलपर्पटिका मूलफलानि जीरकादि वस्तुलादिः ॥ १ ॥ भवति मज्जिका च तथा सुरादि कर्कटिजलं सौवीरादि चैव । अष्टादशः शाको निरुपहतो लौकिक. पिण्डः ॥ १ ॥

णमिदम्—'दो[1] घयपला महुपलं दहिस्स अद्धाढयं मिरिय वीसा। दस खण्डगुलपलाइं एस रसालू णिवइजोग्गो ॥१॥'त्ति, पानं–सुरादि, पानीयं–जलं, पानकं–द्राक्षापानकादि, शाकः–तक्रसिद्ध इति, यावान् जीवो यावज्जीवं–यावत्प्राणधारणं पृष्ठे–स्कन्धे अवतंस इवावतंसः–शेखरस्तस्य करणमवतंसिका पृष्ठ्यवतंसिका तया पृष्ठ्यवतंसिक्या परिवहेत्, पृष्ठ्यारोपितमित्यर्थः, तेनापि परिवाहकेन परिवहनेन वा तस्य–अम्बापितुर्दुष्प्रतीकारम्, अशक्यः प्रतीकार इत्यर्थः, अनुभूतोपकारतया तस्य प्रत्युपकारकारित्वाद्, आह च—"कय[2]उवयारो जो होइ सज्जणो होइ को गुणो तस्स ?। उवयारबाहिरा जे हवंति ते सुंदरा सुयणा ॥ १ ॥" इति, 'अहे णं से'त्ति अथ चेत् णमित्यलङ्कारे स पुरुषस्तम्–अम्बापितरं धर्म्मे 'स्थापयिता' स्थापनशीलो भवति, अनुष्ठानतः स्थापयतीत्यर्थः, किं कृत्वेत्याह—'आघवइत्ता' धर्म्ममाख्याय 'प्रज्ञाप्य' बोधयित्वा 'प्ररूप्य' प्रभेदत इति, अथवा आख्याय सामान्यतो यथा कार्यो धर्म्मः, प्रज्ञाप्य विशेषतो यथाऽसावहिंसादिलक्षणः, प्ररूप्य प्रभेदतो यथा (अष्टादश) शीलाङ्गसहस्ररूप इति, शीलार्थतृन्नन्तानि चैतानीति, 'तेणामेव'त्ति ततस्तेनैव धर्मस्थापनेनैव न परिवहनेन अथवा तेनैव धर्मस्थापकपुरुषेण न परिवाहिना 'तस्य' प्रत्युपकरणीयस्याम्बापितुः 'सुप्पडियारं'ति सुखेन प्रतिक्रियते–प्रत्युपक्रियत इति सुप्रतिकारं, भावसाधनोऽयं, तद्भवति–प्रत्युपकारः कृतो भवतीत्यर्थः, धर्मस्थापनस्य महोपकारत्वाद्, आह च—"संमत्त[3]दायगाणं दुप्पडियारं भवेसु बहुएसुं। सव्वगुणमेलियाहिवि उवगारसहस्सकोडीहिं ॥ १ ॥"

---

१ द्वे घृतपले मधुपलं दध्नोऽर्धाढकं मरीचा विंशतिः। दश गुडखण्डयोः पलानि एष रसालुर्नृपतियोग्यः ॥ १ ॥ २ कृतोपकारो यो भवति सज्जनो भवति को गुणस्तस्य ?। उपकारबाह्या ये भवन्ति ते सुन्दराः सज्जनाः ॥१॥ ३ सम्यक्त्वदायकानां दुष्प्रतिकारं भवेषु बहुष्वपि। सर्वगुणमीलिताभिरपि उपकारसहस्रकोटीभिः ॥१॥

इति १। अथ भर्त्तुः दुष्प्रतिकार्यतामाह—'केइ महच्चे'त्ति कश्चित्–कोऽपि महती ऐश्वर्यलक्षणाऽर्चा–ज्वाला पूजा वा यस्य अथवा महांश्चासावर्थपतितया अर्च्यश्च–पूज्य इति महार्चो महार्च्यो वा माहत्यं–महत्त्वं तद्योगान्माहत्यो वा, ईश्वर इत्यर्थः, दरिद्रम्–अनीश्वरं कञ्चन पुरुषमतिदुःस्थं 'समुत्कर्षयेत्' धनदानादिनोत्कृष्टं कुर्यात्, 'ततः' समुत्कर्षणानन्तरं स दरिद्रः समुत्कृष्टो धनादिभिः 'समाणे'त्ति सन् 'पच्छ'त्ति पश्चात्काले 'पुरं च णं'ति पूर्वकाले च समुत्कर्षणकाल एवेत्यर्थः अथवा पश्चाद्–भर्त्तुरसमक्षं पुरश्च–भर्त्तुः समक्षं च विपुलया 'भोगसमित्या' भोगसमुदयेन 'समन्वागतो' युक्तो यः स तथा स चापि 'विहरेत्' वर्त्तेत, ततोऽनन्तरं 'स'महार्चो भर्त्ता 'अन्यदा' लाभान्तरायोदये 'कदाचिद्' तथाविधायामसह्यायामापदि दरिद्रीभूतः सन् 'तस्य' पूर्वसमुत्कृष्टस्य 'अन्तिके'पार्श्वे 'हव्वं'ति अनन्यत्राणतया शीघ्रं त्राणस्य तत्र शक्यत्वाभिसन्धेः आगच्छेत् तदा स पूर्वावस्थया दरिद्रः पूर्वोपकारिणे भर्त्रे 'सव्वस्सं'ति सर्व्वं च तत् स्वं च–द्रव्यं चेति सर्वस्वं तदपि, आस्तामल्पमिति, 'दलयमाणे'त्ति ददत् न कृतप्रत्युपकारो भवेदिति शेषः, अतस्तेनापि–सर्वस्वदानेन सर्वस्वदायकेनापि वा दुष्प्रतिकारमेवेति २। अथ धर्माचार्यदुष्प्रतिकार्यतामाह—'केई'त्यादि, 'आयरियं'ति पापकर्मभ्य आराद्यातमित्यार्यमत एव धार्मिकमत एव सुवचनं श्रुत्वा श्रोत्रेण 'निशम्य' मनसाऽवधार्य अन्यतरेषु देवलोकेष्वन्यतरदेवानां मध्ये इत्यर्थो देवत्वेनोत्पन्न इति, दुर्लभा भिक्षा यस्मिन् देशे स दुर्भिक्षस्तस्मात् 'संहरेत्' नयेत्, कान्तारम्–अरण्यं निर्गतः कान्तारान्निष्कान्तारस्तन्निष्क्रमितारं वा, दीर्घः कालो विद्यते यस्य स दीर्घकालिकस्तेन रोगः–कालसहः कुष्ठादिरातङ्कः–कृच्छ्रजीवितकारी सद्योघातीत्यर्थः शूलादिरनयोर्द्वन्द्वैकत्वे रोगातङ्कं तेनेति, धर्मस्थापनेन तु

भवति कृतोपकारो, यदाह—"[1]जो जेण जंमि ठाणम्मि ठाविओ दंसणे व चरणे वा। सो तं तओ चुयं तंमि चेव काउं भवे निरिणो ॥ १ ॥" त्ति, शेषं सुगमत्वान्न स्पृष्टमिति। धर्मस्थापनेन चास्य भवच्छेदलक्षणः प्रत्युपकारः कृतः स्यादिति धर्मस्य स्थानत्रयावतारणेन भवच्छेदकारणतामाह—

तिहिं ठाणेहिं संपण्णे अणगारे अणादीयं अणवदग्गं दीहमद्धं चाउरंतं संसारकंतारं वीईवएज्जा, तं०—अणिदाणयाए दिट्ठिसंपन्नयाए जोगवाहियाए (सू० १३६) तिविहा ओसप्पिणी पं० तं०—उक्कोसा मज्झिमा जहन्ना १, एवं छप्पि समाओ भाणियव्वाओ, जाव दूसमदूसमा ७, तिविहा उस्सप्पिणी पं० तं०—उक्कोसा मज्झिमा जहन्ना ८ एवं छप्पि समाओ भाणियव्वाओ, जाव सुसमसुसमा १४ (सू० १३७) तिहिं ठाणेहिं अच्छिन्ने पोग्गले चलेज्जा तं०—आहारिज्जमाणे वा पोग्गले चलेज्जा विकुव्वमाणे वा पोग्गले चलेज्जा ठाणातो वा ठाणं संकामिज्जमाणे पोग्गले चलेज्जा, तिविहे उवधी पं० तं०—कम्मोवही सरीरोवही बाहिरभंडमत्तोवही, एवं असुरकुमाराणं भाणियव्वं, एवं एगिदियनेरइयवज्जं जाव वेमाणियाणं १, अहवा तिविहे उवधी पं० तं०—सच्चित्ते अचित्ते मीसए, एवं णेरइआणं निरंतरं जाव वेमाणियाणं, तिविहे परिग्गहे पं० तं०—कम्मपरिग्गहे सरीरपरिग्गहे बाहिरभंडमत्तपरिग्गहे, एवं असुरकुमाराणं, एवं एगिदियनेरतियवज्जं जाव वेमाणियाणं ३, अहवा तिविहे परिग्गहे प० तं०—सचित्ते अचित्ते मीसए, एवं नेरतियाणं निरंतरं जाव वेमाणियाणं ४ (सू० ॥ १३८ ॥)

---

१ यो येन यस्मिन् स्थाने स्थापितो दर्शने वा चरणे वा। स तं ततश्च्युतं तस्मिन्नेव कृत्वा भवेन्निर्ऋण. ॥ १ ॥

'तिही'त्यादि कण्ठ्यं, नवरं अनादिकम्–आदिरहितमनवदग्रम्–अनन्तं दीर्घाध्वं–दीर्घमार्गं चत्वारोऽन्ता–विभागा नरकगत्यादयो यस्य तच्चतुरन्तं, दीर्घत्वं प्राकृतत्वात्, संसार एव कान्तारम्–अरण्यं संसारकान्तारं तद् 'व्यतिव्रजेत्' व्यतिक्रामेदिति, अनादिकत्वादीनि विशेषणानि कान्तारपक्षेऽपि विवक्षया योजनीयानि, तथाहि–अनाद्यनन्तमरण्यमतिमहत्वाच्चतुरन्तं दिग्भेदादिति, निदानं–भोगर्द्धिप्रार्थनास्वभावमार्त्तध्यानं तद्विवर्जितता अनिदानता तया 'दृष्टिसम्पन्नता' सम्यग्दृष्टिता तया 'योगवाहिता' श्रुतोपधानकारित्वं समाधिस्थायिता वा तयेति ॥ भवव्यतिव्रजनं च कालविशेष एव स्यादिति कालविशेषनिरूपणायाह—'तिविहे'त्यादिसूत्राणि चतुर्दश कण्ठ्यानि, नवरम् अवसर्पिणीप्रथमेऽरके उत्कृष्टा, चतुर्षु मध्यमा, पश्चिमे जघन्या, एवं सुषमसुषमादिषु प्रत्येकं त्रयं त्रयं कल्पनीयम्, तथा उत्सर्पिण्याः दुष्षमदुष्षमादि तद्भेदानां चोक्तविपर्ययेणोत्कृष्टत्वं प्राग्वद्योज्यमिति ॥ काललक्षणा अचेतनद्रव्यधर्म्मा अनन्तरमुक्तास्तत्साधर्म्यात्पुद्गलधर्म्मान्निरूपयन् सूत्राणि पञ्च चतुरश्च दण्डकानाह—'तिही'त्यादि, छिन्नः खड्गादिना पुद्गलः समुदायाच्चलत्येवेत्यत आह—'अच्छिन्नपुद्गल' इति, 'आहारेज्जमाणे'त्ति आहारतया जीवेन गृह्यमाणः स्वस्थानाच्चलति, जीवेनाकर्षणात्, एवं वैक्रियमाणो वैक्रियकरणवशवर्त्तितयेति, स्थानात्स्थानान्तरं सङ्क्रम्यमाणो हस्तादिनेति । उपधीयते–पोष्यते जीवोऽनेनेत्युपधिः, कर्म्मैवोपधिः कर्म्मोपधिः, एवं शरीरोपधिः, बाह्यः–शरीरवहिर्वर्त्ती भाण्डानि च–भाजनानि मृन्मयानि मात्राणि च–मात्रायुक्तानि कांस्यादिभाजनानि भाजनोपकरणमित्यर्थः, भाण्डमात्राणि तान्येवोपधिः भाण्डमात्रोपधिः, अथवा भाण्डं–वस्त्राभरणादि तदेव मात्रा–परिच्छदः[च्छेदः]

सैवोपधिरिति, ततो वाह्यशब्दस्य कर्म्मधारय इति, चतुर्विंशतिदण्डकचिन्तायामसुरादीनां त्रयोऽपि वाच्याः, नारकैकेन्द्रियवर्जाः, तेषामुपकरणस्याभावाद्, द्वीन्द्रियादीनां तूपकरणं दृश्यते एव केषाञ्चिदित्यत एवाह—'एव'मित्यादि, 'अहवे'त्यादि, सचित्तोपधिर्यथा शैलं भाजनम्, अचित्तो-वस्त्रादिः, मिश्रः-परिणतप्रायं शैलभाजनमेवेति, दण्डकचिन्ता सुगमा, नवरं सचित्तोपधिर्नारकाणां शरीरं अचेतनः-उत्पत्तिस्थानं मिश्रः-शरीरमेवोच्छ्वासादिपुद्गलयुक्तं तेषां सचेतनाचेतनत्वेन मिश्रत्वस्य विवक्षणादिति, एवमेव शेषाणामप्ययमूह्य इति। 'तिविहे परिग्गहे'इत्यादि सूत्राणि उपधिवन्नेयानि, नवरं परिगृह्यते-स्वीक्रियते इति परिग्रहो-मूर्च्छाविषय इति, इह च एषामयमिति व्यपदेशभागेव ग्राह्यः, स च नारकैकेन्द्रियाणां कर्म्मादिरेव सम्भवति, न भाण्डादिरिति॥ पुद्गलधर्म्माणां त्रित्वं निरूप्य जीवधर्म्माणां 'तिविहे'इत्यादिभिस्त्रिभिः सदण्डकैः सूत्रैस्तदाह—

तिविहे पणिहाणे पं० तं०—मणपणिहाणे वयपणिहाणे कायपणिहाणे, एवं पंचिदियाणं जाव वेमाणियाणं, तिविहे सुप्पणिहाणे पं० तं०—मणसुप्पणिहाणे वयसुप्पणिहाणे कायसुप्पणिहाणे, संजयमणुस्साणं तिविहे सुप्पणिहाणे पन्नत्ते तं०—मणसुप्पणिहाणे वइसुप्पणिहाणे कायसुप्पणिहाणे, तिविहे दुप्पणिहाणे पं० तं०—मणदुप्पणिहाणे वइदुप्पणिहाणे कायदुप्पणिहाणे, एवं पंचिदियाणं जाव वेमाणियाणं (सू० १३९) तिविहा जोणी पं० तं०—सीता उसिणा सीओसिणा, एवं एगिंदियाणं विगलिंदियाणं तेउकाइयवज्जाणं संमुच्छिमपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं संमुच्छिममणुस्साण य। तिविहा जोणी पं० तं०—सचित्ता अचित्ता मीसिया, एवं एगिंदियाणं विगलिदियाणं संमुच्छिमपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं सं-

मुच्छिममणुस्साण य। तिविधा जोणी पं० तं०—संवुडा वियडा संवुडवियडा। तिविहा जोणी पं० तं०—कुम्मुन्नया संखावत्ता वंसीपत्तिया, कुम्मुन्नया णं जोणी उत्तमपुरिसमाऊणं, कुम्मुन्नयाते णं जोणीए तिविहा उत्तमपुरिसा गब्भं वक्कमंति, तं०—अरहंता चक्कवट्टी बलदेववासुदेवा, संखावत्ता जोणी इत्थीरयणस्स, संखावत्ताए णं जोणीए बहवे जीवा य पोग्गला य वक्कमंति विउक्कमंति चयंति उववज्जंति नो चेव णं निप्फज्जंति, वंसीपत्तिता णं जोणी पिहज्जणस्स, वंसीपत्तिताए णं जोणीए बहवे पिहज्जणे गब्भं वक्कमंति (सू० १४०)

कण्ठ्यानि चैतानि, नवरं प्रणिहितिः प्रणिधानम्—एकाग्रता, तच्च मनःप्रभृतिसम्बन्धिभेदात्रिधेति, तत्र मनसः प्रणिधानं मनःप्रणिधानमेवमितरे, तच्च चतुर्विंशतिदण्डके सर्वेषां पञ्चेन्द्रियाणां भवति, तदन्येषां तु नास्ति, योगानां सामस्त्येनाभावादित्यत एवोक्तम्—'एवं पञ्चेंदिये'त्यादीति। प्रणिधानं हि शुभाशुभभेदमथ शुभमाह—'तिविहे'इत्यादि सामान्यसूत्रं १, विशेषमाश्रित्य तु चतुर्विंशतिदण्डकचिन्तायां मनुष्याणामेव तत्रापि संयतानामेवेदं भवति, चारित्रपरिणामरूपत्वादस्येति, अत एवाह—'संजये'त्यादि २, (दुष्टं) प्रणिधानं दुष्प्रणिधानम्—अशुभमनःप्रवृत्त्यादिरूपं सामान्यप्रणिधानवत् व्याख्येयमिति ३। जीवपर्यायाधिकारात् 'तिविहे'त्यादिना गब्भं वक्कमंती'त्येतदन्तेन ग्रन्थेन योनिस्वरूपमाह, तत्र युवन्ति—तैजसकार्मणशरीरवन्तः सन्त औदारिकादिशरीरेण मिश्रीभवन्त्यस्यामिति योनिः—जीवस्योत्पत्तिस्थानं शीतादिस्पर्शवदिति, 'एवं'ति यथा सामान्यतस्त्रिविधा तथा चतुर्विंशतिदण्डकचिन्तायामेकेन्द्रियविकलेन्द्रियाणां तेजोवर्जानां, तेजसामुष्णयोनित्वात्, पञ्चे-

न्द्रियतिर्यक्पदे मनुष्यपदे च सम्मूर्च्छनजानां त्रिविधा, शेषाणां त्वन्यथेति, यत आह—"सीओसिणजोणीया[1] सव्वे देवा य गब्भवक्कंती । उसिणा य तेउकाए दुह णिरए तिविह सेसाणं ॥ १ ॥" इति ॥ अन्यथा योनित्रैविध्यमाह–'तिविहे'त्यादि कण्ठ्यं, नवरं दण्डकचिन्तायामेकेन्द्रियादीनां सचित्तादिस्त्रिविधा योनिरन्येषां त्वन्यथा, यत उक्तम्—"अ[2]चित्ता खलु जोणी नेरइयाणं तहेव देवाणं । मीसा य गब्भवसही तिविहा जोणी य सेसाणं ॥ १ ॥" इति, पुनरन्यथा तामाह—'तिविहे'त्यादि, संवृता–सङ्कटा घटिकालयवत् विवृता–विपरीता संवृतविवृता तूभयरूपेति, एतद्विभागोऽयं —"एगिंदिय[3]नेरइया संवुडजोणी हवंति देवा य। विगलिंदियाण विगडा संवुडवियडा य गब्भंमि ॥१॥ त्ति" 'कुम्मुन्नये'-त्यादि कण्ठ्यं, नवरं कूर्म्मः–कच्छपः तद्वदुन्नता कूर्म्मोन्नता, शङ्खस्येवावर्त्तो यस्यां सा शङ्खावर्त्ता, वंश्या–वंशजाल्याः पत्रकमिव या सा वंशीपत्रिका, 'गब्भं वक्कमंति'त्ति गर्भे उत्पद्यन्ते, वलदेववासुदेवानां सहचरत्वेनैकत्वविवक्षयोत्तमपुरुषत्रैविध्यमिति, 'वहवे'इत्यादि, योनित्वाज्जीवाः पुद्गलाश्च तद्ग्रहणप्रायोग्याः, किं?—'व्युत्क्रामन्ति' उत्पद्यन्ते, 'व्यवक्रामन्ति' विनश्यन्ति, एतदेव व्याख्याति—'विउक्कमंती'ति, कोऽर्थः?–च्यवन्ते, 'वक्कमंति'त्ति, किमुक्तं भवति?–उत्पद्यन्ते इति, 'पिहज्जणस्स'त्ति पृथग्जनस्य–सामान्यजनस्योत्पत्तिकारणं भवतीति । अनन्तरं योनितो मनुष्याः प्ररूपिताः, अधुना मनुष्यस्य सधर्मणो वादरवनस्पतिकायिकान् प्ररूपयन्नाह—

१ शीतोष्णयोनिका· सर्वे देवाश्च गर्भव्युत्कान्तिका । उष्णा च तेजस्काये द्विधा नरके त्रिविधा शेषाणाम् ॥१॥ २ अचित्तैव योनिर्नैरयिकाणा तथैव देवानाम्। मिश्रा च गर्भवसतीना त्रिविधा योनिश्च शेषाणाम् ॥ १ ॥ ३ एकेन्द्रियनैरयिका सवृतयोनयो भवन्ति देवाश्च। विकलेन्द्रियाणा विवृता सवृतविवृता च गर्भे ॥ १ ॥

तिविहा तणवणस्सइकाइया पं० तं०—संखेज्जजीविता असंखेज्जजीविता अणंतजीविया (सू० १४१) जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे तओ तित्था पं० तं०—मागहे वरदामे पभासे, एवं एरवएवि, जंबुद्दीवे दीवे महाविदेहे वासे एगमेगे चक्कवट्टिविजये तत्तो तित्था पं० तं०—मागहे वरदामे पभासे ३, एवं धायइसंडे दीवे पुरच्छिमद्धेवि ६, पच्चत्थिमद्धेवि ९, पुक्खरवरदीवड्ढपुरच्छिमद्धेवि १२ पच्चत्थिमद्धेवि १५ (सू० १४२)

'तिविहे'त्यादि, तृणवनस्पतयो बादरा इत्यर्थः, सङ्ख्यातजीविकाः—सङ्ख्यातजीवाः, यथा नालिकाबद्धकुसुमानि जात्यादीनीत्यर्थः, असङ्ख्यातजीविका यथा निम्बाम्रादीनां मूलकन्दस्कन्धत्वक्छाखाप्रवालाः, अनन्तजीविकाः—पनकादय इति, इह प्रज्ञापनासूत्राण्यपीत्थं—"जे केऽवि नालियाबद्धा, पुप्फा संखेज्जजीविया । णीहुआ अणंतजीवा, जे यावन्ने तहाविहा ॥ १ ॥ पउमुप्पलनलिणाणं, सुभगसोगंधियाण य । अरविंदकोंकणाणं, सयवत्तसहस्सवत्ताणं ॥ २ ॥ विंटं बाहिरपत्ता य कण्णिया चेव एगजीवस्स । अब्भितरगा पत्ता पत्तेयं केसरं मिंजा ॥ ३ ॥" इति ॥ तथा—लिंबंबजंबुकोसंबसालअंकुल्लपीलुसल्लूया । सल्लइमोयइमालु[मोत्थ]य वउलपलासे करंजे य ॥ ४ ॥" इत्यादि, "एएसिं मूलावि असंखे-

---

१ यानि कान्यपि नालिकाबद्धानि पुष्पाणि सङ्ख्येयजीविकानि । स्निहुरनन्तजीवा ये चाप्यन्ये तथाविधाः ॥ १ ॥ पद्मोत्पलनलिनानां सुभगसौगन्धिकयोश्च । अरविन्दकोकनदयोः शतपत्रसहस्रपत्रयोः ॥ २ ॥ वृन्तं बाह्यपत्राणि कर्णिका एकजीवस्य । अभ्यन्तराणि पत्राणि प्रत्येकं केसराणि मिञ्जाश्च ॥ ३ ॥ निम्बाम्रजम्बूकोशाम्रशालांकोलपीलुशल्लकाः । सल्लकीमोचकीमालुका बकुलपलाशाः करञ्जाश्च ॥ ४ ॥ एतेषां मूलान्यप्यसङ्ख्येयजीविकानि कन्दान्यपि स्कन्धा अपि त्वगपि शाला अपि प्रवाला अपि, पत्राणि प्रत्येकजीविकानि पुष्पाण्यनेकजीविकानि फलान्येकास्थिकानि.

ज्जीविया कंदावि खंधावि तयावि सालावि पवालावि, पत्ता पत्तेयजीविया, पुप्फा अणेगजीविया, फला एगट्ठिया" इति ॥ अनन्तरं वनस्पतय उक्तास्ते च जलाश्रया वहवो भवन्तीतिसम्बन्धाज्जलाश्रयाणां तीर्थानां निरूपणायाह—'जंबुद्दीवे' इत्यादि पञ्चदशसूत्री साक्षादतिदेशतश्च, सुगमा च, केवलं तीर्थानि—चक्रवर्त्तिनः समुद्रशीतादिमहानद्यवतारलक्षणानि तन्नामकदेवनिवासभूतानि, तत्र भरतैरावतयोस्तानि पूर्वदक्षिणापरसमुद्रेषु क्रमेणेति, विजयेषु तु शीताशीतोदामहानद्योः पूर्वादिक्रमेणैवेति ॥ जम्बूद्वीपादौ मनुष्यक्षेत्रे सन्ति तीर्थानि प्ररूपितानि, अधुना तत्रैव सन्तं कालं त्रिस्थानोपयोगिनं सूत्रपञ्चदशकेन साक्षादतिदेशाभ्यां निरूपयन्नाह—

जंबुद्दीवे २ भरहेरवएसु वासेसु तीताए उस्सप्पिणीते सुसमाए समाए तिन्नि सागरोवमकोडाकोडीओ कालो हुत्था १, एवं ओसप्पिणीए नवरं पन्नत्ते २, आगमिस्साते उस्सप्पिणीए भविस्सति ३, एवं धायइसंडे पुरच्छिमद्धे पच्चत्थिमद्धेवि ९, एवं पुक्खरवरदीवद्धपुरच्छिमद्धे पच्चत्थिमद्धेवि कालो भाणियव्वो १५। जंबुद्दीवे दीवे भरहेरवएसु वासेसु तीताते उस्सप्पिणीते सुसमसुसमाते समाए मणुया तिण्णि गाउयाइं उद्धं उच्चत्तेणं तिन्नि पलिओवमाइं परमाउं पालइत्था १, एवं इमीसे ओसप्पिणीते २ आगमिस्साए उस्सप्पिणीए ३, जंबुद्दीवे दीवे देवकुरुउत्तरकुरासु मणुया तिण्णि गाउआइं उद्धं उच्चत्तेणं पं०, तिन्नि पलिओवमाइं परमाउं पालयंति ४, एवं जाव पुक्खरवरदीवद्धपच्चत्थिमद्धे २०। जंबुद्दीवे दीवे भरहेरवएसु वासेसु एगमेगाते ओसप्पिणिउस्सप्पिणीए तओ वंसाओ उप्पज्जिसु वा उप्पज्जंति वा उप्पज्जिस्संति वा तं०—अरहंतवंसे चक्कवट्टिवंसे दसारवंसे २१, एवं जाव पुक्खरवरदीवद्धपच्चत्थिमद्धे २५। जंबूदीवे दीवे भरहेरवएसु वासेसु एगमेगाए ओसप्पिणीउस्सप्पिणीए तओ

उत्तमपुरिसा उप्पज्जिंसु वा उप्पज्जंति वा उप्पज्जिस्संति वा तं०—अरहंता चक्कवट्टी बलदेववासुदेवा २९, एवं जाव पुक्खरवरदीवड्ढपच्चत्थिमद्धे ३०, तओ अहाउयं पालयंति तं०—अरहंता चक्कवट्टी बलदेववासुदेवा ३१, तओ मज्झिममाउयं पालयंति, तं०—अरहंता चक्कवट्टी बलदेववासुदेवा ३२ (सू० १४३)

'जंबूद्दीवे'इत्यादि सुबोधं, किंतु, "पन्नत्ते'इति अवसर्पिणीकालस्य वर्त्तमानत्वेनातीतोत्सर्पिणीवत् 'होत्थ'त्ति न व्यपदेशः कार्यः अपि तु पन्नत्तेत्ति कार्य इत्यर्थः, 'जंबूद्दीवेत्यादिना वासुदेवे'त्येतदन्तेन ग्रन्थेन कालधर्मानेवाह–सुगमश्चायं, किन्तु 'अहाउयं पालयंति'त्ति निरुपक्रमायुष्कत्वात्, मध्यमायुः पालयन्ति वृद्धत्वाभावात्। आयुष्काधिकारादिदं सूत्रद्वयमाह—

बायरतेउकाइयाणं उक्कोसेणं तिन्नि राइंदियाइं ठिती पन्नत्ता। बायरवाउकाइयाणं उक्कोसेणं तिन्नि वाससहस्साइं ठिती पं०। (सू० १४४)। अह भंते! सालीणं वीहीणं गोधूमाणं जवाणं जवजवाणं एतेसि णं धन्नाणं कोट्ठाउत्ताणं पल्लाउत्ताणं मंचाउत्ताणं मालाउत्ताणं ओलित्ताणं लित्ताणं लंछियाणं मुद्दियाणं पिहिताणं केवइयं कालं जोणी संचिट्ठति?, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि संवच्छराइं, तेण परं जोणी पमिलायति, तेण परं जोणी पविद्धंसति, तेण परं जोणी विद्धंसति, तेण परं वीए अवीए भवति, तेण परं जोणीवोच्छेदो पं० (सू० १४५)। दोच्चाए णं सक्करप्पभाए पुढवीए णेरइयाणं उक्कोसेणं तिण्णि सागरोवमाइं ठिती पं० १, तच्चाए णं वालुयप्पभाए पुढवीए जहन्नेणं णेरइयाणं तिन्नि सागरोवमाइं ठिती पण्णत्ता २ (सू० १४६)

स्पष्टम् ॥ स्थित्यधिकारादेवेदमपरमाह—'अहे'त्यादि, 'अह भंते'त्ति 'अथ'परिप्रश्नार्थः, 'भदन्ते'ति भदन्तः—कल्याणस्य सुखस्य च हेतुत्वात् कल्याणः सुखश्चेति, आह च—"[1]भदिकल्लाणसुहत्थो धाऊ तस्स य भंदतसद्दोऽयं । स भदंतो कल्लाणं सुहो य कल्लं किलारोग्गं ॥ १ ॥" इत्यादि, अथवा भजते—सेवते सिद्धान् सिद्धिमार्गं वा अथवा भज्यते—सेव्यते शिवा [सिद्ध्य]र्थिभिरिति भजन्तः, आह च—"[2]अहवा भज सेवाए तस्स भयंतोत्ति सेवए जम्हा । सिवगइणो सिवमग्गं सेव्वो य जओ तदत्थीणं ॥ १॥" अथवा भाति—दीप्यते भ्राजते वा—दीप्यते वा दीप्यते एव ज्ञानतपोगुणदीप्त्येति भान्तो भ्राजन्तो वेति, आह च—"[3]अहवा भा भाजो वा दित्तीए होइ तस्स भंतोत्ति । भाजंतो वाऽऽयरिओ सो णाणतवोगुणजुईए ॥ १ ॥" इति, अथवा भ्रान्तः— अपेतो मिथ्यात्वादेः, तत्रानवस्थित इत्यर्थः, इति भ्रान्तः, अथवा भगवान्—ऐश्वर्ययुक्त इति, आह च—"[4]अहवा भंतोऽपेओ जं मिच्छत्ताइबंधहेऊओ । अहवेसरियाइ भगो विज्जइ सो तेण भगवंतो ॥ १ ॥" इति, भवस्य वा—संसारस्य भयस्य वा—त्रासस्यान्तहेतुत्वात्—नाशकारणत्वाद् भवान्तो भयान्तो वेति, उक्तं च—"[5]नेरइयाइभवस्स व अंतो जं तेण सो भवंतोत्ति। अहवा भयस्स अंतो होइ भवं(यं)तो भयं तासो ॥ १॥"त्ति,

---

१ भदि कल्याणसुखार्थो धातुस्तस्य च भदंतशब्दोऽय । स भदंत कल्याणं सुखश्च कल्य किलारोग्यम् ॥ १ ॥ २ अथवा भज सेवायां तस्य भजंत इति सेवते यस्माच्छिवगामिन शिवमार्गं सेव्यश्च यतस्तदर्थिभि· ॥ १ ॥ ३ अथवा भा भ्राजो वा दीप्तौ तस्य भवति भान्त इति । भाजन्तो वाऽऽचार्य· स ज्ञानतपोगुणद्युत्या॥१॥ ४ अथवा भ्रान्तोऽपेतो यन्मिथ्यात्वादिबन्धहेतुत । अथवैश्वर्यादि भगो विद्यते तस्य तेन भगवान् ॥ १ ॥ ५ नैरयिकादिभवस्य वान्तो यत्तेन स भवान्त इति । अथवा भयस्यान्तो भवति भयान्त भयं त्रास ॥ १ ॥

इह च भदन्तादीनां शब्दानां स्थाने प्राकृतत्वादामन्त्रणार्थे भंतेत्ति पदं साधनीयमिति, अतो 'भंते'त्ति महावीरमामन्त्रयन्नुक्तवान् गौतमादिः 'शालीनां' कलमादिकानामिति विशेषः, शेषाणां व्रीहीणामिति सामान्यं, 'यवयवा' यवविशेषा एव, 'एतेषाम्' अभिहितत्वेन प्रत्यक्षाणां कोष्ठे–कुशूले आगुप्तानि–प्रक्षेपणेन संरक्षितानि कोष्ठागुप्तानि तेषामेवं सर्वत्र, नवरं पल्यं–वंशकटकादिकृतो धान्याधारविशेषः, मञ्चः–स्थूणानामुपरि स्थापितवंशकटकादिमयो जनप्रतीतः मालको–गृहस्योपरितनभागः, अभिहितं च—"अकुड्डो होइ मंचो मालो य घरोवरिं होइ"त्ति, 'ओलित्ताणं'ति द्वारदेशे पिधानेन सह गोमयादिना अवलिप्तानां 'लित्ताणं'ति सर्वतः 'लंछियाणं'ति रेखादिभिः कृतलाञ्छनानां 'मुद्दियाणं'ति मृत्तिकादिमुद्रावतां 'पिहियाणं'ति स्थगितानां, 'केवतियं'ति कियन्तं कालं योनिर्यस्यामङ्कुर उत्पद्यते ?, ततः परं योनिः प्रम्लायति–वर्णादिना हीयते प्रविध्वस्यते–विध्वंसाभिमुखा भवति 'विध्वस्यते' क्षीयते, एवं च तद्बीजमबीजं भवति–उप्तमपि नाङ्कुरमुत्पादयति, किमुक्तं भवति ?–ततः परं योनिव्यवच्छेदः प्रज्ञप्तो मयाऽन्यैश्च केवलिभिरिति, शेषं स्पष्टम् ॥ स्थित्यधिकारादेवेदमपरं सूत्रद्वयमाह—'दोचे'त्यादि स्फुटं, नवरं द्वितीयायां पृथिव्यां, किंनामिकायामित्याह–शर्कराप्रभायामित्येवं योजनीयं, सर्वपृथिवीषु चेयं स्थितिः—"सागरमेगं तिय सत्त दस य सत्तरस तह य बावीसा। तेत्तीसं जाव ठिई सत्तसु पुढवीसु उक्कोसा ॥ १ ॥ जा पढमाए जेट्ठा सा बिइयाए कणिट्ठिया भणिया। तरतमजोगो एसो दसवाससहस्स रयणाए ॥ २ ॥" इति ॥ नरकपृथिव्यधिकारान्नरकनारकविशेषस्वरूपप्ररूपणाय सूत्रत्रयमाह—

---

१ अकुड्यो भवति मंचो मालश्च गृहोपरि भवति २ एकं सागरं त्रीणि सप्त दश च सप्तदश तथा च द्वाविंशतिः। त्रयस्त्रिंशद्यावत् स्थितिः सप्तसु पृथ्वीषूत्कृष्टा ॥ १ ॥ २ या प्रथमायां ज्येष्ठा सा द्वितीयाया कनिष्ठिका भणिता। तरतमयोग एष दशवर्षसहस्राणि रत्नाया ॥ १ ॥

पंचमाए णं धूमप्पभाए पुढवीए तिन्नि निरयावाससयसहस्सा पं०, तिसु णं पुढवीसु णेरइयाणं उसिणवेयणा पन्नत्ता तं०—पढमाए दोच्चाए तच्चाए, तिसुणं पुढवीसु णेरइया उसिणवेयणं पच्चणुभवमाणा विहरंति—पढमाए दोच्चाए तच्चाए (सू० १४७) ततो लोगे समा सपक्खि सपडिदिसिं पं० तं०—अप्पइट्ठाणे णरए जंबुद्दीवे दीवे सव्वट्ठसिद्धे महाविमाणे, तओ लोगे समा सपक्खि सपडिदिसि पं० तं०—सीमंतए णं णरए समयक्खेत्ते ईसीपब्भारा पुढवी (सू० १४८) तओ समुद्दा पगईए उदगरसेणं पं० तं०—कालोदे पुक्खरोदे सयंभुरमणे ३, तओ समुद्दा बहुमच्छकच्छभाइण्णा पं० तं०—लवणे कालोदे सयंभुरमणे (सू० १४९)

'पंचमाए'इत्यादि, सुबोधं केवलं 'उसिणवेयण'त्ति तिसृणामुष्णस्वभावत्वात्, तिसृषु नारका उष्णवेदना इत्युक्त्वापि यदुच्यते—नैरयिका उष्णवेदनां प्रत्यनुभवन्तो विहरन्तीति तत्तद्वेदनासातत्यप्रदर्शनार्थम् ॥ नरकपृथिवीनां क्षेत्रस्वभावानां प्रागस्वरूपमुक्तमथ क्षेत्राधिकारात् क्षेत्रविशेषस्वरूपस्य त्रिस्थानकावतारिणो निरूपणाय सूत्रचतुष्टयमाह—'तओ' इत्यादि, त्रीणि लोके समानि—तुल्यानि योजनलक्षप्रमाणत्वात् न च प्रमाणत एवात्र समत्वमपि तु औत्तराधर्यव्यवस्थिततया समश्रेणितयाऽपीत्यत आह—'सपक्खि'मित्यादि, पक्षाणां—दक्षिणवामादिपार्श्वानां सदृशता—समता सपक्षमित्यव्ययीभावस्तेन समपार्श्वतया समानीत्यर्थः, इकारस्तु प्राकृतत्वात्, तथा प्रतिदिशां—विदिशां सदृशता सप्रतिदिक् तेन समप्रतिदिक्तयेत्यर्थः, अप्रतिष्ठानः सप्तम्यां पञ्चानां नरकावासानां मध्यमः, तथा जम्बूद्वीपः सकलद्वीपमध्यमः, सर्वार्थसिद्धं विमानं पञ्चानामनुत्तराणां मध्यममिति । सीमन्तकः प्रथमपृथिव्यां प्रथमप्रस्तटे नरकेन्द्रकः पञ्चचत्वारिंशद्योजन-

लक्षाणि, समयः—कालः तत्सत्तोपलक्षितं क्षेत्रं समयक्षेत्रं मनुष्यलोक इत्यर्थः, ईषद्—अल्पो योजनाष्टकबाहल्यपञ्चचत्वारिंशल्लक्षविष्कम्भात् प्राग्भारः—पुद्गलनिचयो यस्याः—सेषत्प्राग्भाराऽष्टमपृथिवी, शेषपृथिव्यो हि रत्नप्रभाद्या महाप्राग्भाराः, अशीत्यादिसहस्राधिकयोजनलक्षबाहल्यत्वात्, तथाहि—"पढमा[1]ऽसीइसहस्सा बत्तीसा अट्ठवीस वीसा य। अट्ठार सोलस य अट्ठ सहस्स लक्खोवरिं कुज्जा ॥ १ ॥" इति, विष्कम्भस्तु तासां क्रमेणैकाद्याः सप्तान्ता रज्जव इति, अथवेषत्प्राग्भारा मनागवनतत्वादिति ॥ प्रकृत्या—स्वभावेनोदकरसेन युक्ता इति, क्रमेण चैते द्वितीयतृतीयान्तिमाः । प्रथमद्वितीयान्तिमाः समुद्रा बहुजलचराः अन्ये त्वल्पजलचरा इति, उक्तं च—"लवणे[2] उदगरसेसु य महोरया मच्छकच्छहा भणिया । अप्पा सेसेसु भवे न य ते णिम्मच्छया भणिया ॥ १ ॥" अन्यच्च—"लवणे[3] कालसमुद्दे सयंभुरमणे य होंति मच्छा उ । अवसेस समुद्देसुं न हुंति मच्छा न मयरा वा ॥ २ ॥ नत्थित्ति पउरभावं पडुच्च न उ सव्वमच्छपडिसेहो । अप्पा सेसेसु भवे नय ते निम्मच्छया भणिया ॥ ३ ॥" इति ॥ क्षेत्राधिकारादेवाप्रतिष्ठाने नरकक्षेत्रे ये उत्पद्यन्ते तानाह—

तओ लोगे णिस्सीला·णिव्वता णिग्गुणा निम्मेरा णिप्पच्चक्खाणपोसहोववासा कालमासे कालं किच्चा अहे सत्तमाए पुढवीए अप्पतिट्ठाणे णरए णेरइयत्ताए उववज्जंति, तं०—रायाणो मंडलीया जे य महारंभा कोडुंबी । तओ लोए सुसीला

---

१ प्रथमाऽशीतिः सहस्राणि द्वात्रिंशदष्टाविंशतिर्विंशतिश्चाष्टादश षोडश चाष्ट सहस्राणि लक्षोपरि कुर्यात् ॥ १ ॥ २ लवणे उदकरसेषु च महोरगा मत्स्यकच्छपा भणिता । अल्पाश्च शेषेषु भवेयुर्न च ते निर्मत्स्यका भणिता. ॥ १ ॥ ३ लवणे कालसमुद्रे स्वयंभूरमणे च भवंति मत्स्याः । अवशेषसमुद्रेषु न भवंति मत्स्या वा मकरा वा ॥ १ ॥ न सन्तीति प्रचुरभावं प्रतीत्य नैव सर्वथा मत्स्यप्रतिषेधः । अल्पा. शेषेषु भवेयुर्नैव ते निर्मत्स्यका भणिता. ॥ १ ॥

सुव्वया सग्गुणा समेरा सपच्चक्खाणपोसहोववासा कालमासे कालं किच्चा सव्वट्ठसिद्धे महाविमाणे देवत्ताए उववत्तारो भवंति, तं०—रायाणो परिचत्तकामभोगा सेणावती पसत्थारो । (सू० १५०) बंभलोगलंतएसु णं कप्पेसु विमाणा तिवण्णा पं० तं०—किण्हा नीला लोहिया, आणयपाणयारणचुतेसु णं कप्पेसु देवाणं भवधारणिज्जसरीरा उक्कोसेणं तिण्णि रयणीओ उद्धं उच्चत्तेणं पण्णत्ता (सू० १५१) तओ पन्नत्तीओ कालेणं अहिज्जंति, तं०—चंदपन्नत्ती सूरपन्नत्ती दीवसागरपन्नत्ती (सू० १५२) तिट्ठाणस्स पढमो उद्देसो समत्तो ॥

'तओ' इत्यादि, 'निःशीला' निर्गतशुभस्वभावाः दुःशीला इत्यर्थः, एतदेव प्रपञ्चयते—'निर्व्रताः' अविरताः प्राणातिपातादिभ्यो 'निर्गुणा' उत्तरगुणाभावात् 'निम्मेर'त्ति निर्मर्यादाः प्रतिपन्नापरिपालनादिना, तथा प्रत्याख्यानं च—नमस्कारसहितादि पौषधः—पर्वदिनमष्टम्यादि तत्रोपवासः—अभक्तार्थकरणं स च तौ निर्गतौ येषां ते निष्प्रत्याख्यानपौषधोपवासाः 'कालमासे' मरणमासे 'कालं' मरणमिति, 'णेरइयत्ताए'त्ति पृथिव्यादित्वव्यवच्छेदार्थं, तत्र ह्येकेन्द्रियतया तदन्येऽप्युत्पद्यन्त इति, तत्र राजानः—चक्रवर्त्तिवासुदेवाः माण्डलिकाः—शेषा राजानः, ये च महारम्भाः—पञ्चेन्द्रियादिव्यपरोपणप्रधानकर्म्मकारिणः कुटुम्बिन इति, शेषं कण्ठ्यम् ॥ अप्रतिष्ठानस्य स्थित्यादिभिः समाने सर्वार्थे ये उत्पद्यन्ते तानाह—'तओ' इत्यादि सुगमं, केवलं राजानः—प्रतीताः परित्यक्तकामभोगाः—सर्व्वविरताः, एतच्चोत्तरपदयोरपि सम्बन्धनीयं, सेनापतयः—सैन्यनायकाः प्रशास्तारो—लेखाचार्यादयः, धर्मशास्त्रपाठका इति क्वचित् ॥ अनन्तरोक्तसर्वार्थसिद्धविमानसाधर्म्याद्विमानान्तरनिरूपणायाह—'बंभे'त्यादि, इह च "किण्हा नीला लोहिय"त्ति, पुस्तकेष्वेवं त्रैविध्यं दृश्यते,

स्थानान्तरे च लोहितपीतशुक्लत्वेनेति, यत उक्तम्—"सोहंम्मे पंचवन्ना एक्कगहाणी य जा सहस्सारो । दो दो तुला कप्पा तेण परं पुंडरीयाइं ॥ १ ॥" इति, अनन्तरं विमानान्युक्तानि तानि च देवशरीराश्रया इति देवशरीरमानं त्रिस्थानकानुपात्याह—'आणये'त्यादि, भवं—जन्मापि यावद्धार्यन्ते भवं वा—देवगतिलक्षणं धारयन्तीति भवधारणीयानि तानि च तानि शरीराणि चेति भवधारणीयशरीराणीति, उत्तरवैक्रियव्यवच्छेदार्थं चेदं, तस्य लक्षप्रमाणत्वात्, 'उक्कोसेणं'ति उत्कर्षेण, न तु जघन्यत्वादिना, जघन्येन तस्योत्पत्तिसमयेऽङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रत्वादिति, शेषं कण्ठ्यमिति । अनन्तरं देवशरीराश्रयवक्तव्यतोक्ता तत्प्रतिबद्धाश्च प्रायस्त्रयो ग्रन्था इति तत्स्वरूपाभिधानायाह—'तओ' इत्यादि, कालेन—प्रथमपश्चिमपौरुषीलक्षणेन हेतुभूतेनाधीयन्ते, व्याख्याप्रज्ञप्तिर्जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिश्च न विवक्षिता, त्रिस्थानकानुरोधादिति, शेषं स्पष्टम् ॥ इति त्रिस्थानकस्य प्रथम उद्देशको विवरणतः समाप्तः ॥

व्याख्यातः प्रथम उद्देशकः, तदनन्तरं द्वितीय आरभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः, प्रथमोद्देशके जीवधर्म्माः प्राय उक्ताः, इहापि प्रायस्त एवेतीत्थंसम्बन्धस्यास्येदमादिसूत्रम्—

तिविहे लोगे पं० तं०—णामलोगे ठवणलोगे दव्वलोगे, तिविधे लोगे पं० तं०—णाणलोगे दंसणलोगे चरित्तलोगे, तिविहे लोगे पं० तं०—उड्ढलोगे अहोलोगे तिरियलोगे (सू० १५३)

---

१ सौधर्मे पंचवर्णानि एकैकहानिश्च यावत्सहस्रार । द्वौ द्वौ कल्पौ तुल्यौ तत. पर पुण्डरीकाणि ॥ १ ॥

अस्य चायमभिसम्बन्धः—अनन्तरसूत्रेण चन्द्रप्रज्ञप्त्यादिग्रन्थस्वरूपमुक्तमिह तु चन्द्रादीनामेवार्थानामाधारभूतस्य लोकस्य स्वरूपमभिधीयत इत्येवंसम्बन्धवतोऽस्य सूत्रस्य व्याख्या—लोक्यते—अवलोक्यते केवलावलोकेनेति लोको, नामस्थापने इन्द्रसूत्रवत्, द्रव्यलोकोऽपि तथैव, नवरं ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्यलोको धर्मास्तिकायादीनि जीवाजीवरूपाणि रूप्यरूपीणि सप्रदेशाप्रदेशानि द्रव्याण्येव, द्रव्याणि च तानि लोकश्चेति विग्रहः, उक्तं च—"जीवमजीवे रूवमरूवी सपएसअप्पएसे य। जाणाहि दव्वलोयं णिच्चमणिच्चं च जं दव्वं ॥ १ ॥" इति, भावलोकं त्रिधाऽऽह—'तिविहे'इत्यादि, भावलोको द्विविधः—आगमतो नोआगमतश्च, तत्रागमतो लोकपर्यालोचनोपयोगः तदुपयोगानन्यत्वात् पुरुषो वा, नोआगमतस्तु सूत्रोक्तो ज्ञानादिः, नोशब्दस्य मिश्रवचनत्वाद्, इदं हि त्रयं प्रत्येकमितरेतरसव्यपेक्षं नागम एव केवलो नाप्यनागम इति, तत्र ज्ञानं चासौ लोकश्चेति ज्ञानलोकः, भावलोकता चास्य क्षायिकक्षायोपशमिकभावरूपत्वात्, क्षायिकादिभावानां च भावलोकत्वेनाभिहितत्वाद्, उक्तं च—"ओदइय उवसमिए य खइए य तहा खओवसमिए य। परिणाम सन्निवाए य छव्विहो भावलोगो उ ॥ १ ॥" त्ति, एवं दर्शनचारित्रलोकावपीति ॥ अथ क्षेत्रलोकं त्रिधाऽऽह—'तिविहे' इत्यादि, इह च बहुसमभूमिभागे रत्नप्रभाभागे मेरुमध्ये अष्टप्रदेशो रुचको भवति, तस्योपरितनप्रतरस्योपरिष्टान्नव योजनशतानि यावज्ज्योतिश्चक्रस्योपरितलस्तावत् तिर्यग्लोकस्ततः परत ऊर्ध्वभागस्थितत्वात् ऊर्ध्वलोको देशोनसप्त-

१ जीवा अजीवा रूपिणोऽरूपिण सप्रदेशा अप्रदेशाश्च। जानीहि द्रव्यलोकं नित्यमनित्यं च यद्द्रव्यं ॥ १ ॥ २ औदयिक औपशमिक. क्षायिकः क्षायोपशमिकश्च। तथा परिणाम. सन्निपातश्च षड्विधो भावलोक इति ॥ १ ॥

रज्जुप्रमाणो रुचकस्याधस्तनप्रतरस्याधो नव योजनशतानि यावत्तावत्तिर्यग्लोकः, ततः परतोऽधोभागस्थितत्वादधोलोकः सातिरेकसप्तरज्जुप्रमाणः, अधोलोकोर्द्ध्वलोकयोर्मध्ये अष्टादशयोजनशतप्रमाणस्तिर्यग्भागस्थितत्वात् तिर्यग्लोक इति, प्रकारान्तरेण चायं गाथाभिर्व्याख्यायते—"[1]अहवा अहपरिणामो खेत्तणुभावेण जेण ओसन्नं । असुहो अहोत्ति भणिओ दव्वाणं तेणऽहोलोगो ॥ १ ॥ उड्ढं उवरिं जं ठिय सुहखेत्तं खेत्तओ य दव्वगुणा । उप्पज्जंति सुभा वा तेण तओ उड्ढलोगोत्ति ॥ २ ॥ मज्झणुभावं खेत्तं जं तं तिरियंति वयणपज्जवओ । भण्णइ तिरिय विसालं अओ य तं तिरियलोगोत्ति ॥ ३ ॥" लोकस्वरूपनिरूपणानन्तरं तदाधेयानां चमरादीनां 'चमरस्सेत्यादिना अच्चुयलोगवालाण'मित्येतदन्तेन ग्रन्थेन पर्षदो निरूपयति—

चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो ततो परिसातो पं० तं०—समिता चंडा जाया, अब्भितरिता समिता मज्झिमता चंडा बाहिरता जाया, चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो सामाणिताणं देवाणं ततो परिसातो पं० तं०—समितां जहेव चमरस्स, एवं तायत्तीसगाणवि, लोगपालाणं तुंवा तुडिया पव्वा, एवं अग्गमहिसीणवि, वलिस्सवि एवं चेव, जाव अग्गमहिसीणं, धरणस्स य सामाणियतायत्तीसगाणं च समिता चंडा जाता, लोगपालाणं अग्गमहिसीणं ईसा तुडिया दढरहा, जहा धरणस्स तहा सेसाणं भवणवासीणं, कालस्स णं पिसाइंदस्स पिसायरण्णो तओ परि-

---

१ अथवा अध· परिणाम· क्षेत्रानुभावेन येन प्रायेण अशुभोऽध इति भणितो द्रव्याणा तेनाधोलोकः ॥ १ ॥ ऊर्ध्वमुपरि यत्स्थितं शुभक्षेत्रं क्षेत्रतश्च शुभा वा द्रव्यगुणा उत्पद्यन्ते तेन स ऊर्ध्वलोक इति ॥ १ ॥ मध्यमानुभावं क्षेत्रं यत्तत्तिर्यगिति वचनपर्यायत । भण्यते तिर्यग्विशालं अतश्च तत्तिर्यग्लोक इति ॥ १ ॥

साओ पं० तं०—ईसा तुडिया दढरहा, एवं सामाणियअग्गमहिसीणं, एवं जाव गीयरतिगीयजसाणं, चंदस्स णं जोतिसिंदस्स जोतिसरण्णो ततो परिसातो पं०, तं०—तुंबा तुडिया पव्वा, एवं सामाणियअग्गमहिसीणं, एवं सूरस्सवि, सक्कस्स णं देविंदस्स देवरण्णो ततो परिसाओ पं० तं०—समिता चंडा जाया, एवं जहा चमरस्स जाव अग्गमहिसीणं, एवं जाव अच्चुतस्स लोगपालाणं (सू० १५४)

सुगमश्चायं, नवरं 'धरणिंदस्से'त्यादौ इन्द्र ऐश्वर्ययोगात् राजा तु राजनादिति 'परिषत्' परिवारः, सा च त्रिधा प्रत्यासत्तिभेदेन, तत्र ये परिवारभूता देवा देवेन्द्रादिगौरवात् प्रयोजनेऽप्याहूता एवागच्छन्ति सा अभ्यन्तरा परिषत्, ये त्वाहूता अनाहूताश्चागच्छन्ति सा मध्यमा, ये त्वनाहूता अप्यागच्छन्ति सा बाह्येति, तथा यया सह प्रयोजनं पर्यालोचयति साऽभ्यन्तरा यया तु तदेव पर्यालोचितं सत् प्रपञ्चयति सा द्वितीया यस्यास्तु तत्प्रणयति साऽन्त्येति ॥ अनन्तरं परिषद्रूपवस्तुनिरूपणा प्ररूपिता, तेषां च धर्मोऽपि भवति, स च विवक्षितकालविशेषे भवतीति कालविशेषनिरूपणापूर्वं तेन धर्मविशेषाणां प्रतिपत्तिमाह—

तओ जामा पं० तं०—पढमे जामे मज्झिमे जामे पच्छिमे जामे, तिहिं जामेहिं आया केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए पढमे जामे मज्झिमे जामे पच्छिमे जामे, एवं जाव केवलनाणं उप्पाडेज्जा पढमे जामे मज्झिमे जामे पच्छिमे जामे। तओ वया पं० तं०—पढमे वते मज्झिमे वते पच्छिमे वए, तिहिं वतेहिं आया केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए, तं०—पढमे वते मज्झिमे वते पच्छिमे वते, एसो चेव गमो णेयव्वो, जाव केवलनाणंति (सू० १५५)

'तओ जामे'त्यादि स्पष्टं, केवलं यामो-रात्रेर्दिनस्य च चतुर्थभागो यद्यपि प्रसिद्धस्तथाऽपीह त्रिभाग एव विवक्षितः पूर्वरात्रमध्यरात्रापररात्रलक्षणो यमाश्रित्य रात्रिस्त्रियामेत्युच्यते, एवं दिनस्यापि, अथवा चतुर्थभाग एव सः, किन्त्विह चतुर्थो न विवक्षितः, त्रिस्थानकानुरोधादित्येवमपि त्रयो यामा इत्यभिहितम्, एवं 'जाव'त्तिकरणादिदं दृश्यं—'केवलं' बोहिं बुज्झेज्जा मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वएज्जा, केवलं बंभचेरवासमावसेज्जा, एवं संजमेणं संजमेज्जा, संवरेणं संवरेज्जा, आभिणिबोहियनाणं उप्पाडेज्जे'त्यादि । यथा कालविशेषे धर्मप्रतिपत्तिरेवं वयोविशेषेऽपीति तन्निरूपणतस्तत्र धर्मविशेषप्रतिपत्तीराह—'तओ वये'त्यादि स्फुटं, किन्तु प्राणिनां कालकृतावस्था वय उच्यते, तत् त्रिधा-बालमध्यमवृद्धत्वभेदादिति, वयोलक्षणं चेदम्—"आषोडशाद्भवेद्बालो, यावत्क्षीरान्नवर्त्तकः । मध्यमः सप्ततिं यावत्, परतो वृद्ध उच्यते ॥ १ ॥" शेषं प्राग्वत् ॥ उक्तानेव धर्मविशेषांस्त्रिधा बोधिशब्दाभिधेयान् १ बोधिमतो २ बोधिविपक्षभूतं मोहं ३ तद्वतश्च ४ सूत्रचतुष्टयेनाह—

तिविधा बोधी पं० तं०—णाणबोधी दंसणबोधी चरित्तबोधी १ तिविहा बुद्धा पं० तं०—णाणबुद्धा दंसणबुद्धा चरित्तबुद्धा २ एवं मोहे ३ मूढा ४ (सू० १५६) तिविहा पव्वज्जा, पं० तं०—इहलोगपडिबद्धा परलोगपडिबद्धा दुहतोपडिबद्धा, तिविहा पव्वज्जा, पं० तं०—पुरतो पडिबद्धा मग्गतो पडिबद्धा दुहओ पडिबद्धा, तिविहा पव्वज्जा, पं० तं०—तुयावइत्ता पुयावइत्ता बुआवइत्ता, तिविहा पव्वज्जा पं० तं०—उवातपव्वज्जा अक्खातपव्वज्जा संगारपव्वज्जा (सू० १५७)

सुबोधं, किन्तु बोधिः–सम्यग्बोधः, इह च चारित्रं बोधिफलत्वात् बोधिरुच्यते, जीवोपयोगरूपत्वाद्वा, बोधिविशिष्टाः पुरुषास्त्रिधा ज्ञानबुद्धादय इति, 'एवं मोहे मूढ'त्ति बोधिवद्बुद्धवच्च मोहो मूढाश्च त्रिविधा वाच्याः, तथाहि—'तिविहे मोहे पण्णत्ते, तंजहा–नाणमोहे' इत्यादि, 'तिविहा मूढा पन्नत्ता, तंजहा–णाणमूढेइत्यादि ॥ चारित्रबुद्धाः प्रागभिहिताः, ते च प्रव्रज्यायां सत्यामतस्तां भेदतो निरूपयन्नाह—'तिविहे'त्यादि, सूत्रचतुष्टयं सुगमं, केवलं प्रव्रजनं–गमनं पापाच्चरणव्यापारेष्विति प्रव्रज्या, एतच्च चरणयोगगमनं मोक्षगमनमेव, कारणे कार्योपचारात्, तन्दुलान् वर्षति पर्जन्य इत्यादिवदिति, उक्तं च—"पव्वयणं[1] पव्वज्जा पावाओ सुद्धचरणजोगेसु । इय मोक्खं पइ गमणं कारण कज्जोवयाराओ ॥ १ ॥" इति, इहलोकप्रतिबद्धा–ऐहलौकिकभोजनादिकार्यार्थिनां परलोकप्रतिबद्धा–जन्मान्तरकामाद्यर्थिनां द्विधाप्रतिबद्धा–इहलोकपरलोकप्रतिबद्धा सा चोभयार्थिनामिति, पुरतः–अग्रतः प्रतिबद्धा प्रव्रज्यापर्यायभाविषु शिष्यादिष्वाशंसनतः प्रतिबन्धात् मार्गतः–पृष्ठतः स्वजनादिषु स्नेहाच्छेदात् तृतीया द्विधाऽपीति । 'तुयावइत्त'त्ति 'तुद व्यथने' इति वचनात् तोदयित्वा–तोदं कृत्वा व्यथामुत्पाद्य या प्रव्रज्या दीयते मुनिचन्द्रपुत्रस्य सागरचन्द्रेणेव सा तथोच्यते, 'पुयावइत्त'त्ति, 'प्लुङ्गता'विति वचनात् प्लावयित्वा–अन्यत्र नीत्वा आर्यरक्षितवद् या दीयते सा तथेति, 'वुयावइत्ता' संभाष्य गौतमेन कर्षकवदिति । अवपातः–सेवा सद्गुरूणां ततो या सा अवपातप्रव्रज्या, तथा आख्यातेन–धर्मदेशनेन आख्यातस्य वा–प्रव्रजेत्यभिहितस्य गुरुभिर्या साऽऽख्यातप्रव्रज्या फल्गुरक्षितस्येवेति, 'संगा-

---

१ प्रव्रजनं प्रव्रज्या पापाच्छुद्धचरणयोगेषु । एवं मोक्षं प्रति गमनं (प्रव्रज्या) कारणे कार्योपचारात् ॥ १ ॥

र'त्ति सङ्केतस्तस्माद् या सा सङ्गारप्रव्रज्या मेतार्यादीनामिवेति, अथवा यदि त्वं प्रव्रजसि तदा मया प्रव्रजितव्यमित्येवं या सा तथा ॥ उक्तप्रव्रज्यावन्तो निर्ग्रन्था भवन्तीति निर्ग्रन्थस्वरूपं सूत्रद्वयेनाह—

तओ णियंठा णोसंण्णोवउत्ता पं० तं०—पुलाए णियंठे सिणाए। ततो णियंठा सन्नणोसंण्णोवउत्ता पं० तं०—बउसे पडिसेवणाकुसीले कसायकुसीले। २ (सू० १५८) तओ सेहभूमीओ पं० तं०—उक्कोसा मज्झिमा जहन्ना, उक्कोसा छम्मासा, मज्झिमा चउमासा, जहन्ना सत्तराइंदिया। ततो थेरभूमीओ पं० तं०—जाइथेरे सुत्तथेरे परियायथेरे, सट्ठिवासजाए समणे णिग्गंथे जातिथेरे, ठाणंगसमवायधरे णं समणे णिग्गंथे सुयथेरे, वीसवासपरियाए णं समणे णिग्गंथे परियायथेरे (सू० १५९)

'तओ' इत्यादि, निर्गता ग्रन्थात् सबाह्याभ्यन्तरादिति निर्ग्रन्थाः-संयता 'नो' नैव संज्ञायाम्-आहाराद्यभिलापरूपायां पूर्वानुभूतस्मरणानागतचिन्ताद्वारेणोपयुक्ता ये ते नोसंज्ञोपयुक्ताः, तत्र पुलाको-लब्ध्युपजीवनादिना संयमासारताकारको वक्ष्यमाणलक्षणः, निर्ग्रन्थः-उपशान्तमोहः क्षीणमोहो वेति, स्नातको-घातिकर्ममलक्षालनावाप्तशुद्धज्ञानस्वरूपः ॥ तथा त्रय एव संज्ञोपयुक्ता नोसंज्ञोपयुक्ताश्चेति सङ्कीर्णस्वरूपाः, तथास्वरूपत्वात्, तथा चाह—"सन्ननोसन्नोवउत्त"त्ति, संज्ञा च-आहारादिविषया नोसंज्ञा च-तदभावलक्षणा संज्ञानोसंज्ञे तयोरुपयुक्ता इति विग्रहः, पूर्वह्रस्वता प्राकृतत्वादिति, तत्र बकुशः-शरीरोपकरणविभूषादिना शबलचारित्रपटः प्रतिषेवणया मूलगुणादिविषयया, कुत्सितं शीलं यस्य स तथा, एवं कषायकुशील इति ॥ निर्ग्रन्थाश्चारोपितव्रताः केचित् भवन्तीति व्रतारोपणकालविशेषानाह-

'तओ सेहे'त्यादि सुगमं, किन्तु 'सेहे'ति 'पिधू संराद्धा'विति वचनात् सेध्यते–निष्पाद्यते यः स सेधः शिक्षां वाऽधीत इति शैक्षः तस्य भूमयो–महाव्रतारोपणकाललक्षणाः अवस्थापदव्य इति सेधभूमयः शैक्षभूमयो वेति, अयमभिप्रायः–उत्कृष्टतः षड्भिर्मासैरुत्थाप्यते नताननतिक्राम्यते, जघन्यतः सप्तभिरेव रात्रिन्दिवैर्गृहीतशिक्षत्वादिति, उक्तं च—"सेहस्स तिन्नि भूमी जहन्न तह मज्झिमा य उक्कोसा । राइंदिसत्त चउमासिगा य छम्मासिआ चेव ॥ १ ॥" इति, आसु चायं व्यवहारोक्तो विभागः—"पुव्वोवट्ठपुराणे[2] करणजयट्ठा जहन्निया भूमी । उक्कोसा दुम्मेहं पडुच्च अस्सद्दहाणं च ॥ १ ॥ एमेव य मज्झिमगा अणहिज्जंते असद्दहंते य । भावियमेहाविस्सवि, करणजयट्ठा य मज्झिमगा ॥ २ ॥" इति ॥ शैक्षस्य च विपर्यस्तः स्थविरो भवतीति तद्भूमिनिरूपणायाह—"तओ थेरे" इत्यादि कण्ठ्यं, नवरं स्थविरो–वृद्धस्तस्य भूमयः–पदव्यः स्थविरभूमय इति, जातिः–जन्म श्रुतम्–आगमः पर्यायः–प्रव्रज्या तैः स्थविरा–वृद्धा ये ते तथोक्ता इति, इह च भूमिकाभूमिकावतोरभेदादेवमुपन्यासः, अन्यथा भूमिका उद्दिष्टा इति ता एव वाच्याः स्युरिति, एतेषां च त्रयाणां क्रमेणानुकम्पापूजावन्दनानि विधेयानि, यत उक्तं व्यवहारे—"आहारे[3] उवही सेज्जा, संथारे खेत्तसंकमे ।

---

१ शैक्षस्य तिस्रो भूमयो जघन्या तथा मध्यमा चोत्कृष्टा । रात्रिंदिवसप्तकं चतुर्मासिका षाण्मासिका चैव ॥ १ ॥ २ पूर्वोपस्थे पुराणे करणजयार्थं जघन्या भूमिः । उत्कृष्टा दुर्मेधस प्रतीत्याश्रद्दधान च ॥ १ ॥ एवमेव च मध्यमा अनधीयाने चाश्रद्दधाने च । भावितमेधाविनोऽपि करणजयार्थं च मध्यमा ॥ १ ॥ ३ आहारे उपधौ शय्यायां संस्तारे क्षेत्रसंक्रमे ।

किईच्छंदाणुवत्तीहिं, अणुकंपइ थेरगं ॥ १ ॥ उट्ठाणासणदाणाइं, जोगाहारप्पसंसणा । नीयसेज्जाइ निद्देसवत्तित्ते पूयए सुयं ॥ २ ॥ उट्ठाणं वंदणं चेव, गहणं दंडगस्स य । अगुरुणोऽविय णिद्देसे, तईयाए पवत्तए ॥ १ ॥" इति ॥ स्थविरा इति पुरुषप्रकारा उक्ताः, तदधिकारात् पुरुषप्रकारानेवाह—

ततो पुरिसजाया पं० तं०—सुमणे दुम्मणे णोसुमणेणोदुम्मणे १ ततो पुरिसजाया पं० तं०—गंता णामेगे सुमणे भवति, गंता णामेगे दुम्मणे भवति, गंता णामेगे णोसुमणेणोदुम्मणे भवति २, तओ पुरिसजाया पं० तं०—जामीतेगे सुमणे भवति, जामीतेगे दुम्मणे भवति, जामीतेगे णोसुमणेणोदुम्मणे भवति ३, एवं जाइस्सामीतेगे सुमणे भवति ३४, ततो पुरिसजाया पं० तं०—अगंता णामेगे सुमणे भवति ३५, ततो पुरिसजाता पं० तं०—ण जामि एगे सुमणे भवति ३६, ततो पुरिसजाया पं० तं०—ण जाइस्सामि एगे सुमणे भवति, ३७, एवं आगंता णामेगे सुमणे भवति ३८, एमितेगे सु० ३ एस्सामीति एगे सुमणे भवति ३ एवं एएणं अभिलावेणं—'गंता य अगंता(य) १ आगंता खलु तधा अणागंता २। चिट्ठित्तमचिट्ठित्ता ३, णिसितित्ता चेव नो चेव ४ ॥ १ ॥ हंता य अहंता य ५ छिंदित्ता खलु तहा अछिंदित्ता ६ । बूतित्ता अबूतित्ता ७ भासित्ता चेव णो चेव ८ ॥ २ ॥ दच्चा य अदच्चा य ९ भुंजित्ता खलु तधा अभुंजित्ता १० । लंभित्ता अलंभित्ता ११ पिइत्ता चेव नो चेव १२ ॥ ३ ॥ सुतित्ता असुतित्ता १३ जुज्झित्ता खलु तहा अजुज्झित्ता १४ ॥ ज-

१ कृतिच्छन्दोऽनुवृत्तिभिरनुकंपते स्थविरं ॥ १ ॥ उत्थानासनदानयो. योग्याहारशंसनाया । नीचै शय्यादौ निर्देशवर्तित्वे पूज्यते श्रुतं ॥ २ ॥ उत्थान वन्दनं चैव ग्रहणं दण्डकस्य च । अगुरोरपि च निर्देशे तदा प्रवर्त्तते तस्य तृतीयस्य ॥ १ ॥

तित्ता अजयित्ता य १५ पराजिणित्ता य [चेव] नो चेव १६ ॥ ४ ॥ सद्दा १७ रूवा १८ गंधा १९ रसा य २० फासा २१ (२१×६=१२६–१–१२७) तहेव ठाणा य । निस्सीलस्स गरहिता पसत्था पुण सीलवंतस्स ॥ ५ ॥ एवमिक्केक्के तिन्नि उ तिन्नि उ आलावगा भाणियव्वा, सद्दं सुणेत्ता णामेगे सुमणे भवति ३ एवं सुणेमीति ३ सुणिस्सामीति ३, एवं असुणेत्ता णामेगे सुमणे भवति ३ न सुणेमीति ३ ण सुणिस्सामीति ३, एवं रूवाइं गंधाइं रसाइं फासाइं, एक्केक्के छ छ आलावगा भाणियव्वा १२७ आलावगा भवंति (सू० १६०) तओ ठाणा णिस्सीलस्स निव्वयस्स णिग्गुणस्स णिम्मेरस्स णिप्पचक्खाणपोसहोववासस्स गरहिता भवंति तं०—अस्सिं लोगे गरहिते भवइ उववाते गरहिए भवइ आयाती गरहिता भवति, ततो ठाणा सुसीलस्स सुव्वयस्स सगुणस्स सुमेरस्स सपच्चक्खाणपोसहोववासस्स पसत्था भवंति, तं०—अस्सिं लोगे पसत्थे भवति उववाए पसत्थे भवति आजाती पसत्था भवति (सू० १६१)

'तओ पुरिसे'त्यादि, पुरुषजातानि–पुरुषप्रकाराः सुष्ठु मनो यस्यासौ सुमनाः–हर्षवान् रक्त इत्यर्थः, एवं दुर्म्मना–दैन्यादिमान् द्विष्ट इत्यर्थः, नोसुमनानोदुर्म्मनाः–मध्यस्थः, सामायिकवानित्यर्थः । सामान्यतः पुरुषप्रकारा उक्ताः, एतानेव विशेषतो गत्यादिक्रियापेक्षया तओ इत्यादिभिः सूत्रैराह–तत्र 'गत्वा' यात्वा क्वचिद्विहारक्षेत्रादौ नामेति सम्भावनायामेकः कश्चित् सुमना भवति–हृष्यति, तथैवान्यो दुर्म्मनाः–शोचति, अन्यः सम एवेति, अतीतकालसूत्रमिव वर्त्तमानभविष्यत्कालसूत्रे, नवरं 'जामीतेगे' इत्यादिषु इतिशब्दो हेत्वर्थः । 'एवमगंते'त्यादिप्रतिषेधसूत्राणि आगमनसूत्राणि च सुगमानि, 'एवम्' एतेनानन्तरोक्तेनाभिलापेन शेषसूत्राण्यपि वक्तव्यानि । अथोक्तान्यनुक्तानि च सूत्राणि

संगृह्णन् गाथापञ्चकमाह—'गंते'त्यादि, गंता अगंता आगन्तेत्युक्तम्, अणागंतत्ति–अणागंता नामेगे सुमणे भवइ, अणागंता नामेगे दुम्मणे भवइ, अणागंता नामेगे नोसुमणेनोदुम्मणे भवइ ३, एवं न आगच्छामीति ३, एवं न आगमिस्सामीति ३, 'चिट्ठित्त'त्ति स्थित्वा उर्द्धस्थानेन सुमना दुर्म्मना अनुभयं च भवति, एवं—'चिट्ठामीति, चिट्ठिस्सामीति अचिट्ठित्ता' इहापि कालतः सूत्रत्रयम्, एवं सर्वत्र नवरं 'निपद्य' उपविश्य नो चेवत्ति–अनिपद्य–अनुपविश्य ३, हत्वा–विनाश्य किञ्चित् ३, अहत्वा–अविनाश्य ३, छित्त्वा–द्विधा कृत्वा ३, अच्छित्त्वा–प्रतीतं ३, 'बुइत्त'त्ति उक्त्वा–भणित्वा पदवाक्यादिकं ३, 'अबुइत्त'त्ति अनुक्त्वा ३, 'भासित्ते'ति भाषित्वा संभाष्य कञ्चन सम्भाषणीयं ३, 'नो चेव'त्ति अभासित्ता असंभाष्य कञ्चन ३, 'दच्च'त्ति दत्त्वा ३ अदत्त्वा ३ भुक्त्वा ३ अभुक्त्वा ३ लब्ध्वा ३ अलब्ध्वा ३ पीत्वा ३ 'नो चेव'त्ति अपीत्वा ३ सुप्त्वा ३ असुप्त्वा ३ युद्ध्वा ३ अयुद्ध्वा ३ 'जइत्त'त्ति जित्वा परं ३ अजित्त्वा परमेव ३ 'पराजिणित्ता' भृशं जित्वा ३ परिभङ्गं वा प्राप्य सुमना भवति, वर्द्धनकभाविमहावित्तव्ययविनिर्मुक्तत्वात्, पराजितान्–प्रतिवादिनः, सम्भावितानर्थविनिर्मुक्तत्वाद्वा, 'नो चेव'त्ति अपराजित्य ३। सद्देत्यादि गाथा सूत्रत एव बोद्धव्या, प्रपञ्चितत्वात् तत्रैवास्या इति। 'एवमिक्के'इत्यादि, 'एव'मिति गत्वादिसूत्रोक्तक्रमेण एकैकस्मिन् शब्दादौ विषये विधिप्रतिषेधाभ्यां प्रत्येकं त्रयस्त्रय आलापकाः–सूत्राणि कालविशेषाश्रयाः सुमनाः दुर्म्मना नोसुमनानोदुर्म्मना इत्येतत्पदत्रयवन्तो भणितव्याः, एतदेव दर्शयन्नाह—'सद्द'मित्यादि, भावितार्थम्, 'एवं रूवाइं गंधाइं' इत्यादि, यथा शब्दे विधिनिषेधाभ्यां त्रयस्त्रय आलापका भणिता एवं 'रूवाइं पासित्ते'त्यादयः त्रयस्त्रय एव

दर्शनीयाः, एवञ्च यद्भवति तदाह—'एक्के'इत्यादि, एकैकस्मिन् विषये षडालापका भणितव्या भवन्तीति, तत्र शब्दे दर्शिता एव, रूपादिषु पुनरेवं—रूपाणि दृष्ट्वा सुमना दुर्म्मना अनुभयं १ एवं पश्यामीति २ एवं द्रक्ष्यामीति ३ एवं अदृष्ट्वा ४ न पश्यामीति ५ न द्रक्ष्यामीति ६ षट्, एवं गन्धान् घ्रात्वा ६ रसानास्वाद्य ६ स्पर्शान् स्पृष्ट्वेति ६ । 'तहेव ठाणा य'त्ति यत्सङ्ग्रहगाथायामुक्तं तद् भावयन्नाह—'तओ ठाणा'इत्यादि, त्रीणि स्थानानि निःशीलस्य—सामान्येन शुभस्वभाववर्जितस्य विशेषतः पुनः निर्व्रतस्य—प्राणातिपाताद्यनिवृत्तस्य निर्गुणस्योत्तरगुणापेक्षया निर्म्मर्यादस्य लोककुलाद्यपेक्षया निष्प्रत्याख्यानपौषधोपवासस्य—पौरुष्यादिनियमपर्वोपवासरहितस्य गर्हितानि—जुगुप्सितानि भवन्ति, तद्यथा—'अस्सिं'ति विभक्तिपरिणामादयं लोकः—इदं जन्म गर्हितो भवति, पापप्रवृत्त्या विद्वज्जनजुगुप्सितत्वात्, तथा उपपातः—अकामनिर्जरादिजनितः किल्बिषिकादिदेवभवो नारकभवो वा, 'उपपातो देवनारकाणा'मिति (नारकदेवानामुपपातः तत्त्वा० अ० २ सू० ३५) वचनात्, स गर्हितो भवति किल्बिषिकाभियोग्यादिरूपतयेति, आजातिः—तस्माच्च्युतस्योद्वृत्तस्य वा कुमानुषत्वतिर्यक्त्वरूपा गर्हिता, कुमानुषादित्वादेवेति । उक्तविपर्ययमाह—'तओ' इत्यादि, निगदसिद्धम् ॥ एतानि च गर्हितप्रशस्तस्थानानि संसारिणामेव भवन्तीति संसारिजीवनिरूपणायाह—

तिविधा संसारसमावन्नगा जीवा पं० तं०—इत्थी पुरिसा नपुंसगा, तिविहा सव्वजीवा पं० तं०—सम्मदिट्ठी मिच्छादिट्ठी सम्मामिच्छदिट्ठी य, अहवा तिविहा सव्वजीवा पं० तं०—पज्जत्तगा अपज्जत्तगा णोपज्जत्तगाणोऽपज्जत्तगा । एवं—
सम्मदिट्ठिपरित्तापज्जत्तग सुहुमसन्निभविया य (सू० १६२)

'तिविहे'त्यादि सूत्रसिद्धं ॥ जीवाधिकारात् सर्वजीवांस्त्रिस्थानकावतारेण षड्भिः सूत्रैराह—'तिविहे'त्यादि, सुबोधं, नवरं 'नोपज्जत्त'त्ति नोपर्याप्तकानोअपर्याप्तकाः—सिद्धाः, 'एव'मिति पूर्वक्रमेण सम्मद्दिट्ठीत्यादिगाथार्द्धमुक्तानुक्तसूत्रसङ्ग्रहार्थमिति । 'तिविहा सव्वजीवा पं० तं०—परित्ता १ अपरित्ता २ नोपरित्तानोअपरित्ता ३' तत्र परीत्ताः—प्रत्येकशरीराः अपरीत्ताः—साधारणशरीराः, परीत्तशब्दस्य छन्दोऽर्थे व्यत्यय इति, 'सुहुम'त्ति तिविहा सव्वजीवा पं० तं०—सुहुमा बायरा नोसुहुमानोबायरा, एवं संज्ञिनो भव्याश्च भावनीयाः, सर्वत्र च तृतीयपदे सिद्धा वाच्या इति ॥ सर्व एव चैते लोके व्यवस्थिता इति लोकस्थितिनिरूपणायाह—

तिविधा लोगठिती पं० तं०—आगासपइट्ठिए वाते वातपतिट्ठिए उदही उदहिपतिट्ठिया पुढवी, तओ दिसाओ पं० तं०—उड्ढा अहा तिरिया १, तिहिं दिसाहिं जीवाणं गती पवत्तति, उड्ढाए अहाते तिरियाते २, एवं आगती ३ वक्कंती ४ आहारे ५ वुड्ढी ६ णिवुड्ढी ७ गतिपरियाते ८ समुग्घाते ९ कालसंजोगे १० दंसणाभिगमे ११, णाणाभिगमे १२, जीवाभिगमे १३, तिहिं दिसाहिं जीवाणं अजीवाभिगमे पं० तं०—उड्ढाते अहाते तिरियाते १४, एवं पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं, एवं मणुस्साणवि (सू० १६३)

'तिविहे'त्यादि कण्ठ्यं, किन्तु लोकस्थितिः—लोकव्यवस्था आकाशं—व्योम तत्र प्रतिष्ठितो—व्यवस्थित आकाशप्रतिष्ठितो वातो—घनवाततनुवातलक्षणः सर्वद्रव्याणामाकाशप्रतिष्ठितत्वात् उदधिः—घनोदधिः पृथिवी—तमस्तमःप्रभादिकेति ॥ उक्तस्थितिके च लोके जीवानां दिशोऽधिकृत्य गत्यादि भवतीति दिग्निरूपणपूर्वकं तासु गत्यादि निरूपयन् 'तओ दिसे'त्यादि सूत्राणि चतुर्दशाह—सुगमानि च, नवरं दिश्यते—व्यपदिश्यते पूर्वादितया वस्त्वनयेति दिक्, सा च नामादिभेदेन सप्तधा,

आह च—"[1]नामं १ ठवणा २ दविए ३ खेत्तदिसा ४ तावखेत्त ५ पन्नवए ६ । सत्तमिया भावदिसा ७ सा होअट्ठारसविहा उ ॥ १ ॥" तत्र द्रव्यस्य–पुद्गलस्कन्धादेर्दिक् द्रव्यदिक्, क्षेत्रस्य–आकाशस्य दिक् क्षेत्रदिक्, सा चैवं—"[2]अट्ठपएसो रुयगो तिरियंलोयस्स मज्झयारंमि। एस पभवो दिसाणं एसेव भवे अणुदिसाणं ॥ १ ॥" तत्र पूर्वाद्या महादिशश्चतस्रोऽपि द्विप्रदेशादिका द्व्युत्तराः, अनुदिशस्तु एकप्रदेशा अनुत्तराः, ऊर्ध्वाधोदिशौ तु चतुरादी अनुत्तरे, यतोऽवाचि—"[3]दुपएसादि दुरुत्तर ४ एगपएसा अणुत्तरा चेव। चउरो ४ चउरो य दिसा चउरादि अणुत्तरा दुन्नि २ ॥१॥ [4]सगडुद्धिसंठिआओ महादिसाओ हवंति चत्तारि। मुत्तावलीउ चउरो दो चेव य हुंति रुयगनिभा ॥ २ ॥" नामानि चासाम्—"[5]इंदे १ ग्गेयी २ जम्मा य ३ नेरई ४ वारुणी य ५ वायव्वा ६ । सोमा ७ ईसाणावि य ८ विमला य ९ तमा १० य बोद्धव्वा ॥ १ ॥" तापः–सविता तदुपलक्षिता क्षेत्रदिक् तापक्षेत्रदिक्, सा च अनियता, यत उक्तम्—"[6]जेसिं जत्तो सूरो उदेइ तेसिं तई हवइ पुव्वा । तावक्खेत्तदिसाओ पयाहिणं सेसियाओ सिं ॥ १ ॥" तथा प्रज्ञापकस्य–आचार्यादेर्दिक् प्रज्ञापकदिक्, सा चैवम्—"[7]पन्नवओ जयभिमुहो सा पुव्वा सेसिया पयाहिणओ । तस्सेवऽणुगंतव्वा अग्गेयाई दिसा नियमा ॥ १ ॥" भावदिक्

१ नाम स्थापना द्रव्यक्षेत्रदिशः तापक्षेत्रप्रज्ञापकाः । सप्तमीका भावदिक् सा भवत्यष्टादशविधा एव ॥१॥ २ अष्टप्रदेशो रुचको मध्ये तिर्यग्लोकस्य एष प्रभवो दिशामेष एवानुदिशामपि ॥ १ ॥ ३ द्व्युत्तरा द्विप्रदेशादिका अनुत्तरैकप्रदेशा चैव । चतस्रश्चतस्रश्च दिशः चतुरादी अनुत्तरे द्वे ॥ १ ॥ ४ शकटोर्द्धिसंस्थिता महादिशो भवंति चतस्रः । मुक्तावलीव चतस्रो द्वे एव च भवतो रुचकनिभे ॥ १ ॥ ५ ऐन्द्री आग्नेयी यमा च नैर्ऋतिर्वारुणी च वायव्या । सोमा ईशानी अपि च विमला च तमा च बोद्धव्या ॥ १ ॥ ६ येषां यतः सूर्य उदयते तेषां सा भवति पूर्वा । तापक्षेत्रदिक् प्रदक्षिणं शेषा अस्याः ॥ १ ॥ ७ प्रज्ञापको यदभिमुखस्तिष्ठति सा पूर्वा प्रदक्षिणतः शेषाः । तस्या एवानुगंतव्या आग्नेय्याद्या दिशो नियमात् ॥ १ ॥

चाष्टादशविधा—" पुंढवि१जल२जलण३वाया४मूला५खंध६ग्ग७पोरवीया य ८ । वि९ति१०चउ११पंचिंदियतिरिय १२ नारगा १३ देवसंघाया १४ ॥ १ ॥ संमुच्छिम १५ कम्मा १६ कम्मभूमगनरा १७ तहंतरद्दीवा १८ । भावदिसा दिस्सइ जं संसारी नियथमेयाहिं ॥ २ ॥" इति, इह च क्षेत्रतापप्रज्ञापकदिग्भिरेवाधिकारः, तत्र च तिर्यग्ग्रहणेन पूर्वाद्याश्चतस्र एव दिशो गृह्यन्ते, विदिक्षु जीवानामनुश्रेणिगामितया वक्ष्यमाणगत्यागतिव्युत्क्रान्तीनामयुज्यमानत्वात्, शेषपदेषु च विदिशामविवक्षितत्वात्, यतोऽत्रैव वक्ष्यति,—" छहिं दिसाहिं जीवाणं गई पवत्तई'त्यादि, तथा ग्रन्थान्तरेऽप्याहारमाश्रित्योक्तम्—"निव्वाघाएण नियमा छद्दिसिंति" तत्र 'तिहिं दिसाहिं'ति सप्तमी तृतीया पञ्चमी वा यथायोगं व्याख्येयेति, गतिः—प्रज्ञापकस्थानापेक्षया मृत्वाऽन्यत्र गमनम्, 'एव'मिति पूर्वोक्ताभिलापसूचनार्थः, आगतिः—प्रज्ञापकप्रत्यासन्नस्थाने आगमनमिति, व्युत्क्रान्तिः—उत्पत्तिः, आहारः प्रतीतः, वृद्धिः—शरीरस्य वर्द्धनं, निवृद्धिः—शरीरस्यैव हानिः, गतिपर्यायश्चलनं जीवत एव, समुद्घातो—वेदनादिलक्षणः, कालसंयोगो—वर्त्तनादिकाललक्षणानुभूतिः मरणयोगो वा, दर्शनेन—अवध्यादिना प्रत्यक्षप्रमाणभूतेनाभिगमो—बोधो दर्शनाभिगमः, एवं ज्ञानाभिगमः, जीवानां ज्ञेयानां अवध्यादिनैवाभिगमो जीवाभिगम इति । 'तिहिं दिसाहिं जीवाणं अजीवाभिगमे पन्नत्ते, तं०—उड्डाए ३' एवं सर्वत्राभिलपनीयमिति दर्शनार्थं परिपूर्णान्त्यसूत्राभिधानमिति । एतान्यपि जीवाभिगमान्तानि सामान्यजीवसूत्राणि

१ पृथ्वीजलज्वलनवाता मूलस्कंधाग्रपर्वबीजाश्च । द्वित्रिचतुःपंचेंद्रियतिर्यग्नारका देवसंघाताः ॥ १ ॥ संमूर्च्छिमकर्माकर्मभूमिगनरास्तथान्तरद्वीपगाः भावदिशो व्यपदिश्यते यत्संसारी नियतमेताभिः ॥ १ ॥

चतुर्विंशतिदण्डकचिन्तायां तु नारकादिपदेषु दिक्त्रये गत्यादीना त्रयोदशानामपि पदाना सामस्त्येनासम्भवात् पञ्चेन्द्रियतिर्यक्षु मनुष्येषु च तत्सम्भवात् तदतिदेशमाह—'एव'मित्यादि, यथा सामान्यसूत्रेषु गत्यादीनि त्रयोदश पदानि दिक्त्रये अभिहितान्येवं पञ्चेन्द्रियतिर्यङ्मनुष्येष्विति भावः, एवं चैतानि षड्विंशतिः सूत्राणि भवन्तीति ॥ अथैषां नारकादिषु कथमसम्भव इति?, उच्यते, नारकादीनां द्वाविंशतेर्जीवविशेषाणां नारकदेवेषूत्पादाभावादूर्ध्वाधोदिशोर्विवक्षया गत्यागत्योरभावः, तथा दर्शनज्ञानजीवाजीवाभिगमा गुणप्रत्यया अवध्यादिप्रत्यक्षरूपा दिक्त्रये न सन्त्येव, भवप्रत्ययावधिपक्षे तु नारकज्योतिष्कास्तिर्यगवधयो भवनपतिव्यन्तरा ऊर्ध्वावधयः वैमानिका अधोऽवधय एकेन्द्रियविकलेन्द्रियाणां त्ववधिर्नास्त्येवेति । यथोक्तानि च गत्यादिपदानि त्रसानामेव सम्भवन्तीति सम्बन्धात्त्रसान्निरूपयन्नाह—

तिविहा तसा पं० तं०—तेउकाइया वाउकाइया उराला तसा पाणा, तिविधा थावरा, पं० तं०—पुढविकाइया आउकाइया वणस्सइकाइया (सू० १६४)

'तिविहे'त्यादि स्पष्टं, किन्तु त्रस्यन्तीति त्रसाः—चलनधर्म्माणः, तत्र तेजोवायवो गतियोगात् त्रसाः, उदाराः—स्थूलाः 'त्रसा' इति त्रसनामकर्मोदयवर्त्तित्वात्, 'प्राणा' इति व्यक्तोच्छ्वासादिप्राणयोगात् द्वीन्द्रियादयस्तेऽपि गतियोगादेव त्रसा इति । उक्तास्त्रसाः, तद्विपर्ययमाह—'तिविहे'त्यादि, स्थानशीलत्वात् स्थावरनामकर्मोदयाच्च स्थावराः, शेषं व्यक्तमेवेति । इह च पृथिव्यादयः प्रायोऽङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रावगाहनत्वात् अच्छेद्यादिस्वभावा व्यवहारतो भवन्तीति तत्प्रस्तावान्निश्चयाच्छेद्यादीनष्टभिः सूत्रैराह—

ततो अच्छेज्जा पं० तं०—समये पदेसे परमाणू १, एवमभेज्जा २ अडज्झा ३ अगिज्झा ४ अणड्ढा ५ अमज्झा ६ अपएसा ७ ततो अविभातिमा पं० तं०—समते पएसे परमाणू ८ (सू० १६५) अज्जोति समणे भगवं महावीरे गोतमादी समणे णिग्गंथे आमंतेत्तां एवं वयासी—किंभया पाणा? समणाउसो!, गोयमाती समणा णिग्गंथा समणं भगवं महावीरं उवसंकमंति उवसंकमित्ता वंदंति नमंसंति वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी—णो खलु वयं देवाणुप्पिया! एयमट्ठं जाणामो वा पासामो वा, तं जदि णं देवाणुप्पिया एयमट्ठं णो गिलायंति परिकहित्तते तमिच्छामो णं देवाणुप्पियाणं अंतिए एयमट्ठं जाणित्तए, अज्जोत्ति समणे भगवं महावीरे गोयमाती समणे निग्गंथे आमंतेत्ता एवं वयासी—दुक्खभया पाणा समणाउसो!, से णं भंते! दुक्खे केण कडे?, जीवेणं कडे पमादेण २, से णं भंते! दुक्खे कहं वेइज्जति?, अप्पमाएणं ३ (सू० १६६)

'तओ अच्छेज्जे'त्यादि, छेत्तुमशक्या बुद्ध्या क्षुरिकादिशस्त्रेण वेत्यच्छेद्याः, छेद्यत्वे समयादित्वायोगादिति, समयः—कालविशेषः प्रदेशो—धर्म्माधर्म्माकाशजीवपुद्गलानां निरवयवोऽंशः परमाणुः—अस्कन्धः पुद्गल इति, उक्तं च—"सत्थेण सुतिक्खेणवि छेत्तुं भेत्तुं च जं किर न सक्का। तं परमाणुं सिद्धा वयंति आइं पमाणाणं ॥ १ ॥"ति, 'एव'मिति पूर्वसूत्राभिलापसूचनार्थ इति, अभेद्याः सूच्यादिना अदाह्या अग्निक्षारादिना अग्राह्या हस्तादिना न विद्यतेऽर्द्धं येषामित्यनर्द्धा विभागद्वयाभावात्, अमध्या विभागत्रयाभावात्, अत एवाह—'अप्रदेशा' निरवयवाः, अत एवाविभाज्या—विभक्तुमश-

१ सुतीक्ष्णेनापि शस्त्रेण छेत्तुं भेत्तु च यः किल न शक्यते तं वदन्ति परमाणुं ज्ञानसिद्धाः प्रमाणानामादिं ॥ १ ॥

क्याः, अथवा विभागेन निर्वृत्ता विभागिमास्तन्निषेधादविभागिमाः । एते च पूर्वतरसूत्रोक्ताः त्रसस्थावराख्याः प्राणिनो दुःखभीरव इत्येतत् संविधानकद्वारेणाह–'अज्जो' इत्यादि, सुगमं, केवलम् 'अज्जोत्ति'त्ति आरात् पापकर्मभ्यो याता आर्यास्तदामन्त्रणं हे आर्या! 'इतिः' एवमभिलापेनामन्त्र्येतिसम्बन्धः, श्रमणो भगवान् महावीर : गौतमादीन् श्रमणान् निर्ग्रन्थानेवं–वक्ष्यमाणन्यायेनावादीदिति, कस्माद् भयं येषां ते किंभयाः, कुतो बिभ्यतीत्यर्थः, 'प्राणाः' प्राणिनः 'समणाउसो'त्ति हे श्रमणाः! हे आयुष्मन्त इति गौतमादीनामेवामन्त्रणमिति, अयं च भगवतः प्रश्नः शिष्याणां व्युत्पादनार्थ एव, अनेन चापृच्छतोऽपि शिष्यस्य हिताय तत्त्वमाख्येयमिति ज्ञापयति, उच्यते च—"[1]कत्थइ पुच्छइ सीसो कहिंचऽपुट्ठा वयंति आयरिया । सीसाणं तु हियट्ठा विउलतरागं तु पुच्छाए ॥ १ ॥" इति, ततश्च 'उवसंकमंति'त्ति उपसङ्क्रामन्ति–उपसङ्गच्छन्ति तस्य समीपवर्त्तिनो भवन्ति, इह च तत्कालापेक्षया क्रियाया वर्त्तमानत्वमिति वर्त्तमाननिर्देशो न दुष्टः, उपसङ्क्रम्य वन्दन्ते स्तुत्या नमस्यन्ति प्रणामतः, 'एवम्' अनेन प्रकारेण 'वयासि'त्ति छान्दसत्वात् बहुवचनार्थे एकवचनमिति अवादिषुः–उक्तवन्तो नो जानीमो विशेषतः नो पश्यामः सामान्यतो, वाशब्दौ विकल्पार्थौ, 'तदि'ति तस्मादेतमर्थं–किंभयाः प्राणा इत्येवंलक्षणं, 'नो गिलायंति'त्ति न ग्लायन्ति–न श्राम्यन्ति परिकथयितुं परिकथनेन 'तं'ति ततः, 'दुक्खभय'त्ति दुःखात्–मरणादिरूपात् भयमेषामिति दुःखभयाः, 'से णं'ति तद् दुःखं 'जीवेणं कडे'त्ति दुःखकारणकर्मकरणात् जीवेन कृतमित्युच्यते, कथमित्याह—'पमाएणं'ति प्रमादेनाज्ञानादिना

१ क्वचित्पृच्छति शिष्य क्वचिच्चापृष्टा वदन्त्याचार्याः । शिष्याणा हितायैव विपुलतरं तु पृच्छाया ॥ १ ॥

वन्धहेतुना करणभूतेनेति, उक्तं च—“पमाओ य मुणिंदेहिं, भणिओ अट्ठभेयओ । अन्नाणं संसओ चेव, मिच्छाणाणं तहेव य ॥ १ ॥ रागो दोसो मइब्भंसो, धम्मंमि य अणायरो । जोगाणं दुप्पणीहाणं, अट्ठहा वज्जियव्वओ ॥ २ ॥” इति । तच्च वेद्यते-क्षिप्यते अप्रमादेन, वन्धहेतुप्रतिपक्षभूतत्वादिति । अस्य च सूत्रस्य दुःखभया पाणा १ जीवेणं कडे दुक्खे पमाएणं २ अपमाएणं वेइज्जई ३ त्येवंरूपप्रश्नोत्तरत्रयोपेतत्वात् त्रिस्थानकावतारो द्रष्टव्य इति ॥ जीवेन कृतं दुःखमित्युक्तमधुना परमतं निरस्यैतदेव समर्थयन्नाह—

अन्नउत्थिता णं भंते! एवं आतिक्खंति एवं भासंति एवं पन्नवेंति एवं परूवंति कहन्नं समणाणं निग्गंथाणं किरिया कज्जति ?, तत्थ जा सा कडा कज्जइ नो तं पुच्छंति, तत्थ जा सा कडा नो कज्जति, नो तं पुच्छंति, तत्थ जा सा अकडा नो कज्जति नो तं पुच्छंति, तत्थ जा सा अकडा कज्जति तं पुच्छंति, से एवं वत्तव्वं सिता ?—अकिच्चं दुक्खं अफुसं दुक्खं अकज्जमाणकडं दुक्खं अकट्टु अकट्टु पाणा भूया जीवा सत्ता वेयणं वेदेंतित्ति वत्तव्वं, जे ते एवमाहंसु मिच्छा ते एवमाहंसु, अहं पुण एवमाइक्खामि एवं भासामि एवं पन्नवेमि एवं परूवेमि—किच्चं दुक्खं फुसं दुक्खं कज्जमाणकडं दुक्खं कट्टु २ पाणा भूया जीवा सत्ता वेयणं वेयंतित्ति वत्तव्वं सिया (सू० १६७) तइयठाणस्स वीओ उद्देसओ समत्तो ॥

‘अन्नउत्थी’त्यादि प्रायः स्पष्टं, किन्तु अन्ययूथिकाः—अन्यतीर्थिका इह तापसा विभङ्गज्ञानवन्तः, ‘एवं’ वक्ष्य-

---

१ प्रमादश्च मुनीन्द्रैर्भणितोऽष्टभेदः । अज्ञानं संशयश्चैव, मिथ्याज्ञानं तथैव च ।रागो द्वेषो मतिभ्रंशो धर्मे चानादरः योगानां दुष्प्रणिधानं अष्टधा वर्जयितव्यः ॥१॥

माणप्रकारमाख्यान्ति सामान्यतो भापन्ते विशेपतः क्रमेणैतदेव प्रज्ञापयन्ति प्ररूपयन्तीति पर्यायरूपपदद्वयेन उक्तमिति, अथवा आख्यान्ति ईषद् भापन्ते व्यक्तवाचा प्रज्ञापयन्ति उपपत्तिभिर्बोधयन्ति प्ररूपयन्ति प्रभेदादिकथनत इति, किं तदित्याह—'कथं' केन प्रकारेण 'श्रमणानां' निर्ग्रन्थानां मते इति शेपः क्रियते इति क्रिया—कर्म सा 'क्रियते' भवति दुःखायेति विवक्षयेति प्रश्नः, इह तु चत्वारो भङ्गाः, तद्यथा—कृता क्रियते—विहितं सत्कर्म दुःखाय भवतीत्यर्थः १, एवं कृता न क्रियते २ अकृता क्रियते ३ अकृता न क्रियते ४ इति, एतेष्वनेन प्रश्नेन यो भङ्गः प्रष्टुमिष्टस्तं शेपभङ्गनिराकरणपूर्वकमभिधातुमाह— 'तत्थ'त्ति तेपु चतुर्पु भङ्गकेपु मध्ये प्रथमं द्वितीयं चतुर्थं च न पृच्छन्ति, एतत्रयस्यात्यन्तं रुचेरविषयतया तत्प्रश्नस्याप्यप्रवृत्तेरिति, तथाहि—'याऽसौ कृता क्रियते' यत्तत्कर्म कृतं सद्भवति नो तत्ते पृच्छन्ति, पूर्वकालकृतत्वस्याप्रत्यक्षतया असत्त्वेन निर्ग्रन्थमतत्वेन चासंमतत्वादिति, 'तत्र याऽसौ कृता नो क्रियते' इति तेषु—भङ्गकेषु मध्ये यत्तत्कर्म कृतं न भवति नो तत्पृच्छन्ति, अत्यन्तविरोधेनासम्भवात्, तथाहि—कृतं चेत् कर्म्म कथं न भवतीत्युच्यते?, न भवति चेत् कथं कृतं तदिति, कृतस्य कर्मणोऽभवनाभावात्, 'तत्र' तेषु 'याऽसावकृता' यत्तदकृतं कर्म्म 'नो क्रियते' न भवति नो तां पृच्छन्ति, अकृतस्यासतश्च कर्म्मणः खरविपाणकल्पत्वादिति, अमुमेव च भङ्गकत्रयनिषेधमाश्रित्यास्य सूत्रस्य त्रिस्थानकावतार इति सम्भाव्यते, तृतीयभङ्गकस्तु तत्संमत इति तं पृच्छन्ति, अत एवाह—तत्र 'याऽसावकृता क्रियते' यत्तदकृतं—पूर्वमविहितं कर्म्म भवति—दुःखाय सम्पद्यते तां पृच्छन्ति, पूर्वकालकृतत्वस्याप्रत्यक्षतया असत्त्वेन दुःखानुभूतेश्च प्रत्यक्षतया सत्त्वेनाकृतकर्मभवनपक्षस्य सम्मतत्वादिति, पृच्छतां चायमभिप्रायो—यदि निर्ग्रन्था अपि

अकृतमेव कर्म्म दुःखाय देहिनां भवतीति प्रतिपद्यन्ते ततः सुष्ठु–शोभनं अस्मत्समानबोधत्वादिति शेषानपृच्छन्तः तृतीयमेव पृच्छन्तीति भावः, 'से'त्ति अथ तेषामकृतकर्म्माभ्युपगमवतामेवं–वक्ष्यमाणप्रकारं वक्तव्यम्–उल्लापः स्यात्, त एव वा एवमाख्यान्ति परान् प्रति, यदुत–अथैवं वक्तव्यं–प्ररूपणीयं तत्त्ववादिनां स्यात्–भवेद्, अकृते सति कर्म्मणि दुःखभावात् अकृत्यम्–अकरणीयमबन्धनीयम्–अप्राप्तव्यमनागते काले जीवानामित्यर्थः, किं?—'दुक्खं' दुःखहेतुत्वात् कर्म, 'अफुस्सं'ति अस्पृश्यं कर्म अकृतत्वादेव, तथा क्रियमाणं च–वर्त्तमानकाले बध्यमानं कृतं चातीतकाले बद्धं क्रियमाणकृतं द्वन्द्वैकत्वं कर्म्मधारयो वा न क्रियमाणकृतमक्रियमाणकृतं, किं तत्?–दुःखं–कर्म्म 'अकिच्चं दुक्ख'मित्यादिपदत्रयं, 'तत्थ जा सा अकडा कज्जइ तं पुच्छं'त्यन्यतीर्थिकमताश्रितं कालत्रयालम्बनमाश्रित्य त्रिस्थानकावतारोऽस्य द्रष्टव्यः, किमुक्तं भवतीत्याह–अकृत्वा अकृत्वा कर्म्म प्राणा–द्वीन्द्रियादयः भूताः–तरवो जीवाः–पञ्चेन्द्रियाः सत्त्वाः–पृथिव्यादयो, यथोक्तम्—"प्राणा द्वित्रिचतुः प्रोक्ता, भूतास्तु तरवः स्मृताः । जीवाः पञ्चेन्द्रिया ज्ञेयाः, शेषाः सत्त्वाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १ ॥" इति, वेदना–पीडां वेदयन्तीति वक्तव्यमित्ययं तेषामुल्लापः, एतद्वा ते अज्ञानोपहतबुद्धयो भाषन्ते परान् प्रति, यदुत–एवं वक्तव्यं स्यादिति प्रक्रमः ॥ एवमन्यतीर्थिकमतमुपदर्श्य निराकुर्वन्नाह—'जे ते' इत्यादि, य एते अन्यतीर्थिका एवम्–उक्तप्रकारमाहंसुत्ति–उक्तवन्तः 'मिच्छा' असम्यक् ते अन्यतीर्थिका एवमुक्तवन्तः, 'आहंसु'त्ति उक्तवन्तः, अकृतायाः क्रियात्वानुपपत्तेः, क्रियत इति हि क्रिया, यस्यास्तु कथञ्चनापि करणं नास्ति सा कथं क्रियेति, अकृतकर्मानुभवने हि बद्धमुक्तसुखितदुःखितादिनियतव्यवहाराभावप्रसङ्ग इति, स्वमतमाविष्कुर्वन्नाह–'अहं'मि-

त्यादि 'अहं'ति अहमेव नान्यतीर्थिकाः, पुनःशब्दो विशेषणार्थः स च पूर्ववाक्यादुत्तरवाक्यार्थस्य विलक्षणतामाह, 'एवमाइक्खामी'त्यादि पूर्ववत्, कृत्यं—करणीयमनागतकाले दुःखं, तद्धेतुकत्वात् कर्म्म, स्पृश्यं—स्पृष्टलक्षणवन्धावस्थायोग्यं क्रियमाणं वर्त्तमानकाले कृतमतीते, अकरणं नास्ति कर्म्मणः कथञ्चनापीति भावः, स्वमतसर्वस्वमाह—कृत्वा कृत्वा कर्म्मेति गम्यते, प्राणादयो वेदनां—कर्म्मकृतशुभाशुभानुभूतिं वेदयन्ति—अनुभवन्तीति वक्तव्यं स्यात् सम्यग्वादिनामिति। त्रिस्थानकस्य द्वितीय उद्देशको विवरणतः समाप्तः ॥

उक्तो द्वितीयोद्देशकः, साम्प्रतं तृतीय आरभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः—इहानन्तरोद्देशके विचित्रा जीवधर्म्माः प्ररूपिताः इहापि त एव प्ररूप्यन्त इत्यनेन सम्बन्धेनायातस्यास्योद्देशकस्यादिसूत्रत्रयम्—

तिहिं ठाणेहिं मायी मायं कट्टु णो आलोतेज्जा णो पडिक्कमेज्जा णो णिंदिज्जा णो गरहिज्जा णो विउट्टेज्जा णो विसोहेज्जा णो अकरणाते अब्भुट्ठेज्जा णो अहारिहं पायच्छित्तं तवोकम्मं पडिवज्जेज्जा, तं०—अकरिंसु वाऽहं करेमि वाऽहं करिस्सामि वाऽहं १। तिहिं ठाणेहिं मायी मायं कट्टु णो आलोतेज्जा णो पडिक्कमिज्जा जाव णो पडिवज्जेज्जा अकित्ती वा मे सिता अवण्णे वा मे सिया अविणते वा मे सिता २। तिहिं ठाणेहिं मायी मायं कट्टु णो आलोएज्जा जाव नो पडिवज्जेज्जा तं०—कित्ती वा मे परिहातिस्सति जसो वा मे परिहातिस्सति पूयासकारे वा मे परिहातिस्सति ३। तिहिं ठाणेहिं मायी मायं कट्टु आलोएज्जा पडिक्कमेज्जा जाव पडिवज्जेज्जा तं०—मायिस्स णं अस्सिं लोगे गरहिते भवति उववाए गरहिए भवति आयाती गरहिया भवति ४। तिहिं ठाणेहिं मायी मायं कट्टु आलोएज्जा जाव पडिवज्जेज्जा तं०—अमायिस्स णं

अस्सिं लोगे पसत्थे भवति उववाते पसत्थे भवइ आयाई पसत्था भवति ५ । तिहिं ठाणेहिं मायी मायं कट्टु आलोएज्जा जाव पडिवज्जेज्जा, तं०—णाणट्ठताते दंसणट्ठयाते चरित्तट्ठयाते ६ । (सू० १६८)

'तिहिं ठाणेही'त्यादि, अस्य च पूर्वसूत्रेण सहायं सम्बन्धः—पूर्वसूत्रे मिथ्यादर्शनवतामसमञ्जसतोक्ता, इह तु कषायवतां तामाहेत्येवंसम्बन्धस्यास्य व्याख्या—'मायी' मायावान् 'मायां' मायाविषयं गोपनीयं प्रच्छन्नमकार्यं कृत्वा नो आलोचयेत् मायामेवेति, शेषं सुगमं, नवरं आलोचनं—गुरुनिवेदनं प्रतिक्रमणं—मिथ्यादुष्कृतदानं निन्दा—आत्मसाक्षिका गर्हा—गुरुसाक्षिका वित्रोटनं—तदध्यवसायविच्छेदनं विशोधनम्—आत्मनः चारित्रस्य वा अतीचारमलक्षालनं अकरणताभ्युत्थानं—पुनर्नैतत् करिष्यामीत्यभ्युपगमः 'अहारिहं' यथोचितं 'पायच्छित्तं'ति पापच्छेदकं प्रायश्चित्तविशोधकं वा तपःकर्म्म—निर्विकृतिकादि प्रतिपद्येत, तद्यथा—अकार्यमहमिदमतः कथं निन्द्यमित्यालोचयिष्यामि स्वमाहात्म्यहानिप्राप्तेरित्येवमभिमानात् १ तथा करोमि चाहमिदानीमेव कथमसाध्विति भणामि २ करिष्यामीति चाहमेतदकृत्यमनागतकालेऽपि कथं प्रायश्चित्तं प्रतिपद्य इति । कीर्तिः—एकदिग्गामिनी प्रसिद्धिः सर्वदिग्गामिनी सैव वर्णो यशःपर्यायत्वादस्य अथवा दानपुण्यफला कीर्त्तिः पराक्रमकृतं यशः, तच्च वर्ण इति तयोः प्रतिषेधोऽकीर्तिः अवर्णश्चेति, अविनयः साधुकृतो मे स्यादिति, इदं च सूत्रमप्राप्तप्रसिद्धिपुरुषापेक्षं, 'मायं कट्टु'त्ति मायां कृत्वा—मायां पुरस्कृत्य माययेत्यर्थः, 'परिहास्यति' हीना भविष्यति पूजा पुष्पादिभिः सत्कारो वस्त्रादिभिः, इदमेकमेव विवक्षितमेकरूपत्वादिति, इदं तु प्राप्तप्रसिद्धिपुरुषापेक्षं, शेषं सुगमम् ॥ उक्तविपर्ययमाह —'तिही'त्यादि सूत्रत्रयं स्पष्टं, किन्तु 'मायी मायं कट्टु आलोएज्ज'त्ति इह मायी अकृत्यकर-

णकाल एव आलोचनादिकाले त्वमाय्येव आलोचनाद्यन्यथानुपपत्तेरिति, 'अस्सि'ति अयं, यतो मायिन इहलोकाद्या गर्हिता भवन्ति यतश्चामायिन इहलोकाद्याः प्रशस्ता भवन्ति यतश्चामायिन आलोचनादिना निरतिचारीभूतस्य ज्ञानादीनि स्वस्वभावं लभन्ते अतोऽहममायी भूत्वाऽऽलोचनादि करोमीति भावना ॥ अनन्तरं शुद्धिरुक्ता, इदानीं तत्कारिणोऽभ्यन्तरसम्पदा त्रिधा कुर्वन्नाह—

ततो पुरिसजाया पं० तं०—सुत्तधरे अत्थधरे तदुभयधरे (सू० १६९) कप्पति णिग्गंथाण वा णिग्गंथीण वा ततो वत्थाइं धारित्तए वा परिहरित्तते वा, तं०—जंगिते भंगिते खोमिते १, कप्पइ णिग्गंथाण वा णिग्गंथीण वा २ ततो पायाइं धारित्तते वा परिहरित्तते वा, तं०—लाउयपादे वा दारुपादे वा मट्टियापादे वा (सू० १७०) तिहिं ठाणेहिं वत्थं धरेज्जा, तं०—हिरिपत्तितं दुगुंछापत्तियं परीसहवत्तियं (सू० १७१) तओ आयरक्खा पं० तं०—धम्मियाते पडिचोयणाते पडिचोएत्ता भवति तुसिणीतो वा सिता उट्ठित्ता वा आताते एगंतमंतमवक्कमेज्जा णिग्गंथस्स णं गिलायमाणस्स कप्पंति ततो वियडदत्तीओ पडिग्गाहित्तते, तं०—उक्कोसा मज्झिमा जहन्ना (सू० १७२)

'तओ पुरी'त्यादि सुबोधं, नवरमेते यथोत्तरं प्रधाना इति । तेषामेव बाह्यं सम्पदं सूत्रद्वयेनाह—'कप्पती'ति 'कल्पते' युज्यते युक्तमित्यर्थः, 'धारित्तए'त्ति धर्त्तुं परिग्रहे 'परिहर्त्तुं' परिभोक्तुमिति, अथवा 'धारणया उवभोगो, परिहरणे होइ परिभोग'त्ति । 'जंगियं' जंगमजमौर्णिकादि 'भंगियं' अतसीमयं 'खोमियं' कार्प्पासिकमिति । अलावुपात्रकं—तु-

१ धारणतोऽपभोगः परिहरणं भवति परिभोग..

म्त्रकं, दारुपात्रं–काष्ठमयं मृत्तिकापात्रं–मृन्मयं शरावघार्घटिकादि, शेषं सुगमं। वस्त्रग्रहणकारणान्याह—'तिही'त्यादि, ह्री–लज्जा संयमो वा प्रत्ययो–निमित्तं यस्य धारणस्य तत्तथा, जुगुप्सा–प्रवचनाखिंसा विकृताङ्गदर्शनेन मा भूदित्येवं प्रत्ययो यत्र तत्तथा, एवं परीषहाः–शीतोष्णदंशमशकादयः प्रत्ययो यत्र तत्तथा, आह च—"[1]वेउव्वि वाउडे वाइए य हीरिखद्धपजणणे चेव। एसिं अणुग्गहट्ठा लिंगुदयट्ठा य पट्टो उ ॥१॥" ('वेउव्वि'त्ति विकृते तथा 'अप्रावृते' वस्त्राभावे सति 'वातिके' च उच्छूनत्वभाजने ह्रियां सत्यां 'खद्धे' बृहत्प्रमाणे 'प्रजनने' मेहने 'लिङ्गोदयट्ठ'त्ति स्त्रीदर्शने लिङ्गोदयरक्षार्थमित्यर्थः,) तथा, "[2]तेणगहणानलसेवानिवारणा धम्मसुक्कझाणट्ठा। दिट्ठं कप्पग्गहणं गिलाणमरणट्ठया चेव ॥ १ ॥" इति, वस्त्रस्य ग्रहणकारणप्रसङ्गात् पात्रस्यापि तान्याख्यायन्ते,—"[3]अंतरंतवालवुड्ढा सेहाऽऽदेसा गुरू असहुवग्गो। साहारणोग्गहालद्धिकारणा पायगहणं तु ॥१॥" (अतरंतत्ति–ग्लाना आदेशाः–प्राघूर्णकाः, 'असहु'त्ति सुकुमारो राजपुत्रादिप्रव्रजितः 'साधारणावग्रहात्' सामान्योपष्टम्भार्थं अलब्धिकार्थं चेति)। निर्ग्रन्थप्रस्तावान्निर्ग्रन्थानेवानुष्ठानतः सप्तसूत्र्याऽऽह–'तओ आए'त्यादि सुगमा, नवरम् आत्मानं रागद्वेषादेरकृत्याद् भवकूपाद्वा रक्षन्तीत्यात्मरक्षाः 'धम्मियाए पडिचोयणाए'त्ति धार्मिकेणोपदेशेन–नेदं भवादृशां विधातुमुचितमित्यादिना प्रेरयिता–उपदेष्टा भवति अनुकूलेतरोपसर्गकारिणः, ततोऽसावुपसर्गकरणान्निवर्त्तते ततोऽकृत्यासेवा न भवतीत्यतः आत्मा रक्षितो भवतीति, तूष्णीको वा वाचंयम

१ विकृतेऽप्रावृते उच्छूते वातिके च ह्रीः महन्मेहने चैव एषा चानुग्रहार्थं लिंगोदयेरक्षार्थं पट्टः ॥ १ ॥ २ तृणग्रहणानलसेवानिवारणाय धर्मशुक्लध्यानाय ग्लानाय मरणार्थाय चैव दृष्टं कल्पग्रहणं ॥१॥ ३ ग्लानबालवृद्धानुपस्थापितप्राघूर्णकाचार्यराजपुत्रादीनां साधारणोपग्रहार्थं अलब्धिकार्थे च पात्रग्रहणम् ॥१॥

उपेक्षक इत्यर्थः स्यादिति २, प्रेरणाया अविषये उपेक्षणासामर्थ्ये च ततः स्थानादुत्थाय 'आय(आए)'त्ति आत्मना एकान्तं–विजनं अन्तं–भूविभागमवक्रामेत्–गच्छेत्। निर्ग्रन्थस्य ग्लायतः–अशक्नुवतः, तृड्वेदनादिना अभिभूयमानस्येत्यर्थः, आहारग्रहणं हि वेदनादिभिरेव कारणैरनुज्ञातं। 'तओ'त्ति तिस्रः 'वियड'त्ति पानकाहारः, तस्य दत्तयः–एकप्रक्षेपप्रदानरूपाः प्रतिग्रहीतुम्–आश्रयितुं वेदनोपशमायेति, उत्कर्षः–प्रकर्षः तद्योगादुत्कर्षा उत्कर्षतीति वोत्कर्षा उत्कृष्टेत्यर्थः, प्रचुरपानकलक्षणा, यया दिनमपि यापयति, मध्यमा ततो हीना, जघन्या यया सकृदेव वितृष्णो भवति यापनामात्रं वा लभते, अथवा पानकविशेषादुत्कृष्टाद्या वाच्याः, तथाहि–कलमकाञ्जिकावश्रावणादेः द्राक्षापानकादेर्वा प्रथमा १ षष्ठिका[दि]काञ्जिकादेर्मध्यमा २ तृणधान्यकाञ्जिकादेरुष्णोदकस्य वा जघन्येति, देशकालस्वरुचिविशेषाद्वोत्कर्षादि नेयमिति।

तिहिं ठाणेहिं समणे निग्गंथे साहम्मियं संभोगियं विसंभोगियं करेमाणे णातिक्कमति, तं०—सतं वा दट्ठुं, सड्ढस्स वा निसम्म, तच्चं मोसं आउट्टति चउत्थं नो आउट्टति (सू० १७३) तिविधा अणुन्ना पं० तं०—आयरियत्ताए उवज्झायत्ताए गणित्ताते। तिविधा समणुन्ना पं० तं०—आयरियत्ताते उवज्झायत्ताते गणित्ताते, एवं उवसंपया, एवं विजहणा (सू० १७४)

'साहम्मियं'ति समानेन धर्मेण चरतीति साधर्मिकस्तं सम्–एकत्र भोगो–भोजनं सम्भोगः–साधूना समानसामाचारीकतया परस्परमुपध्यादिदानग्रहणसंव्यवहारलक्षणः स विद्यते यस्य स साम्भोगिकः तं विसम्भोगो–दानादिभिरसंव्यवहारः स यस्यास्ति स विसम्भोगिकस्तं कुर्वन् नातिक्रामति–न लङ्घयत्याज्ञां सामायिकं वा विहितकारित्वादिति, स्वयमात्मना साक्षात् दृष्ट्वा सम्भोगिकेन क्रियमाणामसंभोगिकदानग्रहणादिकामसमाचारीं, तथा 'सड्ढस्स'त्ति श्रद्धा–

श्रद्धानं यस्मिन् अस्ति स श्राद्धः-श्रद्धेयवचनः कोऽप्यन्यः साधुस्तस्य वचनमिति गम्यते 'निशम्य' अवधार्य, तथा 'तच्चं'ति एकं द्वितीयं यावत् तृतीयं 'मोसं'ति मृषावादं अकल्पग्रहणपार्श्वस्थदानादिना सावद्यविषयप्रतिज्ञाभङ्गलक्षणमाश्रित्येति गम्यते, 'आवर्त्तते' निवर्त्तते तमालोचयतीत्यर्थः, अनाभोगतस्तस्य भावात् प्रायश्चित्तं चास्योचितं दीयते, चतुर्थं त्वाश्रित्य प्रायो नो आवर्त्तते-तं नालोचयति, तस्य दर्पत एव भावादिति, आलोचनेऽपि प्रायश्चित्तस्यादानमस्येति, अतश्चतुर्थासम्भोगकारणकारिणं विसम्भोगिकं कुर्वन्नातिक्रामतीति प्रकृतम्, उक्तं च "एगं व दो व तिन्नि व आउट्टंतस्स होइ पच्छित्तं। आउट्टंतेऽवि तओ परिणे तिण्हं विसंभोगो ॥ १ ॥" इति, एतच्चूर्णिः-से संभोइओ असुद्धं गिण्हंतो चोइओ भणइ-संता पडिचोयणा, मिच्छामि दुक्कडं, ण पुणो एवं करिस्सामो, एवमाउट्टो जमावन्नो तं पायच्छित्तं दाउं संभोगो। एवं बीयवाराएवि, एवं तइयवाराएवि, तइयवाराओ परओ चउत्थवाराए तमेवाइयारं सेविऊण आउट्टंतस्सवि विसंभोगो' इति, इह चाद्यं स्थानद्वयं गुरुतरदोपाश्रयं, यतस्तत्र ज्ञातमात्रे श्रुतमात्रे च विसंभोगः क्रियते, तृतीयं त्वल्पतरदोपाश्रयं, तत्र हि चतुर्थवेलायां स विधीयत इति। 'अणुन्न'त्ति, अनुज्ञानमनुज्ञा-अधिकारदानं, आचर्यते-मर्यादावृत्तितया सेव्यत इत्याचार्यः, आचारे वा पञ्चप्रकारे साधुरित्याचार्यः, आह च—

---

१ एकशो वा द्विकृत्वस्त्रिकृत्वो वा आवर्त्तमानस्य भवति प्रायश्चित्तं आवर्त्तमानस्यापि ततस्त्रयाणां परतः विसंभोग. ॥ १ ॥ २ स सांभोगिकोऽशुद्धं गृह्णंश्चोदितो भणति सती प्रतिचोदना मिथ्या मे दुष्कृतं न पुनरेवं करिष्यामि. एवमावृत्तो यदापन्नस्तत् प्रायश्चित्तं दत्त्वा संभोग'। एवं द्वितीयवारायामपि, एवं तृतीयवारायामपि, तृतीयवाराया. परतश्चतुर्थवाराया तमेवातिचारं सेवयित्वा आवर्त्तमानस्यापि विसंभोग'.

"पंचविहं आयारं आयरमाणा तहा पयासंता। आयारं दंसेन्ता आयरिया तेण वुच्चंति ॥ १ ॥" तथा "सुत्तत्थविऊ लक्खणजुत्तो गच्छस्स मेढिभूओ य । गणतत्तिविप्पमुक्को अत्थं वाएइ आयरिओ ॥ २ ॥" तद्भावस्तत्ता तया, उत्तरत्र गणाचार्यग्रहणादनुयोगाचार्यतयेत्यर्थः, तथा उपेत्याधीयतेऽस्मादित्युपाध्यायः, आह च—"संमत्तनाणदंसणजुत्तो सुत्तत्थतदुभयविहिन्नू । आयरियठाणजोगो सुत्तं वाएइ उवज्झाउ ॥ १ ॥" इति ॥ तद्भाव उपाध्यायता तया, तथा गणः—साधुसमुदायो यस्यास्ति स्वस्वामिसम्बन्धेनासौ गणी—गणाचार्यस्तद्भावस्तत्ता तया, गणनायकतयेति भाव इति, तथा समिति—सङ्गता औत्सर्गिकगुणयुक्तत्वेनोचिता आचार्यादितया अनुज्ञा समनुज्ञा, तथाहि—अनुयोगाचार्यस्यौत्सर्गिकगुणाः "तम्हा वयसंपन्ना कालोचियगहियसयलसुत्तत्था । अणुजोगाणुण्णाए जोगा भणिया जिणिंदेहिं ॥ १ ॥ इहपर(रहा)मोसावाओ पवयणखिंसा य होइ लोयंमि । सेसाणवि गुणहाणी तित्थुच्छेओ य भावेणं ॥ २ ॥" इति, गणाचार्योऽप्यौत्सर्गिक एवं—"सुत्तत्थे निम्माओ पियदढधम्मोऽणुवत्तणाकुसलो । जाईकुलसंपन्नो गंभीरो लद्धिमंतो य ॥ १ ॥ संगहुवग्गहनिरओ कयकरणो पवयणाणुरागी य ॥ एवंविहो उ भणिओ गणसामी जिणवरिंदेहिं ॥ २ ॥" अथैवंविधगुणाभावे अनुज्ञाया

---

१ पंचविधमाचार आचरन्तस्तथा प्रकाशयन्त आचारं दर्शयन्त आचार्यास्तेन उच्यन्ते ॥ १ ॥ सूत्रार्थविलक्षणयुक्तो गच्छस्याधारभूतश्च । गणतप्तिविप्रमुक्तोऽर्थं वाचयत्याचार्य ॥ २ ॥ २ सम्यक्त्वज्ञानदर्शनयुक्त सूत्रार्थतदुभयविधिज्ञ. । आचार्यस्थानयोग्य सूत्रं वाचयत्युपाध्याय. ॥ १ ॥ ३ तस्माद्व्रतसंपन्नाः गृहीतकालोचितसकलसूत्रार्थाः । अनुयोगानुज्ञाया योग्या भणिता जिनेन्द्रै ॥ १ ॥ इतरथा तु मृषावादः प्रवचननिन्दा च भवति लोके । शेषाणामपि गुणहानिस्तीर्थोच्छेदश्चावश्यंतया ॥ २ ॥ ४ सूत्रार्थयोर्निर्मातः प्रियदृढधर्मानुवर्त्तनाकुशल । जातिकुलसपन्नो गभीरो लब्धिमाश्च ॥ १ ॥ सग्रहोपग्रहनिरतः कृतकरण प्रवचनानुरागी च । एवंविध एव भणितो गणस्वामी जिनवरेन्द्रै. ॥ २ ॥

अप्यभावात् कथमन्या समनुज्ञा भविष्यतीति?, अत्रोच्यते, उक्तगुणाना मध्यात् अन्यतमगुणाभावेऽपि कारणविशेपात् सम्भवत्येवासौ, कथमन्यथाऽभिधीयते—"जे यावि मंदित्ति गुरुं विइत्ता, डहरे इमे अप्पसुएत्ति नच्चा । हीलंति मिच्छं पडिवज्जमाणा, करेंति आसायण ते गुरूणं ॥ १ ॥" इति, अतः केपाञ्चित् गुणानामभावेऽप्यनुज्ञा समग्रगुणभावे तु समनुज्ञेति स्थितम्, अथवा स्वस्य मनोज्ञाः–समानसामाचारीकतया अभिरुचिताः स्वमनोज्ञाः सह वा मनोज्ञैर्ज्ञानादिभिरिति समनोज्ञाः–एकसाम्भोगिकाः साधवः, कथं त्रिविधा इत्याह—'आचार्यतये'त्यादि, भिक्षुक्षुल्लकादिभेदाः सन्तोऽपि न विवक्षिताः, त्रिस्थानकाधिकारादिति । 'एवं उवसंपय'त्ति, 'एव'मित्याचार्यत्वादिभिस्त्रिधा समनुज्ञावत् । उपसंपत्तिरुपसंपत्–ज्ञानाद्यर्थं भवदीयोऽहमित्यभ्युपगमः, तथाहि–कश्चित् स्वाचार्यादिसन्दिष्टः सम्यक्श्रुतग्रन्थानां दर्शनप्रभावकशास्त्राणां वा सूत्रार्थयोर्ग्रहणस्थिरीकरणविस्मृतसन्धानार्थं तथा चारित्रविशेपभूताय वैयावृत्त्याय क्षपणाय वा सन्दिष्टमाचार्यान्तरं यदुपसम्पद्यते, उक्तं च—"उवसंपया य तिविहा णाणे तह दंसणे चरित्ते य । दंसणणाणे तिविहा दुविहा य चरित्तअट्ठाए ॥ १ ॥" इति, सेयमाचार्योपसम्पद्, एवमुपाध्यायगणिनोरपीति, 'एवं विजहण'त्ति 'एव'मित्याचार्यत्वादिभेदेन त्रिधैव विहानं–परित्यागः, तच्च आचार्यादेः स्वकीयस्य प्रमाददोपमाश्रित्य वैयावृत्त्यक्षपणार्थमाचार्यान्तरोपसम्पत्त्या भवतीति, आह च—"नियगच्छादन्नंमि उ सीयणदोसाइणा होइ"त्ति, अथवा आचार्यो ज्ञानाद्यर्थमुपस-

---

१ ये चापि गुरुं मंद इति विदित्वा बालोऽसावल्पश्रुत इति च ज्ञात्वा मिथ्यात्वं प्रतिपद्यमाना हीलयंति ते गुरूणामाशातनां कुर्वन्ति ॥ १ ॥ २ उपसंपच्च त्रिविधा ज्ञाने तथा दर्शने चारित्रे च दर्शनज्ञाने त्रिविधा द्विविधा च चारित्रार्थं ॥ १ ॥ ३ निजगच्छादन्यत्र सीदनदोपादिनैव भवति

म्पन्नं यतिं तमर्थमननुतिष्ठन्तं सिद्धप्रयोजनं वा परित्यजति यत् साऽऽचार्यविहानिः उक्तं च—"[1]उवसंपन्नो जं कारणं तु तं कारणं अपूरिंतो । अहवा समाणियंमी सारणया वा विसग्गो वा ॥ १ ॥" इति, एवमुपाध्यायगणिनोरपीति ॥ इयमनन्तरं विशिष्टा साधुकायचेष्टा त्रिस्थानकेऽवतारिता, अधुना तु वचनमनसी तत्पर्युदासौ च तत्रावतारयन्नाह—

तिविहे वयणे पं० तं०—तव्वयणे तदन्नवयणे णोअवयणे, तिविहे अवयणे पं० तं०—णोतव्वयणे णो तदन्नवयणे अवयणे । तिविहे मणे पं० तं०—तम्मणे तयन्नमणे णोअमणे, तिविहे अमणे पं० तं०—णोतंमणे णोतयन्नमणे, अमणे (सू० १७५)

सूत्रचतुष्टयम्, अस्य गमनिका—तस्य—विवक्षितार्थस्य घटादेर्वचनं—भणनं तद्वचनं, घटार्थापेक्षया घटवचनवत्, तस्माद्—विवक्षितघटादेरन्यः—पटादिस्तस्य वचनं तदन्यवचनम्, घटापेक्षया पटवचनवत्, नोअवचनम्—अभणननिवृत्तिर्वचनमात्रं डित्थादिवदिति, अथवा सः—शब्दव्युत्पत्तिनिमित्तधर्मविशिष्टोऽर्थोऽनेनोच्यत इति तद्वचनं यथार्थनामेत्यर्थः, ज्वलनतपनादिवत्, तथा तस्मात्—शब्दव्युत्पत्तिनिमित्तधर्म्मविशिष्टादन्यः—शब्दप्रवृत्तिनिमित्तधर्म्मविशिष्टोऽर्थ उच्यते अनेनेति तदन्यवचनमयथार्थमित्यर्थः, मण्डपादिवत्, उभयव्यतिरिक्तं नोअवचनं, निरर्थकमित्यर्थो, डित्थादिवत्, अथवा तस्य—आचार्यादेर्वचनं तद्वचनं तद्व्यतिरिक्तवचनं तदन्यवचनं—अविवक्षितप्रणेतृविशेषं नोअवचनं वचनमात्रमित्यर्थः, त्रिविधवचनप्रतिषेधस्त्ववचनं, तथाहि—नोतद्वचनं घटापेक्षया पटवचनवत्, नोतदन्यवचनं घटे घटवचन-

१ यत्कारणमाश्रित्योपसपन्नस्तत्कारणमपूरयन् अथवा समानिते (सपूर्णे) सारणता च विसर्गो वा ॥ १ ॥

वत्, अवचनं वचननिवृत्तिमात्रमिति, एवं व्याख्यान्तरापेक्षयाऽपि नेयम्, तस्य-देवदत्तादेस्तस्मिन् वा घटादौ मनस्तन्मनः ततो-देवदत्ताद् अन्यस्य-यज्ञदत्तादेर्घटापेक्षया पटादौ वा मनस्तदन्यमनः, अविवक्षितसम्बन्धिविशेषं तु मनोमात्रं नोअमन इति, एतदनुसारेणामनोऽप्यूह्यमिति ॥ अनन्तरं संयतमनुष्यादिव्यापारा उक्ताः, इदानीं तु प्रायो देवव्यापारान् 'तिही'त्यादिभिरष्टाभिः सूत्रैराह—

तिहिं ठाणेहिं अप्पवुट्ठीकाते सिता, तं०—तसिंस च णं देसंसि वा पदेसंसि वा णो बहवे उदगजोणिया जीवा य पोग्गला य उदगत्ताते वक्कमंति विउक्कमंति चयंति उववज्जंति, देवा णागा जक्खा भूता णो सम्ममाराहिता भवंति, तत्थ समुट्ठिय उदगपोग्गलं परिणतं वासितुकामं अन्नं देसं साहरंति अब्भवद्दलगं च णं समुट्ठितं परिणतं वासितुकामं वाउकाए विधुणति, इच्चेतेहिं तिहि ठाणेहिं अप्पवुट्ठिगाते सिता १ । तिहिं ठाणेहिं महावुट्ठीकाते सिता, तंजहा—तंसि च णं देसंसि वा पतेसंसि वा बहवे उदगजोणिता जीवा य पोग्गला य उदगत्ताते वक्कमंति विउक्कमंति चयंति उववज्जंति, देवा जक्खा नागा भूता सम्ममाराहिता भवंति, अन्नत्थ समुट्ठितं उदगपोग्गलं परिणयं वासिउकामं तं देसं साहरंति अब्भवद्दलगं च णं समुट्ठितं परिणयं वासितुकामं णो वाउआतो विधुणति, इच्चेतेहिं तिहिं ठाणेहिं महावुट्ठिकाए सिआ २ । (सू० १७६)

सुगमानि चैतानि, किन्तु 'अप्पवुट्ठिकाए'त्ति, अल्पः—स्तोकः अविद्यमानो वा वर्षणं वृष्टिः—अधः पतनं वृष्टिप्रधानः कायो—जीवनिकायो व्योमनिपतदप्काय इत्यर्थः, वर्षणधर्मयुक्तं वोदकं वृष्टिः, तस्याः कायो—राशिर्वृष्टिकायः, अल्प-

श्चासौ वृष्टिकायश्च अल्पवृष्टिकायः स 'स्याद्' भवेत् तस्मिंस्तत्र–मगधादौ, चशब्दोऽल्पवृष्टिताकारणान्तरसमुच्चयार्थः, णमित्यलङ्कारे, 'देशे' जनपदे प्रदेशे–तस्यैवैकदेशरूपे, वाशब्दौ विकल्पार्थौ, उदकस्य योनयः–परिणामकारणभूता उदकयोनयस्त एवोदकयोनिका–उदकजननस्वभावा 'व्युत्क्रामन्ति' उत्पद्यन्ते 'व्यपक्रामन्ति' च्यवन्ते, एतदेव यथायोगं पर्यायत आचष्टे–च्यवन्ते उत्पद्यन्ते क्षेत्रस्वभावादित्येकं, तथा 'देवा'वैमानिकज्योतिष्काः 'नागा'नागकुमारा भवनपत्युपलक्षणमेतत्, यक्षा भूता इति व्यन्तरोपलक्षणम्, अथवा देवा इति सामान्यं नागादयस्तु विशेषः, एतद्ग्रहणं च प्राय एषामेवंविधे कर्म्मणि प्रवृत्तिरिति ज्ञापनाय, विचित्रत्वाद्वा सूत्रगतेरिति, नोसम्यगाराधिता भवन्ति अविनयकरणाज्जनपदैरिति गम्यते, ततश्च तत्र–मगधादौ देशे प्रदेशे वा तस्यैव समुत्थितम्–उत्पन्नं उदकप्रधानं पौद्गलं–पुद्गलसमूहो मेघ इत्यर्थः उदकपौद्गलं, तथा 'परिणतं' उदकदायकावस्थाप्राप्तम्, अत एव विद्युदादिकरणाद्वर्षितुकामं सदन्यं देशमङ्गादिकं संहरन्ति–नयन्तीति द्वितीयं, अभ्राणि–मेघास्तैर्वर्द्दलकं–दुर्द्दिनं अभ्रवर्द्दलकं 'वाउआए'त्ति वाउकायः प्रचण्डवातो 'विधुनाति' विध्वंसयतीति तृतीयम् 'इच्चे'इत्यादि निगमनमिति, एतद्विपर्यासादनन्तरसूत्रम् ।

तिहिं ठाणेहिं अहुणोववन्ने देवे देवलोगेसु इच्छेज्ज माणुस्सं लोगं हव्वमागच्छित्तते, णो चेव णं संचातेति हव्वमागच्छित्तए, तं०—अहुणोववन्ने देवे देवलोगेसु दिव्वेसु कामभोगेसु मुच्छिते गिद्धे गढिते अज्झोववन्ने से णं माणुस्सते कामभोगे णो आढाति णो परियाणाति णो अट्ठं बंधति णो नियाणं पगरेति णो ठिइपकप्पं पकरेति, अहुणोववन्ने देवे देवलोगेसु दिव्वेसु कामभोगेसु मुच्छिते गिद्धे गढिते अज्झोववन्ने तस्स णं माणुस्सए पेम्मे वोच्छिण्णे दिव्वे संकंते

भवति, अहुणोववन्ने देवे देवलोगेसु दिव्वेसु कामभोगेसु मुच्छिते जाव अज्झोववन्ने तस्स णं एवं भवति—इयण्हिं न गच्छं मुहुत्तं गच्छं, तेणं कालेणमप्पाउया मणुस्सा कालधम्मुणा संजुत्ता भवंति, इच्चेतेहिं तिहिं ठाणेहिं अहुणोववन्ने देवे देवलोगेसु इच्छेज्जा माणुसं लोगं हव्वमागच्छित्तए णो चेव णं संचातेति हव्वमागच्छित्तते ३। तिहिं ठाणेहिं देवे अहुणोववन्ने देवलोगेसु इच्छेज्जा माणूसं लोगं हव्वमागच्छित्तए, संचातेइ हव्वमागच्छित्तते—अहुणोववन्ने देवे देवलोगेसु दिव्वेसु कामभोगेसु अमुच्छिते अगिद्धे अगढिते अणज्झोववन्ने तस्स णमेवं भवति—अत्थि णं मम माणुस्सते भवे आयरितेति वा उवज्झातेति वा पवत्तीति वा थेरेति वा गणीति वा गणधरेति वा गणावच्छेदेति वा, जेसिं पभावेणं मते इमा एतारूवा दिव्वा देविड्ढी दिव्वा देवजुती दिव्वे देवाणुभावे लद्धे पत्ते अभिसमन्नागते तं गच्छामि णं ते भगवंते वंदामि णमंसामि सक्कारेमि सम्माणेमि कल्लाणं मंगलं देवयं चेइयं पज्जुवासामि, अहुणोववन्ने देवे देवलोगेसु दिव्वेसु कामभोगेसु अमुच्छिए जाव अणज्झोववन्ने तस्स णं एवं भवति—एस णं माणुस्सते भवे णाणीति वा तवस्सीति वा अतिदुक्करदुक्करकारगे तं गच्छामि णं भगवंतं वंदामि णमंसामि जाव पज्जुवासामि, अहुणोववन्ने देवे देवलोगेसु जाव अणज्झोववन्ने, तस्स णमेवं भवति—अत्थि णं मम माणुस्सते भवे माताति वा जाव सुण्हाति वा तं गच्छामि णं तेसिमंतियं पाउब्भवामि पासंतु ता मे इमं एतारूवं दिव्वं देविड्ढिं दिव्वं देवजुतिं दिव्वं देवाणुभावं लद्धं पत्तं अभिसमन्नागयं, इच्चेतेहिं तिहिं ठाणेहिं अहुणोववन्ने देवे देवलोगेसु इच्छेज्ज माणूसं लोगं हव्वमागच्छित्तते संचातेति हव्वमागच्छित्तते, ४ (सू० १७७)

ा-
ि-
:
॥

अधुनोपपन्नो देवः, क्वेत्याह–देवलोकेष्विति, इह च बहुवचनमेकस्यैकदा अनेकेषूत्पादासम्भवादेकार्थे द्रष्टव्यं वचनव्यत्ययाद्देवलोकानेकत्वोपदर्शनार्थं वा अथवा देवलोकेषु मध्ये क्वचिद्देवलोक इति, 'इच्छेद्' अभिलषेत्, पूर्वसङ्गतिकदर्शनाद्यर्थं मानुषाणामयं मानुषस्तं 'हव्वं' शीघ्रं 'संचाएइ'त्ति शक्नोति, दिवि–देवलोके भवा दिव्यास्तेषु कामौ च–शब्दरूपलक्षणौ भोगाश्च–गन्धरसस्पर्शाः कामभोगास्तेषु, अथवा काम्यन्त इति कामाः–मनोज्ञास्ते च ते भुज्यन्त इति भोगाः–शब्दादयस्ते च कामभोगास्तेषु मूर्च्छित इव मूर्च्छितो–मूढः, तत्स्वरूपस्यानित्यत्वादेर्विबोधाक्षमत्वात्, गृद्धः–तदाकाङ्क्षावान् अतृप्त इत्यर्थः, ग्रथित इव ग्रथितस्तद्विषयस्नेहरज्जूभिः सन्दर्भित इत्यर्थः, अध्युपपन्नः–आधिक्येनासक्तोऽत्यन्ततन्मना इत्यर्थः, 'नो आद्रियते' न तेष्वादरवान् भवति 'नो परिजानाति' एतेऽपि वस्तुभूता इत्येवं न मन्यते, तथा तेष्विति गम्यते, नो अर्थं बध्नाति–एतैरिदं प्रयोजनमिति न निश्चयं करोति, तथा तेषु नो निदानं प्रकरोति–एते मे भूयासुरित्येवमिति, तथा तेष्वेव नो स्थितिप्रकल्पम्–अवस्थानविकल्पनमेतेष्वहं तिष्ठेयमिति एते वा मम तिष्ठन्तु–स्थिरीभवन्त्वित्येवंरूपं स्थित्या वा–मर्यादया विशिष्टः प्रकल्पः–आचार आसेवेत्यर्थस्तं 'प्रकरोति' कर्तुमारभते, प्रशब्दस्यादिकर्मार्थत्वादिति, एवं दिव्यविषयप्रसक्तिरित्येकं कारणं १, तथा यतोऽसावधुनोपपन्नो देवो दिव्येषु कामभोगेषु मूर्च्छितादिविशेषणो भवति ततस्तस्य मानुष्यकं–मनुष्यविषयं प्रेम–स्नेहो येन मनुष्यलोके आगम्यते तद् व्यवच्छिन्नं, दिवि भवं दिव्यं–स्वर्गगतवस्तुविषयं सङ्क्रान्तं–तत्र देवे प्रविष्टं भवतीति दिव्यप्रेमसङ्क्रान्तिरिति द्वितीयम् २, तथाऽसौ देवो यतो दिव्यकामभोगेषु मूर्च्छितादिविशेषणो भवति ततस्तत्प्रतिबन्धात् 'तस्स णं'ति तस्य–देवस्य 'एवं'ति एवंप्रकारं

चित्तं भवति, यथा 'इयणिंह'ति इत इदानीं न गच्छामि, 'मुहुत्तं'ति मुहूर्त्तेन गच्छामि कृत्यसमाप्ताविव्यर्थः, 'तेणं कालेणं'ति येन तत्कृत्यं समाप्यते स च कृतकृत्यत्वादागमनशक्तो भवति तेन कालेन गतेनेति शेषः, तस्मिन् वा काले गते, णंशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः, अल्पायुषः स्वभावादेव मनुष्या मात्रादयो यद्दर्शनार्थमाजिगमिषति ते कालधर्म्मेण–मरणेन संयुक्ता भवन्ति, कस्यासौ दर्शनार्थमागच्छत्त्विति असमाप्तकर्त्तव्यता नाम तृतीयमिति ३, 'इच्चेएही'त्यादिनिगमनं ३ ॥ देवकामेषु कश्चिदमूर्च्छितादिविशेषणो भवति, तस्य च मन इति गम्यते, एवंभूतं भवति—'आचार्यः' प्रतिबोधक-प्रव्राजकादिः अनुयोगाचार्यो वा 'इतिः' एवंप्रकारार्थो वाशब्दो विकल्पार्थः, प्रयोगस्त्वेवं–मनुष्यभवे ममाचार्योऽस्तीति वा, उपाध्यायः–सूत्रदाता सोऽस्तीति वा, एवं सर्वत्र, नवरं प्रवर्त्तयति साधूनाचार्योपदिष्टेषु वैयावृत्त्यादिष्विति प्रवर्ती, उक्तं च—"तवसंजमजोगेसुं जो जोगो तत्थ तं पयट्टेइ । असहुं च नियत्तेई गणतत्तिल्लो पवत्ती उ ॥ १ ॥" इति, प्रवर्त्तिव्यापारितान् साधून् संयमयोगेषु सीदतः स्थिरीकरोति इति स्थविरः, उक्तं च—"थिरकरणा[2] पुण थेरो पवत्तिवावारिएसु अत्थेसु । जो जत्थ सीयइ जई संतबलो तं थिरं कुणइ ॥ १ ॥" इति, गणोऽस्यास्तीति गणी–गणाचार्यः, गणधरो–जिनशिष्यविशेषः आर्यिकाप्रतिजागरको वा साधुविशेषः, उक्तं च—"पियधम्मे[3] दढधम्मे संविग्गो उज्जुओ य तेयंसी । संगहुवग्गहकुसलो सुत्तत्थविऊ गणाहिवई ॥ १ ॥" गणस्यावच्छेदो–विभागोऽंशोऽस्यास्तीति, यो हि गणांशं

१ तप.सयमयोगेषु यो योग्यस्तत्र त प्रवर्त्तयति । असहं च निवर्त्तयति गणतप्तिकरः प्रवर्त्ती तु ॥ १ ॥ २ स्थिरकरणात्पुन. स्थविरः प्रवर्त्तकव्यापारितेष्वर्थेषु । यो यत्र सीदति यतिस्सद्बलस्त स्थिर करोति ॥ १ ॥ ३ प्रियधर्मा दृढधर्मा सविग्न ऋजुकश्च तेजस्वी । संग्रहोपग्रहकुशल सूत्रार्थविद् गणाधिपतिः ॥ १ ॥

गृहीत्वा गच्छोपष्टम्भायैवोपधिमार्गणादिनिमित्तं विहरति स गणावच्छेदकः, आह च—"उंद्धा (ब्भा) वणापहावणखेत्तोवहिमग्गणासु अविसाई । सुत्तत्थतदुभयविऊ गणवच्छो एरिसो होइ ॥ १ ॥" इति, 'इम'त्ति इयं प्रत्यक्षासन्ना एतदेव रूपं यस्या न कालान्तरे रूपान्तरभाक् सा एतद्रूपा दिव्या—स्वर्गसम्भवा प्रधाना वा देवानां—सुराणामृद्धिः—श्रीर्विमानरत्लादिसम्पद्देवर्द्धिः, एवं सर्वत्र, नवरं द्युतिः—दीप्तिः शरीराभरणादिसम्भवा युतिर्वा—युक्तिरिष्टपरिवारादिसंयोगलक्षणाऽनुभागः—अचिन्त्या वैक्रियकरणादिका शक्तिः लब्धः—उपार्जितो जन्मान्तरे प्राप्तः—इदानीमुपनतः अभिसमन्वागतो—भोग्यतां गतः, 'तदि'ति तस्मात्तान् भगवतः—पूज्यान् वन्दे स्तुतिभिर्नमस्यामि प्रणामेन सत्करोम्यादरकरणेन वस्त्रादिना वा सन्मानयाम्युचितप्रतिपत्त्या कल्याणं मङ्गलं दैवतं चैत्यमितिबुद्ध्या 'पर्युपासे' सेवे इत्येकं, 'एस णं'ति 'एषः' अवध्यादिप्रत्यक्षीकृतः मानुष्यके भवे वर्त्तमान इति शेषो, मनुष्य इत्यर्थः, ज्ञानीति वा कृत्वा तपस्वीति वा कृत्वा, किमिति ? —दुष्कराणां—सिंहगुहाकायोत्सर्गकरणादीनां मध्ये दुष्करमनुरक्तपूर्वोपभुक्तप्रार्थनापरतरुणीमन्दिरवासाप्रकम्पब्रह्मचर्यानुपालनादिकं करोतीति अतिदुष्करदुष्करकारकः, स्थूलभद्रवत्, 'तत्' तस्माद्गच्छामित्ति—पूर्वमेकवचननिर्देशेऽपीह पूज्यविवक्षया बहुवचनमिति, तान् दुष्करदुष्करकारकान् भगवतो वन्द इति द्वितीयं, तथा 'माया इ वा पिया इ वा भज्जा इ वा भाया इ वा भगिणी इ वा पुत्ता इ वा धूया इ वे'त्ति यावच्छब्दाक्षेपः स्नुषा—पुत्रभार्या, 'तदि'ति तस्मात् तेषामन्तिके—समीपे 'प्रादुर्भवामि' प्रकटीभवामि, 'ता मे'त्ति तावत् मे—ममेति तृतीयं ॥

१ उद्भावनप्रधावनक्षेत्रोपधिमार्गणास्वविषादी । सूत्रार्थतदुभयविद्गणावच्छेदक ईदृशः. ॥ १ ॥

ततो ठाणाइं देवे पीहेज्जा तं०—माणुसं भवं १ आरिते खेत्ते जम्मं २ सुकुलपच्चायातिं ३, ५। तिहिं ठाणेहिं देवे परितप्पेज्जा, तं०—अहो णं मते संते वले संते वीरिए संते पुरिसक्कारपरक्कमे खेमंसि सुभिक्खंसि आयरियउवज्झातेहिं विज्जमाणेहिं कल्लसरीरेणं णो वहुते सुते अहीते १, अहो णं मते इहलोगपडिवद्धेणं परलोगपरंमुहेणं विसयतिसितेणं णो दीहे सामन्नपरिताते अणुपालिते २, अहो णं मते इड्डिरससायगरुएणं भोगामिसगिद्धेणं णो विसुद्धे चरित्ते फासिते ३, इच्चेतेहिं० ६। (सू० १७८) तिहिं ठाणेहि देवे चतिस्सामित्ति जाणाइ, तंजहा—विमाणाभरणाइं णिप्पभाइं पासित्ता कप्परुक्खगं मिलायमाणं पासित्ता अप्पणो तेयलेस्सं परिहायमाणिं जाणित्ता, इच्चेएहिं ३, ७। तिहि ठाणेहिं देवे उव्वेगमागच्छेज्जा, तं०—अहो णं मए इमातो एतारूवातो दिव्वातो देविड्ढीओ दिव्वाओ देवजुतीवो दिव्वाओ देवाणुभावाओ पत्तातो लद्धातो अभिसमण्णागतातो चतियव्वं भविस्सति १, अहो णं मते माउओयं पिउसुक्कं तं तदुभयसंसट्ठं तप्पढमयाते आहारो आहारेयव्वो भविस्सति २, अहो णं मते कलमलजंवालाते असुतीते उव्वेयणिताते भीमाते गब्भवसहीते वसियव्वं भविस्सइ, इच्चेएहिं तिहि ३, ८। (सू० १७९) तिसंठिया विमाणा पं० तं०—वट्टा तंसा चउरंसा ३, तत्थ णं जे ते वट्टा विमाणा ते णं पुक्खरकन्नियासंठाणसंठिता सव्वओ समंता पागारपरिक्खित्ता एगदुवारा पन्नत्ता, तत्थ णं जे ते तंसा विमाणा ते णं सिंघाडगसंठाणसंठिता दुहतो पागारपरिक्खित्ता, एगतो वेतिता परिक्खित्ता तिदुवारा पन्नत्ता, तत्थ णं जे ते चउरंसविमाणा ते णं अक्खाडगसंठाणसंठिता, सव्वतो समंता वेतितापरिक्खित्ता, चउदुवारा पं०। ति-

पतिट्ठिया विमाणा पं० तं०—वणोदधिपतिट्ठिता घणवातपइट्ठिया ओवासंतरपइट्ठिता, तिविधा विमाणा पं० तं०—

अवट्ठिता वेउव्विता परिजाणिता। (सू० १८०)

'पीहेज्ज'त्ति स्पृहयेद्–अभिलषेदार्यक्षेत्रम्–अर्द्धषड्विंशतिजनपदानामन्यतरत् मगधादि सुकुले–इक्ष्वाकादौ देवलोकात् प्रतिनिवृत्तस्याजातिः–जन्म आयातिर्वा–आगतिः सुकुलप्रत्याजातिः सुकुलप्रत्यायातिर्वा तामिति। 'परितप्पेज्ज'त्ति पश्चात्तापं करोति, अहो विस्मये 'सति' विद्यमाने बले शारीरे वीर्ये जीवाश्रिते पुरुषकारे अभिमानविशेषे पराक्रमे अभिमान एव च निष्पादितस्वविषये इत्यर्थः, 'क्षेमे' उपद्रवाभावे सति 'सुभिक्षे' सुकाले सति 'कल्यशरीरेण' नीरोगदेहेनेति सामग्रीसद्भावेऽपि नो बहुश्रुतमधीतमित्येकं, 'विसयतिसिएणं'ति विषयतृषितत्वादिहलोकप्रतिबन्धादिना दीर्घश्रामण्यपर्यायापालनं इति द्वितीयं, तथा ऋद्धिः–आचार्यत्वादौ नरेन्द्रादिपूजा रसा–मधुरादयो मनोज्ञाः सातं–सुखमेतानि गुरूणि–आदरविषया यस्य सोऽयमृद्धिरससातगुरुकस्तेन अथवा एभिर्गुरुकस्तेषां प्राप्तावभिमानतोऽप्राप्तौ च प्रार्थनातोऽशुभभावोपात्तकर्म्मभारतयाऽलघुकस्तेन भोगेषु–कामेषु आशंसा च–अप्राप्तप्रार्थनं गृद्धं च–प्राप्तातृप्तिर्यस्य स भोगाशंसागृद्धः, इह चानुस्वारलोपह्रस्वत्वे प्राकृततयेति, पाठान्तरेण भोगामिषगृद्धेनेति, नो विशुद्धम्–अनतिचारं चरित्रं स्पृष्टमिति तृतीयम्, इत्येतैरित्यादि निगमनम्। विमानाभरणानां निष्प्रभत्वमौत्पातिकं तच्चक्षुर्विभ्रमरूपं वा, 'कल्परुक्खगं'ति चैत्यवृक्षं, तेयलेस्सं'ति शरीरदीप्तिं सुखासिकां वा, 'इच्चेतेही'त्यादिनिगमनं, भवन्ति चैवंविधानि लिङ्गानि देवानां च्यवनकाले, उक्तं च—"माल्यम्लानिः कल्पवृक्षप्रकम्पः, श्रीह्रीनाशो वाससां चोपरागः। दैन्यं तन्द्रा कामरा-

गाङ्गभङ्गौ, दृष्टिभ्रान्तिर्वेपथुश्चारतिश्च ॥ १ ॥" इति, 'उव्वेगं'ति उद्वेगं–शोकं मयेतश्च्यवनीयं भविष्यतीत्येकं, तथा मातुरोजः–आर्तवं पितुः शुक्रं तत्तथाविधं किमपि विलीनानामतिविलीनं तयोः–ओजःशुक्रयोरुभयं–द्वयं तदुभयं तच्च तत्संसृष्टं च, संश्लिष्टं चेति वा, परस्परमेकीभूतमित्यर्थः, तदुभयसंसृष्टं तदुभयसंश्लिष्टं वा एवंलक्षणो य आहारस्तस्य–गर्भवासकालस्य प्रथमता तत्प्रथमता तस्यां, प्रथमसमय एवेत्यर्थः, स आहर्त्तव्यः–अभ्यवहार्यो भविष्यतीति द्वितीयं, तथा कलमलो–जठरद्रव्यसमूहः स एव जम्बालः–कर्दमो यस्यां सा तथा तस्याम् अत एवाशुचिकायां उद्वेजनीयायां–उद्वेगकारिण्यां भीमायां–भयानिकायां गर्भ एव वसतिर्गर्भवसतिस्तस्यां वस्तव्यमिति तृतीयः, अत्र गाथे भवतः—"देवावि देवलोए दिव्वाभरणाणुरंजियसरीरा । जं परिवडंति तत्तो तं दुक्खं दारुणं तेसिं ॥ १ ॥ तं सुरविमाणविभवं चिंतिय चयणं च देवलोगाओ । अइवलियं चिय जं नवि फुट्टइ सयसक्करं हिययं ॥ २ ॥" इति, 'इच्चेएहीं'त्यादि निगमनम् ॥ अथ देववक्तव्यतानन्तरं तदाश्रयविमानवक्तव्यतामाह–'तिसंठिए'त्यादि, सूत्रत्रयं स्फुटमेव, केवलं त्रीणि संस्थितानि–संस्थानानि येषां तानि त्रिभिर्वा प्रकारैः संस्थितानि त्रिसंस्थितानि, 'तत्थ णं'ति तेषु मध्ये 'पुक्खरकण्णिए'ति पुष्करकर्णिका–पद्ममध्यभागः, सा हि वृत्ता समोपरिभागा च भवति, 'सव्वत'इति दिक्षु 'समन्ता'दिति विदिक्षु 'सिंघाडगं'ति त्रिकोणो जलजफलविशेषः 'एकत' एकस्यां दिशि यस्यां वृत्तविमानमित्यर्थः 'अक्खाडगो' चतुरस्रः

१ देवा अपि देवलोके दिव्याभरणानुरञ्जितशरीरा. । यत्परिपतन्ति ततस्तद्दुःखं दारुणं तेषाम् ॥ १ ॥ तं सुरविमानविभवं चिंतयित्वा च्यवनं च देवलोकात् । अतिवलिष्ठं चैव हृदयं यच्छतशर्करं न स्फुटति.

प्रतीत एव, वेदिका–मुण्डप्राकारलक्षणा, एतानि चैवंक्रमाण्येवावलिकाप्रविष्टानि भवन्ति, पुष्पावकीर्णानि त्वन्यथाऽपीति, भवन्ति चात्र गाथाः—"[1]सव्वेसु पत्थडेसुं मज्झे वट्टं अणंतरे तंसं। एयंतरचतुरंसं पुणोवि वट्टं पुणो तंसं ॥ १ ॥ वट्टं वट्टस्सुवरिं तंसं तंसस्स उप्परिं होइ। चउरंसे चउरंसं उड्ढं तु विमाणसेढीओ ॥ २ ॥ वट्टं च वलयगंपि व तंसं सिंघाडगंपिव विमाणं। चउरंसविमाणंपि य अक्खाडगसंठियं भणियं ॥ ३ ॥ सव्वे वट्टविमाणा एगदुवारा हवंति विन्नेया। तिन्नि य तंसविमाणे चत्तारि य होंति चउरंसे ॥ ४ ॥ पागारपरिक्खित्ता वट्टविमाणा हवंति सव्वेवि। चउरंसविमाणाणं चउद्दिसिं वेइया होइ ॥ ५ ॥ जत्तो वट्टविमाणं तत्तो तंसस्स वेइया होइ। पागारो बोद्धव्वो अवसेसेहिं तु पासेहिं ॥ ६ ॥ आवलियासु विमाणा वट्टा तंसा तहेव चउरंसा। पुप्फावगिन्नया पुण अणेगविहरूवसंठाणा ॥ ७ ॥" इति। प्रतिष्ठानसूत्रस्येयं विभजना—"[2]घणउदहिपइट्ठाणा सुरभवणा होंति दोसु कप्पेसु। तिसु वाउपइट्ठाणा तदुभयसुपइट्ठिया तीसु ॥ १ ॥ तेण परं उवरिमगा आगासंतरपइट्ठिया सव्वे"त्ति। अवस्थितानि–शाश्वतानि वैक्रियाणि–भोगाद्यर्थं निष्पादितानि,

---

१ सर्वेषु प्रस्तटेषु मध्ये वृत्तं अनन्तर त्र्यस्रं। एतदनन्तर चतुरस्रं पुनरपि वृत्तं पुनस्त्र्यस्रं ॥ १ ॥ वृत्तं वृत्तस्योपरि त्र्यस्रं त्र्यस्रस्योपरि भवति। चतुरस्रस्य चतुरस्रं ऊर्द्धन्तु विमानश्रेणय ॥ २ ॥ वृत्तं च वलयमिव त्र्यस्रं शृंगाटकमिव विमानं। चतुरस्रविमानमपि चाक्षाटकसस्थितं भणितं ॥ ३ ॥ सर्वाणि वृत्तविमानान्येकद्वाराणि भवन्ति विज्ञेयानि। त्रीणि च त्र्यस्रविमाने चत्वारि च भवन्ति चतुरस्रे ॥ ४ ॥ प्राकारपरिक्षिप्तानि वृत्तविमानानि भवंति सर्वाण्यपि। चतुरस्रविमानाना चतसृषु दिक्षु वेदिका भवति ॥ ५ ॥ यतो वृत्तविमानं ततस्त्र्यस्रस्य वेदिका भवति। प्राकारो बोद्धव्योऽवशेषेषु तु पार्श्वेषु ॥ ६ ॥ आवलिकासु विमानानि वृत्तानि त्र्यस्राणि तथैव चतुरस्राणि। पुष्पावकीर्णकानि पुनरनेकविधरूपसस्थानानि ॥ ७ ॥ २ घनोदधिप्रतिष्ठानानि सुरभवनानि भवंति द्वयो' कल्पयोः। त्रिषु वायुप्रतिष्ठानानि तदुभयसुप्रतिष्ठितानि त्रिषु ॥ १ ॥ तत. परमुपरितनानि आकाशान्तरप्रतिष्ठितानि सर्वाणि ॥

यतोऽभिहितं भगवत्यां—"जाहे णं भंते ! सक्के देविंदे देवराया दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजिउकामे भवइ से कहमियाणिं पकरेति ?, गोयमा ! ताहे चेव णं से सक्के देविंदे देवराया एगं महं नेमिपडिरूवगं विउव्वइ [नेमिरिति चक्रधारा तद्वद्वृत्तविमानमित्यर्थः > एगं जोयणसयसहस्सं आयामविक्खंभेणं इत्यादि यावत् "पासायवडिंसए सयणिज्जे, तत्थ णं से सक्के देविंदे देवराया अट्ठहिं अग्गमहिसीहिं सपरिवाराहिं दोहि य अणिएहिं णट्टाणीएण य गंधव्वाणीएण य सद्धिं महया नट्ट जाव दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणे विहरइ"त्ति, परियानं—तिर्यग्लोकावतरणादि तत्प्रयोजनं येषां तानि पारियानिकानि—पालकपुष्पकादीनि वक्ष्यमाणानीति ॥ पूर्वतरसूत्रेषु देवा उक्ताः, अधुना वैक्रियादिसाधर्म्यान्नारकान्निरूपयन्नाह—

तिविधा नेरइया पं० तं०—सम्मादिट्ठी मिच्छादिट्ठी सम्मामिच्छादिट्ठी, एवं विगलिंदियवज्जं जाव वेमाणियाणं २७। ततो दुग्गतीतो पं० तं०—णेरइयदुग्गती तिरिक्खजोणीयदुग्गती मणुयदुग्गती १, ततो सुगतीतो पं० तं०—सिद्धिसोगती देवसोगती मणुस्ससोगती २। ततो दुग्गता पं० तं०—णेरतितदुग्गता तिरिक्खजोणितदुग्गया मणुस्सदुग्गता ३, ततो सुगता पं० तं०—सिद्धसोगता देवसोग्गता मणुस्ससुग्गता ४ (सू० १८१)

---

१ यदा भदन्त ! शक्रो देवेन्द्रो देवराजो दिव्यान् भोगभोगान् भोक्तुकामो भवति स कथमिदानीं प्रकरोति ? गौतम ! तदैव च शक्रो देवेन्द्रो देवराज एकं महन्नेमिप्रतिरूपकं विकुर्वति, एकं योजनशतसहस्रं आयामविष्कंभाभ्या. २ प्रासादावतंसक शयनीयं, तत्र स शक्रो देवेन्द्रो देवराज अष्टाभिरग्रमहीषिभि· सपरिवाराभिर्द्वाभ्यामनीकाभ्या नृत्यानीकेन च सार्द्धं महता नृत्यं यावद्दिव्यान् भोगभोगान् भुंजन् विहरति ॥

'तिविधे'त्यादि स्पष्टं, नारका दर्शनतो निरूपिताः, शेषा अपि जीवा एवंविधा एवेत्यतिदेशतः शेषानाह–'एव'-मित्यादि गतार्थं, नवरं 'विगलेंदियवज्जं'ति नारकवत् दण्डकस्त्रिधा वाच्यः एकेन्द्रियविकलेन्द्रियान् विना, यतः पृथिव्यादीनां मिथ्यात्वमेव द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां तु न मिश्रमिति। त्रिविधदर्शनाश्च दुर्गतिसुगतियोगात् दुर्गताः सुगताश्च भवन्तीति दुर्गत्यादिदर्शनाय सूत्रचतुष्टयमाह–'तओ'इत्यादि, व्यक्तं, परं दुष्टा गतिर्दुर्गतिर्मनुष्याणां दुर्गतिर्विवक्षयैव, तत्सुगतेरप्यभिधास्यमानत्वादिति, दुर्गताः–दुःस्थाः सुगताः–सुस्थाः। सिद्धादिसुगतास्तु[श्च] तपस्विनः सन्तो भवन्तीति तत्कर्त्तव्यपरिहर्त्तव्यविशेषमाह—

चउत्थभत्तितस्स णं भिक्खुस्स कप्पंति तओ पाणगाइं पडिगाहित्तए, तं०—उस्सेतिमे संसेतिमे चाउलधोवणे १, छट्ठभत्तितस्स णं भिक्खुस्स कप्पंति तओ पाणगाइं पडिगाहित्तए तं०—तिलोदए तुसोदए जवोदए २, अट्ठमभत्तियस्स णं भिक्खुस्स कप्पंति ततो पाणगाइं पडिगाहित्तए, तं०—आयामते सोवीरते सुद्धवियडे ३, तिविहे उवहडे पं० तं०—फलिओवहडे सुद्धोवहडे संसट्ठोवहडे ४, तिविहे उग्गहिते पं० तं०—जं च ओगिण्हति जं च साहरति जं च आसगंसि पक्खिवति ५, तिविधा ओमोयरिया पं० तं०—उवगरणोमोयरिया भत्तपाणोमोदरिता भावोमोदरिता ६, उवगरणोमोदरिता तिविहा पं० तं०—एगे वत्थे एगे पाते चियत्तोवहिसातिज्जणता ७, ततो ठाणा णिग्गंथाण वा णिग्गंथीण वा अहियाते असुभाते अक्खमाते अणिस्सेयसाए अणाणुगामियत्ताए भवंति, तं०—कूअणता कक्करणता अवज्झाणता ८, ततो ठाणा णिग्गंथाण वा णिग्गंथीण वा हिताते सुहाते खमाते णिस्सेयसाते आणुगामिअत्ताते भवंति, तं०—अकूअणता

अकक्करणता अणवज्झाणया ९, ततो सल्ला पं० तं०—मायासल्ले णियाणसल्ले मिच्छादंसणसल्ले १०, तिहिं ठाणेहिं समणे णिग्गंथे संखित्तविउलतेउलेस्से भवति, तं०—आयावणताते १ खंतिखमाते २ अपाणगेणं तवो कम्मेणं ३, ११। तिमासितं णं भिक्खूपडिमं पडिवन्नस्स अणगारस्स कप्पंति ततो दत्तीओ भोअणस्स पडिगाहेत्तए ततो पाणगस्स १२, एगरातियं भिक्खुपडिमं सम्मं अणणुपालेमाणस्स अणगारस्स इमे ततो ठाणा अहिताते असुभाते अखमाते अणिस्सेयसाते अणाणुगामित्ताते भवंति, तं०—उम्मायं वा लभिज्जा १ दीहकालियं वा रोगायंकं पाउणेज्जा २ केवलिपन्नत्तातो वा धम्मातो भंसेज्जा ३, १३, एगरातियं भिक्खुपडिमं सम्मं अणुपालेमाणस्स अणगारस्स ततो ठाणा हिताते सुभाते खमाते णिस्सेसाते आणुगामितत्ताए भवंति, तं०—ओहिणाणे वा से समुप्पज्जेज्जा १ मणपज्जवनाणे वा से समुप्पज्जेज्जा २ केवलणाणे वा से समुप्पज्जेज्जा ३, १४। (सू० १८२)

'चउत्थे'त्यादि सूत्राणि चतुर्दश व्यक्तानि, केवलं एकं पूर्वदिने द्वे उपवासदिने चतुर्थं पारणकदिने भक्तं-भोजनं परिहरति यत्र तपसि तत् चतुर्थभक्तं तद्यस्यास्ति स चतुर्थभक्तिकस्तस्य, एवमन्यत्रापि, शब्दव्युत्पत्तिमात्रमेतत्, प्रवृत्तिस्तु चतुर्थभक्तादिशब्दानामेकाद्युपवासादिष्विति, भिक्षणं शीलं धर्म्मः तत्साधुकारिता वा यस्य स भिक्षुर्भिनत्ति वा क्षुधमिति भिक्षुस्तस्य पानकानि-पानाहाराः, उत्स्वेदेन निर्वृत्तमुत्स्वेदिमं-येन व्रीह्यादिपिष्टं सुराद्यर्थं उत्स्वेद्यते, तथा संसेकेन निर्वृत्तमिति संसेकिमं-अरणिकादिपत्रशाकमुत्काल्य येन शीतलजलेन संसिच्यते तदिति, तन्दुलधावनं प्रतीतमेव, तिलोदकादि तत्तत्प्रक्षालनजलं, नवरं तुषोदकं-व्रीह्युदकम् २, आयामकम्-अवश्रावणं सौवीरकं-

काञ्जिकं शुद्धविकटम्—उष्णोदकं ३, उपहृतमुपहितम्, भोजनस्थाने ढौकितं भक्तमिति भावः, फलिकं—प्रहेणकादि, तच्च तदुपहृतं चेति फलिकोपहृतं अवगृहीताभिधानपञ्चमपिण्डैषणाविषयभूतमिति, यदाह व्यवहारभाष्ये—"फलियं[1] पहेणगाई वंजणभक्खेहिं वाऽविरहियं जं। भोत्तुमणस्सोवहियं पंचमपिंडेसणा एस ॥ १ ॥" इति, तथा शुद्धम्—अलेपकृतं शुद्धौदनं च, तच्च तदुपहृतं चेति शुद्धोपहृतं, एतच्चाल्पलेपाभिधानचतुर्थैषणाविषयभूतमिति, तथा संसृष्टं नाम—भोक्तुकामेन गृहीतकूरादौ क्षिप्तो हस्तः क्षिप्तो न तावत् मुखे क्षिपति तच्च लेपालेपकरणस्वभावमिति, तदेवंभूतमुपहृतं संसृष्टोपहृतं, इदं चतुर्थैषणात्वेन भजनीयं, लेपालेपकृतादिरूपत्वादस्येति, अत्र गाथा—"सुद्धं[2] च अलेवकडं अहव ण सुद्धोदणो भवे सुद्धं। संसट्ठं आउत्तं [भोक्तुमारब्धमित्यर्थः > लेवाडमलेवडं वावि ॥ १ ॥" इति, इह च त्रये एकद्वित्रिसंयोगैः सप्ताभिग्रहवन्तः साधवो भवन्तीति ४। अवगृहीतं—नाम केनचित् प्रकारेण दायकेनात्तं भक्तादि 'य'दिति भक्तम्, चकाराः समुच्चयार्थाः अवगृह्णाति—आदत्ते हस्तेन दायकस्तदवगृहीतम्, एतच्च षष्ठी पिण्डैषणेति, एवं च वृद्धव्याख्या—परिवेषकः पिढिकायाः कूरं गृहीत्वा यस्मै दातुकामस्तद्भाजने क्षेप्तुमुपस्थितस्तेन च भणितं—मा देहि, अत्रावसरे प्राप्तेन साधुना धर्मलाभितं, ततः परिवेषको भणति—प्रसारय साधो! पात्रं, ततः साधुना प्रसारिते पात्रे क्षिप्तमोदनम्, इह च संयतप्रयोजने गृहस्थेन हस्त एव परिवर्त्तितो नान्यत् गमनादि कृतमिति जघन्यमाहृतजातमिति, इह च व्यवहार-

---

१ फलिक प्रहेणकादि यद् व्यञ्जनभक्ष्यैर्वाविरहितं। भोक्तुमनस उपहृतं पंचमी पिंडैषणैषा ॥ १ ॥ २ शुद्धं चालेपकृतं अथवा शुद्धौदन. शुद्धं भवेत्संसृष्टं आयुक्तं (भोक्तुमारब्धं) लेपकृतमलेपकृतं वापि ॥ १ ॥

भाष्यश्लोकः—"[1]भुंजमाणस्स उक्खित्तं, पडिसिद्धं तं च तेण उ । जहन्नोवहडं तं तु, हत्थस्स परियत्तणा ॥ १ ॥" इति, तथा यच्च परिवेषकः स्थानादविचलन् संहरति–भक्तभाजनात् भोजनभाजनेषु क्षिपति तच्चावगृहीतमिति प्रक्रमः, श्लोकोऽत्र—"[2]अह साहीरमाणं तु, वट्टंतो [परिवेषयन्नित्यर्थः > जो उ दायओ । दलेज्जाविचलिओ तत्तो, छट्ठी एसावि एसणा ॥ १ ॥" इति, तथा यच्च भक्तमास्यके–पिठरादिमुखे क्षिपति तच्चावगृहीतमिति, एवं चात्र वृद्धव्याख्या–कूरमवह्लादननिमित्तं कलिंजादिभाजने विशालोत्तानरूपे क्षिप्तं ततो भाक्तिकेभ्यो दत्तं ततो भुक्तशेषं यद्भूयः पिठरके प्रकाशमुखे क्षिपन्ती दद्यात् परिवेषयन्ती वा प्रकाशमुखे भाजने तत् तृतीयमवगृहीतं, श्लोकोऽत्र—"[3]भुत्तसेसं तु जं भूओ, छुभंती पिठरे दये । संवट्टंती व अन्नस्स, आसगंमि पगासए ॥ १ ॥" इति, ननु आस्ये–मुखे यत् प्रक्षिपतीति मुख्यार्थे सति किं पिठरकादिमुखे इति व्याख्यायत इति ?, उच्यते आस्यप्रक्षेपव्याख्यानमयुक्तं, जुगुप्साभावादिति, आह च—"[4]पक्खेवए दुगुंछा, आएसो कुडमुहाईसु"न्ति ५ । अवमम्–ऊनमुदरं–जठरं यस्य सोऽवमोदरः, अवमं वोदरं अवमोदरं तद्भावोऽवमोदरता प्राकृतत्वादोमोयरियत्ति, अवमोदरस्य वा करणमवमोदरिका, व्युत्पत्तिरेवेयमस्य, प्रवृत्तिस्तूनतामात्रे, तत्र प्रथमा जिनकल्पिकादीनामेव न पुनरन्येषां, शास्त्रीयोपध्यभावे हि समग्रसंयमाभावादिति, अतिरिक्ताग्र-

---

१ भुंजमानस्य उत्क्षिप्तं प्रतिषिद्धं तच्च तेन तु । जघन्योपहृतं तत्तु हस्तस्य परिवर्त्तनात् ॥ १ ॥ २ अथ संह्रियमाणमेव येपकः यो येषयन् दद्यादचलितस्ततः षष्ठेषाऽप्येषणा ॥ १ ॥ ३ भुक्तशेषन्तु यद् भूयः क्षिपन्ती पिठरे दद्यात् । परिवेषयन्ती वान्यस्य आस्ये प्रकाशे ॥ १ ॥ ४ (मुखे) प्रक्षेपे जुगुप्सा पिठरादिमुखेष्वादेशः (जुगुप्साया अभावात्).

हणतो वोनोदरतेति, उक्तं च—"जं वट्टइ उवगारे उवकरणं तं सि(तेसि) होइ उवगरणं । अइरेगं अहिगरणं अजओ अ-
जयं परिहरंतो ॥ १ ॥" [अयतश्च यत्तत् भुञ्जानो भवतीत्यर्थः > भक्तपानावमोदरता पुनरात्मीयाहारमानपरित्यागतो
वेदितव्या, उक्तं च—"बत्तीसं किर कवला आहारो कुच्छिपूरओ भणिओ । पुरिसस्स महिलियाए अट्ठावीसं भवे
कवला ॥ १ ॥ कवलाण य परिमाणं कुक्कुडिअंडगपमाणमेत्तं तु । जो वा अविगियवयणो वयणंमि छुहेज्ज वीसत्थो ॥२॥"
इति, इयं चाष्ट १ द्वादश २ षोडश ३ चतुर्विंशत्ये ४ कत्रिंशदन्तैः कवलैः ५ क्रमेणाल्पाहारादिसंज्ञिता पञ्चधा भवति,
उक्तं च—"अप्पाहार १ अवड्ढा २ दुभाग ३ पत्ता ४ तहेव किंचूणा ५ । अठ्ठ १ दुवालस २ सोलस ३ चउवीस ४
तहेक्कतीसा य ५ ॥ १ ॥" इति, 'एवम्' अनेनानुसारेण पानेऽपि वाच्या, भगवत्यामप्युक्तम्—"बत्तीसं कुक्कुडिअंडगप-
माणमेत्ते कवले आहारमाहारेमाणे पमाणपत्तेत्ति वत्तव्वं सिया, एत्तो एक्केणवि कवलेण ऊणगं आहारमाहारेमाणे स-
मणे णिग्गंथे नो पगामरसभोइत्ति वत्तव्वं सिय"त्ति, भावोनोदरता पुनः क्रोधादित्यागः, उक्तं च—"कोहाईणमणु-
दिणं चाओ जिणवयणभावणाओ उ । भावेणोमोदरिया पन्नत्ता वीयरागेहिं ॥ १ ॥" उपकरणावमोदरिकाया भेदानाह—

---

१ यद्वर्त्तत उपकारे तत्तेषा उपकरणं भवति उपकरणं । अतिरेकमधिकरणमयतोऽयतं धारयन् ॥ १ ॥ २ किल द्वात्रिंशतकवला आहारः कुक्षिपूरको भणित. । पुरुषस्य महिलाया अष्टाविंशतिर्भवेयु कवला ॥ १ ॥ कवलाना परिमाणं कुक्कुट्यंडकप्रमाणमात्रं । यो वाऽविकृतवदनः वदने क्षिपेद्विश्वस्त ॥२॥ ३ अल्पाहारापार्धा द्विभागा प्रासा तथैव किंचिदूना अष्टद्वादशषोडशचतुर्विंशत्येकत्रिंशत्कवलैस्तथा ॥ १ ॥ ४ द्वात्रिंशतं कुक्कुट्यण्डकप्रमाणमात्रान्कवलानाहारत्वेनाहारयन् प्रमाणप्रास इति वक्तव्य स्यादित एकेनापि कवलेनोन आहारमाहारयन् श्रमणो निर्ग्रन्थो नो प्रकामरसभोजीति वक्तव्यः स्यात् ॥ ५ क्रोधादीनामनुदिनं त्यागो जिनवचनभावनाश्च भावेनावमोदरता प्रज्ञप्ता वीतरागै ॥ १ ॥

'उवकरणे'त्यादि, एकं वस्त्रं जिनकल्पिकादेरेव, एवं पात्रमपि, 'एगं पायं जिणकप्पियाण'मिति वचनादिति, तथा 'चियत्तेणं' संयमोपकारकोऽयमिति प्रीत्या मलिनादावप्रीत्यकरणेन वा 'चियत्तस्स वा' संयमिनां संमतस्य उपधेः—रजोहरणादिकस्य 'साइज्जणय'त्ति सेवा 'चियत्तोवहिसांइज्जणय'त्ति ७। 'चियत्तेणे'ति प्रागुक्तमेतद्विपर्ययभेदान् सकलानाह— 'तओ' इत्यादि स्पष्टं, किन्तु अहिताय—अपथ्याय असुखाय—दुःखाय अक्षमाय—अयुक्तत्वाय अनिःश्रेयसाय—अमोक्षाय अनानुगामिकत्वाय—न शुभानुबन्धायेति, कूजनता—आर्त्तस्वरकरणं कर्करणता—शय्योपध्यादिदोषोद्भावनगर्भं प्रलपनं अपध्यानता—आर्त्तरौद्रध्यायित्वमिति ८, उक्तविपर्ययसूत्रं व्यक्तं ९, निर्ग्रन्थानामेव परिहर्त्तव्यं त्रयमाह—'तओ' इत्यादि, शल्यते—बाध्यते अनेनेति शल्यं, द्रव्यतस्तोमरादि भावतस्तु इदं त्रिविधं—माया—निकृतिः सैव शल्यं मायाशल्यं १, एवं सर्वत्र, नवरं नितरां दीयते—लूयते मोक्षफलमनिन्द्यब्रह्मचर्यादिसाध्यं कुशलकर्मकल्पतरुवनमनेन देवर्द्ध्यादिप्रार्थनपरिणामनिशितासिनेति निदानं मिथ्या—विपरीतं दर्शनं मिथ्यादर्शनमिति १०। निर्ग्रन्थानामेव लब्धिविशेषस्य कारणत्रयमाह—'तिही'त्यादि, सङ्क्षिप्ता—लघूकृता विपुलापि—विस्तीर्णाऽपि सती अन्यथाऽऽदित्यबिम्बवत् दुर्दर्शः स्यादिति तेजोलेश्या—तपोविभूतिजं तेजस्वित्वं तैजसशरीरपरिणतिरूपं महाज्वालाकल्पं येन स सङ्क्षिप्तविपुलतेजोलेश्यः आतापनानां—शीतादिभिः शरीरस्य सन्तापनानां भाव आतापनता शीतातपादिसहनमित्यर्थस्तया 'क्षान्त्या' क्रोधनिग्रहेण क्षमा—मर्षणं न त्वशक्ततयेति क्षान्तिक्षमा तया, अपानकेन पारणककालादन्यत्र 'तपःकर्म्मणा' षष्ठादिनेति, अभिधीयते च

१ एक पात्र जिनकल्पिकानाम्.

भगवत्याम्—“जे णं गोसाला! एगाए सनहाए कुम्मासपिंडियाए एगेण य वियडासणेणं छट्ठं छट्ठेणं अणिक्खित्तेणं तवोकम्मेणं उड्ढं वाहाओ पगिज्झिय २ सूराभिमुहे आयावणभूमीए आयावेमाणे विहरइ से णं अंतो छण्हं मासाणं संखित्तविपुलतेयलेस्से भवइ”त्ति ११, 'तेमासिय'मित्यादि, भिक्षुप्रतिमाः—साधोरभिग्रहविशेषाः, ताश्च द्वादश, तत्रैकमासिक्यादयो मासोत्तराः सप्त तिस्रः सप्तरात्रिन्दिवप्रमाणाः प्रत्येकं एका अहोरात्रिकी एका एकरात्रिकीति, उक्तं च—“मासाई सत्तंता ७ पढमा १ बिइ २ तइय ३ सत्त राइदिणा १० । अहराइ ११ एगराई १२ भिक्खूपडिमाण वारसगं ॥ १ ॥”ति, अयमत्र भावार्थः—“पडिवज्जइ एयाओ संघयणधिइजुओ महासत्तो । पडिमाओ भावियप्पा सम्मं गुरुणा अणुन्नाओ ॥ १ ॥” गच्छे च्चिय निम्माओ जा पुव्वा दस भवे असंपुन्ना । नवमस्स तइयवत्थू होइ जहन्नो सुयाभिगमो ॥ २ ॥ वोसट्ठचत्तदेहो उवसग्गसहो जहेव जिणकप्पी । एसण अभिग्गहीया भत्तं च अलेवडं तस्स ॥ ३ ॥ गच्छा विणिक्खमित्ता पडिवज्जइ मासियं महापडिमं । दत्तेग भोयणस्सा पाणस्सवि एग जा मासं ॥ ४ ॥ पच्छा गच्छमुवेती एव दुमासी तिमासि जा सत्त । नवरं दत्तिविवड्ढी जा सत्त उ सत्तमासीए ॥ ५ ॥ तत्तो अ अट्ठमी खलु हवइ इहं पढमसत्तराइंदी ।

---

१ मासाद्याः सप्तमासान्ता सप्त प्रथमा द्वितीया तृतीया सप्तरात्रिंदिवा । अहोरात्रा एकरात्रा भिक्षुप्रतिमाना द्वादशकं ॥ १ ॥ प्रतिपद्यत एता संहननधृतियुतो महासत्त्वः प्रतिमा भावितात्मा सम्यग्गुरुणाऽनुज्ञात ॥ १ ॥ गच्छे निर्मात एव यावत्पूर्वाणि दश भवेयुरसंपूर्णानि । नवमस्य तृतीयवस्तु भवति जघन्य श्रुताभिगम ॥२॥ व्युत्सृष्टत्यक्तदेह उपसर्गसहो यथैव जिनकल्पी । एषणाऽभिगृहीता भक्तं चालेपकृत्तस्य ॥ ३ ॥ गच्छाद्विनिष्क्रम्य प्रतिपद्यते मासिकीं महाप्रतिमा । दत्त्यैका भोजनस्य पानस्याप्येका यावन्मास ॥ ४ ॥ पश्चाद्गच्छमुपैति एवं द्विमासिकी त्रिमासिकी यावत्सप्तमासिकी । पर दत्तिविवृद्धिर्यावत् सप्त सप्तमासिक्या ॥५॥ ततश्चाष्टमीह भवति प्रथमा सप्तरात्रिंदिवेव । तस्या चतुर्थचतुर्थेनापानकेनाथ विशेषः ॥ ६ ॥

तीए चउत्थएणं अपाणएणं अह विसेसो ॥ ६ ॥ तथा चागमः—"पढमसत्तराइंदियं णं भिक्खुपडिमं पडिवन्नस्स अणगारस्स कप्पइ से चउत्थेणं भत्तेणं अपाणएणं वहिया गामस्स वे"त्यादि, "उत्ताणगपासल्ली नेसज्जी वावि ठाण ठाइत्ता। अह उवसग्गे घोरे दिव्वाई सहइ अविकंपो ॥ १ ॥ दोच्चा वि एरिसि च्चिय वहिया गामादियाण नवरं तु। उक्कुडुलगंडसाई डंडायतिउव्व ठाइत्ता ॥ २ ॥ तच्चाएवी एवं नवरं ठाणं तु तस्स गोदोही। वीरासणमहवावी ठाएज्ज व अंवखुज्जो य ॥ ३ ॥ एमेव अहोराई छट्ठं भत्तं अपाणगं नवरं। गामनगराण वहिया वग्घारियपाणिए ठाणं ॥ ४ ॥ एमेव एगराई अट्ठमभत्तेण ठाण वाहिरओ। ईसिं पब्भारगए अणिमिसणयणेगदिट्ठीउ ॥५॥ साँहट्टु दोन्नि पाए वग्घारियपाणिठायई ठाणं। वग्घारिलंवियभुओ सेस दसासुं जहा भणियं ॥ ६ ॥" इति, तत्र त्रिमासिकी तृतीया तां प्रतिपन्नस्य—आश्रितस्य 'दत्तिः' सकृत्प्रक्षेपलक्षणेति १२, एकरात्रिकी द्वादशी तां सम्यगननुपालयंतः उन्मादः—चित्तविभ्रमो, रोगः—कुष्ठादिरातङ्कः—शूलविशूचिकादिः सद्योघाती, स च स चेति रोगातङ्कं, 'पाउणेज्जे'ति प्राप्नुयात् 'धर्म्मात्'—श्रुतचारित्रलक्षणात् भ्रश्येत्, सम्यक्त्वस्यापि हान्येति, उन्मादरोगधर्म्मभ्रंशाः प्रतिमायाः सम्यगननुपालनाजन्या 'अहिताद्यर्थाः'

---

१ प्रथमा सप्तरात्रिंदिवा भिक्षुप्रतिमा प्रतिपन्नस्य अनगारस्य कल्पते चतुर्थेन भक्तेनापानकेन ग्रामस्य वहि०॥ २ उत्तानकः पार्श्वलीनो नैषद्यी वापि स्थानं स्थित्वा। अथोपसर्गान् घोरान् दिव्यादीन् सहतेऽविकंप' ॥१॥ द्वितीयाऽपि इदृश्येव ग्रामादीनां वहि परन्तूत्कटुकलकुटशायी दंडायत इव वा स्थित्वा ॥ २ ॥ तृतीयायामप्येवं परं तस्य स्थानं गोदोहिकैव। वीरासनं अथवा तिष्ठेत् वापि आम्रकुब्जश्च ॥३॥ एवमेवाहोरात्रिकी परं षष्ठं भक्तमपानकं। ग्रामनगरात् वहिरवलंवितपाणिना स्थानं ॥४॥ एवमेवैकरात्रिकी अष्टमभक्तेन स्थानं वहिः। ईषत्प्राग्भारगतः अनिमेषनयनैकदृष्टिः ॥ ५ ॥ संहृत्य द्वावपि पादौ अवलंवितपाणि तिष्ठति स्थानं। अवलंवितभुज. शेषं दशासु यथा भणितं ॥ ६ ॥

दुःखार्थां भवन्तीति हृदयम् १३, विपर्ययसूत्रमेतदनुसारतो बोद्धव्यमिति १४ ॥ उक्तरूपाणि च साध्वनुष्ठानानि कर्म्म-
भूमिष्वेव भवन्तीति तन्निरूपणायाह—

जंबुद्दीवे २ ततो कम्मभूमीओ पं० तं०—भरहे एरवते महाविदेहे, एवं धायइसंडे दीवे पुरच्छिमद्धे जाव पुक्खरवरदी-
वड्ढपच्चत्थिमद्धे ५। (सू० १८३) तिविहे दंसणे पं० तं०—सम्मदंसणे मिच्छदंसणे सम्मामिच्छदंसणे १, तिविधा
रुती पं० तं०—सम्मरुती मिच्छरुती सम्मामिच्छरुई २, तिविधे पओगे पं० तं०—सम्मपओगे मिच्छपओगे सम्मा-
मिच्छपओगे ३ (सू० १८४) तिविहे ववसाए पं० तं०—धम्मिते ववसाते अधम्मिए ववसाते धम्मियाधम्मिए ववसाते
४, अथवा तिविधे ववसाते, पं० तं०—पच्चक्खे पच्चतिते आणुगामिए ५, अहवा तिविधे ववसाते पं० तं०—इहलोइए
परलोइए इहलोगितपरलोगिते ६, इहलोगिते ववसाते तिविहे पं० तं०—लोगिते वेतिते सामतिते ७, लोगिते ववसाते
तिविधे पं० तं०—अत्थे धम्मे कामे ८, वेतिगे ववसाते तिविधे पं० तं०—रिउव्वेदे जउव्वेदे सामवेदे ९, सामइते
ववसाते तिविधे पं०, तं०—णाणे दंसणे चरित्ते १०, तिविधा अत्थजोणी पं० तं०—सामे दंडे भेदे ११ (सू० १८५)

'जंबुद्दीवे'त्यादि सूत्राणि साक्षादतिदेशाभ्यां पञ्च सुगमानि चेति। उक्ताः कर्मभूमयः, अथ तद्गतजनधर्म्मनिरूपणायाह
—'तिविहे'त्यादि सूत्राण्येकादश कण्ठ्यानि, किन्तु त्रिविधं दर्शनं—शुद्धाशुद्धमिश्रपुञ्जत्रयरूपं मिथ्यात्वमोहनीयं, तथा-
विधदर्शनहेतुत्वादिति १, रुचिस्तु तदुदयसम्पाद्यं तत्त्वानां श्रद्धानं, 'प्रयोगः' सम्यक्त्वादिपूर्वो मनःप्रभृतिव्यापार
इति अथवा सम्यगादिप्रयोगः—उचितानुचितोभयात्मक औषधादिव्यापार इति ३, 'व्यवसायो' वस्तुनिर्णयः पुरुषार्थ-

नामिति, चतुर्थे तु समये मन्थान्तराण्यपि सकललोकनिष्कुटैः सह पूरयति, ततश्च सकलो लोकः पूरितो भवतीति, तदनन्तरमेव पञ्चमे समये यथोक्तप्रतिलोमं मन्थान्तराणि संहरति जीवप्रदेशान् सकर्म्मकान् सङ्कोचयति, षष्ठे मन्थानमुपसंहरति, घनतरसंकोचात्, सप्तमे कपाटमुपसंहरति, दण्डात्मनि सङ्कोचात्, अष्टमे दण्डमुपसंहृत्य शरीरस्थ एव भवति, तत्र च "औदारिकप्रयोक्ता प्रथमाष्टमसमययोरसाविष्टः । मिश्रौदारिकयोक्ता सप्तमषष्ठद्वितीयेषु ॥ १ ॥ कार्मणशरीरयोगी चतुर्थके पञ्चमे तृतीये च । समयत्रये च तस्मिन् भवत्यनाहारको नियमाद् ॥ २ ॥" इति, वाङ्मनसोस्त्वप्रयोक्तैव, प्रयोजनाभावादिति, अतोऽभिहितमष्टौ समयाः यस्मिन् सोऽष्टसमयः स एवाष्टसामयिकः केवलिनः समुद्घातो केवलिसमुद्घातो न शेष इति । अनन्तरं केवलिनां समुद्घातवक्तव्यतोक्ता, अथाकेवलिनां गुणवतां देवत्वं भवतीति देवाधिकारवत् समणस्सेत्यादि सूत्रपञ्चकं—

समणस्स णं भगवतो महावीरस्स अट्ठ सया अणुत्तरोववातियाणं गतिकल्लाणाणं जाव आगमेसिभद्दाणं उक्कोसिता अणुत्तरोववातितसंपया हुत्था १ (सू० ६५३) अट्ठविधा वाणमंतरा देवा पं० तं०—पिसाया भूता जक्खा रक्खसा किन्नरा किंपुरिसा महोरगा गंधव्वा २ एतेसि णं अट्ठण्हं वाणमंतरदेवाणं अट्ठ चेतितरुक्खा पं० तं०—कलंबो अ पिसायाणं, वडो जक्खाण चेतितं । तुलसी भूयाणं भवे, रक्खसाणं च कंडओ ॥ १ ॥ असोओ किन्नराणं च, किंपुरिसाण य चंपतो । नागरुक्खो भुयंगाणं, गंधव्वाण य तेंदुओ ॥ २ ॥ ३ (सू० ६५४) इमीसे रयणप्पभाते पुढवीते बहुसमरमणिज्जाओ भूमिभागाओ अट्ठजोयणसते उड्ढबाहाते सूरविमाणे चारं चरति ४ (सू० ६५५) अट्ठ नक्खत्ता चंदेणं सद्धिं पमद्दं जोगं

जोतेंति तं०—कत्तिता रोहिणी पुणव्वसू महा चित्ता विस्साहा अणुराधा जेट्ठा ५ (सू० ६५६) जंबुदीवस्स णं दीवस्स दारा अट्ठजोयणाइं उड्ढं उच्चत्तेणं पन्नत्ता १ सव्वेसिंपि दीवसमुद्दाणं दारा अट्ठजोयणाइं उड्ढं उच्चत्तेणं पन्नत्ता २ (सू० ६५७) पुरिसवेयणिज्जस्स णं कम्मस्स जहन्नेणं अट्ठसंवच्छराइं बंधठिती पन्नत्ता १ जसोकित्तीनामएणं कम्मस्स जहण्णेणं अट्ठ मुहुत्ताइं बंधठिती पं० २ उच्चगोयस्स णं कम्मस्स एवं चेव ३ (सू० ६५८) तेइंदियाणमट्ठ जातीकुलकोडीजोणीपमुहसत सहस्सा पं० (सू० ६५९) जीवा णं अट्ठठाणणिव्वत्तिते पोग्गले पावकम्मत्ताते चिणिंसु वा चिणंति वा चिणिस्संति वा, तं०—पढमसमयनेरतितनिव्वत्तिते जाव अपढमसमयदेवनिव्वत्तिते, एवं चिणउवचिण जाव निज्जरा चेव अट्ठपतेसिता खंधा अणंता पण्णत्ता, अट्ठपतेसोगाढा पोग्गला अणंता पण्णत्ता जाव अट्ठगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ता (सू० ६६०) अट्ठमं ठाणं सम्मत्तं ॥ अट्ठमं अज्झयणं सम्मत्तं ॥

सुगमं, नवरं अनुत्तरेषु—विजयादिविमानेषूपपातो येषामस्ति तेऽनुत्तरोपपातिकास्तेषां साधूनामिति गम्यते, तथा गतिः—देवगतिलक्षणा कल्याणा येषां, एवं स्थितिरपि, तथा आगमिष्यद्भद्रं—निर्वाणलक्षणं येषां ते तथा तेषां। चैत्यवृक्षा मणिपीठिकानामुपरिवर्त्तिनः सर्वरत्नमया उपरिच्छत्रध्वजादिभिरलङ्कृताः सुधर्म्मादिसभानामग्रतो ये श्रूयन्ते त एत इति सम्भाव्यते ये तु "चिंधाइं कलंबझए सुलस वडे तहय होइ खट्टंगे । असोय चंपए या नागे तह तुंबरू चेव ॥ १ ॥" इति, [चिह्नानि कलंबो ध्वजः सुलसः वटः तथा च भवति खट्वांगः । अशोकश्चंपकश्च नागस्तथा तुंबरुश्चैव ॥ १ ॥] ते चिह्नभूता एतेभ्योऽन्य एवेति, 'कलंबो' इत्यादि श्लोकद्वयं कण्ठ्यं नवरं 'भुयंगाणं'ति महोरगाणामिति । 'चारं चरइ'त्ति

चारं करोति, चरतीत्यर्थः, 'पमद्द'ति प्रमर्द्दः—चन्द्रेण स्पृश्यमानता तल्लक्षणं योगं च योजयन्त्यात्मनश्चन्द्रेण सार्द्धं कदाचित् न तु तमेव सदैवेति, उक्तं च—"पुणव्वसुरोहिणिचित्ता महजेट्ठणुराह कित्तियविसाहा। चंदस्स उभयजोगो" इति [पुनर्वसू रोहिणी चित्रा मघानुराधा ज्येष्ठा कृत्तिका विशाखा एतेषां चंद्रेणोभयथा योगः (दक्षिणोत्तरयोः)] यानि च दक्षिणोत्तरयोगीनि तानि प्रमर्द्दयोगीन्यपि कदाचिद्भवन्ति, यतो लोकश्रीटीकाकृतोक्तं—"एतानि नक्षत्राण्युभययोगीनि—चन्द्रस्य दक्षिणेनोत्तरेण च युज्यन्ते कथञ्चिच्चन्द्रेण भेदमप्युपयान्ती"ति, एतत्फलं चेदम्—"एतेषामुत्तरगा ग्रहाः सुभिक्षाय चन्द्रमा नितरा"मिति। देवनिवासाधिकाराद्देवनिवासभूतजम्बूद्वीपादिद्वारसूत्रद्वयं। देवाधिकाराद्देवत्वभाविकर्म्मविशेषसूत्रत्रयम्, कर्माधिकारात्तन्निबन्धनकुलकोटिसूत्रं, त्रीन्द्रियादिवैचित्र्यहेतुकर्म्मपुद्गलसूत्राणि च सुगमानि, नवरं 'जाती'त्यादि जातौ—त्रीन्द्रियजातौ कुलकोटीनां योनिप्रमुखाणां—योनिद्वारकाणां यानि शतसहस्राणि तानि तथेति ॥

इति श्रीमदभयदेवसूरिविरचिते स्थानाख्यतृतीयाङ्गविवरणेऽष्टस्थानकाख्यमष्टममध्ययनं समाप्तम् ॥ श्लोकाः ७२०

॥ अथ नवस्थानकाख्यं नवमाध्ययनम् ॥

व्याख्यातमष्टममध्ययनमधुना सङ्ख्याक्रमसम्बद्धमेव नवमस्थानकाख्यं नवममध्ययनमारभ्यते, अस्य च पूर्वेण सह सम्बन्धः सङ्ख्याक्रमकृत एवैकः सम्बन्धान्तरं तु पूर्वस्मिन् जीवादिधर्म्मा उक्ताः इहापि त एवेत्येवंसम्बन्धस्यास्यादिसूत्रम्—

नवहिं ठाणेहिं समणे णिग्गंथे संभोतितं विसंभोतितं करेमाणे णातिक्कमति, तं०—आयरियपडिणीयं उवज्झायपडिणीयं थेरपडिणीयं कुल० गण० संघ० नाण० दंसण० चरित्तपडिणीयं (सू० ६६१) णव बंभचेरा पं० तं०—सत्थपरिन्ना लोगविजओ जाव उवहाणसुयं महापरिण्णा (सू० ६६२) नव बंभचेरगुत्तीतो पं० तं०—विवित्ताइं सयणासणाइं सेवित्ता भवति णो इत्थिसंसत्ताइं नो पसुसंसत्ताइं नो पंडगसंसत्ताइं १ नो इत्थिणं कहं कहेत्ता २ नो इत्थिठाणाइं सेवित्ता भवति ३ णो इत्थीणमिंदिताइं मणोहराइं मणोरमाइं आलोइत्ता निज्झाइत्ता भवइ ४ णो पणीतरसभोती ५ णो पाणभोयणस्स अतिमत्तं आहारते सता भवति ६ णो पुव्वरतं पुव्वकीलियं समरेत्ता भवति ७ णो सद्दाणुवाती णो रूवाणुवाती णो सिलोगाणुवाती ८ णो सातसोक्खपडिबद्धे यावि भवति ९ णव बंभचेरअगुत्तीओ पं०तं०—णो

विवित्ताइं सयणासणाइं सेवित्ता भवइ, इत्थीसंसत्ताइं पसुसंसत्ताइं पंडगसंसत्ताइं इत्थीणं कहं कहेत्ता भवइ इत्थीणं ठाणाइं सेवित्ता भवति इत्थीणं इंदियाइं जाव निज्झाइत्ता भवति पणीयरसभोई पाणभोयणस्स अइमायमाहारए सया भवइ पुव्वरयं पुव्वकीलियं सरित्ता भवइ सद्दाणुवाई रूवाणुवाई सिलोगाणुवाई जाव सायासुक्खपडिबद्धे यावि भवति (सू० ६६३)

'नवहिं ठाणेहिं समणे' इत्यादि, अस्य च पूर्वसूत्रेण सहायमभिसम्बन्धः—पूर्वसूत्रे पुद्गला वर्णितास्तद्विशेषोदयाच्च कश्चिच्छ्रमणभावमुपगतोऽपि धर्माचार्यादीनां प्रत्यनीकतां करोति, तं च विसम्भोगिकं कुर्वन्नपरः सुश्रमणो नाज्ञामतिक्रामतीतीहाभिधीयत इत्येवंसम्बन्धस्यास्य व्याख्या, सा च सम्बन्धत एवोक्तेति । स्वयं ब्रह्मचर्यव्यवस्थित एव चैवं करोतीति तदभिधायकाध्ययनानि दर्शयन्नाह—'नव बंभचेरे'त्यादि, ब्रह्म—कुशलानुष्ठानं तच्च तच्चर्यं चासेव्यमिति ब्रह्मचर्यं संयम इत्यर्थः तत्प्रतिपादकान्यध्ययनान्याचारप्रथमश्रुतस्कन्धप्रतिबद्धानि ब्रह्मचर्याणि, तत्र शस्त्रं द्रव्यभावभेदादनेकविधं तस्य जीवशंसनहेतोः परिज्ञा—ज्ञानपूर्वकं प्रत्याख्यानं यत्रोच्यते सा शस्त्रपरिज्ञा १, 'लोकविजओ'त्ति भावलोकस्य रागद्वेषलक्षणस्य विजयो—निराकरणं यत्राभिधीयते स लोकविजयः २ 'सीओसणिज्जं'ति शीताः—अनुकूलाः परीषहा उष्णाः—प्रतिकूलास्तानाश्रित्य यत्कृतं तच्छीतोष्णीयम् ३ 'सम्मत्तं'त्ति सम्यक्त्वमचलं विधेयं न तापसादीनां कष्टतपःसेविनामष्टगुणैश्वर्यमुद्वीक्ष्य दृष्टिमोहः कार्य इति प्रतिपादनपरं सम्यक्त्वं ४ 'आवंती'ति आद्यपदेन नामान्तरेण तु लोकसारः, तच्चाज्ञानाद्यसारत्यागेन लोकसाररत्नत्रयोद्युक्तेन भाव्यमित्येवमर्थं लोकसारः ५ 'धूयं'ति

धूतं–सङ्गानां त्यजनं तत्प्रतिपादकं धूतमिति ६ 'विमोहो'त्ति मोहसमुत्थेषु परीषहोपसर्गेषु प्रादुर्भूतेषु विमोहो भवेत् तान् सम्यक् सहेतेति यत्राभिधीयते स विमोहः ७ महावीरासेवितस्योपधानस्य–तपसः प्रतिपादकं श्रुतं–ग्रन्थ उपधानश्रुतमिति ८ महती परिज्ञा–अन्तक्रियालक्षणा सम्यग्विधेयेतिप्रतिपादनपरं महापरिज्ञेति ९। ब्रह्मचर्यशब्देन मैथुनविरतिरप्यभिधीयत इति ब्रह्मचर्यगुप्तीः प्रतिपादयन्नाह—'नवे'त्यादि, ब्रह्मचर्यस्य–मैथुनव्रतस्य गुप्तयो–रक्षाप्रकाराः ब्रह्मचर्यगुप्तयः, 'विवित्तानि' स्त्रीपशुपण्डकेभ्यः पृथग्वर्त्तीनि शयनासनानि–संस्तारकपीठकादीनि उपलक्षणतया स्थानादीनि च 'सेविता' तेषां सेवको भवति ब्रह्मचारी, अन्यथा तद्बाधासम्भवात्, एतदेव सुखार्थं व्यतिरेकेणाह–नो स्त्रीसंसक्तानि–नो देवीनारीतिरश्चीभिः समाकीर्णानि सेविता भवतीति सम्बध्यते, एवं पशुभिः–गवादिभिः, तत्संसक्तौ हि तत्कृतविकारदर्शनात् मनोविकारः सम्भाव्यत इति, पण्डकाः–नपुंसकानि, तत्संसक्तौ स्त्रीसमानो दोषः प्रतीत एवेत्येकम् १, नो स्त्रीणां केवलानामिति गम्यते 'कथां' धर्मदेशनादिलक्षणवाक्यप्रतिबन्धरूपां यदिवा 'कर्णाटी सुरतोपचारकुशला लाटी विदग्धप्रिया' इत्यादिकां प्रागुक्तां वा जात्यादिचातूरूपां कथयिता–तत्कथको भवति ब्रह्मचारीति द्वितीयं २, 'नो इत्थिगणाइं'तीह सूत्रं दृश्यते केवलं 'नो इत्थिठाणाइं'ति सम्भाव्यते उत्तराध्ययनेषु तथाऽधीतत्वात् प्रक्रमानुसारित्वाच्चास्येतीदमेव व्याख्यायते–नो स्त्रीणां तिष्ठन्ति येषु तानि स्थानानि–निषद्याः स्त्रीस्थानानि तानि सेविता भवति ब्रह्मचारी, कोऽर्थः?–स्त्रीभिः सहैकासने नोपविशेद्, उत्थितास्वपि हि तासु मूहूर्त्तं नोपविशेदिति, दृश्यमानपाठाभ्युपगमे त्वेवं व्याख्या–नो स्त्रीगणानां पर्युपासको भवेदिति ३ नो स्त्रीणामिन्द्रियाणि–नयननासिकादीनि मनो-ह-

रन्ति—दृष्टमात्राण्याक्षिपन्तीति मनोहराणि, तथा मनो रमयन्ति—दर्शनानन्तरमनुचिन्त्यमानान्याह्लादयन्तीति मनोरमानि आलोक्यालोक्य 'निर्ध्याता' दर्शनानन्तरमतिशयेन चिन्तयिता यथाऽहो सलवणत्वं लोचनयोः ऋजुत्वं नाशावंशस्येत्यादि भवति ब्रह्मचारीति ४ 'नो प्रणीतरसभोगी' नो गलत्स्नेहबिन्दुभोक्ता भवति ५ नो पानभोजनस्य रूक्षस्याप्यतिमात्रस्य "अद्धमसणस्स सव्वंजणस्स कुज्जा दवस्स दो भाए। वाऊपवियारणट्ठा छब्भागं ऊणयं कुज्जा ॥ १ ॥" [अर्धमशनस्य सव्यञ्जनस्य कुर्यात् द्रवस्य द्वौ भागौ। वायुप्रविचारणार्थं षष्ठं भागमूनं कुर्यात् ॥१॥] इत्येवंविधप्रमाणातिक्रमेणाहारकः—अभ्यवहर्त्ता 'सदा' सर्वदा भवति, खाद्यस्वाद्ययोरुत्सर्गतो यतीनामयोग्यत्वासानभोजनयोर्ग्रहणमिति ६ 'नो पूर्वरतं' नो गृहस्थावस्थायां स्त्रीसम्भोगानुभवनं तथा 'पूर्वक्रीडितं' तथैव द्यूतादिरमणलक्षणं 'स्मर्त्ता' चिन्तयिता भवति ७ 'नो शब्दानुपाती'ति शब्दं—मन्मनभाषितादिकमभिष्वङ्गहेतुमनुपतति—अनुसरतीत्येवंशीलः शब्दानुपाती एवं रूपानुपाती श्लोकं—ख्यातिमनुपततीति श्लोकानुपातीति पदत्रयेणाप्येकमेव स्थानकमिति ८ 'नो सातसौख्यप्रतिबद्ध' इति सातात्—पुण्यप्रकृतेः सकाशाद्यत्सौख्यं—सुखं गन्धरसस्पर्शलक्षणं विषयसम्पाद्यं तत्र प्रतिबद्धः—तत्परो ब्रह्मचारी, सातग्रहणादुपशमसौख्य प्रतिबद्धतायां न निषेधः, वापीति समुच्चये, भवति ९। उक्तविपरीताः अगुप्तयोऽप्येवमेवेति। उक्तरूपं नवगुप्तिसनाथं च ब्रह्मचर्यं जिनैरभिहितमिति जिनविशेषं प्रकृताध्ययनावतारद्वारेणाह—

अभिणंदणाओ णं अरहओ सुमती अरहा नवहिं सागरोवमकोडीसयसहस्सेहिं विइक्कंतेहिं समुप्पन्ने (सू० ६६४) नव सब्भावपयत्था पं० तं०—जीवा अजीवा पुण्णं पावो आसवो संवरो निज्जरा बंधो मोक्खो ९ (सू० ६६५) णवविहा

संसारसमावन्नगा जीवा पं० तं०—पुढविकाइया जाव वणस्सइकाइया बेइंदिया जाव पंचिंदितत्ति १ पुढविकाइया नवगइया नवआगतिता पं० तं०—पुढवीकाइए पुढविकाइएसु उववज्जमाणे पुढविकाइएहिंतो वा जाव पंचिंदियेहिंतो वा उववज्जेज्जा, से चेव णं से पुढविकाइए पुढविकायत्तं विप्पजहमाणे पुढविकाइयत्ताए जाव पंचिंदियत्ताते वा गच्छेज्जा २ एवमाउकाइयावि ३ जाव पंचिंदियत्ति १० णवंविधा सव्वजीवा पं० तं०—एगिंदिया बेइंदिया तेइंदिया चउरिंदिया नेरतिता पंचेंदियतिरिक्खजोणिया मणुस्सा देवा सिद्धा ११ अयवा णवविहा सव्वजीवा पं० तं०—पढमसमयनेरतिता अपढमसमयनेरतिता जाव अपढमसमयदेवा सिद्धा १२। नवविहा सव्वजीवोगाहणा पं० तं०—पुढविकाइओगाहणा आउकाइओगाहणा जाव वणस्सइकायउगाहणा बेइंदियओगाहणा तेइंदियओगाहणा चउरिंदियओगाहणा पंचिंदियओगाहणा १३ जीवाणं नवहिं ठाणेहिं संसारं वत्तिंसु वा वत्तंति वा वत्तिस्संति वा, तं०—पुढविकाइयत्ताए जाव पंचिंदियत्ताए १४ (सू० ६६६) णवहिं ठाणेहिं रोगुप्पत्ती सिया तं०—अच्चासणाते अहितासणाते अतिणिद्दाए अतिजागरितेण उच्चारनिरोहेणं पासवणनिरोहेणं अद्धाणगमणेणं भोयणपडिकूलताते इंदियत्थविकोवणयाते १५ (सू० ६६७)

'अभिणंदणे'त्यादि कण्ठ्यं। अभिनन्दनसुमतिजिनाभ्यां च सद्भूताः पदार्थाः प्ररूपितास्ते च नवेति तान् दर्शयन्नाह—'नव सब्भावे'त्यादि, सद्भावेन—परमार्थेनानुपचारेणेत्यर्थः पदार्था—वस्तूनि सद्भावपदार्थाः, तद्यथा—जीवाः सुखदुःखज्ञानोपयोगलक्षणाः, अजीवास्तद्विपरीताः, पुण्यं—शुभप्रकृतिरूपं कर्म पापं—तद्विपरीतं कर्मैव आश्रूयते—गृह्यते कर्मानेनेत्याश्रवः शुभाशुभकर्मादानहेतुरिति भावः, संवरः—आश्रवनिरोधो गुप्त्यादिभिः, निर्जरा विपाकात् तपसा वा

कर्म्मणां देशतः क्षपणा, बन्धः—आश्रवैरात्तस्य कर्म्मण आत्मना संयोगः, मोक्षः—कृत्स्नकर्मक्षयादात्मनः स्वात्मन्यवस्थानमिति, ननु जीवाजीवव्यतिरिक्ताः पुण्यादयो न सन्ति, तथाऽयुज्यमानत्वात्, तथाहि—पुण्यपापे कर्म्मणी बन्धोऽपि तदात्मक एव कर्म्म च पुद्गलपरिणामः पुद्गलाश्चाजीवा इति, आश्रवस्तु मिथ्यादर्शनादिरूपः परिणामो जीवस्य, स चात्मानं पुद्गलांश्च विरहय्य कोऽन्यः?, संवरोऽप्याश्रवनिरोधलक्षणो देशसर्व्वभेद आत्मनः परिणामो निवृत्तिरूपो, निर्जरा तु कर्म्मपरिशाटो जीवः कर्म्मणां यत् पार्थक्यमापादयति स्वशक्त्या, मोक्षोऽप्यात्मा समस्तकर्म्मविरहित इति, तस्माज्जीवाजीवौ सद्भावपदार्थाविति वक्तव्यं, अत एवोक्तमिहैव "जदत्थिं च णं लोए तं सव्वं दुप्पडोयारं, तंजहा—जीवच्चेअ अजीवच्चेअ" अत्रोच्यते, सत्यमेतत्, किन्तु यावेव जीवाजीवपदार्थौ सामान्येनोक्तौ तावेवेह विशेपतो नवधोक्तौ, सामान्यविशेषात्मकत्वाद्वस्तुनः, तथेह मोक्षमार्गे शिष्यः प्रवर्त्तनीयो न सङ्ग्रहाभिधानमात्रमेव कर्त्तव्यं, स च यदैवमाख्यायते यदुताश्रवो बन्धो बन्धद्वारायाते च पुण्यपापे मुख्यानि तत्त्वानि संसारकारणानि संवरनिर्जरे च मोक्षस्य तदा संसारकारणत्यागेनेतरत्र प्रवर्त्तते नान्यथेत्यतः षट्कोपन्यासः मुख्यसाध्यख्यापनार्थं च मोक्षस्येति । अत्र च पदार्थनवके प्रथमो जीवपदार्थोऽतस्तद्भेदगत्यागत्यवगाहनासंसारनिर्वर्त्तनरोगोत्पत्तिकारणप्रतिपादनाय 'नवविहे'त्यादिसूत्रपञ्चदशकमाह, सुगमं चेदं, नवरं अवगाहन्ते यस्यां सा अवगाहना—शरीरमिति, 'वत्तिंसु व'त्ति संसरणं निर्वर्त्तितवन्तः—अनुभूतवन्तः, एवमन्यदपि, 'अच्चासणयाए'त्ति अत्यन्तं—सततमासनं—उपवेशनं यस्य सोऽत्यासनस्तद्भावस्तत्ता तया, अर्शोविकारादयो हि रोगा एतया उत्पद्यन्त इति अथवा अतिमात्रमशनमत्यशनं तदेवात्यशनता, दीर्घत्वं च प्राकृतत्वात्

तया, सा चाजीर्णकारणत्वात् रोगोत्पत्तये इति, 'अहियासणयाए'त्ति अहितं—अननुकूलं टोलपाषाणाद्यासनं यस्य स तथा, शेषं तथैव, तया, अहिताशनतया वा, अथवा 'साऽजीर्णे भुज्यते यत्तु, तदध्यसनमुच्यते ।' इति वचनात् तदध्यसनं—अजीर्णे भोजनं तदेव तत्ता तयेति, भोजनप्रतिकूलता—प्रकृत्यनुचितभोजनता तया, इन्द्रियार्थानां—शब्दादिविषयाणां विकोपनं—विपाकः इन्द्रियार्थविकोपनं कामविकार इत्यर्थः, ततो हि स्त्र्यादिष्वभिलाषादुन्मादादिरोगोत्पत्तिः, यत उक्तम्—"आदावभिलाषः १ स्याच्चिन्ता तदनन्तरं २ ततः स्मरणम् ३ । तदनु गुणानां कीर्त्तन ४ मुद्वेगश्च ५ प्रलापश्च ६ उन्माद ७ स्तदनु ततो व्याधि ८ र्जडता ९ ततस्ततो मरणम् १० ॥१॥" इति विषयाप्राप्तौ रोगोत्पत्तिरत्यासक्तावपि राजयक्ष्मादिरोगोत्पत्तिः स्यादिति शारीररोगोत्पत्तिकारणान्युक्तान्यथान्तररोगकारणभूतकर्मविशेषभेदाभिधानायाह—

णवविधे दरिसणावरणिज्जे कम्मे पं० तं—निद्दा निद्दानिद्दा पयला पयलापयला थीणगिद्धी चक्खुदंसणावरणे अचक्खुदंसणावरणे अवधिदंसणावरणे केवलदंसणावरणे (सू० ६६८) अभिती णं णक्खत्ते सातिरेगे नव मुहुत्ते चंदेण सद्धिं जोगं जोतेति, अभीतिआतिआ णं णवनक्खत्ता णं चंदस्स उत्तरेणं जोगं जोतेंति, तं०—अभीती सवणो धणिट्ठा जाव भरणी (६६९) इमीसे णं रयणप्पभाते पुढवीए बहुसमरमणिज्जाओ भूमिभागाओ णवजोअणसताइं उद्धं अबाहाते उवरिल्ले तारारूवे चारं चरति (सू० ६७०) जंबूदीवे णं दीवे णवजोयणिआ मच्छा पविसिसु वा पविसंति वा पविसिस्संति वा (सू० ६७१) जंबुदीवे दीवे भारहे वासे इमीसे ओसप्पिणीते णव बलदेववासुदेवपियरो हुत्था तं०—पयावती त बंभे य, रोद्दे सोमे सिवेतिता । महासीहे अग्गिसीहे, दसरह नवमे य वसुदेवे ॥ १ ॥ इत्तो आढत्तं जधा

समवाये निरवसेसं जाव एगा से गब्भवसही सिज्झिस्सति आगमेस्सेणं । जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे आगमेस्साए उस्सप्पिणीते नव बलदेववासुदेवपितरो भविस्संति, नव बलदेव० मायरो भविस्संति एवं जधा समवाते निरवसेसं जाव महाभीमसेण सुग्गीवे य अपच्छिमे । एए खलु पडिसत्तू कित्तीपुरिसाण वासुदेवाणं । सव्वेवि चक्कजोही हम्मेहंती सचक्केहिं ॥ १ ॥ (सू० ६७२)

'नवे'त्यादी, सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यग्रहणात्मको बोधो दर्शनं तस्यावरणस्वभावं कर्म दर्शनावरणं तत् नवविधं, तत्र निद्रापञ्चकं तावत् 'द्रा कुत्सायां गतौ' नियतं द्राति–कुत्सितत्वमविस्पष्टत्वं गच्छति चैतन्यमनयेति निद्रा–सुखप्रबोधा स्वापावस्था नखच्छोटिकामात्रेणापि यत्र प्रबोधो भवति तद्विपाकवेद्या कर्म्मप्रकृतिरपि निद्रेति कार्येण व्यपदिश्यते, तथा निद्रातिशायिनी निद्रा निद्रानिद्रा शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपी समासः, सा पुनर्दुःखप्रबोधा स्वापावस्था, तस्यां ह्यत्यर्थमस्फुटतरीभूतचैतन्यत्वाद्दुःखेन बहुभिर्घोलनादिभिः प्रबोधो भवत्यतः सुखप्रबोधनिद्रापेक्षया अस्या अतिशायिनीत्वं तद्विपाकवेद्या कर्म्मप्रकृतिरपि कार्यद्वारेण निद्रानिद्रेत्युच्यते, उपविष्ट उर्ध्वस्थितो वा प्रचलत्यस्यां स्वापावस्थायामिति प्रचला, सा ह्युपविष्टस्योर्ध्वस्थितस्य वा घूर्णमानस्य स्वप्तुर्भवति, तथाविधविपाकवेद्या कर्म्मप्रकृतिरपि प्रचलेति उच्यते, तथैव प्रचलातिशायिनी प्रचला प्रचलाप्रचला, सा हि चङ्क्रमणादि कुर्वतः स्वप्तुर्भवत्यतः स्थानस्थितस्वप्तृभवां प्रचलामपेक्ष्यातिशायिनी तद्विपाका कर्म्मप्रकृतिरपि प्रचलाप्रचला, स्त्याना–बहुत्वेन सङ्घातमापन्ना गृद्धिः–अभिकाङ्क्षा जाग्रदवस्थाऽध्यवसितार्थसाधनविषया यस्यां स्वापावस्थायां सा स्त्यानगृद्धिः, तस्यां

हि सत्यां जाग्रदवस्थाध्यवसितमर्थमुत्थाय साधयति स्त्याना वा–पिण्डीभूता ऋद्धिः–आत्मशक्तिरूपाऽस्यामिति स्त्यानर्द्धिरित्यप्युच्यते, तद्भावे हि स्वप्तुः केशवार्द्धबलसदृशी शक्तिर्भवति, अथवा स्त्याना–जडीभूता चैतन्यर्द्धिरस्यामिति स्त्यानर्द्धिरिति, तादृशविपाकवेद्या कर्म्मप्रकृतिरपि स्त्यानर्द्धिः स्त्यानगृद्धिरिति वा, तदेवं निद्रापञ्चकं दर्शनावरणक्षयोपशमाल्लब्धात्मलाभानां दर्शनलब्धीनामावारकमुक्तमधुना यद्दर्शनलब्धीनां मूलत एव लाभमावृणोति तदिदं दर्शनावरणचतुष्कमुच्यते, चक्षुषा दर्शनं–सामान्यग्राही बोधश्चक्षुर्दर्शनं तस्यावरणं चक्षुर्दर्शनावरणं, अचक्षुषा–चक्षुर्वर्जेन्द्रियचतुष्टयेन मनसा वा यद्दर्शनं तदचक्षुर्दर्शनं तस्यावरणमचक्षुर्दर्शनावरणं, अवधिना–रूपिमर्यादया अवधिरेव वा करणनिरपेक्षो बोधरूपो दर्शनं–सामान्यार्थग्रहणमवधिदर्शनं तस्यावरणमवधिदर्शनावरणं, तथा केवलं–उक्तस्वरूपं तच्च तद्दर्शनं च तस्यावरणं केवलदर्शनावरणमित्युक्तं नवविधं दर्शनावरणं। जीवानां कर्म्मणः सकाशान्नक्षत्रादिदेवत्वं तिर्यक्त्वं मानुषत्वं च भवतीति नक्षत्रादिवक्तव्यताप्रतिबद्धं सूत्रवृन्दं 'अभीत्यादि हम्मिहंति सचक्केहिं' इत्येतदन्तमाह सुगमं च, नवरं 'साइरेग'त्ति सातिरेकान्नव मुहूर्त्तान् यावच्चतुर्विंशत्या मुहूर्त्तस्य द्विषष्टिभागैः षट्षष्ट्या च द्विषष्टिभागस्य सप्तषष्टिभागानामिति, 'उत्तरेण जोगं'ति उत्तरस्यां दिशि स्थितानि, दक्षिणाशास्थितचन्द्रेण सह योगमनुभवन्तीति भावः, 'बहुसमरमणिज्जाउ'त्ति अत्यन्तसमो बहुसमोऽत एव रमणीयो–रम्यस्तस्माद्भूमिभागात् न पर्वतापेक्षया नापि श्वभ्रापेक्षयेति भावः, 'आबाधाए'त्ति अन्तरे कृत्वेति वाक्यशेषः, 'उवरिल्ले'ति उपरितनं तारारूपं–तारकजातीयं 'चारं' भ्रमणं 'चरति' आचरति, 'नवजोयणिय'त्ति नव योजनायामा एव प्रविशन्ति, लवणसमुद्रे यद्यपि पञ्चशत-

योजनायामा मत्स्या भवन्ति तथापि नदीमुखेषु जगतीरन्ध्रौचित्येनैतावतामेव प्रवेश इति, लोकानुभावो वाऽयमिति, 'पयावई'त्यर्द्धं श्लोकस्योत्तरं तु गाथापश्चार्द्धमिति, सङ्क्षेपायातिदिशन्नाह—'एत्तो'त्ति इतः सूत्रादारब्धं 'जहा समाए'त्ति समवाये चतुर्थांगे यथा तथा निरवशेषं ज्ञेयं, तच्चार्थत इदं—नव वासुदेवबलदेवानां मातापितरस्तेषामेव नामानि—पूर्वभवनामानि धर्माचार्या निदानभूमयो—निदानकारणानि प्रतिशत्रवो गतयश्चेति, किमन्तमेतदित्याह—'जाव एक्का' इत्यादि गाथापश्चार्द्धं, पूर्वार्द्धं त्विदमस्याः—'अट्ठंतकडा रामा इक्को पुण बंभलोयकप्पंमि'त्ति । 'सिज्झिस्सइ आगमिस्सेणं'ति आगमिष्यति काले सेत्स्यति णमिति वाक्यालङ्कारे तृतीया वेयमिति, तथा 'जंबूदीवे' त्यादावागाम्युत्सर्प्पिणीसूत्रे 'एवं जहा समवाए' इत्याद्यतिदेशवचनमेवमेव भावनीयं यावत्प्रतिवासुदेवसूत्रं महाभीमसेनः सुग्रीवश्चापश्चिम इत्येतदन्तं, तथा 'एते गाहा'एते अनन्तरोदिता नव प्रतिशत्रवः 'कित्तीपुरिसाण'त्ति कीर्त्तिप्रधानाः पुरुषाः कीर्त्तिपुरुषास्तेषां, 'चक्कजोहि'त्ति चक्रेण योद्धुं शीलं येषां ते चक्रयोधिनः 'हंमीहंति'त्ति हनिष्यन्ते स्वचक्रैरिति ॥ इह महापुरुषाधिकारे महापुरुषाणां चक्रवर्त्तिनां सम्बन्धिनिधिप्रकरणमाह—

एगमेगे णं महानिधी णं णव णव जोयणाइं विक्खंभेणं पण्णत्ते एगमेगस्स णं रन्नो चाउरंतचक्कवट्टिस्स नव महानिहओ पं० तं०—"णेसप्पे १ पंडुयए २ पिंगलते ३ सव्वरयण ४ महापउमे ५ । काले य ६ महाकाले ७ माणवग ८ महानिही संखे ९ ॥ १ ॥ णेसप्पंमि निवेसा गामागरनगरपट्टणाणं च । दोणमुहमडंबाणं खंधाराणं गिहाणं च ॥ २ ॥ गणियस्स य वीयाणं माणुम्माणुस्स जं पमाणं च । धन्नस्स य वीयाणं उप्पत्ती पंडुते भणिया ॥ ३ ॥ सव्वा आभ-

रणविही पुरिसाणं जा य होइ महिलाणं । आसाण य हत्थीण य पिंगलगनिहिंमि सा भणिया ॥ ४ ॥ रयणाइं सव्वरयणे चोद्दस पवराइं चक्कवट्टिस्स । उप्पज्जंति एगिंदियाइं पंचिंदियाइं च ॥ ५ ॥ वत्थाण य उप्पत्ती निप्पत्ती चेव सव्वभत्तीणं । रंगाण य धोयाण य सव्वा एसा महापउमे ॥ ६ ॥ काले कालण्णाणं भव्वपुराणं च तीसु वासेसु । सिप्पसतं कम्माणि य तिन्नि पयाए हियकराइं ॥ ७॥ लोहस्स य उप्पत्ती होइ महाकालि आगराणं च । रुप्पस्स सुवन्नस्स य मणिमोत्तिसिलप्पवालाणं ॥ ८ ॥ जोधाण य उप्पत्ती आवरणाणं च पहरणाणं च । सव्वा य जुद्धनीती माणवते दंडनीती य ॥ ९ ॥ नट्टविही नाडगविही कव्वस्स चउव्विहस्स उप्पत्ती । संखे महानिहिम्मी तुडियंगाणं च सव्वेसिं ॥ १० ॥ चक्कट्ठपइट्ठाणा अट्ठुस्सेहा य नव य विक्खंभे । बारसदीहा मंजूससंठिया जह्नवीई मुहे ॥ ११ ॥ वेरुलियमणिकवाडा कणगमया विविधरयणपडिपुन्ना । ससिसूरचक्कलक्खणअणुसमजुगबाहुवतणा त ॥ १२ ॥ पलिओवमट्ठितीया णिहिसरिणामा य तेसु खलु देवा । जेसिं ते आवासा अक्किज्जा आहिवच्चा वा ॥ १३ ॥ एए ते नवनिहओ पभूतधणरयणसंचयसमिद्धा । जे वसमुवगच्छंती सव्वेसिं चक्कवट्टीणं ॥ १४ ॥ (सू० ६७३)

'एगमेगे' इत्यादि सुगमं, नवरं "नेसप्पे १ पंडुयए २ पिंगले ३ सव्वरयण ४ महापउमे ५ । काले अ ६ महाकाले ७ माणवगमहानिही ८ संखे ९ ॥ १ ॥" [नैसर्पः पाण्डुकः पिंगलः सर्वरत्नः महापद्मः कालश्च महाकालः माणवकः शंख इति नव महा निधयः ॥ १ ॥] 'नेसप्पंमि'गाहा, इह निधानतन्नायकदेवयोरभेदविवक्षया नैसर्पो देवस्तस्मिन् सति तत इत्यर्थः, निवेशाः—स्थापनानि अभिनवग्रामादीनामिति, अथवा चक्रवर्त्तिराज्योपयोगीनि द्रव्याणि सर्वाण्यपि नवसु

निधिष्ववतरन्ति, नव निधानतया व्यवह्रियन्त इत्यर्थः, तत्र ग्रामादीनामभिनवानां पुरातनानां च ये सन्निवेशा–निवेशनानि ते नैसर्प्पनिधौ वर्त्तन्ते, नैसर्प्पनिधितया व्यवह्रियन्त इति भावः, तत्र ग्रामो–जनपदप्रायलोकाधिष्ठितः आकरो –यत्र सन्निवेशे लवणाद्युत्पद्यते, न करो यत्रास्ति तन्नकरं पत्तनं–देशीस्थानं द्रोणमुखं–जलपथस्थलपथयुक्तं मडंबं–अविद्यमानप्रत्यासन्नवसिमं स्कन्धावारः–कटकनिवेशो गृहं–भवनमिति १। 'गणित'गाहा, गणितस्य–दीनारादिपूगफलादिलक्षणस्य, चकारस्य व्यवहितः सम्बन्धः स च दर्शयिष्यते, तथा बीजानां–तन्निबन्धनभूतानां तथा मानं सेतिकादि तद्विषयं यत्तदपि मानमेव धान्यादि मेयमिति भावः, तथोन्मानं–तुलाकर्षादि तद्विषयं यत्तदप्युन्मानं खण्डगुडादि धरिममित्यर्थः, ततो द्वन्द्वसमाहारः कार्यस्ततस्तस्य च, किमित्याह–यत्प्रमाणं, चकारो व्यवहितसम्बन्ध एव, तथैव दर्शयिष्यते, तत्पाण्डुके भणितमिति लिङ्गपरिणामेन सम्बन्धः, तथा धान्यस्य–व्रीह्यादेर्बीजानां च–तद्विशेषाणामुत्पत्तिश्च या सा पाण्डुके–पाण्डुकनिधिविषया, तद्व्यापारोऽयमिति भावो, भणिता–उक्ता जिनादिभिरिति २। 'सव्वा' गाहा कण्ठ्या ३। 'रयण'गाहा, अक्षरघटनैवं–रत्नान्येकेन्द्रियाणि चक्रादीनि सप्त पञ्चेन्द्रियाणि सेनापत्यादीनि सप्त उत्पद्यन्ते –भवन्ति यानि चक्रवर्त्तिनस्तानि सर्वाणि 'सर्वरत्ने' सर्व्वरत्ननामनि निधौ द्रष्टव्यानीति ४। 'वत्थाणं'गाहा, वस्त्राणां–वाससां योत्पत्तिः सामान्यतो या च विशेषतो निष्पत्तिः–सिद्धिः सर्वभक्तीनां–सर्ववस्त्रप्रकाराणां सर्वा वा भक्तयः–प्रकारा येषां तानि तथा तेषां, किंभूतानां वस्त्राणामित्याह–रङ्गाणां–रङ्गवतां रक्तानामित्यर्थः, धौतानां–शुद्धस्वरूपाणां, सर्वैवैषा महापद्मे–महापद्मनिधिविषया ५। 'काले'गाहा, 'काले' कालनामनि निधौ 'कालज्ञानं' कालस्य शुभाशुभरूपस्य

ज्ञानं वर्त्तते, ततो ज्ञायत इत्यर्थः, किम्भूतमित्याह—भाविवस्तुविषयं भव्यं पुरातनवस्तुविषयं पुराणं, चशब्दाद् वर्त्तमानवस्तुविषयं वर्त्तमानं, 'तीसु वासेसु'त्ति अनागतवर्षत्रयविषयमतीतवर्षत्रयविषयं चेति, तथा शिल्पशतं कालनिधौ वर्त्तते, शिल्पशतं च घट १ लोह २ चित्र ३ वस्त्र ४ नापित ५ शिल्पानां प्रत्येकं विंशतिभेदत्वादिति, तथा कर्माणि च कृषिवाणिज्यादीनि कालनिधाविति प्रक्रमः, एतानि च त्रीणि कालज्ञानशिल्पकर्म्माणि प्रजायाः—लोकस्य हितकराणि निर्वाहाभ्युदयहेतुत्वेनेति ६। 'लोह'गाहा, लोहस्य चोत्पत्तिर्महाकाले निधौ भवति—वर्त्तते, तथा आकराणां च लोहादिसत्कानामुत्पत्तिराकरीकरणलक्षणा, एवं रूप्यादीनामुत्पत्तिः सम्बन्धनीया केवलं मणयः—चन्द्रकान्तादयः मुक्ता—मुक्ताफलानि शिलाः—स्फटिकादिकाः प्रवालानि—विद्रुमाणीति ७। 'जो'गाहा योधानां—शूरपुरुषाणां योत्पत्तिरावरणानां—सन्नाहानां प्रहरणानां—खड्गादीनां सा युद्धनीतिश्च—व्यूहरचनादिलक्षणा माणवके निधौ निधिनायके वा भवति, ततः प्रवर्त्तत इति भावः, दण्डेनोपलक्षिता नीतिर्दण्डनीतिश्च—सामादिश्चतुर्विधा, अत एवोक्तमावश्यके—'सेसा उ दंडनीई माणवगनिहीउ होइ भरहस्स'त्ति ८। 'नट्ट'गाहा, नाट्यं—नृत्यम्, तद्विधिः—तत्करणप्रकारः, नाटकं—चरितानुसारि नाटकलक्षणोपेतं तद्विधिश्च, इह पदद्वये द्वन्द्वः तथा काव्यस्य चतुर्विधस्य धर्मार्थकाममोक्षलक्षणपुरुषार्थप्रतिबद्धग्रन्थस्य १ अथवा संस्कृतप्राकृतापभ्रंशसङ्कीर्णभाषानिबद्धस्य २ अथवा समविषमार्द्धसमवृत्तबद्धतया गद्यतया चेति ३ अथवा गद्यपद्यगेयवर्णपदभेदबद्धस्येति उत्पत्तिः—प्रभवः शङ्खे महानिधौ भवति, तथा तूर्याङ्गाणां च—मृदङ्गादीनां सर्वेषामिति ९। 'चक्क'गाहा, चक्रेष्वष्टासु प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठा—अवस्थानं येषां ते तथा, अष्टौ योजनान्युत्सेधः—उच्छ्रयो येषां ते तथा,

नव योजनानीति गम्यते विष्कम्भे–विस्तरे निधय इति शेषः, द्वादशयोजनानि दीर्घा मञ्जूषाः–प्रतीताः तत्संस्थिताः–तत्संस्थानाः, जाह्नव्याः–गङ्गाया मुखे भवन्तीति । 'वेरुलिय'गाहा, वैडूर्यमणिमयानि कपाटानि येषां ते तथा, मयशब्दस्य वृत्त्या उक्तार्थतेति, कनकमयाः–सौवर्णा विविधरत्नप्रतिपूर्णाः प्रतीतं शशिसूरचक्राकाराणि लक्षणानि–चिह्नानि येषां ते तथा अनुसमाः–अनुरूपा अविषमाः 'जुग'त्ति यूपः तदाकारा वृत्तत्वाद्दीर्घत्वाच्च वाहवो–द्वारशाखा वदनेषु–मुखेषु येषां ते तथा ततः पदत्रयस्य कर्मधारये शशिसूरचक्रलक्षणानुसमयुगवाहुवदना इति, चः समुच्चये । 'पलि'-गाहा, 'निहिसरिनाम'त्ति निधिभिः सदृक्–सदृक्षं नाम येषां देवानां ते तथा, येषां देवानां ते निधयः आवासाः–आश्रयाः, किम्भूताः?—'अक्केया' अक्रयणीयाः, सर्वदैव तत्सम्बन्धित्वात्, आधिपत्यं च–स्वामिता च तेषु येषां देवानामिति प्रक्रमः, 'एते ते'गाहा, कण्ठ्या । अनन्तरं चित्तविकृतिविगतिहेतवो निधय उक्ताः अधुना तथाविधा एव विकृतीः प्रतिपादयन्नाह—

णव विगतीतो पं० तं०—खीरं दधिं णवणीतं सप्पिं तेलं गुलो महुं मज्जं मंसं (सू० ६७४) णवसोतपरिस्सवा बोंदी पण्णत्ता, तं०—दो सोत्ता दो णेत्ता दो घाणा मुहं पोसे पाऊ (सू० ६७५) णवविधे पुन्ने पं० तं०—अन्नपुन्ने १ पाणपुण्णे २ वत्थपुन्ने ३ लेणपुण्णे ४ सयणपुन्ने ५ मणपुन्ने ६ वतिपुण्णे ७ कायपुण्णे ८ नमोक्कारपुण्णे ९ (सू० ६७६) णव पावस्सायतणा पं० तं०—पाणातिवाते मुसावाते जाव परिग्गहे कोहे माणे माया लोभे (सू० ६७७) नवविधे

पावसुयपसंगे पं० तं०—उप्पाते १ निमित्ते २ मंते ३ आतिक्खिते ४ तिगिच्छते ५। कला ३ आवरणे ७ ऽन्नाणे ८ मिच्छापावतणेति त ९ ॥ १ ॥ (सू० ६७८)

'नव विगईओ' इत्यादि गतार्थं तथाप्युच्यते किञ्चित्—'विगईओ'त्ति विकृतयो विकारकारित्वात्, पक्वान्नं तु कदाचिदविकृतिरपि तेनैता नव, अन्यथा तु दशापि भवन्तीति, तथाहि—"एक्केण चेव तवओ पूरिज्जइ पूयएण जो ताओ। बिईओऽवि स पुण कप्पइ निव्विगईअ लेवडो नवरं ॥ १ ॥" इति [एकेन चैव तपकः पूर्यतेऽपूपेन यस्ततो द्वितीयोऽपि स पुनः कल्पते निर्विकृति कस्य लेपकृत् नवरं ॥१॥] (द्वितीयोऽपि विकृतिर्न भवतीति भावः > तत्र क्षीरं पञ्चधा—अजैडकागोमहिष्युष्ट्रीभेदात्, दधिनवनीतघृतानि चतुर्द्धैवोष्ट्रीणां तदभावात्, तैलं चतुर्द्धा—तिलातसीकुसुम्भसर्पपभेदात्, गुडो द्विधा—द्रवपिण्डभेदात्, मधु त्रिधा—माक्षिककौन्तिकभ्रामरभेदात्, मद्यं द्विधा—काष्ठपिष्टभेदात्, मांसं त्रिधा—जलस्थलाकाशचरभेदादिति । विकृतयश्चोपचयहेतवः शरीरस्येति तस्यैव स्वरूपमाह—'नवे'त्यादि, नवभिः श्रोतोभिः—छिद्रैः परिश्रवति—मलं क्षरतीति नवश्रोतःपरिश्रवा बोन्दी—शरीरमौदारिकमेवैवंविधं द्वे श्रोत्रे—कर्णौ नेत्रे—नयने घ्राणे—नासिके मुखं—आस्यं पोसएत्ति—उपस्था पायुः—अपानमिति।एवंविधेनापि शरीरेण पुण्यमुपादीयत इति पुण्यभेदानाह—'पुन्ने'त्यादि, पात्रायान्नदानाद् यस्तीर्थकरनामादिपुण्यप्रकृतिबन्धस्तदन्नपुण्यमेवं सर्वत्र, नवरं 'लेणं'ति लयनं—गृहम्, शयनं—संस्तारको मनसा गुणिषु तोपात् वाचा प्रशंसनात् कायेन पर्युपासनान्नमस्काराच्च यत्पुण्यं तन्मनः—पुण्यादीनि, उक्तं च—"अन्नं पानं च वस्त्रं च, आलयः शयनासनम्। शुश्रूपा वन्दनं तुष्टिः, पुण्यं नवविधं स्मृतम्

॥ २ ॥" इति । पुण्यविपर्यासरूपस्य पापस्य कारणान्याह—'नव पावस्से'त्यादि कण्ठ्यं, नवरं पापस्य—अशुभप्रकृतिरूपस्यायतनानि—बन्धहेतव इति । पापहेत्वधिकारात् पापश्रुतसूत्रं, कण्ठ्यम्, नवरं पापोपादानहेतुः श्रुतं—शास्त्रं पापश्रुतं तत्र प्रसङ्गः—तथाऽऽसेवारूपः विस्तरो वा—सूत्रवृत्तिवार्त्तिकरूपः पापश्रुतप्रसङ्गः, 'उप्पाए'सिलोगो तत्रोत्पातः—प्रकृतिविकाररूपः सहजरुधिरवृष्ट्यादि तत्प्रतिपादनपरं शास्त्रमपि तथा राष्ट्रोत्पातादि, तथा निमित्तं—अतीतादिपरिज्ञानोपायशास्त्रं कूटपर्वतादि २ मन्त्रो—मन्त्रशास्त्रं जीवोद्धरणगारुडादि ३ 'आइक्खिए'त्ति मातङ्गविद्या यदुपदेशादतीतादि कथयन्ति डोम्ब्यो बधिरा इति लोकप्रतीताः ४ चैकित्सिकं—आयुर्वेदः ५ कला—लेखाद्याः गणितप्रधानाः शकुनरुतपर्यवसाना द्वासप्ततिस्तच्छास्त्राण्यपि तथा ६ आव्रियते आकाशमनेनेत्यावरणं—भवनप्रासादनगरादि तल्लक्षणशास्त्रमपि तथा वास्तुविद्येत्यर्थः ७ अज्ञानं—लौकिकश्रुतं भारतकाव्यनाटकादि ८ मिथ्याप्रवचनं—शाक्यादितीर्थिकशासनमिति ९ एतच्च सर्वमपि पापश्रुतं संयतेन पुष्टालम्बनेनासेव्यमानमपापश्रुतमेवेति, इतिरेवंप्रकारे, चः समुच्चये ॥ उत्पतादिश्रुतवन्तश्च निपुणा भवन्तीति निपुणपुरुषाभिधानायाह—

नव णेउणिता वत्थू पं० तं०—संखाणे निमित्ते कातिते पोराणे पारिहत्थिते परपंडिते वातिते भूतिकम्मे तिगिच्छते (सू० ६७९) समणस्स णं भगवतो महावीरस्स णव गणा हुत्था, तं०—गोदासे गणे उत्तरबलिस्सहगणे उद्देहगणे चारणगणे उद्दवातितगणे विस्सवातितगणे कामड्ढितगणे माणवगणे कोडितगणे ९ (सू० ६८०) समणेणं भगवता महा-

वीरेणं समणाणं णिग्गंथाणं णवकोडिपरिसुद्धे भिक्खे पं० तं०—ण हणइ ण हणावइ हणंतं णाणुजाणइ ण पतति ण पतावेति पतंतं णाणुजाणति ण किणति ण कितावेति किणंतं णाणुजाणति (सू० ६८१)

'नव निउणे'त्यादि, निपुणं—सूक्ष्मं ज्ञानं तेन चरन्तीति नैपुणिकाः निपुणा एव वा नैपुणिकाः 'वत्थु'त्ति आचार्यादिपुरुपवस्तूनि पुरुपा इत्यर्थः, 'संखाणे' सिलोगो, सङ्ख्यानं—गणितं तद्योगात्पुरुषोऽपि तथा, सङ्ख्याने वा विपये निपुण इति, एवमन्यत्रापि, नवरं निमित्तं—चूडामणिप्रभृति कायिकं—शारीरिकम् इडापिङ्गलादि प्राणतत्त्वमित्यर्थः, पुराणो—वृद्धः, स च चिरजीवित्वाद् दृष्टबहुविधव्यतिकरत्वान्नैपुणिक इति, पुराणं वा—शास्त्रविशेषः तज्ज्ञो निपुणप्रायो भवति, 'पारिहत्थिए'त्ति प्रकृत्यैव दक्षः सर्वप्रयोजनानामकालहीनतया कर्त्तेति, तथा परः—प्रकृष्टः पण्डितः परपण्डितो—बहुशास्त्रज्ञः परो वा—मित्रादिः पण्डितो यस्य स तथा, सोऽपि निपुणसंसर्गान्निपुणो भवति, वैद्यकृष्णकवदिति, वादी—वादलब्धिसम्पन्नो यः परेण न जीयते मन्त्रवादी वा धातुवादी वेति, ज्वरादिरक्षानिमित्तं भूतिदानं भूतिकर्म्म तत्र निपुणः, तथा चिकित्सिते निपुणः, अथवा अनुप्रवादाभिधानस्य नवमपूर्वस्य नैपुणिकानि वस्तूनि—अध्ययनविशेषा एवेति । एते च नैपुणिकाः साधवो गणान्तर्भाविनो भवन्तीति गणसूत्रं—'समणस्से'त्यादि सूत्रं कण्ठ्यं, नवरं गणाः—एकक्रियावाचनानां साधूनां समुदायाः, गोदासादीनि च तन्नामानीति । उक्तगणवर्त्तिनां च साधूनां यद्भगवता प्रज्ञप्तं तदाह—'समणेण'मित्यादि, नवभिः कोटिभिः—विभागैः परिशुद्धं—निर्दोषं नवकोटिपरिशुद्धं भिक्षाणां समूहो भैक्षं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—न हन्ति साधुः स्वयमेव गोधूमादिदलनेन न घातयति परेण गृहस्थादिना घ्नन्तं न—नैव अनुजानाति

अनुमोदनेन तस्य वा दीयमानस्याप्रतिषेधनेन 'अप्रतिषिद्धमनुमत'मिति वचनात् हननप्रसङ्गजननाच्चेति, आह च— "कामं सयं न कुव्वइ जाणंतो पुण तहवि तग्गाही। वड्ढेइ तप्पसंगं अगिण्हमाणो उ वारेइ ॥ १ ॥" इति [कामं न करोतीति सत्यं तथापि जानानस्तद्ग्राही पुनस्तत्प्रसंगं वर्धयति अगृह्णानस्तु वारयति ॥ १ ॥] तथा हतं–पिष्टं सत् गोधूमादि मुद्गादि वा अहतमपि सन्न पचति स्वयं, शेषं प्राग्वत्, सुगमं च, इह चाद्याः षट् कोटयोऽविशोधिकोट्यामवतरन्ति आधाकर्मादिरूपत्वात् अन्त्यास्तु तिस्रो विशोधिकोट्यामिति, उक्तं च—"सा नवहा दुह कीरइ उग्गमकोडी विसोहिकोडी य। छसु पढमा ओयरई कीयतियंमी विसोही उ ॥ १ ॥" इति [सा नवविधा कोटी द्विधा क्रियते उद्गमकोटिर्विशोधिकोटिश्च। षट्सु प्रथमावतरति क्रीतत्रिके विशोधिरेव ॥ १ ॥] नवकोटीशुद्धाहारग्राहिणां कथञ्चिन्निर्वाणाभावे देवगतिर्भवत्येवेति देवगतिगतवस्तुस्तोममभिधित्सुः 'ईसाणस्से'त्यादि सूत्रनवकमाह—

ईसाणस्स णं देविंदस्स देवरण्णो वरुणस्स महारन्नो णव अग्गमहिसीओ पं० (सू० ६८२) ईसाणस्स णं देविंदस्स देवरण्णो अग्गमहिसीणं णव पलिओवमाइं ठिती पं०, ईसाणे कप्पे उक्कोसेणं देवीणं णव पलिओवमाइं ठिती पं० (सू० ६८३) नव देवनिकाया पं० तं०—"सारस्सयमाइच्चा वण्ही वरुणा य गद्दतोया य। तुसिया अव्वाबाहा अग्गिच्चा चेव रिट्ठा य ॥ १ ॥" अव्वाबाहाणं देवाणं नव देवा नव देवसया पं० एवं अग्गिच्चावि, एवं रिट्ठावि (सू० ६८४) णव गेवेज्जविमाणपत्थडा पं० तं०—हेट्ठिमहेट्ठिमगेविज्जविमाणपत्थडे हेट्ठिममज्झिमगेविज्जविमाणपत्थडे हेट्ठिमउवरिमगेविज्जविमाणपत्थडे मज्झिमहेट्ठिमगेविज्जविमाणपत्थडे मज्झिममज्झिमगेविज्जविमाणपत्थडे मज्झिमउवरिम-

गेविज्जविमाणपत्थडे उवरिमहेट्ठिमगेवे० उवरिममज्झिम० उवरिम२गेविज्जविमाणपत्थडे, एतेसि णं णवण्हं गेविज्जविमाणपत्थडाणं णव नामधिज्जा पं० तं०—भद्दे सुभद्दे सुजाते सोमणसे पितदरिसणे । सुदंसणे अमोहे य सुप्पवुद्धे जसोधरे ॥ १ ॥ (सू० ६८५)

सुगमं चेदम्, नवरं 'नव पलिओवमाइं'ति नवैव, तासां सपरिग्रहत्वाद्, उक्तं च—"सपरिग्गहेयराणं सोहंमीसाण पलिय १ साहीयं २ । उक्कोस सत्त पन्ना नव पणपन्ना य देवीणं ॥ १ ॥" इति [सौधर्मेशानयोः सपरिग्रहाणां इतरासां च देवीनां पल्यमधिकं च उत्कृष्टं सप्त पञ्चाशत् नव पञ्चपञ्चाशच्च ॥ १ ॥] 'सारस्सय' गाहा सारस्वताः १ आदित्या २ वह्नयः ३ वरुणा ४ गर्द्दतोयाः ५ तुषिता ६ अव्याबाधा ७ आग्नेयाः ८, एते कृष्णराज्यन्तरेष्वष्टासु परिवसन्ति, रिष्ठास्तु कृष्णराजिमध्यभागवर्त्तिनि रिष्ठाभविमानप्रस्तटे परिवसन्तीति ॥ अनन्तरं ग्रैवेयकविमानानि उक्तानि, तद्वासिनश्चायुष्मन्तो भवन्तीत्यायुःपरिमाणभेदानाह—

नवविहे आउपरिणामे पं० तं०—गतिपरिणामे गतिबंधणपरिणामे ठिइपरिणामे ठितिबंधणपरिणामे उड्ढंगारवपरिणामे अहेगारवपरिणामे तिरितंगारवपरिणामे दीहंगारवपरिणामे रहस्संगारवपरिणामे (सू० ६८६) णवणवमिता णं भिक्खुपडिमा एगासीते रातिदिएहिं चउहि य पंचुत्तरेहिं भिक्खासतेहि अधासुत्ता जाव आराहिता तावि भवति (सू० ६८७) णवविधे पायच्छित्ते पं० तं०—आलोयणारिहे जाव मूलारिहे अणवठप्पारिहे (सू० ६८८)

'नवविहे'त्यादि, 'आउपरिणामे'त्ति आयुषः—कर्मप्रकृतिविशेषस्य परिणामः—स्वभावः शक्तिः धर्म्म इत्यायुःपरिणामः, तत्र गतिर्देवादिका तां नियतां येन स्वभावेनायुर्जीवं प्रापयति स आयुषो गतिपरिणामः १, तथा येनायुःस्वभावेन प्रतिनियतगतिकर्म्मबन्धो भवति यथा नारकायुःस्वभावेन मनुष्यतिर्यग्गतिनामकर्म बध्नाति न देवनरकगतिनामकर्म्मेति स गतिबन्धनपरिणामः २, तथा आयुषो या अन्तर्मुहूर्त्तादित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमान्ता स्थितिर्भवति सा स्थितिपरिणामः ३, तथा येन पूर्वभवायुःपरिणामेन परभवायुषो नियतां स्थितिं बध्नाति स स्थितिबन्धनपरिणामः, यथा तिर्यगायुःपरिणामेन देवायुष उत्कृष्टतोऽप्यष्टादश सागरोपमाणीति ४ तथा येनायुःस्वभावेन जीवस्योर्ध्वदिशिगमनशक्तिलक्षणः परिणामो भवति स ऊर्ध्वगौरवपरिणामः, इह गौरवशब्दो गमनपर्यायः ५, एवमितरौ द्वाविति ६-७, तथा यत आयुःस्वभावाज्जीवस्य दीर्घ-दीर्घगमनतया लोकान्तात् लोकान्तं यावद् गमनशक्तिर्भवति स दीर्घगौरवपरिणामः ८, एवं च यस्माद्ध्रस्वं गमनं स ह्रस्वगौरवपरिणामः, सर्वत्र प्राकृतत्वादनुस्वार इति, अन्यथाप्यूह्यमेतदिति ९ ॥ अनन्तरमायुःपरिणाम उक्तः, तत्रैव चायुःपरिणामविशेषे सति तपःशक्तिर्भवतीति तपोविशेषाभिधानायाह—'नवनवमिए'त्यादि कण्ठ्यं, नवरं नव नवमानि दिनानि यस्यां सा नवनवमिका नवनवमानि च भवन्ति नवसु नवकेष्विति तत्परिमाणेयमिति, नव च नवकान्येकाशीतिरितिकृत्वा एकाशीत्या रात्रिन्दिवैः—अहोरात्रैर्भवति, तथा प्रथमनवके प्रतिदिनमेका दत्तिः पानकस्य भोजनस्य चेत्येवमेकोत्तरया वृद्ध्या नवमे नवके नव नव दत्तयः, ततश्च सर्वसङ्कलनया चतुर्भिश्च पञ्चोत्तरैर्भिक्षाशतैर्यथासूत्रं यथाकल्पं यथामार्गं यथातत्त्वं सम्यक्कायेन स्पृष्टा पालिता शोभिता तीरिता कीर्त्तिता आराधिता चापि भवतीति । इयं च ज-

न्मान्तरकृतपापकर्म्मप्रायश्चित्तमिति प्रायश्चित्तनिरूपणसूत्रं, तच्च गतार्थमिति । प्रायश्चित्तं च भरतादिक्षेत्रेष्वेवेति तद्गतवस्तुविशेषप्रतिपादनाय 'जंबूदीवेत्यादि एरवए कूडनामाइं' इत्येतदन्तं सूत्रप्रपञ्चमाह—

जंबूमंदरदाहिणेणं भरहे दीहवेतड्ढे नव कूडा पं० तं०—सिद्धे १ भरहे २ खंडग ३ माणी ४ वेयड्ढ ५ पुन्न ६ तिमिसगुहा ७ । भरहे ८ वेसमणे ९ या भरहे कूडाण णामाइं ॥ १ ॥ जंबूमंदिरदाहिणेणं निसभे वासहरपव्वते णव कूडा पं० तं०—सिद्धे १ निसहे २ हरिवास ३ विदेह ४ हरि ५ धिति ६ अ सीतोता ७ । अवरविदेहे ८ रुयगे ९ निसभे कूडाण नामाणि ॥१॥ जंबूमंदरपव्वते णंदणवणे णव कूडा पं० तं०—णंदणे १ मंदरे २ चेव निसहे ३ हेमवते ४ रयय ५ रुयए ६ य । सागरचित्ते ७ वइरे ८ वलकूडे ९ चेव बोद्धव्वे ॥ १ ॥ जंबूमालवंतवक्खारपव्वते णव कूडा पं० तं०—सिद्धे १ य मालवंते २ उत्तरकुरु ३ कच्छ ४ सागरे ५ रयते ६ । सीता ७ तह पुण्णणामे ८ हरिस्सहकूडे ९ य बोद्धव्वे ॥ १ ॥ जंबू० कच्छे दीहवेयड्ढे नव कूडा पं० तं०—सिद्धे १ कच्छे २ खंडग ३ माणी ४ वेयड्ढ ५ पुण ६ तिमिसगुहा ७ । कच्छे ८ वेसमणे या ९ कच्छे कूडाण णामाइं ॥ १ ॥ जंबू सुकच्छे दीहवेयड्ढे णव कूडा पं० तं०—सिद्धे १ सुकच्छे २ खंडग ३ माणी ४ वेयड्ढ ५ पुन्न ६ तिमिसगुहा ७ । सुकच्छे ८ वेसमणे ९ ता सुकच्छि कूडाण णामाइं ॥ १ ॥ एवं जाव पोक्खलावर्तिमि दीहवेयड्ढे, एवं वच्छे दीहवेयड्ढे एवं जाव मंगलावर्तिमि दीहवेहड्ढे । जंबूविज्जुप्पभे वक्खारपव्वते नव कूडा पं० तं०—सिद्धे १ अ विज्जुणामे २ देवकूरा ३ पम्ह ४ कणग ५ सोवत्थी ६ । सीतोताते ७ सजले ८ हरिकूडे ९ चेव बोद्धव्वे ॥ १ ॥ जंबू० पम्हे दीहवेयड्ढे णव कूडा पं० तं०—सिद्धे १ पम्हे २ खंडग ३

माणी ४ वेयड्ड ५ एवं चेव जाव सलिलावर्तिमि दीहवेयड्ढे, एवं वप्पे दीहवेयड्ढे एवं जाव गंधिलावतिंमि दीहवेयड्ढे नव कूडा पं० तं०—सिद्धे १ गंधिल २ खंडग ३ माणी ४ वेयड्ड ५ पुन्न ६ तिमिसगुहा ७। गंधिलावति ८ वेसमण ९ कूडाणं होंति णामाइं ॥ १ ॥ एवं सव्वेसु दीहवेयड्ढेसु दो कूडा सरिसणामगा सेसा ते चेव, जंबूमंदरेणं उत्तरेणं नेलवंते वासहरपव्वते णव कूडा पं० तं०—सिद्धे १ निलवंत २ विदेह ३ सीता ४ कित्ती त ५ नारिकंता ६ य। अवरविदेहे रम्मगकूडे ८ उवदंसणे ९ चेव ॥ १ ॥ जंबूमंदरउत्तरेणं एरवते दीहवेतड्ढे नव कूडा पं० तं०—सिद्धे १ रयणे २ खंडग ३ माणी ४ वेयड्ड ५ पुण्ण ६ तिमिसगुहा ७। एरवते ८ वेसमणे ९ एरवते कूडणामाइं ॥ १ ॥ (सू० ६८९)

सुगमश्चायं, नवरं भरतग्रहणं विजयादिव्यवच्छेदार्थं दीर्घग्रहणं वर्तुलवैताढ्यव्यवच्छेदार्थमिति, 'सिद्धे'गाहा, तत्र सिद्धायतनयुक्तं सिद्धकूटं सक्रोशयोजनषट्कोच्छ्रयमेतावदेव मूले विस्तीर्णं एतदर्द्धोपरिविस्तारं क्रोशायामेनार्द्धक्रोशविष्कम्भेण देशोनक्रोशोच्चेनापरदिग्द्वारवर्जपञ्चधनुःशतोच्छ्रयतदर्द्धविष्कम्भद्वारत्रयोपेतेन जिनप्रतिमाष्टोत्तरशतान्वितेन सिद्धायतनेन विभूषितोपरितनभागमिति, तच्च वैताढ्ये पूर्वस्यां दिशि शेषाणि तु क्रमेण परतस्तस्मादेवेति भरतदेवप्रासादावतंसकोपलक्षितं भरतकूटं, 'खंडग'त्ति खण्डप्रपाता नाम वैताढ्यगुहा यया चक्रवर्त्ती अनार्यक्षेत्रात् स्वक्षेत्रमागच्छति तदधिष्ठायकदेवसम्बन्धित्वात् खण्डप्रपातकूटमुच्यते, 'माणी'ति माणिभद्राभिधानदेवावासत्वान्माणिभद्रकूटं 'वेयड्ड'त्ति वैताढ्यगिरिनाथदेवनिवासाद्वैताढ्यकूटमिति 'पुन्न'त्ति पूर्णभद्राभिधानदेवनिवासात्पूर्णभद्रकूटं तिमिसगुहा नाम गुहा यया स्वक्षेत्राच्चक्रवर्त्ती चिलातक्षेत्रे याति तदधिष्ठायकदेवावासात् तिमिसगुहाकूटमिति, 'भरहे'त्ति तथैव, वैश्रम-

णलोकपालावासत्वाद्वैश्रमणकूटमिति । 'सिद्धे'गाहा, सिद्धेत्ति सिद्धायतनकूटं तथा निषधपर्वताधिष्ठातृदेवनिवासोपेतं निषधकूटं हरिवर्षस्य क्षेत्रविशेषस्याधिष्ठातृदेवेन स्वीकृतं हरिवर्षकूटं, एवं विदेहकूटमपि, ह्रीदेवीनिवासो ह्रीकूटं, एवं धृतिकूटं, शीतोदा नदी तद्देवीनिवासः शीतोदाकूटं, अपरविदेहकूटं विदेहकूटवदिति, रुचकश्चक्रवालपर्वतः तदधिष्ठातृदेवनिवासो रुचककूटमिति । 'नंदणे'त्ति नन्दनवनं मेरोः प्रथममेखलायां तत्र नव कूटानि 'नंदण'गाहा, तत्र नन्दनवने पूर्वादिदिक्षु चत्वारि सिद्धायतनानि विदिक्षु चतुश्चतुःपुष्करिणीपरिवृताश्चत्वारः प्रासादावतंसकाः, तत्र पूर्वस्मात्सिद्धायतनादुत्तरत उत्तरपूर्वस्थप्रासादाद्दक्षिणतो नन्दनकूटं, तत्र देवी मेघङ्करा १, तथा पूर्वसिद्धायतनादेव दक्षिणतो दक्षिणपूर्वप्रासादादुत्तरतो मन्दरकूटं, तत्र मेघवती देवी, अनेन क्रमेण शेषाण्यपि यावदष्टमं, देव्यस्तु निषधकूटे सुमेघा हैमवतकूटे मेघमालिनी रजतकूटे सुवच्छा रुचककूटे वच्छामित्रा सागरचित्रकूटे वैरसेना वैरकूटे बलाहकेति बलकूटं तु मेरोरुत्तरपूर्वस्यां नन्दवने तत्र बलो देव इति । 'मालवंते' इत्यादि, 'सिद्धे'गाहा, माल्यवान्पूर्वोत्तरो गजदन्तपर्वतः तत्र सिद्धायतनकूटं मेरोरुत्तरपूर्वतः, एवं शेषाण्यपि, नवरं सिद्धकूटे भोगादेवी रजतकूटे भोगमालिनी देवी शेषेषु स्वसमाननामानो देवाः, हरिसहकूटं तु नीलवत्पर्वतस्य नीलवत्कूटाद् दक्षिणतः सहस्रप्रमाणं विद्युत्प्रभवर्त्ति हरिकूटं नन्दनवनवर्त्ति बलकूटं च, शेषाणि तु प्रायः पञ्चयोजनशतिकानीति, एवं कच्छादिविजयवैताढ्यकूटान्यपि व्याख्यातानुसारेण ज्ञेयानि, नवरं एवं 'जाव पुक्खलावईमी'त्यादौ यावत्करणान्महाकच्छाकच्छावतीआवर्त्तमङ्गलावर्त्तपुष्कलेषु सुकच्छवद्वैताढ्येषु सिद्धकूटादीनि नव नव कूटानि वाच्यानि, नवरं द्वितीयाष्टमस्थानेऽधिकृतविजयनाम वाच्यमिति, एवं 'व-

च्छे'ति शीताया दक्षिणे समुद्रासन्ने एवं 'जाव मंगलावइंमी'त्यत्र यावत्करणात् सुवच्छमहावच्छवच्छावतीरम्यरम्यकरमणीयेषु प्रागिव कूटनवकं दृश्यमिति । विद्युत्प्रभो देवकुरुपश्चिमगजदन्तकः, तत्र नव कूटानि पूर्ववन्नवरं दिक्कुमार्यौ वारिसेनाबलाहकाभिधाने क्रमेण कनककूटस्वस्तिककूटयोरिति, 'पम्हे'ति शीतादाया दक्षिणेन विद्युत्प्रभाभिधानगजदन्तकप्रत्यासन्नविजये 'जाव सलिलावइंमी'त्यत्र यावत्करणात् सुपक्ष्ममहापक्ष्मपक्ष्मावतीशङ्खनलिनकुमुदेषु प्रागिव नव नव कूटानि वाच्यानि, 'एव'मित्युक्ताभिलापेन 'वप्पे'त्ति शीतोदाया उत्तरेण समुद्रप्रत्यासन्ने विजये 'जाव गंधिलावइंमी'त्यत्र यावत्करणात् सुवप्रमहावप्रवप्रावतीकच्छावतीवल्गुसुवल्गुगंधिलेषु नव नव कूटानि प्रागिव दृश्यानीति । पुनः पक्ष्मादिविजयेषु षोडशस्वतिदिशति–'एवं सव्वेसु' इत्यादिना, कूटानां सामान्यं लक्षणमुक्तमिति विशेषार्थिना तु जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिर्निरूपणीया, एवं नीलवत्कूटानि एरवतकूटानि च व्याख्येयानीति । इयं कूटवक्तव्यता तीर्थकरैरुक्तेति प्रकृतावतारिणीं जिनवक्तव्यतामाह—

पासे णं अरहा पुरिसादाणिए वज्जरिसहणारातसंघयणे समचउरंससंठाणसंठिते नव रयणीओ उड्ढं उच्चत्तेणं हुत्था (सू० ६९०) समणस्स णं भगवतो महावीरस्स तित्थंसि णवहिं जीवेहिं तित्थगरणामगोत्ते कम्मे णिव्वतिते सेणितेणं सुपासेणं उदातिणा पोट्टिलेणं अणगारेणं दढाउणा संखेणं सततेणं सुलसाए सावि‌ताते रेवतीते ९ (सू० ६९१)

'पासे'त्यादि सूत्रद्वयं कण्ठ्यं, नवरं 'तित्थगरनामे'ति तीर्थकरत्वनिबन्धनं नाम तीर्थकरनाम तच्च गोत्रं च–कर्म्मविशेष एवेत्येकवद्भावात् तीर्थकरनामगोत्रमिति अथवा तीर्थकरनामेति गोत्रं–अभिधानं यस्य तत्तीर्थकरनामगोत्रमिति,

श्रेणिको राजा प्रसिद्धस्तेन १, एवं सुपार्श्वो भगवतो वर्द्धमानस्य पितृव्यः २, उदायी कोणिकपुत्रः, यः कोणिकेऽपक्रान्ते पाटलिपुत्रं नगरं न्यवीविशत् यश्च स्वभवनस्य विविक्तदेशे पर्वदिनेष्वाहूय संविग्नगीतार्थसद्गुरूंस्तत्पर्युपासनापरायणः परमसंवेगरसप्रकर्षमनुसरन् सामायिकपौषधादिकं सुश्रमणोपासकप्रायोग्यमनुष्ठानमनुतिष्ठते एकदा च निशि देशनिर्द्धाटितरिपुराजपुत्रेण द्वादशवार्षिकद्रव्यसाधुना कृतपौषधोपवासः सुखप्रसुप्तः कङ्कायःकर्त्तिकाकण्ठकर्त्तनेन विनाशित इति ३, पोट्टिलोऽनगारोऽनुत्तरोपपातिकाङ्गेऽधीतो हस्तिनागपुरनिवासी भद्राभिधानसार्थवाहीतनयो द्वात्रिंशद्भार्यात्यागी महावीरशिष्यो मासिक्या संलेखनया सर्वार्थसिद्धोपपन्नः महाविदेहात्सिद्धिगामी, अयं त्विह भरतक्षेत्रात् सिद्धिगामी गदित इति ततोऽयमन्यः सम्भाव्यत इति ४, दृढायुरप्रतीतः ५, शङ्खशतकौ श्रावस्तीश्रावकौ, ययोरीदृशी वक्तव्यता–किल श्रावस्त्यां कोष्ठके चैत्ये भगवानेकदा विहरति स्म, शङ्खादिश्रमणोपासकाश्चागतं भगवन्तं विज्ञाय वन्दितुमागताः, ततो निवर्त्तमानांस्तान् शङ्खः खल्वाख्याति स्म–यथा भो देवानांप्रिया! विपुलमशनाद्युपस्कारयत ततस्तत्परिभुञ्जानाः पाक्षिकं पर्व्व कुर्वाणा विहरिष्यामः, ततस्ते तत्प्रतिपेदिरे, पुनः शङ्खोऽचिन्तयत्–न श्रेयो मेऽशनादि भुञ्जानस्य पाक्षिकपौषधं प्रतिजाग्रतो विहर्त्तुं श्रेयस्तु मे पौषधशालायां पौषधिकस्य मुक्ताभरणशस्त्रादेः शान्तवेषस्य विहर्त्तुं, अथ स्वगृहे गत्वा उत्पलाभिधानस्वभार्याया वार्त्तां निवेद्य पौषधशालायां पौषधमकार्षीत्, इतश्च तेऽशनाद्युपस्कारयांचक्रुः एकत्र च समवेयुः शङ्खं प्रतीक्षमाणास्तस्थुः, ततोऽनागच्छति शङ्खे पुष्कलीनामा श्रमणोपासकः शतक इत्यपरनाम शङ्खस्याकारणार्थं तद्गृहं जगाम, आगतस्य चोत्पला श्रावकोचितप्रतिपत्तिं चकार, ततः पौषधशालायां स विवेश,

ईर्यापथिकीं प्रतिचक्राम, शङ्खमभ्युवाच—यदुतोपस्कृतं तदशनादि तद् गच्छामः श्रावकसमवायं भुञ्ज्महे तदशनादि प्रतिजागृमः पाक्षिकपौषधं, तत उवाच शङ्खः—अहं हि पौषधिको नागमिष्यामीति, ततः पुष्कली गत्वा श्रावकाणां तत् निविवेद ते तु तदनु बुभुजिरे, शङ्खस्तु प्रातः पौषधमपारयित्वैव पारगतपादपद्मप्रणिपतनार्थं प्रतस्थौ, प्रणिपत्य च तमुचितदेशे उपविवेश, इतरेऽपि भगवन्तं वन्दित्वा धर्म्मं च श्रुत्वा शङ्खान्तिकं गत्वा एवमूचुः—सुष्ठु त्वं देवानांप्रिय! अस्मान् हीलयसि, ततस्तान् भगवान् जगाद—मा भो यूयं शङ्खं हीलयत शङ्खो ह्यहीलनीयः, यतोऽयं प्रियधर्म्मा दृढधर्म्मा च, तथा सुदृष्टिजागरिकां जागरित इत्यादि ६—७, सुलसा राजगृहे प्रसेनजितो राज्ञः सम्बन्धिनो नागाभिधानस्य रथिकस्य भार्या बभूव, यस्याश्चरितमेवमनुश्रूयते—किल तया पुत्रार्थं स्वपतिरिन्द्रादीन् नमस्यन्नभिहितः—अन्यां परिणयेति, स च यस्तव पुत्रस्तेनेह प्रिये! प्रयोजनमिति भणित्वा न तत् प्रतिपन्नवान्, इतश्च तस्याः शक्रालये सम्यक्त्वप्रशंसां श्रुत्वा तत्परीक्षार्थं कोऽपि देवः साधुरूपेणागतस्तं च वन्दित्वा बभाण—किमागमनप्रयोजनम्?, देवोऽवादीत्—तव गृहे लक्षपाकं तैलमस्ति तच्च मे वैद्येनोपदिष्टमिति तद्दीयतां, ददामीत्यभिगता गृहमध्ये अवतारयन्त्याश्च भिन्नं देवेन तद्भाजनं एवं द्वितीयं तृतीयं चेत्येवमखेदां दृष्ट्वा तुष्टो देवो द्वात्रिंशतं च गुटिका ददौ, एकैकां खादेर्द्वात्रिंशत्ते सुता भविष्यन्ति प्रयोजनान्तरे चाहं स्मर्त्तव्य इत्यभिधाय गतोऽसौ, चिन्तितं चानया—सर्वाभिरप्येक एव मे पुत्रो भूयादिति सर्वाः पीताः, आहूता द्वात्रिंशत्पुत्राः वर्द्धते स्म जठरमरतिश्च ततः कायोत्सर्गमकरोत् आगतो देवो निवेदितो व्यतिकरो विहितो महोपकारो जातो लक्षणवत्पुत्रगण इत्यादि ७, तथा रेवती भगवत औषधदात्री, कथं?, किलै-

कदा भगवतो मेण्ढिकग्रामनगरे विहरतः पित्तज्वरो दाहबहुलो बभूव लोहितवर्चश्च प्रावर्त्तत, चातुर्वर्ण्यं च व्याकरोति स्म यदुत गोशालकस्य तपस्तेजसा दग्धशरीरोऽन्तः षण्मासस्य कालं करिष्यतीति, तत्र च सिंहनामा मुनिरातापनाऽवसान एवमभ्यधत्त—मम धर्माचार्यस्य भगवतो महावीरस्य ज्वररोगो रुजति, ततो हा वदिष्यन्त्यन्यतीर्थिकाः यथा छद्मस्थ एव महावीरो गोशालकतेजोऽपहतः कालगत इति एवम्भूतभावनाजनितमानसमहादुःखखेदितशरीरो मालुककच्छाभिधानं विजनं वनमनुप्रविश्य कुहुकुहेत्येवं महाध्वनिना प्रारोदीत्, भगवांश्च स्थविरैस्तमाकार्योक्तवान्—हे सिंह! भवता व्यकल्पि न तद्भावि, यत इतोऽहं देशोनानि षोडश वर्षाणि केवलिपर्यायं पूरयिष्यामि, ततो गच्छ त्वं नगरमध्ये, तत्र रेवत्यभिधानया गृहपतिपत्न्या मदर्थं द्वे कूष्माण्डफलशरीरे उपस्कृते, न च ताभ्यां प्रयोजनं, तथाऽन्यदस्ति तद्गृहे परिवासितं मार्जाराभिधानस्य वायोर्निवृत्तिकारकं कुक्कुटमांसकं बीजपूरककटाहमित्यर्थः, तदाहर, तेन नः प्रयोजनमित्यभिहितो मुक्तोऽसौ तथैव कृतवान्, रेवती च सबहुमानं कृतार्थमात्मानं मन्यमाना यथायाचितं तत्पात्रे प्रक्षिप्तवती, तेनाप्यानीय तद्भगवतो हस्ते विसृष्टं, भगवतापि वीतरागतयैवोदरकोष्ठे निक्षिप्तं, ततस्तत्क्षणमेव क्षीणो रोगो जातः, सानन्दो यतिवर्गो मुदितो निखिलो देवादिलोक इति । अनन्तरं ये तीर्थकरा भविष्यन्ति ते प्रकृताध्ययनानुपातेनोक्ता अधुना तु ये जीवाः सेत्स्यन्ति तथैव तानाह—

एवं णं अज्जो! कण्हे वासुदेवे १ रामे बलदेवे २ उदए पेढालपुत्ते ३ पुट्टिले ४ सतते गाहावती ५ दारुते नियंठे ६

सच्चती नितंठीपुत्ते ७ सावितबुद्धे अम्वडे परिव्वायते ८ अज्जाविणं सु पासा पासावञ्चिज्जा ९ आगमेस्साते उस्सप्पिणीते चाउज्जामं धम्मं पन्नवतित्ता सिज्झिहिन्ति जाव अंतं काहिंति (सू० ६९२)

'एस ण'मित्यादि, तत्र 'एप' इति वासुदेवानां पश्चिमोऽनन्तरकालातिक्रान्त इति 'अज्जो'त्ति आमन्त्रणवचनं भगवान् महावीरः किल साधूनामन्त्रयति हे आर्या! 'उदये पेढालपुत्ते'त्ति सूत्रकृतद्वितीयश्रुतस्कन्धे नालन्दीयाध्ययनाभिहितः, तद्यथा—उदकनामाऽनगारः पेढालपुत्रः पार्श्वजिनशिष्यः, योऽसौ राजगृहनगरबाहिरिकाया नालन्दाभिधानायाः उत्तरपूर्वस्यां दिशि हस्तिद्वीपवनखण्डे व्यवस्थितः, तदेकदेशस्थं गौतमं संशयविशेषमापृच्छ्य विच्छिन्नसंशयः सन् चतुर्यामधर्मं विहाय पञ्चयामं धर्मं प्रतिपेदे इति । पोट्टिलशतकावनन्तरोक्तावेव । दारुकोऽनगारो वासुदेवस्य पुत्रो भगवतोऽरिष्टनेमिनाथस्य शिष्योऽनुत्तरोपपातिकोक्तचरित इति, तथा सत्यकिर्निर्ग्रन्थीपुत्रो यस्येदृशी वक्तव्यता—किल चेटकमहाराजदुहिता सुज्येष्ठाभिधाना वैराग्येण प्रव्रजिता उपाश्रयस्यान्तरातापयति स्म, इतश्च पेढालो नाम परिव्राजको विद्यासिद्धो विद्या दातुकामो योग्यपुरुषं गवेषयति यदि ब्रह्मचारिण्याः पुत्रो भवेत्ततः सुन्यस्ता विद्या भवेयुरिति भावयंस्तां चातापयन्तीं दृष्ट्वा धूमिकाव्यामोहं कृत्वा बीजं निक्षिप्तवान् गर्भः सम्भूतो दारको जातो, निर्ग्रन्थिकासमेतो भगवत्समवसरणं गतः, तत्र च कालसन्दीपनामा विद्याधरो भगवन्तं वन्दित्वा पप्रच्छ—कुतो मे भयं?, स्वामी व्याकार्षीत्—एतस्मात्सत्यकेः, ततोऽसौ तत्समीपमुपागत्यावज्ञया तं प्रति बभाण—अरे रे मां त्वं मारयिष्यसि?, इति भणित्वा पादयोः पातितः, ततोऽन्यदा साध्वीभ्यः सकाशादपहृत्य पितृविद्याधरेण विद्याः ग्राहितो, अथ रोहिण्या

विद्यया पञ्चसु पूर्वभवेषु मारितः, षष्ठभवे षण्मासावशेषायुषा तेनासौ नेष्टा, इह तु सप्तमे भवे सिद्धा, तल्ललाटे विवरं विधाय तच्छरीरमतिगता, ललाटच्छिद्रं च देवतया तृतीयमक्षि कृतं, तेन च स्वपिता स च कालसन्दीपो मारितः, विद्याधरचक्रवर्त्तित्वं च प्रापि, ततोऽसौ सर्वांस्तीर्थकरान् वन्दित्वा नाट्यं चोपदर्श्याभिरमते स्मेति । तथा श्राविकां—श्रमणोपासिकां सुलसाभिधानां वुद्धः—सर्वज्ञधर्म्मे भावितेयमित्यवगतवान् श्राविका वा वुद्धा—ज्ञाता येन स श्राविकावुद्धः 'अंमडो' अंमडाभिधानः परिव्राजकविद्याधरश्रमणोपासकः, अयं चार्थः कथानकादवसेयः, तच्चेदं—चम्पाया नगर्याः अम्बडो विद्याधरश्रावको महावीरसमीपे धर्म्ममुपश्रुत्य राजगृहं प्रस्थितः, स च गच्छन् भगवता वहुसत्त्वोपकाराय भणितः,—यथा सुलसाश्राविकायाः कुशलवार्त्तां कथयेः, स च चिन्तयामास—पुण्यवतीयं यस्यास्त्रिलोकनाथः स्वकीयकुशलवार्त्तां प्रेषयति, कः पुनस्तस्या गुण इति तावत्सम्यक्त्वं परीक्षे, ततः परिव्राजकवेषधारिणा गत्वा तेन भणिताऽसौ—आयुष्मति! धर्मो भवत्या भविष्यतीत्यस्मभ्यं भक्त्या भोजनं देहि, तया भणितम्—येभ्यो दत्ते भवत्यसौ ते विदिता एव, ततोऽसावाकाशविरचिततामरसासनो जनं विस्मापयते स्म, ततस्तं जनो भोजनेन निमन्त्रयामास, स तु नैच्छत्, लोकास्तं प्रपच्छ—कस्य भगवन्! भोजनेन भागधेयवत्त्वं मासक्षपणपर्यन्ते संवर्द्धयिष्यति?, स प्रतिभणति स्म—सुलसायाः, ततो लोकस्तस्या वर्द्धनकं न्यवेदयत्, यथा तव गेहे भिक्षुरयं वुभुक्षुः, तयाऽभ्यधायि—किं पाखण्डिभिरस्माकमिति, लोकस्तस्मै न्यवेदयत्, तेनापि व्यज्ञायि—परमसम्यग्दृष्टिरेषा या महातिशयदर्शनेऽपि न दृष्टिव्यामोहमगमदिति, ततो लोकेन सहासौ तद्गेहे नैषेधिकीं कुर्वन् पञ्चनमस्कारमुच्चारयन् प्रविवेश, साऽप्यभ्युत्थानादिकां

प्रतिपत्तिमकरोत्, तेनाप्यसावुपबृंहितेति, यश्चौपपातिकोपाङ्गे महाविदेहे सेत्स्यतीत्यभिधीयते सोऽन्य इति सम्भाव्यते, तथा आर्यापि–आर्यिकाऽपि सुपार्श्वाभिधाना पार्श्वापत्यीया–पार्श्वनाथशिष्यशिष्या, चत्वारो यामा–महाव्रतानि यत्र स चतुर्यामस्तं प्रज्ञाप्य सेत्स्यन्ति १, एतेषु च मध्यमतीर्थकरत्वेनोत्पत्स्यन्ते केचित्केचित्तु केवलित्वेन, 'भवसिद्धिओ उ भयवं सिज्झिस्सइ कण्हतित्थंमी'ति वचनादिति भावः, शेषं स्पष्टं । अनन्तरसूत्रोक्तस्य श्रेणिकस्य तीर्थकरत्वाभिधानायाह–'एस णमित्यादि जस्सीलसमायारो' इत्यादिगाथापर्यन्तं सूत्रं—

एस णं अज्जो! सेणिए राया भिंभिसारे कालमासे कालं किच्चा इमीसे रयणप्पभाए पुढवीते सीमंतते नरए चउरासीतिवाससहस्सट्ठितीयंसि निरयंसि णेरइयत्ताए उववज्जिहिति से णं तत्थ णेरइए भविस्सति काले कालोभासे जाव परमकिण्हे वन्नेणं से णं तत्थ वेयणं वेदिहिती उज्जलं जाव दुरहियासं, से णं ततो नरतातो उव्वट्टेत्ता आगमेसाते उस्सप्पिणीते इहेव जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे वेयड्ढगिरिपायमूले पुंडेसु जणवतेसु सतदुवारे णगरे संमुइस्स कुलकरस्स भद्दाए भारियाए कुच्छिंसि पुमत्ताए पच्चायाहिती, तए णं सा भद्दा भारिया नवण्हं मासाणं बहुपडिपुण्णाणं अद्धट्ठमाण य राइंदियाणं वीतिक्कंताणं सुकुमालपाणिपातं अहीणपडिपुन्नपंचिंदियसरीरं लक्खणवंजणजाव सुरूवं दारगं पयाहिती, जं रयणिं च णं से दारए पयाहिती तं रयणिं च णं सतदुवारे णगरे सब्भंतरबाहिरए भारग्गसो य कुंभग्गसो त पउमवासे त रयणवासे त वासे वासिहिति, तए णं तस्स दारयस्स अम्मापियरो एक्कारसमे दिवसे वइक्कंते जाव बारसाहे दिवसे अयमेयारूवं गोण्णं गुणनिप्फण्णं नामधिज्जं काहिंति जम्हा णं अम्हमिमंसि दारगंसि जातंसि समाणंसि सयदु-

वारे नगरे सब्भिंतरबाहिरए भारग्गसो य कुंभग्गसो य पउमवासे य रयणवासे य वासे वुट्ठे तं होऊ णमम्हमिमस्स दारगस्स नामधिज्जं महापउमे, तए णं तस्स दारगस्स अम्मापियरो नामधिज्जं काहिंति–महापउमेत्ति, तए णं महापउमं दारगं अम्मापितरो सातिरेगं अट्ठवासजातगं जाणित्ता महता रायाभिसेएणं अभिसिंचिहिंति, से णं तत्थ राया भविस्सति महता हिमवंतमहंतमलयमंदररायवन्नतो जाव रज्जं पसाहेमाणे विहरिस्सति, तते णं तस्स महापउमस्स रन्नो अन्नया कयाइ दो देवा महिड्ढिया जाव महेसक्खा सेणाकम्मं काहिंति, तं०–पुन्नभद्दते माणिभद्दते, तए णं सतदुवारे नगरे बहवे राईसरतलवरमाडंबियकोडुंबियइब्भसेट्ठिसेणावतिसत्थवाहप्पभितयो अन्नमन्नं सद्दावेहिंति एवं वतिस्संति जम्हा णं देवाणुप्पिया! अम्हं महापउमस्स रन्नो दो देवा महिड्ढिया जाव महेसक्खा सेनाकम्मं करेंति, तं०—पुन्नभद्दे त माणिभद्दे य तं होऊ णमम्हं देवाणुप्पिया! महापउमस्स रन्नो दोच्चेवि नामधेज्जे देवसेणे, तते णं तस्स महापउमस्स दोच्चेवि नामधेज्जे भविस्सइ देवसेणेति २, तए णं तस्स देवसेणस्स रन्नो अन्नता कताती सेयसंखतलविमलसन्निकासे चउद्दंते हत्थिरयणे समुप्पज्जिहिति, तए णं से देवसेणे राया तं सेयं संखतलविमलसन्निकासं चउद्दंतं हत्थिरयणं दुरूढे समाणे सतदुवारं नगरं मज्झंमज्झेणं अभिक्खणं २ अतिज्जाहि त णिज्जाहि त, तते णं सतदुवारे णगरे बहवे राईसरतलवरजाव अन्नमन्नं सद्दाविंति २ एवं वइस्संति–जम्हा णं देवाणुप्पिया! अम्हं देवसेणस्स रन्नो सेते संखतलविमलसन्निकासे चउदंते हत्थिरयणे समुप्पन्ने तं होऊ णमम्हं देवाणुप्पिया! देवसेणस्स रन्नो तच्चेवि नामधेज्जे विमलवाहणे, तते णं तस्स देवसेणस्स रन्नो तच्चेवि णामधेज्जे भविस्सति विमलवाहणे २, तए णं से विमलवाहणे राया तीसं वासाइं अगारवासमज्झे वसित्ता अम्मापितीहिं

देवत्तगतेहिं गुरुमहत्तरतेहिं अब्भणुन्नाते समाणे उदुंमि सरए संबुद्धे अणुत्तरे मोक्खमग्गे पुणरवि लोगंतितेहिं जीयकप्पितेहिं देवेहिं ताहिं इट्ठाहिं कंताहिं पियाहिं मणुन्नाहिं मणामाहिं उरालाहिं कल्लाणाहिं धन्नाहिं सिवाहिं मंगल्लाहिं सस्सिरीआहिं वग्गूहिं अभिणंदिज्जमाणे अभिथुवमाणे य वहिया सुभूमिभागे उज्जाणे एगं देवदूसमादाय मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वयाहिति, तस्स ण भगवंतस्स साइरेगाइं दुवालस वासाइं निच्चं वोसट्ठकाए चियत्तदेहे जे केई उवसग्गा उप्पज्जंति तं०—दिव्वा वा माणुसा वा तिरिक्खजोणिया वा ते उप्पन्ने सम्मं सहिस्सइ खमिस्सइ तितिक्खिस्सइ अहियासिस्सइ, तए णं से भगवं ईरियासमिए भासासमिए जाव गुत्तबंभयारि अममे अकिंचणे छिन्नगंथे निरुपलेवे कंसपाईव मुक्कतोए जहा भावणाए जाव सुहुयहुयासणेतिव तेयसा जलंते ॥ कंसे संखे जीवे गगणे वाते य सारए सलिले । पुक्खरपत्ते कुंमे विहगे खग्गे य भारंडे ॥ १ ॥ कुंजर वसहे सीहे नगराया चेव सागरमखोभे । चंदे सूरे कणगे वसुंधरा चेव सुहुयहुए ॥ २ ॥ नत्थि णं तस्स भगवंतस्स कत्थइ पडिबंधे भवइ, से य पडिबंधे चउव्विहे पं० तं०—अंडए वा पोयएइ वा उग्गहेइ वा पग्गहिएइ वा, जं णं जं णं दिसं इच्छइ तं णं तं णं दिसं अपडिबद्धे सुचिभूए लहुभूए अणप्पगंथे संजमेणं अप्पाणं भावेमाणे विहरिस्सइ, तस्स णं भगवंतस्स अणुत्तरेणं नाणेणं अणुत्तरेणं दंसणेणं अणुवचरिएणं एवं आलएणं विहारेणं अज्जवे मद्दवे लाघवे खंती मुत्ती गुत्ती सच्च संजम तवगुणसुचरियसोवचियफलपरिनिव्वाणमग्गेणं अप्पाणं भावेमाणस्स झाणंतरियाए वट्टमाणस्स अणंते अणुत्तरे निव्वाघाए जाव केवलवरनाणदंसणे समुप्पज्जिहिंति, तए णं से भगवं अरहं जिणे भविस्सइ, केवली सव्वन्नू सव्वदरिसी सदेवमणुआसु-

रस्स लोगस्स परियागं जाणइ पासइ सव्वलोए सव्वजीवाणं आगइं गतिं ठियं चयणं उववायं तक्कं मणोमाणसियं भुत्तं कडं परिसेवियं आवीकम्मं रहोकम्मं अरहा अरहस्स भागी तं तं कालं मणसवयसकाइए जोगे वट्टमाणाणं सव्वलोए सव्वजीवाणं सव्वभावे जाणमाणे पासमाणे विहरइ, तए णं से भगवं तेणं अणुत्तरेणं केवलवरनाणदंसणेणं सदेवमणुआसुरलोगं अभिसमिच्चा समणाणं निग्गंथाणं [जे केइ उवसग्गा उप्पज्जंति, तं०—दिव्वा वा माणुसा वा तिरिक्खजोणिया वा ते उप्पन्ने सम्मं सहिस्सइ खमिस्सइ तितिक्खिस्सइ अहियासिस्सइ, तते णं से भगवं अणगारे भविस्सति ईरियासमिते भास० एवं जहा वद्धमाणसामी तं चेव निरवसेसं जाव अव्वावारविउसजोगजुत्ते, तस्स णं भगवंतस्स एतेणं विहारेणं विहरमाणस्स दुवालसहिं संवच्छरेहिं वीतिक्कंतेहिं तेरसहि य पक्खेहिं तेरसमस्स णं संवच्छरस्स अंतरा वट्टमाणस्स अणुत्तरेणं णाणेणं जहा भावणाते केवलवरनाणदंसणे समुप्पज्जिहिन्ति जिणे भविस्सति केवली सव्वन्नू सव्वदरिसी सणेरईए जाव] पंच महव्वयाइं सभावणाइं छच्च जीवनिकायधम्मं देसेमाणे विहरिस्सति से जहाणामते अज्जो ! मते समणाणं निग्गंथाणं एगे आरंभठाणे पण्णत्ते, एवामेव महापउमेवि अरहा समणाणं णिग्गंथाणं एगं आरंभट्ठाणं पण्णवेहिति से जहाणामते अज्जो मते समणाणं निग्गंथाणं दुविहे वंधणे पं० तं०—पेज्जबंधणे दोसबंधणे, एवामेव महापउमेवि अरहा समणाणं णिग्गंथाणं दुविहं वंधणं पन्नवेहिती, तं०—पेज्जबंधणं च दोसबंधणं च, से जहानामते अज्जो मते समणा० निग्गंथाणं तओ दंडा पं० तं०—मणदंडे ३ एवामेव महापउमेवि समणाणं निग्गंथाणं ततो दंडे पण्णवेहिति, तं०—मणोदंडं ३, से जहा नामए एएणं अभिलावेणं चत्तारि कसाया पं० तं०—कोहकसाए ४ पंच कामगुणे पं० तं०—सद्दे ५ छज्जीवनि-

काता पं० तं०—पुढविकाइया जाव तसकाइया, एवामेव जाव तसकाइया, से जहाणामते एएणं अभिलावेणं सत्त भयट्ठाणा पं० तं० एवामेव महापउमेवि अरहा समणाणं निग्गंथाणं सत्त भयट्ठाणा पन्नवेहिति, एवमट्ठ मयट्ठाणे, णव बंभचेरगुत्तीओ दसविधे समणधम्मे एवं जाव तेत्तीसमासातणाउत्ति से जहानामते अज्जो! मते समणाणं निग्गंथाणं नग्गभावे मुंडभावे अण्हाणते अदंतवणे अच्छत्तए अणुवाहणते भूमिसेज्जा फलगसेज्जा कट्ठसेज्जा केसलोए बंभचेरवासे परघरपवेसे जाव लद्धावलद्धवित्तीउ पन्नत्ताओ एवामेव महापउमेवि अरहा समणाणं निग्गंथाणं णग्गभावं जाव लद्धावलद्धवित्ती पण्णवेहिती, से जहाणामए अज्जो! मए समणाणं नि० आधाकम्मिएति वा उद्देसितेतिवा मीसज्जाएति वा अज्झोयरएति वा पूतिए कीते पामिच्चे अच्छेज्जे अणिसट्ठे अभिहडेति वा कंतारभत्तेति वा दुब्भिक्खभत्ते गिलाणभत्ते वद्दलिताभत्तेइ वा पाहुणभत्तेइ वा मूलभोयणेति वा कंदभो० फलभो० बीयभो० हरियभोयणेति वा पडिसिद्धे, एवामेव महापउमेवि अरहा समणाणं० आधाकम्मितं वा जाव हरितभोयणं वा पडिसेहिस्सति, से जहानामते अज्जो! मए समणाणं पंचमहव्वतिए सपडिक्कमणे अचेलते धम्मे पण्णत्ते एवामेव महापउमेवि अरहा समणाणं णिग्गंथाणं पंचमहव्वतितं जाव अचेलगं धम्मं पण्णवेहिती, से जहानामए अज्जो! मए पंचाणुव्वतिते सत्तसिक्खावतिते दुवालसविधे सावगधम्मे पण्णत्ते एवामेव महापउमेवि अरहा पंचाणुव्वतितं जाव सावगधम्मं पण्णवेस्सति, से जहानामते अज्जो! मए समणाणं० सेज्जातरपिंडेति वा रायपिंडेति वा पडिसिद्धे एवामेव महापउमेवि अरहा समणाणं० सेज्जातरपिंडेति वा पडिसेहिस्सति, से जधाणामते अज्जो! मम णव गणा इगारस गणधरा एवामेव महापउमस्सवि अरिहतो णव गणा एगारस गणधरा भविस्संति,

से जहानामते अज्जो ! अहं तीसं वासाइं अगारवासमज्झे वसित्ता मुंडे भवित्ता जाव पव्वतिते दुवालस संवच्छराइं तेरस पक्खा छउमत्थपरियागं पाउणित्ता तेरसहिं पक्खेहिं ऊणगाइं तीसं वासाइं केवलिपरियागं पाउणित्ता बायालीसं वासाइं सामण्णपरियागं पाउणित्ता बावत्तरि वासाइं सव्वाउयं पालइत्ता सिज्झिस्सं जाव सव्वदुक्खाणमंतं करेस्सं एवामेव महापउमेवि अरेहा तीसं वासाइं अगारवासमज्झे वसित्ता जाव पव्विहिती दुवालस संवच्छाराइं जाव बावत्तरिवासाइं सव्वाउयं पालइत्ता सिज्झिहिती जाव सव्वदुक्खाणमंतं काहिती—"जंसीलसमायारो अरहा तित्थंकरो महावीरो । तस्सीलसमायारो होति उ अरहा महापउमे ॥ १ ॥" (सू० ६९३) (इति श्री महापद्मचारित्रं संपूर्णमिति)

सुगमं चैतत्, नवरं एषः—अनन्तरोक्त आर्या इति श्रमणामन्त्रणं 'भिंभि'त्ति ढका सा सारो यस्य स तथा, किल तेन कुमारत्वे प्रदीपनके जयढक्का गेहान्निष्काशिता ततः पित्रा भिंभिसार उक्त इति, सीमंतके नरकेन्द्रके प्रथमप्रस्तटवर्त्तिनि चतुरशीतिवर्षसहस्रस्थितिषु नरकेषु मध्ये नारकत्वेनोत्पत्स्यते, कालः स्वरूपेण कालावभासः—काल एवावभासते पश्यतां यावत्करणात् 'गंभीरलोमहरिसे' गम्भीरो महान् लोमहर्षो—भयविकारो यस्य स तथा, 'भीमो' विकरालः 'उत्तासणओ' उद्वेगजनकः, 'परमकिण्हे वन्नेणं'ति प्रतीतं, स च तत्र नरके वेदनां वेदयिष्यति, उज्ज्वलां—विपक्षस्य लेशेनाप्यकलङ्कितां यावत्करणात् त्रीणि मनोवाक्कायवलानि उपरिमध्यमाधस्तनकायविभागान् वा तुलयति—जयतीति त्रितुला तां, क्वचिद्विपुलामिति पाठः, तत्र विपुला—शरीरव्यापिनी तां, तथा प्रगाढां—प्रकर्षवतीं कटुकां—कटुकरसोत्पादितां कर्कशां—कर्कशस्पर्शसम्पादितां अथवा कटुकद्रव्यमिव कटुकामनिष्टां, एवं कर्कशामपि, चण्डां—वेगवतीं झटि-

त्येव मूर्च्छोत्पादिकां, वेदना हि द्विविधा–सुखा दुःखा चेति, सुखाव्यवच्छेदार्थं दुःखामित्याह, दुर्गां–पर्वतादिदुर्गमिव कथमपि लङ्घयितुमशक्यां दिव्यां–देवनिर्मितां, किं बहुना ?–दुरधिसहां–सोढुमशक्यामिति, इहैव जम्बूद्वीपे, नासङ्ख्येयतमे, 'पुमत्ताए'त्ति पुंस्तया 'पच्चायाहिइ'त्ति प्रत्याजनिष्यते, 'बहुपडिपुन्नाणं'ति अतिपरिपूर्णानामर्द्धमष्टमं येषु तान्यर्द्धाष्टमानि तेषु रात्रिन्दिवेषु–अहोरात्रेषु व्यतिक्रान्तेषु, इह षष्ठी सप्तम्यर्थे, सुकुमारौ–कोमलौ पाणी च पादौ च यस्य स सुकुमारपाणिपादस्तं, प्रतिपूर्णानि स्वकीयस्वकीयप्रमाणतः प्रतिपुण्यानि वा–पवित्राणि पञ्च इन्द्रियाणि–करणानि यस्मिंस्तत्तथा अहीनमङ्गोपाङ्गप्रमाणतः प्रतिपूर्णपञ्चेन्द्रियं प्रतिपुण्यपञ्चेन्द्रियं वा शरीरं यस्य सोऽहीनप्रतिपूर्णपञ्चेन्द्रियशरीरः अहीनप्रतिपुण्यपञ्चेन्द्रियशरीरो वा तं, तथा लक्षणं–पुरुषलक्षणं शास्त्राभिहितं 'अस्थिष्वर्थाः सुखं मांस' इत्यादि, मानोन्मानादिकं वा व्यञ्जनं– मषतिलकादि गुणाः–सौभाग्यादयः अथवा लक्षणव्यञ्जनयोर्ये गुणास्तैरुपेतो लक्षणव्यञ्जनगुणोपेतः, उववेओत्ति तु प्राकृतत्वाद्वर्णागमतः, अथवा उप अपेत इति स्थिते शकन्ध्वादिदर्शनादकारलोप इत्युपपेत इति लक्षणव्यञ्जनगुणोपपेतस्तं, लक्षणव्यञ्जनस्वरूपमिदमुक्तम्—"माणुम्माणपमाणादि लक्खणं वंजणं तु मसमाई। सहजं च लक्खणं वंजणं तु पच्छा समुप्पन्नं ॥१॥" इति [लक्षणं मानोन्मानप्रमाणादि मषादिर्व्यंजनं अथवा सहजं लक्षणं पश्चात्समुत्पन्नं तु व्यंजनं ॥ १ ॥] लक्षणमेवाधिकृत्य विशेषणान्तरमाह—'माणुम्माणे'त्यादि, तत्र मानं–जलद्रोणप्रमाणता, सा ह्येवं–जलभृते कुण्डे प्रमातव्यपुरुष उपवेश्यते, ततो यज्जलं कुण्डान्निर्गच्छति तद्यदि द्रोणप्रमाणं भवति तदा स पुरुषः मानोपपन्न इत्युच्यते, उन्मानं तुलारोपितस्यार्द्धभारप्रमाणता, प्रमाणं–आत्माङ्गुलेनाष्टोत्तरशताङ्गुलो-

च्छ्यता, उक्तं च—"जलदोण १ मद्धभारं २ समुहाइं समुस्सिओ व जो नव उ ३। माणुम्माणपमाणं तिविहं खलु लक्खणं एयं ॥ १ ॥" इति [जलद्रोणो मानमर्द्धभारमुन्मानं स्वमुखानि नवसमुच्छ्रितो यस्तु प्रमाणं त्रिविधं एतल्लक्षणं खलु] ततश्च मानोन्मानप्रमाणैः प्रतिपूर्णानि सुष्ठु जातानि सर्वाण्यङ्गानि—शिरःप्रभृतीनि यस्मिंस्तत् तथाविधं सुन्दरमङ्गं—शरीरं यस्य स तथा तं मानोन्मानप्रमाणप्रतिपूर्णसुजातसर्वाङ्गसुन्दराङ्गं, तथा शशिवत्सौम्याकारं कान्तं—कमनीयं प्रियं—प्रेमावहं दर्शनं यस्य स शशिसौम्याकारकान्तप्रियदर्शनस्तं, अत एव सुरूपमिति दारकं प्रजनिष्यति भद्रेति सम्बन्धः, 'जं रयणिं च'त्ति यस्यां च रजन्यां 'तं रयणिं च'त्ति तस्यां रजन्यां पुनरिति, अर्द्धरात्र एव च तीर्थकरोत्पत्तिरिति रजनीग्रहणं, 'से दारए पयाहिइ'त्ति स दारकः प्रजनिष्यते उत्पत्स्यत इति, 'सब्भिंतरबाहिरए'त्ति सहाभ्यन्तरेण बाह्यकेन च नगरभागेन यन्नगरं तत्र, सर्वत्र नगर इत्यर्थः, विंशत्या पलशतैर्भारो भवति अथवा पुरुषोत्क्षेपणीयो भारो भारक इति यः प्रसिद्धः अग्रं—प्रमाणं ततो भार एवाग्रं भाराग्रं तेन भाराग्रेण भाराग्रशो—भारपरिमाणतः, एवं कुम्भाग्रशो, नवरं कुम्भ आढकपष्ट्यादिप्रमाणतः, पद्मवर्षश्च रत्नवर्षश्च वर्षिष्यति भविष्यतीत्यर्थः, 'जाव'त्ति करणात् 'निव्वत्ते असुइजाइकम्मकरणे संपत्ते'त्ति दृश्यं, तत्र 'निर्वृत्ते' निर्वर्त्तित इत्यर्थः पाठान्तरतः निव्वत्ते वा निवृत्ते—उपरते अशुचीनां—अमेध्यानां जातकर्म्मणां—प्रसवव्यापाराणां करणे—विधाने सम्प्राप्ते—आगते 'बारसाहदिवसे'त्ति द्वादशानां पूरणो द्वादशः स एवाख्या यस्य स द्वादशाख्यः स चासौ दिवसश्चेति विग्रहः, अथवा द्वादशं च तदहश्च द्वादशाहस्तन्नामको दिवसो द्वादशाहदिवस इति, 'अयं'ति इदं वक्ष्यमाणतया प्रत्यक्षासन्नं 'एयारूवं'ति एतदेव

रूपं-स्वभावो यस्य न मात्रयापि प्रकारान्तरापन्नमित्यर्थः, किं तत्?-नामधेयं-प्रशस्तं नाम, किंविधम्?-गौणं न पारिभाषिकं, गौणमित्यमुख्यमपि स्यादित्याह—'गुणनिष्पन्नं' इति गुणानाश्रित्य पञ्चवर्षादीन्निष्पन्नं गुणनिष्पन्नमित्यक्षरघटना, 'महापउमे महापउमे'त्ति तत्पित्रोः पर्यालोचनाभिलापानुकरणं, 'तए णं'ति पर्यालोचनानन्तरं 'महापउम' इति महापद्म इत्येवंरूपं 'साइरेगट्ठवासजायगं'ति सातिरेकाणि-साधिकान्यष्टौ वर्षाणि जातानि यस्य स तथा तं, 'रायवन्नओ'त्ति राजवर्णको वक्तव्यः, स चायं—'महयाहिमवन्तमहन्तमलयमंदरमहिंदसारे' महता-गुणसमूहेनान्तर्भूतभावप्रत्ययत्वाद्वा महत्तया हिमवांश्च-वर्षधरपर्वतविशेषः महांश्चासौ मलयश्च विन्ध्य इति चूर्णिकारः महामलयः स च मन्दरश्च-मेरुः महेन्द्रश्च-शक्रादिः ते इव सारः-प्रधानो यः स तथा, 'अच्चंतविसुद्धदीहरायकुलवंसप्पसूए' अत्यन्तविशुद्धः सर्वथा निर्दोषः दीर्घश्च- पुरुषपरम्परापेक्षया यो राज्ञां-भूपालानां कुललक्षणो वंशः-सन्तानस्तत्र प्रसूतो-जातो यः स तथा 'निरन्तरं रायलक्खणविराइयंगुवंगे' नैरन्तर्येण राजलक्षणैः-चक्रस्वस्तिकादिभिर्विराजितान्यङ्गानि-शिरःप्रभृतीन्युपाङ्गानि च-अङ्गुल्यादीनि यस्य स तथा, 'बहुजणबहुमाणपूइए सव्वगुणसमिद्धे खत्तिए मुदिए'त्ति प्रतीतं 'मुद्धाभिसित्ते' पितृपितामहादिभिर्मूर्द्धन्यभिषिक्तो यः स तथा, 'माउपिउसुजाए' सुपुत्रो विनीतत्वादिनेत्यर्थः, 'दयप्पत्ते' दयाप्राप्तो दयाकारीत्यर्थः सीमङ्करे-मर्यादाकारी 'सीमन्धरे' मर्यादां पूर्वपुरुषकृतां धारयति-नात्मनापि लोपयति यः स तथा खेमंकरो-नोपद्रवकारी खेमधरे-क्षेमं धारयत्यन्यकृतमिति यः स तथा, 'माणुसिंदे जणवयपिया' लोकपिता वत्सलत्वात्, 'जणवयपुरोहिए' जनपदस्य पुरोधाः-पुरोहितः शान्तिकारीत्यर्थः, 'सेतुकरे' सेतुं-मार्गमा-

पद्गतानां निस्तरणोपायं करोति यः स तथा, 'केतुकरे' चिन्हकरः अद्भुतकारित्वादिति, 'नरपवरे' नरैः प्रवरः नरा वा प्रवरा यस्य स तथा 'पुरिसवरे' पुरुषप्रधानः 'पुरिससीहे' शौर्याद्यधिकतया, 'पुरिसआसीविसे' शापसमर्थत्वात् 'पुरिसपुंडरीए' पूज्यत्वात् सेव्यत्वाच्च, 'पुरिसवरगंधहत्थी'शेषराजगजविजयित्वात्, 'अड्ढे' धनेश्वरत्वात् 'दित्ते' दर्प्पकत्वात् 'वित्ते' प्रसिद्धत्वात् 'विच्छिन्नविपुलभवणसयणासणजाणवाहणाइन्ने' पूर्ववत् 'बहुधणबहुजायरूवरयए आओगपओगसंपउत्ते' आयोगप्रयोगा-द्रव्यार्जनोपायविशेषाः सम्प्रयुक्ताः-प्रवर्त्तिता येन स तथा, 'विच्छड्डियपउरभत्तपाणे बहुदासीदासगोमहिसगवेलगप्पभूए पडिपुन्नजंतकोसकोट्ठागारायुहागारे'यन्त्राणि-जलयन्त्रादीनि कोशः-श्रीगृहं कोष्ठागारं-धान्यागारं आयुधागारं-प्रहरणकोशः 'बलवं' हस्त्यादिसैन्ययुक्तः 'दुब्बलपच्चामित्ते' अबलप्रातिवेशिकराजः, 'ओहयकंटयं निहयकंटयं मलियकंटयं उद्धियकंटयं अकंटयं एवं ओहयसत्तुं' उपहता राज्यापहारात् निहता मारणान्मलिता मानभञ्जनादुद्धृता देशनिष्काशनात्कण्टका-दायादा यत्र राज्ये तत्तथा, अत एवाकण्टकं, एवं शत्रवोऽपि, नवरं शत्रवस्तेभ्योऽन्ये, 'पराईयसत्तुं' विजयवत्त्वादिति, 'ववगयदुभिक्खं मारिभयविप्पमुक्कं खेमं सिवं सुभिक्खं पसन्नडिंबडमरं' डिम्बानि-विघ्ना डमराणि-कुमारादिव्युत्थानादीनि, 'रज्जं पसासेमाणे'त्ति पालयन् 'विहरिस्सइ'त्ति। 'दो देवा महड्ढिया' इत्यत्र यावत्करणात् 'महज्जुइया महाणुभागा महायसा महाबले'ति दृश्यं, 'सेणाकम्मं'ति सेनायाः-सैन्यस्य कर्म्म-व्यापारः शत्रुसाधनलक्षणः सेनाविषयं वा कर्म-इतिकर्त्तव्यतालक्षणं सेनाकर्म्म, पूर्णभद्रश्च-दक्षिणयक्षनिकायेन्द्रः माणिभद्रश्च-उत्तरयक्षनिकायेन्द्रः, 'बहवे राईसरे'त्यादि, राजा-महामाण्डलिकः ईश्वरो-युवराजो माण्ड-

लिकोऽमात्यो वा, अन्ये च व्याचक्षते–अणिमाद्यष्टविधैश्वर्ययुक्त ईश्वर इति, तलवरः–परितुष्टनरपतिप्रदत्तपट्टबन्धभूपितो माडम्बिकः–छिन्नमडम्बाधिपः, कौटुम्बिकः–कतिपयकुटुम्बप्रभुरिभ्यः–अर्थवान्, स च किल यदीयपुञ्जीकृतद्रव्यराश्यन्तरितो हस्त्यपि नोपलभ्यत इत्येतावताऽर्थेनेति भावः, श्रेष्ठी–श्रीदेवताध्यासितसौवर्णपट्टभूषितोत्तमाङ्गः पुरज्येष्ठो वणिक्, सेनापतिः–नृपतिनिरूपितो हस्त्यश्वरथपदातिसमुदायलक्षणायाः सेनायाः प्रभुरित्यर्थः, सार्थवाहकः–सार्थनायकः एतेषां द्वन्द्वः, ततश्च राजादयः प्रभृतिः–आदिर्येषां ते तथा, 'देवसेणे'त्ति देवावेव सेना यस्य देवाधिष्ठिता वा सेना यस्य स देवसेन इति, 'देवसेणाती'ति देवसेन इत्येवंरूपं, 'सेते'त्यादि श्रेयान्–अतिप्रशस्यः श्वेतो वा कीदृगित्याह–शङ्खतलेन–कम्बुरूपेण विमलेन–पङ्कादिरहितेन सन्निकाशः–सङ्काशः सदृशो यः स शङ्खतलविमलसन्निकाशः, 'दुरूढे'त्ति आरूढः 'समाणे'त्ति सन् 'अतियास्यति' प्रवेक्ष्यति 'निर्यास्यति' निर्गमिष्यतीति, क्वचिद्वर्त्तमाननिर्देशो दृश्यते स च तत्कालापेक्ष इति, एवं सर्वत्र, 'गुरुमहत्तरएहिं'ति गुर्वोः–मातापित्रोर्महत्तराः–पूज्याः अथवा गौरवार्हत्वेन गुरवो महत्तराश्च वयसा वृद्धत्वाद्ये ते गुरुमहत्तराः 'पुणरवि'त्ति महत्तराभ्यनुज्ञानानन्तरं लोकान्ते–लोकाग्रलक्षणे सिद्धस्थाने भवा लोकान्तिकाः, भाविनि भूतवदुपचारन्यायेन चैवं व्यपदेशः, अन्यथा ते कृष्णराजीमध्यवासिनो, लोकान्तभावित्वं च तेषामनन्तरभव एव सिद्धिगमनादिति, 'जीतकल्पः' आचरितकल्पो जिनप्रतिबोधनलक्षणो विद्यते येषां ते जीतकल्पिकाः, आचरितमेव तेपामिदं नतु तैस्तीर्थकरः प्रतिबोध्यते, स्वयंबुद्धत्वाद्भगवत इति, 'ताहिं'न्ति ताभिर्विवक्षिताभिः 'वग्गूहिं'ति वाग्भिर्याभिरानन्द उत्पद्यत इति भावः, 'इट्ठाभिः'इष्यन्ते स्म याः कान्ताभिः–कम-

नीयाभिः प्रियाभिः—प्रेमोत्पादिकाभिः, विरूपा अपि कारणवशात् प्रिया भवन्तीत्यत उच्यते—मनोज्ञाभिः—शुभस्वरूपाभिः मनोज्ञा अपि शब्दतोऽर्थतो न हृदयङ्गमा भवन्तीत्याह—'मणामाहिं'ति मनः अमन्ति—गच्छन्ति यास्ताः तथा ताभिरुदारेण—उदात्तेन स्वरेण प्रयुक्तत्वादर्थेन वा युक्तत्वादुदाराभिः कल्यं—आरोग्यं अणन्ति—शब्दयन्तीति कल्याणास्ताभिः, शिवस्य—उपद्रवाभावस्य सूचकत्वाच्छिवाभिः धनं लभन्ते धने वा साध्व्यो धन्यास्ताभिः मङ्गले—दुरितक्षये साध्व्यो मङ्गल्यास्ताभिः सह श्रिया—वचनार्थशोभया यास्ताः सश्रीकास्ताभिः वाग्भिरिति सम्बन्धितं अभिनन्द्यमानः—समुल्लास्यमानः, 'बहिय'त्ति नगराद्बहिस्तादिति । इतो वाचनानन्तरमनुश्रित्य लिख्यते—'साइरेगाइ'न्ति अर्द्धसप्तमैर्मासैर्द्वादश वर्षाणि यावत् व्युत्सृष्टे काये परिकर्म्मवर्जनतस्त्यक्ते देहे परीषहादिसहनतस्तथा सक्ष्यति उत्पत्स्यमानेषूपसर्गेषु भयाभावतः क्षमिष्यत्युत्पन्नेषु क्रोधाभावतः तितिक्षिष्यति दैन्याभावतः अध्यासिष्यते अविचलतयेति, 'जाव गुत्ते'त्तिकरणादिदं दृश्यं—'एसणासमिए आयाणभंडमत्तनिक्खेवणासमिए' भाण्डमात्राया आदाने निक्षेपे च समित इत्यर्थः, 'उच्चारपासवणखेलसिंघाणजल्लपारिठावणियासमिए' खेलो—निष्ठीवनं सिंघाणो—नासिकाश्लेष्मा जल्लो—मलः, 'मणगुत्ते वइगुत्ते कायगुत्ते' 'गुत्ते' गुप्तत्वाद् त्रिगुप्तात्मेत्यर्थः, 'गुत्तिंदिए' स्वविषयेषु रागादिनेन्द्रियाणामप्रवृत्तेः, 'गुत्तबंभचारी' गुप्तं—नवभिर्ब्रह्मचर्यगुप्तिभी रक्षितं ब्रह्म—मैथुनविरमणं चरतीति विग्रहः, तथा 'अममे' अविद्यमानममेत्यभिलापो निरनुषङ्गत्वात् 'अकिंचणे'नास्ति किंचणं—द्रव्यं यस्य स तथा, 'छिन्नग्रन्थे' छिन्नो ग्रन्थो—धनधान्यादिस्तत्प्रतिबन्धो वा येन स तथा, क्वचित् 'किन्नगन्थे' इति पाठस्तत्र कीर्णः—क्षिप्तः, 'निरुवलेवे' द्रव्यतो निर्म्मलदेहत्वात् भा-

व्रतो बन्धहेत्वभावान्निर्गत उपलेपो यस्मादिति निरुपलेपः, एतदेवोपमानैरभिधीयते—'कंसपातीव मुक्कतोये' कांस्यपात्रीव–कांस्यभाजनविशेष इव मुक्तं–त्यक्तं न लग्नमित्यर्थः तोयमिव बन्धहेतुत्वात्तोयं–स्नेहो येन स मुक्ततोयः यथा भावनायामाचाराङ्गद्वितीयश्रुतस्कन्धपञ्चदशाध्ययने तथा अयं वर्णको वाच्य इति भावः, कियद्दूरं यावदित्याह—'जाव सुहुये'त्यादि, सुष्ठु हुतं–क्षिप्तं घृतादीति गम्यते यस्मिन् स सुहुतः स चासौ हुताशनश्च–वह्निरिति सुहुतहुताशनस्तद्वत्तेजसा–ज्ञानरूपेण तपोरूपेण वा ज्वलन्–दीप्यमानः, अतिदिष्टपदानां सङ्ग्रहं गाथाभ्यामाह—'कंसे'गाहा, 'कुंजर' गाहा, 'कंसे'त्ति 'कंसपाईव मुक्कतोये' संखेत्ति 'संखे इव निरङ्गणे' रङ्गणं–रागाद्युपरञ्जनं, तस्मान्निर्गत इत्यर्थः, 'जीवे'त्ति 'जीव इव अप्पडिहयगई' संयमे गतिः–प्रवृत्तिर्न हन्यते अस्य कथञ्चिदिति भावः, 'गगणे'त्ति 'गगनमिव निरालम्बणे' न कुलग्रामाद्यालम्बन इति भावः, 'वाये य'त्ति 'वायुरिव अप्पडिबद्धे' ग्रामादिष्वेकरात्रादिवासात् 'सारयसलिले'त्ति 'सारयसलिलं व सुद्धहियए' अकलुषमनस्त्वात्, 'पुक्खरपत्ते'त्ति 'पुक्खरपत्तंपिव निरुवलेवे' प्रतीतं, 'कुम्मे'त्ति 'कुम्मो इव गुत्तिंदिए' कच्छपो हि कदाचिदवयवपञ्चकेन गुप्तो भवत्येवमसावपीन्द्रियपञ्चकेनेति, 'विहगे'त्ति 'विहग इव विप्पमुक्के' मुक्तपरिच्छदत्वादनियतवासाच्चेति, 'खग्गे य'त्ति 'खग्गिविसाणंव एगजाए' खड्गः–आटव्यो जीवस्तस्य विषाणं–शृङ्गं तदेकमेव भवति तद्वदेकजातः–एकभूतो रागादिसहायवैकल्यादिति, 'भारुंडे'त्ति 'भारुंडपक्खीव अप्पमत्ते' भारुण्डपक्षिणोः किलैकं शरीरं पृथग्ग्रीवं त्रिपादं च भवति, तौ चात्यन्तमप्रमत्ततयैव निर्वाहं लभेते इति तेनोपमेति ॥ १ ॥ 'कुंजरे'त्ति 'कुंजरो इव सोंडीरे' हस्तीव शूरः कषायादिरिपून् प्रति, 'वसभे'त्ति 'वसभो इव जायथामे'

गौरिवोत्पन्नबलः, प्रतिज्ञातवस्तुभरनिर्वाहक इत्यर्थः, 'सीहे'त्ति 'सीहो इव दुद्धरिसे' परीषहादिभिरनभिभवनीय इत्यर्थः, 'नगराया चेव'त्ति 'मंदरो इव अप्पकंपे' मेरुरिवानुकूलाद्युपसर्गैरविचलितसत्त्वः, 'सागरमक्खोहि'त्ति मकारोऽलाक्षणिकः सागरवदक्षोभः सागराक्षोभ इति सूत्रसूचा, सूत्रं च 'सागरो इव गंभीरे' हर्षशोकादिभिरक्षोभितत्वादिति, 'चंदे'त्ति 'चंदे इव सोमलेसे' अनुपतापकारिपरिणामः, 'सूरे'त्ति 'सूरे इव दित्ततेए' दीप्ततेजा द्रव्यतः शरीरदीप्त्या भावतो ज्ञानेन, 'कणगे'त्ति 'जच्चकणगंपिव जायरूवे' जातं—लब्धं रूपं—स्वरूपं रागादिकुद्रव्यविरहाद् येन स तथा, 'वसुंधरा चेव'त्ति 'वसुंधरा इव सव्वफासविसहे' स्पर्शाः—शीतोष्णादयोऽनुकूलेतराः, 'सुहुयहुए'त्ति व्याख्यातमेवेति, 'नत्थी'त्यादि, नास्ति तस्य भगवतो महापद्मस्यायं पक्षः, यदुत कुत्रापि प्रतिबन्धः—स्नेहो भविष्यतीति, 'अण्डए इ व'त्ति अण्डजो—हंसादिः ममायमित्युल्लेखेन वा प्रतिबन्धो भवति, अथवा अण्डकं मयूर्यादीनामिदं रमणकं मयूरादेः कारणमिति प्रतिबन्धः स्यादित्यथवाऽण्डजं पट्टसूत्रजमिति वा, पोतजो हस्त्यादिरयमिति वा प्रतिबन्धः स्यात्, अथवा पोतको बालक इति वा, अथवा पोतकं वस्त्रमिति वा प्रतिबन्धः स्यात्, आहारेऽपि च विशुद्धे सरागसंयमवतः प्रतिबन्धः स्यादिति दर्शयति— 'उग्गहिए इ व'त्ति अवगृहीतं—परिवेषणार्थमुत्पादितं प्रगृहीतं—भोजनार्थमुत्पाटितमिति, अथवा अवग्रहिकमिति—अवग्रहोऽस्यास्तीति वसतिपीठफलकादिः, औपग्रहिकं वा दण्डकादिकमुपधिजातं, तथा प्रकर्षेण ग्रहोऽस्येति प्रग्रहिकम्—औघिकमुपकरणं पात्रादीनि, अथवा अण्डजे वा पोतजे वेत्यादि व्याख्येयमिकारस्त्वागमिक इति, 'जन्नं'ति यां यां दिशं णमिति वाक्यालङ्कारे तुशब्दो वा अयं तदर्थ एव, इच्छति तदा विहर्त्तुमिति शेषः, तां तां दिशं स विहरिष्यतीति सम्ब-

न्धः, सप्तम्यर्था वेयं द्वितीया तस्यां तस्यामित्यर्थः, शुचिभूतो भावशुद्धितो लघुभूतोऽनुपधित्वेन गौरवत्यागेन च 'अणुप्पगंथे'त्ति अनुरूपतया-औचित्येन विरतेर्न त्वपुण्योदयादणुरपि वा-सूक्ष्मोऽप्यल्पोऽपि प्रगतो ग्रन्थो-धनादिर्यस्य यस्माद्वाऽसावनुप्रग्रन्थः अपेर्वृत्त्यन्तर्भूतत्वादणुप्रग्रन्थो वा अथवा 'अणुप्प'त्ति अनर्घ्यः अनर्प्पणीयः अढौकनीयः परेषामाध्यामिकत्वात् ग्रन्थवत्-द्रव्यवत् ग्रन्थो-ज्ञानादिर्यस्य सोऽनर्घ्यग्रन्थ इति, 'भावेमाणे'त्ति वासयन्नित्यर्थः, 'अणुत्तरेणं'ति नास्त्युत्तरं-प्रधानमस्मादित्यनुत्तरं तेन, 'एव'मिति अनुत्तरेणेति विशेषणमुत्तरत्रापि सम्बन्धनीयमित्यर्थः, 'आलयेन' वसत्या विहारेणैकरात्रादिना आर्जवादयः क्रमेण मायामानगौरवक्रोधलोभनिग्रहाः गुप्तिर्मनःप्रभृतीनां तथा सत्यं च-द्वितीयं महाव्रतं संयमश्च-प्रथमं तपोगुणाश्च अनशनादयः सुचरितं-सुष्ठ्वासेवितं 'सोचवियं'ति प्राकृतत्वाच्छौचं च-तृतीयं महाव्रतं, अथवा 'विय'त्ति विच्च विज्ञानमिति द्वन्द्वस्ततश्चैतान्येवैता एव वा 'फल'त्ति फलप्रधानः परिनिर्वाणमार्गो-निर्वृतिनगरीपथः सत्यादिपरिनिर्व्वाणमार्गस्तेन, ध्यानयोः-शुक्लध्यानद्वितीयतृतीयभेदलक्षणयोरन्तरं-मध्यं ध्यानान्तरं तदेव ध्यानान्तरिका तस्यां वर्त्तमानस्य, शुक्लस्य द्वितीयाद्भेदादुत्तीर्णस्य तृतीयमप्राप्तस्येत्यर्थः, अनन्तमनन्तविषयत्वात् अनुत्तरं सर्वोत्तमत्वात् निर्व्याघातं धरणीधरादिभिरप्रतिहतत्वात् निरावरणं सर्वावरणापगमात् कृत्स्नं सर्वार्थविषयत्वात् प्रतिपूर्णं स्वरूपतः पौर्णमासीचन्द्रवत् केवलमसहायमत एव वरं ज्ञानदर्शनं प्रतीतं केवलवरज्ञानदर्शनमिति 'अरहं'त्ति अर्हन् अष्टविधमहाप्रातिहार्यरूपपूजायोगात् जिनो रागादिजेतृत्वात् केवली परिपूर्णज्ञानादित्रययोगात् सर्वज्ञः सर्वविशेषार्थबोधात् सर्वदर्शी सकलसामान्यार्थावबोधात् ततश्च सह देवैश्च-वैमानिक-

ज्योतिष्कलक्षणैर्मर्त्यैश्च–मनुजैरसुरैश्च–भवनपतिव्यन्तरलक्षणैर्यः स सदेवमर्त्यासुरस्तस्य लोकः–पञ्चास्तिकायात्मकस्तस्य 'परियागं'ति जातावेकवचनमिति पर्यायान्–विचित्रपरिणामान् 'जाणइ पासइ'त्ति ज्ञास्यति द्रक्ष्यति चेत्यर्थः, एतच्च देवादिग्रहणं प्रधानापेक्षमन्यथा सर्वजीवानां सर्वपर्यायान् ज्ञास्यति, अत एवाह—'सव्वलोए' इत्यादि, 'चयणं'ति वैमानिकज्योतिष्कमरणं उपपातं–नारकदेवानां जन्म तर्कं–विमर्शं मनः–चित्तं मनसि भवं मानसिकं–चिन्तितं वस्तु भुक्तमोदनादि कृतं घटादि प्रतिषेवितं–आसेवितं प्राणिवधादि आविष्कर्म्म–प्रकटक्रियां रहःकर्म्म–विजनव्यापारं ज्ञास्यतीत्यनुवर्त्तते, तथा 'अरहा' न विद्यते रहो–विजनं यस्य सर्वज्ञत्वादसावरहाः, अत एव रहस्यस्य–प्रच्छन्नस्याभावोऽरहस्यं तद्भजते इत्यरहस्यभागी, तं तं कालं आश्रित्येति शेषः, सप्तमी वेयमतस्तस्मिंस्तस्मिन् काल इत्यर्थः, 'मणसवयसकाइए'त्ति मानसश्च वाचसश्च कायिकश्च मानसवाचसकायिकं तत्र योगे–व्यापारे ह्रस्वत्वं च प्राकृतत्वादिति, वर्तमानानां–व्यवस्थितानां सर्वभावान्–सर्वपरिणामान् जानन् पश्यन्विहरिष्यति, 'अभिसमेच्च'त्ति अभिसमेत्य अवगम्य, 'सभावणाइं'ति सह भावनाभिः प्रतिव्रतं पञ्चभिरीर्यासमित्यादिभिर्यानि तानि सभावनानि तासां च स्वरूपमावश्यकान्मन्तव्यं षड्जीवनिकायान् रक्षणीयतया 'धम्मं'ति एवंरूपं चारित्रात्मकं सुगतौ जीवस्य धारणाद् धर्म्मं श्रुतधर्मं च देशयन्–प्ररूपयन्निति, अथ महापद्मस्यात्मनश्च सर्वज्ञत्वात् सर्वज्ञयोश्च मताभेदाद्भेदे चैकस्यायथावस्तुदर्शनेनासर्वज्ञताप्रसङ्गादित्युभयोर्भगवान् समां वस्तुप्ररूपणां दर्शयन्नाह—'से जहे'त्यादि, 'से' इत्यथार्थो अथशब्दश्च वाक्योपन्यासार्थः यथेत्युपमानार्थः, 'नाम ए'त्ति वाक्यालङ्कारे 'अज्जो'त्ति हे आर्याः शिष्यामन्त्रणं, 'एगे आरंभट्ठाणे'त्ति आरम्भ-

एव स्थानं-वस्तु आरम्भस्थानमेकमेव, तत्तत्प्रमत्तयोगलक्षणत्वात् तस्य, यदाह—"सव्वो पमत्तजोगो समणस्स उ होइ आरंभो" इति, [सर्वः प्रमत्तयोगः भवति आरंभ एव श्रमणस्य ॥] इतः शेषमावश्यके प्रायः प्रसिद्धमिति न लिखितं, तथा फलकं-प्रतलमायतं काष्ठं-स्थूलमायतमेव लब्धानि च सन्मानादिनाऽपलब्धानि च न्यक्कारपूर्वकतया यानि भक्तादीनि तैर्वृत्तयो-निर्वाहा लब्धापलब्धवृत्तयः, 'आहाकम्मिए इ व'त्ति आधाय-आश्रित्य साधून् कर्म्म-सचेतनस्याचेतनीकरणलक्षणा अचेतनस्य वा पाकलक्षणा क्रिया यत्र भक्तादौ तदाधाकर्म्म तदेवाधाकर्म्मिकम्, उक्तं च—"सच्चित्तं जमचित्तं साहूणऽट्ठाए कीरए जं च । अच्चित्तमेव पच्चइ आहाकम्मं तयं भणियं ॥ १ ॥" [साध्वर्थं सचित्तं यदचित्तं क्रियते अचित्तस्य पाकादि वा तदाधाकर्म भणितं ॥ १ ॥] इह चेकारः सर्वत्रागमिकः इतिशब्दो वाऽयमुपप्रदर्शनार्थपरो वा विकल्पार्थः, 'उद्देसियं'ति अर्थिनः पाखण्डिनः श्रमणान्निर्ग्रन्थान् वोद्दिश्य दुर्भिक्षात्ययादौ यद्भक्तं वितीर्यते तदौद्देशिकमिति, उद्देशे भवमौद्देशिकमितिशब्दार्थः, यद्वा तथैव यदुद्धरितं सद् दध्यादिभिर्विमिश्र्य दीयते तापयित्वा वा तदपि तथैवेति, इहाभिहितम्—"उद्देसिय साहुमाई ओमच्चय भिक्खवियरणं जं च । उद्धरियं मीसेउं तविउं उद्देसियं तं तु ॥ १ ॥" इति [अवमात्यये साध्वादीनुद्दिश्य यद्भिक्षावितरणं यद्वा उद्धृतं मिश्रयित्वा तापयित्वा दानं तदौद्देशिकमेव ॥ १ ॥] 'मीसजाए व'त्ति गृहिसंयतार्थमुपस्कृततया मिश्रं जातं-उत्पन्नं मिश्रजातं, यदाह—"पढमं चिय गिहिसंजय मीसं उवक्खडइ मीसगं तं तु ॥" इति [प्रथममेव गृहिसंयतमिश्रमुपस्करोति तन्मिश्रमेव ॥] 'अज्झोयरए'त्ति स्वार्थमूलाद्रहणे साध्वाद्यर्थं कणप्रक्षेपणमध्यवपूरकः, आह च—"सट्ठा मूलद्दहणे अज्झोयर होइ

पक्खेवो ॥" इति, [मूलात् स्वार्थं पाके प्रक्षेपः साध्वर्थमध्यवपूरकः ॥] 'पूईए'त्ति शुद्धमपि कर्माद्यवयवैरपवित्रीकृतं पूतिकं, उक्तं च—"कम्मावयवसमेयं संभाविज्जइ जयं तु तं पूई ॥" इति [आधाकर्मावयवसमेतं संभाव्यते यत्तत्पूतिकं ॥] 'कीए'त्ति द्रव्येण भावेन वा क्रीतं-स्वीकृतं यत्तत्क्रीतमिति, यतोऽभ्यधायि—"दव्वाइएहिं किणणं साहूणट्ठाइ कीयं तु ॥" इति [द्रव्याद्यैः क्रीणनं साध्वर्थं तत्क्रीतन्तु ॥] 'पामिच्चं' अपमित्यकं-साध्वर्थमुद्धारगृहीतं, यतोऽभिहितम्—"पामिच्चं साहूणं अठ्ठा उच्छिंदिउं दियावेइ" इति [साध्वर्थं उद्यतकं गृहीत्वा ददाति प्रामित्यकं] 'आच्छेद्यं' बलाद् भृत्यादिसत्कमाच्छिद्य यत्स्वामी साधवे ददाति, भणितं च—"अच्छेज्जं चाछिंदिय जं सामी भिच्चमाईणं" इति [भृत्यादिभ्य आच्छिद्य यत्स्वामी दत्ते तदाच्छेद्यं] 'अनिसृष्टं' साधारणं बहूनामेकादिना अननुज्ञातं दीयमानं, आह च—"अणिसट्ठं सामन्नं गोट्ठियमाईण दयउ एगस्स" इति [गोष्ठ्यादीनां सामान्यं एकस्य ददतोऽनिसृष्टं ॥] 'अभ्याहृतं' स्वग्रामादिभ्य आहृत्य यद्ददाति, यतोऽवाचि—"सग्गामपरग्गामा जमाणियं अभिहडं तयं होइ" इति [स्वग्रामपरग्रामाद्यदानीतं तदभ्याहृतं भवति ॥] [अध्यवपूरकादीनां स्वरूपमुक्तं न तु व्युत्पत्तिरित्याह—'एषा'मित्यादि] एषां शब्दार्थः प्रायः प्रकट एवेति, कान्तारभक्तादय आधाकर्म्मादिभेदा एव, तत्र कान्तारं-अटवी तत्र भक्तं-भोजनं यत्साध्वाद्यर्थं तत्तथा, एवं शेषाण्यपि, नवरं ग्लानो-रोगोपशान्तये यद्ददाति ग्लानेभ्यो वा यद् दीयते, तथा वर्द्दलिका-मेघाडम्बरं तत्र हि वृष्ट्या भिक्षाभ्रमणाक्षमो भिक्षुकलोको भवतीति गृही तदर्थं विशेषतो भक्तं दानाय निरूपयतीति, प्राघूर्णकाः-आगन्तुकाः भिक्षुका एव तदर्थं यद्भक्तं तत्तथा, प्राघूर्णको वा गृही स यद्दापयति तदर्थं संस्कृत्य तत्तथा, मूलं

पुनर्नवादीनां तस्य भोजनं तदेव वा भोजनं भुज्यत इति भोजनमितिकृत्वा, कन्दः—सूरणादिः फलं—त्रपुष्यादि बीजं दाडिमादीनां हरितं—मधुरतृणादिविशेषः, जीववधनिमित्तत्वाच्चैषां प्रतिषेध इति। 'पंचमहव्वइए' इत्यादि प्रथमपश्चिमतीर्थंकराणां हि पञ्च महाव्रतानि शेषाणां महाविदेहजानां च चत्वारीति पञ्चमहाव्रतिकः, एवं सह प्रतिक्रमणेन—उभयसन्ध्यमावश्यकेन यः स तथा, अन्येषां तु कारणजात एव प्रतिक्रमणमिति, उक्तं च—"सपडिक्कमणो धम्मो पुरिमस्स य पच्छिमस्स य जिणस्स। मज्झिमयाण जिणाणं कारणजाए पडिक्कमणं ॥१॥" इति, [पूर्वस्य पश्चिमस्य जिनस्य साधोः सप्रतिक्रमणो धर्मः मध्यमजिनसाधूनां कारणजाते प्रतिक्रमणं ॥ १ ॥] तथा अविद्यमानानि—जिनकल्पिकविशेषापेक्षया असत्त्वादेव स्थविरकल्पिकापेक्षया तु जीर्णमलिनखण्डितश्वेताल्पत्वादिना चेलानि—वस्त्राणि यस्मिन् स तथा धर्म्मः—चारित्रं, न च सति चेले अचेलता न लोके प्रतीता, यत उक्तम्—"जह जलमवगाहंतो बहुचेलोऽवि सिरवेढियकडिल्लो। भन्नइ नरो अचेलो तह मुणओ संतचेलावि ॥१॥" [यथा जलमवगाहयन् बहुचेलोऽपि शिरोवेष्टितकटीवस्त्रः नरोऽचेलो भण्यते तथा मुनयः सचेला अपि ॥ १ ॥] अतः—"परिसुद्धजुन्नकुच्छियथोवानियअन्नभोगभोगेहिं। मुणओ मुच्छारहिया संतेहिं अचेलया होंति ॥ १ ॥" [श्वेतजीर्णकुथितस्तोकानियतान्यभोगभोगैः मूर्च्छारहिता मुनयः सत्स्वपि अचेलका भवन्ति ॥ १ ॥] (अनियतैरन्यभोगे च सति भोग्यैरित्यर्थः> न च वस्त्रं संसक्तिरागादिनिमित्ततया चारित्रविघातायाध्यात्मशुद्धेः शरीराहारादिवदिति, न हि शरीराद्यूकादिसंसक्तिर्न भवति रागो वा नोत्पद्यते, उक्तं च—"अह कुणसि थुल्लवत्थाइएसु मुच्छं धुवं सरीरेऽवि। अकेज्जदुल्लभतरे काहिसि मुच्छं विसेसेणं ॥ १ ॥" इति [स्थूलवस्त्रादिषु मूर्च्छामथ करोषि ध्रुवं

शरीरेऽपि अक्रेयदुर्लभतरे विशेषेण मूर्च्छां करिष्यसि ॥ १ ॥] (अक्रयणीय इत्यर्थः > अध्यात्मशुद्ध्यभावेऽचेलकत्वमपि न चारित्राय, यथोक्तम्—"अपरिग्गहावि परसंतिएसु मुच्छाकसायदोसेहिं । अविणिग्गहियप्पाणो कम्ममलमणंतमज्जंति ॥ १ ॥" [अपरिग्रहा अपि परकीयेषु मूर्च्छाकषायदोषैः अविनिगृहीतात्मानः अनन्तं कर्ममलमर्जयन्ति ॥ १ ॥] इति, जिनोदाहरणादचेलकत्वमेव श्रेय इति न वक्तव्यमेतत्, यतोऽभ्यधायि—"न परोवएसविसया न य छउमत्था परोवएसंपि । दिंति न य सीसवग्गं दिक्खंति जिणा जहा सव्वे ॥ १ ॥ तह सेसेहि य सव्वं कज्जं जइ तेहिँ सव्वसाहम्मं । एवं च कओ तित्थं? न चेदचेलत्ति को गाहो? ॥ २ ॥" [जिनाः सर्वे न परोपदेशवशगाः न च छद्मस्थाः । परस्योपदेशमपि नच ददति न च शिष्यवर्गं दीक्षयंति यथा ॥ १ ॥ तथा शेषैश्च सर्वं कार्यं यदि तैः सर्वसाधर्म्यं एवं च कुतः तीर्थं? न चेदचेल इति को ग्राहः (आग्रहः) ॥ २ ॥] अपि च—उचितचेलसद्भावे चारित्रधर्म्मो भवत्येव तदुपकारित्वाच्छरीराहारादिवदिति, अथ कथं चेलस्य चारित्रोपकारितेति चेत्, उच्यते, शीतादित्राणतो जीवसंसक्तिनिमित्ततृणपरिहारादिहेतुत्वात्, उक्तं च—"तणगहणानलसेवानिवारणा धम्मसुक्कझाणट्ठा । दिट्ठं कप्पग्गहणं गिलाणमरणट्ठया चेव ॥ १ ॥" इति, [तृणग्रहणानलसेवानिवारणाय धर्मशुक्लध्यानार्थं कल्पग्रहणं दृष्टं ग्लानार्थाय मरणार्थाय चैव ॥ १ ॥] तथा 'सेज्जायरे'त्ति शेरते यस्यां साधवः सा शय्या तया तरति भवसागरं इति शय्यातरो—वसतिदाता तस्य पिण्डो भक्तादिः शय्यातरपिण्डः, स च अशनादि ४ वस्त्रादि ४ शूच्यादि ४ श्चेति, तद्ग्रहणे दोषास्त्वमी—"तित्थंकरपडिकुट्ठो अन्नायं उग्गमोऽवि य न सुज्झे । अविमुत्ती अलाघवता दुल्लहसेज्जा विउच्छेओ ॥ १ ॥" इति, [तीर्थंकरप्रतिकुष्टः अ-

ज्ञातत्वमुद्गमोऽपि च न शुध्यति अविमुक्तिरलाघवता दुर्लभा शय्या व्युच्छेदश्च ॥ १ ॥" राज्ञः–चक्रवर्त्तिवासुदेवादेः पिण्डो राजपिण्डः, इदानीमुभयोरपि जिनयोः समानतानिगमनार्थमाह—'जस्सील'गाहा, यौ शीलसमाचारौ–स्वभावानुष्ठाने यस्य स यच्छीलसमाचारः तावेव शीलसमाचारौ यस्य स तथेति ॥ महापद्मजिनो हि महावीरवदुत्तरफाल्गुनीनक्षत्रजन्मादिव्यतिकर इति नक्षत्रसम्बन्धान्नक्षत्रसूत्रं—

णव णक्खत्ता चंदस्स पच्छंभागा पं० तं०–अभिती समणो धणिट्ठा रेवति अस्सिणि मग्गसिर पूसो। हत्थो चित्ता य तहा पच्छंभागा णव हवंति ॥ १ ॥ (सू० ६९४) आणतपाणतआरणच्चुतेसु कप्पेसु विमाणा णव जोयणसयाइं उड्ढं उच्चत्तेणं पं० (सू० ६९५) विमलवाहणे णं कुलकरे णव धणुसताइं उड्ढं उच्चत्तेणं हुत्था (सू० ६९६) उसभे णं अरहा कोसलिते णं इमीसे ओसप्पिणीए णवहिं सागरोवमकोडाकोडीहिं विईक्कंताहिं तित्थे पवत्तिते (सू०६९७) घणदंतलट्ठदंतगूढदंतसुद्धदंतदीवाणं दीवा णवणवजोयणसताइं आयामविक्खंभेणं पण्णत्ता (सू० ६९८) सुक्कस्स णं महागहस्स णव वीहीओ पं० तं०—हयवीही गतवीही णागवीही वसहवीही गोवीही उरगवीही अयवीही मितवीही वेसाणरवीही (सू० ६९९) नवविधे नोकसायवेयणिज्जे कम्मे पं० तं०—इत्थिवेते पुरिसवेते णपुंसगवेते हासे रती अरइ भये सोगे दुगुंछे (सू० ७००) चउरिंदियाणं णव जाइकुलकोडीजोणिपमुहसयसहस्सा पण्णत्ता, भुयगपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं नवजाइकुलकोडिजोणिपमुहसयसहस्सा पण्णत्ता (सू० ७०१) जीवा णं णवट्ठाणनिवत्तिते पोग्गले पावकम्मत्ताते चिणिंसु वा ३ पुढविकाइयनिवत्तिते जाव पंचिंदितनिवत्तिते, एवं चिणउवचिण जाव णि-

ज्जरा चेव (सू०७०२) णव पएसिता खंधा अणंता पण्णत्ता नवपएसोगाढा पोग्गला अणंता पण्णत्ता जाव णवगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ता (सू० ७०३) नवमं ठाणं नवमज्झयणं समत्तं ॥

कण्ठ्यं, च नवरं 'पच्छंभाग''त्ति पश्चाद्भागश्चन्द्रेण भोगो येषां तानि पश्चाद्भागानि चन्द्रोऽतिक्रम्य यानि भुङ्क्ते, पृष्ठं दत्त्वेत्यर्थः, 'अभिई'गाहा, 'अस्सीइ'त्ति अश्विनी मतान्तरं पुनरेवम्—"अस्सिणिभरणी समणो अणुराहधणिट्ठरेवईपूसो । मियसिरहत्थो चित्ता पच्छिमजोगा मुणेयव्वा ॥ १ ॥" इति [अश्विनी भरणी श्रवणं अनुराधा धनिष्ठा रेवती पुष्यः मृगशिरः हस्तश्चित्रा पश्चिमयोगानि ज्ञातव्यानि ॥१॥] नक्षत्रविमानव्यतिकर उक्त इति विमानविशेषव्यतिकरसूत्रं, व्यक्तं । अनन्तरं विमानानामुच्चत्वमुक्तमिति कुलकरविशेषस्योच्चत्वसूत्रं कुलकरसम्बन्धादृषभकुलकरसूत्रं ऋषभो मनुष्य इत्यन्तरद्वीपजमनुष्यक्षेत्रविशेषप्रमाणसूत्रं च, सुगमानि चैतानि, नवरं घनदन्तादयः सप्तमा अन्तरद्वीपाः । नवयोजनशतानीत्युक्तमिति समधरणीतलादुपरिष्टान्नवयोजनशताभ्यन्तरचारिणो ग्रहविशेषस्य व्यतिकरमाह—'सुक्कस्से'त्यादि, शुक्रस्य महाग्रहस्य नव वीथयः—क्षेत्रभागाः प्रायस्त्रिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रैर्भवन्ति, तत्र हयसंज्ञा वीथी हयवीथीत्येवं सर्वत्र, संज्ञा च व्यवहारविशेपार्थं, या चेह हयवीथी साऽन्यत्र नागवीथीति रूढा नागवीथी चैरावणपदमिति, एतासां च लक्षणं भद्रबाहुप्रसिद्धाभिरार्याभिः क्रमेण लिख्यते—भरणी स्वात्याग्नेयं ३ नागाख्या १ वीथिरुत्तरे मार्गे । रोहिण्यादि ३—रिभाख्या २ चादित्यादिः ३ सुरगजाख्या ३ ॥ १ ॥ (आग्नेयं—कृत्तिका, आदित्यं पुनर्वसुरिति) वृषभाख्या ४ पैत्र्यादिः ३ श्रवणादि ३ मध्यमे जरद्गवाख्याः ५ । प्रोष्ठपदादि ४ चतुष्के गोवीथि ६ स्तासु मध्यफलम् ॥ २ ॥ (पैत्र्यं—

मघा मध्यमे इति–मार्गे प्रोष्ठपदा–पूर्वभद्रपदा > अजवीथी ७ हस्तादि ४ मृगवीथी ८ वैन्द्रदेवतादि स्यात् । दक्षिणमार्गे वैश्वानर्ग्याषाढद्वयं ब्राह्मयम् ॥ ३ ॥ (इन्द्रदेवता–ज्येष्ठा ब्राह्मयामभिजिदिति > एतासु भृगुर्विचरति नागगजैरावतीषु वीथिषु चेत् । बहु वर्षेत् पर्जन्यः सुलभौषधयोऽर्थवृद्धिश्च ॥ ४ ॥ पशुसंज्ञासु च ३ मध्यमसस्यफलादिर्यदा चरेद् भृगुजः । अजमृगवैश्वानरवीथिष्वर्थभयार्दितो लोकः ॥ ५ ॥ इति । वीथिविशेषचारेण च शुक्रादयो ग्रहा मनुजादीनामनुग्रहोपघातकारिणो भवन्तीति द्रव्यादिसामग्र्या कर्मणामुदयादिसद्भावादितिसम्बन्धात् प्रस्तुताध्ययनावतारि कर्म्मस्वरूपमाह—'नवविहे'त्यादि, इह नोशब्दः साहचर्यार्थः कषायैः–क्रोधादिभिः सहचरा नोकषायाः, केवलानां नैषां प्राधान्यं किन्तु यैरनन्तानुबन्ध्यादिभिः सहोदयं यान्ति तद्विपाकसदृशमेव विपाकमादर्शयन्तीति, बुधग्रहवदन्यसंसर्गमनुवर्त्तन्ते, एवं च नोकषायतया वेद्यते यत्कर्म्म तन्नोकषायवेदनीयमिति, तत्र यदुदयेन स्त्रियाः पुंस्यभिलाषः पित्तोदयेन मधुराभिलाषवत् स फुंफुकाग्निसमानः स्त्रीवेदः, यदुदयेन पुंसः स्त्रियामभिलाषः श्लेष्मोदयादम्लाभिलाषवत् स दावाग्निज्वालासमानः पुंवेदो, यदुदये नपुंसकस्य स्त्रीपुंसयोरुभयोरभिलाषः पित्तश्लेष्मणोरुदये मज्जिताभिलाषवत् स महानगरदाहाग्निसमानो नपुंसकवेद इति, यदुदयेन सनिमित्तमनिमित्तं वा हसति तत्कर्म्म हास्यं, यदुदयेन सचित्ताचित्तेषु बाह्यद्रव्येषु जीवस्य रतिरुत्पद्यते तद्रतिकर्म्म, यदुदयेन तेष्वेवारतिरुत्पद्यते तदरतिकर्म्म, यदुदयेन भयवर्जितस्यापि जीवस्येहलोकादि सप्तप्रकारं भयमुत्पद्यते तद्भयकर्म्म, यदुदयेन शोकरहितस्यापि जीवस्याक्रन्दनादिः शोको जायते तच्छोककर्मेति, यदुदयेन च विष्ठादिबीभत्सपदार्थेभ्यो जुगुप्सते तज्जुगुप्साकर्म्मेति । अनन्तरं कर्म्मोक्तं, तद्वशव-

त्तिनश्च नानाकुलकोटीभाजो भवन्तीति कुलकोटिसूत्रे तद्गताश्च कर्म्म चिन्वन्तीति चयादिसूत्रषट्कं, कर्म्मपुद्गलप्रस्तावात् पुद्गलसूत्राणि, सुगमानि चैतानि, नवरं 'नव जाई'त्यादि, चतुरिन्द्रियाणां जातौ यानि कुलकोटीनां योनिप्रमुखाणां–योनिद्वारकाणां शतसहस्राणि तानि तथा, भुजैर्गच्छन्तीति भुजगाः–गोधादय इति । इति नवमस्थानकविवरणम् ।

इति श्रीमदभयदेवाचार्यविरचिते स्थानाख्यतृतीयाङ्गविवरणे
नवस्थानकाख्यं नवममध्ययनं समाप्तम् ॥ श्लोकाः ७०७

'दसविहा लोगे'त्यादि, अस्य च पूर्वसूत्रेण सहायमभिसम्बन्धः-पूर्वं नवगुणरूक्षाः पुद्गला अनन्ता इत्युक्तं ते चासङ्ख्येयप्रदेशे लोके संमान्तीति लोकस्थितिरतः सैवेहोच्यते इत्येवंसम्बन्धस्यास्य व्याख्या, इहापि संहितादिश्चर्चः प्रथमाध्ययनवत् केवलं लोकस्य-पञ्चास्तिकायात्मकस्य स्थितिः-स्वभावः लोकस्थितिर्यदित्युद्देशे णमिति वाक्यालङ्कारे 'उद्दाइत्त'त्ति अपद्राय मृत्वेत्यर्थः, 'तत्थेव'त्ति लोकदेशे गतौ योनौ कुले वा सान्तरं निरन्तरं वौचित्येन भूयो भूयः-पुनः पुनः 'प्रत्याजायन्ते' प्रत्युत्पद्यन्त इत्येवमप्येका लोकस्थितिरिति, अपिशब्द उत्तरवाक्यापेक्षया, अपिः क्वचिन्न दृश्यते, अथ द्वितीया—'जन्न' मित्यादि, सदा-प्रवाहतोऽनाद्यपर्यवसितं कालं 'समियं'ति निरन्तरं पापं कर्म-ज्ञानावरणादिकं सर्व्वमपि मोक्षविबन्धकत्वेन सर्वस्यापि पापत्वादिति क्रियते-बध्यते इत्येवमप्येका अन्येत्यर्थः, सततं कर्म्मबन्धनमिति द्वितीया २, 'मोहणिज्जे'त्ति मोहनीयं प्रधानतया भेदेन निर्दिष्टमिति सततं मोहनीयबन्धनं तृतीया ३, जीवाजीवानामजीवजीवत्वाभावश्चतुर्थी ४, त्रसानां स्थावराणां चाव्यवच्छेदः पञ्चमी ५, लोकालोकयोरलोकलोकत्वेनाभवनं षष्ठी ६, तयोरेवान्योऽन्याप्रवेशः सप्तमी ७, 'जाव ताव लोए ताव ताव जीव'त्ति यावल्लोकस्तावज्जीवाः, यावति क्षेत्रे लोकव्यपदेशस्तावति जीवा इत्यर्थः, 'जाव ताव जीवा ताव ताव लोए'त्ति, इह यावज्जीवास्तावत्तावल्लोको, यावति यावति क्षेत्रे जीवास्तावत्क्षेत्रे लोक इति भावार्थः, 'जाव तावे'त्यादिवाक्यरचना तु भाषामात्रमित्यष्टमी ८, यावज्जीवादीनां गतिपर्यायस्तावल्लोक इति नवमी ९, सर्वेषु लोकान्तेषु 'अबद्धपासपुट्ठ'त्ति बद्धा-गाढश्लेषाः पार्श्वस्पृष्टाः-छुप्तमात्रा ये न तथा तेऽबद्धपार्श्वस्पृष्टाः रूक्षद्रव्यान्तरेणेति गम्यते तत्सम्पर्कादजातरूक्षपरिणामाः सन्त

इति भावः, लोकान्ते स्वभावात् पुद्गलाः रूक्षतया क्रियन्ते—रूक्षतया परिणमन्ति, अथवा लोकान्तस्वभावाद्या रूक्षता भवति तया ते पुद्गला अबद्धपार्श्वस्पृष्टाः—परस्परमसम्बद्धाः क्रियन्ते, किं सर्वथा?, नैवं, अपि तु तेनेत्यस्य गम्यमानत्वात्तेन रूपेण क्रियन्ते येन जीवाः सकर्म्मपुद्गलाः, पुद्गलाश्च—परमाण्वादयो, 'नो संचायंति'त्ति न शक्नुवन्ति बहिस्ताल्लोकान्ताद् गमनतायै—गन्तुमिति, छान्दसत्त्वेन तुमर्थे युट्प्रत्ययविधानादिति, एवमप्यन्या लोकस्थितिर्दशमी, शेषं कण्ठ्यमिति ॥ लोकस्थितेरेव विशिष्टवक्तृनिसृष्टा अपि शब्दपुद्गला लोकान्त एव गच्छन्तीति प्रस्तावाच्छब्दभेदानाह—

दसविहे सद्दे पं० तं०—नीहारि १ पिंडिमे २ लुक्खे ३, भिन्ने ४ जज्जरिते ५ इत। दीहे ६ रहस्से ७ पुहुत्ते ८ त, काकणी ९ खिंखिणिस्सरे १० ॥ १ ॥ (सू० ७०५) दस इंदियत्थातीता पण्णत्ता पं० तं०—देसेणवि एगे सद्दाइं सुणिंसु सव्वेणवि एगे सद्दाइं सुणिंसु देसेणवि एगे रूवाइं पासिंसु सव्वेणवि एगे रूवाइं पासिंसु, एवं गंधाइं रसाइं फासाइं जाव सव्वेणवि एगे फासाइं पडिसंवेदेंसु, दस इंदियत्था पडुप्पन्ना पं० तं०—देसेणवि एगे सद्दाइं सुणेंति सव्वेणवि एगे सद्दाइं सुणेति, एवं जाव फासाइं, दस इंदियत्था अणागता पं० तं०—देसेणवि एगे सद्दाइं सुणिस्संति सव्वेणवि एगे सद्दाइं सुणेस्संति एवं जाव सव्वेणवि एगे फासाइं पडिसंवेदेस्संति (सू० ७०६)

'दसविहे' इत्यादि, 'नीहारी' सिलोगो, निर्हारी—घोषवान् शब्दो घण्टाशब्दवत् पिण्डेन निर्वृत्तः पिण्डिमो—घोषवर्जितः ढक्कादिशब्दवत् रूक्षः काकादिशब्दवत् भिन्नः कुष्ठाद्युपहतशब्दवत् झर्झरितो जर्जरितो वा सतन्त्रीककरटिकादिवाद्यशब्दवत् दीर्घो—दीर्घवर्णाश्रितो दूरश्रव्यो वा मेघादिशब्दवत् ह्रस्वो—ह्रस्ववर्णाश्रयो विवक्षया लघुर्वा वीणादि-

शब्दवत्, 'पुहत्ते य'त्ति पृथक्त्वे–अनेकत्वे, कोऽर्थो?–नानातूर्यादिद्रव्ययोगे यः स्वरो यमलशङ्खादिशब्दवत् स पृथक्त्व इति, 'काकणी'ति सूक्ष्मकण्ठगीतध्वनिः काकलीति यो रूढः 'खिंखिणी'ति किंकिणी–क्षुद्रघण्टिका तस्याः स्वरो–ध्वनिः किङ्किणीस्वरः। अनन्तरं शब्द उक्तः, स चेन्द्रियार्थ इति कालभेदेनेन्द्रियार्थान् प्ररूपयन्सूत्रत्रयमाह—'दस इंदिये'-त्यादि, कण्ठ्यं, नवरं 'देसेणवि'त्ति विवक्षितशब्दसमूहापेक्षया देशेन–देशतः कांश्चिदित्यर्थः एकः कश्चिच्छ्रुतवानिति। 'सव्वेणवि'त्ति सर्वतया सर्वानित्यर्थः, इन्द्रियापेक्षया वा श्रोत्रेन्द्रियेण देशतः सम्भिन्नश्रोतोलब्धियुक्तावस्थायां सर्वेन्द्रियैः सर्वतोऽथवैककर्णेन देशत उभाभ्यां सर्वतः, एवं सर्वत्र, 'पडुप्पन्न'त्ति प्रत्युत्पन्ना वर्तमानाः। इन्द्रियार्थाश्च पुद्गलधर्मा इति पुद्गलस्वरूपमाह—

दसहिं ठाणेहिमच्छिन्ने पोग्गले चलेज्जा, तं०—आहारिज्जमाणे वा चलेज्जा परिणामेज्जमाणे वा चलेज्जा उस्ससिज्जमाणे वा चलेज्जा निस्ससिज्जमाणे वा चलेज्जा वेदेज्जमाणे वा चलेज्जा णिज्जरिज्जमाणे वा चलेज्जा विउव्विज्जमाणे वा चलेज्जा परियारिज्जमाणे वा चलेज्जा जक्खातिट्ठे वा चलेज्जा वातपरिग्गहे वा चलेज्जा (सू० ७०७) दसहिं ठाणेहिं कोधुप्पत्ती सिया तं०—मणुन्नाइं मे सद्दफरिसरसरूवगंधाइमवहरिंसु १ अमणुन्नाइं मे सद्दफरिसरसरूवगंधाइं उवहरिंसु २ मणुण्णाइं मे सद्दफरिसरसरूवगंधाइं अवहरइ ३ अमणुन्नाइं मे सद्दफरिसजावगंधाइं उवहरति ४ मणुण्णाइं मे सद्द जाव अवहरिस्सति ५ अमणुण्णाइं मे सद्द जाव उवहरिस्सति ६ मणुण्णाइं मे सद्द जाव गंधाइं अवहरिंसु वा अवहरइ अवहरिस्सति ७ अमणुण्णाइं मे सद्द जाव उवहरिंसु वा उवहरति उवहरिस्सति ८ मणुण्णामणुण्णाइं सद्द जाव अवहरिंसु अवह-

रति अवहरिस्सइ उवहरिंसु उवहरति उवहरिस्सति ९ अहं च णं आयरियउवज्झायाणं सम्मं वट्टामि ममं च णं आयरियउवज्झाया मिच्छं पडिवन्ना १० (सू० ७०८) दसविधे संजमे पं० तं०—पुढविकातितसंजमे जाव वणस्सतिकायसंजमे बेइंदितसंजमे तेंदितसंजमे चउरिंदितसंजमे पंचिंदियसंजमे अजीवकायसंजमे। दसविधे असंजमे पं० तं०—पुढविकातितअसंजमे आउ० तेउ० वाउ० वणस्सति० जाव अजीवकायअसंजमे। दसविधे संवरे पं० तं—सोतिंदियसंवरे जाव फासिंदितसंवरे मण० वय० काय० उवकरणसंवरे सूचीकुसग्गसंवरे। दसविधे असंवरे पं० तं०—सोतिंदितअसंवरे जाव सूचीकुसग्गअसंवरे (सू० ७०९)

'दसही'त्यादि स्पष्टं, नवरं 'अच्छिन्ने'त्ति अच्छिन्नः—अपृथग्भूतः शरीरे विवक्षितस्कन्धे वा सम्बद्धः चलेत्—स्थानान्तरे गच्छेत् 'आहारेज्जमाणे'त्ति आह्रियमाणः—खाद्यमानः पुद्गलः आहारे वा अभ्यवह्रियमाणे सति पुद्गलश्चलेत् परिणम्यमानः पुद्गल एवोदराग्निना खलरसभावेन परिणम्यमाणे वा भोजने उच्छ्वस्यमानः—उच्छ्वासवायुपुद्गलः उच्छ्वस्यमाने वा—उच्छ्वसिते क्रियमाणे एवं निःश्वस्यमानो निःश्वस्यमाने वा वेद्यमानो निर्जीर्यमाणश्च कर्मपुद्गलोऽथवा वेद्यमाने निर्जीर्यमाणे च कर्मणि वैक्रियमाणो—वैक्रियशरीररतया परिणम्यमानः वैक्रियमाणे वा शरीरे परिचार्यमाणो—मैथुनसंज्ञाया विषयी क्रियमाणः शुक्रपुद्गलादिः परिचार्यमाणे वा—भुज्यमाने स्त्रीशरीरादौ शुक्रादिरेव यक्षाविष्टो—भूताद्यधिष्ठितः यक्षाविष्टे वा सति पुरुषे यक्षावेशे वा सति तच्छरीरलक्षणः पुद्गलः वातपरिगतो—देहगतवायुप्रेरितः वातपरिगते वा देहे सति बाह्यवातेन वोत्क्षिप्त इति। पुद्गलाधिकारादेव पुद्गलधर्मानिन्द्रियार्थानाश्रित्य यद्भवति तदाह—'दसही'-

त्यादि गतार्थं नवरं स्थानविभागोऽयम्—तत्र मनोज्ञान् शब्दादीन् मेऽपहृतवानित्येवं भावयतः क्रोधोत्पत्तिः स्यादित्येकं, एवं अमनोज्ञानुपहृतवान्—उपनीतवान्, इह चैकवचनबहुवचनयोर्न विशेषः प्राकृतत्वादिति द्वितीयं, एवं वर्त्तमाननिर्देशेनापि द्वयं भविष्यतापि द्वयमित्येवं षट्, तथा मनोज्ञानामपहारतः कालत्रयनिर्देशेन सप्तमः, एवममनोज्ञानामुपहारतोऽष्टमं, मनोज्ञामनोज्ञानामपहारोपहारतः कालत्रयनिर्देशेन नवमं, अहं चेत्यादि दशमं 'मिच्छं'ति वैपरीत्यं विशेषेण प्रतिपन्नौ विप्रतिपन्नाविति । क्रोधोत्पत्तिः संयमिनां नास्तीति संयमसूत्रं, संयमविपक्षश्चासंयम इत्यसंयमसूत्रमसंयमविपक्षः संवर इति संवरसूत्रं संवरविपरीतोऽसंवर इत्यसंवरसूत्रं, सुगमानि चैतानि, नवरमुपकरणसंवरः—अप्रतिनियताकल्पनीयवस्त्राद्यग्रहणरूपोऽथवा विप्रकीर्णस्य वस्त्राद्युपकरणस्य संवरणमुपकरणसंवरः, अयं चौघिकोपकरणापेक्षः तथा शूच्याः कुशाग्राणां च शरीरोपघातकत्वाद्यत्संवरणं—सङ्गोपनं स शूचीकुशाग्रसंवरः, एष तूपलक्षणत्वात्समस्तौपग्रहिकोपकरणापेक्षो द्रष्टव्यः, इह चान्त्यपदद्वयेन द्रव्यसंवरावुक्ताविति । असंवरस्यैव विशेषमाह—

दसहि ठाणेहि अहमंतीति थंभिज्जा, तं०—जातिमतेण वा कुलमएण वा जाव इस्सरियमतेण वा ८ णागसुवन्ना वा मे अंतितं हव्वमागच्छंति ९ पुरिसधम्मातो वा मे उत्तरिते अहोधिते पाणदंसणे समुप्पन्ने १० (सू० ७१०) दसविधा समाधी पं० तं०—पाणातिवायवेरमणे मुसा० अदिन्ना० मेहुण०परिग्गहा० ईरितासमिती भासासमिती एसणासमिती आयाण० उच्चारपासवणखेलसिंघाणगपारिट्ठावणितासमिती, दसविधा असमाधी पं० तं०—पाणातिवाते जाव परिग्गहे ईरिताऽसमिती जाव उच्चारपासवणखेलसिंघाणगपारिट्ठावणियाऽससिती (सू० ७११) दसविधा पव्वज्जा पं० तं०—छंदा १

रोसा २ परिजुन्ना ३ सुविणा ४ पडिस्सुता ५ चेव । सारणिता ६ रोगिणीता ७ अणाढिता ८ देवसन्नत्ती ९ ॥ १ ॥ वच्छाणुबंधिता १० । दसविधे समणधम्मे प० तं०—खंती मुत्ती अज्जवे मद्दवे लाघवे सच्चे संजमे तवे चिताते बंभचेरवासे दसविधे वेयावच्चे पं० तं०—आयरियवेयावच्चे १ उवज्झायवेयावच्चे २ थेरवेयावच्चे ३ तवस्सि० ४ गिलाण० ५ सेह० ६ कुल० ७ गण० ८ संघवेयावच्चे ९ साहम्मियवेयावच्चे १० (सू० ७१२) । दसविधे जीवपरिणामे पं० तं०—गति परिणामे इंदितपरिणामे कसायपरिणामे लेसा० जोगपरिणामे उवओग० णाण० दंसण० चरित्त० वेतपरिणामे । दसविधे अजीवपरिणामे पं०, तं०—बंधणपरिणामे गति० संठाणपरिणामे भेद० वण्ण० रस० गंध० फास० अगुरुलहु० सद्दपरिणामे (सू० ७१३)

'दसही'त्यादि, स्पष्टं, नवरं 'अहमंती'ति अहं अंता इति अन्तो—जात्यादिप्रकर्षपर्यन्तोऽस्यास्तीत्यन्तः अहमेव जात्यादिभिरुत्तमतया पर्यन्तवर्त्ती, अथवाऽनुस्वारप्राकृततयेति अहं अतिः—अति शयवानिति एवंविधोल्लेखेन 'थंभिज्ज'त्ति स्तभ्नीयात्—स्तब्धो भवेत् माद्येदित्यर्थः, यावत्करणात् 'बलमएण रूवमएण सुयमएण तवमएण लाभमएणे'ति दृश्यं, तथा 'नागसुवन्ने'ति नागकुमाराः सुपर्णकुमाराश्च वा विकल्पार्थः मे—मम अन्तिकं—समीपं 'हव्वं'शीघ्रमागच्छन्तीति, पुरुषाणां—प्राकृतपुरुषाणां धर्मो—ज्ञानपर्यायलक्षणस्तस्माद्वा सकाशात् उत्तरः—प्रधानः स एवौत्तरिकः 'अहोधिय'त्ति नियतक्षेत्रविषयोऽवधिस्तद्रूपं ज्ञानदर्शनं प्रतीतमिति । उक्तमदविलक्षणः समाधिरिति तत्सूत्रमेतद्विपक्षोऽसमाधिरिति तत्सूत्रं, समाधीतरयोराश्रयः प्रव्रज्येति तत्सूत्रं, प्रव्रज्यावतश्च श्रमणधर्मस्तद्विशेषश्च वैयावृत्त्यमिति तत्सूत्रे जीवधर्माश्चेत इति

जीवपरिणामसूत्रमेतद्विलक्षणत्वादजीवपरिणामसूत्रं, सुगमानि चैतानि, नवरं 'समाहि'त्ति समाधानं समाधिः—समता सामान्यतो रागाद्यभाव इत्यर्थः, स चोपाधिभेदाद्दशधेति । 'छंदा'गाहा, 'छंद'त्ति छन्दात् स्वकीयादभिप्रायविशेषाद्गोविन्दवाचकस्येव सुन्दरीनन्दस्येव वा, परकीयाद्वा भ्रातृवशभवदत्तस्येव या सा छंदा 'रोसा य'त्ति रोषात् शिवभूतेरिव या सा रोषा 'परिजुण्ण'त्ति परिद्युना दारिद्र्यात्काष्ठहारकस्येव या सा परिद्यूना 'सुविणे'ति स्वप्नात् पुष्पचूलाया इव या स्वप्ने वा या प्रतिपद्यते सा स्वप्ना 'पडिसुया चेव'त्ति प्रतिश्रुतात्—प्रतिज्ञानाद् या सा प्रतिश्रुता शालिभद्रभगिनीपतिधन्यकस्येव 'सारणिय'त्ति स्मारणाद्या सा स्मारणिका मल्लिनाथस्मारितजन्मान्तराणां प्रतिबुद्ध्यादिराजानामिव 'रोगिणिय'त्ति रोगः आलम्बनतया विद्यते यस्यां सा रोगिणी सैव रोगिणिका सनत्कुमारस्येव 'अणाढिय'त्ति अनादृताद्—अनादराद्या सा अनादृता नंदिषेणस्येव अनादृतस्य वा—शिथिलस्य या सा तथा 'देवसन्नत्ति'त्ति देवसंज्ञप्तेः—देवप्रतिबोधनाद्या सा तथा मेतार्यादेरिवेति, 'वच्छाणुबंधा य'त्ति गाथातिरिक्तं वत्सः—पुत्रस्तदनुबन्धो यस्यामस्ति सा वत्सानुबन्धिका, वैरस्वामिमातुरिवेति, श्रमणधर्म्मो व्याख्यात एव, नवरं 'चियाए'त्ति त्यागो दानधर्म्म इति । व्यावृत्तो व्यापृतो वा व्यापारस्तत्कर्म वैयावृत्त्यं वैयापृत्त्यं वा भक्तपानादिभिरुपष्टम्भ इत्यर्थः, 'साहम्मिय'त्ति समानो धर्म्मः सधर्म्मस्तेन चरन्तीति साधर्म्मिकाः—साधवः । 'परिणामे' त्यादि, परिणमनं परिणामस्तद्भावगमनमित्यर्थः, यदाह—"परिणामो ह्यर्थान्तरगमनं न च सर्वथा व्यवस्थानं । न च सर्वथा विनाशः परिणामस्तद्विदामिष्टः ॥ १ ॥" द्रव्यार्थनयस्येति, "सत्पर्ययेण नाशः प्रादुर्भावोऽसता च पर्ययतः । द्रव्याणां

परिणामः प्रोक्तः खलु पर्ययनयस्य ॥ १ ॥” इति, जीवस्य परिणामः २ इति विग्रहः, स च प्रायोगिकः, तत्र गतिरेव परिणामो गतिपरिणामः, एवं सर्वत्र, गतिश्चेह गतिनामकर्मोदयान्नारकादिव्यपदेशहेतुः तत्परिणामश्चाऽऽ-भवक्षयादिति, स च नरकगत्यादिश्चतुर्विधः, गतिपरिणामे च सत्येवेन्द्रियपरिणामो भवतीति तमाह—'इंदियपरिणामे'त्ति स च श्रोत्रादिभेदात् पञ्चधेति, इन्द्रियपरिणतौ चेष्टानिष्टविषयसम्बन्धाद्रागद्वेषपरिणतिरिति तदनन्तरं कपायपरिणाम उक्तः, स च क्रोधादिभेदाच्चतुर्विधः, कपायपरिणामे च सति लेश्यापरिणतिर्नतु लेश्यापरिणतौ कपायपरिणतिः, येन क्षीणकपायस्यापि शुक्लेश्यापरिणतिर्देशोनपूर्वकोटिं यावद् भवति, यत उक्तम्—“मुहुत्तद्धं तु जहन्ना उक्कोसा होइ पुव्वकोडीओ। नवहिं वरिसेहिं ऊणा नायव्वा सुक्कलेस्साए ॥ १ ॥” इति [शुक्लेश्याया जघन्या स्थितिर्मुहूर्त्तार्धं नववर्षोना पूर्वकोटी उत्कृष्टा ज्ञातव्या भवति ॥ १ ॥] अतो लेश्यापरिणाम उक्तः, स च कृष्णादिभेदात् पोढेति, अयं च योगपरिणामे सति भवति, यस्मान्निरुद्धयोगस्य लेश्यापरिणामोऽपैति, यतः—'समुच्छिन्नक्रियं ध्यानमलेश्यस्य भवती'तिलेश्यापरिणामानन्तरं योगपरिणाम उक्तः, स च मनोवाक्कायभेदात्त्रिधेति, संसारिणां च योगपरिणतावुपयोगपरिणतिर्भवतीति तदनन्तरमुपयोगपरिणाम उक्तः, स च साकारानाकारभेदाद् द्विधा, सति चोपयोगपरिणामे ज्ञानपरिणामोऽतस्तदनन्तरमसावुक्तः, स चाभिनिबोधिकादिभेदात् पञ्चधा, तथा मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानमप्यज्ञानमित्यज्ञानपरिणामो मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानलक्षणस्त्रिविधोऽपि विशेषग्रहणसाधर्म्यात् ज्ञानपरिणामग्रहणेन गृहीतो द्रष्टव्य इति, ज्ञानाज्ञानपरिणामे च सति सम्यक्त्वादिपरिणतिरिति ततो दर्शनपरिणाम उक्तः, स च त्रिधा—स-

म्यक्त्वमिथ्यात्वमिश्रभेदात्, सम्यक्त्वे सति चारित्रमिति ततस्तत्परिणाम उक्तः, स च सामायिकादिभेदात् पञ्चधेति, स्त्र्यादिवेदपरिणामे चारित्रपरिणामो न तु चारित्रपरिणामे वेदपरिणतिर्यस्मादवेदकस्यापि यथाख्यातचारित्रपरिणतिर्दृष्टेति चारित्रपरिणामानन्तरं वेदपरिणाम उक्तः, स च स्त्र्यादिभेदात् त्रिविध इति । 'अजीवे'त्यादि, अजीवानां—पुद्गलानां परिणामोऽजीवपरिणामः, तत्र बन्धनं—पुद्गलानां परस्परं सम्बन्धः संश्लेष इत्यर्थः स एव परिणामो बन्धनपरिणामः, एवं सर्वत्र, बन्धनपरिणामलक्षणं चैतत्—"समनिद्धयाए वंधो न होइ समलुक्खयायवि न होइ। वेमायनिद्धलुक्खत्तणेण वंधो उ खंधाणं ॥ १ ॥" [समस्निग्धतया वंधो न भवति समरूक्षतयापि न भवति विमात्रस्निग्धरूक्षत्वेन स्कन्धानां बन्धः ॥ १ ॥] एतदुक्तं भवति—समगुणस्निग्धस्य समगुणस्निग्धेन परमाण्वादिना बन्धो न भवति, समगुणरूक्षस्यापि समगुणरूक्षेणेति, यदा विषमा मात्रा तदा भवति बन्धो, विषममात्रानिरूपणार्थमुच्यते "निद्धस्स निद्धेण दुयाहिएणं, लुक्खस्स लुक्खेण दुयाहिएणं। निद्धस्स लुक्खेण उवेइ वंधो, जहन्नवज्जो विसमो समो वा ॥ १ ॥" इति [स्निग्धस्य द्विकाधिकेन स्निग्धेन रूक्षस्य द्विकाधिकेन रूक्षेण रूक्षेण स्निग्धस्य बन्ध उपपद्यते विषमः समो वा जघन्यवर्ज्यः ॥१॥] गतिपरिणामो द्विविधः—स्पृशद्गतिपरिणाम इतरश्च, तत्राद्यो येन प्रयत्नविशेषात् क्षेत्रप्रदेशान् स्पृशन् गच्छति, द्वितीयस्तु येनास्पृशन्नेव तान् गच्छति, न चायं न सम्भाव्यते, गतिमद्द्रव्याणां प्रयत्नभेदोपलब्धेः, तथाहि—अभ्रङ्कषहर्म्यतलगत-विमुक्ताश्मपातकालभेद उपलभ्यते अनवरतगतिप्रवृत्तानां च देशान्तरप्राप्तिकालभेदश्चेत्यतः सम्भाव्यतेऽस्पृशद्गतिपरि-णाम इति, अथवा दीर्घह्रस्वभेदात् द्विविधोऽयमिति, संस्थानपरिणामः परिमण्डलवृत्तत्र्यस्रचतुरस्रायतभेदात् पञ्चविधः,

भेदपरिणामः पञ्चधा, तत्र खण्डभेदः क्षिप्तमृत्पिण्डस्येव १ प्रतरभेदोऽभ्रपटलस्येव २ अनुतटभेदो वंशस्येव ३ चूर्णभेदः चूर्णनं ४ उत्करिकाभेदः समुत्कीर्यमाणप्रस्थकस्येवेति, वर्णपरिणामः पञ्चधा गन्धपरिणामो द्विधा रसपरिणामः पञ्चधा स्पर्शपरिणामोऽष्टधा, न गुरुकमधोगमनस्वभावं न लघुकमूर्ध्वगमनस्वभावं यद्द्रव्यं तदगुरुकलघुकं—अत्यन्तसूक्ष्मं भाषा-मनःकर्मद्रव्यादि तदेव परिणामः परिणामतद्वतोरभेदात् अगुरुलघुकपरिणामः एतद्ग्रहणेनैतद्विपक्षोऽपि गृहीतो द्रष्टव्यः, तत्र गुरुकं च विवक्षया लघुकं च विवक्षयैव यद् द्रव्यं तद्गुरुकलघुकं औदारिकादि स्थूलतरमित्यर्थः, इदमुक्तस्वरूपं द्वि-विधं वस्तु निश्चयनयमतेन व्यवहारतस्तु चतुर्द्धा, तत्र गुरुकं—अधोगमनस्वभावं वज्रादि लघुकं—ऊर्ध्वगमनस्वभावं धूमादि गुरुकलघुकं—तिर्यग्गामि वायुज्योतिष्कविमानादि अगुरुलघुकं—आकाशादीति, आह च भाष्यकारः—"निच्छय-ओ सव्वगुरू सव्वलहुं वा न विज्जई दव्वं। बायरमिह गुरुलहुयं अगुरुलहु सेसयं दव्वं ॥ १॥ गुरुयं लहुयं उभयं णोभ-यमिति वावहारियनयस्सा। दव्वं लेट्टू १ दीवो २ वाऊ ३ वोमं ४ जहासंखं ॥२॥" इति [निश्चयतः सर्वगुरु सर्वलघु वा द्रव्यं न विद्यते बादरं इह गुरुलघुकं शेषं द्रव्यमगुरुलघुकं ॥१॥ गुरु लघु उभयं अनुभयं च द्रव्यं व्यवहारनयस्येति लेष्टु १—दीपः २ वायुः ३ व्योम ४ यथासंख्यं ॥ २ ॥] शब्दपरिणामः शुभाशुभभेदाद् द्विधेति । अजीवपरिणामाधिकारात् पुद्गललक्षणाजीवपरिणाममन्तरिक्षलक्षणाजीवपरिणामोपाधिकमस्वाध्यायिकव्यपदेश्यं 'दसविहे'त्यादिना सूत्रेणाह—

दसविधे अंतलिक्खिते असज्झाइए पं० तं०—उक्कावाते दिसिदाघे गज्जिते विज्जुते निग्घाते जूयते जक्खालित्ते धूमिता महिता रतउग्घाते। दसविहे ओरालिते असज्झातिते पं० तं०—अट्ठि मंसं सोणिते असुतिसामंते सुसाणसामंते चंदो-

वराते सूरोवराए पडणे रायवुग्गहे उवसयस्स अंतो ओरालिए सरीरगे (सू० ७१४) पंचिंदियाणं जीवाणं असमारभमाणस्स दसविधे संजमे कज्जति, तं०—सोयामताओ सुक्खाओ अववरोवेत्ता भवति सोतामतेण दुक्खेणं असंजोगेत्ता भवति एवं जाव फासामतेणं दुक्खेणं असंजोएत्ता भवति, एवं असंयमोवि भाणितव्वो (सू० ७१५)

तत्र 'अंतलिक्खए'त्ति अन्तरिक्षं—आकाशं तत्र भवमान्तरीक्षकं स्वाध्यायो—वाचनादिः पञ्चविधो यथासम्भवं यस्मिन्नस्ति तत्स्वाध्यायिकं तदभावोऽस्वाध्यायिकं तत्रोल्का—आकाशजा तस्याः पातः उल्कापातः, तथा दिशो दिशि वा दाहो दिग्दाहः, इदमुक्तं भवति—एकतरदिग्विभागे महानगरप्रदीपनकमिव य उद्योतो भूमावप्रतिष्ठितो गगनतलवर्त्ती स दिग्दाह इति, गर्जितं—जीमूतध्वनिः, विद्युत्—तडित् निर्घातः—साभ्रे निरभ्रे वा गगने व्यन्तरकृतो महागर्जितध्वनिः, 'जूयए'त्ति सन्ध्याप्रभा चन्द्रप्रभा च यद्युगपद् भवतस्तत् जुयगोत्ति भणितं, सन्ध्याप्रभाचन्द्रप्रभयोर्मिश्रत्वमिति भावः, तत्र चन्द्रप्रभाऽऽवृता सन्ध्या अपगच्छन्ती न ज्ञायते शुक्लपक्षप्रतिपदादिषु दिनेषु, सन्ध्याच्छेदे वाऽज्ञायमाने कालवेला न जानन्त्यतस्त्रीणि दिनानि प्रादोषिकं कालं न गृह्णन्ति ततः कालिकस्यास्वाध्यायः स्यादिति, उल्कादीनां चेदं स्वरूपं—"दिसिदाहो छिन्नमूलो उक्कसरेहा पयासजुत्ता वा। संझाछेयावरणो जुयओ सुक्के दिणे तिन्नि ॥ १ ॥" [छिन्नमूलो दिग्दाहः सरेखा प्रकाशयुक्ता वा उल्का संध्याछेदावरणस्तु यूपक एव शुक्ले त्रीणि दिनानि ॥ १ ॥] 'जक्खालित्त'ति यक्षादीप्तमाकाशे भवति, एतेषु स्वाध्यायं कुर्वतां क्षुद्रदेवता छलनां करोति, धूमिका—महिकाभेदो वर्णतो धूमिका धूमाकारा धूम्रेत्यर्थः, महिका प्रतीता, एतच्च द्वयमपि कार्त्तिकादिषु गर्भमासेषु भवति, तच्च पतनानन्तरमेव

सूक्ष्मत्वात्सर्वमप्कायभावितं करोतीति, 'रयउग्घाए'त्ति विश्रसापरिणामतः समन्ताद्रेणुपतनं रजउद्घातो भण्यते। अस्वाध्यायाधिकारादेवेदमाह—'दसविहे ओरालिए' इत्यादि, औदारिकस्य—मनुष्यतिर्यक्शरीरस्येदमौदारिकमस्वाध्यायिकं, तत्रास्थिमांसशोणितानि प्रतीतानि, तत्र पञ्चेन्द्रियतिरश्चामस्वाध्यायिकं द्रव्यतोऽस्थिमांसशोणितानि ग्रन्थान्तरे चर्म्माप्यधीयते, यदाह—"सोणिय मंसं चम्मं अट्ठीवि य होंति चत्तारि" इति, [शोणितं मासं चर्म्मास्थि भवन्त्यपि चत्वारि ॥] क्षेत्रतः षष्टिहस्ताभ्यन्तरे, कालतः सम्भवकालाद्यावत्तृतीया पौरुषी मार्जारादिभिर्मूषिकादिव्यापादनेऽहोरात्रं चेति, भावतः सूत्रं नन्द्यादिकं नाध्येतव्यमिति, मनुष्यसम्बन्ध्यप्येवमेव, नवरं क्षेत्रतो हस्तशतमध्ये कालतोऽहोरात्रं यावत् आर्त्तवं दिनत्रयं स्त्रीजन्मनि दिनाष्टकं पुरुषजन्मनि दिनसप्तकं अस्थीनि तु जीवविमोक्षदिनादारभ्य हस्तशताभ्यन्तरस्थितानि द्वादश वर्षाणि यावदस्वाध्यायिकं भवति, चिताग्निना दग्धान्युदकवाहेन वा व्यूढान्यस्वाध्यायिकं न भवति, भूमिनिखातान्यस्वाध्यायिकमिति, तथा अशुचीनि—अमेध्यानि मूत्रपुरीषाणि तेषां सामन्तं—समीपमशुचिसामन्तमस्वाध्यायिकं भवति, उक्तं च कालग्रहणमाश्रित्य—"सोणियमुत्तपुरीसे घाणालोयं परिहरेज्जा" इति [शोणितमूत्रपुरीषेषु घ्राणालोकौ परिहरेत्] श्मशानसामन्तं—शवस्थानसमीपं, चन्द्रस्य—चन्द्रविमानस्योपरागो—राहुविमानतेजसोपरञ्जनं चन्द्रोपरागो ग्रहणमित्यर्थः, एवं सूरोपरागोऽपि, इह चेदं कालमानं—यदि चन्द्रः सूर्यो वा ग्रहणे सति सग्रहोऽन्यथा वा निमज्जति तदा ग्रहणकालं तद्रात्रिशेषं तदहोरात्रशेषं च ततः परमहोरात्रं च वर्जयन्ति, आह च—"चंदिमसूरुवरागे निग्घाए गुंजिए अहोरत्तं" इति [चन्द्रसूर्योपरागे निर्घाते गुंजितेऽहोरात्रं] आचरितं तु यदि तत्रैव रात्रौ दिने वा मुक्तस्तदा चन्द्रग्रहणे

तस्या एव रात्रेः शेषं परिहरन्ति, सूर्यग्रहणे तु तद्दिनशेषं परिहृत्यानन्तरं रात्रिमपि परिहरन्तीति, आह च—"आइन्नं दिणमुक्के सोच्चिय दिवसो व राई य ।" इति [आचीर्णं दिनमुक्ते स एव दिवसः रात्रिर्वा ॥] चन्द्रसूर्योपरागयोश्चौदारिकत्वं तद्विमानपृथिवीकायिकापेक्षयाऽत्रसेयमान्तरीक्षकत्वं तु सदपि न विवक्षितं, आन्तरीक्षत्वेनोक्तेभ्य आकस्मिकेभ्य उल्कादिभ्यश्चन्द्रादिविमानानां शाश्वतत्वेन विलक्षणत्वादिति, 'पडणे'त्ति पतनं—मरणं राजामात्यसेनापतिग्रामभोगिकादीनां, तत्र यदा दण्डिकः कालगतो भवति राजा वाऽन्यो यावन्न भवति तदा सभये निर्भये वा स्वाध्यायं वर्जयतीति निर्भयश्रवणानन्तरमप्यहोरात्रं वर्जयन्तीति ग्राममहत्तरेऽधिकारनियुक्ते बहुस्वजने वा शय्यातरे वा पुरुषान्तरे वा सप्तगृहाभ्यन्तरमृतेऽहोरात्रं स्वाध्यायं वर्जयन्ति शनैर्वा पठन्ति, निर्दुःखा एत इति गर्हां लोको मा कार्षीदिति, आह च—"मयहर पगए बहुपक्खिए य सत्तघर अंतर मयंमि । निद्दुक्खत्ति य गरहा न पढंति सणीयगं वावि ॥ १ ॥" इति [महत्तरे प्रगते बहुपाक्षिके च (शय्यातरे वा) सप्तगृहाभ्यन्तरे मृते निर्दुःखा इति गर्हेति न पठन्ति शनैर्वा ॥ १ ॥] तथा 'रायवुग्गहे'त्ति राज्ञां सङ्ग्राम उपलक्षणत्वात्सेनापतिग्रामभोगिकमहत्तरपुरुषस्त्रीमल्लयुद्धान्यस्वाध्यायिकं, एवं पांशुपिष्टादिभण्डनान्यपि, यत एते प्रायो व्यन्तरबहुलास्तेपु प्रमत्तं देवता छलयेन्निर्दुःखा एत इत्युड्डाहो वाऽप्रीतिकं वा भवेदित्यतो यद्विग्रहादिकं यच्चिरकालं यस्मिन् क्षेत्रे भवति तत्र विग्रहादिके तावत्कालं तत्र क्षेत्रे स्वाध्यायं परिहरन्तीति, उक्तं च—"सेणाहिव भोइय मयहरे य पुंसित्थिमल्लयुद्धे य । लोट्टाइभंडणे वा गुज्झग उड्डाह अचियत्तं ॥ १ ॥ इति, [सेनाधिपभोजिकमहत्तराणां पुंस्त्रियोर्मल्लानां युद्धे च पांशुपिष्टादिभंडने वा गुह्यकः उड्डाहो ऽप्रीतिश्च ॥ १ ॥] तथो-

पाश्रयस्य–वसतेरन्तः–मध्ये वर्त्तमानमौदारिकं मनुष्यादिसत्कं शरीरकं यद्युद्भिन्नं भवति तदा हस्तशताभ्यन्तरेऽस्वाध्यायिकं भवति, अथानुद्भिन्नं तथापि कुत्सितत्वादाचरितत्वाच्च हस्तशतं वर्ज्यते, परिष्ठापिते तु तत्र तत्स्थानं शुद्धं भवतीति । पञ्चेन्द्रियशरीरमस्वाध्यायिकमित्यनन्तरमुक्तमिति पञ्चेन्द्रियाधिकारात्तदाश्रितसंयमासंयमसूत्रे गतार्थे । संयमासंयमाधिकारात् तद्विषयभूतानि सूक्ष्माणि प्ररूपयन्नाह—

दस सुहुमा पं० तं०—पाणसुहुमे पणगसुहुमे जाव सिणेहसुहुमे गणियसुहुमे भंगसुहुमे (सू० ७१६) जंबूमंदिरदाहिणेणं गंगासिंधुमहानदीओ दस महानतीओ समप्पेंति, तं०—जउणा १ सरऊ २ आवी ३ कोसी ४ मही ५ सिंधू ६ विवच्छा ७ विभासा ८ एरावती ९ चंद्रभागा १० । जंबूमंदरउत्तरेणं रत्तारत्तवतीओ महानदीओ दस महानदीओ समप्पेंति, तं०—किण्हा महाकिण्हा नीला महानीला तीरा महातीरा इंदा जाव महाभोगा (सू० ७१७) जंबुद्दीवे २ भरहवासे दस रायहाणीओ पं० तं०—चंपा १ महुरा २ वाणारसी ३ य सावत्थी ४ तहृत सातेतं ५ । हत्थिणउर ६ कंपिल्लं ७ मिहिला ८ कोसंबि ९ रायगिहं १० ॥ १ ॥ एयासु णं दसरायहाणीसु दस रायाणो मुंडा भवेत्ता जाव पव्वतिता, तं०—भरहे सगरो मघवं सणंकुमारो संती कुंथू अरे महापउमे हरिसेणो जयणामे (सू० ७१८) जंबुद्दीवे २ मंदरे पव्वए दस जोयणसयाइं उव्वेहेणं धरणितले दस जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं उवरिं दसजोयणसयाइं विक्खंभेणं दसदसाइं जोयणसहस्साइं सव्वग्गेणं पं० (सू० ७१९) जंबुद्दीवे २ मंदरस्स पव्वयस्स बहुमज्झदेसभागे इमीसे रयणप्पभाते पुढवीते उवरिमहेट्ठिल्लेसु खुड्डगपतरेसु, एत्थ णमट्ठपतेसिते रुयगे पं० जओ णमिमातो दस दिसाओ पवहंति,

तं०—पुरच्छिमा १ पुरच्छिमदाहिणा २ दाहिणा ३ दाहिणपच्चत्थिमा ४ पच्चत्थिमा ५ पच्चत्थिमुत्तरा ६ उत्तरा ७ उत्तर-पुरच्छिमा ८ उद्धा ९ अहो १०, एएसि णं दसण्हं दिसाणं दस नामधिज्जा पं० तं०—इंदा अग्गीइ जमा णेरती वारुणी य वायव्वा। सोमा ईसाणाविय विमला य तमा य बोद्धव्वा ॥१॥ लवणस्स णं समुद्दस्स दस जोयणसहस्साइं गोतित्थविरहिते खेत्ते पं०, लवणस्स णं समुद्दस्स दस जोयणसहस्साइं उदगमाले पन्नत्ते, सव्वेवि णं महापाताला दसदसाइं जोयणसहस्साइ-मुव्वेहेणं पण्णत्ता, मूले दस जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं पन्नत्ता, बहुमज्झदेसभागे एगपएसिताते सेढीए दसदसाइं जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं पन्नत्ता, उवरिं मुहमूले दस जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं पण्णत्ता, तेसि णं महापातालाणं कुड्डा सव्ववइरामया सव्वत्थसमा दस जोयणसयाइं वाहल्लेणं पन्नत्ता, सव्वेवि णं खुद्दा पाताला दस जोयणसताइं उव्वेहेणं पं०, मूले दसदसाइं जोयणाइं विक्खंभेणं, बहुमज्झदेसभागे एगपएसिताते सेढीते दस जोयणसताइं विक्खंभेणं पं०, उवरि मुहमूले दसदसाइं जोयणाइं विक्खंभेणं पं०, तेसि णं खुड्डापातालाणं कुड्डा सव्ववइरामता सव्वत्थ समा दस जोयणाइं वाहल्लेणं पण्णत्ता (सू० ७२०) धायतिसंडगा णं मंदरा दसजोयणसयाइं उव्वेहेणं धरणितले देसूणाइं दस जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं उवरिं दस जोयणसयाइं विक्खंभेणं प०। पुक्खरवरदीवड्ढगा णं मंदरा दस जोयण एवं चेव (सू० ७२१) सव्वेवि णं वट्टवेयड्ढपव्वता दस जोयणसयाइं उड्ढं उच्चत्तेणं दस गाउयसयाइमुव्वेहेणं सव्वत्थसमा पल्लगसंठाणसंठिता, दस जोयणसयाइं विक्खंभेणं पं० (सू० ७२२) जंबुद्दीवे २ दस खेत्ता पं० तं०—भरहे एरवते हेमवते हेरन्नवते हरिवस्से रम्मगवस्से पुव्वविदेहे अवरविदेहे देवकुरा उत्तरकुरा (सू० ७२३) माणुसुत्तरे णं पव्वते मूले

दस बावीसे जोयणसते विक्खंभेणं पं० (सू० ७२४) सव्वेवि णमंजणगपव्वता दस जोयणसयाइमुव्वेहेणं मूले दस जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं उवरि दस जोयणसताइं विक्खंभेणं पन्न०, सव्वेवि णं दहिमुहपव्वता दस जोयणसताइं उव्वेहेणं सव्वत्थसमा पल्लगसंठाणसंठिता दस जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं पं०, सव्वेवि णं रतिकरगपव्वता दस जोयणसताइं उद्धं उच्चत्तेणं दसगाउयसताइं उव्वेहेणं सव्वत्थसमा झल्लरिसंठिता दस जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं पं० (सू० ७२५) रुयगवरे णं पव्वते दस जोयणसयाइं उव्वेहेणं मूले दस जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं उवरिं दस जोयणसताइं विक्खंभेणं पं० । एवं कुंडलवरेवि (सू० ७२६)

'दस सुहुमे'त्यादि, प्राणसूक्ष्मं—अनुद्धरितकुन्थुः पनकसूक्ष्मं—उल्ली यावत्करणादिदं द्रष्टव्यं, बीजसूक्ष्मं—व्रीह्यादीनां नखिका हरितसूक्ष्मं—भूमिसमवर्णं तृणं पुष्पसूक्ष्मं—वटादिपुष्पाणि अण्डसूक्ष्मं—कीटिकाद्यण्डकानि लयनसूक्ष्मं—कीटिकानगरादि स्नेहसूक्ष्मं—अवश्यायादीत्यष्टमस्थानकभणितमेव इदमपरं गणितसूक्ष्मं—गणितं सङ्कलनादि तदेव सूक्ष्मं सूक्ष्मबुद्धिगम्यत्वात्, श्रूयते च वज्रांतं गणितमिति, 'भङ्गसूक्ष्मं' भङ्गा—भङ्गका वस्तुविकल्पास्ते च द्विधा—स्थानभङ्गकाः क्रमभङ्गकाश्च, तत्राद्या यथा द्रव्यतो नामैका हिंसा न भावतः १ अन्या भावतो न द्रव्यतः २ अन्या भावतो द्रव्यतश्च ३ अन्या न भावतो नापि द्रव्यतः ४ इति, इतरे तु द्रव्यतो हिंसा भावतश्च १ द्रव्यतोऽन्या न भावतः २ न द्रव्यतोऽन्या भावतः ३ अन्या न द्रव्यतो न भावतः ४ इति तल्लक्षणं सूक्ष्मं भङ्गसूक्ष्मं, सूक्ष्मता चास्य भजनीयपदबहुत्वे गहनभावेन सूक्ष्मबुद्धिगम्यत्वादिति । पूर्वं गणितसूक्ष्ममुक्तमिति तद्विषयविशेषभूतं प्रकृताध्ययनावतारितया जंबुद्दीवेत्यादि

गङ्गासूत्रादिकं कुण्डलसूत्रावसानं क्षेत्रप्रकरणमाह, कण्ठ्यश्चेदम्, नवरं गङ्गां समुपयान्ति दशानामाद्याः पञ्च इतराः सिन्धुमिति, एवं रक्तासूत्रमपि नवरं यावत्करणात् 'इंदसेणा वारिसेण'त्ति द्रष्टव्यमिति । 'रायहाणीओ'त्ति राजा धीयते–विधीयते अभिषिच्यते यासु ता राजधान्यः–जनपदानां मध्ये प्रधाननगर्यः, 'चंपा'गाहा, चम्पानगरी अङ्गजनपदेषु मथुरा सूरसेनदेशे वाराणसी काश्यां श्रावस्ती कुणालायां साकेतमयोध्येत्यर्थः कोशलेषु जनपदेषु, 'हत्थिणपुरं'ति नागपुरं कुरुजनपदे काम्पिल्यं पाञ्चालेषु मिथिला विदेहे कोशाम्बी वत्सेषु राजगृहं मगधेष्विति, एतासु किल साधवः उत्सर्गतो न प्रविशन्ति तरुणरमणीयपण्यरमण्यादिदर्शनेन मनःक्षोभादिसम्भवात्, मासस्यान्तर्द्धिस्त्रिर्वा प्रविशतां त्वाज्ञादयो दोषा इति, एताश्च दशस्थानकानुसारेणाभिहिता न तु दशैवैताः अर्द्धषड्विंशतावार्यजनपदेषु षड्विंशतेर्नगरीणामुक्तत्वादिति, अयं च न्यायोऽन्यत्र ग्रन्थे तेषु तेषु प्रायश्चित्तादिविचारेषु प्रसिद्ध एवेति, व्याख्यातं च दशराजधानीग्रहणे शेषाणामपि ग्रहणं निशीथभाष्ये, यदाह—"दसरायहाणिगहणा सेसाणं सूयणा कया होइ । मासस्संतो दुगतिग ताओं अइंतंमि आणाई ॥ १ ॥ दोषाश्चेह—"तरुणावेसित्थिविवाहरायमाईसु होइ सइकरणं । आउज्जगीयसद्दे इत्थीसद्दे य सवियारे ॥ २ ॥" इति । [दशराजधानीग्रहणाच्छेषाणां सूचना कृता भवति मासान्तर्द्धिः त्रिः ताः प्रविशत आज्ञादि ॥ १ ॥ तरुणा वेश्यास्त्री विवाहरागा (राजा)दिषु भवति स्मृतिकरणं आतोद्यगीतशब्दे स्त्रीशब्दे च सविकारे ॥ १ ॥] 'एतासु'ति अनन्तरोदितासु दशस्वार्यनगरीषु मध्ये अन्यतरासु कासुचिद्दश राजानः चक्रवर्त्तिनः प्रव्रजिता इत्येवं दशस्थानकेऽवतारस्तेषां कृतः, द्वौ च सुभूमब्रह्मदत्ताभिधानौ न प्रव्रजितौ नरकं च गताविति, तत्र भरतसगरौ

प्रथमद्वितीयौ चक्रवर्त्तिराजौ साकेते नगरे विनीताऽयोध्यापर्याये जातौ प्रव्रजितौ च, मघवान् श्रावस्त्यां, सनत्कुमारादयश्चत्वारो हस्तिनागपुरे महापद्मो वाणारस्यां हरिषेणः काम्पिल्ये जयनामा राजगृहे इति, न चैतासु नगरीषु क्रमेणैते राजानो व्याख्येयाः ग्रन्थविरोधात्, उक्तं च—"जंमण विणीय उज्झा सावत्थी पंच हत्थिणपुरंमि । वाणारसि कंपिल्ले रायगिहे चेव कंपिल्ला ॥ १ ॥" इति, [जन्म विनीताऽयोध्या श्रावस्तीषु पंच हस्तिनापुरे वाराणस्यां कांपिल्ये राजगृहे चैव कांपिल्ये ॥ १ ॥] अप्रव्रजितचक्रवर्त्तिनौ तु हस्तिनागपुरकाम्पिल्ययोरुत्पन्नाविति, ये च यत्रोत्पन्नास्ते तत्रैव प्रव्रजिता इति, इदमावश्यकाभिप्रायेण व्याख्यातं, निशीथभाष्याभिप्रायेण तु दशस्वेतासु नगरीषु द्वादश चक्रिणो जाताः, तत्र नवस्वेकैकः एकस्यां तु त्रय इति, आह च—"चंपा महुरा वाणारसी य सावत्थिमेव साकेयं । हत्थिणपुरकंपिल्लं मिहिलाकोसंबिरायगिहं ॥ १ ॥ संती कुंथू य अरो तिन्निवि जिणचक्कि एकहिं जाया । तेण दस होंति जत्थ व केसव जाया जणाइन्न ॥ २ ॥" त्ति, [चंपा मथुरा वाणारसी च श्रावस्ती एव साकेतं हस्तिनापुरं कांपिल्यं मिथिला कोशांबी राजगृहं ॥ १ ॥ शान्तिः कुन्थुश्चारस्त्रयो जिनचक्रिणः एकत्र जाताः तेन दश भवंति यत्र वा केशवा जाता जनाकीर्णाः ॥ २ ॥] मन्दरो—मेरुः, 'उव्वेहेण'न्ति भूमाववगाहतः, 'विष्कम्भेण' पृथुत्वेन 'उपरि'पण्डकवनप्रदेशे दशशतानि सहस्रमित्यर्थः, दशदशकानि शतमित्यर्थः, केषां?—योजनसहस्राणां, लक्षमित्यर्थः, ईदृशी च भणितिर्दशस्थानकानुरोधात्, 'सर्वाग्रेण' सर्वपरिमाणत इति 'उवरिमहेट्ठिल्लेसु'त्ति उपरितनाधस्तनयोः क्षुल्लकप्रतरयोः, सर्वेषां मध्ये तयोरेव लघुत्वात्, तयोरध उपरि च प्रदेशान्तरवृद्ध्या वर्द्धमानतरत्वाल्लोकस्येति, 'अट्ठपएसिए'त्ति अष्टौ प्र-

देशा यस्मिन्नित्यष्टप्रदेशिकः, स्वार्थिकप्रत्ययविधानादिति, तत्र चोपरितने प्रतरे चत्वारः प्रदेशा गोस्तनवदितरत्रापि चत्वारस्तथैवेति, 'इमाउ'त्ति वक्ष्यमाणाः 'दस'त्ति चतस्रो द्विप्रदेशादयो ह्युत्तराः शकटोर्द्धिसंस्थाना महादिशश्चतस्र एव एकप्रदेशादयोऽनुत्तरा मुक्तावलीकल्पा विदिशः, तथा द्वे चतुष्प्रदेशादिके अनुत्तरे ऊर्ध्वाधोदिशाविति, 'पवहं-ति'त्ति प्रवहंति प्रभवन्तीत्यर्थः, 'इंदा'गाहा, इन्द्रो देवता यस्याः सा ऐन्द्री एवमाग्नेयी याम्येत्यादि, विमला वितिमि-रत्वादूर्ध्वदिशो नामधेयं, तमा अन्धकारयुक्तत्वेन रात्रितुल्यत्वादधोदिशश्चेति। 'लवणस्से'त्यादि, गवां तीर्थं—तडागादा-ववतारमार्गो गोतीर्थं, ततो गोतीर्थमिव गोतीर्थं—अवतारवती भूमिः, तद्विरहितं सममित्यर्थः, एतच्च पञ्चनवतियोज-नसहस्राण्यर्वाग्भागतः परभागतश्च गोतीर्थरूपां भूमिं विहाय मध्ये भवतीति, 'उदकमाला' उदकशिखा वेलेत्यर्थः, दशयोजनसहस्राणि विष्कम्भतः उच्चैस्त्वेन षोडशसहस्राणीति, समुद्रमध्यभागादेवोत्थितेति, 'सव्वेवी'त्यादि, सर्वेऽ-पीति पूर्वादिदिक्षु तद्भावाच्चत्वारोऽपि 'महापातालाः' पातालकलशाः वलयामुखकेऊरजूयकईश्वरनामानश्चतुःस्थान-काभिहिताः, क्षुल्लकपातालकलशव्यवच्छेदार्थं महाग्रहणं, दशदशकानि शतं योजनसहस्राणां लक्षमित्यर्थः, 'उद्वेधेन' गाधेनेत्यर्थः 'मूले' बुध्ने दशसहस्राणि मध्ये लक्षं, कथं?, मूलविष्कम्भादुभयत एकैकप्रदेशवृद्ध्या विस्तरं गच्छता वा एकप्रदेशिका श्रेणी भवति तया, अनेन प्रदेशवृद्धिरुपदर्शिता, अथवा एकप्रदेशिकायाः श्रेण्या अत्यन्तमध्ये, ततोऽध उपरि च प्रदेशोनं लक्षमित्यर्थः, तथा उपरि, किमुक्तं भवति?—अत आह—'मुखमूले' मुखप्रदेशे, 'कुड्ड'त्ति कुड्यानि भित्तय इत्यर्थः, सर्वाणि च तानि वज्रमयानि चेति वाक्यं, 'सर्वेऽपी'ति सप्तसहस्राण्यष्टशतानि चतुरशीत्यधिकानीत्ये-

वंसङ्ख्याः क्षुल्लका महदपेक्षया, उद्वेधेन मध्यविष्कम्भेण च सहस्रं, मूले मुखे च विष्कम्भेण शतं, कुड्यवाहल्येन च दश। 'धायइ' इत्यादि, 'मंदर'त्ति पूर्वापरौ मेरू, तत्स्वरूपं सूत्रसिद्धं, विशेष उच्यते—"धायइसंडे मेरू चुलसीइसहस्स ऊसिया दोवि। ओगाढा य सहस्सं होंति य सिहरंमि विच्छिन्ना ॥ १ ॥ मूले पणनउइसया चउणउइसया य होंति धरणियले" इति, [धातकीखंडे मेरू चतुरशीतिसहस्राणि उच्छ्रितौ भवतः सहस्रमवगाढौ शिखरे च विस्तीर्णौ द्वावपि भवतः ॥ १ ॥ पंचनवतिशतानि मूले चतुर्नवतिशतानि धरणितले च भवतः ॥] सर्वेऽपि वृत्तवैताढ्यपर्वताः विंशतिः प्रत्येकं पञ्चसु हैमवतैरण्यवतहरिवर्षरम्यकेष्वेषां शब्दावतीविकटावतीगन्धावतीमालवत्पर्यायाख्यानां भावादिति, वृत्तग्रहणं दीर्घवैताढ्यव्यवच्छेदार्थमिति, मानुपोत्तरश्चक्रवालपर्वतः प्रतीतः, अञ्जनकाश्चत्वारो नन्दीश्वरद्वीपवर्त्तिनः, दधिमुखाः प्रत्येकमञ्जनकानां दिक्चतुष्टयव्यवस्थितपुष्करिणीमध्यवर्त्तिनः षोडशेति, रतिकरा नन्दीश्वरद्वीपे विदिग्व्यवस्थिताः चत्वारश्चतुःस्थानकाभिहितस्वरूपाः । रुचको–रुचकाभिधानस्त्रयोदशद्वीपवर्त्ती चक्रवालपर्वतः । कुण्डलः–कुण्डलाभिधान एकादशद्वीपवर्त्ती चक्रवालपर्वत एव, 'एवं कुण्डलवरेऽवी'त्यनेनेह कुण्डलवर उद्वेधमूलविष्कम्भोपरिविष्कम्भै रुचकवरपर्वतसमान उक्तो, द्वीपसागरप्रज्ञप्त्यां त्वेवमुक्तः—"दस चेव जोयणसए वावीसे वित्थडो उ मूलंमि। चत्तारि जोयणसए चउवीसे वित्थडो सिहरि ॥ १ ॥" इति [द्वाविंशत्यधिकानि दशयोजनशतानि मूले विस्तृतः चतुस्त्रिंशदधिकानि चतुर्योजनशतानि शिखरे विस्तृतः (कुंडलवरः) अत्र तुल्यं ॥ १ ॥] रुचकस्यापि, तत्रायं विशेष उक्तः–मूलविष्कम्भो

दश सहस्राणि द्वाविंशत्यधिकानि शिखरे तु चत्वारि सहस्राणि चतुर्विंशत्यधिकानीति । अनन्तरं गणितानुयोग उक्तः, अथ द्रव्यानुयोगस्वरूपं भेदत आह—

दसविहे दवियाणुओगे पं० तं०—दवियाणुओगे १ माउयाणुओगे २ एगट्ठियाणुओगे ३ करणाणुओगे ४ अप्पितणप्पिते ५ भाविताभाविते ६ वाहिरावाहिरे ७ सासयासासते ८ तहणाणे ९ अतहणाणे १० (सू० ७२७)

'दसविहे दविए'त्यादि, अनुयोजनं—सूत्रस्यार्थेन सम्बन्धनं अनुरूपोऽनुकूलो वा योगः—सूत्रस्याभिधेयार्थं प्रति व्यापारोऽनुयोगः, व्याख्यानमिति भावः, स च चतुर्द्धा व्याख्येयभेदात्, तद्यथा—चरणकरणानुयोगो धर्म्मकथानुयोगो गणितानुयोगो द्रव्यानुयोगश्च, तत्र द्रव्यस्य—जीवादेरनुयोगो—विचारो द्रव्यानुयोगः, स च दशधा, तत्र 'दवियाणुओगे'त्ति यज्जीवादेर्द्रव्यत्वं विचार्यते स द्रव्यानुयोगो, यथा द्रवति—गच्छति तांस्तान् पर्यायान् द्रूयते वा तैस्तैः पर्यायैरिति द्रव्यं—गुणपर्यायवानर्थः, तत्र सन्ति जीवे ज्ञानादयः सहभावित्वलक्षणा गुणाः न हि तद्वियुक्तो जीवः कदाचनापि सम्भवति, जीवत्वहानेः, तथा पर्याया अपि मानुपत्ववाल्यादयः कालकृतावस्थालक्षणास्तत्र सन्त्येवेति, अतो भवत्यसौ गुणपर्यायवत्त्वात् द्रव्यमित्यादि द्रव्यानुयोगः १, तथा 'माउयाणुओगे'त्ति इह मातृकेव मातृका—प्रवचनपुरुषस्योत्पादव्ययध्रौव्यलक्षणा पदत्रयी तस्या अनुयोगो, यथा उत्पादवज्जीवद्रव्यं वाल्यादिपर्यायाणामनुक्षणमुत्पत्तिदर्शनाद् अनुत्पादे च वृद्धाद्यवस्थानामप्राप्तिप्रसङ्गादसमञ्जसापत्तेः, तथा व्ययवज्जीवद्रव्यं प्रतिक्षणं वाल्याद्यवस्थानां व्ययदर्शनादव्ययत्वे च सर्वदा वाल्यादिप्राप्तेरसमञ्जसमेव, तथा यदि सर्वथाऽप्युत्पादव्ययवदेव तत् न केनापि प्रकारेण ध्रुवं स्यात्तदा

अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्राप्त्या पूर्वदृष्टानुस्मरणाभिलाषादिभावानामभावप्रसङ्गेन च सकलेहलोकपरलोकालम्बनानुष्ठानानामभावतोऽसमञ्जसमेव, ततो द्रव्यतयाऽस्य ध्रौव्यमित्युत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तमतो द्रव्यमित्यादि मातृकापदानुयोगः २, तथा 'एगट्ठियाणुओग'त्ति एकश्चासावर्थश्च–अभिधेयो जीवादिः स येषामस्ति त एकार्थिकाः–शब्दास्तैरनुयोगस्तत्कथनमित्यर्थः, एकार्थिकानुयोगो यथा जीवद्रव्यं प्रति जीवः प्राणी भूतः सत्त्वः, एकार्थिकानां वाऽनुयोगो यथा जीवनात्–प्राणधारणाज्जीवः, प्राणानां–उच्छ्वासादीनामस्तित्वात् प्राणी, सर्वदा भवनाद्भूतः, सदा सत्त्वात्सत्त्वः इत्यादि ३, तथा 'करणाणुओगो'त्ति क्रियते एभिरिति करणानि तेषामनुयोगः करणानुयोगः, तथाहि–जीवद्रव्यस्य कर्त्तुर्विचित्रक्रियासु साधकतमानि कालस्वभावनियतिपूर्वकृतानि नैकाकी जीवः किञ्चन कर्त्तुमलमिति, मृद्रव्यं वा कुलालचक्रचीवरदण्डादिकं करणकलापमन्तरेण न घटलक्षणं कार्यं प्रति घटत इति तस्य तानि करणानीति द्रव्यस्य करणानुयोग इति ४, तथा 'अप्पियाणप्पिए'त्ति द्रव्यं ह्यर्पितं–विशेषितं यथा जीवद्रव्यं, किंविधं?–संसारीति, संसार्यपि त्रसरूपं त्रसरूपमपि पञ्चेन्द्रियं तदपि नररूपमित्यादि, अनर्पितं–अविशेषितमेव, यथा जीवद्रव्यमिति, ततश्चार्पितं च तदनर्प्पितं चेत्यर्पितानर्प्पितं द्रव्यं भवतीति द्रव्यानुयोगः ५, तथा 'भावियाभाविए'त्ति भावितं–वासितं द्रव्यान्तरसंसर्गतः अभावितमन्यथैव यत्, यथा जीवद्रव्यं भावितं किञ्चित्, तच्च प्रशस्तभावितमितरभावितं च, तत्र प्रशस्तभावितं संविग्नभावितमप्रशस्तभावितं चेतरभावितं, तत् द्विविधमपि वामनीयमवामनीयं च, तत्र वामनीयं यत्संसर्गजं गुणं दोषं वा संसर्गान्तरेण वमति, अवामनीयं त्वन्यथा, अभावितं त्वसंसर्गप्राप्तं प्राप्तसंसर्गं वा वज्रतन्दुलकल्पं न

वासयितुं शक्यमिति, एवं घटादिकं द्रव्यमपि, ततश्च भावितं च अभावितं च भाविताभावितम्, एवम्भूतो विचारो द्रव्यानुयोग इति ६, तथा 'बाहिराबाहिरे'त्ति बाह्याबाह्यं, तत्र जीवद्रव्यं बाह्यं चैतन्यधर्म्मेणाकाशास्तिकायादिभ्यो विलक्षणत्वात्तदेवाबाह्यममूर्त्तत्वादिना धर्म्मेण अमूर्त्तत्वादुभयेषामपि, चैतन्येन वा अबाह्यं जीवास्तिकायाच्चैतन्यलक्षणत्वादुभयोरपि, अथवा घटादिद्रव्यं बाह्यं कर्म्मचैतन्यादि त्वबाह्यमाध्यात्मिकमितियावदिति, एवमन्यो द्रव्यानुयोग इति ७, तथा 'सासयासासए'त्ति शाश्वताशाश्वतं, तत्र जीवद्रव्यमनादिनिधनत्वात् शाश्वतं तदेवापरापरपर्यायप्राप्तितोऽशाश्वतमित्येवमन्यो द्रव्यानुयोग इति ८, तथा 'तहनाण'त्ति यथा वस्तु तथा ज्ञानं यस्य तत्तथाज्ञानं सम्यग्दृष्टिजीवद्रव्यं तस्यैवावितथज्ञानत्वात्, अथवा यथा तद्वस्तु तथैव ज्ञानं—अवबोधः प्रतीतिर्यस्मिंस्तत्तथाज्ञानं, घटादिद्रव्यं घटादितयैव प्रतिभासमानं जैनाभ्युपगतं वा परिणामि परिणामितयैव प्रतिभासमानमित्येवमन्यो द्रव्यानुयोग इति ९, 'अतहणाणे'त्ति अतथाज्ञानं मिथ्यादृष्टिजीवद्रव्यमलातद्रव्यं वा वक्रतयाऽवभासमानमेकान्तवाद्यभ्युपगतं वा वस्तु, तथाहि—एकान्तेन नित्यमनित्यं वा वस्तु तैरभ्युपगतं प्रतिभाति च तत्परिणामितयेति तदतथाज्ञानमित्येवमन्यो द्रव्यानुयोग इति १० ॥ पुनर्गणितानुयोगमेवाधिकृत्योत्पातपर्व्वताधिकारमच्युतसूत्रं यावदाह—

चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो तिगिच्छिकूडे उप्पातपव्वते मूले दसबावीसे जोयणसते विक्खंभेणं पं० । चमरस्स णं असुरिन्दस्स असुरकुमाररन्नो सोमस्स महारन्नो सोमप्पभे उप्पातपव्वते दस जोयणसयाइं उद्धं उच्चत्तेणं दस गाउयसताइं उव्वेहेणं मूले दस जोयणसयाइं विक्खंभेणं पं० । चमरस्स णमसुरिंदस्स असुरकुमाररण्णो जमस्स महारन्नो

जमप्पभे उप्पातपव्वते एवं चेव, एवं वरुणस्सवि, एवं वेसमणस्सवि। बलिस्स णं वइरोयणिंदस्स वतिरोतणरन्नो रुयगिंदे उप्पातपव्वते मूले दसबावीसे जोयणसते विक्खंभेणं पं०। बलिस्स णं वइरोयणिंदस्स सोमस्स एवं चेव जधा चमरस्स लोगपालाणं तं चेव बलिस्सवि। धरणस्स णं णागकुमारिंदस्स णागकुमाररन्नो धरणप्पभे उप्पातपव्वते दस जोयणसयाइं उद्धं उच्चत्तेणं दस गाउयसताइं उव्वेहेणं मूले दस जोयणसताइं विक्खंभेणं। धरणस्स नागकुमारिंदस्स णं नागकुमाररण्णो कालवालस्स महारण्णो महाकालप्पभे उप्पातपव्वते जोयणसयाइं उद्धं एवं चेव, एवं जाव संखवालस्स, एवं भूताणंदस्सवि, एवं लोगपालाणंपि से जहा धरणस्स एवं जाव थणितकुमाराणं सलोगपालाणं भाणियव्वं, सव्वेसिं उप्पायपव्वया भाणियव्वा सरिसणामगा। सक्कस्स णं देविंदस्स देवरण्णो सक्कप्पभे उप्पातपव्वते दस जोयणसहस्साइं उद्धं उच्चत्तेणं दस गाउयसहस्साइं उव्वेहेणं मूले दस जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं पं०, सक्कस्स णं देविंदस्स देव० सोमस्स महारन्नो जधा सक्कस्स तधा सव्वेसिं लोगपालाणं सव्वेसिं च इंदाणं जाव अच्चुयत्ति, सव्वेसिं पमाणमेगं (सू० ७२८)

'चमरस्से'त्यादि, सुगमं नवरं 'तिगिंछिकूडे'त्ति तिगिंछी—किंजल्कस्तत्प्रधानकूटत्वात्तिगिच्छिकूटः, तत्प्रधानत्वं च कमलबहुलत्वात्संज्ञा चेयं, 'उप्पायपव्वए'त्ति उत्पतनं—ऊर्द्धगमनमुत्पातस्तेनोपलक्षितः पर्वत उत्पातपर्वतः, स च रुचकवराभिधानात् त्रयोदशात्समुद्राद्दक्षिणतोऽसङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रानतिलङ्घ्य यावदरुणवरद्वीपारुणवरसमुद्रौ तयोररुणवरसमुद्रं दक्षिणतो द्विचत्वारिंशतं योजनसहस्राण्यवगाह्य भवति, तत्प्रमाणं च—"सत्तरस एकवीसाइं जोयणसयाइं सो समुव्विद्धो। दस चेव जोयणसए बावीसे वित्थडो हेट्ठा ॥ १ ॥ चत्तारि जोयणसए चउवीसे वित्थडो उ म-

ज्झंमि । सत्तेव य तेवीसे सिहरतले वित्थडो होइ ॥ २ ॥” इति [सप्तदशैकाविंशतियोजनशतानि स समुद्विद्धः । दश चैव योजनशतानि द्वाविंशत्यधिकान्यधः विस्तृतः ॥ १ ॥ चतुर्विंशत्यधिकचतुर्योजनशतानि मध्ये विस्तृतः त्रयोविंशत्यधिकसप्तशतानि शिखरतले विस्तृतः भवति ॥ २ ॥] स च रत्नमयः पद्मवरवेदिकया वनखण्डेन च परिक्षिप्तः, तस्य च मध्येऽशोकावतंसको देवप्रसाद इति । 'चमरस्से'त्यादि, 'महारन्नो'त्ति लोकपालस्य सोमप्रभ उत्पातपर्वतः अरुणोदसमुद्र एव भवति, एवं यमवरुणवैश्रमणसूत्राणि नेयानीति । 'बलिस्से'त्यादि, रुचकेन्द्र उत्पातपर्वतोऽरुणोदसमुद्रे एव भवति, यथोक्तम्—"अरुणस्स उत्तरेणं बायालीसं भवे सहस्साइं । ओगाहिऊण उदहिं सिलनिचओ रायहाणीओ ॥ १ ॥" इति [अरुणस्योत्तरस्यां द्विचत्वारिंशतं सहस्राण्यवगाह्योदधिं पर्वतः तत्र चतस्रो राजधान्यः ॥ १ ॥] 'बलिस्से'त्यादि, 'वई'त्यादि सूत्रसूचा, एवं च दृश्यं 'वइरोयणिंदस्स वइरोयणरन्नो सोमस्स य महारन्नो' 'एवं चेव'त्ति अतिदेशः, एतद्भावना—'जहे'त्यादि, यथा यत्प्रकारं चमरस्य लोकपालानामुत्पातपर्वतप्रमाणं प्रत्येकं चतुर्भिः सूत्रैरुक्तं 'तं चेव'त्ति तत्प्रकारमेन चतुर्भिः सूत्रैः बलिनोऽपि वैरोचनेन्द्रस्यापि वक्तव्यं, समानत्वादिति, 'धरणस्से'त्यादि, धरणस्योत्पातपर्वतोऽरुणोद एव समुद्रे भवति, 'धरणस्से'त्यादि प्रथमलोकपालसूत्रे 'एवं चेव'त्तिकरणात् 'उच्चत्तेणं दस गाउयसयाइं उव्वेहेण'मित्यादि सूत्रमतिदिष्टं, 'एवं जाव संखपालस्स'त्तिकरणाच्छेषाणां त्रयाणां लोकपालानां कोलवालसेलवालसंखवालाभिधानानामुत्पातपर्वताभिधायीनि त्रीण्यन्यानि सूत्राणि दर्शयति । 'एवं भूयाणंदस्सवि'त्ति भूतानन्दस्यापि औदीच्यनागराजस्यापि उत्पातपर्वतस्तस्य नाम प्रमाणं च वाच्यं, यथा धरणस्येत्यर्थः, भूतानन्दप्रभश्चोत्पातपर्वतोऽरुणो-

द एव भवति, केवलमुत्तरतः, 'एवं लोगपालाणवि से'त्ति 'से' तस्य भूतानन्दस्य लोकपालानामपि, एवमुत्पातपर्वतप्रमाणं यथा धरणलोकपालानामिति भावः, नवरं तन्नामानि चतुःस्थानकानुसारेण ज्ञातव्यानीति, 'जहा धरणस्से'ति यथा धरणस्य एवमिति–तथा सुपर्णविद्युत्कुमारादीनां ये इन्द्रास्तेषामुत्पातपर्वतप्रमाणं भणितव्यं, किंपर्यन्तानां तेषामित्यत आह—'जाव थणियकुमाराणं'ति प्रकटं, किमिन्द्राणामेव नेत्याह—'सलोगपालाणं'ति, तल्लोकपालानामपीत्यर्थः, 'सव्वेसिं'मित्यादि, सर्वेषामिन्द्राणां तल्लोकपालानां चोत्पातपर्वताः सदृशनामानो भणितव्याः, यथा धरणस्य धरणप्रभः, प्रथमतल्लोकपालस्य कालवालस्य कालवालप्रभ इत्येवं सर्वत्र, ते च पर्वताः स्थानमङ्गीकृत्यैवं भवन्ति—"असुराणं नागाणं उदहिकुमाराण होंति आवासा । अरुणोदए समुद्दे तत्थेव य तेसिं उप्पाया ॥ १ ॥ दीवदिसाअग्गीणं थणियकुमाराण होंति आवासा । अरुणवरे दीवंमि उ तत्थेव य तेसिं उप्पाया ॥ २ ॥" इति [असुराणां नागानां उदधिकुमाराणां भवन्त्यावासाः । अरुणोदके समुद्रे तत्रैव च तेषामुत्पाताः ॥ १ ॥ द्वीपदिगग्नीनां स्तनितकुमाराणां भवन्त्यावासाः । अरुणवरे द्वीपे तु तत्रैव च तेषामुत्पाताः ॥ २ ॥] 'सक्कस्से'त्यादि, कुण्डलवरद्वीपकुण्डलपर्वतस्याभ्यन्तरे दक्षिणतः षोडश राजधान्यः सन्ति, तासां चतसृणां चतसृणां मध्ये सोमप्रभयमप्रभवरुणप्रभवैश्रमणप्रभाख्या उत्पातपर्वताः सोमादीनां शक्रलोकपालानां भवन्ति, उत्तरपार्श्वे तु एवमेवेशानलोकपालानामिति, यथा शक्रस्य तथाऽच्युतान्तानामिन्द्राणां लोकपालानां चोत्पातपर्वता वाच्याः, यतः सर्वेषामेकं प्रमाणं, नवरं स्थानविशेषो विशेषसूत्रादवगन्तव्यः । योजनसहस्राधिकारादेव योजनसाहस्रिकावगाहनासूत्रत्रयम्—

वायरवणस्सतिकातिताणं उक्कोसेणं दस जोयणसयाइं सरीरोगाहणा पण्णत्ता, जलचरपंचेदियतिरिक्खजोणिताणं उक्कोसेणं दस जोयणसताइं सरीरोगाहणा पन्न० उरपरिसप्पथलचरपंचिंदिततिरिक्खजोणिताणं उक्कोसेणं एवं चेव (सू० ७२९) संभवाओ णमरहातो अभिनंदणे अरहा दसहिं सागरोवमकोडिसतसहस्सेहिं वीतिकंतेहिं समुप्पन्ने (सू० ७३०) दसविहे अणंतते पं० तं०—णामाणंतते ठवणाणंतते दव्वाणंतते गणणाणंतते पएसाणंतते एगतोणंतते दुहतोणंतते देसवित्थाराणंतते सव्ववित्थाराणतते सासयाणंतते (सू० ७३१) उप्पायपुव्वस्स णं दस वत्थू पं० अत्थिणत्थिप्पवातपुव्वस्स णं दस चूलवत्थू पं० (सू० ७३२) दसविहा पडिसेवणा पं० तं०—दप्प १ पमाय २ णाभोगे ३, आउरे ४ आवतीसु ५ त। संकिते ६ सहसकारे ७ भय ८ प्पयोसा ९ य वीमंसा १० ॥ १ ॥ दस आलोयणादोसा पं० तं०—आकंपइत्ता १ अणुमाणइत्ता २ जंदिट्ठं ३ बायरं ४ च सुहुमं वा ५। छण्णं ६ सद्दाउलगं ७ बहुजण ८ अव्वत्त ९ तस्सेवी १०॥ १ ॥ दसहिं ठाणेहिं संपन्ने अणगारे अरिहति अत्तदोसमालोएत्तते, तं०—जाइसंपन्ने कुलसंपन्ने एवं जधा अट्ठट्ठाणे जाव खंते दंते अमाती अपच्छाणुतावी, दसहिं ठाणेहिं संपन्ने अणगारे अरिहति आलोयणं पडिच्छित्तए, तंजहा—आयारवं अवहारवं जाव अवातदंसी पितधम्मे दढधम्मे, दसविधे पायच्छित्ते पं० तं०—आलोयणारिहे जाव अणवट्ठप्पारिहे पारंचियारिहे (सू० ७३३)

'बादरे'त्यादि कण्ठ्यं, नवरं 'बादरे'त्ति बादराणामेव न सूक्ष्माणां तेषामङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रावगाहनत्वात्, एवं जघन्यतोऽपि मा भूदतः 'उक्कोसेणं'त्यभिहितं, दश योजनशतानि उत्सेधयोजनेन, न तु प्रमाणयोजनेन, "उस्सेहप-

माणाउ मिणे देह" [उत्सेधप्रमाणेन देहं मिनुयात्] इति वचनात्, शरीरस्यावगाहना–येषु प्रदेशेषु शरीरमवगाढं सा शरीरावगाहना, सा च तथाविधनद्या(दा)दिपद्मनालविषया द्रष्टव्येति । 'जलचरे'त्यादि, इह जलचरा मत्स्याः गर्भजा इतरे च दृश्याः, "मच्छजुयले सहस्स" [मत्स्ययुगले सहस्रं] मिति वचनात्, एते च किल स्वयम्भूरमण एव भवन्तीति। 'उरगे'त्यादि उरःपरिसर्पा इह गर्भजा महोरगा दृश्याः, "उरगेसु य गब्भजाईसु" [गर्भजातेषूदकेषु]। इति वचनात्, एते किल बाह्यद्वीपेषु जलनिश्रिता भवन्ति, 'एवं चेव'त्ति 'दसजोयणसयाइं सरीरोगाहणा पन्नत्ते'ति सूत्रं वाच्यमित्यर्थः। एवंविधाश्चार्था जिनैर्दर्शिता इति प्रकृताध्ययनावतारि जिनान्तरसूत्रं 'सम्भवे'त्यादि, सुगमं । अभिहितप्रमाणाश्चावगाहनादयोऽन्येपि पदार्था जिनैरनन्ता दृष्टा इत्यनन्तकं भेदत आह–'दसविहे'त्यादि नामानन्तकं–अनन्तकमित्येषा नामभूता वर्णानुपूर्वी यस्य वा सचेतनादेर्वस्तुनोऽनन्तकमिति नाम तन्नामानन्तकं स्थापनानन्तकं–यदक्षादावनन्तकमिति स्थाप्यते, द्रव्यानन्तकं–जीवद्रव्याणां पुद्गलद्रव्याणां वा यदनन्तत्वं, गणनानन्तकं यदेको द्वौ त्रय इत्येवं सङ्ख्याता असङ्ख्याता अनन्ता इति सङ्ख्यामात्रतया सङ्ख्यातव्यानपेक्षं सङ्ख्यानमात्रं व्यपदिश्यत इति, प्रदेशानन्तकं–आकाशप्रदेशानां यदानन्त्यमिति, एकतोऽनन्तकमतीताद्धा अनागताद्धा वा, द्विधाऽनन्तकं सर्वाद्धा, देशविस्तारानन्तकं एक आकाशप्रतरः, सर्वविस्तारानन्तकं–सर्वाकाशास्तिकाय इति, शाश्वतानन्तकमक्षयं जीवादिद्रव्यमिति । एवंविधार्थाभिधायकं पूर्वगतश्रुतमिति पूर्वश्रुतविशेषमिहावतारयन् सूत्रद्वयमाह—'उप्पाये'त्यादि, उत्पातपूर्वं प्रथमं तस्य दश वस्तूनि–अध्यायविशेषाः, अस्तिनास्तिप्रवादपूर्वं चतुर्थं तस्य मूलवस्तूनामुपरि चूलारूपाणि वस्तूनि चूलावस्तूनि । पूर्वगतादिश्रुतनिषिद्धवस्तूनां साधो-

यद्विधा प्रतिषेवा भवति तद्विधां तां दर्शयन्नाह—'दसविहे'त्यादि, प्रतिषेवणा—प्राणातिपाताद्यासेवनं, 'दप्प'सिलोगो, दर्प्पो—वल्गनादि, 'दप्पो पुण वग्गणाईओ' [दर्पः पुनर्वल्गनादिकः] इति वचनात्, तस्मादागमप्रतिषिद्धप्राणातिपाताद्यासेवा या सा दर्प्पप्रतिषेवणेति, एवमुत्तरपदान्यपि नेयानि, नवरं प्रमादः—परिहासविकथादिः, "कंदप्पाइ पमाओ" [कंदर्पादिः प्रमाद] इति वचनाद्, विधेयेष्वप्रयत्नो वा, अनाभोगो—विस्मृतिः, एषां समाहारद्वन्द्वस्तत्र, तथा आतुरे—ग्लाने सति प्रतिजागरणार्थमिति भावः, अथवा आत्मन एवातुरत्वे सति, लुप्तभावप्रत्ययत्वात्, अयमर्थः—क्षुत्पिपासाव्याधिभिरभिभूतः सन् यां करोति, उक्तं च—"पढमबीयदुओ वाहिओ व जं सेव आउरा एसा" इति [क्षुधातृषोपद्रुतो व्याधितो वा यत्सेवते एषा आतुरा] तथा आपत्सु द्रव्यादिभेदेन चतुर्विधासु, तत्र द्रव्यतः प्रासुकद्रव्यं दुर्लभं क्षेत्रतोऽध्वप्रतिपन्नता कालतो दुर्भिक्षं भावतो ग्लानत्वमिति, उक्तं च—"दव्वाइअलंभे पुण चउव्विहा आवया होइ" इति [द्रव्याद्यलाभे पुनः चतुर्विधा आपदो भवन्ति।] तथा शङ्किते एषणेऽप्यनेषणीयतया "जं संके तं समावज्जे" [यत्शङ्क्येत तत्समापद्येत ॥] इति वचनात्, सहसाकारे—अकस्मात्करणे सति, सहसाकारलक्षणं चेदम्—"पुव्वं अपासिऊणं पाए छूढंमि जं पुणो पासे। न चएइ नियत्तेउं पायं सहसाकरणमेयं ॥ १ ॥" इति [पूर्वमदृष्ट्वा पादे त्यक्ते यत्पुनः पश्यति। न च निवर्त्तयितुं शक्नोति सहसाकरणमेतत् प्रायः ॥ १ ॥] भयं च—भीतिः नृपचौरादिभ्यः प्रद्वेषश्च—मात्सर्यं भयप्रद्वेषं तस्माच्च प्रतिषेवा भवति, यथा राजाद्यभियोगान्मार्गादि दर्शयति सिंहादिभयाद्वा वृक्षमारोहति, उक्तं च—"भयमभिउग्गेण सीहमाइ वत्ति" [अभियोगेन सिंहादि वा भयं] इह प्रद्वेषग्रहणेन कषाया विवक्षिताः, आह च—"कोहाईओ पओसो"त्ति [क्रोधादिकः

प्रक्षेपः] तथा विमर्शः-शिक्षकादिपरीक्षा, आह च—"वीमंसा सेहमाईणं" इति [शिष्यादीनां परीक्षा] ततोऽपि प्रतिपेवा-पृथिव्यादिसङ्घट्टादिरूपा भवतीति। प्रतिपेवायां चालोचना विधेया, तत्र च ये दोषास्ते परिहार्या इति दर्शनायाह—'दसे'त्यादि, 'आकंप'गाहा, आकम्प्य आवर्ज्येत्यर्थः, यदुक्तम्—"वेयावच्चाईहिं पुव्वं आगंपइत्तु आयरिए। आलोएइ कहं मे थोवं वियरिज्ज पच्छित्तं?॥१॥" इति [वैयावृत्त्यादिभिः पूर्वं आचार्यमाकंप्यालोचयति कथं मम स्तोकं प्रायश्चित्तं दद्यात्? ॥ १ ॥] 'अणुमाणइत्ता' अनुमानं कृत्वा, किमयं मृदुदण्ड उतोग्रदण्ड इति ज्ञात्वेत्यर्थः, अयमभिप्रायोऽस्य-यद्ययं मृदुदण्डस्ततो दास्याम्यालोचनामन्यथा नेति, उक्तं च—"किं एस उग्गदंडो मिउदंडो वत्ति एवमणुमाणे। अन्ने पलिंति थोवं पच्छित्तं मज्झ देहिज्जा ॥ १ ॥" इति [किमेप उग्रदंडो मृदुदंडो वेत्यनुमायैवं अन्यान् आलोचयति मम स्तोकं प्रायश्चित्तं दद्यात् ॥ १ ॥] 'जं दिट्ठं'ति यदेव दृष्टमाचार्यादिना दोषजातं तदेवालोचयति नान्यं दोपं, आचार्यरञ्जनमात्रपरत्वेनासंविग्नत्वादस्येति, उक्तं च—"दिट्ठा व जे परेणं दोसा वियडेइ ते च्चिय न अन्ने। सोहिभया जाणंतु त एसो एयावदोसो उ ॥ १ ॥" इति, [ये परेण दोपा दृष्टास्तानेव प्रकटयति नान्यान्। शोधिभयात् जानन्तु वा एष एतावद्दोष एव ॥ १ ॥] 'बायरं व'त्ति बादरमेवातिचारजातमालोचयति न सूक्ष्ममिति, 'सुहुमं व'त्ति सूक्ष्ममेव वाऽतिचारमालोचयति, यः किल सूक्ष्ममालोचयति स कथं बादरं सन्तं नालोचयत्येवंरूपभावसम्पादनायाचार्यस्येति, आह च—"बायर वडुवराहे जो आलोएइ सुहुम नालोए। अहवा सुहुमा लोए वरमन्नंतो उ एवं तु ॥१॥ जो सुहुमे आलोए सो किह नालोय बायरे दोसे?"ति॥ इति [बादरः बृहतोऽपराधान् आलो-

चयति सूक्ष्मान्नालोचयति अथवा सूक्ष्मानालोचयति परमेवं मन्वानः ॥ १ ॥–यः किल सूक्ष्मानालोचयति कथं स न वादरान् दोषानालोचयति ॥] 'छन्नं'ति प्रच्छन्नमालोचयति यथाऽऽत्मनैव शृणोति नाचार्यः, भणितं च—"छन्नं तह आलोए जह नवरं अप्पणा सुणइ ॥" इति, [छन्नं तथालोचयति यथाऽऽत्मनैव शृणोति परं] 'सद्दाउलयं'ति शब्देनाकुलं शब्दाकुलं–बृहच्छब्दं, तथा महता शब्देनालोचयति यथाऽन्येऽप्यगीतार्थास्ते शृण्वन्तीति, अभाणि च—"सद्दाउल वुत्तुणं सद्देणालोय जह अगीयावि वोहेइ ॥" इति [शब्दाकुलं बृहता शब्देनालोचयति यथा अगीतार्था अपि बोधयंति ॥] 'बहुजणं'ति बहवो जना–आलोचनाचार्याः यस्मिन्नालोचने तद्बहुजनं, अयमभिप्रायः—"एक्कस्सालोएत्ता जो आलोए पुणोवि अन्नस्स । ते चेव य अवराहे तं होइ बहुजणं नाम ॥ १ ॥" इति, [एकस्यालोच्य पार्श्वे यः पुनरन्यस्याप्यालोचयति तानेवापराधान् तद्भवति बहुजनं नाम ॥ १ ॥] अव्यक्तस्य–अगीतार्थस्य गुरोः सकाशे यदालोचनं तत्सम्बन्धादव्यक्तमुच्यते, उक्तं च—"जो य अगीयत्थस्सा आलोए तं तु होइ अव्वत्तं" इति [यश्चागीतार्थस्यालोचयति तत्तु भवत्यव्यक्तं ॥] 'तस्सेवि'त्ति ये दोषा आलोचयितव्यास्तत्सेवी यो गुरुस्तस्य पुरतो यदालोचनं स तत्सेविलक्षण आलोचनादोषः, तत्र चायमभिप्रायः आलोचयितुः—"जह एसो मत्तुल्लो न दाही गुरुगमेव पच्छित्तं । इय जो किलिट्ठचित्तो दिन्ना आलोयणा तेणं ॥ १ ॥" इति [यथैष मत्तुल्यो (दोषेणेति) न गुरु प्रायश्चित्तं दास्यति इति यः क्लिष्टचित्तः तेनालोचना दत्ता एव (सृतमित्यर्थः) ॥ १ ॥] एतद्दोषपरिहारिणाऽपि गुणवत एवालोचना देयेति तद्गुणानाह—'दसहिं ठाणेहीं'त्यादि, एवं अनेन क्रमेण यथाऽष्टस्थानके तथा इदं सूत्रं पठनीयमित्यर्थः, कियदूरं यावत्खंते-

दंतेत्तिपदे, तथाहि—'विणयसंपन्ने नाणसंपन्ने दंसणसंपन्ने चरणसंपन्ने'त्ति, 'अमायी अपच्छाणुतावी'ति पदद्वयमिहाधिकं प्रकटं च, नवरं ग्रन्थान्तरोक्तं तत्स्वरूपमिदं—"नो पलिउंचे अमायी अपच्छयावी न परितप्पे'त्ति। [नापह्नुवीतामायी अपश्चात्तापी न परितप्येत्] एवंभूतगुणवताऽपि दीयमानाऽऽलोचना गुणवतैव प्रत्येष्टव्येति तद्गुणानाह—'दसही'-त्यादि, 'आयारवं'ति ज्ञानाद्याचारवान् १ 'अवहारवं'ति अवधारणावान् २ जावकरणात् 'ववहारवं' आगमादिपञ्चप्रकारव्यवहारवान् ३ 'उव्वीलए' अपव्रीडकः लज्जापनोदको यथा परः सुखमालोचयतीति ४ 'पकुव्वी' आलोचिते शुद्धिकरणसमर्थः ५ 'निज्जवए' यस्तथा प्रायश्चित्तं दत्ते यथा परो निर्वोढुमलं भवतीति ६ 'अपरिस्सावी' आलोचकदोषानुपश्रुत्य यो नोद्गिरति ७ 'अवायदंसी' सातिचारस्य पारलौकिकापायदर्शीति पूर्वोक्तमेव ८ 'पियधम्मे ९ दढधम्मे' १० त्ति अधिकमिह प्रियधर्म्मा—धर्म्मप्रियः दृढधर्म्मा य आपद्यपि धर्म्मान्न चलतीति। आलोचितदोषाय प्रायश्चित्तं देयमतस्तत्प्ररूपणसूत्रं—आलोचना—गुरुनिवेदनं तयैव यच्छुद्ध्यत्यतिचारजातं तत्तदर्हत्वादालोचनार्हं, तच्छुद्ध्यर्थं यत्प्रायश्चित्तं तदप्यालोचनार्हं, तच्चालोचनैवेत्येवं सर्वत्र, यावत्करणात् 'पडिक्कमणारिहे' प्रतिक्रमणं—मिथ्यादुष्कृतं तदर्हं 'तदुभयारिहे' आलोचनाप्रतिक्रमणार्हमित्यर्थः 'विवेगारिहे' परित्यागशोध्यं 'विउसग्गारिहे' कायोत्सर्गार्हं 'तवारिहे' निर्विकृतिकादितपःशोध्यं 'छेदारिहे' पर्यायच्छेदयोग्यं 'मूलारिहे' व्रतोपस्थापनार्हं 'अणवट्ठप्पारिहे' यस्मिन्नासेविते कञ्चन कालं व्रतेष्वनवस्थाप्यं कृत्वा पश्चाच्चीर्णतपास्तद्दोषोपरतो व्रतेषु स्थाप्यते तदनवस्थाप्यार्हं,

'पाराञ्चियारिहे' एतदधिकमिह, तत्र यस्मिन् प्रतिषेविते लिङ्गक्षेत्रकालतपोभिः पाराञ्चिको—बहिर्भूतः क्रियते तत्पाराञ्चिकं तदर्हमिति। पाराञ्चिको मिथ्यात्वमप्यनुभवेदतो मिथ्यात्वनिरूपणाय सूत्रम्—

दसविधे मिच्छत्ते पं० तं०—अधम्मे धम्मसण्णा धम्मे अधम्मसण्णा अमग्गे मग्गसण्णा मग्गे उम्मग्गसन्ना अजीवेसु जीवसन्ना जीवेसु अजीवसन्ना असाहुसु साहुसन्ना साहुसु असाहुसण्णा अमुत्तेसु मुत्तसन्ना मुत्तेसु अमुत्तसण्णा (सू० ७३४) चंदप्पभे णं अरहा दस पुव्वसतसहस्साइं सव्वाउयं पालइत्ता सिद्धे जावप्पहीणे, धम्मे णमरहा दस वाससयसहस्साइं सव्वाउयं पालइत्ता सिद्धे जावप्पहीणे, णमी णमरहा दस वाससहस्साइं सव्वाउयं पालइत्ता सिद्धे जाव पहीणे, पुरिससीहे णं वासुदेवे दस वाससयसहस्साइं सव्वाउयं पालइत्ता छट्ठीते तमाए पुढवीए नेरतित्ताते उववन्ने, णेमी णं अरहा दस धणूइं उड्ढं उच्चत्तेणं दस य वाससयाइं सव्वाउयं पालइत्ता सिद्धे जावप्पहीणे, कण्हे णं वासुदेवे दस धणूइं उद्धं उच्चत्तेणं दस य वाससयाइं सव्वाउयं पालइत्ता तच्चाते वालुयप्पभाते पुढवीते नेरतियत्ताते उववन्ने, (सू० ७३५) दसविहा भवणवासी देवा पं० तं०—असुरकुमारा जाव थणियकुमारा। एएसि णं दसविधाणं भवणवासीणं देवाणं दस चेतितरुक्खा पं० तं०—आसत्थ १ सत्तिवन्ने २ सामलि ३ उंबर ४ सिरीस ५ दहिवन्ने ६। वंजुल ७ पलास ८ वप्पे तते त ९ कणितारुक्खे १० ॥ १ ॥ (सू० ७३६) दसविधे सोक्खे पं० तं०—आरोग्ग १ दीहमाउं २ अड्ढेज्जं ३ काम ४ भोग ५ संतोसे ६। अत्थि ७ सुहभोग ८ निक्खम्ममेव ९ तत्तो अणाबाहे १० ॥ १ ॥ (सू० ७३७) दसविधे उवघाते पं० तं०—उग्गमोवघाते उप्पायणोवघाते जह पंचठाणे, जाव परिहरणोवघाते णाणोवघाते दंसणोवघाते चरित्तो-

वघाते अचियत्तोवघाते सारक्खणोवघाते दसविधा विसोही पं० तं०—उग्गमविसोही उप्पायणविसोही जाव सारक्खण-विसोही (सू० ७३८)

तत्र अधर्म्मे—श्रुतलक्षणविहीनत्वादनागमे अपौरुषेयादौ धर्म्मसंज्ञा—आगमबुद्धिर्मिथ्यात्वं, विपर्यस्तत्वादिति १ धर्म्मे—कषच्छेदादिशुद्धे सम्यक्श्रुते आप्तवचनलक्षणेऽधर्म्मसंज्ञा सर्व एव पुरुषा रागादिमन्तोऽसर्वज्ञाश्च पुरुषत्वादहमिवेत्यादिप्रमाणतोऽनाप्तास्तदभावात्तत्तदुपदिष्टं शास्त्रं धर्म्म इत्यादिकुविकल्पवशादनागमबुद्धिरिति २ तथा उन्मार्गो—निर्वृतिपुरीं प्रति अपन्थाः वस्तुतत्त्वापेक्षया विपरीतश्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपस्तत्र मार्गसंज्ञा—कुवासनातो मार्गबुद्धिः ३ तथा मार्गेऽमार्गसंज्ञेति प्रतीतं ४ तथा अजीवेषु—आकाशपरमाण्वादिषु जीवसंज्ञा 'पुरुष एवेद'मित्याद्यभ्युपगमादिति तथा 'क्षितिजलपवनहुताशनयजमानाकाशचन्द्रसूर्याख्याः । इति मूर्त्तयो महेश्वरसम्बन्धिन्यो भवन्त्यष्टौ ॥ १ ॥" इति ५, तथा जीवेषु—पृथिव्यादिष्वजीवसंज्ञा यथा न भवन्ति पृथिव्यादयो जीवाः उच्छ्वासादीनां प्राणिधर्म्माणामनुपलम्भाद् घटवदिति ६ तथाऽसाधुषु—षड्जीवनिकायवधानिवृत्तेष्वौद्देशिकादिभोजिष्वब्रह्मचारिषु साधुसंज्ञा, यथा—साधव एते सर्वपापप्रवृत्ता अपि ब्रह्ममुद्राधारित्वादित्यादिविकल्परूपेति ७ तथा साधुषु—ब्रह्मचर्यादिगुणान्वितेषु असाधुसंज्ञा, एते हि कुमारप्रव्रजिता नास्त्येषां गतिरपुत्रत्वात् स्नानादिविरहितत्वाद्वेत्यादिविकल्पात्मिकेति ८ तथाऽमुक्तेषु—सकर्म्मसु लोकव्यापारप्रवृत्तेषु मुक्तसंज्ञा, यथा—'अणिमाद्यष्टविधं प्राप्यैश्वर्यं कृतिनः सदा । मोदन्ते निर्वृतात्मानस्तीर्णाः परमदुस्तरम् ॥ १ ॥" इत्यादिविकल्पात्मिकेति ९ तथा मुक्तेषु—सकलकर्म्मकृतविकारविरहितेष्वनन्तज्ञानदर्श-

नसुखवीर्ययुक्तेषु अमुक्तसंज्ञा, न सन्त्येवेदृशा मुक्ताः, अनादिकर्मसंयोगस्य निवर्त्तयितुमशक्यत्वादनादित्वादेव आकाशात्मयोगस्येवेति, न सन्ति वा मुक्ताः मुक्तस्य विध्यातदीपकल्पत्वादात्मन एव वा नास्तित्वादित्यादिविकल्परूपेति १०। अनन्तरं मिथ्यात्वविपर्ययतया मुक्ता उक्ताः, इदानीं तदधिकारात्तीर्थकरत्रयस्य दशस्थानकानुपातेन मुक्तत्वमभिधीयते—'चंदप्पभे णं' इत्यादि सूत्रत्रयमपि कण्ठ्यं, नवरं सिद्धे 'जाव'त्ति यावत्करणात् 'सिद्धे बुद्धे मुत्ते अंतकडे सव्वदुक्खप्पहीणे'त्ति सूत्रं द्रष्टव्यमिति, उक्ततीर्थकराश्च महापुरुषा इति तत्सम्बन्धि 'पुरिससीहे'त्यादिसूत्रत्रयं कण्ठ्यं। नैरयिकतयेति प्रागुक्तं, नारकासन्नाश्च क्षेत्रतो भवनवासिन इति तद्गतं सूत्रद्वयं कण्ठ्यं, नवरं—"असुरा १ नाग २ सुवन्ना ३ विज्जू ४ अग्गी ५ य दीव ६ उदही ७ य। दिसि ८ पवण ९ थणियनामा १० दसहा एए भवणवासी ॥१॥" इति, अनेन क्रमेणाश्वत्थादयश्चैत्यवृक्षा ये सिद्धायतनादिद्वारेषु श्रूयन्त इति । प्राग्भवनवासिनो देवा उक्तास्तेषां च किल सुखं भवतीति सुखं सामान्यत आह—'दसविहे'त्यादि, 'आरोग'गाहा, आरोग्यं—नीरोगता १ दीर्घमायुः—चिरं जीवितं, शुभमितीह विशेषणं दृश्यमिति २, 'अड्ढेज्ज'त्ति आढ्यत्वं—धनपतित्वं सुखकारणत्वात्सुखं, अथवा आढ्यैः क्रियमाणा इज्या-पूजा आढ्येज्या, प्राकृतत्वादड्ढेज्जत्ति ३, 'काम'त्ति कामौ—शब्दरूपे सुखकारणत्वात् सुखं ४, एवं 'भोगे'त्ति भोगाः—गन्धरसस्पर्शाः ५, तथा सन्तोषः—अल्पेच्छता तत्सुखमेव आनन्दरूपत्वात्सन्तोषस्य, उक्तं च—"आरोगसारियं माणुसत्तणं सच्चसारिओ धम्मो । विज्जा निच्छयसारा सुहाइं संतोससाराइं ॥ १ ॥" इति [आरोग्यसारं मनुष्यत्वं सत्यसारो धर्मः । विद्या निश्चयसारा सुखानि संतोषसाराणि ॥ १ ॥] ६, 'अत्थि'त्ति येन येन यदा यदा प्रयोजनं तत्तत्तदा त-

दाऽस्ति–भवति जायते इति सुखमानन्दहेतुत्वादिति ७, 'सुह भोग'त्ति शुभः–अनिन्दितो भोगो–विषयेषु भोगक्रियेति स सुखमेव सातोदयसम्पाद्यत्वात् तस्येति ८, तथा 'निक्खम्ममेव'त्ति निष्क्रमणं निष्कमः–अविरतिजम्बालादिति गम्यते, प्रव्रज्येत्यर्थः, इह च द्विर्भावो नपुंसकता च प्राकृतत्वात्, एवकारोऽवधारणे, अयमर्थः–निष्क्रमणमेव भवस्थानां सुखं, निराबाधस्वायत्तानन्दरूपत्वात्, अत एवोच्यते—'दुवालसमासपरियाए समणे निग्गंथे अणुत्तराणं देवाणं तेउल्लेसं वीइवयइ'त्ति, तथा "नैवास्ति राजराजस्य तत्सुखं नैव देवराजस्य। यत्सुखमिहैव साधोर्लोकव्यापाररहितस्य ॥ १ ॥" इति, शेषसुखानि हि दुःखप्रतीकारमात्रत्वात् सुखाभिमानजनकत्वाच्च तत्त्वतो न सुखं भवतीति ९, 'तत्तो अणाबाहे'त्ति ततो–निष्क्रमणसुखानन्तरं अनाबाधं–न विद्यते आबाधा–जन्मजरामरणक्षुत्पिपासादिका यत्र तदनाबाधं मोक्षसुखमित्यर्थः, एतदेव च सर्वोत्तमं, यत उक्तम्—"नवि अत्थि माणुसाणं तं सोक्खं नविय सव्वदेवाणं। जं सिद्धाणं सोक्खं अव्वाबाहं उवगयाणं ॥ १ ॥" इति, १० [नाप्यस्ति मनुष्याणां तत्सौख्यं नापि च सर्वदेवानां। यत्सिद्धानां सौख्यमव्याबाधमुपगतानां ॥ १ ॥] निष्क्रमणसुखं चारित्रसुखमुक्तं, तच्चानुपहतमनाबाधसुखायेत्यतश्चारित्रस्यैतत्साधनस्य भक्तादेर्ज्ञानादेश्चोपघातनिरूपणसूत्रं, तत्र यदुद्गमेन–आधाकर्मादिना षोडशविधेनोपहननं–विराधनं चारित्रस्याकल्प्यता वा भक्तादेः स उद्गमोपघातः १, एवमुत्पादनया–धात्र्यादिदोषलक्षणया यः स उत्पादनोपघातः, 'जहा पंचट्ठाणे'त्तिभणनात् तत्सूत्रमिह दृश्यं, कियत्?, अत आह—'जाव परी'त्यादि, तच्चेदम्—'एसणोवघाए' एषणया–शङ्कितादिभेदया यः स एषणोपघातः 'परिकम्मोवघाए' परिकर्म–वस्त्रपात्रादिसमारचनं तेनोपघातः

स्वाध्यायस्य श्रमादिना शरीरस्य संयमस्य वोपघातः पारेकर्मोपघातः; 'परिहरणोवघाए' परिहरणा—अलाक्षणिकस्याकल्प्यस्य वोपकरणस्याऽऽसेवा तया यः स परिहरणोपघातः, तथा ज्ञानोपघातः श्रुतज्ञानापेक्षया प्रमादतः, दर्शनोपघातः शङ्कादिभिः, चारित्रोपघातः समितिभङ्गादिभिः, 'अचियत्तोवघाए'त्ति अचियत्तम्—अप्रीतिकं तेनोपघातो विनयादेः, 'सारक्खणोवघाए'त्ति संरक्षणेन शरीरादिविषये मूर्च्छा उपघातः परिग्रहविरतेरिति संरक्षणोपघात इति । उपघातविपक्षभूतविशुद्धिनिरूपणाय सूत्रम्, तत्रोद्गमादिविशुद्धिर्भक्तादेर्निरवद्यता, जावत्तिकरणात् एसणेत्यादि वाच्यमित्यर्थः, तत्र परिकर्म्मणा—वसत्यादिसारचणलक्षणेन क्रियमाणेन विशुद्धिर्या संयमस्य सा परिकर्मविशुद्धिः परिहरणया—वस्त्रादेः शास्त्रीययाऽऽसेवनया विशुद्धिः परिहरणाविशुद्धिः, ज्ञानादित्रयविशुद्धयस्तदाचारपरिपालनातः, अचियत्तस्य—अप्रीतिकस्य विशोधिस्तन्निवर्त्तनादचियत्तविशोधिः, संरक्षणं संयमार्थ उपध्यादेस्तेन विशुद्धिश्चारित्रस्येति संरक्षणविशुद्धिः, अथवोद्गमाद्युपाधिका दशप्रकाराऽपीयं चेतसो विशुद्धिर्विशुध्यमानता भणितेति। इदानीं चित्तस्यैव विशुद्धिविपक्षभूतमुपध्याद्युपाधिकं सङ्क्लेशमभिधातुमुपक्रमते, तत्र सूत्रम्—

दसविधे संकिलेसे पं० तं०—उवहिसंकिलेसे उवस्सयसंकिलेसे कसायसंकिलेसे भत्तपाणसंकिलेसे मणसंकिलेसे वतिसंकिलेसे कायसंकिलेसे णाणसंकिलेसे दंसणसंकिलेसे चरित्तसंकिलेसे । दसविहे असंकिलेसे पं० तं०—उवहिअसंकिलेसे जाव चरित्तअसंकिलेसे । (सू० ७३९) दसविधे वले पं० तं०—सोतिंदितबले जाव फासिंदितवले णाणबले दंसणवले चरित्तवले तववले वीरितवले (सू० ७४०)

'दसे'त्यादि, सङ्क्लेशः—असमाधिः, उपधीयते—उपष्टभ्यते संयमः संयमशरीरं वा येन स उपधिः—वस्त्रादिस्तद्विषयः सङ्क्लेशः उपधिसङ्क्लेशः, एवमन्यत्रापि, नवरं 'उवस्सय'त्ति उपाश्रयो—वसतिस्तथा कषाया एव कषायैर्वा सङ्क्लेशः कषायसङ्क्लेशः तथा भक्तपानाश्रितः सङ्क्लेशो भक्तपानसङ्क्लेशः तथा मनसो मनसि वा सङ्क्लेशो वाचा सङ्क्लेशः कायमाश्रित्य सङ्क्लेश इति विग्रहः, तथा ज्ञानस्य सङ्क्लेशः—अविशुध्यमानता स ज्ञानसङ्क्लेशः, एवं दर्शनचारित्रयोरपीति । एतद्विपक्षोऽसङ्क्लेशस्तमधुनाऽऽह—'दसे'त्यादि, कण्ठ्यं । असङ्क्लेशश्च विशिष्टे जीवस्य वीर्यबले सति भवतीति सामान्यतो बलनिरूपणायाह—'दसे'त्यादि, श्रोत्रेन्द्रियादीनां पञ्चानां बलं—स्वार्थग्रहणसामर्थ्यं 'जाव'त्ति चक्षुरिन्द्रियबलादि वाच्यमित्यर्थः, ज्ञानबलं—अतीतादिवस्तुपरिच्छेदसामर्थ्यं चारित्रसाधनतया मोक्षसाधनसामर्थ्यं वा, दर्शनबलं सर्व्वेदिवचनप्रामाण्यादतीन्द्रियायुक्तिगम्यपदार्थरोचनलक्षणं चारित्रबलं यतो दुष्करमपि सकलसङ्गवियोगं करोत्यात्मा यच्चानन्तमनाबाधमैकान्तिकमात्यन्तिकमात्मायत्तमानन्दमाप्नोति, तपोबलं यदनेकभवार्जितमनेकदुःखकारणं निकाचितकर्म्मग्रन्थिं क्षपयति, वीर्यमेव बलं वीर्यबलं, यतो गमनागमनादिकासु विचित्रासु क्रियासु वर्त्तते, यच्चापनीय सकलकलुषपटलमनवरतानन्दभाजनं भवतीति । चारित्रबलयुक्तः सत्यमेव भाषत इति तन्निरूपणायाह—

दसविहे सच्चे पण्णत्ते—'जणवय १ सम्मय २ ठवणा ३ नामे ४ रूवे ५ पडुच्चसच्चे ६ य । ववहार ७ भाव ८ जोगे ९ दसमे ओवम्मसच्चे य १० ॥ १ ॥ दसविधे मोसे पं० तं०—कोधे १ माणे २ माया ३ लोभे ४ पिज्जे ५ तहेव दोसे ६ य । हास ७ भते ८ अक्खातित ९ उवघातनिस्सिते दसमे १० ॥ २ ॥ दसविधे सच्चामोसे पं० तं०—उप्पन्नमी-

सते १ विगतमीसते २ उप्पण्णविगतमीसते ३ जीवमीसए ४ अजीवमीसए ५ जीवाजीवमीसए ६ अणंतमीसए ७ परित्तमीसए ८ अद्धामीसए ९ अद्धद्धामीसए १० (सू० ७४१)

'दसविहे'त्यादि, सन्तः-प्राणिनः पदार्था मुनयो वा तेभ्यो हितं सत्यं दशविधं तत्प्रज्ञप्तं, तद्यथा—'जणवय'गाहा, 'जणवय'त्ति सत्यशब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्धनीयः, ततश्च जनपदेषु-देशेषु यद्यदर्थवाचकतया रूढं देशान्तरेऽपि तत्तदर्थवाचकतया प्रयुज्यमानं सत्यमवितथमिति जनपदसत्यं, यथा कोङ्कणादिषु पयः पिच्चं नीरमुदकमित्यादि, सत्यत्वं चास्यादुष्टविवक्षाहेतुत्वान्नानाजनपदेष्विष्टार्थप्रतिपत्तिजनकत्वाद् व्यवहारप्रवृत्तेः, एवं शेषेष्वपि भावना कार्येति, 'संमय'त्ति संमतं च तत् सत्यं चेति सम्मतसत्यं, तथाहि-कुमुदकुवलयोत्पलतामरसानां समाने पङ्कसम्भवे गोपालादीनामपि सम्मतमरविन्दमेव पङ्कजमिति अतस्तत्र संमततया पङ्कजशब्दः सत्यः कुवलयादावसत्योऽसंमतत्वादिति, 'ठवण'त्ति स्थाप्यत इति स्थापना यल्लेप्यादिकर्म्मार्हदादिविकल्पेन स्थाप्यते तद्विषये सत्यं स्थापनासत्यं, यथा अजिनोऽपि जिनोऽयमनाचार्योऽप्याचार्योऽयमिति, 'नामे'त्ति नाम-अभिधानं तत्सत्यं नामसत्यं, यथा कुलमवर्द्धयन्नपि कुलवर्द्धन उच्यते एवं धनवर्द्धन इति, 'रूवे'त्ति रूपापेक्षया सत्यं रूपसत्यं, यथा प्रपञ्चयतिः प्रव्रजितरूपं धारयन् प्रव्रजित उच्यते न चासत्यताऽस्येति, 'पडुच्चसच्चे य'त्ति प्रतीत्य-आश्रित्य वस्त्वन्तरं सत्यं प्रतीत्यसत्यं, यथा अनामिकाया दीर्घत्वं ह्रस्वत्वं चेति, तथाहि-तस्यानन्तपरिणामस्य द्रव्यस्य तत्तत्सहकारिकारणसन्निधाने तत्तद्रूपमभिव्यज्यत इति सत्यता,

'ववहार'त्ति व्यवहारेण सत्यं व्यवहारसत्यं, यथा दह्यते गिरिः गलति भाजनं, अयं च गिरिगततृणादिदाहे व्यवहारः प्रवर्त्तते, उदके च गलति सतीति, 'भाव'त्ति भावं-भूयिष्ठशुक्लादिपर्यायमाश्रित्य सत्यं भावसत्यं, यथा शुक्ला बलाकेति, सत्यपि हि पञ्चवर्णसम्भवे शुक्लवर्णोत्कटत्वात् शुक्लेति, 'जोगे'त्ति योगतः-संबन्धतः सत्यं योगसत्यं, यथा दण्डयोगाद् दण्डः छत्रयोगाच्छत्र एवोच्यत इति, दशममौपम्यसत्यमिति उपमैवौपम्यं तेन सत्यमौपम्यसत्यं यथा समुद्रवत्तडागं देवोऽयं सिंहस्त्वमिति, सर्वत्रैकारः प्रथमैकवचनार्थो द्रष्टव्य इहेति । सत्यविपक्षं मृषाह—'दसे'त्यादि, 'मोसे'त्ति प्राकृतत्वात् मृषाऽनृतमित्यर्थः, 'कोहे'गाहा, 'कोहे'त्ति क्रोधे निश्रितमिति सम्बन्धात् क्रोधाश्रितं-कोपाश्रितं मृषेत्यर्थः, तच्च यथा क्रोधाभिभूतः अदासमपि दासमभिधत्त इति, माने निश्रितं यथा मानाध्मातः कश्चित् केनचिदल्पधनोऽपि पृष्टः सन्नाह-महाधनोऽहमिति, 'माय'त्ति मायायां निश्रितं यथा मायाकारप्रभृतय आहुः—'नष्टो गोलकः' इति, 'लोभे'त्ति लोभे निश्रितं वणिक्प्रभृतीनामन्यथाक्रीतमेवेत्थं क्रीतमित्यादि, 'पिज्ज'त्ति प्रेमणि निःश्रितं अतिरक्तानां दासोऽहं तवेत्यादि, 'तहेव दोसे य'त्ति द्वेषे निश्रितं, मत्सरिणां गुणवत्यपि निर्गुणोऽयमित्यादि, 'हासे'त्ति हासे निश्रितं यथा कान्दर्पिकाणां कस्मिंश्चित्कस्यचित्सम्बन्धिनि गृहीते पृष्टानां न दृष्टमित्यादि, 'भये'त्ति भयनिश्रितं तस्करादिगृहीतानां तथा तथा असमञ्जसाभिधानं, 'अक्खाइय'त्ति आख्यायिकानिश्रितं तत्प्रतिबद्धोऽसत्प्रलापः, 'उवघायनिस्सिए'त्ति उपघाते-प्राणिवधे निश्रितं-आश्रितं दशमं मृषा, अचौरे चौरोऽयमित्यभ्याख्यानवचनं, मृषाशब्दस्त्वव्यय इति । सत्यासत्ययोगे मिश्रं वचनं भवतीति तदाह—'दसे'त्यादि, सत्यं च तन्मृषा चेति प्राकृतत्वात् सच्चा-

मोसंति, 'उप्पन्नमीसए'त्ति उत्पन्नविषयं मिश्रं—सत्यामृषा उत्पन्नमिश्रं तदेवोत्पन्नमिश्रकं, यथैकं नगरमधिकृत्यास्मिन्नद्य दश दारका उत्पन्ना इत्यभिदधतस्तन्न्यूनाधिकभावे व्यवहारतोऽस्य सत्यामृषात्वात्, श्वस्ते शतं दास्यामीत्यभिधाय पञ्चाशत्यपि दत्तायां लोके मृषात्वादर्शनादनुत्पन्नेष्वेवादत्तेष्वेव वा मृषात्वसिद्धेः, सर्वथा क्रियाऽभावेन सर्वथा व्यत्ययाद्, एवं विगतादिष्वपि भावनीयमिति १, 'विगतमीसए'त्ति विगतविषयं मिश्रकं विगतमिश्रकं, यथैकं ग्राममधिकृत्यास्मिन्नद्य दश वृद्धा विगता इत्यभिदधतो न्यूनाधिकभावे मिश्रमिति २, 'उप्पन्नविगयमीसए'त्ति उत्पन्नं च विगतं च उत्पन्नविगते तद्विषयं मिश्रकं उत्पन्नविगतमिश्रकं, यथैकं पत्तनमधिकृत्यास्मिन्नद्य दश दारका जाताः दश च वृद्धा विगता इत्यभिदधतस्तन्न्यूनाधिकभाव इति ३, 'जीवमीसए'त्ति जीवविषयं मिश्रं—सत्यासत्यं जीवमिश्रं, यथा जीवन्मृतकृमिराशौ जीवराशिरिति ४, 'अजीवमीसए'त्ति अजीवानाश्रित्य मिश्रमजीवमिश्रं, यथा तस्मिन्नेव प्रभूतमृतकृमिराशावजीवराशिरिति ५, 'जीवाजीवमिस्सए'त्ति जीवाजीवविषयं मिश्रकं जीवाजीवमिश्रकं यथा तस्मिन्नेव जीवन्मृतकृमिराशौ प्रमाणनियमेनैतावन्तो जीवन्त्येतावन्तश्च मृता इत्यभिदधतस्तन्न्यूनाधिकत्वे ६, 'अणंतमीसए'त्ति अनन्तविषयं मिश्रकमनन्तमिश्रकं यथा मूलकन्दादौ परीतपत्रादिमत्यनन्तकायोऽयमित्यभिदधतः ७, 'परित्तमिस्सए'त्ति परीत्तविषयं मिश्रकं परीत्तमिश्रकं यथा अनन्तकायलेशवति परीत्ते परीत्तोऽयमित्यभिदधतः ८, 'अद्धामिस्सए'त्ति कालविषयं सत्यासत्यं यथा कश्चित् कस्मिंश्चित्प्रयोजने सहायांस्त्वरयन् परिणतप्राये वा वासरे एव रजनी वर्त्तत इति ब्रवीति ९, 'अद्धद्धामीसए'त्ति अद्धा—दिवसो रजनी वा तदेकदेशः प्रहरादिः अद्धद्धा तद्विषयं मिश्रकं—सत्यासत्यं अद्धाद्धामिश्रकं, यथा

कश्चित् कस्मिंश्चित्प्रयोजने प्रहरमात्र एव मध्याह्न इत्याह । भाषाधिकारात् सकलभाषणीयार्थव्यापकं सत्यभाषारूपं दृष्टिवादं पर्यायतो दशधाऽऽह—

दिट्ठिवायस्स णं दस नामधेज्जा पं० तं०—दिट्ठिवातेति वा हेउवातेति वा भूयवातेति वा तच्चावातेति वा सम्मावातेति वा धम्मावातेति वा भासाविजतेति वा पुव्वगतेति वा अणुजोगगतेति वा सव्वपाणभूतजीवसत्तसुहावहेति वा (सू० ७४२)

'दिट्ठी'त्यादि, दृष्टयो दर्शनानि वदनं वादः दृष्टीनां वादो दृष्टिवादः दृष्टीनां वा पातो यस्मिन्नसौ दृष्टिपातः, सर्वनयदृष्टय इहाख्यायन्त इत्यर्थः, तस्य दश नामधेयानि नामानीत्यर्थः, तद्यथा—दृष्टिवाद इति प्रतिपादितमेव, इतिशब्द उपप्रदर्शने वाशब्दो विकल्पे, तथा हिनोति—गमयति जिज्ञासितमर्थमिति हेतुः—अनुमानोत्थापकं लिङ्गमुपचारादनुमानमेव वा तद्वादो हेतुवादः, तथा भूताः—सद्भूताः पदार्थास्तेषां वादो भूतवादः, तथा तत्त्वानि—वस्तूनामैदम्पर्याणि तेषां वादस्तत्त्ववादस्तथ्यो वा—सत्यो वादस्तथ्यवादः, तथा सम्यग्—अविपरीतो वादः सम्यग्वादः, तथा धर्माणां—वस्तुपर्यायाणां धर्मस्य वा—चारित्रस्य वादो धर्मवादः, तथा भाषा—सत्यादिका तस्या विचयो—निर्णयो भाषाविचयः, भाषाया वा—याचो विजयः—समृद्धिर्यस्मिन् स भाषाविजयः, तथा सर्वश्रुतात्पूर्वं क्रियंत इति पूर्वाणि—उत्पादपूर्वादीनि चतुर्दश तेषु गतः—अभ्यन्तरीभूतस्तत्स्वभाव इत्यर्थ इति पूर्वगतः, तथाऽनुयोगः—प्रथमानुयोगस्तीर्थकरादिपूर्वभवादिव्याख्यानग्रन्थो गण्डिकानुयोगश्च भरतनरपतिवंशजानां निर्वाणगमनानुत्तरविमानवक्तव्यताव्याख्यानग्रन्थ इति द्विरूपेऽनुयोगे गतोऽनुयोगगतः, एतौ च पूर्वगतानुयोगगतौ दृष्टिवादांशावपि दृष्टिवादतयोक्तौ अवयवे समुदायोपचारादिति, तथा सर्वे—विश्वे ते

च ते प्राणाश्च–द्वीन्द्रियादयो भूताश्च–तरवः जीवाश्च–पञ्चेन्द्रियाः सत्त्वाश्च–पृथिव्यादयः इति द्वन्द्वे सति कर्म्मधारयः, ततस्तेषां सुखं शुभं वा आवहतीति सर्वप्राणभूतजीवसत्त्वसुखावहः, सुखावहत्वं च संयमप्रतिपादकत्वात् सत्त्वानां निर्वाणहेतुत्वाच्चेति । प्राणादीनां सुखावहो दृष्टिवादोऽशस्त्ररूपत्वात् शस्त्रमेव हि दुःखावहमिति शस्त्रप्ररूपणायाह—

दसविधे सत्थे पं० तं०—'सत्थमग्गी १ विसं २ लोणं ३, सिणेहो ४ खार ५ मंबिलं ६ । दुप्पउत्तो मणो ७ वाया ८, काया ९ भावो त अविरती १० ॥ १ ॥ दसविहे दोसे पं० तं०—तज्जातदोसे १ मतिभंगदोसे २ पसत्थारदोसे ३ परिहरणदोसे ४ । सलक्खण ५ कारण ६ हेउदोसे ७, संकामणं ८ निग्गह ९ वत्थुदोसे १० ॥ १ ॥ दसविधे विसेसे पं० तं०—वत्थु १ तज्जातदोसे २ त, दोसे एगट्ठितेति ३ त । कारणे ४ त पडुप्पण्णे ५, दोसे ६ निच्चे ७ हिअट्ठमे ८ ॥ १ ॥ अत्तणा ९ उवणीते १० त, विसेसेति त, ते दस ॥ (सू० ७४३)

'दसे'त्यादि, शस्यते–हिंस्यते अनेनेति शस्त्रं, 'सत्थं'सिलोगो, शस्त्रं–हिंसकं वस्तु, तच्च द्विधा–द्रव्यतो भावतश्च, तत्र द्रव्यतस्तावदुच्यते–अग्निः–अनलः, स च विसदृशानलापेक्षया स्वकायशस्त्रं भवति, पृथिव्याद्यपेक्षया तु परकायशस्त्रं १ विषं–स्थावरजङ्गमभेदं २ लवणं–प्रतीतं ३ स्नेहः–तैलघृतादि ४ क्षारो–भस्मादि ५ अम्लं–काञ्जिकं ६ 'भावो य'त्ति इह द्रष्टव्यं तेन भावो–भावरूपं शस्त्रं, किं तदित्याह–दुष्प्रयुक्तं–अकुशलं मनो–मानसं ७ वाग्–वचनं दुष्प्रयुक्ता ८ कायश्च–शरीरं दुष्प्रयुक्त एव ९, इह च कायस्य हिंसाप्रवृत्तौ खड्गादेरुपकरणत्वात् कायग्रहणेनैव तद्ग्रहणं द्रष्टव्यमिति, अविरतिश्च–अप्रत्याख्यानमथवा अविरतिरूपो भावः शस्त्रमिति १० । अविरत्यादयो दोषाः शस्त्रमित्युक्तमिति दोष-

प्रस्तावाद्दोषविशेषनिरूपणायाह—'दसविहे'त्यादि, 'तज्जाये'त्यादि वृत्तं, एते हि गुरुशिष्ययोर्वादिप्रतिवादिनोर्वा वादाश्रया इव लक्ष्यन्ते, तत्र तस्य गुर्वादेर्जातं—जातिः प्रकारो वा जन्ममर्मकर्मादिलक्षणः तज्जातं तदेव दूषणमितिकृत्वा दोषस्तज्जातदोषः, तथाविधकुलादिना दूषणमित्यर्थः, अथवा तस्मात्—प्रतिवाद्यादेः सकाशाज्जातः क्षोभान्मुखस्तम्भादिलक्षणो दोषस्तज्जातदोषः १ तथा स्वस्यैव मतेः—बुद्धेर्भङ्गो—विनाशो मतिभङ्गो—विस्मृत्यादिलक्षणो दोषो मतिभङ्गदोषः २, तथा प्रशास्ता—अनुशासको मर्यादाकारी सभानायकः सभ्यो वा तस्माद् द्विष्टादुपेक्षकाद्वा दोषः प्रतिवादिनो जयदानलक्षणो विस्मृतप्रमेयप्रतिवादिनः प्रमेयस्मारणादिलक्षणो वा प्रशास्तृदोषः ३, इह रथाशब्दो लघुश्रुतिरिति, तथा परिहरणं—आसेवा स्वदर्शनस्थित्या लोकरूढ्या वा अनासेव्यस्य तदेव दोषः परिहरणदोषः, अथवा परिहरणं—अनासेवनं सभारूढ्या सेव्यस्य वस्तुनस्तदेव तस्माद्वा दोषः परिहरणदोषः अथवा वादिनोपन्यस्तस्य दूषणस्य असम्यक्परिहारो जात्युत्तरं परिहरणदोष इति, यथा बौद्धेनोक्तमनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदिति, अत्र मीमांसकः परिहारमाह—ननु घटगतं कृतकत्वं शब्दस्यानित्यत्वसाधनायोपन्यस्यते शब्दगतं वा ?, यदि घटगतं तदा तच्छब्दे नास्तीत्यसिद्धता हेतोः, अथ शब्दगतं तन्नानित्यत्वेन व्याप्तमुपलब्धमित्यसाधारणानैकान्तिको हेतुरित्ययं न सम्यक् परिहारः, एवं हि सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः, अनुमानं हि साधनधर्म्ममात्रात् साध्यधर्म्ममात्रनिर्णयात्मकं, अन्यथा धूमादनलानुमानमपि न सिध्येत्, तथाहि—अग्निरत्र धूमाद्यथा महानसे, अत्र विकल्प्यते—किमत्रेतिशब्दनिर्दिष्टपर्वतैकप्रदेशादिगतधूमोऽग्निसाधनायोपात्तः उत महानसगतो ?, यदि पर्वतादिगतः सोऽग्निना न व्याप्तः सिद्ध इत्यासाधारणानैकान्तिको हेतुः, अथ महान-

सगतस्तदा नासौ पर्वतैकदेशे वर्त्तत इत्यसिद्धो हेतुरिति अयं परिहरणदोष इति ४, तथा लक्ष्यते-तदन्यव्यपोहेनाव-
धार्यते वस्त्वनेनेति लक्षणं स्वं च तल्लक्षणं च स्वलक्षणं यथा जीवस्योपयोगो यथा वा प्रमाणस्य स्वपरावभासकज्ञा-
नत्वं ५, तथा करोतीति कारणं-परोक्षार्थनिर्णयनिमित्तमुपपत्तिमात्रं यथा निरुपमसुखः सिद्धो ज्ञानानावाधप्रकर्षात्,
नात्र किल सकललोकप्रतीतः साध्यसाधनधर्म्मानुगतो दृष्टान्तोऽस्तीत्युपपत्तिमात्रता ६, दृष्टान्तसद्भावेऽस्यैव हेतुव्यप-
देशः स्यात्, तथा हिनोति-गमयतीति हेतुः साध्यसद्भावभावतदभावाभावलक्षणः, ततश्च स्वलक्षणादीनां द्वन्द्वः,
तेषां दोषः स्वलक्षणकारणहेतुदोषः, इह काशब्दः छन्दोऽर्थे द्विर्बद्धो ध्येयः ७, अथवा सह लक्षणेन यौ कारणहेतू तयो-
र्दोष इति विग्रहः तत्र लक्षणदोषोऽव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा, तत्राव्याप्तिर्यथा यस्यार्थस्य सन्निधानासन्निधानाभ्यां ज्ञानप्रति-
भासभेदस्तत्स्वलक्षणमिति, इदं स्वलक्षणलक्षणं, इदं चेन्द्रियप्रत्यक्षमेवाश्रित्य स्यात् न योगिज्ञानं, योगिज्ञाने हि न
सन्निधानासन्निधानाभ्यां प्रतिभासभेदोऽस्तीत्यतस्तदपेक्षया न किञ्चित्स्वलक्षणं स्यादिति, अतिव्याप्तिर्यथा अर्थोपलब्धि-
हेतुः प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं, इह चार्थोपलब्धिहेतुभूतानां चक्षुर्दध्योदनभोजनादीनामानन्त्येन प्रमाणेयत्ता न स्यात्,
अथवा दार्ष्टान्तिकोऽर्थो लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं-दृष्टान्तस्तद्दोषः-साध्यविकलत्वादिः, तत्र साध्यविकलता यथा नित्यः
शब्दो मूर्त्तत्वाद् घटवद्, इह घटे नित्यत्वं नास्तीति कारणदोषः साध्यं प्रति तद्व्यभिचारो यथा अपौरुषेयो वेदो
वेदकारणस्याश्रूयमाणत्वादिति, अश्रूयमाणत्वं हि कारणान्तरादपि सम्भवतीति हेतुदोषोऽसिद्धविरुद्धानैकान्तिकत्व-
लक्षणः, तत्रासिद्धो यथाऽनित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वाद् घटवदिति, अत्र हि चाक्षुषत्वं शब्दे न सिद्धं, विरुद्धो यथा नित्यः शब्दः

कृतकत्वात् घटवद्, इह घटे कृतकत्वं नित्यत्वविरुद्धमनित्यत्वमेव साधयतीति, अनैकान्तिको यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वादाकाशवद्, इह हि प्रमेयत्वमनित्येष्वपि वर्त्तते, ततः संशय एवेति ७ तथा सङ्क्रामणं-प्रस्तुतप्रमेयेऽप्रस्तुतप्रमेयस्य प्रवेशनं प्रमेयान्तरगमनमित्यर्थः अथवा प्रतिवादिमते आत्मनः संक्रामणं परमताभ्यनुज्ञानमित्यर्थः तदेव दोष इति ८, तथा निग्रहः-छलादिना पराजयस्थानं स एव दोषो निग्रहदोष इति, तथा वसतः-साध्यधर्मसाधनधर्मावत्रेति वस्तु-प्रकरणात् पक्षस्तस्य दोषः-प्रत्यक्षनिराकृतत्वादिः, यथा अश्रावणः शब्दः, शब्दे ह्यश्रावणत्वं प्रत्यक्षनिराकृतमिति । एतेषामेव तज्जातादिदोषाणां सामान्यतोऽभिहितानां तदन्येषां चार्थानां सामान्यविशेषरूपाणां सतां विशेषाभिधानायाह—'दसे'त्यादि, विशेषो भेदो व्यक्तिरित्यनर्थान्तरं, 'वत्थु' इत्यादिः सार्द्धः श्लोकः, वस्त्विति प्राक्तनसूत्रस्यान्तोक्तो यः पक्षः, 'तज्जात'मिति तस्यैवादावुक्तं प्रतिवाद्यादेर्जात्यादि तद्विषयो दोषो वस्तुतज्जातदोषः, तत्र वस्तुदोषः-पक्षदोषस्तज्जातदोषश्च-जात्यादिहीलनमेतौ च विशेषौ दोषसामान्यापेक्षया, अथवा वस्तुदोषे-वस्तुदोषविषये विशेषो-भेदः प्रत्यक्षनिराकृतत्वादिः, तत्र प्रत्यक्षनिराकृतो यथा अश्रावणः शब्दः, अनुमाननिराकृतो यथा नित्यः शब्दः, प्रतीतिनिराकृतो यथा अचन्द्रः शशी, स्ववचननिराकृतो यथा यदहं वच्मि तन्मिथ्येति, लोकरूढिनिराकृतो यथा शुचि नरशिरः-कपालमिति, तज्जातदोषविषयेऽपि भेदो जन्ममर्मकर्मादिभिः, जन्मदोषो यथा—"कच्छुलयाए घोडीए जाओ जो गद्दहेण छूढेण । तस्स महायणमज्झे आयारा पायडा होंति ॥ १ ॥" [कच्छूलायां वडवायां यो गदर्भेन क्षिप्तेन जातः । तस्य महाजनमध्ये आकाराः प्रकटा भवन्ति ॥ १ ॥] इत्यादिरनेकविधः २, चकारः समुच्चये, तथा 'दोसे'त्ति पूर्वोक्त-

सूत्रे ये शेषा मतिभङ्गादयोऽष्टावुक्तास्ते दोषा दोषशब्देनेह सङ्गृहीताः, ते च दोषसामान्यापेक्षया विशेषा भवन्त्येवेति दोषो—विशेषः, अथवा 'दोसे'त्ति दोषेषु—शेषदोषविषये विशेषो—भेदः, स चानेकविधः स्वयमूह्यः ३, 'एगट्ठिए य'त्ति एकश्चासावर्थश्च—अभिधेयः एकार्थः स यस्यास्ति स एकार्थिकः एकार्थवाचक इत्यर्थः, इतिः—उपप्रदर्शने चः समुच्चये, स च शब्दसामान्यापेक्षयैकार्थिको नाम शब्दविशेषो भवति, यथा घट इति, तथा अनेकार्थिको यथा गौः, यथोक्तं—'दिशि १ दृशि २ वाचि ३ जले ४ भुवि ५ दिवि ६ वज्रे ७ ऽंशौ ८ पशौ ९ च गोशब्दः" इति, इहैकार्थिकविशेषग्रहणेनानेकार्थिकोऽपि गृहीतस्तद्विपरीतत्वात्, न चेहासौ गण्यते, दशस्थानकानुरोधात्, अथवा कथञ्चिदेकार्थिके शब्दग्रामे यः कथञ्चिद्भेदः स विशेषः स्यादिति प्रक्रमः, 'इय'त्ति पूरणे, यथा शक्रः पुरन्दर इत्यत्रैकार्थे शब्दद्वये शकनकाल एव शक्रः पूर्दारणकाल एव पुरन्दरः एवंभूतनयादेशादिति, अथवा दोषशब्द इहापि सम्बध्यते, ततश्च न्यायोद्ग्रहणे शब्दान्तरापेक्षया विशेष इति ४, तथा कार्यकारणात्मके वस्तुसमूहे कारणमिति विशेषः, कार्यमपि विशेषो भवति, न चेहोक्तो, दशस्थानकानुवृत्तेः, अथवा कारणे—कारणविषये विशेषो—भेदो यथा परिणामिकारणं मृत्पिण्डः, अपेक्षाकारणं दिग्देशकालाकाशपुरुषचक्रादि, अथवोपादानकारणं—मृदादि निमित्तकारणं—कुलालादि सहकारिकारणं—चक्रचीवरादीत्यनेकधा कारणं, अथवा दोषशब्दसम्बन्धात् पूर्वव्याख्यातः कारणदोषो दोषसामान्यापेक्षया विशेष इति चः समुच्चये, तथा प्रत्युत्पन्नो—वार्त्तमानिकः अभूतपूर्व इत्यर्थः दोषः—गुणेतरः, स चातीतादिदोषसामान्यापेक्षया विशेषः५, अथवा प्रत्युत्पन्ने—सर्वथा वस्तुन्यभ्युपगते विशेषो यो दोषोऽकृताभ्यागमकृतविप्रणाशादिः स दोषसामान्यापेक्षया विशेष इति ६, तथा नित्यो यो दोषोऽ-

भव्यानां मिथ्यात्वादिरनाद्यपर्यवसितत्वात् स दोषसामान्यापेक्षया विशेषोऽथवा सर्वथा नित्ये वस्तुन्यभ्युपगते यो दोषो बालकुमाराद्यवस्थाऽभावापत्तिलक्षणः स दोषसामान्यापेक्षया दोषविशेष इति ७, तथा 'हिअट्ठमे'त्ति अकारप्रश्लेषादधिकं-वादकाले यत्परप्रत्यायनं प्रत्यतिरिक्तं दृष्टान्तनिगमनादि तद्दोषः, तदन्तरेणैव प्रतिपाद्यप्रतीतेस्तदभिधानस्यानर्थकत्वादिति, आह च—"जिणवयणं सिद्धं चेव भन्नए कत्थई उदाहरणं । आसज्ज उ सोयारं हेऊवि कहिंचि भन्नेज्जा ॥ १ ॥ तथा-कत्थइ पंचावयवं दसहा वा सव्वहा न पडिकुट्ठं ।" इति [जिनवचनं सिद्धमेव तथापि क्वचिदुदाहरणं भण्यते श्रोतारमासाद्य हेतुमपि कुत्रापि कथयेत् ॥ १ ॥ कुत्रचित्पंचावयवं दशधा वा सर्वथा न प्रतिकुष्टं ॥] ततश्चाधिकदोषो दोषविशेषत्वाद्विशेष इति, अथवाऽधिके दृष्टान्तादौ सति यो दोषो-दूषणं वादिनः सोऽपि दोषविशेष एव, अयं चाष्टम आदितो गण्यमान इति ८, 'अत्तण'त्ति आत्मना कृतमिति शेषः, तथा उपनीतं-प्रापितं परेणेति शेषः, वस्तुसामान्यापेक्षयाऽऽत्मकृतं च विशेषः, परोपनीतं चापरो विशेष इति भावः ९, चकारयोर्विशेषशब्दस्य च प्रयोगो भावनावाक्ये दर्शितः, अथवा दोषशब्दानुवृत्तेरात्मना कृतो दोषः परोपनीतश्च दोष इति, दोषसामान्यापेक्षया विशेषावेतौ इति, एवं ते विशेषा दश भवन्तीति, इहादर्शपुस्तकेषु 'निज्जेऽहिअट्ठमे'त्ति दृष्टं, न च तथाऽष्टौ पूर्यन्त इति, निच्चे इति व्याख्यातं, इहोक्तरूपा विशेषादयो भावा अनुयोगगम्याः, अनुयोगश्चार्थतो वचनतश्च, तत्रार्थतो यथा—"अहिंसा संजमो तवो" इत्यत्राहिंसादीनां स्वरूपभेदप्रतिपादनं, वचनानुयोगस्त्वेषामेव शब्दाश्रितो विचार इति, तदिह वचनानुयोगं भेदत आह—

दसविधे सुद्धावाताणुओगे पं० तं०—चंकारे १ मंकारे २ पिंकारे ३ सेतंकारे ४ सातंकरे ५ एगत्ते ६ पुधत्ते ७ संजूहे ८ संकामिते ९ भिन्ने १० (सू० ७४४)

'दसे'त्यादि, शुद्धा—अनपेक्षितवाक्यार्था या वाक्—वचनं सूत्रमित्यर्थः तस्या अनुयोगो—विचारः शुद्धवागनुयोगः, सूत्रे च अपुंवद्भावः प्राकृतत्वात्, तत्र चकारादिकायाः शुद्धवाचो योऽनुयोगः स चकारादिरेव व्यपदेश्यः, तत्र 'चंकारे'त्ति अत्रानुस्वारोऽलाक्षणिको यथा 'सुंके सणिंचरे' इत्यादौ, ततश्चकार इत्यर्थः, तस्य-चानुयोगो, यथा चशब्दः समाहारेतरेतरयोगसमुच्चयान्वाचयावधारणपादपूरणाधिकवचनादिष्विति, तत्र "इत्थीओ सयणाणि य" इति, इह सूत्रे चकारः समुच्चयार्थः स्त्रीणां शयनानां चापरिभोग्यतातुल्यतत्वप्रतिपादनार्थः १, 'मंकारे'त्ति मकारानुयोगो यथा 'समणं व माहणं वा' इतिसूत्रे माशब्दो निषेधे, अथवा 'जेणामेव समणे भगवं महावीरे तेणामेवे'त्यत्र सूत्रे जेणामेव इह मकार आगमिक एव, येनैवेत्यनेनैव विवक्षितप्रतीतेरिति २, 'पिंकारे'त्ति अकारलोपदर्शनेनानुस्वारागमेन चापिशब्द उक्तस्तदनुयोगो यथा अपिः सम्भावनानिवृत्त्यपेक्षासमुच्चयगर्हाशिष्यामर्षणभूषणप्रश्नेष्विति, तत्र 'एवंपि एगे आसासे' इत्यत्र सूत्रे एवमपि अन्यथाऽपीति प्रकारान्तरसमुच्चयार्थोऽपिशब्द इति ३, 'सेयंकरे'त्ति इहाप्यंकारोऽलाक्षणिकस्तेन सेकार इति, तदनुयोगो यथा 'से भिक्खू वे'त्यत्र सूत्रे सेशब्दोऽथार्थः, अथशब्दश्च प्रक्रियाप्रश्नानन्तर्यमङ्गलोपन्यासप्रतिवचनसमुच्चयेष्वित्यानन्तर्यार्थः सेशब्द इति, क्वचिदसावित्यर्थः, क्वचित्तस्येत्यर्थः, अथवा 'सेयंकार' इति श्रेय इत्येतस्य करणं श्रेयस्कारः, श्रेयस उच्चारणमित्यर्थः, तदनुयोगो यथा 'सेयं मे अहिज्जिउं अज्झयण'मित्यत्र सूत्रे श्रेयः—अतिशयेन प्रशस्यं

कल्याणमित्यर्थः, अथवा 'सेयकाले अकम्मं वावि भवई'त्यत्र सेयशब्दो भविष्यदर्थः ४, 'सायंकारे'त्ति सायमिति निपातः सत्यार्थस्तस्माद् 'वर्णात्कार' इत्यनेन छान्दसत्वात्कारप्रत्ययः करणं वा कारस्ततः सायंकार इति तदनुयोगो यथा सत्यं तथावचनसद्भावप्रश्नेष्विति, एते च चकारादयो निपातास्तेषामनुयोगभणनं शेषनिपातादिशब्दानुयोगोपलक्षणार्थमिति ५, 'एगत्ते'त्ति एकत्वमेकवचनं तदनुयोगो यथा 'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग' इत्यत्रैकवचनं सम्यग्दर्शनादीनां समुदितानामेवैकमोक्षमार्गत्वख्यापनार्थं, असमुदितत्वे त्वमोक्षमार्गतेति प्रतिपादनार्थमिति ६, 'पुहुत्ते'त्ति पृथक्त्वं-भेदो द्विवचनवहुवचने इत्यर्थः, तदनुयोगो यथा 'धम्मत्थिकाये धम्मत्थिकायदेसे धम्मत्थिकायप्पदेसा' इह सूत्रे धर्मास्तिकायप्रदेशा इत्येतद्बहुवचनं तेपामसङ्ख्यातत्वख्यापनार्थमिति ७, 'संजूहे'त्ति सङ्गतं-युक्तार्थं यूथं-पदानां पदयोर्वा समूहः संयूथं, समास इत्यर्थः, तदनुयोगो यथा 'सम्यग्दर्शनशुद्धं' सम्यग्दर्शनेन सम्यग्दर्शनाय सम्यग्दर्शनाद्वा शुद्धं सम्यग्दर्शनशुद्धमित्यादिरनेकधा इति ८, 'संकामिय'त्ति सङ्क्रामितं विभक्तिवचनाद्यन्तरतया परिणामितं तदनुयोगो यथा-'साहूणं वंदणेणं नासति पावं असंकिया भावा' इह साधूनामित्येतस्याः षष्ठ्याः साधुभ्यः सकाशादित्येवं लक्षणं पञ्चमीत्वेन विपरिणामं कृत्वा अशङ्किता भावा भवन्तीत्येतत्पदं सम्बन्धनीयं, तथा "अच्छंदा जे न भुंजंति, न से चाइत्ति वुच्चइ" इत्यत्र सूत्रे न स त्यागीत्युच्यते इत्येकवचनस्य वहुवचनतया परिणामं कृत्वा न ते त्यागिन उच्यन्त इत्येवं पदघटना कार्येति ९, 'भिन्न'मिति क्रमकालभेदादिभिर्भिन्नं-विसदृशं तदनुयोगो यथा—'तिविहं तिविहेण'मिति सङ्ग्रहमुक्त्वा पुनः 'मणेण'-मित्यादिना तिविहेणंति विवृतमिति क्रमभिन्नं, क्रमेण हि तिविहमित्येतन्न करोम्यादिना विवृत्य ततस्त्रिविधेनेति विव-

रणीयं भवतीति, अस्य च क्रमभिन्नस्यानुयोगोऽयं यथाक्रमविवरणे हि यथासङ्ख्यदोषः स्यादिति तत्परिहारार्थं क्रमभेदः, तथाहि—न करोमि मनसा न कारयामि वाचा कुर्वन्तं नानुजानामि कायेनेति प्रसज्यते, अनिष्टं चैतत्प्रत्येकपक्षस्यैवेष्टत्वात्, तथाहि—मनःप्रभृतिभिर्न करोमि तैरेव न कारयामि तैरेव नानुजानामीति, तथा कालभेदोऽतीतादिनिर्देशे प्राप्ते वर्त्त-मानादिनिर्देशो यथा जम्बूद्वीपप्रज्ञप्त्यादिषु ऋषभस्वामिनमाश्रित्य 'सक्के देविंदे देवराया वंदति नमंसति'त्ति सूत्रे, तदनुयोगश्चायं—वर्त्तमाननिर्देशस्त्रिकालभाविष्वपि तीर्थकरेष्वेतन्न्यायप्रदर्शनार्थं इति, इदं च दोषादिसूत्रत्रयमन्यथापि विमर्शनीयं, गम्भीरत्वादस्येति। वागनुयोगतस्त्वर्थानुयोगः प्रवर्त्तत इति दानलक्षणस्यार्थस्य भेदानामनुयोगमाह—

दसविहे दाणे पं० तं०—अणुकंपा १ संगहे २ चेव, भये ३ कालुणितेति य ४। लज्जाते ५ गारवेणं च ६, अहम्मे
उण सत्तमे ७ ॥ १ ॥ धम्मे त अट्ठमे वुत्ते ८, काहीति त ९ कतंति त १० ॥ दसविधा गती पं० तं०—निरयगती
निरयविग्गहगई तिरियगती तिरियविग्गगई एवं जाव सिद्धिगइ सिद्धिविग्गहगती (सू० ७४५) दस मुंडा पन्नत्ता पं०
तं०—सोतिंदितमुंडे जाव फासिंदितमुंडे कोहमुंडे जाव लोभमुंडे दसमे सिरमुंडे (सू० ७४६) दसविधे संखाणे
पं० तं०—परिकम्मं १ ववहारो २ रज्जू ३ रासी ४ कलासवन्ने ५ य। जावंतावति ६ वग्गो ७ घणो ८ त तह वग्ग-
वग्गो ९ वि ॥ १ ॥ कप्पो त १० (सू० ७४७)

'दसे'त्यादि, 'अणुकंपे'त्यादि श्लोकः सार्द्धः, 'अनुकंप'त्ति दानशब्दसम्बन्धादनुकम्पया—कृपया दानं दीनानाथवि-षयमनुकम्पादानमथवा अनुकम्पातो यद्दानं तदनुकम्पैवोपचारात्, उक्तं च वाचकमुख्यैरुमास्वातिपूज्यपादैः—"कृ-

पणेऽनाथदरिद्रे व्यसनप्राप्ते च रोगशोकहते । यद्दीयते कृपार्थादनुकम्पा तद्भवेद्दानम् ॥ १ ॥" सङ्ग्रहणं सङ्ग्रहः—व्यसनादौ सहायकरणं तदर्थं दानं सङ्ग्रहदानं, अथवा अभेदाद्दानमपि सङ्ग्रह उच्यते, आह च—"अभ्युदये व्यसने वा यत्किञ्चिद्दीयते सहायार्थम् । तत्सङ्ग्रहतोऽभिमतं मुनिभिर्दानं न मोक्षाय ॥ १ ॥" इति, तथा भयात् यद्दानं तत् भयदानं, भयनिमित्तत्वाद्वा दानमपि भयमुपचाराद् इति, उक्तं च—"राजारक्षपुरोहितमधुमुखमावल्लदण्डपाशिषु च । यद्दीयते भयार्थात्तद्भयदानं बुधैर्ज्ञेयम् ॥ १ ॥" इति ३, 'कालुणिए इय'त्ति कारुण्यं—शोकस्तेन पुत्रवियोगादिजनितेन तदीयस्यैव तल्पादेः स जन्मान्तरे सुखितो भवत्विति वासनातोऽन्यस्य वा यद्दानं तत्कारुण्यदानं, कारुण्यजन्यत्वाद्वा दानमपि कारुण्यमुक्तमुपचारादिति ४, तथा 'लज्जया' ह्रिया दानं यत्तल्लज्जादानमुच्यते, उक्तं च—"अभ्यर्थितः परेण तु यद्दानं जनसमूहमध्यगतः । परचित्तरक्षणार्थं लज्जायास्तद्भवेद्दानम् ॥ १ ॥" इति, ५, 'गारवेणं च'त्ति गौरवेण—गर्वेण यद्दीयते तद् गौरवदानमिति, उक्तं च—"नटनर्त्तमुष्टिकेभ्यो दानं सम्बन्धिबन्धुमित्रेभ्यः । यद्दीयते यशोऽर्थं गर्वेण तु तद्भवेद्दानम् ॥ १ ॥" ६, अधर्मपोषकं दानमधर्मदानं, अधर्मकारणत्वाद्वा अधर्म्म एवेति, उक्तं च—"हिंसानृतचौर्योद्यतपरदारपरिग्रहप्रसक्तेभ्यः । यद्दीयते हि तेषां तज्जानीयादधर्म्माय ॥ १ ॥" इति ७, धर्मकारणं यत्तद्धर्म्मदानं धर्मे एव वा, उक्तं च—"समतृणमणिमुक्तेभ्यो यद्दानं दीयते सुपात्रेभ्यः । अक्षयमतुलमनन्तं तद्दानं भवति धर्म्माय ॥ १ ॥" इति, ८, 'काही इय'त्ति करिष्यति कञ्चनोपकारं ममायमितिबुद्ध्या यद्दानं तत्करिष्यतीति दानमुच्यते ९, तथा कृतं ममानेन तत्प्रयोजनमिति प्रत्युपकारार्थं यद्दानं तत्कृतमिति, उक्तं च—"शतशः कृतोपकारो दत्तं च सहस्रशो ममानेन । अह-

मपि ददामि किञ्चित्प्रत्युपकाराय तद्दानम् ॥ १ ॥" इति १० । उक्तलक्षणाद्दानाच्छुभाशुभा गतिर्भवतीति सामान्यतो गतिनिरूपणायाह—'दसे'त्यादि, 'निरयगति'त्ति निर्गता अयात्—शुभादिति निरया—नारकाः तेषां गतिर्गम्यमानत्वान्नरकगतिस्तद्गतिनामकर्मोदयसम्पाद्यो नारकत्वलक्षणः पर्यायविशेषो वेति नरकगतिः, तथा निरयाणां—नारकाणां विग्रहात्—क्षेत्रविभागानतिक्रम्य गतिः—गमनं निरयविग्रहगतिः स्थितिनिवृत्तिलक्षणा ऋजुवक्ररूपा विहायोगतिकर्म्मापाद्या वेति, एवं तिर्यङ्नरनाकिनामपीति, 'सिद्धिगति' इति सिध्यन्ति—निष्ठितार्था भवन्ति यस्यां सा सिद्धिः सा चासौ गम्यमानत्वात् गतिश्चेति सिद्धिगतिः—लोकाग्रलक्षणा, तथा 'सिद्धविग्गहगइ'त्ति सिद्धस्य—मुक्तस्य विग्रहस्य—आकाशविभागस्यातिक्रमेण गतिः—लोकान्तप्राप्तिः सिद्धविग्रहगतिरिति, विग्रहगतिर्वक्रगतिरप्युच्यते परं सिद्धस्य सा नास्तीति तत्साहचर्यान्नारकादीनामप्यसौ न व्याख्यातेति, अथवा द्वितीयपदैर्नारकादीनां वक्रगतिरुक्ता, प्रथमैस्तु निर्विशेषणतया पारिशेष्यादृजुगतिः, 'सिद्धिगइ'त्ति सिद्धौ गमनं निर्विशेषणत्वाच्चानेन सामान्यात्सिद्धिगतिरुक्ता, 'सिद्धिविग्गहगइ'त्ति सिद्धावविग्रहेण—अवक्रेण गमनं सिद्धविग्रहगतिः, अनेन च विशेषापेक्षायां विशिष्टा सिद्धिगतिरुक्ता, सामान्यविशेषविवक्षया चानयोर्भेद इति । सिद्धिगतिर्मुण्डानामेव भवतीति मुण्डनिरूपणायाह—'दसे'त्यादि, मुण्डयति—अपनयतीति मुण्डः, स च श्रोत्रेन्द्रियादिभेदाद् दशधेति, शेषं सुगमं । मुंडा दशेति सङ्ख्यानमतस्तद्विधय उच्यन्ते, 'दसे'त्यादि, 'परिकम्मं'गाहा, परिकर्म्म—संकलिताद्यनेकविधं गणितज्ञप्रसिद्धं तेन यत्सङ्ख्येयस्य सङ्ख्यानं—परिगणनं तदपि परिकर्म्मेत्युच्यते १, एवं सर्वत्रेति, 'व्यवहारः' श्रेणीव्यवहारादिः पाटीगणितप्रसिद्धोऽनेकधा २, 'रज्जु'त्ति,

रज्वा यत्सङ्ख्यानं तद्रज्जुरभिधीयते, तच्च क्षेत्रगणितं ३, 'रासि'त्ति धान्यादेरुत्करस्तद्विषयं सङ्ख्यानं राशिः, स च पाट्यां राशिव्यवहार इति प्रसिद्धः ४, 'कलासवन्ने य'त्ति कलानाम्—अंशानां सवर्णनं सवर्णः सवर्णः—सदृशीकरणं यस्मिन् सङ्ख्याने तत्कलासवर्णं ५, 'जावंतावइ'त्ति 'जावं तावन्ति वा गुणकारोत्ति वा एगट्ठ'मिति वचनाद् गुणकारस्तेन यत्सङ्ख्यानं तत्तथैवोच्यते, तच्च प्रत्युत्पन्नमिति लोकरूढं, अथवा यावतः कुतोऽपि तावत एव गुणकराद्यादृच्छिकादित्यर्थः यत्र विवक्षितं सङ्कलितादिकमानीयते तद्यावत्तावत्सङ्ख्यानमिति, तत्रोदाहरणम्—'गच्छो वाञ्छाभ्यस्तो वाञ्छयुतो गच्छसङ्गुणः कार्यः । द्विगुणीकृतवाञ्छहृते वदन्ति सङ्कलितमाचार्याः ॥ १ ॥' अत्र किल गच्छो दश १०, ते च वाञ्छया यादृच्छिकगुणकारेणाष्टकेनाभ्यस्ताः जाताऽशीतिः, ततो वाञ्छायुतास्ते अष्टाशीतिः ८८, पुनर्गच्छेन दशभिः सङ्गुणिता अष्टौ शतान्यशीत्यधिकानि जातानि ८८०, ततो द्विगुणीकृतेन यादृच्छिकगुणकारेण षोडशभिर्भागे हृते यल्लभ्यते तद्दशानां सङ्कलितमिति ५५, इदं च पाटीगणितं श्रूयते इति ६, यथा वर्गः—संख्यानं यथा द्वयोर्वर्गश्चत्वारः 'सदृशद्विराशिघात' इति वचनात् ७ 'घणो य'त्ति घनः सङ्ख्यानं यथा द्वयोर्घनोऽष्टौ 'समत्रिराशिहति'रिति वचनात् ८, 'वग्गवग्गो'त्ति वर्गस्य वर्गो वर्गवर्गः, स च सङ्ख्यानं, यथा द्वयोर्वर्गश्चत्वारश्चतुर्णां वर्गः षोडशेति, अपिशब्दः समुच्चये ९, 'कप्पे य'त्ति गाथाधिकं, तत्र कल्पः—छेदः क्रकचेन काष्ठस्य तद्विषयं सङ्ख्यानं कल्प एव यत्पाट्यां क्राकचव्यवहार इति प्रसिद्धमिति, इह च परिकर्म्मादीनां केषाञ्चिदुदाहरणानि मन्दबुद्धीनां दुरवगमानि भविष्यन्त्यतो न प्रदर्शितानीति १० । दश मुण्डा उक्तास्ते च प्रत्याख्यानतो भवन्तीति प्रत्याख्याननिरूपणायाह—

दसविधे पच्चक्खाणे पं तं०—अणागय १ मतिक्कंतं २ कोडीसहियं ३ नियंटितं ४ चेव । सागार ५ मणागारं ६ परि-
माणकडं ७ निरवसेसं ८ ॥ १ ॥ संकेयं ९ चेव अद्धाए १०, पच्चक्खाणं दसविहं तु ॥ (सू० ७४८)

'दसविहे'त्यादि प्रतिकूलतया आ-मर्यादया ख्यानं-प्रकथनं प्रत्याख्यानं निवृत्तिरित्यर्थः, 'अणागय'गाहा सार्द्धा, 'अणागय'त्ति अनागतकरणादनागतं-पर्युषणादावाचार्यादिवैयावृत्त्यकरणान्तरायसद्भावादारत एव तत्तपःकरणमित्यर्थः, उक्तं च—"होही पज्जोसवणा मम य तया अंतराइयं होज्जा । गुरुवेयावच्चेणं तवस्सि गेलन्नयाए वा ॥ १ ॥ सो दाइ तवोकम्मं पडिवज्जइ तं अणागए काले । एयं पच्चक्खाणं अणागयं होइ नायव्वं ॥ २ ॥" [भविष्यति पर्युषणा मम च तदाऽऽन्तरायिकं भविष्यति आचार्यस्य वैयावृत्त्येन तपस्विनो ग्लानतया वा ॥१॥ स तदा तपःकर्म प्रतिपद्यते तदतीते काले एतत्प्रत्याख्यानमनागतं भवति ज्ञातव्यं ॥२॥] १ 'अइक्कंतं'ति एवमेवातीते पर्युषणादौ करणादतिक्रान्तं, आह च—"पज्जोसवणाए तवं जो खलु न करेइ कारणज्जाए । गुरुवेयावच्चेणं तवस्सिगेलन्नयाए वा ॥ १ ॥ सो दाइ तवोकम्मं पडिवज्जइ तं अइच्छिए काले । एयं पच्चक्खाणं अइक्कंतं होइ नायव्वं ॥ २ ॥" इति [पर्युषणायां यः खलु तपो न करोति कारणजातेन गुरुवैयावृत्त्येन तपस्विनो ग्लानवैयावृत्त्येन वा ॥ १ ॥ स तदा तपःकर्म प्रतिपद्यते तदतीते काले एतत्प्रत्याख्यानमतिक्रान्तं भवति ज्ञातव्यं ॥ २ ॥] २, 'कोडीसहियं'ति कोटीभ्यां-एकस्य चतुर्थादेरन्तविभागोऽपरस्य चतुर्थादेरेवारम्भविभाग इत्येवंलक्षणाभ्यां सहितं-मिलितं युक्तं कोटीसहितं मिलितोभयप्रत्याख्यानकोटेश्चतुर्थादेः करणमित्यर्थः, अभाणि च—"पट्ठवणओ उ दिवसो पच्चक्खाणस्स निट्ठवणओ य । जहियं समिंति दुन्नि उ तं भन्नइ

कोडिसहियं तु ॥१॥ इति [प्रत्याख्यानस्य प्रस्थापकनिष्ठापकदिवसौ द्वावपि यत्र समितस्तद्भण्यते कोटीसहितं ॥१॥] ३, 'नियंटियं'ति नितरां यन्त्रितं–प्रतिज्ञातदिनादौ ग्लानत्वाद्यन्तरायभावेऽपि नियमात्कर्त्तव्यमिति हृदयं, एतच्च प्रथमसंहननानामेवेति, अभ्यधायि च—"मासे मासे य तवो अमुगो अमुगदिवसे य एवइओ । हट्ठेण गिलाणेण व कायव्वो जाव ऊसासो ॥ १ ॥ एयं पच्चक्खाणं नियंटियं धीरपुरिसपन्नत्तं । जं गिण्हंतऽणगारा अणिस्सियप्पा अपडिबद्धा ॥ २ ॥ चोद्दसपुव्वी जिणकप्पिएसु पढमंमि चेव संघयणे । एयं वोच्छिन्नं खलु थेरावि तया करेसीया ॥३॥" इति, [मासि मासि चामुकं तपोऽमुकदिवसे इयन्तं कालं हृष्टेन वा ग्लानेन वा कर्त्तव्यं यावदुच्छ्वासः ॥ १ ॥ एतन्नियंत्रितं धीरपुरुषप्रज्ञप्तं प्रत्याख्यानं यदनिश्रितात्मानोऽप्रतिबद्धा अनगारा गृह्णन्ति ॥२॥ चतुर्दशपूर्विजिनकल्पिकयोरेतत् प्रथम एव संहनने तदा स्थविरा अपि अकार्षुर्व्युच्छिन्नं च एतत् ॥३॥] ४, 'सागारं'ति आक्रियन्त इत्याकाराः–प्रत्याख्यानापवादहेतवोऽनाभोगाद्यास्तैराकारैः सहेति साकारं ५, 'अणागारं'ति अविद्यमाना आकारा–महत्तराकारादयो निच्छिन्नप्रयोजनत्वात् प्रतिपत्तुर्यस्मिंस्तदनाकारं, तत्रापि अनाभोगसहसाकारावाकारौ स्यातां, मुखेऽङ्गुल्यादिप्रक्षेपसम्भवादिति ६, 'परिमाणकडं'ति परिमाणं–सङ्ख्यानं दत्तिकवलगृहभिक्षादीनां कृतं यस्मिंस्तत्परिमाणकृतमिति, यदाह—"दत्तीहि व कवलेहिं व घरेहिं भिक्खाहिं अहव दव्वेहिं । जो भत्तपरिच्चायं करेइ परिमाणकडमेयं ॥ १ ॥" इति [दत्तिभिः कवलैर्वा गृहैर्भिक्षाभिरथवा द्रव्यैः यो भक्तपरित्यागं करोत्येतत् परिमाणकृतं ॥१॥] ७, 'निरवसेसं'ति निर्गतमवशेषमपि अल्पाल्पमशनाद्याहारजातं यस्मात्तत् निरवशेषं वा–सर्व्वमशनादि तद्विषयत्वान्निरवशेषमिति, अभिहितञ्च—"सव्वं असणं सव्वं च पाणगं सव्वखज्जपेज्ज-

विहिं । परिहरइ सव्वभावेण एयं भणियं निरवसेसं ॥ १ ॥" इति, [सर्वमशनं सर्वं च पानकं सर्वखाद्यपेयविधिं सर्वभा-
वेन परिहरति एतन्निरवशेषं भणितं ॥ १ ॥] ८, 'संकेययं चेव'त्ति केतनं केतः–चिह्नमङ्गुष्ठमुष्टिग्रन्थिगृहादिकं स एव
केतकः सह केतकेन सकेतकं ग्रन्थादिसहितमित्यर्थः, भणितं च—"अंगुट्ठमुट्ठिगंठीघरसेउस्सासथिवुगजोइक्खे । भणियं
सकेयमेयं धीरेहि अणंतणाणीहिं ॥ १ ॥" इति [अंगुष्ठमुष्टिग्रन्थिगृहस्वेदोच्छ्वासस्तिवुकदीपानाश्रित्य प्रत्याख्यानमे-
तत्संकेतं भणितं धीरैरनन्तज्ञानिभिः ॥ १ ॥] ९ 'अद्धाए'त्ति अद्धायाः–कालस्य पौरुष्यादिकालमानमाश्रित्येत्यर्थः, न्य-
गादि च—"अद्धापच्चक्खाणं जं तं कालप्पमाणछेएणं । पुरिमड्ढपोरसीहिं मुहुत्तमासद्धमासेहिं ॥ १ ॥" इति [तदद्धा-
प्रत्याख्यानं यत्कालप्रमाणच्छेदेन पुरिमार्द्धपौरुषीमुहूर्त्तमासार्द्धमासैः ॥ १ ॥] १० । 'पच्चक्खाणं दसविधं तु'त्ति प्रत्या-
ख्यानशब्दः सर्वत्रानागतादौ सम्बध्यते तुशब्द एवकारार्थः ततो दशविधमेवेति, इहोपाधिभेदात् स्पष्ट एव भेद इति
न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयमिति । प्रत्याख्यानं हि साधुसामाचारीति तदधिकारादन्यामपि सामाचारीं निरूपयन्नाह—

दसविहा सामायारी पं० तं०—इच्छा १ मिच्छा २ तहक्कारो ३, आवस्सिता ४ निसीहिता ५ । आपुच्छणा ६ य पडि-
पुच्छा ७, छंदणा ८ य निमंतणा ९ ॥ १ ॥ उवसंपया १० य काले सामायारी भवे दसविहा उ ॥ (सू० ७४९) समणे
भगवं महावीरे छउमत्थकालिताते अंतिमरातितंसी इमे दस महासुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धे तंजहा—एगं च णं महाघोर-
रूवदित्तधरं तालपिसायं सुमिणे पराजितं पासित्ता णं पडिबुद्धे १, एगं च णं महं सुक्किलपक्खगं पुसकोइलगं सुमिणे
पासित्ता णं पडिबुद्धे २, एगं च णं महं चित्तविचित्तपक्खगं पुसकोइलं सुविणे पासित्ता णं पडिबुद्धे ३, एगं च णं महं

दामदुगं सव्वरयणामयं सुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धे ४ एगं च णं महं सेतं गोवग्गं सुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धे ५, एगं च णं महं पउमसरं सव्वओ समंता कुसुमितं सुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धे ६, एगं च णं महासागरं उम्मीवीचीसहस्सकलितं भुयाहिं तिण्णं सुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धे ७, एगं च णं महं दिणयरं तेयसा जलंतं सुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धे ८, एगं च णं महं हरिवेरुलितवन्नाभेणं नियतेणमंतेणं माणुसुत्तरं पव्वतं सव्वतो समंता आवेढियं परिवेढियं सुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धे ९, एगं च णं महं मंदरे पव्वते मंदरचूलियातो उवरिं सीहासणवरगयमत्ताणं सुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धे १० । जण्णं समणे भगवं महावीरे एगं महं घोररूवदित्तधरं तालपिसातं सुमिणे परातितं पासित्ता णं पडिबुद्धे तन्नं समणेणं भगवता महावीरेणं मोहणिज्जे कम्मे मूलाओ उग्घाइते १, जं नं समणे भगवं महावीरे एगं महं सुक्किलपक्खगं जाव पडिबुद्धे तं णं समणे भगवं महावीरे सुक्कज्झाणोवगए विहरइ २, जं णं समणे भगवं महावीरे एगं महं चित्तविचित्तपक्खगं जाव पडिबुद्धे तं णं समणे भगवं महावीरे ससमतपरसमयितं चित्तविचित्तं दुवालसंगं गणिपिडगं आघवेति पण्णवेति परूवेति दंसेति निदंसेति उवदंसेति तं०—आयार जावदिट्ठीवायं ३, जं नं समणे भगवं महावीरे एगं महं दामदुगं सव्वरयणा जाव पडिबुद्धे तं नं समणे भगवं महावीरे दुविहं धम्मं पण्णवेति, तं०—अगारधम्मं च अणगारधम्मं च ४ जं णं समणे भगवं महावीरे एगं महं सेतं गोवग्गं सुमिणे जाव पडिबुद्धे तं णं समणस्स भगवओ महावीरस्स चाउव्वण्णाइण्णे संघे तं०—समणा समणीओ सावगा सावियाओ ५ जं णं समणे भगवं महावीरे एगं महं पउमसरं जाव पडिबुद्धे तं णं समणे भगवं महावीरे चउव्विहे देवे पण्णवेति, तं०—भवणवासी वाणमंतरा

जोइसवासी वेमाणवासी ६ जण्णं समणे भगवं महावीरे एगं महं उम्मीवीचीजाव पडिवुद्धे तं णं समणेणं भगवता महावीरेणं अणातीते अणवदग्गे दीहमद्धे चाउरंतसंसारकंतारे तिन्ने ७ जण्णं समणे भगवं महावीरे एगं महं दिणकरं जाव पडिवुद्धे तन्नं समणस्स भगवतो महावीरस्स अणंते अणुत्तरे जावसमुप्पन्ने ८ जण्णं समणे भगवं एगं महं हरिवेरुलित जाव पडिवुद्धे तण्णं समणस्स भगवतो महावीरस्स सदेवमणुयासुरे लोगे उराला कित्तिवन्नसद्दसिलोगा परिगुव्वंति इति खलु समणे भगवं महावीरे इति० ९ जण्णं समणे भगवं महावीरे मंदरे पव्वते मंदरचूलिताए उवरिं जाव पडिवुद्धे तं णं समणे भगवं महावीरे सदेवमणुयासुराते परिसाते मज्झगते केवलिपन्नत्तं धम्मं आघवेति पण्णवेति जाव उवदंसेति १० (सू० ७५०)

'दसे'त्यादि, समाचरणं समाचारस्तद्भावः सामाचार्यं तदेव सामाचारी संव्यवहार इत्यर्थः, 'इच्छे'त्यादि सार्द्धश्लोकः, 'इच्छा'इति, एषणमिच्छा करणं कारः, तत्र कारशब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्धनीयः, इच्छया—बलाभियोगमन्तरेण कार इच्छाकारः इच्छाक्रियेत्यर्थः, इच्छा चेच्छाकारेण ममेदं कुरु, इच्छाप्रधानक्रियया न बलाभियोगपूर्विकयेति भावार्थः, अस्य च प्रयोगः स्वार्थं परार्थं वा चिकीर्षन् यदा परमभ्यर्थयते, उक्तं च—"जइ अब्भत्थेज्ज परं कारणजाए करेज्ज से कोइ। तत्थ उ इच्छाकारो न कप्पइ बलाभिओगो उ ॥ १ ॥" इति [यदि परं कोऽपि कारणेऽभ्यर्थयेत्तत्र तस्य कुर्यादिच्छाकारं न कल्पते बलाभियोगो यस्मात् ॥ १ ॥] तथा मिथ्या वितथमनृतमिति पर्यायाः, मिथ्याकरणं मिथ्याकारः मिथ्याक्रियेत्यर्थः, तथा च संयमयोगे वितथाचरणे विदितजिनवचनसाराः साधवस्तत्क्रियावैतथ्यप्रदर्शनाय मिथ्याकारं

कुर्वते, मिथ्याक्रियेयमिति हृदयं, भणितं च—"संजमजोगे अब्भुट्ठियस्स जं किंचि वितहमायरियं। मिच्छा एयंति वियाणिऊण मिच्छत्ति कायव्वं ॥ १ ॥" इति [संयमयोगेऽभ्युत्थितेन यत्किंचिद्वितथमाचरितं एतन्मिथ्येति विज्ञाय मिथ्याकारः कर्त्तव्यः ॥ १ ॥] तथाकरणं तथाकारः, स च सूत्रप्रश्नादिगोचरः, यथा भवद्भिरुक्तं तथैवेदमित्येवंस्वरूपः, गदितं च—"वायणपडिसुणणाए उवएसे सुत्तअत्थकहणाए। अवितहमेयंति तहा पडिसुणणाए तहक्कारो ॥ १ ॥" इति, [वाचनाप्रतिश्रवणयोः उपदेशे सूत्रार्थकथने अवितथमेतदिति तथाकारः प्रतिश्रवणे च तथाकारः ॥ १ ॥] अयं च पुरुषविशेषविषय एव प्रयोक्तव्य इति, अगादि च—"कप्पाकप्पे परिनिट्ठियस्स ठाणेसु पंचसु ठियस्स। संजमतवड्ढगस्स उ अविगप्पेणं तहक्कारो ॥१॥" इति [कल्प्याकल्प्ययोः परिनिष्ठितस्य ज्ञानादिषु स्थानेषु पञ्चसु स्थितस्य संयमतपोवर्त्तकस्याविकल्पेन तथाकारः ॥ १ ॥] ३, 'आवस्सिया य'त्ति अवश्यकर्त्तव्यैर्योगैर्निष्पन्नाऽऽवश्यकी, चः समुच्चये, एतत्प्रयोग आश्रयान्निर्गच्छतः आवश्यकयोगयुक्तस्य साधोर्भवति, आह हि—"कज्जे गच्छंतस्स उ गुरुनिद्देसेण सुत्तनीईए। आवस्सियत्ति नेया सुद्धा अन्नत्थजोगाओ ॥ १ ॥" [सूत्रनीत्या गुर्वाज्ञया गच्छतः कार्ये आवश्यकी शुद्धा ज्ञेयेत्यन्वर्थयोगात् ॥ १ ॥] (अन्वर्थयोगादित्यर्थः> तथा निषेधेन निर्वृत्ता नैषधिकी—व्यापारान्तरनिषेधरूपा, प्रयोगश्चास्या आश्रये प्रविशत इति, यत आह—"एवोग्गहप्पवेसे निसीहिया तह निसिद्धजोगस्स। एयस्सेसा उचिया इयरस्स (अनिषिद्धयोगस्य> न चेव नत्थित्ति ॥१॥ (अन्वर्थो नास्तीतिकृत्वेत्यर्थः>" [एवमवग्रहप्रवेशे तथा निषिद्धयोगस्य नैषेधिकी। एतस्यैषोचिता इतरस्यैषा नोचितैव अन्वर्थो नास्तीति हेतोः ॥ १ ॥] तथा आपृच्छनमापृच्छा सा विहारभूमिगमनादिषु प्रयोजनेषु गुरोः कार्या, चशब्दः पूर्व-

वत्, इहोक्तम्—"आपुच्छणा उ कज्जे गुरुणो तस्संमयस्स वा नियमा। एवं खु तयं सेयं जायइ सइ निज्जराहेऊ ॥ १॥"
इति [कार्ये गुरोः तत्संमतस्य वा नियमादाप्रच्छनं एवं खलु तत् श्रेयो जायतेऽसकृत् निर्जराहेतुः ॥ १॥] तथा प्रतिपृच्छा-
प्रतिप्रश्नः, सा च प्राग्नियुक्तेनापि करणकाले कार्या, पूर्वं निषिद्धेन वा प्रयोजनतस्तदेव कर्तुकामेनेति, यदाह—"पडिपु-
च्छणा उ कज्जे पुव्वनिउत्तस्स करणकालम्मि। कज्जन्तरादिहेउं निदिट्ठा समयकेऊहिं ॥ १॥" इति [कार्ये पूर्वं नियुक्तस्य
करणकाले प्रतिप्रच्छना कार्यान्तरार्थं समयकेतुभिर्निर्दिष्टा ॥ १॥] तथा छन्दना च–प्राग्गृहीतेनाशनादिना कार्या, इहा-
वाचि—"पुव्वगहिएण छंदण गुरुआणाए जहारिहं होइ। असणादिणा उ एसा णेयेह विसेसविसयत्ति ॥ १॥" [पूर्वगृ-
हीतेनाशनादिना गुर्वाज्ञया यथार्हाणां निमन्त्रणं एषा ज्ञेया विशेषविषयेति छंदना ॥ १॥] तथा निमन्त्रणा–अगृहीतेनै-
वाशनादिना भवदर्थमहमशनादिकमानयाम्येवंभूता, इहार्थे अभ्यधायि—"सज्झाया उव्वाओ (श्रान्तः) गुरुकिच्चे
सेसगे असंतंमि। तं पुच्छिऊण कज्जे सेसाण निमंतणं कुज्जा ॥ १॥" इति [स्वाध्यायाच्छ्रान्तो गुरुकृत्ये शेषेऽसति तं
पृष्ट्वा कार्ये शेषाणां निमंत्रणं कुर्यात् ॥ १॥] तथा 'उवसंपय'त्ति उपसंपत्–इतो भवदीयोऽहमित्यभ्युपगमः, सा च
ज्ञानदर्शनचारित्रार्थत्वात् त्रिधा, तत्र ज्ञानोपसम्पत् सूत्रार्थयोः पूर्वगृहीतयोः स्थिरीकरणार्थं तथा वित्रुटितसन्धानार्थं
तथा प्रथमतो ग्रहणार्थमुपसम्पद्यते, दर्शनोपसम्पदप्येवं, नवरं दर्शनप्रभावकसम्मत्यादिशास्त्रविषया, चारित्रोपसम्पच्च
वैयावृत्त्यकरणार्थं क्षपणार्थं चोपसम्पद्यमानस्येति, भणितं हि—"उवसंपया य तिविहा नाणे तह दंसणे चरित्ते य।
दंसणनाणे तिविहा दुविहा य चरित्तअट्ठाए ॥ १॥ वत्तणसंधणगहणे सुत्तत्थोभयगया उ एसत्ति। वेयावच्चे खमणे

काले पुण आवकहियत्ति ॥ २ ॥" इति, [उपसंपच्च त्रिविधा ज्ञाने तथा दर्शने चारित्रे च दर्शनज्ञानयोस्त्रिविधा चारित्रार्थं द्विविधा ॥ १ ॥ आवर्त्तनसन्धानग्रहणानि सूत्रार्थोभयगतान्येते वैयावृत्त्ये तपसि कालतः पुनर्यावत्कथं ॥ २ ॥] 'काले'त्ति उपक्रमणकाले आवश्यकोपोद्घातनिर्युक्त्यभिहिते सामाचारी दशविधा भवति ॥ इयं च सामाचारी महावीरेणेह प्रज्ञापिता अतो भगवन्तमेवोररीकृत्य दशस्थानकमाह—'समणे'त्यादि सुगमं, नवरं 'छउमत्थकालियाए'त्ति प्राकृतत्वात् छद्मस्थकाले यदा किल भगवान् त्रिकचतुष्कचत्वरचतुर्मुखमहापथादिषु पटुपटहप्रतिरवोद्घोषणापूर्वं यथाकाममुपहतसकलजनदारिद्र्यमनवच्छिन्नमब्दं यावन्महादानं दत्त्वा सदेवमनुजासुरपरिषदा परिवृतः कुण्डपुरान्निर्गत्य ज्ञातखण्डवने मार्गशीर्षकृष्णदशम्यामेककः प्रव्रज्य मनःपर्यायज्ञानमुत्पाद्याष्टौ मासान् विहृत्य मयूरकाभिधानसन्निवेशबहिःस्थानां दूयमानाभिधानानां पाखण्डिकानां सम्बन्धिन्येकस्मिन्नुटजे तदनुज्ञया वर्षावासमारभ्य अविधीयमानरक्षतया पशुभिरुपद्रूयमाणे उटजेऽप्रीतिकं कुर्वाणमाकलय्य कुटीरकनायकमुनिकुमारकं ततो वर्षाणामर्द्धमासे गतेऽकाल एव निर्गत्यास्थिकग्रामाभिधानसन्निवेशाद् बहिः शूलपाणिनामकयक्षायतने शेषं वर्षावासमारेभे, तत्र च यदा रात्रौ शूलपाणिर्भगवतः क्षोभणाय झटिति टालिताट्टालकमट्टट्टहासं मुञ्चन् लोकमुत्त्रासयामास तदा विनाश्यते स भगवान् देवेनेति भगवदालम्बिनां जनस्याधृतिं जनितवान् पुनर्हस्तिपिशाचनागरूपैर्भगवतः क्षोभं कर्त्तुमशक्नुवन् शिरःकर्णनासादन्तनखाक्षिपृष्ठिवेदनाः प्राकृतपुरुषस्य प्रत्येकं प्राणापहारप्रवणाः सपदि सम्पादितवान् तथापि प्रचण्डपवनप्रहतसुरगिरिशिखरमिवाविचलद्भावं वर्द्धमानस्वामिनमवलोक्य श्रान्तः सन्नसौ जिनपतिपादपद्मवन्दनपुरस्सरमाचचक्षे—क्षमस्व क्षमा-

श्रमण इति तथा सिद्धार्थाभिधानो व्यन्तरदेवस्तन्निग्रहार्थमुद्दधाव, बभाण च–अरे रे शूलपाणे अप्रार्थितप्रार्थक हीनपुण्यचतुर्दशीक श्रीह्रीधृतिकीर्त्तिवर्जित दुरन्तप्रान्तलक्षण! न जानासि सिद्धार्थराजपुत्रं पुत्रीयितनिखिलजगज्जीवं जीवितसममशेषसुरासुरनरनिकायनायकानामेनं च भवदपराधं यदि जानाति त्रिदशपतिस्ततस्त्वां निर्विषयं करोतीति, श्रुत्वा चासौ भीतो द्विगुणतरं क्षयमयति स्म, तथा सिद्धार्थश्च तस्य धर्ममचकथत्, स चोपशान्तो भगवन्तं भक्तिभरनिर्भरमानसो गीतनृत्तोपदर्शनपूर्वकमपूपुजत्, लोकश्च चिन्तयाञ्चकार–देवार्यकं विनाश्येदानीं देवः क्रीडतीति, स्वामी च देशोनांश्चतुरो यामानतीव तेन परितापितः प्रभातसमये मुहूर्त्तमात्रं निद्राप्रमादमुपगतवान् तत्रावसरे इत्यर्थोऽथवा छद्मस्थकाले भवा अवस्था छद्मस्थकालिकी तस्यां 'अंतिमराइयंसि'त्ति अन्तिमा–अन्तिमभागरूपा अवयवे समुदायोपचारात् सा चासौ रात्रिका चान्तिमरात्रिका तस्यां रात्रेरवसान इत्यर्थः महान्तः–प्रशस्ताः स्वप्ना–निद्राविकृतविज्ञानप्रतिभातार्थविशेषास्ते च ते चेति महास्वप्नास्तान् 'स्वपने' स्वापक्रियायां 'एगं चे'ति चकार उत्तरस्वप्नापेक्षया समुच्चयार्थः 'महाघोरं' अतिरौद्रं रूपम्–आकारं 'दीत्तं' ज्वलितं दृप्तं वा–दर्प्पवद्धारयतीति महाघोररूपदीप्तधरस्तद्दृप्तधरो वा, प्राकृतत्वादुत्तरत्र विशेषणन्यासः, तालो–वृक्षविशेषस्तदाकारो दीर्घत्वादिसाधर्म्यात् पिशाचो–राक्षसस्तालपिशाचस्तं 'पराजितं' निराकृतमात्मना १ 'एगं च'त्ति अन्यं च 'पुंसकोकिलगं'ति पुमांश्चासौ कोकिलश्च–परपुष्टः पुंस्कोकिलकः स च किल कृष्णो भवतीति शुक्लपक्ष इति विशेषितः २ 'चित्तविचित्तपक्खं'ति चित्रेणेति–चित्रकर्म्मणा विचित्रौ–विविधवर्णविशेषवन्तौ पक्षौ यस्य स तथा ३ 'दामदुगं'ति मालाद्वयं ४ 'गोवग्गं'ति गोरूपाणि ५ 'पउमसर'त्ति प-

द्मानि यत्रोत्पद्यन्ते सरसि तत्पद्मसरः 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु समन्तात्–विदिक्षु च कुसुमानि–पद्मलक्षणानि जातानि यत्र तत्कुसुमितं ६ 'उम्मीवीइसहस्सकलियं'ति ऊर्म्मयः–कल्लोलाः तल्लक्षणा या वीचयस्ता ऊर्म्मिवीचयः, वीचिशब्दो हि लोकेऽन्तरार्थोऽपि रूढः, अथवोर्म्मिवीच्योर्विशेषो गुरुत्वलघुत्वकृतः, क्वचिद्वीचिशब्दो न पठ्यते एवेति, ऊर्म्मिवीचीनां सहस्रैः कलितो–युक्तो यः स तथा तं 'भुजाभ्यां' बाहुभ्यामिति ७ तथा दिनकरं ८ एकेन च णमित्यलङ्कारे 'मह'न्ति महता छान्दसत्वात् एगं च णं महंति पाठे मानुषोत्तरस्यैते विशेषणे 'हरिवेरुलियवन्नाभेणं'ति हरिः–पिङ्गो वर्णः वैडूर्य–मणिविशेषस्तस्य वर्णो–नीलो वैडूर्यवर्णः, ततो द्वन्द्वः तद्वदाभाति यत्तद्धरिवैडूर्यवर्णाभं तेन, अथवा हरिवन्नीलं तच्च तद्वैडूर्यं चेति शेषं तथैव, निजकेन–आत्मीयेनांत्रेण–उदरमध्यावयवविशेषेण 'आवेढियं'ति सकृदावेष्टितं 'परिवेढियं'ति असकृदिति ९ 'एगं च णं महं'ति आत्मनो विशेषणं 'सिंहासणवरगयं'ति सिंहासनानां मध्ये यद्वरं तत्सिंहासनवरं तत्र गतो–व्यवस्थितो यस्तमिति १०। एतेषामेव दशानां महास्वप्नानां फलप्रतिपादनायाह—'जन्न'मित्यादि सुगमं, नवरं 'मूलओ'त्ति आदितः सर्वथैवेत्यर्थः, 'उद्घाइए' उद्घातितं विनाशितं विनाशयिष्यमाणत्वेनोपचारात्, सूत्रकारापेक्षया त्वयमतीतनिर्देश एवेत्येवमन्यत्रापि, 'ससमयपरसमइयं'ति स्वसिद्धान्तपरसिद्धान्तौ यत्र स्त इत्यर्थः, गणिनः–आचार्यस्य पिटकमिव पिटकं–वणिज इव सर्वस्वस्थानं गणिपिटकं 'आघवेइ'त्ति आख्यापयति सामान्यविशेषरूपतः प्रज्ञापयति सामान्यतः प्ररूपयति प्रतिसूत्रमर्थकथनेन दर्शयति तदभिधेयप्रत्युपेक्षणादिक्रियादर्शनेन, इयं क्रियैभिरक्षैरुपात्ता इत्थं क्रियत इति भावना, 'निदंसेइ'त्ति कथञ्चिदगृह्णतः परानुकम्पया निश्चयेन पुनः पुनर्द-

शंयति निदर्शयति 'उवदंसेइ'त्ति सकलनययुक्तिभिरिति ३, 'चाउव्वण्णाइण्णे'त्ति चत्वारो वर्णाः-श्रमणादयः समाहता इति चतुर्वर्णं तदेव चातुर्वर्ण्यं तेनाकीर्णः-आकुलश्चातुर्वर्ण्याकीर्णः अथवा चत्वारो वर्णाः-प्रकारा यस्मिन् स तथा, दीर्घत्वं प्राकृतत्वात्, चतुर्वर्णश्चासावाकीर्णश्च ज्ञानादिभिर्महागुणैरिति चतुर्वर्णाकीर्णः, 'चउव्विहे देवे पन्नवेइ'त्ति वन्दनकुतूहलादिप्रयोजनेनागतान् प्रज्ञापयति-जीवाजीवादीन् पदार्थान् बोधयति-सम्यक्त्वं ग्राहयति शिष्यीकरोतीति-यावत्, लोकेभ्यो वा तान् प्रकाशयति, 'अणंते' इत्यादौ सूत्रे यावत्करणात् 'निव्वाघाए निरावरणे कसिणे पडिपुण्णे केवलवरनाणदंसणे'त्ति दृश्यमिति, 'सदेवे'त्यादि, सह देवैः-वैमानिकज्योतिष्कैर्मनुजैः-नरैरसुरैश्च-भवनपतिव्यन्तरैश्च वर्त्तत इति सदेवमनुजासुरस्तत्र लोके-त्रिलोकरूपे 'उराल'त्ति प्रधानाः कीर्त्तिः-सर्वदिग्व्यापी साधुवादः वर्णः-एकदिग्व्यापी शब्दः-अर्द्धदिग्व्यापी श्लोकः-तत्तत्स्थान एव श्लाघा एषां द्वन्द्वः तत एते 'परिगुव्वंति' परिगुप्यन्ति व्याकुलीभवन्ति सततं भ्रमन्तीत्यर्थः, अथवा परिगूयन्ते-गूङ्धातोः शब्दार्थत्वात् संशब्द्यंते इत्यर्थः, पाठान्तरतः परिभ्राम्यन्ति, कथमित्याह—'इति खल्वि'त्यादि, इतिः-एवंप्रकारार्थः खलुर्वाक्यालङ्कारे ततश्चैवंप्रकारो भगवान् सर्वज्ञानी सर्वदर्शी सर्वसंशयव्यवच्छेदी सर्वबोधकभाषाभाषी सर्वजगज्जीववत्सलः सर्वगुणिगणचक्रवर्त्ती सर्वनरनाकिनायकनिकायसेवितचरणयुग इत्यर्थः, 'महावीर' इति नाम, एतदेवावर्त्यते श्लाघाकारिणामादरख्यापनार्थमनेकत्वख्यापनार्थं चेति, 'आघवेई'-त्यादि पूर्ववत् । स्वप्नदर्शनकाले भगवान् सरागसम्यग्दर्शनीति सरागसम्यग्दर्शनं निरूपयन्नाह—

दसविधे सरागसम्मदंसणे पन्नत्ते, तं०—निसग्गु १ वतेसरुई २ आणरुती ३ सुत्त ४ बीतरुतिमेव ५। अभिगम ६ वित्थाररुती ७ किरिया ८ संखेव ९ धम्मरुती १० ॥ १ ॥ (सू० ७५१)

'दसविहे'त्यादि, सरागस्य–अनुपशान्ताक्षीणमोहस्य यत्सम्यग्दर्शनं–तत्त्वार्थश्रद्धानं तत्तथा, अथवा सरागं च तत्सम्यग्दर्शनं चेति विग्रहः सरागं सम्यग्दर्शनमस्येति वेति, 'निसग्ग'गाहा, रुचिशब्दः प्रत्येकं योज्यते, ततो निसर्गः–स्वभावस्तेन रुचिः–तत्त्वाभिलापरूपाऽस्येति निसर्गरुचिर्निसर्गतो वा रुचिरिति निसर्गरुचिः, यो हि जातिस्मरणप्रतिभादिरूपया स्वमत्याऽवगतान् सद्भूतान् जीवादीन् पदार्थान् श्रद्दधाति स निसर्गरुचिरिति भावः, यदाह—"जो जिणदिट्ठे भावे चउव्विहे (द्रव्यादिभिः> सद्दहाइ सयमेव। एमेव नन्नहत्ति य निसग्गरुइत्ति नायव्वो ॥ १ ॥" इति [द्रव्यादिचतुर्विधान् भावान् यो जिनदृष्टान् भावेन श्रद्धत्ते एवमेवैते नान्यथेति च निसर्गरुचिर्ज्ञातव्यः सः ॥ १ ॥] तथोपदेशो–गुर्वादिना कथनं तेन रुचिर्यस्येत्युपदेशरुचिः तत्पुरुषपक्षः स्वयमूह्यः सर्वत्रेति, यो हि जिनोक्तानेव जीवादीनर्थान् तीर्थकरशिष्यादिनोपदिष्टान् श्रद्धत्ते स उपदेशरुचिरिति भावः, यत आह—"एए चेव उ भावे उवइट्ठे जो परेण सद्दहइ। छउमत्थेण जिणेण व उवएसरुई मुणेयव्वो ॥ १ ॥" इति [यः परेण छद्मस्थेन जिनेन वोपदिष्टानेतानेव भावान् श्रद्धत्ते स उपदेशरुचिर्ज्ञातव्यः ॥ १ ॥] तथाऽऽज्ञा–सर्वज्ञवचनात्मिका तया रुचिर्यस्य स तथा, यो हि प्रतनुरागद्वेषमिथ्याज्ञानतयाऽऽचार्यादीनामाज्ञयैव कुग्रहाभावाज्जीवादि तथेति रोचते माषतुषादिवत् स आज्ञारुचिरिति भावः, भणितं च—"रागो दोसो मोहो अन्नाणं जस्स अवगयं होइ। आणाए रोयंतो सो खलु आणारुई होइ ॥ १ ॥" इति,

[सम्यक्त्वावारकरागद्वेषमोहाज्ञानानि यस्यापगतानि भवंति आज्ञाया रोचयन् स खलु आज्ञारुचिर्भवति ॥ १ ॥] 'सुत्तवीयरुईमेव'त्ति इहापि रुचिशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात् सूत्रेण—आगमेन रुचिर्यस्य स सूत्ररुचिः, यो हि सूत्रागममधीयानस्तैनैवाङ्गप्रविष्टादिना सम्यक्त्वं लभते गोविन्दवाचकवत् स सूत्ररुचिरिति भावः, अभिहितं च—"जो सुत्तमहिज्जंतो सुएण ओगाहई उ सम्मत्तं । अंगेण बाहिरेण व सो सुत्तरुइत्ति नायव्वो ॥ १ ॥" इति [यः सूत्रमधीयानः श्रुतेनावगाहते तु सम्यक्त्वं अंगेनांगबाह्येन वा स सूत्ररुचिरिति ज्ञातव्यः ॥१॥] तथा बीजमिव बीजं यदेकमप्यनेकार्थप्रतिबोधोत्पादकं वचस्तेन रुचिर्यस्य स बीजरुचिः, यस्य ह्येकेनापि जीवादिना पदेनावगतेनानेकेषु पदार्थेषु रुचिरुपैति स बीजरुचिरिति भावः, गदितं च—"एगपएणेगाइं पयाइं जो पसरई उ सम्मत्ते । उदएव्व तिल्लबिंदू सो बीयरुइत्ति नायव्वो ॥ १ ॥" [एकपदेनानेकानि पदानि योऽवगाहते लभते च सम्यक्त्वं उदके इव तैलबिन्दुः स बीजरुचिरिति ज्ञातव्यः ॥१॥] इति, 'एवे'ति समुच्चये, तथा 'अभिगमवित्थाररुइ'त्ति इहापि प्रत्येकं रुचिशब्दः सम्बन्धनीयः, तत्राभिगमो—ज्ञानं ततो रुचिर्यस्य सोऽभिगमरुचिः, येन ह्याचारादिकं श्रुतमर्थतोऽधिगतं भवति सोऽभिगमरुचिः, अभिगमपूर्वकत्वात्तद्रुचेरिति भावः, गाथाऽत्र—"सो होइ अभिगमरुई सुअनाणं जस्स अत्थओ दिट्ठं । एक्कारस अंगाइं पइन्नयं दिट्ठिवाओ य ॥ १ ॥" इति [सोऽभिगमरुचिर्भवति येनार्थतः श्रुतज्ञानं दृष्टं एकादशांगानि प्रकीर्णकानि दृष्टिवादश्च ॥ १ ॥] तथा विस्तारो—व्यासस्ततो रुचिर्यस्य स तथेति, येन हि धर्मास्तिकायादिद्रव्याणां सर्वपर्यायाः सर्वैर्नयप्रमाणैर्ज्ञाता भवन्ति स विस्ताररुचिः, ज्ञानानुसारिरुचित्वादिति, न्यगादि च—"दव्वाण सव्वभावा सव्वपमाणेहिं

जस्स उवलद्धा । सव्वाहिं नयविहीहिं वित्थाररुई मुणेयव्वो ॥ १ ॥" इति [द्रव्याणां सर्वे पर्यायाः सर्वप्रमाणैः सर्वनयविधिभिर्येनोपलब्धाः विस्तारुचिर्ज्ञातव्यः ॥ १ ॥] तथा क्रिया—अनुष्ठानं रुचिशब्दयोगात् तत्र रुचिर्यस्य स क्रियारुचिः, इदमुक्तं भवति—दर्शनाद्याचारानुष्ठाने यस्य भावतो रुचिरस्तीति स क्रियारुचिरिति, उक्तं च—"नाणेण दंसणेण य तवे चरिते य समिइगुत्तीसु । जो किरियाभावरुई सो खलु किरियारुई होइ ॥ १ ॥" इति [ज्ञाने दर्शने तपसि चारित्रे च समितिगुप्त्योः यः भावतः क्रियारुचिः स खलु क्रियारुचिर्भवति ॥ १ ॥] तथा सङ्क्षेपः—सङ्ग्रहस्तत्र रुचिरस्येति सङ्क्षेपरुचिः, यो ह्यप्रतिपन्नकपिलादिदर्शनो जिनप्रवचनानभिज्ञश्च सङ्क्षेपेणैव चिलातिपुत्रवदुपशमादिपदत्रयेण तत्त्वरुचिमवाप्नोति स सङ्क्षेपरुचिरिति भावः, आह च—"अणभिग्गहियकुदिट्ठी संखेवरुइत्ति होइ नायव्वो । अविसारओ पवयणे अणभिग्गहिओ य सेसेसु ॥ १ ॥" इति [अनभिगृहीतकुदृष्टिः अविशारदः प्रवचने संक्षेपरुचिरिति ज्ञातव्यः शेषेष्वनभिगृहीतः ॥ १ ॥] तथा धर्म्मे—श्रुतादौ रुचिर्यस्य स तथा, यो हि धर्मास्तिकायं श्रुतधर्म्मं चारित्रधर्म्मं च जिनोक्तं श्रद्धत्ते स धर्म्मरुचिरिति ज्ञेयः, यदगादि—"जो अत्थिकायधम्मं सुयधम्मं खलु चरित्तधम्मं च । सद्दहइ जिणाभिहियं सो धम्मरुइत्ति नायव्वो ॥ १ ॥ इति [योऽस्तिकायधर्मं श्रुतधर्मं खलु चारित्रधर्मं च जिनाभिहितं श्रद्दधाति स धर्मरुचिरिति ज्ञातव्यः ॥ १ ॥] १० ॥ अयं च सम्यग्दृष्टिर्दशानामपि संज्ञानां क्रमेण व्यवच्छेदं करोतीति ता आह—

दस सण्णाओ पं० तं—आहारसण्णा जाव परिग्गहसण्णा ४ कोहसण्णा जाव लोभसण्णा ८ लोगसण्णा ९ ओह-

घं वेयणं पच्चणुभवमाणा विहरंति, तं०—सीतं १ उसिणं २ खुधं ३ पिवासं ४ कंडुं ५ परज्झं ६ भयं ७ सोगं ८ जरं ९ वाहिं १० (सू० ७५३)

'दसे'त्यादि, संज्ञानं संज्ञा आभोग इत्यर्थः, मनोविज्ञानमित्यन्ये, संज्ञायते वा आहाराद्यर्थी जीवोऽनयेति संज्ञा—वेदनीयमोहनीयोदयाश्रया ज्ञानदर्शनावरणक्षयोपशमाश्रया च विचित्रा आहारादिप्राप्तये क्रियैवेत्यर्थः, सा चोपाधिभेदाद्भिद्यमाना दशप्रकारा भवतीति, तत्र क्षुद्वेदनीयोदयात् कवलाद्याहारार्थं पुद्गलोपादानक्रियैव संज्ञायतेऽनयेत्याहारसंज्ञा, तथा भयवेदनीयोदयाद्भयोद्भ्रान्तस्य दृष्टिवदनविकाररोमाञ्चोद्भेदादिक्रियैव संज्ञायतेऽनयेति भयसंज्ञा, तथा पुंवेदोदयान्मैथुनाय . स्त्र्यङ्गालोकनप्रसन्नवदनसंस्तम्भितोरुवेपथुप्रभृतिलक्षणा च क्रियैव संज्ञायतेऽनयेति मैथुनसंज्ञा, तथा लोभोदयात् प्रधानभवकारणाभिष्वङ्गपूर्विका सच्चित्तेतरद्रव्योपादानक्रिया च संज्ञायतेऽनयेति परिग्रहसंज्ञा, तथा क्रोधोदयात्तदावेशगर्भा प्ररूक्षमुखनयनदन्तच्छदचेष्टैव संज्ञायतेऽनयेति क्रोधसंज्ञा, तथा मानोदयादहङ्कारात्मिकोत्सेकादिपरिणतिरेव संज्ञायतेऽनयेति मानसंज्ञा, तथा मायोदयेनाशुभसंक्लेशादनृतसम्भाषणादिक्रियैव संज्ञायतेऽनयेति मायासंज्ञा, तथा लोभोदयाल्लालसत्वान्वितात्सचित्तेतरद्रव्यप्रार्थनैव संज्ञायतेऽनयेति लोभसंज्ञा, तथा मतिज्ञानाद्यावरणक्षयोपशमाच्छब्दाद्यर्थगोचरा सामान्यावबोधक्रियैव संज्ञायतेऽनयेत्योघसंज्ञा, तथा तद्विशेषावबोधक्रियैव संज्ञायतेऽनयेति लोकसंज्ञा १०, ततश्चौघसंज्ञा दर्शनोपयोगः लोकसंज्ञा ज्ञानोपयोग इति, व्यत्ययमन्ये, अन्ये पुनरित्थमभिदधति—सामान्यप्रवृत्तिरोघसंज्ञा लोकदृष्टिर्लोकसंज्ञा, एताश्च सुखप्रतिपत्तये स्पष्टरूपाः पञ्चेन्द्रियानधिकृत्योक्ताः, एकेन्द्रियादीनां तु

प्रायो यथोक्तक्रियानिवन्धनकर्मोदयादिपरिणामरूपा एवात्रगन्तव्याः, यावच्छन्दौ व्याख्यातार्थौ, एता एव सर्वजीवेषु चतुर्विंशतिदण्डकेन निरूपयति—'नेरइये'त्यादि, 'एवं चेव'त्ति यथा सामान्यसूत्रे एवमेव नारकसूत्रेऽपीत्यर्थः, 'एवं निरन्तर'मिति यथा नारकसूत्रे संज्ञास्तथा शेषेष्वपि वैमानिकान्तेष्वित्यर्थः। अनन्तरसूत्रे वैमानिका उक्ताः, ते च सुखवेदना अनुभवन्ति, तद्विपर्यस्तास्तु नारका या वेदना अनुभवन्ति ता दर्शयति—'नेरइया' इत्यादि, कण्ठ्यं, नवरं वेदनां—पीडां, तत्र शीतस्पर्शजनिता शीता तां, सा च चतुर्थ्यादिनरकपृथ्वीष्विति, एवमुष्णां प्रथमादिषु, क्षुधं—बुभुक्षां पिपासां—तृषं कण्डूं—खर्जुं 'परज्झं'ति परतन्त्रतां भयं—भीतिं शोकं—दैन्यं जरां—वृद्धत्वं व्याधिं—ज्वरकुष्ठादिकमिति। अमुं च वेदनादिकममूर्त्तमर्थं जिन एव जानाति न छद्मस्थो यत आह—

दस ठाणाइं छउमत्थे णं सव्वभावेणं न जाणति ण पासति, तं०—धम्मत्थिगातं जाव वातं, अयं जिणे भविस्सति वा ण वा भविस्सति अयं सव्वदुक्खाणमंतं करेस्सति वा ण वा करेस्सति, एताणि चेव उप्पन्ननाणदंसणधरे [अरहा] जाव अयं सव्वदुक्खाणमंतं करेस्सति वा ण वा करेस्सति (सू० ७५४) दस दसाओ पं० तं०—कम्मविवागदसाओ उवासगदसाओ अंतगडदसाओ अणुत्तरोववायदसाओ आयारदसाओ पण्हावागरणदसाओ बंधदसाओ दोगिद्धिदसाओ दीहदसाओ संखेवितदसाओ। कम्मविवागदसाणं दस अज्झयणा पं० तं०—मियापुत्ते १ त गोत्तासे २, अंडे ३ सगडेति यावरे ४। माहणे ५ णंदिसेणे ६ त, सोरियत्ति ७ उदुंबरे ८॥ १॥ सहसुदाहे आमलते ९ कुमारे लेच्छती १०

इति २ । उवासगदसाणं दस अज्झयणा पं० तं०—आणंदे १ कामदेवे २ अ, गाहावति चूलणीपिता ३ । सुरादेवे ४ चुल्लसतते ५, गाहावति कुंडकोलिते ६ ॥ १ ॥ सद्दालपुत्ते ७ महासतते ८, णंदिणीपिया ९ सालतियापिता १०-३ । अंतगडदसाणं दस अज्झयणा पं० तं०—णमि १ मातंगे २ सोमिले ३ रामगुत्ते ४ सुदंसणे ५ चेव । जमाली ६ त भगालीत ७ किंकंमे ८ पल्लतेतिय ९ ॥ १ ॥ फाले अंबडपुत्ते त१०, एमेते दस आहिता ४ ॥ अणुत्तरोववातियदसाणं दस अज्झयणा पं० तं०—ईसिदासे य १ धण्णे त २, सुणक्खत्ते य ३ कातिते ४ [तिय] । सट्ठाणे ५ सालिभद्दे त ६, आणंदे ७ तेतली ८ तित ॥ १ ॥ दसन्नभद्दे ९ अतिमुत्ते १०, एमेते दस आहिया ५ ॥ आयारदसाणं दस अज्झयणा पं० तं०—वीसं असमाहिट्ठाणा १ एगवीसं सवला २ तेत्तीसं आसायणातो ३ अट्ठविहा गणिसंपया ४ दस चित्तसमाहिट्ठाणा ५ एगारस उवासगपडिमातो ६ वारस भिक्खुपडिमातो ७ पज्जोसवणा कप्पो ८ तीसं मोहणिज्जट्ठाणा ९ आजाइट्ठाणं १०-६ । पण्हावागरणदसाणं दस अज्झयणा पं० तं०—उवमा १ संखा २ इसिभासियाइं ३ आयरियभासिताइं ४ महावीरभासिआइं ५ खोमगपसिणाइं ६ कोमलपसिणाइं ७ अद्दागपसिणाइं ८ अंगुट्ठपसिणाइं ९ वाहुपसिणाइं १०-७ । बंधदसाणं दस अज्झयणा पं० तं०—बंधे १ य मोक्खे २ य देवद्धि ३ दसारमंडलेवित ४ आयरियविप्पडिवत्ती ५ उवज्झातविप्पडिवत्ती ६ भावणा ७ विमुत्ती ८ सातो ९ कम्मे १०-८ । दोगेहिदसाणं दस अज्झयणा पं० तं०—वाते १ विवाते २ उववाते ३ सुक्खित्ते कसिणे ४ वायालीसं सुमिणे ५ तीसं महासुमिणा ६ वावत्तरिं सव्वसुमिणा ७ हारे ८ रामे ९ गुत्ते १० एमेते दस आहिता ९ । दीहदसाणं दस अज्झयणा पं० तं०—चंदे १ सूरते २ सुक्के ३ त सिरिदेवी ४ पभावती ५ दीव-

समुद्दोववत्ती ६ वहूपुत्ती ८ मंदरेति त ९ थेरे संभूतविजते ८ थेरे पम्ह ९ ऊसासनीसासे १०-१० । संखेवितदसाणं दस अज्झयणा पं० तं०—खुड्डिया विमाणपविभत्ती १ महल्लिया विमाणपविभत्ती २ अंगचूलिया ३ वग्गचूलिया ४ विवाहचूलिया ५ अरुणोववाते ६ वरुणोववाए ७ गरुलोववाते ८ वेलंधरोववाते ९ वेसमणोववाते १०-११ (सू० ७५५)

दस सागरोवमकोडाकोडीओ कालो उस्सप्पिणीते दस सागरोवमकोडाकोडीओ कालो ओसप्पिणीते (सू० ७५६)

'दसे'त्यादि गतार्थं, नवरं छद्मस्थ इह निरतिशय एव द्रष्टव्योऽन्यथाऽवधिज्ञानी परमाण्वादि जानात्येव, 'सव्वभावेणं'ति सर्वप्रकारेण स्पर्शरसगन्धरूपज्ञानेन घटमिवेत्यर्थः, धम्मास्तिकायं यावत्करणादधर्म्मास्तिकायं आकाशास्तिकायं जीवमशरीरप्रतिवद्धं परमाणुपुद्गलं शब्दं गन्धमिति, 'अय'मित्यादि द्वयमधिकमिह, तत्रायमिति—प्रत्यक्षज्ञानसाक्षात्कृतो 'जिनः' केवली भविष्यति न वा भविष्यतीति नवमं, तथाऽयं 'सव्वे'त्यादि प्रकटं दशममिति । एतान्येव छद्मस्थानवबोध्यानि सातिशयज्ञानादित्वाज्जिनो जानातीति, आह च—'एयाइं' इत्यादि, यावत्करणात् 'जिणे अरहा केवली सव्वण्णू सव्वभावेण जाणइ पासइ, तंजहा—धम्मत्थिकाय'मित्यादि, यावद्दशमं स्थानं, तच्चोक्तमेवेति । सर्वज्ञत्वादेव यान् जिनोऽतीन्द्रियार्थप्रदर्शकान् श्रुतविशेपान् प्रणीतवांस्तान् दशस्थानकानुपातिनो दर्शयन्नाह—'दस दसे'-त्याद्येकादश सूत्राणि, तत्र 'दस'त्ति दशसङ्ख्या 'दसाउ'त्ति दशाधिकाराभिधायकत्वाद्दशा इति वहुवचनान्तं स्त्रीलिङ्गं शास्त्रस्याभिधानमिति, कर्म्मणः—अशुभस्य विपाकः—फलं कर्मविपाकः तत्प्रतिपादिका दशाध्ययनात्मकत्वाद्दशाः कर्म्मविपाकदशाः, विपाकश्रुताख्यस्यैकादशाङ्गस्य प्रथमश्रुतस्कन्धः, द्वितीयश्रुतस्कन्धोऽप्यस्य दशाध्ययनात्मक एव, न चा-

साविहाभिमतः, उत्तरत्र विवरिष्यमाणत्वादिति, तथा साधून् उपासते–सेवन्त इत्युपासकाः–श्रावकास्तद्गतक्रियाकलापप्रतिबद्धाः दशा–दशाध्ययनोपलक्षिता उपासकदशाः सप्तममङ्गमिति, तथा अन्तो–विनाशः स च कर्म्मणस्तत्फलभूतस्य वा संसारस्य कृतो यैस्तेऽन्तकृतः ते च तीर्थकरादयस्तेषां दशाः अन्तकृद्दशाः, इह चाष्टमाङ्गस्य प्रथमवर्गे दशाध्ययनानीति तत्सङ्ख्ययोपलक्षितत्वादन्तकृद्दशा इत्यभिधानेनाष्टममङ्गमभिहितं, तथा उत्तरः–प्रधानो नास्योत्तरो विद्यत इत्यनुत्तरः उपपतनमुपपातो जन्मेत्यर्थः अनुत्तरश्चासावुपपातश्चेत्यनुत्तरोपपातः सोऽस्ति येषां तेऽनुत्तरोपपातिकाः सर्वार्थसिद्ध्यादिविमानपञ्चकोपपातिन इत्यर्थस्तद्वक्तव्यताप्रतिबद्धा दशा–दशाध्ययनोपलक्षिता अनुत्तरोपपातिकदशाः नवममङ्गमिति, तथा चरणमाचारो ज्ञानादिविषयः पञ्चधा आचारप्रतिपादनपरा दशा–दशाध्ययनात्मिका आचारदशाः, दशाश्रुतस्कन्ध इति या रूढाः, तथा प्रश्नाश्च–पृच्छाः व्याकरणानि च–निर्वचनानि प्रश्नव्याकरणानि तत्प्रतिपादिका दशाः–दशाध्ययनात्मिकाः प्रश्नव्याकरणदशाः दशममङ्गमिति, तथा बन्धदशाद्विगृद्धिदशादीर्घदशासङ्क्षेपिकदशाश्चास्माकमप्रतीता इति। कर्म्मविपाकदशानामध्ययनविभागमाह—'कम्मे'त्यादि, 'मिगे'त्यादि श्लोकः सार्द्धः, मृगा–मृगग्रामाभिधाननगरराजस्य विजयनाम्नो भार्या तस्याः पुत्रो मृगापुत्रः, तत्र किल नगरे महावीरो गौतमेन समवसरणागतं जात्यन्धनरमवलोक्य पृष्टो–भदन्त! अन्योऽपीहास्ति जात्यन्धो?, भगवांस्तं मृगापुत्रं जात्यन्धमनाकृतिमुपदिदेश, गौतमस्तु कुतूहलेन तद्दर्शनार्थं तद्गृहं जगाम, मृगादेवी च वन्दित्वाऽऽगमनकारणं पप्रच्छ, गौतमस्तु त्वत्पुत्रदर्शनार्थमित्युवाच, ततः सा भूमिगृहस्थं तदुद्घाटनतस्तं गौतमस्य दर्शितवती, गौतमस्तु तमतिघृणास्पदं दृष्ट्वाऽऽगत्य च भगवन्तं पप्रच्छ-

कोऽयं जन्मान्तरेऽभवत्?, भगवानुवाच—अयं हि विजयवर्द्धमानकाभिधाने खेटे मकायीत्यभिधानो लंचोपचारादिभिर्लोकोपतापकारी राष्ट्रकूटो बभूव, ततः षोडशरोगातङ्काभिभूतो मृतो नरकं गतः, ततः पापकर्मविपाकेन मृगापुत्रो लोष्टाकारोऽव्यक्तेन्द्रियो दुर्गन्धिजातः, ततो मृत्वा नरकं गन्ता इत्यादि तद्वक्तव्यताप्रतिपादकं प्रथममध्ययनं मृगापुत्रमुक्तमिति १, 'गोत्तासे'त्ति गोस्त्रासितवानिति गोत्रासः, अयं हि हस्तिनागपुरे भीमाभिधानकूटग्राहस्योत्पलाभिधानायाः भार्यायाः पुत्रोऽभूत्, प्रसवकाले चानेन महापापसत्त्वेनाराध्या गावस्त्रासिताः, यौवने चायं गोमांसान्यनेकधा भक्षितवान् ततो नारको जातः, ततो वाणिजग्रामनगरे विजयसार्थवाहभद्राभार्ययोरुज्झितकाभिधानः पुत्रो जातः, स च कामध्वजगणिकार्थे राज्ञा तिलशो मांसच्छेदनेन तत्खादनेन च चतुष्पथे विडम्ब्य 'व्यापादितो नरकं जगामेति गोत्रासवक्तव्यताप्रतिबद्धं द्वितीयमध्ययनं गोत्रासमुच्यते, इदमेव चोज्झितकनाम्ना विपाकश्रुते उज्झितकमुच्यते २, 'अंडे'त्ति पुरिमतालनगरवास्तव्यस्य कुक्कुटाद्यनेकविधाण्डकभाण्डव्यवहारिणो वाणिजकस्य निन्नकाभिधानस्य पापविपाकप्रतिपादकमण्डमिति, स च निन्नको नरकं गतस्तत उद्वृत्तोऽभग्नसेननामा पल्लीपतिर्जातः, स च पुरिमतालनगरवास्तव्येन निरन्तरं देशलूषणातिकोपितेन विश्वास्याऽऽनीय प्रत्येकं नगरचत्वरेषु तदग्रतः पितृव्यपितृव्यानीप्रभृतिकं स्वजनवर्गं विनाश्य तिलशो मांसच्छेदनरुधिरमांसभोजनादिना कदर्थयित्वा निपातित इति, विपाकश्रुते चाभग्नसेन इतीदमध्ययनमुच्यते ३, 'सगडेत्ति यावरे' शकटमिति चापरमध्ययनं, तत्र शाखांजन्यां नगर्यां सुभद्राख्यसार्थवाहभद्राभिधानतद्भार्ययोः पुत्रः शकटः, स च सुसेनाभिधानामात्येन सुदर्शनाभिधानगणिकाव्यतिकरे सगणिको मांसच्छेदा-

दिनाऽत्यन्तं कदर्थयित्वा विनाशितः, स च जन्मान्तरे छगलपुरे नगरे छन्निकाभिधानः छागलिको मांसप्रिय आसी-
दित्येतदर्थप्रतिबद्धं चतुर्थमिति ४, 'माहणे'त्ति कोशाम्ब्यां बृहस्पतिदत्तनामा ब्राह्मणः, स चान्तःपुरव्यतिकरे उदयनेन
राज्ञा तथैव कदर्थयित्वा मारितो जन्मान्तरे चासावासीत् महेश्वरदत्तनामा पुरोहितः, स च जितशत्रो राज्ञः शत्रुज-
यार्थं ब्राह्मणादिभिर्होमं चकार, तत्र प्रतिदिनमेकैकं चातुर्वर्ण्यदारकमष्टम्यादिषु द्वौ द्वौ चतुर्मास्यां चतुरश्चतुरः षण्मा-
स्यामष्टावष्टौ संवत्सरे षोडश २ परचक्रागमे अष्टशतं २ परचक्रं च जीयते, तदेवं मृत्वाऽसौ नरकं जगामेत्येवंब्राह्मण-
वक्तव्यतानिबद्धं पञ्चममिति ५, 'नन्दिसेणे य'त्ति मथुरायां श्रीदामराजसुतो नंदिषेणो युवराजो विपाकश्रुते च
नन्दिवर्द्धनः श्रूयते, स च राजद्रोहव्यतिकरे राज्ञा नगरचत्वरे तप्तस्य लोहस्य द्रवेण स्नानं तद्विधसिंहासनोपवेशनं
क्षारतैलभृतकलशै राज्याभिषेकं च कारयित्वा कष्टमारेण परासुतां नीतो नरकमगमत्, स च जन्मान्तरे सिंहपुरनगर-
राजस्य सिंहरथाभिधानस्य दुर्योधननामा गुप्तिपालो बभूव अनेकविधयातनाभिर्जनं कदर्थयित्वा मृतः नरकं गतवा-
नित्येवमर्थं षष्ठमिति ६, 'सोरिय'त्ति शौरिकनगरे शौरिकदत्तो नाम मत्स्यबन्धपुत्रः, स च मत्स्यमांसप्रियो गलवि-
लग्नमत्स्यकण्टको महाकष्टमनुभूय मृत्वा नरकं गतः, स च जन्मान्तरे नन्दिपुरनगरराजस्य मित्राभिधानस्य श्रीको
नाम महानसिकोऽभूत् जीवघातरतिः मांसप्रियश्च, मृत्वा चासौ नरकं गतवानिति सप्तमं, इदं चाध्ययनं विपाकश्रु-
तेऽष्टममधीतं ७, 'उदुम्बरे'त्ति पाडलीपण्डे नगरे सागरदत्तसार्थवाहसुतः उदुम्बरदत्तो नाम्नाऽभूत्, स च षोडश-
भिर्रोगैरेकदाभिभूतो महाकष्टमनुभूय मृतः, स च जन्मान्तरे विजयपुरराजस्य कनकरथनाम्नो धन्वन्तरिनामा वैद्य

आसीत् मांसप्रियो मांसोपदेष्टा चेतिकृत्वा नरकं गतवानित्यष्टमं ८, 'सहसुद्दाहे'त्ति सहसा-अकस्मादुद्दाहः-प्रकृष्टो दाहः सहसोद्दाहः सहस्राणां वा लोकस्योद्दाहः सहस्रोद्दाहः, 'आमलए'त्ति रश्रुतेर्लश्रुतिरित्यामरकः-सामस्त्येन मारिः, एवमर्थप्रतिबद्धं नवमं, तत्र किल सुप्रतिष्ठे नगरे सिंहसेनो राजा श्यामाभिधानदेव्यामनुरक्तस्तद्वचनादेवैकोनानि पञ्च शतानि देवीनां तां मिमारयिषूणि ज्ञात्वा कुपितः सन् तन्मातॄणामेकोनपञ्चशतान्युपनिमन्त्र्य महत्यगारे आवासं दत्त्वा भक्तादिभिः संपूज्य विश्रब्धानि सदेवीकानि सपरिवाराणि सर्वतो द्वारबन्धनपूर्वकमग्निप्रदानेन दग्धवान् ततोऽसौ राजा मृत्वा च पष्ठ्यां गत्वा रोहीतके नगरे दत्तसार्थवाहस्य दुहिता देवदत्ताभिधानाऽभवत् सा च पुष्पनन्दिना राज्ञा परिणीता स च मातुर्भक्तिपरतया तत्कृत्यानि कुर्वन्नासामास तया च भोगविघ्नकारिणीति तन्मातुर्ज्वलल्लोहदण्डस्यापानप्रक्षेपात्सहसा दाहेन वधो व्यधायि राज्ञा चासौ विविधविडम्बनाभिर्विडम्ब्य विनाशितेति विपाकश्रुते देवदत्ताभिधानं नवममिति ९, तथा 'कुमारे लेच्छई इय'त्ति कुमारा-राज्यार्हाः, अथवा कुमाराः-प्रथमवयस्थास्तान् 'लेच्छई इय'त्ति लिप्सूंश्च-वणिज आश्रित्य दशममध्ययनमितिशब्दश्च परिसमाप्तौ भिन्नक्रमश्च, अयमत्र भावार्थः-यदुत इन्द्रपुरे नगरे पृथिवीश्रीनामगणिकाऽभूत्, सा च बहून् राजकुमारवणिक्पुत्रादीन् मन्त्रचूर्णादिभिर्वशीकृत्योदारान् भोगान् भुक्तवती पष्ठ्यां च गत्वा वर्द्धमाननगरे धनदेवसार्थवाहदुहिता अञ्जूरित्यभिधाना जाता सा च विजयराजपरिणीता योनिशूलेन कृच्छ्रं जीवित्वा नरकं गतेति, अत एव विपाकश्रुते अञ्जू इति दशममध्ययनमुच्यत इति

ननगरवासी महर्द्धिको गृहपतिर्महावीरेण बोधित एकादशोपासकप्रतिमाः कृत्वोत्पन्नावधिज्ञानो मासिक्या संलेखनया सौधर्ममगमदितिवक्तव्यताप्रतिबद्धं प्रथममध्ययनं आनन्द एवोच्यत इति १, 'कामदेवे'त्ति कामदेवश्चम्पानगरीवास्तव्यस्तथैव प्रतिबुद्धः परीक्षाकारिदेवकृतोपसर्गाविचलितप्रतिज्ञस्तथैव दिवमगमदित्येवमर्थं द्वितीयं कामदेव इति २, 'गाहावइ चूलणीपिय'त्ति चुलनीपितृनाम्ना गृहपतिर्वाणारसीनिवासी तथैव प्रतिबुद्धः प्रतिपन्नप्रतिमो विमर्शकदेवेन मातरं त्रिखण्डीक्रियमाणां दृष्ट्वा क्षुभितश्चलितप्रतिज्ञो देवनिग्रहार्थमुद्दधाव पुनः कृतालोचनस्तथैव दिवं गत इतिवक्तव्यताप्रतिबुद्धं चुलनीपितेत्युच्यते ३, 'सुरादेवे'त्ति सुरादेवो गृहपतिर्वाराणसीनिवासी परीक्षकदेवस्य षोडश रोगातङ्कान् भवतः शरीरे समकमुपनयामि यदि धर्मं न त्यजसीतिवचनमुपश्रुत्य चलितप्रतिज्ञः पुनरालोचितप्रतिक्रान्तस्तथैव दिवं गत इतिवक्तव्यताभिधायकं सुरादेव इति ४, 'चुल्लसयए'त्ति महाशतकापेक्षया लघुः शतकः चुल्लशतकः, स चालम्भिकानगरवासी देवेनोपसर्गकारिणा द्रव्यमपह्रियमाणमुपलभ्य चलितप्रतिज्ञः पुनर्निरतिचारः सन् दिवमगमद् यथा तथा यत्राभिधीयते तच्चुल्लशतक इति ५, 'गाहावइ कुंडकोलिए'त्ति कुंडकोलिको गृहपतिः काम्पील्यवासी धर्मध्यानस्थो यथा देवस्य गोशालकमतमुद्ग्राहयत उत्तरं ददौ दिवं च ययौ तथा यत्र अभिधीयते तत्तथेति ६, 'सद्दालपुत्ते'त्ति सद्दालपुत्रः पोलासपुरवासी कुम्भकारजातीयो गोशालकोपासको भगवता बोधितः पुनः स्वमतग्राहणोद्यतेन गोशालकेनाक्षोभितान्तःकरणः प्रतिपन्नप्रतिमश्च परीक्षकदेवेन भार्यामारणदर्शनतो भग्नप्रतिज्ञः पुनरपि कृतालोचनस्तथैव दिवं गत इतिवक्तव्यताप्रतिबद्धं सद्दालपुत्र इति ७, 'महासयए'त्ति महाशतकनाम्नो गृहपते राजगृहनगरनि-

वासिनस्त्रयोदशभार्यापतेरुपासकप्रतिमाकृतमतेरुत्पन्नावधिसंजाताधिगते रेवत्यभिधानस्वभार्याकृतानुकूलोपसर्गाचलमतेः संलेखनाजातदिविगतेर्वक्तव्यतानिबद्धं महाशतक इति ८, 'नंदिणीपिय'त्ति नन्दिनीपितृनामकस्य श्रावस्तीवास्तव्यस्य भगवता बोधितस्य संलेखनादिगतस्य वक्तव्यतानिबन्धनान्नंदिनीपितृनामकमिति ९, 'सालइयापिय'त्ति सालइ-कापितृनाम्नः श्रावस्तीनिवासिनो गृहमेधिनो भगवतो बोधिलाभिनोऽनन्तरं तथैव सौधर्म्मगामिनो वक्तव्यतानिबद्धं सालेपिकापितृनामकं दशममिति १० । दशाप्यमी विंशतिवर्षपर्यायाः सौधर्म्मे गताश्चतुःपल्योपमस्थितयो देवा जाता महाविदेहे च सेत्स्यन्तीति ॥ अथान्तकृद्दशानामध्ययनविवरणमाह—'अंतगडे'त्यादि, इह चाष्टौ वर्गास्तत्र प्रथमवर्गे दशाध्ययनानि, तानि चामूनि—'नमी'त्यादि सार्द्धं रूपकम्, एतानि च नमीत्यादिकान्यन्तकृत्साधुनामानि अन्तकृद्दशा-ङ्गप्रथमवर्गेऽध्ययनसङ्ग्रहे नोपलभ्यन्ते, यतस्तत्राभिधीयते—"गोयम १ समुद्द २ सागर ३ गंभीरे ४ चेव होइ थिमिए ५ य । अयले ६ कंपिल्ले ७ खलु अक्खोभ ८ पसेणई ९ विण्हू १० ॥ १ ॥" इति [गौतमः १ समुद्रः २ सागरः ३ गंभीरः ४ चैव भवति स्तिमितश्च ५ अचलः ६ कांपील्यः ७ अक्षोभ्यः ८ प्रसेनजित् ९ विष्णुः १० ॥ १ ॥] ततो वाचनान्तरापेक्षाणीमानीति सम्भावयामः, न च जन्मान्तरनामापेक्षयैतानि भविष्यन्तीति वाच्यं, जन्मान्तराणां तत्रानभिधीयमानत्वादिति ॥ अधु-नानुत्तरोपपातिकदशानामध्ययनविभागमाह—'अणुत्तरो' इत्यादि, इह च त्रयो वर्गास्तत्र तृतीयवर्गे दृश्यमानाध्ययनैः कैश्चित् सह साम्यमस्ति न सर्वैः, यत इहोक्तम्—'इसिदासे'त्यादि, तत्र तु दृश्यते—"धन्ने य सुनक्खत्ते, इसिदासे य आहिए । पेल्लए रामपुत्ते य, चंदिमा पोट्टिके इय ॥ १ ॥ पेढालपुत्ते अणगारे, अणगारे पोट्टिले इय । विहल्ले दसमे वुत्ते,

एमेए दस आहिया ॥ २ ॥" इति [धन्यश्च सुनक्षत्रः ऋषिदासश्चाख्यातः पेल्लको रामपुत्रश्चंद्रमाः प्रोष्ठक इति ॥१॥ पेढालपुत्रोऽनगारः पोट्टिलश्च विहल्लः दशम उक्तः एवमेते आख्याता दश ॥ २ ॥] तदेवमिहापि वाचनान्तरापेक्षयाऽध्ययनविभाग उक्तो न पुनरुपलभ्यमानवाचनापेक्षयेति, तत्र धन्यकसुनक्षत्रकथानके एवं—काकन्द्यां नगर्यां भद्रासार्थवाहीसुतो धन्यको नाम महावीरसमीपे धर्ममनुश्रुत्य महाविभूत्या प्रव्रजितः षष्ठोपवासी उज्झ्यमानलब्धाचाम्लपारणो विशिष्टतपसा क्षीणमांसशोणितो राजगृहे श्रेणिकमहाराजस्य चतुर्दशानां श्रमणसहस्राणां मध्येऽतिदुष्करकारक इति महावीरेण व्याहृतस्तेन च राज्ञा सभक्तिकं वन्दित उपबृंहितश्च कालं च कृत्वा सर्वार्थसिद्धविमान उत्पन्न इति, एवं सुनक्षत्रोऽपीति, कार्त्तिक इति हस्तिनागपुरे श्रेष्ठी इभ्यसहस्रप्रथमासनिकः श्रमणोपासको जितशत्रुराजस्याभियोगाच्च परिव्राजकस्य मासक्षपणपारणके भोजनं परिवेषितवान् तमेव निर्वेदं कृत्वा मुनिसुव्रतस्वामिसमीपे प्रव्रज्यां प्रतिपन्नवान् द्वादशाङ्गधरो भूत्वा शक्रत्वेनोत्पन्न इत्येवं यो भगवत्यां श्रूयते सोऽन्य एव अयं पुनरन्योऽनुत्तरसुरेषूपपन्न इति, 'शालिभद्र' इति यः पूर्वभवे सङ्गमनामा वत्सपालोऽभवत्, सबहुमानं च साधवे पायसमदात्, राजगृहे गोभद्रश्रेष्ठिनः पुत्रत्वेनोत्पन्नो, देवीभूतगोभद्रश्रेष्ठिसमुपनीतदिव्यभोजनवसनकुसुमविलेपनभूषणादिभिर्भोगाङ्गैरङ्गनानां द्वात्रिंशता सह सप्तभूमिकरम्यहर्म्यतलगतो ललति स्म, वाणिजकोपनीतलक्षमूल्यबहुरत्नकम्बला गृहीता भद्रया शालिभद्रमात्रा वधूनां पादप्रोञ्छनीकृताश्चेतिश्रवणाज्जातकुतूहले दर्शनार्थं गृहमागते श्रेणिकमहाराजे जनन्याऽभिहितो—यथा त्वां स्वामी द्रष्टुमिच्छतीत्यवतर प्रासादशृङ्गात् स्वामिनं पश्येतिवचनश्रवणादस्माकमप्यन्यः स्वामीति भावयन् वैराग्यमुपजगाम

वर्द्धमानस्वामिसमीपे च प्रवव्राज, विकृष्टतपसा क्षीणदेहः शिलातले पादपोपगमनविधिनाऽनुत्तरसुरेषूत्पन्नवानिति सोऽयमिह सम्भाव्यते, केवलमनुत्तरोपपातिकाङ्गे नाधीत इति, 'तेतलीतिय'त्ति तेतलिसुत इति यो ज्ञाताध्ययनेषु श्रूयते, स नायं, तस्य सिद्धिगमनश्रवणात्, तथा दशार्णभद्रो दशार्णपुरनगरवासी विश्वंभराविभुः यो भगवन्तं महावीरं दशार्णकूटनगरनिकटसमवसृतमुद्यानपालवचनादुपलभ्य यथा न केनापि वन्दितो भगवांस्तथा मया वन्दनीय इति राज्यसम्पदवलेपाद्भक्तितश्च चिन्तयामास, ततः प्रातः सविशेषकृतस्नानविलेपनाभरणादिविभूषः प्रकल्पितप्रधानद्विपपतिपृष्ठाधिरूढो वल्गनादिविविधक्रियाकारिसदर्प्पसर्प्पच्चतुरङ्गसैन्यसमन्वितः पुष्पमाणवसमुद्घुष्यमाणागणितगुणगणः सामन्तामात्यमन्त्रिराजदौवारिकदूतादिपरिवृतः सान्तःपुरपौरजनपरिगत आनन्दमयमिव सम्पादयन् महीमण्डलमाखण्डल इवामरावत्या नगरान्निर्जगाम निर्गत्य च समवसरणमभिगम्य यथाविधि भगवन्तं भव्यजननलिनवनविबोधनाभिनवभानुमन्तं महावीरं वन्दित्वोपविवेश, अवगतदशार्णभद्रभूपाभिप्रायं च तन्मानविनोदनोद्यतं कृताष्टमुखे प्रतिमुखं विहिताष्टदन्ते प्रतिदन्तं कृताष्टपुष्करिणीके प्रतिपुष्करिणि निरूपिताष्टपुष्करे प्रतिपुष्करं विरचिताष्टदले प्रतिदलं विरचितद्वात्रिंशद्बद्धनाटके वारणेन्द्रे समारूढं स्वश्रिया निखिलं गगनमण्डलमापूरयन्तममरपतिमवलोक्य कुतोऽस्मादृशामीदृशी विभूतिः कृतोऽनेन निरवद्यो धर्म इति ततोऽहमपि तं करोमीति विभाव्य प्रवव्राज, जितोऽहमधुना त्वयेति भणित्वा यमिन्द्रः प्रणिपपातेति सोऽयं दशार्णभद्रः सम्भाव्यते परमनुत्तरोपपातिकाङ्गे नाधीतः, क्वचित्सिद्धश्च श्रूयत इति, तथा अतिमुक्तः एवं श्रूयते अन्तकृद्दशाङ्गे—पोलासपुरे नगरे विजयस्य राज्ञः श्रीनाम्या

देव्या अतिमुक्तको नाम पुत्रः षड्वार्षिको गौतमं गोचरगतं दृष्ट्वा एवमवादीत्—के यूयं किं वो अटथ?, ततो गौतमोऽवादीत्—श्रमणा वयं भिक्षार्थं च पर्यटामः, तर्हि भदन्तागच्छत तुभ्यं भिक्षां दापयामीति भणित्वा अङ्गुल्या भगवन्तं गृहीत्वा स्वगृहमानैषीत्, ततः श्रीदेवी हृष्टा भगवन्तं प्रतिलम्भयामास, अतिमुक्तकः पुनरवोचत्—यूयं क्व वसथ?, भगवानुवाच—भद्र! मम धर्माचार्याः श्रीवर्द्धमानस्वामिन उद्याने वसंति तत्र वयं परिवसामः, भदन्त! आगच्छाम्यहं भवद्भिः सार्द्धं भगवतो महावीरस्य पादान् वन्दितुं?, गौतमोऽवादीत्—यथासुखं देवानां प्रिय!, ततो गौतमेन सहागत्यातिमुक्तकः कुमारो भगवन्तं वन्दते, स धर्म्मं श्रुत्वा प्रतिबुद्धो गृहमागत्य पितरावब्रवीत्—यथा संसारान्निर्विण्णोऽहं प्रव्रजामीत्यनुजानीतं मां युवां, तावूचतुः—बाल! त्वं किं जानासि?, ततोऽतिमुक्तकोऽवादीत्—हे अम्बतात! यदेवाहं जानामि तदेव न जानामि, यदेव न जानामि तदेव जानामि, ततस्तौ तमवादिष्टां—कथमेतत्?, सोऽब्रवीत्—अम्बतात! जानाम्यहं यदुत—जातेनावश्यं मर्त्तव्यं, न जानामि तु कदा वा कस्मिन् वा कथं वा कियच्चिराद्वा?, तथा न जानामि कैः कर्म्मभिर्निरयादिषु जीवा उत्पद्यन्ते एतत्पुनर्जानामि यथा स्वयंकृतैः कर्म्मभिरिति, तदेवं मातापितरौ प्रतिबोध्य प्रवव्राज तपः कृत्वा च सिद्ध इति, इह त्वयमनुत्तरोपपातिकेषु दशमाध्ययनतयोक्तस्तदपर एवायं भविष्यतीति, 'दस आहिय'त्ति दशाध्ययनान्याख्यातानीत्यर्थः ॥ आचारदशानामध्ययनविभागमाह—'आयारे'त्यादि, असमाधिः—ज्ञानादिभावप्रतिषेधोऽप्रशस्तो भाव इत्यर्थः तस्य स्थानानि—पदानि असमाधिस्थानानि—यैरासेवितैरात्मपरोभयानामिह परत्र चोभयत्र वा असमाधिरुत्पद्यते तानीति भावः, तानि च विंशतिः द्रुतचारित्वादीनि तत एवावगम्यानीति, तत्प्रतिपादकम-

ध्ययनमसमाधिस्थानानीति प्रथमं, तथा एकविंशतिः 'शबलाः' शबलं–कर्बुरं द्रव्यतः पटादि भावतः सातिचारं चारित्रं, इह च शबलचारित्रयोगाच्छबलास्साधवस्ते च करकर्मप्रकारान्तरमैथुनादीन्येकविंशतिपदानि तत्रैवोक्तरूपाणि सेवमाना उपाधित एकविंशतिर्भवन्ति तदर्थमध्ययनं एकविंशतिशबला इत्यभिधीयते २, 'तेत्तीसमासायणाउ'त्ति ज्ञानादिगुणा आ–सामस्त्येन शात्यन्ते–अपध्वस्यन्ते यकाभिस्ता आशातना–रत्नाधिकविषयाविनयरूपाः पुरतोगमनादिकास्तत्प्रसिद्धास्त्रयस्त्रिंशद्भेदा यत्राभिधीयन्ते तदध्ययनमपि तथोच्यत इति ३, 'अट्ठे'त्यादि, अष्टविधा गणिसम्पत् आचारश्रुतशरीरवचनादिका आचार्यगुणर्द्धिरष्टस्थानकोक्तरूपा यत्राभिधीयते तदध्ययनमपि तथोच्यत इति ४, 'दसे'त्यादि, दश चित्तसमाधिस्थानानि येषु सत्सु चित्तस्य प्रशस्तपरिणतिर्जायते तानि तथा, असमुत्पन्नपूर्वकधर्मचिन्तोत्पादादीनि तत्रैव प्रसिद्धान्यभिधीयन्ते यत्र तत्तथैवोच्यत इति ५, 'एक्कारे'त्यादि, एकादशोपासकानां–श्रावकाणां प्रतिमाः–प्रतिपत्तिविशेषाः दर्शनव्रतसामायिकादिविषयाः प्रतिपाद्यन्ते यत्र तत्तथैवोच्यत इति ६, 'बारसेत्यादि, द्वादश भिक्षूणां प्रतिमाः–अभिग्रहा मासिकीद्विमासिकीप्रभृतयो यत्राभिधीयन्ते तत्तथोच्यते, 'पज्जो' इत्यादि, पर्याया ऋतुबद्धिकाः द्रव्यक्षेत्रकालभावसम्बन्धिन उत्सृज्यन्ते–उज्झ्यन्ते यस्यां सा निरुक्तविधिना पर्यासवना अथवा परीति–सर्वतः क्रोधादिभावेभ्यः उपशम्यते यस्यां सा पर्युपशमना अथवा परिः–सर्वथा एकक्षेत्रे जघन्यतः सप्ततिदिनानि उत्कृष्टतः षण्मासान् वसनं निरुक्तादेव पर्युषणा तस्याः कल्पः–आचारो मर्यादेत्यर्थः पर्योसवनाकल्पः पर्युपशमनाकल्पः पर्युषणाकल्पो वेति, स च 'सक्कोसजोयणं विगइनवय'मित्यादिकस्तत्रैव प्रसिद्धस्तदर्थमध्ययनं स एवोच्यत इति ८, 'तीस'मित्यादि, त्रिंश-

न्मोहनीयकर्म्मणो वन्धस्थानानि–वन्धकारणानि 'वारिमज्झेऽवगाहित्ता, तसे पाणे विहिंसई'त्यादिकानि तत्रैव प्रसिद्धानि मोहनीयस्थानानि तत्प्रतिपादकमध्ययनं तथैवोच्यत इति ९, 'आजाइट्ठाण'मिति आजननमाजातिः–सम्मूर्च्छनगर्भोपपाततो जन्म तस्याः स्थानं–संसारस्तत्सनिदानस्य भवतीत्येवमर्थप्रतिपादनपरमाजातिस्थानमुच्यत इति १० ॥ प्रश्नव्याकरणदशा इहोक्तरूपा न दृश्यन्ते दृश्यमानास्तु पञ्चाश्रवपञ्चसंवरात्मिका इति, इहोक्तानां तूपमादीनामध्ययनानामक्षरार्थः प्रतीयमान एवेति, नवरं 'पसिणाइं'ति प्रश्नविद्याः यकाभिः क्षौमकादिषु देवतावतारः क्रियत इति, तत्र क्षौमकं–वस्त्रं अद्दागो–आदर्शः अङ्गुष्ठो–हस्तावयवः बाहवो–भुजा इति ॥ वन्धदशानामपि वन्धाद्यध्ययनानि श्रौतेनार्थेन व्याख्यातव्यानि । द्विगृद्धिदशाश्च स्वरूपतोऽप्यनवसिताः । दीर्घदशाः स्वरूपतोऽनवगता एव, तदध्ययनानि तु कानिचिन्नरकावलिकाश्रुतस्कन्धे उपलभ्यन्ते, तत्र चन्द्रवक्तव्यताप्रतिवद्धं चन्द्रमध्ययनं, तथाहि–राजगृहे महावीरस्य चन्द्रो ज्योतिष्कराजो वन्दनं कृत्वा नाट्यविधिं चोपदर्श्य प्रतिगतो, गौतमश्च भगवन्तं तद्वक्तव्यतां पप्रच्छ, भगवांश्चोवाच–श्रावस्त्यामङ्गजिन्नामा अयं गृहपतिरभूत् पार्श्वनाथसमीपे च प्रव्रजितो विराध्य च मनाक् श्रामण्यं चन्द्रतयोत्पन्नो महाविदेहे च सेत्स्यतीति, तथा सूरवक्तव्यताप्रतिवद्धं सूरं, सूरवक्तव्यता च चन्द्रवत्, नवरं सुप्रतिष्ठो नाम्ना वभूवेति, शुक्रो–ग्रहस्तद्वक्तव्यता चैवं–राजगृहे भगवन्तं वन्दित्वा शुक्रे प्रतिगते गौतमस्य तथैव भगवानुवाच–वाणारस्यां सोमिलनामा ब्राह्मणोऽयमभवत्, पार्श्वनाथं चापृच्छत्–ते भंते! जवणिज्जं', तथा 'सरिसवया मासा कुलत्था य ते भोज्जा? एगे भवं दुवे भव'मित्यादि, भगवता चैतेषु विभक्तेष्वाक्षिप्तः श्रावको भूत्वा पुनर्विपर्यासादारामादिलौकिकध-

र्मस्थानानि कारयित्वा दिक्प्रोक्षकतापसत्वेन प्रव्रज्य प्रतिषष्ठपारणकं क्रमेण पूर्वादिदिग्भ्य आनीय कन्दादिकमभ्यवजहार, अन्यदाऽसौ यत्र क्वचन गर्त्तादौ पतिष्यामि तत्रैव प्राणांस्त्यक्ष्यामीत्यभिग्रहमभिगृह्य काष्ठमुद्रया मुखं बद्ध्वा उत्तराभिमुखः प्रतस्थौ, तत्र प्रथमदिवसेऽपराह्णसमयेऽशोकतरोरधो होमादिकर्म्म कृत्वोवास, तत्र देवेन केनाप्युक्तः—अहो सोमिलब्राह्मणमहर्षे! दुष्प्रव्रजितं ते, पुनर्द्वितीयेऽहनि तथैव सप्तपर्णस्याध उषित उक्तः, तृतीयादिषु दिनेष्वश्वत्थवटोदुम्बराणामध उषितः भणितो देवेन, ततः पञ्चमदिनेऽवादीदसौ—कथं नु नाम मे दुष्प्रव्रजितं?, देवोऽवोचत्—त्वं पार्श्वनाथस्य भगवतः समीपेऽणुव्रतादिकं श्रावकधर्म्मं प्रतिपद्याधुना अन्यथा वर्त्तसे इति दुष्प्रव्रजितं तव, ततोऽद्यापि तमेवाणुव्रतादिकं धर्म्मं प्रतिपद्यस्व येन सुप्रव्रजितं तव भवतीत्येवमुक्तस्तथैव चकार, ततः श्रावकत्वं प्रतिपाल्यानालोचितप्रतिक्रान्तः कालं कृत्वा शुक्रावतंसके विमाने शुक्रत्वेनोत्पन्न इति । तथा श्रीदेवीसमाश्रयमध्ययनं श्रीदेवीति, तथाहि—सा राजगृहे महावीरवन्दनाय सौधर्म्मादाजगाम, नाट्यं दर्शयित्वा प्रतिजगाम च, गौतमस्तत्पूर्वभवं पप्रच्छ, भगवांस्तं जगाद—राजगृहे सुदर्शनश्रेष्ठी बभूव प्रियाभिधाना च तद्भार्या तयोः सुता भूतानाम बृहत्कुमारिका पार्श्वनाथसमीपे प्रव्रजिता शरीरबकुशा जाता सातिचारा च मृत्वा दिवं गता महाविदेहे च सेत्स्यतीति । तथा प्रभावती—चेटकदुहिता वीतभयनगरनायकोदायनमहाराजभार्या यया जिनबिम्बपूजार्थं स्नानानन्तरं चेट्या सितवसनार्प्पणेऽपि विभ्रमाद्रक्तवसनमुपनीतमनवसरमनयेति मन्यमानया मन्युना दर्प्पणेन चेटिका हता मृता च, ततो वैराग्यादनशनं प्रतिपद्य देवतया यया बभूवे, यया चोज्जयिनीराजं प्रति विक्षेपेण प्रस्थितस्य ग्रीष्मे मासि पिपासाभिभूतसमस्तसैन्यस्योदायनमहारा-

जस्य स्वच्छशीतलजलपरिपूर्णत्रिपुष्करकरणेनोपकारोऽकारीत्येवंलक्षणप्रभावतीचरितयुक्तमध्ययनं प्रभावतीति सम्भाव्यते, न चेदं निरयावलिकाश्रुतस्कन्धे दृश्यत इति पञ्चमं, तथा बहुपुत्रिकादेवीप्रतिबद्धं सैवाध्ययनमुच्यते, तथाहि–राजगृहे महावीरवन्दनार्थं सौधर्माद्बहुपुत्रिकाभिधाना देवी समवततार, वन्दित्वा च प्रतिजगाम, केयमिति पृष्टे गौतमेन भगवानवादीत्–वाराणस्यां नगर्यां भद्राभिधानस्य सार्थवाहस्य सुभद्राभिधाना भार्येयं बभूव, सा च वन्ध्या पुत्रार्थिनी भिक्षार्थमागतमार्यासंघाटकं पुत्रलाभं पप्रच्छ स च धर्म्ममचकथत् प्राव्राजीच्च, सा बहुजनापत्येषु प्रीत्याऽभ्यङ्गोद्वर्त्तनापरायणा सातिचारा मृत्वा सौधर्म्ममगमत्, ततश्च्युता च विभेले सन्निवेशे ब्राह्मणीत्वेनोत्पत्स्यते, ततः पितृभागिनेयभार्या भविष्यति युगलप्रसवा च, सा षोडशभिर्वर्षैः द्वात्रिंशदपत्यानि जनयिष्यति, ततोऽसौ तन्निर्वेदादार्याः प्रक्ष्यति ताश्च धर्म्मं कथयिष्यन्ति श्रावकत्वं च सा प्रतिपत्स्यते, कालान्तरे प्रव्रजिष्यति, सौधर्म्मे चेन्द्रसामानिकतयोत्पद्य महाविदेहे सेत्स्यतीति । तथा स्थविरः–सम्भूतविजयो भद्रबाहुस्वामिनो गुरुभ्राता स्थूलभद्रस्य सगडालपुत्रस्य दीक्षादाता तद्वक्तव्यताप्रतिबद्धमध्ययनं स एवोच्यत इति नवमं, शेषाणि त्रीण्यप्रतीतानीति । संक्षेपिकदशा अप्यनवगतस्वरूपा एव, तदध्ययनानां पुनरयमर्थः—'खुड्डिए'त्यादि, इहावलिकाप्रविष्टेतरविमानप्रविभजनं यत्राध्ययने तद्विमानप्रविभक्तिः, तच्चैकमल्पग्रन्थार्थं तथाऽन्यन्महाग्रन्थार्थमतः क्षुल्लिकाविमानप्रविभक्तिर्महती विमानप्रविभक्तिरिति, अङ्गस्य –आचारादेश्चूलिका यथाऽऽचारस्यानेकविधा, इहोक्तानुक्तार्थसङ्ग्राहिका चूलिका, 'वग्गचूलिय'त्ति इह च वर्गः–अध्ययनादिसमूहो, यथा अन्तकृद्दशास्वष्टौ वर्गास्तस्य चूलिका वर्गचूलिका, 'विवाहचूलिय'त्ति व्याख्या–भगवती तस्याश्चूलिका

व्याख्याचूलिका, 'अरुणोपपात' इति इहारुणो नाम देवस्तत्समयनिबद्धो ग्रन्थस्तदुपपातहेतुररुणोपपातो, यदा तदध्ययनमुपयुक्तः सन् श्रमणः परिवर्त्तयति तदाऽसावरुणो देवः स्वसमयनिबद्धत्वाच्चलितासनः सम्भ्रमोद्भ्रान्तलोचनः प्रयुक्तावधिस्तद्विज्ञाय हृष्टप्रहृष्टश्चलचपलकुण्डलधरो दिव्यया द्युत्या दिव्यया विभूत्या दिव्यया गत्या यत्रैवासौ भगवान् श्रमणस्तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य च भक्तिभरावनतवदनो विमुक्तवरकुसुमवृष्टिरवपतति, अवपत्य च तदा तस्य श्रमणस्य पुरतः स्थित्वा अन्तर्हितः कृताञ्जलिक उपयुक्तः संवेगविशुद्ध्यमानाध्यवसानः शृण्वंस्तिष्ठति, समासे च भणति–सुस्वाध्यायितं सुस्वाध्यायितमिति, वरं वृणीष्व २ इति, ततोऽसाविहलोकनिष्पिपासः समतृणमणिमुक्तालेष्टुकाञ्चनः सिद्धिवधूनिर्भरानुगतचित्तः श्रवणः प्रतिभणति–न मे वरेणार्थ इति, ततोऽसावरुणो देवोऽधिकतरजातसंवेगः प्रदक्षिणां कृत्वा वन्दित्वा नमस्यित्वा प्रतिगच्छति, एवं वरुणोपपातादिष्वपि भणितव्यमिति । एवंभूतं च श्रुतं कालविशेष एव भवतीति दशस्थानकावतारि तत्स्वरूपमाह—'दसही'त्यादि सूत्रद्वयं सुगमं । यथोपाधिवशात् कालद्रव्यं भेदवत्तथा नारकादिजीवद्रव्याण्यपीत्याह—

दसविधा नेरइया पं० तं०—अणंतरोववन्ना परंपरोववन्ना अणंतरावगाढा परंपरावगाढा अणंतराहारगा परंपराहारगा अणंतरपज्जत्ता परंपरपज्जत्ता चरिमा अचरिमा, एवं निरंतरं जाव वेमाणिया २४ । चउत्थीते णं पंकप्पभाते पुढवीते दस निरतावाससतसहस्सा पं० १ रयणप्पभाते पुढवीते जहन्नेणं नेरतिताणं दसवाससहस्साइं ठिती पं० २ चउत्थीते णं पंकप्पभाते पुढवीते उक्कोसेणं नेरतिताणं दस सागरोवमाइं ठिती पण्णत्ता ३ पंचमाते णं धूमप्पभाते पुढवीते जहन्नेणं नेरइयाणं दस सागरोवमाइं ठिती पं० ४ असुरकुमाराणं जहन्नेणं दसवाससहस्साइं ठिती पं०, एवं जाव थणियकुमाराणं १४ बाय-

रवणंस्सतिकातिताणं उक्कोसेणं दसवाससहस्साइं ठिती पं० १५ वाणमंतरदेवाणं जहण्णेणं दस वाससहस्साइं ठिई पं० १६ बंभलोगे कप्पे उक्कोसेणं देवाणं दस सागरोवमाइं ठिती पं० १७ लंतते कप्पे देवाणं जहण्णेणं दस सागरोवमाइं ठिती पं० १८ (सू० ७५७)

'दसविहे'त्यादि, सूत्राणि चतुर्विंशतिः, न विद्यते अन्तरं—व्यवधानमस्येत्यनन्तरो—वर्त्तमानः समयः तत्रोपपन्नका अनन्तरोपपन्नकाः येषामुत्पन्नानामेकोऽपि समयो नातिक्रान्तस्त एत इति, येषां तूत्पन्नानां द्व्यादयः समया जातास्ते परम्परोपपन्नकाः परम्परसमयेषूपपन्नत्वात् तेषामित्ययं कालविशेषोपाधिकृतो भेदः, तथा विवक्षितप्रदेशापेक्षया अनन्तरप्रदेशेष्ववगाढा—अवस्थिता अनन्तरावगाढाः अथवा प्रथमसमयावगाढाः—अनन्तरावगाढा एतद्विलक्षणाः परम्परावगाढाः, अयं क्षेत्रतो भेदः, तथा अनन्तरान्—अव्यवहितान् जीवप्रदेशैराक्रान्ततया स्पृष्टतया वा पुद्गलानाहारयन्तीत्यनन्तराहारकाः, ये तु पूर्वं व्यवहितान् सतः पुद्गलान् स्वक्षेत्रमागतानाहारयन्ति ते परम्पराहारकाः, अथवा प्रथमसमयाहारका अनन्तराहारकाः इतरे त्वितरे, अयं तु द्रव्यकृतो भेद इति, न विद्यते पर्याप्तत्वेऽन्तरं येषां ते अनन्तरास्ते च ते पर्याप्तकाश्चेत्यनन्तरपर्याप्तकाः, प्रथमसमयपर्याप्तका इत्यर्थः, इतरे तु परम्परपर्याप्तकाः, अयं भावकृतो भेदः, पर्याप्तेर्भावत्वादिति, चरमनारकभवयुक्तत्वाच्चरमाः न पुनर्नारका भविष्यन्ति ये इति भावस्तद्विपरीता अचरमाः, अयमपि भावकृत एव भेदः, चरमाचरमत्वयोर्जीवपर्यायत्वादिति। 'एव'मित्यादि नारकवद्दशप्रकारत्वमिदं नैरन्तर्येण चतुर्विंशतिदण्डकोक्तानां वैमानिकान्तानामपि योजनीयमिति। दण्डकस्यादौ दशधा नारका उक्ताः अथ तदाधारान् नार-

कादिस्थितिं च दशस्थानानुपाततो निरूपयन् 'चउत्थीए'त्यादिसूत्राष्टादशकमाह, सुगमं चैतदिति । अनन्तरं लान्तकदेवा उक्तास्ते च लब्धभद्रा इति भद्रकारिकर्म्मकारणान्याह—

दसहिं ठाणेहिं जीवा आगमेसिभद्दत्ताए कम्मं पगरेंति, तं०—अणिदाणताते १ दिट्ठिसंपन्नयाए २ जोगवाहियत्ताते ३ खंतिखमणताते ४ जितिंदियताते ५ अमाइल्लताते ६ अपासत्थताते ७ सुसामण्णताते ८ पवयणवच्छल्लयाते ९ पवयणउब्भावणताए १० (सू० ७५८)

'दसही'त्यादि, आगमिष्यद्—आगामिभवान्तरे भावि भद्रं—कल्याणं सुदेवत्वलक्षणमनन्तरं सुमानुषत्वप्राप्त्या मोक्षप्राप्तिलक्षणं च येषां ते आगमिष्यद्भद्रास्तेषां भावः आगमिष्यद्भद्रता तस्यै आगमिष्यद्भद्रतायै तदर्थमित्यर्थः आगमिष्यद्भद्रतया वा कर्म्म—शुभप्रकृतिरूपं प्रकुर्वते—बध्नन्ति, तद्यथा—निदायते—लूयते ज्ञानाद्याराधनालता आनन्दरसोपेतमोक्षफला येन पर्शुनेव देवेन्द्रादिगुणर्द्धिप्रार्थनाध्यवसानेन तन्निदानं अविद्यमानं तद्यस्य सोऽनिदानस्तद्भावस्तत्ता तया हेतुभूतया निरुत्सुकतयेत्यर्थः १, दृष्टिसम्पन्नतया—सम्यग्दृष्टितया २, योगवाहितया—श्रुतोपधानकारितया योगेन वा—समाधिना सर्वत्रानुत्सुकत्वलक्षणेन वहतीत्येवंशीलो योगवाही तद्भावस्तत्ता तया ३, क्षान्त्या क्षमत इति क्षान्तिक्षमणः, क्षान्तिग्रहणमसमर्थताव्यवच्छेदार्थं यतोऽसमर्थोऽपि क्षमत इति क्षान्तिक्षमणस्य भावस्तत्ता तया ४, जितेन्द्रियतया—करणनिग्रहेण ५, 'अमाइल्लयाए'त्ति माइल्लो—मायावांस्तत्प्रतिषेधेनामायावांस्तद्भावस्तत्ता तया ६, तथा पार्श्वे—बहिर्ज्ञानादीनां देशतः सर्वतो वा तिष्ठतीति पार्श्वस्थः, उक्तं च—"सो पासत्थो दुविहो देसे सव्वे य होइ नायव्वो । सव्वंमि

नाणदंसणचरणाणं जो उ पासत्थो ॥ १ ॥ देसंमि उ पासत्थो सेज्जायरभिहडनीयपिंडं च । नीयं च अग्गपिंडं भुंजइ निक्कारणे चेव ॥ २ ॥" इत्यादि, [स पार्श्वस्थो द्विविधो देशतः सर्वतश्च भवति ज्ञातव्यः ज्ञानदर्शनचरणानां यस्तु पार्श्वस्थः स सर्वपार्श्वस्थः ॥ १ ॥ देशतः पार्श्वस्थः शय्यातराभिहृतनित्यपिण्डानि नियताग्रपिंडे च निष्कारण एव भुनक्ति ॥ २ ॥] (नियतपिण्डो यथा–मयैतावद्दातव्यं भवता तु नित्यमेव ग्राह्यमित्येवं नियततया यो गृह्यते 'नीय'मिति नित्यः सदा अग्रपिण्डः अप्रवृत्ते परिवेषणे आदावेव यो गृह्यत इति> पार्श्वस्थस्य भावः पार्श्वस्थता न साऽपार्श्वस्थता तया ७, तथा शोभनः–पार्श्वस्थादिदोषवर्जिततया मूलोत्तरगुणसम्पन्नतया च स चासौ श्रमणश्च–साधुः सुश्रमणस्तद्भावस्तत्ता तया ८, तथा प्रकृष्टं प्रशस्तं प्रगतं वा वचनं–आगमः प्रवचनं–द्वादशाङ्गं तदाधारो वा सङ्घस्तस्य वत्सलता–हितकारिता प्रत्यनीकत्वादिनिरासेनेति प्रवचनवत्सलता तया ९, तथा प्रवचनस्य–द्वादशाङ्गस्योद्भावनं–प्रभावनं प्रावचनिकत्वधर्म्मकथावादादिलब्धिभिर्वर्णवादजननं प्रवचनोद्भावनं तदेव प्रवचनोद्भावनता तयेति १० ॥ एतानि चागमिष्यद्भद्रताकारणानि कुर्वता आशंसाप्रयोगो न विधेय इति तत्स्वरूपमाह—

दसविहे आससप्पओगे पं० तं०—इहलोगासंसप्पओगे १ परलोगासंसप्पओगे २ दुहतोलोगासंसप्पतोगे ३ जीवियासंसप्पतोगे ४ मरणासंसप्पतोगे ५ कामासंसप्पतोगे ६ भोगासंसप्पतोगे ७ लाभासंसप्पतोगे ८ पूयासंसप्पतोगे ९ सक्कारासंसप्पतोगे १० (सू० ७५९)

'दसे'त्यादि, आशंसनमाशंसा–इच्छा तस्याः प्रयोगो–व्यापारणं करणं आशंसैव वा प्रयोगो–व्यापारः आशंसाप्रयोगः,

सूत्रे च प्राकृतत्वात् आससप्पओगेत्ति भणितं, तत्र इह–अस्मिन् प्रज्ञापकमनुष्यापेक्षया मानुपत्वपर्याये यो वर्त्तते लोकः
–प्राणिवर्गः स इहलोकस्तद्व्यतिरिक्तस्तु परलोकः, तत्रेहलोकं प्रति आशंसाप्रयोगो यथा भवेयमहमितस्तपश्चरणाच्चक-
वर्त्त्यादिरितीहलोकाशंसाप्रयोगः, एवमन्यत्रापि विग्रहः कार्यः १, परलोकाशंसाप्रयोगो यथा भवेयमहमितस्तपश्चरणा-
दिन्द्र इन्द्रसामानिको वा २, द्विधालोकाशंसाप्रयोगो यथा भवेयमहमिन्द्रस्ततश्चक्रवर्त्ती, अथवा इहलोके–इहजन्मनि
किञ्चिदाशास्ते एवं परजन्मन्युभयत्र चेति ३, एतत्रयं सामान्यमतोऽन्ये तद्विशेषा एव, अस्ति च सामान्यविशेषयोर्विव-
क्षया भेद इत्याशंसाप्रयोगाणां दशधात्वं न विरुध्यते, तथा जीवितं प्रत्याशंसा–चिरं मे जीवितं भवत्विति जीविताशं-
साप्रयोगः ४, तथा मरणं प्रत्याशंसा–शीघ्रं मे मरणमस्त्विति मरणाशंसाप्रयोगः ५, तथा कामौ–शब्दरूपे तौ मनोज्ञौ
मे भूयास्तामिति कामाशंसाप्रयोगः ६, तथा भोगा–गन्धरसस्पर्शास्ते मनोज्ञा मे भूयासुरिति भोगाशंसाप्रयोगः ७, तथा
कीर्त्तिश्रुतादिलाभो भूयादिति लाभाशंसाप्रयोगः ८, तथा पूजा–पुष्पादिपूजनं मे स्यादिति पूजाशंसाप्रयोगः ९, सत्कारः
–प्रवरवस्त्रादिभिः पूजनं तन्मे स्यादिति सत्काराशंसाप्रयोग इति १० ॥ उक्तलक्षणादप्याशंसाप्रयोगात् केचिद् धर्ममाच-
रन्तीति धर्मं सामान्येन निरूपयन्नाह—

दसविधे धम्मे पं० तं०—गामधम्मे १ नगरधम्मे २ रट्ठधम्मे ३ पासंडधम्मे ४ कुलधम्मे ५ गणधम्मे ६ संघधम्मे ७
सुयधम्मे ८ चरित्तधम्मे ९ अत्थिकायधम्मे १० (सू० ७६०)

'दसे'त्यादि, ग्रामा–जनपदाश्रयास्तेषां तेषु वा धर्म्मः–समाचारो व्यवस्थेति ग्रामधर्म्मः, स च प्रतिग्रामं भिन्न इति,

अथवा ग्रामः—इन्द्रियग्रामो रूढेस्तद्धर्म्मो—विषयाभिलाषः १, नगरधर्म्मो—नगराचारः, सोऽपि प्रतिनगरं प्रायो भिन्न एव २, राष्ट्रधर्म्मो—देशाचारः ३, पाखण्डधर्म्मः—पाखण्डिनामाचारः ४, कुलधर्म्मः—उग्रादिकुलाचारः, अथवा कुलं चान्द्रादिकमार्हतानां गच्छसमूहात्मकं तस्य धर्म्मः—सामाचारी ५, गणधर्म्मो—मल्लादिगणव्यवस्था जैनानां वा कुलसमुदायो गणः—कोटिकादिस्तद्धर्म्मः—तत्सामाचारी ६, सङ्घधर्म्मो—गोष्ठीसमाचारः आर्हतानां वा गणसमुदायरूपश्चतुर्वर्णो वा सङ्घस्तद्धर्म्मः—तत्समाचारः ७, श्रुतमेव—आचारादिकं दुर्गतिप्रपतज्जीवधारणात् धर्म्मः श्रुतधर्म्मः ८, चयरिक्तीकरणाच्चारित्रं तदेव धर्म्मश्चारित्रधर्म्मः ९, अस्तयः—प्रदेशास्तेषां कायो—राशिरस्तिकायः स एव धर्मो—गतिपर्याये जीवपुद्गलयोर्द्धारणादिस्त्यस्तिकायधर्म्मः १० ॥ अयं च ग्रामधर्मादिर्धर्मः स्थविरैः कृतो भवतीति स्थविरान्निरूपयति—

दस थेरा पं० तं०—गामथेरा १ नगरथेरा २ रट्ठथेरा ३ पसत्थारथेरा ४ कुलथेरा ५ गणथेरा ६ संघथेरा ७ जातिथेरा ८ सुअथेरा ९ परितायथेरा १० । (सू० ७६१) दस पुत्ता पं० तं०—अत्तते १ खेत्तते २ दिन्नते ३ विण्णते ४ उरसे ५ मोहरे ६ सोंडीरे ७ संवुद्धे ८ उवयातिते ९ धम्मंतेवासी १० । (सू० ७६२)

'दसे'त्यादि, स्थापयन्ति—दुर्व्यवस्थितं जनं सन्मार्गे स्थिरीकुर्वन्तीति स्थविराः, तत्र ये ग्रामनगरराष्ट्रेषु व्यवस्थाकारिणो बुद्धिमन्त आदेयाः प्रभविष्णवस्ते तत्स्थविरा इति १-२-३ प्रशासति—शिक्षयन्ति ये ते प्रशास्तारः—धर्म्मोपदेशकास्ते च ते स्थिरीकरणात् स्थविराश्चेति प्रशास्तृस्थविराः ४, ये कुलस्य गणस्य सङ्घस्य च लौकिकस्य लोकोत्तरस्य च व्यवस्थाकारिणस्तन्द्भङ्क्तुश्च निग्राहकास्ते तथोच्यन्ते ५-६-७, जातिस्थविराः षष्टिवर्षप्रमाणजन्मपर्यायाः ८, श्रुतस्थविराः—समवायाद्यङ्गधारिणः ९,

पर्यायस्थविरा–विंशतिवर्षप्रमाणप्रव्रज्यापर्यायवन्त इति १० ॥ स्थविराश्च पुत्रवदाश्रितान् परिपालयन्तीति पुत्रनिरूपणायाह —'दस पुत्ते'त्यादि, पुनाति पितरं पाति वा पितृमर्यादामिति पुत्रः–सूनुः, तत्र आत्मनः–पितृशरीराज्जातः आत्मजः, यथा भरतस्यादित्ययशाः १, क्षेत्रं–भार्या तस्या जातः क्षेत्रजो, यथा पण्डोः पाण्डवाः लोकरूढ्या तद्भार्यायाः कुन्त्या एव तेषां पुत्रत्वात् न तु पण्डोः धर्मादिभिर्जनितत्वादिति २, 'दिन्नए'त्ति दत्तकः पुत्रतया वितीर्णो यथा बाहुबलिनोऽनिलवेगः श्रूयते, स च पुत्रवत्पुत्रः, एवं सर्वत्र ३, 'विण्णए'त्ति विनयितः शिक्षां ग्राहितः, 'उरसे'त्ति उपगतो–जातो रसः–पुत्रस्नेहलक्षणो यस्मिन्पितृस्नेहलक्षणो वा यस्यासावुपरसः उरसि वा–हृदये स्नेहाद्वर्त्तते यः स ओरसः ५, मुखर एव मौखरो–मुखरतया चाटुकरणतो य आत्मानं पुत्रतया अभ्युपगमयति स मौखर इति भावः ६, शौंडीरो यः शौर्यवता शूर एव रणकरणेन वशीकृतः पुत्रतया प्रतिपद्यते यथा कुवलयमालाकथायां महेन्द्रसिंहाभिधानो राजसुतः श्रूयते ७, अथवाऽऽत्मज एव गुणभेदाद्भिद्यते, तत्र 'विन्नए'त्ति विज्ञकः–पण्डितोऽभयकुमारवत्, 'उरसे'त्ति उरसा वर्त्तत इति ओरसो–बलवान् बाहुबलीवत् शोण्डीरः–शूरः वासुदेववत् गर्वितो वा शौण्डीरः 'शौडृ गर्वे' इति वचनात्, 'संवुड्ढे'त्ति संवर्द्धितो भोजनदानादिना अनाथपुत्रकः ८, 'उवजाइय'त्ति उपयाचिते–देवताराधने भवः औपयाचितकः, अथवा अवपातः–सेवा सा प्रयोजनमस्येत्यावपातिकः–सेवक इति हृदयं ९, तथा अन्ते–समीपे वस्तुं शीलमस्येत्यन्तेवासी, धर्मार्थमन्तेवासी धर्म्मान्तेवासी, शिष्य इत्यर्थः १० ॥ धर्म्मान्तेवासित्वं च छद्मस्थस्यैव न केवलिनोऽनुत्तरज्ञानादित्वात्, कानि कियन्ति च तस्यानुत्तराणीत्याह—

केवलिस्स णं दस अणुत्तरा पं० तं०—अणुत्तरे णाणे अणुत्तरे दंसणे अणुत्तरे चरित्ते अणुत्तरे तवे अणुत्तरे वीरिते अणुत्तरा खंती अणुत्तरा मुत्ती अणुत्तरे अज्जवे अणुत्तरे मद्दवे अणुत्तरे लाघवे १० (सू० ७६३) समतखेत्ते णं दस कुरातो पं० तं०—पंच देवकुरातो पंच उत्तरकुरातो, तत्थ णं दस महतिमहालया महादुमा पं० तं०—जंबू सुदंसणा १ धायतिरुक्खे २ महाधायतिरुक्खे ३ पउमरुक्खे ४ महापउमरुक्खे ५ पंच कूडसामलीओ १०, तत्थ णं दस देवा महिड्ढिया जाव परिवसंति, तं०—अणाढिते जंबुद्दीवाधिपती सुदंसणे पियदंसणे पोंडरीते महापोंडरीते पंच गरुला वेणुदेवा १० (सू० ५६४) दसहिं ठाणेहिं ओगाढं दुस्समं जाणेज्जा, तं०—अकाले वरिसइ काले ण वरिसइ असाहू पूइज्जंति साहू ण पूइज्जंति गुरुसु जणो मिच्छं पडिवन्नो अमणुण्णा सद्दा जाव फासा १० । दसहिं ठाणेहिं ओगाढं सुसमं जाणेज्जा तं०—अकाले न वरिसति तं चेव विपरीतं जाव मणुण्णा फासा (सू० ७६५) सुसमसुसमाए णं समाए दसविहा रुक्खा उवभोगत्ताए हव्वमागच्छंति, तं०—मत्तंगता १ य भिंगा २ तुडितंगा ३ दीव ४ जोति ५ चित्तंगा ६ । चित्तरसा ७ मणियंगा ८ गेहागारा ९ अणितणा १० त ॥ १ ॥ (सू० ७६६)

'दसे'त्यादि, नास्त्युत्तरं—प्रधानतरं येभ्यस्तान्यनुत्तराणि, तत्र ज्ञानावरणक्षयात् ज्ञानमनुत्तरं एवं दर्शनावरणक्षयाद्दर्शनमोहनीयक्षयाद्वा दर्शनं, चारित्रमोहनीयक्षयाच्चारित्रं, चारित्रमोहक्षयादनन्तवीर्यत्वाच्च तपः—शुक्लध्यानादिरूपं वीर्यान्तरायक्षयाद् वीर्यं, इह च तपःक्षांतिमुक्त्यार्जवमार्दवलाघवानि चारित्रभेदा एवेति चारित्रमोहनीयक्षयादेव भव-

न्ति, सामान्यविशेषयोश्च कथञ्चिद्भेदाद् भेदेनोपात्तानीति । केवली च मनुष्यक्षेत्र एव भवतीति दश स्थानकानुपातिपदार्थं 'समये'त्यादिकं 'पुक्खरवरदीवड्ढपच्चच्छिमद्धेवी'त्येतदन्तं समयक्षेत्रप्रमाणमाह, कण्ठ्यं चैतत्, नवरं 'मत्तंगे'त्यादि गाथा, मत्तं–मदस्तस्याङ्गं–कारणं मदिरा तद्ददतीति मत्ताङ्गदाः, चः समुच्चये, 'भिंग'त्ति भृतं–भरणं पूरणं तत्राङ्गानि–कारणानि भृताङ्गानि भाजनानि, न हि भरणक्रिया भरणीयं भाजनं विना भवतीति तत्सम्पादकत्वाद् वृक्षाः अपि भृताङ्गाः, प्राकृतत्वाच्च भिंगा उच्यन्ते, त्रुटितानि–तूर्याणि तत्कारणत्वात् त्रुटिताङ्गाः–तूर्यदायिनः, उक्तं च—"मत्तंगेसु य मज्जं १ (संपज्जइ) भायणाणि भिंगेसु २ । तुडियंगेसु य संगततुडियाइं बहुप्पगाराइं ३ ॥ १ ॥" [मद्यं मद्यांगेषु १ भृंगेषु भाजनानि २ तूर्यांगेषु च संगततूर्याणि बहुप्रकाराणि ॥ १ ॥] "दीवजोइचित्तंगा" इति इहाङ्गशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, ततो दीपः–प्रकाशकं वस्तु तत्कारणत्वाद्दीपाङ्गाः, ज्योतिः–अग्निस्तत्र च सुषमसुषमायामग्नेरभावाज्ज्योतिरिव यद्वस्तु सौम्यप्रकाशमिति भावस्तत्कारणत्वात् ज्योतिरङ्गाः, तथा चित्रस्य–अनेकविधस्य विवक्षाप्राधान्यान्माल्यस्य कारणत्वाच्चित्राङ्गाः, तथा चित्रा–विविधा मनोज्ञा रसा–मधुरादयो येभ्यस्ते चित्ररसा भोजनाङ्गा इति भावः, उक्तं च —"दीवसिहाजोइसनामया य ४–५ एए करिंति उज्जोयं । चित्तंगेसु य मल्लं ६ चित्तरसा भोयणट्ठाए ७ ॥ १ ॥" [दीपशिखाज्योतिःसनाम्नी कुरुत उद्योतमेते चित्रांगेषु माल्यं भोजनार्थं चित्ररसाः ॥ १ ॥] मणीनां–मणिमयाभरणानां कारणत्वान्मण्यङ्गाः आभरणहेतवः, गेहं–गृहं तद्वदाकारो येषां ते गेहाकाराः, 'अणियय'त्ति वस्त्रदायिनः, उक्तं च— "मणियंगेसु य भूसणवराइं ८ भवणाइं भवणरुक्खेसु ९ । आइन्नेसु य धणियं वत्थाइं बहुप्पगाराइं १० ॥ १ ॥" इति ।

[मण्यंगेषु च वरभूषणानि भवनवृक्षेषु वराणि भवनानि आकीर्णेषु च बहुप्रकाराणि वस्त्राणि गाढं ॥ १ ॥] कालाधिकारादेव कालविशेषभाविकुलकरवक्तव्यतामाह—

जंबूदीवे २ भरहे वासे तीताते उस्सप्पिणीते दस कुलगरा हुत्था, तं०—"सयज्जले सयाऊ य अणंतसेणे त अमितसेणे त। तक्कसेणे भीमसेणे महाभीमसेणे त सत्तमे ॥ १ ॥ दढरहे दसरहे सयरहे ॥ जंबूदीवे २ भारहे वासे आगमीसाते उस्सप्पिणीए दस कुलगरा भविस्संति, तं०—सीमंकरे सीमंधरे खेमंकरे खेमंधरे विमलवाहणे संमुती पडिसुते दढधणू दसधणू सतधणू। (सू० ७६७) जंबुद्दीवे २ मंदरस्स पव्वयस्स पुरच्छिमेणं सीताते महानतीते उभतो कूले दस वक्खारपव्वता पं० तं०—मालवंते चित्तकूडे विचित्तकूडे बंभकूडे जाव सोमणसे। जंबुमंदरपच्चत्थिमे णं सीओताते महानतीते उभतो कूले दस वक्खारपव्वता पं० तं०—विज्जुप्पभे जाव गंधमातणे, एवं धायइसंडपुरच्छिमद्धेवि वक्खारा भाणिअव्वा जाव पुक्खरवरदीवद्धपच्चत्थिमद्धे (सू० ७६८) दस कप्पा इंदाहिट्ठिया पं० तं०—सोहम्मे जावसहस्सारे पाणते अच्चुए, एतेसु णं दससु कप्पेसु दस इंदा पं तं०—सक्के ईसाणे जाव अच्चुते, एतेसु णं दसण्हं इंदाणं दस परिजाणितविमाणा पं० तं०—पालते पुप्फए जाव विमलवरे सव्वतोभद्दे (सू० ७६९)

'जंबुद्दीवे'त्यादि सूत्रद्वयं कण्ठ्यं, नवरं 'तीयाए'त्ति अतीतायां 'उस्सप्पिणीए'त्ति उत्सर्पिण्यां कुलकरणशीलाः कुलकराः—विशिष्टबुद्धयो लोकव्यवस्थाकारिणः पुरुषविशेषाः, 'आगमिस्साए'त्ति आगमिष्यन्त्यां, वर्त्तमाना तु अवसर्पिणी सा च नोक्ता, तत्र हि सप्तैव कुलकराः, क्वचित्पञ्चदशापि दृश्यन्त इति। पुष्करार्द्धक्षेत्रस्वरूपमभिहितं प्रागतः

क्षेत्राधिकारादेव कल्पानाश्रित्य दशकमाह—'दशे'त्यादि, सौधर्म्मादीनामिन्द्राधिष्ठितत्वमेतेष्विन्द्राणां निवासादानतारणयोस्तु तदनधिष्ठितत्वं तन्निवासाभावात्, स्वामितया तु तावप्यधिष्ठितावेवेति मन्तव्यं, यावत्करणात् 'ईसाणे २ सणकुमारे ३ माहिंदे ४ वंभलोए ५ लंतगे ६ सुक्के ७'त्ति दृश्यमिति, यत एवैतेषु इन्द्रा अधिष्ठिता अत एवैते दशेन्द्रा भवन्तीति दर्शयितुमाह—'एएसु' इत्यादि, शक्रः–सौधर्मेन्द्रः, शेषा देवलोकसमाननामानः, शेषं सुगममिति ॥ इन्द्राधिकारादेव तद्विमानान्याह—'एते'इत्यादि, परियानं–देशान्तरगमनं तत् प्रयोजनं येषां तानि परियानिकानि गमनप्रयोजनानीत्यर्थः यानं–शिबिकादि तदाकाराणि विमानानि–देवाश्रया यानविमानानि न तु शाश्वतानि, नगराकाराणीत्यर्थः, पुस्तकान्तरे यानशब्दो न दृश्यते, 'पालए' इत्यादीनि शक्रादीनां क्रमेणावगन्तव्यानीति, यावत्करणात् 'सोमणस्से ३ सिरिवच्छे ४ नंदियावत्ते ५ कामकमे ६ पीइगमे ७ मणोरमे ८' इति द्रष्टव्यमिति, आभियोगिकाश्चैते देवा विमानीभवन्तीति । एवंविधविमानयायिनश्चेन्द्राः प्रतिमादिकात् तपसो भवन्तीति दशकानुपातिनीं प्रतिमां स्वरूपत आह—

दस दसमिता णं भिक्खुपडिमा णं एगेण रातिंदियसतेणं अद्धछट्ठेहि य भिक्खासतेहिं अहासुत्ता जाव आराधिताविभवति (सू० ७७०) दसविधा संसारसमावन्नगा जीवा पं० तं०—पढमसमयएगिंदिता अपढमसमयएगिंदिता एवं जाव अपढमसमयपंचिंदिता १ दसविधा सव्वजीवा पं० तं०—पुढविकाइया जाव वणस्सइकातिता बेंदिया जाव पंचेंदिता अणिदिता २ अथवा दसविधा सव्वजीवा पं० तं०—पढमसमयनेरतिया अपढमसमयनेरतिता जाव अपढमसमयदेवा पढमसमयसिद्धा अपढमसमयसिद्धा ३ (सू० ७७१)

'दसे'त्यादि, दश दशमानि दिनानि यस्यां सा दशदशमिका दशदशकनिष्पन्नेत्यर्थः, भिक्षूणां प्रतिमाः-प्रतिज्ञा भिक्षुप्रतिमाः, 'एकेने'त्यादि, दश दशकानि दिनानां शतं भवतीति, प्रथमे दशके दश भिक्षा द्वितीये विंशतिरेवं दशमे शतं सर्वमीलने पञ्च शतानि पञ्चाशदधिकानि भवन्तीति, 'अहासुत्त'मित्यादि, अहासुत्तं-सूत्रानतिक्रमेण, यावत्करणात् 'अहाअत्थं' अर्थस्य-निर्युक्त्यादेरनतिक्रमेण 'अहातच्चं' शब्दार्थानतिक्रमेण 'अहामग्गं' क्षायोपशमिकभावानतिक्रमेण 'अहाकप्पं' तदाचारानतिक्रमेण सम्यक्कायेन न मनोरथमात्रेण 'फासिया' विशुद्धपरिणामप्रतिपत्त्या 'पालिया' सीमां यावत्तत्परिणामाहान्या 'शोधिता'निरतिचारतया शोभिता वा तत्समाप्तावुचितानुष्ठानकरणतः, 'तीरिता' तीरं नीता प्रतिज्ञातकालोपर्यप्यनुष्ठानात्, कीर्त्तिता नामतः इदं चेदं च कर्त्तव्यमस्यां तत्कृतं मयेत्येवमिति, आराधिता सर्वपदमीलनात् 'भवति' जायत इति ॥ प्रतिमाभ्यासः संसारक्षयार्थं संसारिभिः क्रियत इति संसारिणो जीवान् जीवाधिकारात् सर्वजीवांश्च 'दसे'त्यादिना सूत्रत्रयेणाह, तच्च सुगमं, नवरं प्रथमः समयो येषामेकेन्द्रियत्वस्य ते प्रथमसमयास्ते च ते एकेन्द्रियाश्चेति विग्रहः, विपरीतास्त्वितरे, एवं द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रिया वाच्याः, आह च-'एवं जावे'त्यादि, 'अणिंदिय'त्ति अनिन्द्रियाः सिद्धाः अपर्याप्ताः उपयोगतः केवलिनश्चेति ॥ संसारिपर्यायविशेषप्रतिपादनायैवाह—

वाससताउस्स णं पुरिसस्स दस दसाओ पं० तं०—बाला १ किड्डा २ य मंदा ३ य, बला ४ पन्ना ५ य हायणी ६ ।
पवंचा ७ पब्भारा ८ य, मुंमुही ९ सावणी १० तधा ॥ (सू० ७७२)

'वासे'त्यादि, वर्षशतमायुर्यत्र काले मनुष्याणां स वर्षशतायुष्कः कालस्तत्र यः पुरुषः सोऽप्युपचाराद् वर्षशतायुष्कः,

मुख्यवृत्त्या वर्षशतायुषि पुरुषे गृह्यमाणे पूर्वकोट्यायुष्कपुरुषकाले वर्षशतायुषः पुरुषस्य कस्यचित्कुमारत्वेऽपि बालादिदशादशकसमाप्तिः स्यात् न चैवं तत उपचार एव युक्त इति, 'दशे'ति संख्या, 'दसाउ'त्ति वर्षदशकप्रमाणाः कालकृता अवस्थाः इह च वर्षशतायुर्ग्रहणं विशिष्टतरदशस्थानकानुरोधात् विशिष्टतरत्वं च दशस्थानकस्यैवं वर्षदशकप्रमाणा दशा दशेति, अन्यथा पूर्वकोट्यायुषोऽपि बालाद्या दशावस्था भवन्त्येव, केवलं दशवर्षप्रमाणा न भवन्ति, बहुवर्षा वा अल्पवर्षा वा स्युरिति भावः, तत्र बालस्येयमवस्था धर्मधर्म्मिणोरभेदाद्बाला, स्वरूपं चास्याः—"जायमेत्तस्स जंतुस्स, जा सा पढमिया दसा। न तत्थ सुहदुक्खाइं, बहुं जाणंति बालया ॥ १ ॥" इति, [जातमात्रस्य जन्तोर्या सा प्रथमा दशा तत्र सुखदुःखानि न बहुजानन्ति इति बाला ॥ १ ॥] तथा क्रीडाप्रधाना दशा क्रीडा, उक्तं च—"बिइयं च दसं पत्तो, नाणाकीडाहिं कीडइ। न तत्थ कामभोगेहिं, तिव्वा उप्पज्जए मई ॥ १ ॥" [द्वितीयां क्रीडादशां प्राप्तो नानाक्रीडाभिः क्रीडते न तत्र कामभोगेषु तीव्रा मतिरुत्पद्यते ॥ १ ॥] तथा मन्दो–विशिष्टबलबुद्धिकार्योपदर्शनासमर्थो भोगानुभूतावेव च समर्थो यस्यामवस्थायां सा मन्दा, उक्तं च—"तइयं च दसं पत्तो, आणुपुव्वीएँ जो नरो। समत्थो भुंजिउं भोए, जइ से अत्थि घरे धुवा ॥ १ ॥" इति, [तृतीयां मंददशां प्राप्तः आनुपूर्व्या यो नरः यदि तस्य निश्चिता भोगाः गृहे सन्ति तान् भोक्तुं समर्थः ॥ १ ॥] भोगोपार्जने तु मन्द इति भावना, तथा यस्यामवस्थायां पुरुषस्य बलं भवति सा बलयोगाद् बला, उक्तं च—"चउत्थी य बला नाम, जं नरो दसमस्सिओ। समत्थो बलं दरिसेउं, जइ होइ निरुवद्दवो ॥ १ ॥" इति, [चतुर्थी च बला नाम यां दशामाश्रितो नरः बलं दर्शयितुं समर्थः यदि भवति निरुपद्रवः ॥ १ ॥] तथा प्रज्ञा–

बुद्धिरीप्सितार्थसम्पादनविषया कुटुम्बकाभिवृद्धिविषया या तद्योगाद्दशापि प्रज्ञा प्रकर्षेण जानातीति वा प्रज्ञा दशा तस्या एव कर्तृत्वविवक्षयेति, उक्तं च—"पंचमिं च दसं पत्तो, आणुपुव्वीऍ जो नरो। इच्छियत्थं विचिंतेइ, कुडुंबं चाभिकंखइ ॥ १ ॥" इति [आनुपूर्व्या यो नरः पंचमीं दशां प्राप्तः स इप्सितार्थं विचिन्तयति कुटुंबं चाभिकांक्षते ॥ १ ॥] तथा हापयति पुरुषमिन्द्रियेष्विति—इन्द्रियाणि मनाक् स्वार्थग्रहणापटूनि करोतीति हापयति प्राकृतत्वेन च हायणित्ति, आह च—"छट्ठी उ हायणी नाम, जं नरो दसमस्सिओ। विरज्जई य कामेसु, इंदिएसु य हायइ ॥ १ ॥" इति [षष्ठी हायनी नाम्नी यां नरो दशामाश्रितः कामेषु विरज्यते इंद्रियाणि च हीयंते ॥ १ ॥] तथा प्रपञ्चते—व्यक्तीकरोति प्रपञ्चयति वा—विस्तारयति खेलकासादि या सा प्रपञ्चा प्रपञ्चयति वा—स्रंसयति आरोग्यादिति प्रपञ्चा, आह च—"सत्तमिं च दसं पत्तो, आणुपुव्वीऍ जो नरो। निच्छूहइ चिक्कणं खेलं, खासई य अभिक्खणं ॥ १ ॥" इति [सप्तमीं प्रपंचां दशां प्राप्त आनुपूर्व्या यो नरः चिक्कणं श्लेष्माणं निष्काशयति अभीक्ष्णं कासते च ॥ १ ॥] तथा प्राग्भारमीषदवनतमुच्यते तदेवंभूतं गात्रं यस्यां भवति सा प्राग्भारा, यतः—"संकुचियवलीचम्मो, संपत्तो अट्ठमिं दसं। नारीणमणभिप्पेओ, जराए परिणामिओ ॥ १ ॥" इति, [संकुचितवलिचर्मा स्यात् सम्प्राप्तोऽष्टमीं दशां नारीणामनभिप्रेतः जरया परिणामितः ॥ १ ॥] तथा मोचनं मुक् जराराक्षसीसमाक्रान्तशरीरगृहस्य जीवस्य मुचं प्रति मुखं—आभिमुख्यं यस्यां सा मुञ्मुखीति, तत्स्वरूपं चेदम्—"नवमी मुंमुही नाम, जं नरो दसमस्सिओ। जराघरे विणस्संते, जीवो वसइ अकामओ ॥ १ ॥" इति [नवमी उन्मुखीनाम्नी यां दशां नर आश्रितः जरया गृहे विनश्यति जीवितेऽपि अकामः

वसति ॥ १ ॥] ('जीवे'त्ति जीविते, 'जीवो'त्ति वा नरलक्षणो जीव इत्यर्थः > तथा शाययति—स्वापयति निद्रावन्तं करोति या शेते वा यस्यां सा शायनी शयनी वा, तथेति समुच्चये, तत्स्वरूपमिदम्—"हीणभिन्नस्सरो दीणो, विवरीओ विच्चित्तओ । दुब्बलो दुक्खिओ वसई, संपत्तो दसमिं दसं ॥ १ ॥" इति । [हीनभिन्नस्वरो दीनो विपरीतो विचित्तः दुर्बलो दुःखितो वसति दशमीं दशां संप्राप्तः ॥ १ ॥] अनन्तरं पुरुषदशा उक्ताः, अथ पुरुषसमानधर्मकाणां वनस्पतीनां ताः प्रकारान्तरत आह—

दसविधा तणवणस्सतिकातिता पं० तं०—मूले कंदे जाव पुप्फे फले बीये (सू० ७७३) सव्वतोवि णं विज्जाहरसेढीओ दसदसजोयणाइं विक्खंभेणं पण्णत्ता, सव्वतोवि णं अभिओगसेढीओ दस दस जोयणाइं विक्खंभेणं पं० (सू० ७७४) गेविज्जगविमाणाणं दस जोयणसयाइं उड्ढं उच्चत्तेणं पण्णत्ता (सू० ७७५) दसहिं ठाणेहिं सह तेतसा भासं कुज्जा, तं०—केति तहारूवं समणं वा माहणं वा अच्चासातेज्जा, से य अच्चासातिते समाणे परिकुविते, तस्स तेतं निसिरेज्जा, से तं परितावेति, सेत्तं परितावेत्ता तामेव सह तेतसा भासं कुज्जा १, केति तहारूवं समणं माहणं वा अच्चासातेज्जा से य अच्चासातिते समाणे देवे परिकुविए तस्स तेयं निसिरेज्जा सेत्तं परितावेति सेत्तं २ तमेव सह तेतसा भासं कुज्जा २, केति तहारूवं समणं वा माहणं वा अच्चासातेज्जा, से य अच्चासातिते समाणे परिकुविए देवे त परिकुविते, दुहतो पडिण्णा तस्स तेयं निसिरेज्जा ते तं परितावितिं ते तं परितावेत्ता तमेव सह तेतसा भासं कुज्जा ३, केति तहारूवं समणं वा माहणं वा अच्चासादेज्जा से य अच्चासातिते परिकुविए तस्स तेयं निसिरेज्जा तत्थ फोडा संमुच्छंति ते फोडा

भिज्जंति ते फोडा भिन्ना समाणा तामेव सह तेतसा भासं कुज्जा ४ केति तहारूवं समणं वा माहणं वा अच्चासातेज्जा से य अच्चासादिते देवे परिकुविए तस्स तेयं निसिरेज्जा, तत्थ फोडा संमुच्छंति, ते फोडा भिज्जंति, ते फोडा भिन्ना समाणा तमेव सह तेतसा भासं कुज्जा ५, केति तहारूवं समणं वा माहणं वा अच्चासाएज्जा से त अच्चासातिते परिकुविए देवेवि य परिकुविए ते दुहतो पडिण्णा ते तस्स तेतं निसिरेज्जा, तत्थ फोडा संमुच्छंति सेसं तहेव जाव भासं कुज्जा ६, केति तहारूवं समणं वा माहणं वा अच्चासातेज्जा से य अच्चासातिते परिकुविए तस्स तेतं निसिरेज्जा, तत्थ फोडा संमुच्छंति ते फोडा भिज्जंति तत्थ पुला संमुच्छंति ते पुला भिज्जंति ते पुला भिन्ना समाणा तामेव सह तेयसा भासं कुज्जा ७ एते तिन्नि आलावगा भाणितव्वा ९, केति तहारूवं समणं वा माहणं वा अच्चासातेमाणे तेतं निसिरेज्जा से त तत्थ णो कम्मइ णो पकम्मति, अंचियं २ करेति करेत्ता आताहिणपयाहिणं करेति २ त्ता उड्ढं वेहासं उप्पतति २ से णं ततो पडिहते पडिणियत्तति २ त्ता तमेव सरीरगमणुदहमाणे २ सह तेतसा भासं कुज्जा जहा वा गोसालस्स मंखलिपुत्तस्स तवेतेते १० (सू० ७७६)

'दसे'त्यादि, तृणवद्वनस्पतयः तृणवनस्पतयः, तृणसाधर्म्यं च बादरत्वेन तेन सूक्ष्माणां न दशविधत्वमिति, मूलं-जटा कन्दः-स्कन्धाधोवर्त्ती यावत्करणात् 'खंधे'त्यादीनि पञ्च द्रष्टव्यानि, तत्र स्कन्धः-स्थुडमिति यत्प्रतीतं त्वक्-वल्कः शाला-शाखा प्रवालं-अङ्कुरः पत्रं-पर्णं पुष्पं-कुसुमं फलं-प्रतीतं बीजं-मिंजेति । दशस्थानकाधिकार एव इदमपरमाह—'सव्वे'त्यादि सूत्रद्वयं, सर्वाः-सर्वदीर्घवैताढ्यसम्भवाः विद्याधरश्रेणयः-विद्याधरनगरश्रे-

णयः, दीर्घवैताढ्या हि पञ्चविंशतिर्योजनान्युच्चैस्त्वेन पञ्चाशच्च मूलविष्कम्भेण, तत्र दश योजनानि धरणीतलादतिक्रम्य दश योजनविष्कम्भा दक्षिणत उत्तरतश्च श्रेणयो भवन्ति, तत्र दक्षिणतः पञ्चाशन्नगराणि, उत्तरतस्तु षष्टिरिति भरतेषु, ऐरवतेषु तदेव व्यत्ययेन, विजयेषु तु पञ्चपञ्चाशत्पञ्चपञ्चाशदिति । तथा विद्याधरश्रेणीनामुपरि दश योजनान्यतिक्रम्य दशयोजनविष्कम्भा उभयत आभियोगिकदेवश्रेणयो भवन्ति, तत्राभियोगः—आज्ञा तया चरन्तीत्याभियोगिका देवाः, शक्रादिसम्बन्धिनां लोकपालानां सोमयमवरुणवैश्रमणानां सम्बन्धिनो व्यन्तरा इति, तच्छ्रेणीनामुपरि पर्वतः पञ्च योजनान्युच्चतया दश विष्कम्भत इति । आभियोगिकश्रेणयो हि देवावासा इत्यधुना तद्विशेषानाह—'गेवेज्जे'त्यादि कण्ठ्यं, नवरं प्राग्देवानामावासा उक्ताः, देवाश्च महर्द्धिका भवन्त्यतो देवानां मुनीनां च महर्द्धिकतोपवर्णनाय तेजोनिसर्गप्रकारप्रतिपादनायाह—'दसही'त्यादि, दशभिः स्थानैः—प्रकारैः सह—सार्द्धं तेजसा—तेजोलेश्यया वर्त्तमानमनार्यं 'भास'न्ति भस्मेव भस्मवत् कुर्यात् विनाशयेदित्यर्थः, श्रवण इति गम्यते, तद्यथा—'केइ'त्ति कश्चिदनार्यकर्म्मकारी पापात्मा तथारूपं—तेजोलब्धिप्राप्तं श्रमणं—तपोयुक्तं माहनं—मा हन—मा विनाशय इत्येवंप्ररूपणाकारिणं वाशब्दौ विशेषणसमुच्चयार्थौ अत्याशातयेद्—आत्यन्तिकीमाशातनां तस्य कुर्यात्, 'से य'त्ति स च श्रमणोऽत्याशातितः—उपसर्गितः परिकुपितः—सर्वथा क्रुद्धः सन् 'तस्स'त्ति उपसर्गकर्त्तुरुपरि तेजः—तेजोलेश्यारूपं निसृजेत्—क्षिपेत् 'से'त्ति 'स' श्रमणः तमित्युपसर्गकारिणं परितापयति—पीडयति तं परिताप्य 'तामेवे'ति तमेव तेजसा परितापितं दीर्घत्वं प्राकृतत्वात् सहापेर्गम्यमानत्वात् तेजसापि तेजोलेश्यायुक्तमपीत्यर्थः बलवत्त्वात् साधुतेजस

इति 'भासं कुज्ज'त्ति प्रसिद्धमित्येकं; शेषाणि नवापि सुगमानि, नवरं 'से य अच्चासाइय'त्ति स च मुनिरत्याशाति-तस्तदनन्तरमेव च तत्पक्षपाती देवः परिकुपितः सन् तं भस्म कुर्यादिति द्वितीयमुभावपि परिकुपितौ 'ते दुहओ'त्ति तौ द्वौ मुनिदेवौ 'पडिन्न'त्ति उपसर्गकारिणो भस्मकरणं प्रति प्रतिज्ञायोगात् प्रतिज्ञौ—कृतप्रतिज्ञौ हन्तव्योऽयमित्यभ्यु-पगतावितियावदिति तृतीयं, चतुर्थे श्रमणस्तेजोनिसर्गं कुर्यात्, पञ्चमे देवः पष्ठे उभाविति, केवलमयं विशेषः 'तत्रे'ति उपसर्गकारिणि 'स्फोटाः' स्फोटकाः समुत्पद्येरन् अग्निदग्धे इव, ते च स्फोटकाः भिद्यन्ते—स्फुटन्ति, ततस्ते भिन्नाः सन्तस्तमेवोपसर्गकारिणं सह तेजसा—तेजोलेश्यावन्तमपि श्रमणदेवतेजसोर्बलवत्त्वात् तेजसोपहननीयत्वाद् भस्म कुर्युः—निपातयेयुरिति, सप्तमाष्टमनवमेष्वपि तथैव, नवरं तत्र स्फोटाः सम्मूर्च्छन्ति भिद्यन्ते च ततस्तत्र पुलाः—पुलाकिका लघुत-रस्फोटिकाः सम्मूर्च्छन्ति ततो भिद्यन्ते, ते च पुलाः भिन्नाः सन्तस्तमेवोपसर्गकारिणं सहैव तेजसा भस्म कुर्युरित्येतानि नव स्थानानि साधुदेवकोपाश्रयाणि, दशमं तु वीतरागाश्रयं, तत्र 'अच्चासाएमाणे'त्ति उपसर्गं कुर्वन् गोशालकवत्तेजो निसृजेत्, 'से य तत्थ'त्ति तच्च तेजस्तत्र—श्रमणे निसृष्टं महावीर इव नो क्रमते ईषत् नो प्रक्रमते प्रकर्षेण न प्रभवती-त्यर्थः केवलं 'अंचिअंचियं'ति उत्पतनिपतां पार्श्वतः करोति, ततश्चादक्षिणतः—पार्श्वात् प्रदक्षिणा—पार्श्वभ्रमणमाद-क्षिणप्रदक्षिणा तां करोति, ततश्चोर्द्धम्—उपरि दिशि 'वेहासं'ति विहाय आकाशमित्यर्थः उत्पतति, उत्पत्य च 'से'त्ति तत्ते-जः ततः श्रमणशरीरसन्निधेस्तन्माहात्म्यप्रतिहतं सत् प्रतिनिवर्त्तते प्रतिनिवृत्त्य च तदेव शरीरकमुपसर्गकारिसम्बन्धि यतस्तन्निर्गतं तमनुदहन्—निसर्गानन्तरमुपतापयन् किंभूतं शरीरकं?—सह तेजसा वर्त्तमानं—तेजोलब्धिमत् भस्म कुर्यादिति,

अयमकोपस्यापि वीतरागस्य प्रभावो यत्परतेजो न प्रभवति, अत्रार्थे दृष्टान्तमाह—'जह्ना वा' यथैव गोशालकस्य—भगवच्छिष्याभासस्य मङ्खल्यभिधानमङ्खपुत्रस्य, मङ्खश्च—चित्रफलकप्रधानो भिक्षुकविशेषः, 'तवेतेए'त्ति तपोजनितत्वात्तपः किं तत्?—तेजस्तेजोलेश्येति, तत्र किलैकदा भगवान् महावीरः श्रावस्त्यां विहरति स्म गोशालकश्च, तत्र च गौतमो गोचरगतो बहुजनशब्दमश्रौषीत्— यथा इह श्रावस्त्यां द्वौ जिनौ सर्वज्ञौ—महावीरो गोशालकश्चेति श्रुत्वा भगवदन्तिकमागत्य गोशालकोत्थानं पृष्टवान्, भगवांश्चोवाच—यथा अयं शरवणग्रामे गोबहुलब्राह्मणगोशालायां जातो मङ्खलिनाम्नो मङ्खस्य सुभद्राभिधानतद्भार्यायाश्च पुत्रः षड् वर्षाणि यावच्छद्मस्थेन मया सार्द्धं विहृतोऽसत्त एव बहुश्रुतीभूत इति नायं जिनो न च सर्वज्ञः, इदं च भगवद्वचनमनुश्रुत्य बहुजनो नगर्याः त्रिकचतुष्कादिषु परस्परस्य कथयामास—गोशालको मङ्खलिपुत्रो न जिनो न सर्वज्ञः, इदं च लोकवचनमनुश्रुत्य गोशालकः कुपितः आनन्दाभिधानं च भगवदन्तेवासिनं गोचरगतमपश्यत्, तमवादीच्च— भो आनन्द! एहि तावदेकमौपम्यं निशामय, यथा केचन वणिजोऽर्थार्थिनो विविधपण्यभृतशकटा देशान्तरं गच्छन्तो महाटवीं प्रविष्टाः पिपासितास्तत्र जलं गवेपयन्तश्चत्वारि वल्मीकशिखराणि शाड्वलवृक्षस्यान्तरद्राक्षुः, क्षिप्रं चैकं विचिक्षिपुस्ततोऽतिविपुलममलजलमवापुः, ततस्ते यावत्पिपासमापीतवन्तः पयःपात्राणि च पयसा परिपूरयामासुः, अपायसम्भाविना वृद्धेन निवार्यमाणा अप्यतिलोभाद् द्वितीयतृतीयशिखरे विभिदुः, तयोः क्रमेण सुवर्णं च रत्नानि च समासादयामासुः, पुनस्तथैव चतुर्थं भिन्दानाः घोरविषमतिकायमञ्जनपुञ्जतेजसमतिचञ्चलजिह्वायुगलमनाकलितकोपप्रसरमहीश्वरं सङ्घट्टितवन्तः, ततोऽसौ कोपाद्वल्मीकशिखरमारुह्य

मार्त्तण्डमण्डलमवलोक्य निर्निमेषया दृष्ट्या समन्तादवलोकयंस्तान् भस्मसाच्चकार, तन्निवारकवृद्धवाणिजकं तु न्यायदर्शीत्यनुकम्पया वनदेवता स्वस्थानं सञ्जहारेति, एवं त्वदीयधर्माचार्यमात्मसम्पदाऽपरितुष्टमस्मदवर्णवादविधायिनमहं स्वकीयेन तपस्तेजसाऽद्यैव भस्मसात्करिष्यामीत्येष प्रचलितोऽहं, त्वं तु तस्येममर्थमावेदय, भवन्तं च वृद्धवाणिजमिव न्यायवादित्वाद्रक्षिष्यामीति श्रुत्वाऽसावानन्दमुनिर्भीतो भगवदन्तिकमुपागत्य तत्सर्वमावेदयत्, भगवताप्यसावभिहितः–एष आगच्छति गोशालकस्ततः साधवः शीघ्रमितोऽपसरन्तु प्रेरणां च तस्मै कश्चिदपि मा दादिति गौतमादीनां निवेदयेति, तथैव कृते गोशालक आगत्य भगवन्तमभि समभिदधौ–सुष्ठु आयुष्मन् काश्यप! साधु आयुष्मन् काश्यप ! मामेवं वदसि–गोशालको मङ्खलिपुत्रोऽयमित्यादि, योऽसौ गोशालकस्तवान्तेवासी स देवभूयं गतः अहं त्वन्य एव तच्छरीरकं परीषहसहनसमर्थमास्थाय वर्त्ते इत्यादिकं कल्पितं वस्तूद्ग्राहयन् तत्प्रेरणाप्रवृत्तयोर्द्वयोः साध्वोः सर्वानुभूतिसुनक्षत्रनाम्नोस्तेजसा तेन दग्धयोर्भगवताभिहितो–हे गोशालक ! कश्चिच्चौरो ग्रामेयकैः प्रारभ्यमाणस्तथाविधं दुर्गमलभमानोऽङ्गुल्या तृणेन शूकेन वाऽऽत्मानमावृण्वन्नावृतः किं भवति?, अनावृत एवासौ, त्वमप्येवमन्यथाजल्पनेनात्मानमाच्छादयन् किमाच्छादितो भवसि?, स एव त्वं गोशालको यो मया बहुश्रुतीकृतस्तदेवं मा वोचः, एवं भगवतः समभावतया यथावत् ब्रुवाणस्य तपस्तेजोऽसौ कोपान्निससर्ज, उच्चावचाक्रोशैश्चाक्रोशयामास, तत्तेजश्च भगवत्यप्रभवत् तं प्रदक्षिणीकृत्य गोशालकशरीरमेव परितापयदनुप्रविवेश, तेन च दग्धशरीरोऽसौ दर्शितानेकविधविक्रियः सप्तमरात्रौ कालमकार्षीदिति । महावीरस्य भगवतो नमन्निखिलनरनाकिनिकायनायकस्यापि जघन्यतोऽपि कोटीसङ्ख्यभक्तिभरनि-

र्भरामरपट्पदपटलजुष्टपादपद्मस्यापि विविधर्द्धिमद्वरविनेयसहस्रपरिवृतस्यापि स्वप्रभावप्रशमितयोजनशतमध्यगतवैरमारिविड्वरदुर्भिक्षाद्युपद्रवस्याप्ययमनुत्तरपुण्यसम्भारस्यापि यद्गोशालकेन मनुष्यमात्रेणापि चिरपरिचितेनापि शिष्यकल्पेनाप्युपसर्गः क्रियते तदाश्चर्यमित्याश्चर्याधिकारादिदमाह–

दस अच्छेरगा पं० तं—उवसग्ग १ गब्भहरणं २ इत्थीतित्थं ३ अभाविया परिसा ४। कण्हस्स अवरकंका ५ उत्तरणं चंदसूराणं ६ ॥ १ ॥ हरिवंसकुलुप्पत्ती ७ चमरुप्पातो त ८ अट्ठसयसिद्धा ९। अस्संजतेसु पूआ १०, दसवि अणंतेण कालेण ॥ २ ॥ (सू० ७७७)

'दसे'त्यादि आ–विस्मयतश्चर्यन्ते–अवगम्यन्त इत्याश्चर्याणि–अद्भुतानि, इह च सकारः कारस्करादित्वादिति, 'उवसग्गे'त्यादि गाथाद्वयं, उपसृज्यते क्षिप्यते च्याव्यते प्राणी धर्मादेभिरित्युपसर्गा–देवादिकृतोपद्रवाः, ते च भगवतो महावीरस्य छद्मस्थकाले केवलिकाले च नरामरतिर्यक्कृता अभूवन्, इदं च किल न कदाचिद्भूतपूर्वं, तीर्थकरा हि अनुत्तरपुण्यसम्भारतया नोपसर्गभाजनमपि तु सकलनरामरतिरश्चां सत्कारादिस्थानमेवेत्यनन्तकालभाव्ययमर्थो लोकेऽद्भुतभूत इति १, तथा गर्भस्य–उदरसत्त्वस्य हरणं–उदरान्तरसङ्क्रामणं गर्भहरणं एतदपि तीर्थकरापेक्षयाऽभूतपूर्वं सद्भगवतो महावीरस्य जातं, पुरन्दरादिष्टेन हरिणेगमेषिदेवेन देवानन्दाभिधानब्राह्मण्युदरात्त्रिशलाभिधानाया राजपत्न्या उदरे सङ्क्रमणाद्, एतदप्यनन्तकालभावित्वादाश्चर्यमेवेति २, तथा स्त्री–योषित्तस्यास्तीर्थकरत्वेनोत्पन्नायाः तीर्थं–द्वादशाङ्गं सङ्घो वा स्त्रीतीर्थं, तीर्थं हि पुरुषसिंहाः पुरुषवरगन्धहस्तिनस्त्रिभुवनेऽप्यव्याहतप्रभुभावाः प्रवर्त्तयन्ति, इह त्ववसर्पिण्यां मि-

थिलानगरीपतेः कुम्भकमहाराजस्य दुहिता मल्ल्यभिधाना एकोनविंशतितमतीर्थकरस्थानोत्पन्ना तीर्थं प्रवर्त्तितवती-
त्यनन्तकालजातत्वादस्य भावस्याश्चर्यतेति ३, तथा अभव्या-अयोग्या चारित्रधर्मस्य पर्षत्-तीर्थकरसमवसरणश्रोतृ-
लोकः, श्रूयते हि भगवतो वर्द्धमानस्य जृम्भिकग्रामनगराद्बहिरुत्पन्नकेवलस्य तदनन्तरं मिलितचतुर्विधदेवनिकायविर-
चितसमवसरणस्य भक्तिकुतूहलाकृष्टसमायातानेकनरामरविशिष्टतिरश्चां स्वस्वभाषानुसारिणाऽतिमनोहारिणा महाध्व-
निना कल्पपरिपालनायैव धर्मकथा बभूव, यतो न केनापि तत्र विरतिः प्रतिपन्ना, न चैतत्तीर्थकृतः कस्यापि भूतपूर्वमि-
तीदमाश्चर्यमिति ४, तथा कृष्णस्य-नवमवासुदेवस्य अवरकङ्का राजधानी गतिविषया जातेत्यप्यजातपूर्वत्वादाश्चर्यं,
श्रूयते हि पाण्डवभार्या द्रौपदी धातकीखण्डभरतक्षेत्रापरकङ्काराजधानीनिवासिपद्मराजेन देवसामर्थ्येनापहृता, द्वारका-
वतीवास्तव्यश्च कृष्णो वासुदेवो नारदादुपलब्धतद्व्यतिकरः समाराधितसुस्थिताभिधानलवणसमुद्राधिपतिर्देवः पञ्चभिः
पाण्डवैः सह द्वियोजनलक्षप्रमाणं जलधिमतिक्रम्य पद्मराजं रणविमर्देन विजित्य द्रौपदीमानीतवान्, तत्र च कपिलवासु-
देवो मुनिसुव्रतजिनात् कृष्णवासुदेवागमनवार्त्तामुपलभ्य सबहुमानं कृष्णदर्शनार्थमागतः, कृष्णश्च तदा समुद्रमुल्लङ्घयति
स, ततस्तेन पाञ्चजन्यः पूरितः कृष्णेनापि तथैव ततः परस्परशङ्खशब्दश्रवणमजायतेति ५, तथा भगवतो महावीरस्य
वन्दनार्थमवतरणमाकाशात् समवसरणभूम्यां चन्द्रसूर्ययोः शाश्वतविमानोपेतयोर्बभूवेदमप्याश्चर्यमेवेति ६ तथा हरेः-पुरुष-
विशेषस्य वंशः-पुत्रपौत्रादिपरम्परा हरिवंशस्तल्लक्षणं यत्कुलं तस्योत्पत्तिः हरिवंशकुलोत्पत्तिः कुलं ह्यनेकधा अतो हरिवंशेन
विशिष्यते, एतदप्याश्चर्यमेवेति, श्रूयते हि भरतक्षेत्रापेक्षया यत्तृतीयं हरिवर्षाख्यं मिथुनकक्षेत्रं ततः केनापि पूर्वविरोधिना

व्यन्तरसुरेण मिथुनकमेकं भरतक्षेत्रे क्षिप्तं, तच्च पुण्यानुभावाद्राज्यं प्राप्तं, ततो हरिवर्षजातहरिनाम्नो पुरुषाद्यो वंशः स तथेति ७, तथा चमरस्य–असुरकुमारराजस्योत्पतनं–ऊर्ध्वगमनं चमरोत्पातः, सोऽप्याकस्मिकत्वादाश्चर्यमिति, श्रूयते हि चमरचञ्चाराजधानीनिवासी चमरेन्द्रोऽभिनवोत्पन्नः सन्नूर्ध्वमवधिनाऽऽलोकयामास, ततः स्वशीर्षोपरि सौधर्मव्यवस्थितं शक्रं ददर्श, ततो मत्सराध्मातः शक्रतिरस्काराहितमतिरिहागत्य भगवन्तं महावीरं छद्मस्थावस्थमेकरात्रिकीं प्रतिमां प्रतिपन्नं सुंसुमारनगरोद्यानवर्त्तिनं सबहुमानं प्रणम्य भगवंस्त्वत्पादपङ्कजवनं मे शरणमरिपराजितस्येति विकल्प्य विरचितघोररूपो लक्षयोजनमानशरीरः परिघरत्नं प्रहरणं परितो भ्रमयन् गर्जन्नास्फोटयन् देवांस्त्रासयन्नुत्पपात, सौधर्मावतंसकविमानवेदिकायां पादन्यासं कृत्वा शक्रमाक्रोशयामास, शक्रोऽपि कोपाज्जाज्वल्यमानस्फारस्फुरत्स्फुलिङ्गशतसमाकुलं कुलिशं तं प्रति मुमोच, स च भयात् प्रतिनिवृत्त्य भगवत्पादौ शरणं प्रपेदे, शक्रोऽप्यवधिज्ञानावगततद्व्यतिकरस्तीर्थकराशातनाभयात् शीघ्रमागत्य वज्रमुपसंजहार, बभाण च मुक्तोऽस्यहो भगवतः प्रसादात् नास्ति मत्तस्ते भयमिति ८, तथाऽष्टाभिरधिकं शतमष्टशतं अष्टशतं च ते सिद्धाश्च–निर्वृताः अष्टशतसिद्धाः, इदमप्यनन्तकालजातमित्याश्चर्यमिति ९, तथा असंयताः–असंयमवन्त आरम्भपरिग्रहप्रसक्ता अब्रह्मचारिणः तेषु पूजा–सत्कारः, सर्वदा हि किल संयता एव पूजार्हाः, अस्यां त्ववसर्पिण्यां विपरीतं जातमित्याश्चर्यं, अत एवाह–दशाप्येतानि अनन्तेन कालेन–अनन्तकालात् संवृत्तानि अस्यामवसर्पिण्यामिति । अनन्तरसूत्रे चमरोत्पात उक्तः स च रत्नप्रभायाः सञ्जात इति रत्नप्रभावक्तव्यतामाह—

इमीसे णं रयणप्पभाते पुढवीए रयणे कंडे दस जोअणसयाइं बाहल्लेणं पन्नत्ते, इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए वतरे कंडे दस जोयणमताइं बाहल्लेणं पण्णत्ते, एवं वेरुलिते १ लोहितक्खे २ मसारगल्ले ३ हंसगब्भे ४ पुलते ५ सोगंधिते ६ जोतिरसे ७ अंजणे ८ अंजणपुलते ९ रतते १० जातरूवे ११ अंके १२ फलिहे १३ रिट्ठे १४ जहा रयणे तहा सोलसविधा भाणितव्वा (सू० ७७८)

'इमीसे ण'मित्यादि, येयं रज्जुरायामविष्कम्भाभ्यामशीतिसहस्राधिकं योजनलक्षं बाहल्यतः उपरि मध्येऽधस्ताच्च यस्याः खरकाण्डपङ्कबहुलकाण्डजलबहुलकाण्डाभिधानाः क्रमेण षोडशचतुरशीत्यशीतियोजनसहस्रबाहल्या विभागाः सन्ति, 'इमीसे'त्ति एतस्याः प्रत्यक्षासन्नायाः रत्नानां प्रभा यस्यां रत्नैर्वा प्रभाति—शोभते या सा रत्नप्रभा तस्याः पृथिव्या—भूमेर्यत्तत् खरकाण्डं तत्षोडशविधरत्नात्मकत्वात् षोडशविधं, तत्र यः प्रथमो भागो रत्नकाण्डं नाम तद्दशयोजनशतानि बाहल्येन, सहस्रमेकं स्थूलतयेत्यर्थः, एवमन्यानि पञ्चदशापि सूत्राणि वाच्यानि, नवरं प्रथमं सामान्यरत्नात्मकं शेषाणि तद्विशेषमयानि, चतुर्दशानामतिदेशमाह—'एव'मित्यादि, 'पूर्व'मिति पूर्वाभिलापेन सर्वाणि वाच्यानि, 'वेरुलिय'त्ति वैडूर्यकाण्डं, एवं लोहिताक्षकाण्डं मसारगल्लकाण्डं हंसगर्भकाण्डमेवं सर्वाणि, नवरं रजतं—रूप्यं जातरूपं—सुवर्णमेते अपि रत्ने एवेति ॥ रत्नप्रभाप्रस्तावात् तदाधेयद्वीपादिवक्तव्यतां सूत्रचतुष्टयेनाह—

सव्वेवि णं दीवसमुद्दा दसजोयणसताइं उव्वेहेणं पण्णत्ता । सव्वेवि णं महादहा दस जोयणाइं उव्वेहेणं पण्णत्ता । सव्वेवि णं सलिलकुंडा दसजोयणाइं उव्वेहेणं पण्णत्ता । सियासीओया णं महानदीओ मुहमूले दस दस जोयणाइं उव्वेहेणं पण्णत्ताओ

(सू० ७७९) कत्तियाणक्खत्ते सव्वबाहिरातो मंडलातो दसमे मंडले चारं चरति, अणुराधानक्खत्ते सव्वब्भंतरातो मंडलातो दसमे मंडले चारं चरति (सू० ७८०) दस णक्खत्ता णाणस्स विद्धिकरा पण्णत्ता, तं०—मिगसिरमद्दा पुस्सो तिन्नि य पुव्वाइं मूलमस्सेसा। हत्थो चित्ता य तहा दस वुद्धिकराइं णाणस्स ॥ १ ॥ (सू० ७८१)

'सव्वे'त्यादि सुगमं, नवरमुद्वेधः उंडत्तंति भणियं होइ, द्वीपानां उंडत्तणाभावेऽवि अधोदिशि सहस्रं यावद्वीपव्यपदेशो, जंबूद्वीपे तु पश्चिमविदेहे जगतीप्रत्यासत्तौ उंडत्तमवि अत्थित्ति ॥ महाह्रदाः हिमवदादिषु पद्मादयः, 'सलिलकुंड'त्ति सलिलानां–गङ्गादिनदीनां कुण्डानि–प्रपातकुण्डानि प्रभवकुण्डानि च सलिलाकुण्डानीति, 'मुहमूले'त्ति समुद्रप्रवेशे। द्वीपसमुद्राधिकारात् तद्वर्त्तिनक्षत्रसूत्रत्रयमाह—'कत्तिए'त्यादि, इह किल सूर्यस्य चतुरशीत्यधिकं मण्डलशतं भवति चन्द्रस्य पञ्चदश नक्षत्राणां त्वष्टौ, मण्डलं च मार्ग उच्यते, तच्च यथास्वं सूर्यादिविमानतुल्यविष्कम्भं, तत्र जम्बूद्वीपस्याशीत्यधिके योजनशते पञ्चषष्टिः सूर्यस्य मण्डलानि भवन्ति, चन्द्रस्य पञ्च, नक्षत्राणां द्वे, तथा लवणसमुद्रं त्रीणि त्रिंशदधिकानि योजनशतान्यवगाह्य एकोनविंशत्यधिकं सूर्यस्य मण्डलशतं भवति, चन्द्रस्य दश, नक्षत्राणां च षट्, एतेषां च सर्वबाह्यं सुमेरोः पञ्चचत्वारिंशति योजनानां सहस्रेषु त्रिंशदधिकेषु च त्रिषु शतेषु भवति, सर्वाभ्यन्तरं च चतुश्चत्वारिंशति सहस्रेषु अष्टासु च विंशत्यधिकेषु शतेषु भवतीति, एवं च कृत्तिकानक्षत्रं सर्वबाह्यात् 'मण्डलाउ'त्ति चन्द्रमण्डलाद्दशमे चन्द्रमण्डले सर्वाभ्यन्तरात् षष्ठ इत्यर्थः 'चारं चरइ'त्ति भ्रमणमाचरति, अनुराधानक्षत्रं सर्वाभ्यन्तरात् चन्द्रस्य मण्डलात् दशमे चन्द्रमण्डले सर्वबाह्यात्षष्ठ इत्यर्थः चारं चरतीति व्याख्यातमेवेति। 'विद्धिकराइं'ति

एतन्नक्षत्रयुक्ते चन्द्रमसि सति ज्ञानस्य–श्रुतज्ञानस्योद्देशादिर्यदि क्रियते तदा ज्ञानं समृद्धिमुपयाति–अविघ्नेनाधीयते श्रूयते व्याख्यायते धार्यते वेति, भवति च कालविशेषस्तथाविधकार्येषु कारणं, क्षयोपशमादिहेतुत्वात्तस्य, यदाह—"उदयक्खयखओवसमोवसमा जं च कम्मुणो भणिया । दव्वं खेत्तं कालं भवं च भावं च संपप्प ॥ १ ॥" इति, [उदयक्षयक्षयोपशमोपशमा यच्च कर्मणो भणिताः । द्रव्यं क्षेत्रं कालं भवं च भावं च संप्राप्य ॥ १ ॥] तद्यथा 'मिगसिर'गाहा कण्ठ्या । द्वीपसमुद्राधिकारादेव द्वीपचारिजीववक्तव्यतां सूत्रद्वयेनाह—

चउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिताणं दस जातिकुलकोडिजोणिपमुहसतसहस्सा पण्णत्ता, उरपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिताणं दस जातिकुलकोडिजोणिपमुहसतसहस्सा पण्णत्ता (सू० ७८२)

'चउप्पये'त्यादि, चत्वारि पदानि–पादा येषां ते चतुष्पदास्ते च ते स्थले चरन्तीति स्थलचराश्चेति चतुष्पदस्थलचरास्ते च ते पञ्चेन्द्रियाश्चेति विग्रहः, पुनस्तिर्यग्योनिकाश्चेति कर्म्मधारयः, तेषां 'दशे'ति दशैव, 'जातौ' पञ्चेन्द्रियजातौ यानि कुलकोटीनां–जातिविशेषलक्षणानां [शतानां] योनिप्रमुखाणि–उत्पत्तिस्थानद्वारकाणि शतसहस्राणि–लक्षाणि तानि तथा प्रज्ञप्तानि सर्वविदा, तत्र योनिर्यथा गोमयो द्वीन्द्रियाणामुत्पत्तिस्थानं, कुलानि तत्रैकत्रापि द्वीन्द्रियाणां कृम्याद्यनेकाकाराणि प्रतीतानीति, तथा उरसा–वक्षसा परिसर्पन्ति–सञ्चरन्तीत्युरःपरिसर्पास्ते च ते स्थलचराश्चेत्यादि तथैव ॥ जीवविषयं दशस्थानकमभिधायाधुनाऽजीवस्वरूपपुद्गलविषयं तदाह—

जीवाणं दसठाणनिव्वत्तिता पोग्गले पावकम्मत्ताए चिणिंसु वा ३, तंजहा—पढमसमयएगिंदियनिव्वत्तिए जाव फासिं-

दियनिव्वत्तिते, 'एवं चिण उवचिण बंध उदीर वेय तह णिज्जरा चेव' । दसपतेसिता खंधा अणंता पण्णत्ता दसपतेसोगाढा पोग्गला अणंता पण्णत्ता दससमतठितीता पोग्गला अणंता पण्णत्ता दसगुणकालगा पोग्गला अणंता पण्णत्ता, एवं वन्नेहि गंधेहि रसेहि फासेहिं दसगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ता। (सू० ७८३) सम्मत्तं च ठाणमिति दसमं ठाणं सम्मत्तं १०, दसमं अज्झयणं सम्मत्तं १० । इति श्रीस्थानाङ्गं तृतीयाङ्गं समाप्तं ॥ (ग्रन्थाग्रं ३७००)

'जीवा ण'मित्यादि, अथवा जातियोनिकुलादिविशेषा जीवाणां कर्म्मणश्चयोपचयादिभ्यो भवन्तीति त्रिकालभाविनो दशस्थानकानुपातेन कर्म्मणश्चयादीनाह—'जीवा ण'मित्यादि, जीवा–जीवनधर्माणो न सिद्धा इति भावः, णमिति वाक्यालङ्कारे दशभिः स्थानैः प्रथमसमयैकेन्द्रियत्वादिभिः पर्यायैः हेतुभिर्ये निर्वर्त्तिता–बन्धयोग्यतया निष्पादितास्ते तथा दशभिः स्थानैर्निर्वृत्तिर्वा येषां ते तथा तान् पुद्गलान्–कर्म्मवर्गणारूपान् पापं–घातिकर्म्म सर्व्वमेव वा कर्म्म तच्च तत्क्रियमाणत्वात् कर्म्म च पापकर्म्म तद्भावस्तत्ता तया पापकर्मतया 'चिणिंसु'त्ति चितवन्तो गृहीतवन्तः चिन्वन्ति–गृह्णन्ति चेष्यन्ति–गृहीष्यन्त्यनेनात्मनां त्रिकालान्वयित्वमाह, सर्वथा अनन्वयित्वेऽकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गादिति, वाशब्दा विकल्पार्थाः, तद्यथा–प्रथमः समयो येषामेकेन्द्रियत्वस्य ते तथा ते च ते एकेन्द्रियाश्चेति प्रथमसमयैकेन्द्रियास्तैः सद्भिर्ये निर्वर्त्तिताः–कर्म्मतयाऽऽपादिता अविशेषतो गृहीतास्ते तथा तान्, एतद्विपरीतैरप्रथमसमयैकेन्द्रियैर्निर्वर्त्तिता ये ते तथा तान्, एवं द्विभेदता द्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रियाणां प्रत्येकं वाच्येति, एतदेवातिदेशेनाह—'जावे'त्यादि, यथा चितवन्त इत्यादि कालत्रयनिर्देशेन सूत्रमुक्तमेवमुपचितवन्त इत्यादीन्यपि पञ्च वक्तव्यानीत्येत-

देवाह—'एवं चिणे'त्यादि, इह चैवमक्षरघटना—चिणत्ति—यथा चयनं कालत्रयविशेषितमुक्तमेवमुपचयो बन्ध उदीरणा वेदना निर्जरा च वाच्याः, 'चेव'त्ति समुच्चये नवरं चयनादीनामयं विशेषः—चयनं नाम कषायादिपरिणतस्य कर्म्मपुद्गलोपादानमात्रं, उपचयनं गृहीतानां ज्ञानावरणादिभावेन निषेचनं बन्धनं—निकाचनं उदीरणा—करणत उदये प्रवेशनं वेदनं—अनुभवनं निर्जरा—जीवप्रदेशेभ्यः परिशटनमिति । पुद्गलाधिकार एवेदमाह—'दसे'त्यादि सूत्रवृन्दं सुगमं च, नवरं दश प्रदेशा येषां ते तथा त एव दशप्रदेशिका—दशाणुकाः स्कन्धाः—समुच्चया इति द्रव्यतः पुद्गलचिन्ता, तथा दशसु प्रदेशेष्वाकाशस्यावगाढा—आश्रिता दशप्रदेशावगाढा इति क्षेत्रतः तथा दश समयान् स्थितिर्येषां ते तथेति कालतः तथा दशगुणः—एकगुणकालापेक्षया दशाभ्यस्तः कालो—वर्णविशेषो येषां ते दशगुणकालकाः एवमन्यैश्चतुर्भिर्वर्णैर्द्वाभ्यां गन्धाभ्यां पञ्चभी रसैरष्टाभिः स्पर्शैः विशेषिताः पुद्गलाः अनन्ता वाच्याः, अत एवाह—'एव'मित्यादि, 'जाव दसगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पन्नत्ते'त्यनेन भावतः पुद्गलचिन्तायां विंशतितम आलापको दर्शितः । इह चानन्तशब्दोपादानेन वृद्ध्यादिशब्देनेवान्तमङ्गलमभिहितं, अयं चानन्तशब्द इह सर्वाध्ययनानामन्ते पठित इति सर्वेष्वप्यन्तमङ्गलतया वोद्धव्यमिति ॥ तदेवं निगमितमनुगमद्वारांशभूतं सूत्रस्पर्शकनिर्युक्तिद्वारं, शेषद्वाराणि तु सर्वाध्ययनेषु प्रथमाध्ययनवदनुगमनीयानीति ॥ इति श्रीमदभयदेवसूरिविरचिते स्थानाख्यतृतीयाङ्गविवरणे दशस्थानकाख्यं दशममध्ययनं समासमिति। ग्रंथाग्रं १७१४ ॥ श्रीः ॥ तत्समाप्तौ च समाप्तं स्थानाङ्गविवरणं, तथा च यदादावभिहितं स्थानाङ्गस्य महानिधानस्येवोन्मुद्रणमिवानुयोगः प्रारभ्यत इति तच्चन्द्रकुलीनप्रवचनप्रणीताप्रतिबद्धविहारहारिचरितश्रीवर्धमानाभिधानमुनिपति-

पादोपसेविनः प्रमाणादिव्युत्पादनप्रवणप्रकरणप्रबन्धप्रणायिनः प्रबुद्धप्रतिबन्धप्रवक्तृप्रवीणाप्रतिहतप्रवचनार्थप्रधानवाक्प्रसरस्य सुविहितमुनिजनमुख्यस्य श्रीजिनेश्वराचार्यस्य तदनुजस्य च व्याकरणादिशास्त्रकर्त्तुः श्रीबुद्धिसागराचार्यस्य चरणकमलचञ्चरीककल्पेन श्रीमदभयदेवसूरिनाम्ना मया महावीरजिनराजसन्तानवर्त्तिना महाराजवंशजन्मनेव संविग्नमुनिवर्गश्रीमदजितसिंहाचार्यान्तेवासियशोदेवगणिनामधेयसाधोरुत्तरसाधकस्येव विद्याक्रियाप्रधानस्य साहाय्येन समर्थितं। तदेवं सिद्धमहानिधानस्येव समापिताधिकृतानुयोगस्य मम मङ्गलार्थं पूज्यपूजा—नमो भगवते वर्त्तमानतीर्थनाथाय श्रीमन्महावीराय नमः प्रतिपन्थिसार्थप्रमथनाय श्रीपार्श्वनाथाय नमः प्रवचनप्रबोधिकायै श्रीप्रवचनदेवतायै नमः प्रस्तुतानुयोगशोधिकायै श्रीद्रोणाचार्यप्रमुखपण्डितपर्षदे नमश्चतुर्वर्णाय श्रीश्रमणसङ्घभट्टारकायेति। एवं च निजवंशवत्सलराजसन्तानिकस्येव ममासमानमिममायासमतिसफलतां नयन्तो राजवंश्या इव वर्द्धमानजिनसन्तानवर्त्तिनः स्वीकुर्वन्तु यथोचितमितोऽर्थजातमनुतिष्ठन्तु सुसूचितपुरुषार्थसिद्धिमुपयुञ्जताञ्च योग्येभ्योऽन्येभ्य इति ॥ किं च—

सत्सम्प्रदायहीनत्वात्, सदूहस्य वियोगतः। सर्वस्वपरशास्त्राणामदृष्टेरस्मृतेश्च मे ॥ १ ॥
वाचनानामनेकत्वात्, पुस्तकानामशुद्धितः। सूत्राणामतिगाम्भीर्यान्मतभेदाच्च कुत्रचित् ॥ २ ॥
क्षूणानि सम्भवन्तीह, केवलं सुविवेकिभिः। सिद्धान्तानुगतो योऽर्थः, सोऽस्माद् ग्राह्यो न चेतरः ॥ ३ ॥
शोध्यं चैतज्जिने भक्तैर्मामवद्भिर्दयापरैः। संसारकारणाद् घोरादपसिद्धान्तदेशनात् ॥ ४ ॥
कार्या न चाक्षमाऽस्मासु, यतोऽस्माभिरनाग्रहैः। एतद् गमनिकामात्रमुपकारीति चर्चितम् ॥ ५ ॥

तथा सम्भाव्य सिद्धान्ताद्, बोध्यं मध्यस्थया धिया । द्रोणाचार्यादिभिः प्राज्ञैरनेकैराहतं यतः ॥ ६ ॥
जैनग्रन्थविशालदुर्गमवनादुच्चित्य गाढश्रमं, सद्व्याख्यानफलान्यमूनि मयका स्थानाङ्गसद्राजते ।
संस्थाप्योपहितानि दुर्गतनरप्रायेण लब्ध्यर्थिना, श्रीमत्सङ्घविभोरतः परमसावेव प्रमाणं कृती ॥ ७ ॥
श्रीविक्रमादित्यनरेन्द्रकालाच्छतेन विंशत्यधिकेन युक्ते ।
समासहस्रेऽतिगते विदृब्धा, स्थानाङ्गटीकाऽल्पधियोऽपि गम्या ॥ ८ ॥
प्रत्यक्षरं निरूप्यास्या, ग्रन्थमानं विनिश्चितम् । अनुष्टुभां सपादानि, सहस्राणि चतुर्दश ॥ १ ॥ (ग्रन्थाग्रं १४२५०)

इति श्रीमच्चान्द्रकुलीनाभयदेवाचार्यविहितविवृतियुतं
स्थानाङ्गाभिधानं तृतीयमङ्गं समाप्तम् ॥

॥ इति श्रीमच्चान्द्रकुलीनाभयदेवाचार्यविहितविवृतियुतं स्थानाङ्गाभिधानं तृतीयमङ्गं समाप्तम् ॥

३, तथा अस्तमितश्चासौ सूर्य इव दुष्कुलतया दुष्कर्म्मकारितया च कीर्त्तिसमृद्धिलक्षणतेजोवर्जितत्वादस्तमितश्च दुर्गतिगमनादित्यस्तमितास्तमितः, यथा कालाभिधानः सौकरिकः, स हि सूकरैश्चरति–मृगयां करोतीति यथार्थः सौकरिक एव दुष्कुलोत्पन्नः प्रतिदिनं महिषपञ्चशतीव्यापादक इति पूर्वमस्तमितः पश्चादपि मृत्वा सप्तमनरकपृथिवीं गत इति अस्तमित एवेति ४, भरहेत्यादि तु उदाहरणसूत्रं भावितार्थमेवेति। ये एवं विचित्रभावैश्चिन्त्यन्ते ते जीवाः सर्व एव चतुर्षु राशिष्ववतरन्तीति तान् दर्शयन्नाह—'चत्तारि जुम्मे'त्यादि, जुम्मत्ति–राशिविशेषः, यो हि राशिश्चतुष्कापहारेण अपह्रियमाणश्चतुःपर्यवसितो भवति स कृतयुग्म इत्युच्यते, यस्तु त्रिपर्यवसितः स त्र्योजः द्विपर्यवसितो द्वापरयुग्मः एकपर्यवसितः कल्योज इति, इह गणितपरिभाषायां समराशिर्युग्ममुच्यते विषमस्तु ओज इति, इयञ्च समयस्थितिः, लोके तु कृतयुगादीनि एवमुच्यन्ते–"द्वात्रिंशत्सहस्राणि, कलौ लक्षचतुष्टयम्। वर्षाणां द्वापरादौ स्यादेतद् द्वित्रिचतुर्गुणम् ॥ १ ॥" इति, उक्तराशीन्नारकादिषु निरूपयन्नाह—'नेरइए'त्यादि सुगमं, नवरं नारकादयश्चतुर्द्धाऽपि स्युः, जन्ममरणाभ्यां हीनाधिकत्वसंभवादिति, पुनर्जीवानेव भावैर्निरूपयन्नाह—'चत्तारि सूरे'त्यादि सूत्रद्वयं कण्ठ्यं, किन्तु शूरा–वीराः, क्षान्तिशूरा अर्हन्तो महावीरवत्, तपःशूरा अनगाराः दृढप्रहारिवत्, दानशूरो वैश्रमण उत्तराशालोकपालस्तीर्थकरादिजन्मपारणकादिरत्नवृष्टिपातनादिनेति, उक्तञ्च—"वेसमणवयणसंचोइया उ ते तिरियजंभगा देवा। कोडिग्गसो हिरन्ना रयणाणि य तत्थ उवणेंति ॥ १ ॥" त्ति, युद्धशूरो वासुदेवः कृष्णवत् तस्य षष्ट्यधिकेषु त्रिषु सङ्ग्रामशतेषु

---

१ वैश्रमणवचनसचोदितास्तु ते तिर्यग्जृंभका देवाः कोट्यग्रशो हिरण्यरत्नानि च तत्रोपनयन्ति ॥ १ ॥

लब्धजयत्वादिति, उच्चः पुरुषः शरीरकुलविभवादिभिः तथा उन्नतच्छन्दः—उच्चताभिप्रायः औदार्यादियुक्तत्वात् नीच-च्छन्दस्तु—विपरीतो नीचोऽप्युच्चविपर्ययादिति । अनन्तरमुच्चेतराभिप्राय उक्तः, स च लेश्याविशेषाद् भवतीति लेश्या-सूत्राणि, सुगमानि च, नवरं असुरादीनां चतस्रो लेश्या द्रव्याश्रयेण भावतस्तु षडपि सर्वदेवानां, मनुष्यपञ्चेन्द्रियति-रश्चां तु द्रव्यतो भावतश्च षडपीति, पृथिव्यब्वनस्पतीनां हि तेजोलेश्या भवति देवोत्पत्तेरिति तेषां चतस्र इति । उक्तले-श्याविशेषेण च विचित्रपरिणामा मानवाः स्युरिति यानादिदृष्टान्तचतुर्भङ्गिकाभिरन्यथा च पुरुषचतुर्भङ्गिका यानसूत्रा-दिना श्रावकसूत्रावसानेन ग्रन्थेन दर्शयन्नाह—

चत्तारि जाणा प० तं०—जुत्ते णाममेगे जुत्ते जुत्ते णाममेगे अजुत्ते अजुत्ते णाममेगे जुत्ते अजुत्ते णाममेगे अजुत्ते, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—जुत्ते णाममेगे जुत्ते जुत्ते णाममेगे अजुत्ते ४, चत्तारि जाणा पं० तं०—जुत्ते णाममेगे जुत्तपरिणते जुत्ते णाममेगे अजुत्तपरिणते०, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—जुत्ते णाममेगे जुत्तपरिणते ४, चत्तारि जाणा पं० तं०—जुत्ते णाममेगे जुत्तरूवे जुत्ते णाममेगे अजुत्तरूवे अजुत्ते णाममेगे जुत्तरूवे० ४, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—जुत्ते णाममेगे जुत्तरूवे ४, चत्तारि जाणा पं० तं०—जुत्ते णाममेगे जुत्तसोभे ४, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—जुत्ते णाममेगे जुत्तसोभे । चत्तारि जुग्गा पं० तं०—जुत्ते णाममेगे जुत्ते, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—जुत्ते णाममेगे जुत्ते ४, एवं जधा जाणेण चत्तारि आलावगा तथा जुग्गेणवि, पडिपक्खो तहेव पुरिसजाता जाव सोभेत्ति । चत्तारि सारही पं० तं०—जोयावइत्ता णाममेगे नो विजोयावइत्ता

विजोयावइत्ता नामं एगे नो जोयावइत्ता एगे जोयावइत्तावि विजोयावइत्तावि एगे नो जोयावइत्ता नो विजोयावइत्ता, एवामेव चत्तारि हया पं० तं०—जुत्ते णामं एगे जुत्ते जुत्ते णाममेगे अजुत्ते ४ एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—जुत्ते णाममेगे जुत्ते, एवं जुत्तपरिणते जुत्तरूवे जुत्तसोभे सव्वेसिं पडिवक्खो पुरिसजाता। चत्तारि गया पं० तं०—जुत्ते णाममेगे जुत्ते ४, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—जुत्ते णाममेगे जुत्ते ४ एवं जहा हयाणं तहा गयाणवि भाणियव्वं, पडिवक्खो तहेव पुरिसजाया। चत्तारि जुग्गारिता पं० तं०—पंथजाती णाममेगे णो उप्पहजाती उप्पथजाती णाममेगे णो पंथजाती एगे पंथजातीवि उप्पहजातीवि, एगे णो पंथजाती णो उप्पहजाती, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया। चत्तारि पुप्फा पं० तं०—रूवसंपन्ने नाममेगे णो गंधसंपन्ने गंधसंपन्ने णाममेगे नो रूवसंपन्ने एगे रूवसंपन्नेवि गंधसंपन्नेवि एगे णो रूवसंपन्ने णो गंधसंपन्ने, एवामेव चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—रूवसंपन्ने णाममेगे णो सीलसंपन्ने ४, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—जातिसंपन्ने नाममेगे नो कुलसंपन्ने ४, १, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—जातिसंपण्णे नामं एगे णो वलसंपन्ने वलसंपन्ने नामं एगे णो जातिसंपन्ने ४, २, एवं जातीते रूवेण ४ चत्तारि आलावगा ३, एवं जातीते सुएण ४, ४, एवं जातीते सीलेण ४, ५, एवं जातीते चरित्तेण ४, ६, एवं कुलेण वलेण ४, ७, एवं कुलेण रूवेण ४, ८, कुलेण सुतेण ४, ९, कुलेण सीलेण ४, १०, कुलेण चरित्तेण ४, ११, चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—बलसंपण्णे नाममेगे णो रूवसंपन्ने ४, १२, एवं वलेण सुतेण ४, १३, एवं वलेण सीलेण ४, १४, एवं वलेण चरित्तेण ४, १५, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—रूवसंपन्ने नाममेगे णो सुयसंपण्णे ४,

१६, एवं रूवेण सीलेण ४, १७, रूवेण चरित्तेण ४, १८, चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—सुयसंपन्ने नाममेगे णो सीलसंपन्ने ४, १९, एवं सुतेण चरित्तेण य ४, २०, चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—सीलसंपन्ने नाममेगे नो चरित्तसंपन्ने ४, २१, एते एकवीसं भंगा भाणितव्वा, चत्तारि फला पं० तं०—आमलगमहुरे मुद्दितामहुरे खीरमहुरे खंडमहुरे, एवामेव चत्तारि आयरिया पं० तं०—आमलगमहुरफलसमाणे जाव खंडमहुरफलसमाणे, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—आतवेतावच्चकरे नाममेगे नो परवेतावच्चकरे ४, चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—करेति नाममेगे वेयावच्चं णो पडिच्छइ पडिच्छइ नाममेगे वेयावच्चं नो करेइ ४, चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—अट्ठकरे णाममेगे णो माणकरे माणकरे णाममेगे णो अट्ठकरे एगे अट्ठकरेवि माणकरेवि एगे णो अट्ठकरे णो माणकरे, चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—गणट्ठकरे णाममेगे णो माणकरे ४, चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—गणसंग्गहकरे णाममेगे णो माणकरे ४, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—गणसोभकरे णामं एगे णो माणकरे ४, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं० —गणसोहिकरे णाममेगे नो माणकरे ४, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—रूवं नाममेगे जहति नो धम्मं धम्मं नाममेगे जहति नो रूवं एगे रूवंपि जहति धम्मंपि जहति एगे नो रूवं जहति नो धम्मं, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—धम्मं नाममेगे जहति नो गणसंठितिं ४, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—पियधम्मे नाममेगे नो दढधम्मे दढधम्मे नाममेगे नो पितधम्मे एगे पियधम्मेवि दढधम्मेवि एगे नो पियधम्मे नो दढधम्मे, चत्तारि आयरिया पं० तं०—पव्वायणायरिते नाममेगे णो उवट्ठावणायरिते उवट्ठावणायरिए णाममेगे णो पव्वायणायरिए एगे पव्वाय-

णातरितेवि उवट्ठावणातरितेवि एगे नो पव्वायणातरिते नो उट्ठावणातरिते धम्मायरिए, चत्तारि आयरिया पं० तं०—उद्देसणायरिए णाममेगे णो वायणायरिए ४ धम्मायरिए, चत्तारि अंतेवासी पं० तं०—पव्वायणंतेवासी नामं एगे णो उवट्ठावणंतेवासी ४ धम्मंतेवासी, चत्तारि अंतेवासी पं० तं०—उद्देसणंतेवासी नामं एगे नो वायणंतेवासी १ [वायणंतेवासी] ४ धम्मंतेवासी, चत्तारि निग्गंथा पं० तं०—रातिणिये समणे निग्गंथे महाकम्मे महाकिरिए अणायावी असमिते धम्मस्स अणाराधते भवति १ राइणिते समणे निग्गंथे अप्पकम्मे अप्पकिरिते आतावी समिए धम्मस्स आराहते भवति २ ओमरातिणिते समणे निग्गंथे महाकम्मे महाकिरिते अणातावी असमिते धम्मस्स अणाराहते भवति ३, ओमरातिणिते समणे निग्गंथे अप्पकम्मे अप्पकिरिते आतावी समिते धम्मस्स आराहते भवति ४, चत्तारि णिग्गंथीओ पं० तं०—रातिणिया समणी निग्गंथी एवं चेव ४, चत्तारि समणोवासगा पं० तं०—रायणिते समणोवासए महाकम्मे तहेव ४, चत्तारि समणोवासियाओ पं० तं०—रायणिता समणोवासिता महाकम्मा तहेव चत्तारि गमा (सू० ३२०)

'चत्तारी'त्यादि कण्ठ्यश्चार्थं, नवरं यानं—शकटादि, तद्युक्तं बलीवर्दादिभिः, पुनर्युक्तं—सङ्गतं समग्रसामग्रीकं वा पूर्वापरकालापेक्षया वा इत्येकं अन्यत् युक्तं तथैवायुक्तं तूक्तविपरीतत्वादिति, एवमितरौ, पुरुषस्तु युक्तो धनादिभिः पुनर्युक्त उचितानुष्ठानैः सद्भिर्वा, पूर्वकाले वा युक्तो धनधर्मानुष्ठानादिभिः पश्चादपि तथैवेति चतुर्भङ्गी, अथवा युक्तो द्रव्यलिङ्गेन भावलिङ्गेन चेति प्रथमः साधुः, द्रव्यलिङ्गेन नेतरेणेति द्वितीयो निह्नवादिः, न द्रव्यलिङ्गेन भावलिङ्गेन तु युक्त इति

तृतीयः प्रत्येकबुद्धादिः, उभयवियुक्तश्चतुर्थो गृहस्थादिरिति, एवं सूत्रान्तराण्यपि, नवरं युक्तं गोभिः युक्तपरिणतं तु अयुक्तं सत्सामग्र्या युक्ततया परिणतमिति, पुरुषः पूर्ववत्, युक्तरूपं—सङ्गतस्वभावं प्रशस्तं वा युक्तं युक्तरूपमिति, पुरुषपक्षे युक्तो धनादिना ज्ञानादिगुणैर्वा युक्तरूपः—उचितवेषः सुविहितनेपथ्यो वेति, तथा युक्तं तथैव युक्तं शोभते युक्तस्य वा शोभा यस्य तद्युक्तशोभमिति, पुरुषस्तु युक्तो गुणैस्तथा युक्ता—उचिता शोभा यस्य स तथेति, युग्यं—वाहनमश्वादि, अथवा गोल्लविषये जंपानं द्विहस्तप्रमाणं चतुरस्रं सवेदिकमुपशोभितं युग्यकमुच्यते तद्युक्तमारोहणसामग्र्या पर्याणादिकया पुनर्युक्तं वेगादिभिरित्येवं यानवद् व्याख्येयम्, एतदेवाह—'एवं जहे'त्यादि, प्रतिपक्षो दार्ष्टान्तिकस्तथैव, कोऽसावित्याह—'पुरिसजाय'त्ति पुरुषजातानीत्येवं परिणतरूपशोभसूत्रचतुर्भङ्गिकाः सप्रतिपक्षा वाच्याः, यावच्छोभसूत्रचतुर्भङ्गी यथा अजुत्ते नामं एगे अजुत्तसोभे, एतदेवाह—'जाव सोभे'त्ति, सारथिः—शाकटिकः, योजयिता शकटे गवादीनां न वियोजयिता—मोक्ता, अन्यस्तु वियोजिता न तु योजयितेति, एवं शेषावपि, नवरं चतुर्थः खेटयत्येवेति, अथवा योक्त्रयन्तं प्रयुङ्क्ते यः स योक्त्रापयिता वियोक्त्रयतः प्रयोक्ता तु वियोक्त्रापयितेति, लोकोत्तरपुरुषविवक्षायां तु सारथिरिव सारथिर्योजयिता—संयमयोगेषु साधूनां प्रवर्त्तयिता, वियोजयिता तु—तेषामेवानुचितानां निवर्त्तयितेति, यानसूत्रवत् हयगजसूत्राणीति, 'जुग्गारिय'त्ति युग्यस्य चर्या—वहनं गमनमित्यर्थः, क्वचित्तु 'जुग्गायरिय'त्ति पाठः, तत्रापि युग्याचर्येति, पथयायि एकं युग्यं भवति नोत्पथयायीत्यादिश्चतुर्भङ्गी, इह च युग्यस्य चर्याद्वारेणैव निर्देशे चतुर्विधत्वेनोक्तत्वात् तच्चर्याया एवोद्देशेनोक्तं चातुर्विध्यमवसेयमिति, भावयुग्यपक्षे तु युग्यमिव युग्यं—संयमयोगभरवोढा साधुः, स

च पथियाय्यप्रमत्त उत्पथयायी लिङ्गावशेषः उभययायी प्रमत्तः चतुर्थः सिद्धः, क्रमेण सदसदुभयानुभयानुष्ठानरूपत्वात्, अथवा पथ्युत्पथयोः स्वपरसमयरूपत्वाद् यायित्वस्य च गत्यर्थत्वेन बोधपर्यायत्वात् स्वसमयपरसमयबोधापेक्षयेयं चतुर्भङ्गी नेयेति, 'एकं पुष्पं रूपसम्पन्नं न गन्धसम्पन्नमाकुलीपुष्पवत् द्वितीयश्च बकुलस्येव तृतीयं जातेरिव चतुर्थं बदर्यादेरिवेति, पुरुषो रूपसम्पन्नो-रूपवान् सुविहितरूपयुक्तो वेति ७ जाति ६ कुल ५ बल ४ रूप ३ श्रुत २ शील १ चारित्रलक्षणेषु सप्तसु पदेषु एकविंशतौ द्विकसंयोगेषु एकविंशतिरेव चतुर्भङ्गिकाः कार्याः सुगमाश्चेति, आमलकमिव मधुरं यदन्यत् आमलकमेव वा मधुरमामलकमधुरं 'मुद्दिय'त्ति मृद्वीका-द्राक्षा तद्वत्सैव वा मधुरं मृद्वीकामधुरं क्षीरवत् खण्डवच्च मधुरमिति विग्रहः, यथैतानि क्रमेणेषद्बहुबहुतरबहुतममाधुर्यवन्ति तथा ये आचार्या ईषद्बहुबहुतरबहुतमोपशमादिगुणलक्षणमाधुर्यवन्तस्ते तत्समानतया व्यपदिश्यन्त इति, आत्मवैयावृत्त्यकरोऽलसो विसम्भोगिको वा परवैयावृत्त्यकरः स्वार्थनिरपेक्षः स्वपरवैयावृत्त्यकरः स्थविरकल्पिकः कोऽपि उभयनिवृत्तोऽनशनविशेषप्रतिपन्नकादिरिति, करोत्येवैको वैयावृत्त्यं निःस्पृहत्वात् १ प्रतीच्छत्येवान्य आचार्यत्वग्लानत्वादिना २ अन्यः करोति प्रतीच्छति च स्थविरविशेषः ३ उभयनिवृत्तस्तु जिनकल्पिकादिरिति ४, 'अट्ठकरे'त्ति अर्थान्-हिताहितप्राप्तिपरिहारादीन् राजादीनां दिग्यात्रादौ तथोपदेशतः करोतीत्यर्थकरः-मन्त्री नैमित्तिको वा, स चार्थकरो नामैको न मानकरः, [illegible] मानमिथ्याभीत्यवलेपवर्जितः, एवमितरे त्रयः, अत्र च व्यवहारभाष्यगाथा—"पुट्ठोऽपुट्ठो पढमो अहवा हियाहियं परिकहेइ । पढमो

१ पुट्ठोऽपुट्ठो वा पढमो [illegible] हियाहियं परिकहेंतो [illegible]

पुट्ठो सेसा उ णिप्फला एव गच्छेवि ॥ १ ॥" इति, गणस्य—साधुसमुदायस्यार्थान्—प्रयोजनानि करोतीति गणार्थकरः—आहारादिभिरुपष्टम्भकः, न च मानकरोऽभ्यर्थनानपेक्षत्वात्, एवं त्रयोऽन्ये, उक्तं च—"आहारउवहिसयणाइएहिं गच्छस्सुवग्गहं कुणइ । बीओ न जाइ माणं दोन्निवि तइओ न उ चउत्थो ॥ १ ॥" इति, अथवा 'नो माणकरो'त्ति गच्छार्थकरोऽहमिति न माद्यतीति। अनन्तरं गणस्यार्थ उक्तः, स च सङ्ग्रहोऽत आह—'गणसंगहकरे'त्ति गणस्याहारादिना ज्ञानादिना च सङ्ग्रहं करोतीति गणसङ्ग्रहकरः, शेषं तथैव, उक्तं च—"सो[3] पुण गच्छस्सऽट्ठो उ संगहो तत्थ संगहो दुविहो । दव्वे भावे नियमाउ होंति आहारणाणादी ॥ १ ॥" आहारोपधिशय्याज्ञानादीनीत्यर्थः, न माद्यति, गणस्यानवद्यसाधुसामाचारीप्रवर्त्तनेन वादिधर्मकथिनैमित्तिकविद्यासिद्धत्वादिना वा शोभाकरणशीलो गणशोभाकरो, नो मानकरोऽभ्यर्थनाऽनपेक्षितया मदाभावेन वा, गणस्य यथायोगं प्रायश्चित्तदानादिना शोधिं—शुद्धिं करोतीति गणशोधिकरः, अथवा शङ्किते भक्तादौ सति गृहिकुले गत्वाऽनभ्यर्थितो भक्तशुद्धिं करोति यः स प्रथमः, यस्तु मानान्न गच्छति स द्वितीयः, यस्त्वभ्यर्थितो गच्छति स तृतीयः, यस्तु नाभ्यर्थनापेक्षी नापि तत्र गन्ता स चतुर्थ इति, रूपं—साधुनेपथ्यं जहाति—त्यजति कारणवशात् न धर्मं—चारित्रलक्षणं बोटिकमध्यस्थितमुनिवत्, अन्यस्तु धर्म्मं न रूपं निह्नववत्, उभयमपि उत्प्रव्रजितवत्, नोभयं सुसाधुवत्, धर्म्मं त्यजत्येको जिनाज्ञारूपं न गणसंस्थितिं—स्वगच्छकृतां मर्यादा, इह

" १ पृष्टः शेषौ तु निष्फलौ एव गच्छेऽपि ॥ १ ॥ २ आहारोपधिशयनादिकैर्गच्छस्योपग्रहं करोति द्वितीयो न मानं याति तृतीयो द्वावपि न तु चतुर्थ इति ॥ १ ॥ ३ स गच्छस्यार्थ पुन. सग्रहस्तु तत्र संग्रहो द्विविध. द्रव्ये भावे नियमाद् भवन्ति आहारादयो ज्ञानादयश्च ॥ १ ॥

कैश्चिदाचार्यैः तीर्थकरानुपदेशेन संस्थितिः कृता यथा—नास्माभिर्महाकल्पाद्यतिशयश्रुतमन्यगणसत्काय देयमिति, एवं च योऽन्यगणसत्काय न तद्ददाविति स धर्म्मं त्यजति न गणस्थितिं, जिनाज्ञाननुपालनात्, तीर्थकरोपदेशो ह्येवं—सर्वेभ्यो योग्येभ्यः श्रुतं दातव्यमिति प्रथमो, यस्तु ददाति स द्वितीयः, यस्त्वयोग्येभ्यः तद्ददाति स तृतीयः, यस्तु श्रुताव्यवच्छेदार्थं तदव्यवच्छेदसमर्थस्य परशिष्यस्य स्वकीयदिग्बन्धं कृत्वा श्रुतं ददाति तेन न धर्म्मो नापि गणसंस्थितिस्त्यक्तेति स चतुर्थ इति, उक्तं च—"[1]सयमेव दिसावंधं काऊण पडिच्छगस्स जो देइ । उभयमवलंवमाणं कामं तु तयंपि पूएमो ॥ १ ॥" त्ति, प्रियो धर्म्मो यस्य तत्र प्रीतिभावेन सुखेन च प्रतिपत्तेः स प्रियधर्म्मा न च दृढो धर्म्मो यस्य, आपद्यपि तत्परिणामाविचलनात्, अक्षोभत्वादित्यर्थः स दृढधर्म्मेति, उक्तं च—"[2]देसविहवेयावच्चे अन्नतरे खिप्पमुज्जमं कुणति । अच्चंतमणेव्वाणिं धिइविरियकिसो पढमभंगो ॥ १ ॥" अन्यस्तु दृढधर्म्मा अङ्गीकृतापरित्यागात् न तु प्रियधर्म्मा कष्टेन धर्म्मप्रतिपत्तेः, इतरौ सुज्ञानौ, उक्तं च—"[3]दुक्खेण उगाहिज्जइ वीओ गहियं तु नेइ जा तीरं । उभयं तो कल्लाणो तइओ चरिमो उ पडिकुट्ठो ॥ १ ॥" इति, आचार्यसूत्रचतुर्थभङ्गे यो न प्रव्राजनया न चोत्थापनयाचार्यः स क इत्याह—धर्म्माचार्य इति, प्रतिवोधक इत्यर्थः, आह च—"[4]धम्मो जेणुवइट्ठो सो धम्मगुरू गिही व समणो वा । कोवि तिहिं

---

१ स्वयमेव दिग्वंधं कृत्वा प्रतीच्छकाय यो ददाति (श्रुतं) तमप्युभयमवलम्बयंतं प्रकामं पूजयाम· ॥ १ ॥ २ दशविधवैयावृत्त्येष्वन्यतरस्मिन् क्षिप्रमुद्यमं करोति अत्यन्तमविश्रान्तं धृतिवीर्यकृश प्रथमभंगः ॥ १ ॥ ३ दुःखेनोद्ग्राह्यते द्वितीयो गृहीतं तु नयति पार तृतीय उभयमत· कल्याणश्चरमस्तु प्रतिकुष्टः ॥ १ ॥ ४ येन धर्म उपदिष्ट· स धर्मगुरु· गृही श्रमणो वा कोऽपि त्रिभि··

संपंउत्तो दोहिवि एक्केक्कगेणेव ॥ १ ॥” इति, त्रिभिरिति–प्रव्राजनोत्थापनाधर्म्माचार्यत्वैरिति, उद्देशनम्–अङ्गादेः पठनेऽधिकारित्वकरणं तत्र तेन वाऽऽचार्यो–गुरुः उद्देशनाचार्यः, उभयशून्यः को भवतीत्याह–धर्म्माचार्य इति, अन्ते–गुरोः समीपे वस्तुं शीलमस्यान्तेवासी–शिष्यः प्रव्राजनया–दीक्षया अन्तेवासी प्रव्राजनान्तेवासी दीक्षित इत्यर्थः, उपस्थापनान्तेवासी महाव्रतारोपणतः शिष्य इति, चतुर्थभङ्गकस्थः क इत्याह–धर्म्मान्तेवासी धर्म्मप्रतिबोधनतः शिष्यः, धर्म्मार्थितयोपसम्पन्नो वेत्यर्थः, यो नोद्देशनान्तेवासी न वाचनान्तेवासीति चतुर्थः, स क इत्याह–धर्म्मान्तेवासीति, निर्गता बाह्याभ्यन्तरग्रन्थान्निर्ग्रन्थाः–साधवो, रत्नानि भावतो ज्ञानादीनि तैर्व्यवहरतीति रात्निकः पर्यायज्येष्ठ इत्यर्थः श्रमणो–निर्ग्रन्थो महान्ति–गुरूणि स्थित्यादिभिस्तथाविधप्रमादाद्यभिव्यङ्ग्यानि कर्म्माणि यस्य स महाकर्म्मा, महती क्रिया–कायिक्यादिका कर्म्मबन्धहेतुर्यस्य स महाक्रियः, न आतापयति–आतापनां शीतादिसहनरूपां करोतीत्यनातापी मन्दश्रद्धत्वादिति, अत एवासमितः समितिभिः, स चैवंभूतो धर्म्मस्यानाराधको भवतीत्येकः, अन्यस्तु पर्यायज्येष्ठ एवाल्पकर्म्मा–लघुकर्म्मा अल्पक्रिय इति द्वितीयः, अन्यस्तु अवमो–लघुः पर्यायेण रात्निको अवमरात्निकः, एवं निर्ग्रन्थिकाश्रमणोपासकश्रमणोपासिकासूत्राणि ‘चत्तारि गम’त्ति त्रिष्वपि सूत्रेषु चत्वार आलापका भवन्तीति ॥

चत्तारि समणोवासगा पं० तं०—अम्मापितिसमाणे भातिसमाणे मित्तसमाणे सवत्तिसमाणे, चत्तारि समणोवासगा पं० तं०—अद्दागसमाणे पडागसमाणे खाणुसमाणे खरकंटयसमाणे ४ (सू० ३२१) समणस्स णं भगवतो महावीरस्स

१ सयुक्त॰ द्वाभ्यामेकैकेन वा (प्रव्राजकादय.) ॥ १ ॥

समणोवासगाणं सोधम्मकप्पे अरुणाभे विमाणे चत्तारि पलिओवमाइं ठिती पन्नत्ता (सू० ३२२) चउहिं ठाणेहिं अहु-
णोववन्ने देवे देवलोगेसु इच्छेज्जा माणुसं लोगं हव्वमागच्छित्तते णो चेव णं संचातेति हव्वमागच्छित्तते, तं०—अहुणो-
ववन्ने देवे देवलोगेसु दिव्वेसु कामभोगेसु मुच्छिते गिद्धे गढिते अज्झोववन्ने से णं माणुस्सए कामभोगे नो आढाइ नो
परियाणाति णो अट्ठं बंधइ णो णिताणं पगरेति णो ठितिपगप्पं पगरेति १, अहुणोववन्ने देवे देवलोगेसु दिव्वेसु काम-
भोगेसु मुच्छिते ३ तस्स णं माणुस्सते पेमे वोच्छिन्ने दिव्वे संकंते भवति २, अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु दिव्वेसु काम-
भोगेसु मुच्छिते ४ तस्स णं एवं भवति—इण्हिं गच्छं मुहुत्तेणं गच्छं, तेणं कालेणमप्पाउया मणुस्सा कालधम्मुणा सं-
जुत्ता भवंति, ३, अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु दिव्वेसु कामभोगेसु मुच्छिते ४ तस्स णं माणुस्सए गंधे पडिकूले पडि-
लोमे तावि भवति, उड्ढंपिय णं माणुस्सए गंधे जाव चत्तारि पंच जोयणसताइं हव्वमागच्छति ४, इच्चेतेहिं चउहिं ठाणेहिं
अहुणोववण्णे देवे देवलोएसु इच्छेज्जा माणुसं लोगं हव्वमागच्छित्तए णो चेव णं संचातेति हव्वमागच्छित्तए। चउहिं
ठाणेहिं अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु इच्छेज्जा माणुसं लोगं हव्वमागच्छित्तते संचाएइ हव्वमागच्छित्तए तं०—अहुणोव-
वन्ने देवे देवलोगेसु दिव्वेसु कामभोगेसु अमुच्छिते जाव अणज्झोववन्ने, तस्स णं एवं भवति—अत्थि खलु मम माणुस्सए
भवे आयरितेति वा उवज्झाएति वा पवत्तीति वा थेरेति वा गणीति वा गणधरेति वा गणावच्छेएति वा जेसिं पभावेणं मए
इमा एतारूवा दिव्वा देविड्ढी दिव्वा देवजुत्ती लद्धा पत्ता अभिसमन्नागया, तं गच्छामि णं ते भगवंते वंदामि जाव प-
ज्जुवासामि, १, अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु जाव अणज्झोववन्ने तस्स णमेवं भवति—एस णं माणुस्सए भवे णाणीति

वा तवस्सीति वा अइदुक्कर२कारते, तं गच्छामि णं ते भगवंते वंदामि जाव पज्जुवासामि २, अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु जाव अणज्झोववन्ने तस्स णमेवं भवति—अत्थि णं मम माणुस्सए भवे माताति वा जाव सुण्हाति वा, तं गच्छामि णं तेसिमंतितं पाउब्भवामि पासंतु ता मे इममेतारूवं दिव्वं देविड्ढिं दिव्वं देवजुत्तिं लद्धं पत्तं अभिसमन्नागतं ३, अहुणोववन्ने देवे देवलोगेसु जाव अणज्झोववन्ने तस्स णमेवं भवति—अत्थि णं मम माणुस्सए भवे मित्तेति वा, सहीति वा सुहीति वा सहाएति वा संगएति वा, तेसिं च णं अम्हे अन्नमन्नस्स संगारे पडिसुते भवति, जो मे पुव्विं चयति से संवोहेतव्वे, इच्चेतेहिं जाव संचातेति हव्वमागच्छित्तते ४। (सू० ३२३)

'अम्मापिइसमाणे' मातापितृसमानः, उपचारं विना साधुषु एकान्तेनैव वत्सलत्वात्, भ्रातृसमानः अल्पतरप्रेमत्वात् तत्त्वविचारादौ निष्ठुरवचनादप्रीतेः तथाविधप्रयोजने त्वत्यन्तवत्सलत्वाच्चेति, मित्रसमानः सोपचारवचनादिना प्रीतिक्षतेः, तत्क्षतौ चापद्यप्युपेक्षकत्वादिति। समानः—साधारणः पतिरस्याः सपत्नी, यथा सा सपत्न्या ईर्ष्यावशादपराधान् वीक्षते एवं यः साधुषु दूषणदर्शनतत्परोऽनुपकारी च स सपत्नीसमानोऽभिधीयत इति, 'अद्दाग'त्ति आदर्शसमानो यो हि साधुभिः प्रज्ञाप्यमानानुत्सर्गापवादादीनागमिकान् भावान् यथावत्प्रतिपद्यते सन्निहितार्थानादर्शकवत् स आदर्शसमानः, यस्यानवस्थितो वोधो विचित्रदेशनावायुना सर्वतोऽपह्रियमाणत्वात् पताकेव स पताकासमान इति, यस्तु कुतोऽपि कदाग्रहान्न गीतार्थदेशनया चाल्यते सोऽनमनस्वभाववोधत्वेनाप्रज्ञापनीयः स्थाणुसमान इति, यस्तु प्रज्ञाप्यमानो न केवलं स्वाग्रहान्न चलति अपि तु प्रज्ञापकं दुर्वचनकण्टकैर्विध्यति स खरकण्टकसमानः, खरा–

निरन्तरा निष्ठुरा वा कण्टाः–कण्टका यस्मिंस्तत् खरकण्टं–बुब्बूलादिडालं खरणमिति लोके यदुच्यते तच्च विलग्नं चीवरं
न केवलमविनाशितं न मुञ्चत्यपि तु तद्विमोचकं पुरुषादिकं हस्तादिषु कण्टकैः विध्यतीति, अथवा खरण्टयति–लेपवन्तं
करोति यत् तत्खरण्टम्–अशुच्यादि तत्समानो, यो हि कुबोधापनयनप्रवृत्तं संसर्गमात्रादेव दूषणवन्तं करोति, कुबोध-
कुशीलतादुष्प्रसिद्धिजनकत्वेनोत्सूत्रप्ररूपकोऽयमित्यसद्दूषणोद्भावकत्वेन वेति । श्रमणोपासकाधिकारादिदमाह—'स-
मणस्से'त्यादि कण्ठ्यं, नवरं, श्रमणोपासकानामानन्दादीनामुपासकदशाभिहितानामिति । देवाधिकारादेवेदमाह—
'चउही'त्यादि, त्रिस्थानके तृतीयोद्देशके प्रायो व्याख्यातमेवेदं, तथापि किञ्चिदुच्यते, चउहिं ठाणेहिं नो संचाएइत्ति
सम्बन्धः, तथा देवलोकेषु देवमध्ये इत्यर्थः, हव्वं–शीघ्रं, संचाएइत्ति–शक्नोति, कामभोगेषु–मनोज्ञशब्दादिषु मूर्च्छित
इव मूर्च्छितो–मूढस्तत्स्वरूपस्यानित्यत्वादेर्विबोधाक्षमत्वात् गृद्धः–तदाकाङ्क्षावान् अतृप्त इत्यर्थः ग्रथित एव ग्रथितस्त-
द्विषयस्नेहरज्जुभिस्संदर्भित इत्यर्थः, अध्युपपन्नः अत्यन्तं तन्मना इत्यर्थः, नाद्रियते–न तेष्वादरवान् भवति, न परि-
जानाति–एतेऽपि वस्तुभूता इत्येवं न मन्यते, तथा तेष्विति गम्यते नो अर्थं बध्नाति–एतैरिदं प्रयोजनमिति निश्चयं
करोति, तथा नो तेषु निदानं प्रकरोति–एते मे भूयासुरित्येवमिति, तथा नो तेषु स्थितिप्रकल्पम्–अवस्थानविकल्पनमे-
तेष्वहं तिष्ठामि एते वा मम तिष्ठन्तु–स्थिरा भवन्त्वित्येवंरूपं स्थित्या वा–मर्यादया प्रकृष्टः कल्पः–आचारः स्थितिप्रक-
ल्पस्तं प्रकरोति–कर्तुमारभते, प्रशब्दस्यादिकर्मार्थत्वादिति, एवं दिव्यविषयप्रसक्तिरेकं कारणं, तथा यतोऽसावधुनोत्पन्नो
देवः कामेषु मूर्च्छितादिविशेषणोऽतस्तस्य मानुष्यकमित्यादि इति दिव्यप्रेमसङ्क्रान्तिः द्वितीयं, तथाऽसौ देवो यतो भो-

गेपु मूर्च्छितादिविशेपणो भवति ततस्तत्प्रतिवन्धात् 'तस्स ण'मित्यादि इति देवकार्यायत्ततया मनुष्यकार्यानायत्तत्वं तृ-
तीयम्, तथा दिव्यभोगमूर्च्छितादिविशेपणात्तस्य मनुष्याणामयं मानुष्यः स एव मानुष्यको गन्धः प्रतिकूलो-दिव्यगन्ध-
विपरीतवृत्तिः प्रतिलोमश्चापि इन्द्रियमनसोरनाह्लादकत्वाद्, एकार्थौ चैतौ अत्यन्तामनोज्ञताप्रतिपादनायोक्ताविति, या-
वदिति परिमाणार्थः, 'चत्तारि पंचे'ति विकल्पदर्शनार्थं कदाचित् भरतादिष्वेकान्तसुपमादौ चत्वार्येवान्यदा तु पञ्चापि,
मनुष्यपञ्चेन्द्रियतिरश्चां वहुत्वेनौदारिकशरीराणां तदवयवतन्मलानां च वहुत्वेन दुरभिगन्धप्राचुर्यादिति, आगच्छति मनु-
ष्यक्षेत्रादाजिगमिषुं देवं प्रतीति, इदं च मनुष्यक्षेत्रस्याशुभस्वरूपत्वमेवोक्तं, न च देवोऽन्यो वा नवभ्यो योजनेभ्यः परतः
आगतं गन्धं जानातीति, अथवा अत एव वचनात् यदिन्द्रियविपयप्रमाणमुक्तं तदौदारिकशरीरेन्द्रियापेक्षयैव स-
म्भाव्यते, कथमन्यथा विमानेपु योजनलक्षादिप्रमाणेपु दूरस्थिता देवा घण्टाशब्दं शृणुयुर्यदि परं प्रतिशब्दद्वारेणान्यथा
वेति नरभवाशुभत्वं चतुर्थमनागमनकारणमिति, शेपं निगमनम्, आगमनकारणानि प्रायः प्राग्वत् तथापि किञ्चिदु-
च्यते, कामभोगेष्वमूर्च्छितादिविशेपणो यो देवस्तस्य 'एव'मिति एवंभूतं मनो भवति यदुत अस्ति मे, किन्तदित्याह-
आचार्य इति वा आचार्य एतद्वास्ति इतिः-उपप्रदर्शने वा विकल्प एवमुत्तरत्रापि क्वचिदितिशब्दो न दृश्यते तत्र तु
सूत्रं सुगममेवेति, इह च आचार्यः-प्रतिवोधकप्रव्राजकादिरनुयोगाचार्यो वा उपाध्यायः-सूत्रदाता प्रवर्त्तयति साधूना-
चार्योपदिष्टेपु वैयावृत्त्यादिष्विति प्रवर्त्ती, प्रवर्त्तिव्यापारितान् साधून् संयमयोगेपु सीदतः स्थिरीकरोति स्थविरो, गणो-
ऽस्यास्तीति गणी-गणाचार्यः गणधरो-जिनशिष्यविशेपः आर्यिकाप्रतिजागरको वा साधुविशेपः समयप्रसिद्धः, गणस्या-

वच्छेदो–देशोऽस्यास्तीति गणावच्छेदकः, यो हि तं गृहीत्वा गच्छावष्टम्भायैवोपधिमार्गणादिनिमित्तं विहरति, 'इम'त्ति इयं प्रत्यक्षासन्ना, एतदेव रूपं यस्या न कालान्तरादावपि रूपान्तरभाक् सा तथा, दिव्या–स्वर्गसम्भवा प्रधाना वा देवर्द्धिः–विमानरत्नादिका द्युतिः शरीरादिसम्भवा युतिर्वा–युक्तिरिष्टपरिवारादिसंयोगलक्षणा लब्धा–उपार्जिता जन्मान्तरे प्राप्ता–इदानीमुपनता अभिसमन्वागता–भोग्यावस्थां गता, 'तं'ति तस्मात्तान् भगवतः पूज्यान् वन्दे स्तुतिभिः, नमस्यामि प्रणामेन सत्करोमि आदरकरणेन वस्त्रादिना वा सन्मानयाम्युचितप्रतिपत्त्या कल्याणं मङ्गलं दैवतं चैत्यमितिबुद्ध्या पर्युपासे–सेवामीत्येकम्, तथा ज्ञानी श्रुतज्ञानादिनेत्यादि द्वितीयं, तथा 'भाया इ वा भज्जा इ वा भइणी इ वा पुत्ता इ वा धूया इ वे'ति यावच्छब्दाक्षेपः, स्नुषा–पुत्रभार्या 'तं' तस्मात्तेषामन्तिकं–समीपं प्रादुर्भवामि–प्रकटीभवामि 'ता' तावत् 'मे' मम 'इमे' इति पाठान्तर इति तृतीयं, तथा मित्रं–पश्चात्स्नेहवत् सखा–बालवयस्यः सुहृत्–सज्जनो हितैषी सहायः–सहचरस्तदेककार्यप्रवृत्तो वा सङ्गतं विद्यते यस्यासौ साङ्गतिकः–परिचितस्तेषां, 'अम्हे'त्ति अस्माभिः 'अन्नमन्नस्स'त्ति अन्योऽन्यं 'संगारे'त्ति सङ्केतः प्रतिश्रुतः–अभ्युपगतो भवति स्मेति, 'जे मो'(मे)त्ति योऽस्माकं पूर्वं च्यवते देवलोकात् स सम्बोधयितव्य इति चतुर्थं, इदञ्च मनुष्यभवे कृतसङ्केतयोरेकस्य पूर्वलक्षादिजीविषु भवनपत्यादिषूत्पद्य च्युत्वा च नरतयोत्पन्नस्यान्यः पूर्वलक्षादि जीवित्वा सौधर्म्मादिषूत्पद्य सम्बोधनार्थं यदेहागच्छति तदाऽवसेयमिति, इत्येतैरित्यादि निगमनमिति। अनन्तरं देवागम उक्तस्तत्र तत्कृतोद्योतो भवतीति तद्विपक्षमन्धकारं लोके आह—

चउहिं ठाणेहिं लोगंधगारे सिया, तं०—अरहंतेहिं वोच्छिज्जमाणेहिं अरहंतपन्नत्ते धम्मे वोच्छिज्जमाणे पुव्वगते वोच्छि-

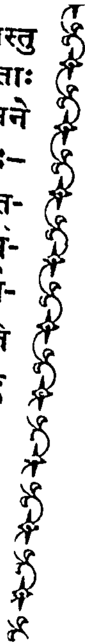
ज्जमाणे जायतेते वोच्छिज्जमाणे, चउहिं ठाणेहिं लोउज्जोते सिता, तं०—अरहंतेहिं जायमाणेहिं अरहंतेहिं पव्वतमाणेहिं अरहंताणं णाणुप्पयमहिमासु अरहंताणं परिनिव्वाणमहिमासु ४, एवं देवंधगारे देवुज्जोते देवसन्निवाते देवुक्कलिताते देवकहकहते, चउहिं ठाणेहि देविंदा माणुस्सं लोगं हव्वमागच्छंति एवं जहा तिठाणे जाव लोगंतिता देवा माणुस्सं लोगं हव्वमागच्छेज्जा, तं०—अरहंतेहिं जायमाणेहिं जाव अरिहंताणं परिनिव्वाणमहिमासु (सू० ३२४)

'चउही'त्यादि व्यक्तं, किन्तु लोकेऽन्धकारं—तमिस्रं द्रव्यतो भावतश्च यत्र यद् स्यात्, सम्भाव्यते ह्यर्हदादिव्यवच्छेदे द्रव्यतोऽन्धकारं, उत्पातरूपत्वात् तस्य, छत्रभङ्गादौ रजउद्घातादिवदिति, वह्निव्यवच्छेदेऽन्धकारं द्रव्यत एव, तथास्वभावात् दीपादेरभावाद्वा, भावतोऽपि वा, एकान्तदुष्पमादावागमादेरभावादिति । पूर्वं देवागम उक्तः, अतो देवाधिकारवन्तमादुःखशय्यासूत्रात् सूत्रप्रपञ्चमाह—'चउही'त्यादि, सुगमश्चायं, नवरं लोकोद्योतश्चतुर्ष्वपि स्थानेषु देवागमात्, जन्मादित्रये तु स्वरूपेणापि, एवमिति यथा लोकान्धकारं तथा देवान्धकारमपि चतुर्भिः स्थानैः, देवस्थानेष्वपि ह्यर्हदादिव्यवच्छेदकाले वस्तुमाहात्म्यात् क्षणमन्धकारं भवतीति, एवं देवोद्योतोऽर्हतां जन्मादिष्विति, देवसन्निपातोः—देवसमवाय एवमेव देवोत्कलिका—देवलहरिः, एवमेव देवकहकहेत्ति—देवप्रमोदकलकलः, एवमेव देवेन्द्रा मनुष्यलोकमागच्छेयुः अर्हतां जन्मादिष्वेवेति यथा त्रिस्थानके प्रथमोद्देशके तथा देवेन्द्रागमनादीनि लोकान्तिकसूत्रावसानानि वाच्यानि, केवलमिह परिनिर्वाणमहिमास्विति चतुर्थमिति । पूर्वमर्हतां जन्मादिव्यतिकरेण देवागम उक्तः, अधुना अर्हतामेव प्रवचनार्थे दुःस्थितस्य साधोः दुःखशय्या इतरस्येतरा भवन्तीति सूत्रद्वयेनाह—

चत्तारि दुहसेज्जाओ पं० तं०—तत्थ खलु इमा पढमा दुहसेज्जा तं०—से णं मुंडे भवित्ता अगारातो अणगारियं पव्वतिते निग्गंथे पावयणे संकिते कंखिते वितिगिच्छिते भेयसमावन्ने कलुससमावन्ने निग्गंथं पावयणं णो सद्दहति णो पत्तियति णो रोएइ, निग्गंथं पावयणं असद्दहमाणे अपत्तितमाणे अरोएमाणे मणं उच्चावतं नियच्छति विणिघातमावज्जति पढमा दुहसेज्जा १, अहावरा दोचा दुहसेज्जा से णं मुंडे भवित्ता अगारातो जाव पव्वतिते सएणं लाभेणं णो तुस्सति परस्स लाभमासाएति पीहेति पत्थेति अभिलसति परस्स लाभमासाएमाणे जाव अभिलसमाणे मणं उच्चावयं नियच्छइ विणिघातमावज्जति दोचा दुहसेज्जा २, अहावरा तच्चा दुहसेज्जा—से णं मुंडे भवित्ता जाव पव्वइए दिव्वे माणुस्सए कामभोगे आसाएइ जाव अभिलसति दिव्वमाणुस्सए कामभोगे आसाएमाणे जाव अभिलसमाणे मणं उच्चावयं नियच्छति विणिघातमावज्जति तच्चा दुहसेज्जा ३, अहावरा चउत्था दुहसेज्जा—से णं मुंडे जाव पव्वइए तस्स णमेवं भवति जया णं अहमगारवासमावसामि तदा णमहं संवाहणपरिमद्दणगातब्भंगगातुच्छोलणाइं लभामि जप्पभिइं च णं अहं मुंडे जाव पव्वतिते तप्पभिइं च णं अहं संवाहण जाव गातुच्छोलणाइं णो लभामि, से णं संवाहण जाव गातुच्छोलणाइं आसाएति जाव अभिलसति से णं संवाहण जाव गातुच्छोलणाइं आसाएमाणे जाव मणं उच्चावतं नियच्छति विणिघायमावज्जति चउत्था दुहसेज्जा ४ । चत्तारि सुहसेज्जाओ पं० तं०—तत्थ खलु इमा पढमा सुहसेज्जा, से णं मुंडे भवित्ता अगारातो अणगारियं पव्वतिए निग्गंथे पावयणे निस्संकिते णिक्कंखिते निव्वितिगिच्छिए नो भेदसमा-

वन्ने नो कलुससमावन्ने निग्गंथं पावयणं सद्दहइ पत्तीयइ रोतेति निग्गंथं पावयणं सद्दहमाणे पत्तियमाणे रोएमाणे नो मणं उच्चावतं नियच्छति णो विणिघातमावज्जति पढमा सुहसेज्जा १, अहावरा दोच्चा सुहसेज्जा, से णं मुंडे जाव पव्वतिते सतेणं लाभेणं तुस्सति परस्स लाभं णो आसाएति णो पीहेति णो पत्थेइ णो अभिलसति परस्स लाभमणासाएमाणे जाव अणभिलसमाणे नो मणं उच्चावतं णियच्छति णो विणिघातमावज्जति, दोच्चा सुहसेज्जा २, अहावरा तच्चा सुहसेज्जा—से णं मुंडे जाव पव्वइए दिव्वमाणुस्सए कामभोगे णो आसाएति जाव नो अभिलसति दिव्वमाणुस्सए कामभोगे अणासाएमाणे जाव अणभिलसमाणे नो मणं उच्चावतं नियच्छति णो विणिघातमावज्जति तच्चा सुहसेज्जा ३, अहावरा चउत्था सुहसेज्जा—से णं मुंडे जाव पव्वतिते तस्स णं एवं भवति—जइ ताव अरहंता भगवंतो हट्ठा आरोग्गा बलिया कल्लसरीरा अन्नयराइं ओरालाइं कल्लाणाइं विउलाइं पयताइं पग्गहिताइं महाणुभागाइं कम्मक्खयकारणाइं तवोकम्माइं पडिवज्जंति किमंग पुण अहं अब्भोवगमिओवक्कमियं वेयणं नो सम्मं सहामि खमामि तितिक्खेमि अहियासेमि ममं च णं अब्भोवगमिओवक्कमियं सम्ममसहमाणस्स अक्खममाणस्स अतितिक्खमाणस्स अणहियासेमाणस्स किं मन्ने कज्जति ?, एगंतसो मे पावे कम्मे कज्जति, ममं च णं अब्भोवगमिओ जाव सम्मं सहमाणस्स जाव अहियासेमाणस्स किं मन्ने कज्जति ?, एगंतसो मे निज्जरा कज्जति, चउत्था सुहसेज्जा ४। (सू० ३२५) चत्तारि अवायणिज्जा, पं० तं०—अविणीए वीगईपडिबद्धे अविओसवितपाहुडे माई। चत्तारि वातणिज्जा पं० तं०—विणीते अविगतीपडिबद्धे वितोसवितपाहुडे अमाती (सू० ३२६)

'चत्तारी'त्यादि, चतस्रः—चतुःसङ्ख्या दुःखदाः शय्या दुःखशय्याः, ताश्च द्रव्यतोऽतथाविधखट्वादिरूपाः भावतस्तु दुःस्थचित्ततया दुःश्रमणतास्वभावाः प्रवचनाश्रद्धान १ परलाभप्रार्थन २ कामाशंसन ३ स्नानादिप्रार्थन ४ विशेषिताः प्रज्ञप्ताः, 'तत्रे'ति तासु मध्ये 'से' इति स कश्चित् गुरुकर्म्मा अथार्थो वा अयं स च वाक्योपक्षेपे 'प्रवचने' शासने दीर्घत्वञ्च प्रकटादित्वादिति शङ्कितः—एकभावविषयसंशययुक्तः काङ्क्षितो—मतान्तरमपि साध्वितिबुद्धिः विचिकित्सितः—फलं प्रति शङ्कावान् भेदसमापन्नो—बुद्धिद्वैधीभावापन्न एवमिदं सर्वं जिनशासनोक्तमन्यथा वेति कलुषसमापन्नो—नैतदेवमिति विपर्यस्त इति, न श्रद्धत्ते—सामान्येनैवमिदमिति नो प्रत्येति—प्रतिपद्यते प्रीतिद्वारेण नो रोचयति—अभिलापातिरेकेणासेवनाभिमुखतयेति, मनः—चित्तमुच्चावचम्—असमञ्जसं निर्गच्छति—याति करोतीत्यर्थः, ततो विनिघातं—धर्मभ्रंशं संसारं वा आपद्यते, एवमसौ श्रामण्यशय्यायां दुःखमास्त इत्येका, तथा स्वकेन—स्वकीयेन लभ्यते लम्भनं वेति लाभः—अन्नादे रत्नादेर्वा तेन आशां करोतीत्याशयति स नूनं मे दास्यतीत्येवमिति आस्वादयति वा—लभते चेत् भुङ्क्त एव स्पृहयति—वाञ्छयति प्रार्थयति—याचते अभिलषति—लब्धेऽप्यधिकतरं वाञ्छतीत्यर्थः, शेषमुक्तार्थमेवमप्यसौ दुःखमास्त इति द्वितीया, तृतीया कण्ठ्या, अगारवासो—गृहवासस्तमावसामि—तत्र वर्त्ते सम्बाधनं—शरीरस्यास्थिसुखत्वादिना नैपुण्येन मर्दनविशेषः परिमर्दनं तु—पिष्टादेर्मलनमात्रं परिशब्दस्य धात्वर्थमात्रवृत्तित्वात् गात्राभ्यङ्गः—तैलादिनाऽभ्रक्षणं गात्रोत्क्षालनम्—अङ्गधावनमेतानि लभे न कश्चित् निषेधयतीति, शेषं कण्ठ्यमिति चतुर्थी ॥ दुःखशय्याविपरीताः सुखशय्याः प्रागिवावगम्याः, नवरं—'हट्ठ'त्ति—शोकाभावेन हृष्टा इव हृष्टा अरोगा—ज्वरादिवर्जिताः बलिकाः—प्राणवन्तः

कल्पशरीराः—पटुशरीरा अन्यतराणि—अनशनादीनां मध्ये एकतराणि उदाराणि—आशंसादोषरहिततयोदारचित्तयुक्तानि कल्याणानि मङ्गलस्वरूपत्वात् विपुलानि बहुदिनत्वात् प्रयतानि प्रकृष्टसंयमयुक्तत्वात् प्रगृहीतानि आदरप्रतिपन्नत्वात् महानुभागानि अचिन्त्यशक्तियुक्तत्वात् (समृद्धानि) ऋद्धिविशेषकारणत्वात् कर्मक्षयकारणानि मोक्षसाधकत्वात् तपःकर्माणि—तपः—क्रियाः प्रतिपद्यन्ते—आश्रयन्ति, 'किमंग पुण'त्ति किं प्रश्ने अङ्गेत्यात्मामन्त्रणेऽलङ्कारे वा 'पुन'रिति पूर्वोक्तार्थवैलक्षण्यदर्शने शिरोलोचब्रह्मचर्यादीनामभ्युपगमे भवा आभ्युपगमिकी उपक्रम्यतेऽनेनायुरित्युपक्रमो—ज्वरातीसारादिस्तत्र भवा या सौपक्रमिकी सा चासौ सा चेति आभ्युपगमिकौपक्रमिकी तां वेदनां—दुःखं सहामि तदुत्पत्तावभिमुखतया, अस्ति च सहिर्वैमुख्यार्थे यथाऽसौ भटस्तं भटं सहते, तस्मान्न भज्यत इति भावः, क्षमे आत्मनि परे वाऽविकोपतया तितिक्षामि अदैन्यतया अध्यासयामि सौष्ठवातिरेकेण तत्रैव वेदनायामवस्थानं करोमीत्यर्थः, एकार्था वैते शब्दाः, किं 'मन्ने'त्ति मन्ये निपातो वितर्कार्थः क्रियते—भवतीत्यर्थः, 'एगंतसो'त्ति एकान्तेन सर्वथेत्यर्थ इति ॥ एते च दुःखसुखशय्यावन्तो निर्गुणसगुणाः अतस्तद्विशेषाणामेव वाचनीयावाचनीयत्वदर्शनाय सूत्रद्वयं, कण्ठ्यं, नवरं 'वीयइ'त्ति विकृतिः—क्षीरादिका 'अव्यवशमितप्राभृत' इति प्राभृतम्—अधिकरणकारी कोप इति। अनन्तरं वाचनीयावाचनीयाः पुरुषा उक्ता इति पुरुषाधिकारात् तद्विशेषप्रतिपादनपरं चतुर्भङ्गिकाप्रतिबद्धं सूत्रप्रबन्धमाह—

चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—आतंभरे नाममेगे नो परंभरे परंभरे नाममेगे नो आतंभरे एगे आतंभरेवि परंभरेवि एगे नो आयंभरे नो परंभरे, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—दुग्गए नाममेगे दुग्गए दुग्गए नाममेगे सुग्गते सुग्गते

नामगेमे दुग्गए सुग्गए नाममेगे सुग्गए, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—दुग्गते नाममेगे दुव्वए दुग्गए नाममेगे सुव्वए सुग्गए नाममेगे दुव्वते सुग्गए नाममेगे सुव्वए ४, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—दुग्गते नाममेगे दुप्पडिताणंदे दुग्गते नाममेगे सुप्पडिताणंदे ४, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—दुग्गते नाममेगे दुग्गतिगामी दुग्गए नाममेगे सुग्गतिगामी ४, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—दुग्गते नागमेगे दुग्गतिं गते दुग्गते नाममेगे सुगतिं गते ४, चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—तमे नाममेगे तमे तमे नाममेगे जोती जोती णाममेगे तमे जोती णाममेगे जोती ४, चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—तमे नाममेगे तमबले तमे नाममेगे जोतिबले जोती नाममेगे तमबले जोती नाममेगे जोतीबले, चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—तमे नाममेगे तमबलपलज्जणे तमे नाममेगे जोतीबलपलज्जणे ४, चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—परिन्नायकम्मे नाममेगे नो परिन्नातसन्ने परिन्नातसन्ने णाममेगे णो परिन्नातकम्मे एगे परिन्नातकम्मेवि० ४, चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—परिन्नायकम्मे णाममेगे नो परिन्नातगिहावासे परिन्नायगिहावासे णामं एगे णो परिन्नातकम्मे ४, चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—परिण्णायसन्ने णाममेगे नो परिन्नातगिहावासे परिन्नातगिहावासे णामं एगे० ४, चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—इहत्थे णाममेगे नो परत्थे परत्थे नाममेगे नो इहत्थे ४, चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—एगेणं णाममेगे वड्ढति एगेणं हायति एगेणं णाममेगे वड्ढइ दोहिं हायति दोहि णाममेगे वड्ढति एगेणं हातति एगे दोहि नाममेगे वड्ढति दोहि हायति, चत्तारि कंथका पं० तं०—आइन्ने नाममेगे आइन्ने आइन्ने नाममेगे खलुंके खलुंके नाममेगे आइन्ने खलुंके नाममेगे खलुंके ४, एवामेव चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—आइन्ने नाम-

मेगे आइन्ने चउभंगो, चत्तारि कंथगा पं० तं०—आतिन्ने नाममेगे आतिन्नताते विहरति आइन्ने नाममेगे खलुंकत्ताए विहरति ४, एवामेव चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—आइन्ने नाममेगे आइन्नताए विहरइ, चउभंगो चत्तारि पकंथगा पं० तं०—जातिसंपन्ने नाममेगे णो कुलसंपन्ने ४, एवामेव चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—जातिसंपन्ने नाममेगे चउभंगो, चत्तारि कंथगा पं० तं०—जातिसंपन्ने नाममेगे णो बलसंपन्ने ४, एवामेव चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—जातिसंपन्ने नाममेगे णो बलसंपण्णे ४, चत्तारि कंथगा पं० तं०—जातिसंपन्ने णाममेगे णो रूवसंपन्ने ४, एवामेव चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—जातिसंपन्ने नाममेगे णो रूवसंपण्णे ४ चत्तारि कंथगा पं० तं०—जाइसंपन्ने णाममेगे णो जयसंपण्णे ४ एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—जातिसंपन्ने ४, एवं कुलसंपन्नेण य बलसंपण्णेण त ४, कुलसंपन्नेण य रूवसंपण्णेण त ४ कुलसंपण्णेण त जयसंपन्नेण त ४ एवं बलसंपन्नेण त रूवसंपन्नेण त ४ बलसंपन्नेण त जयसंपण्णेण त ४, सव्वत्थ पुरिसजाया पडिवक्खो, चत्तारि कंथगा पं० तं०—रूवसंपन्ने णाममेगे णो जयसंपन्ने ४ एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—रूवसन्ने नाममेगे णो जयसंपन्ने ४। चत्तारि पुरिसजाया पं० तंजहा—सीहत्ताते णाममेगे निक्खंते सीहत्ताते विहरइ सीहत्ताते नाममेगे निक्खंते सियालत्ताए विहरइ सीयालत्ताए नाममेगे निक्खंते सीहत्ताए विहरइ सीयालत्ताए नाममेगे निक्खंते सीयालत्ताए विहरइ (सू० ३२७)

'चत्तारी'त्यादि, आत्मानं बिभर्त्ति–पुष्णातीत्यात्मम्भरिः प्राकृतत्वादायंभरे, तथा परं बिभर्त्तीति परम्भरिः, प्राकृतत्वात्परंभरे इति, तत्र प्रथमभंगे स्वार्थकारक एव, स च जिनकल्पिको, द्वितीयः परार्थकारक एव, स च भगवानर्हन्,

तस्य विवक्षया सकलस्वार्थसमाप्तेः वरप्रधानप्रयोजनप्रापणप्रवणप्राणितत्वात्, तृतीये स्वपरार्थकारी, स च स्थविरकल्पिकः विहितानुष्ठानतः स्वार्थकरत्वाद्विधिवत्सिद्धान्तदेशनातश्च परार्थसम्पादकत्वात्, चतुर्थे तूभयानुपकारी, स च मुग्धमतिः कश्चिद् यथाच्छन्दो वेति, एवं लौकिकपुरुषोऽपि योजनीयः। उभयानुपकारी च दुर्गत एव स्यादिति दुर्गतसूत्रं, दुर्गतो–दरिद्रः, पूर्वं धनविहीनत्वात् ज्ञानादिरत्नविहीनत्वाद्वा पश्चादपि तथैव दुर्गत एवेति, अथवा दुर्गतो द्रव्यतः पुनर्दुर्गतो भावत इति प्रथमः, एवमन्ये त्रयो, नवरं सुगतो द्रव्यतो धनी भावतो ज्ञानादिगुणवानिति। दुर्गतः कोऽपि व्रती स्यादिति दुर्व्रतसूत्रं, दुर्गतो–दरिद्रः दुर्व्रतः–असम्यग्व्रतोऽथवा दुर्व्ययः–आयनिरपेक्षव्ययः कुस्थानव्ययो वेत्येकः, अन्यो दुर्गतः सन् सुव्रतो–निरतिचारनियमः, सुव्ययो वौचित्यप्रवृत्तेरिति, इतरौ प्रतीतौ। दुर्गतस्तथैव दुष्प्रत्यानन्दः–उपकृतेन कृतमुपकारं यो नाभिमन्यते, यस्तु मन्यते तं स सुप्रत्यानन्द इति। दुर्गतो–दरिद्रः सन् दुर्गतिं गमिष्यतीति दुर्गतिगामीत्येवमन्येऽपि, नवरं सुगतिं गमिष्यतीति सुगतिगामी, सुगतः–ईश्वर इत्यर्थः। दुर्गतस्तथैव दुर्गतिं गतः यात्राजनकुपिततन्मारणप्रवृत्तद्रमकवत्, एवमन्ये त्रयः। तम इव तमः पूर्वमज्ञानरूपत्वादप्रकाशत्वाद्वा पश्चादपि तम एवेत्येकः, अन्यस्तु तमः पूर्वं पश्चाज्ज्योतिरिव ज्योतिरुपार्जितज्ञानत्वात् प्रसिद्धिप्राप्तत्वाद्वा, शेषौ सुज्ञानौ। तमः–कुकर्मकारितया मलिनस्वभावस्तमः–अज्ञातं बलं–सामर्थ्यं यस्य तमः– अन्धकारं वा तदेव तत्र वा बलं यस्य स तथा, असदाचारवानज्ञानी रात्रिचरो वा चौरादिरित्येकः, तथा तमस्तथैव ज्योतिः–ज्ञानं बलं यस्य आदित्यादिप्रकाशो वा ज्योतिस्तदेव तत्र वा बलं यस्य स तथा, अयं चासदाचारो ज्ञानवान् दिनचारी वा चौरादिरिति द्वितीयो,

ज्योतिः–सत्कर्मकारितयोज्वलस्वभावस्तमोवलस्तथैव, अयं च सदाचारवान् अज्ञानी कारणान्तराद्वा रात्रिचर इति तृतीयः, चतुर्थः सुज्ञानः, अयञ्च सदाचारवान् ज्ञानी दिनचरो वेति। तथा तमस्तथैव 'तमबलपलज्जणे'त्ति तमो–मिथ्याज्ञानं अन्धकारं वा तदेव बलं तत्र वा अथवा तमसि–उक्तरूपे बले च–सामर्थ्ये प्ररज्यते–रतिं करोतीति तमोबलप्ररञ्जनः एवं ज्योतिर्बलप्ररञ्जनोऽपि, नवरं ज्योतिः–सम्यग्ज्ञानमादित्यादिप्रकाशो वेति, एवमितरावपि, इहापि त एव पूर्वसूत्रोक्ताः पुरुषविशेषाः प्ररञ्जनविशेषिताः द्रष्टव्याः, अथवा तमस्तथैवाप्रसिद्धो वा तमोबलेन–अन्धकारबलेन सञ्चरन् प्रलज्जते इति तमोबलप्रलज्जनः–प्रकाशचारी, एवमितरेऽपि, नवरं द्वितीयोऽन्धकारचारी तृतीयः प्रकाशचारी चतुर्थः कुतोऽपि कारणादन्धकारचार्येवेति, 'पज्जलणे'त्ति क्वचित्पाठः तत्राज्ञानबलेनान्धकारबलेन वा ज्ञानबलेन प्रकाशबलेन वा प्रज्वलति–दर्पितो भवत्यवष्टम्भं करोति यः स तथेति। परिज्ञातानि–ज्ञपरिज्ञया स्वरूपतोऽवगतानि प्रत्याख्यानपरिज्ञया च परिहृतानि कर्माणि–कृष्यादीनि येन स परिज्ञातकर्मा नो–न च परिज्ञाताः संज्ञा–आहारसंज्ञाद्या येन स परिज्ञातसंज्ञः, अभावितावस्थः प्रव्रजितः श्रावको वेत्येकः, परिज्ञातसंज्ञः सद्भावनाभावितत्वात् न परिज्ञातकर्म्मा कृष्याद्यनिवृत्तेः श्रावक इति द्वितीयः, तृतीयः साधुश्चतुर्थोऽसंयत इति। परिज्ञातकर्मा–सावद्यकरणकारणानुमतिनिवृत्तः कृष्यादिनिवृत्तो वा न परिज्ञातगृहावासोऽप्रव्रजित इत्येकः, अन्यस्तु परिज्ञातगृहावासो न त्यक्तारम्भो दुष्प्रव्रजित इति द्वितीयः तृतीयः साधुश्चतुर्थोऽसंयतः, त्यक्तसंज्ञो विशिष्टगुणस्थानकत्वादत्यक्तगृहावासो गृहस्थत्वादेकः अन्यस्तु परिहृतगृहवासो यतित्वादभावितत्वान्न परिहृतसंज्ञः अन्य उभयथा अन्यो नोभयथेति। इहैव जन्मन्यर्थः–प्रयोजनं

भोगसुखादि आस्था वा–इदमेव साध्विति बुद्धिर्यस्य स इहार्थ इहास्थो वा भोगपुरुष इहलोकप्रतिबद्धो वा, परत्रैव जन्मान्तरे अर्थ आस्था वा यस्य स परार्थः परास्थो वा साधुर्वालतपस्वी वा इह परत्र च यस्यार्थ आस्था वा स सुश्रावक उभयप्रतिवद्धो वा उभयप्रतिषेधवान् कालशौकरिकादिर्मूढो वेति, अथवा इहैव विवक्षिते ग्रामादौ तिष्ठतीति इहस्थस्तत्प्रतिबन्धान्न परस्थो अन्यस्तु परत्र प्रतिवन्धात्परस्थः अन्यस्तूभयस्थः अन्यः सर्वाप्रतिवद्धत्वाद-नुभयस्थः साधुरिति । एकेनेति श्रुतेन एकः कश्चिद्वर्द्धते एकेनेति सम्यग्दर्शनेन हीयते, यथोक्तम्—"जह जह बहु-स्सुओ संमओ य सीसगणसंपरिवुडो य । अविणिच्छिओ य समए तह तह सिद्धंतपडिणीओ ॥ १ ॥" इत्येकः तथा एकेन श्रुतेनैवान्यो वर्द्धते द्वाभ्यां सम्यग्दर्शनविनयाभ्यां हीयते इति द्वितीयः, द्वाभ्यां श्रुतानुष्ठानाभ्यामन्यो वर्द्धते एकेन सम्यग्दर्शनेन हीयते इति तृतीयः, द्वाभ्यां श्रुतानुष्ठानाभ्यां अन्यो वर्द्धते द्वाभ्यां सम्यग्दर्शनविनयाभ्यां हीयत इति चतुर्थः, अथवा ज्ञानेन वर्द्धते रागेण हीयते इत्येकः, अन्यो ज्ञानेन वर्द्धते रागद्वेषाभ्यां हीयते इति द्वितीयः, अन्यो ज्ञानसंयमाभ्यां वर्द्धते रागेण हीयते इति तृतीयः, अन्यो ज्ञानसंयमाभ्यां वर्द्धते रागद्वेषाभ्यां हीयत इति च-तुर्थः, अथवा क्रोधेन वर्द्धते मायया हीयते कोपेन वर्द्धते मायालोभाभ्यां हीयते क्रोधमानाभ्यां वर्द्धते मायया हीयते क्रोधमानाभ्यां वर्द्धते मायालोभाभ्यां हीयत इति । प्रकन्थकाः पाठान्तरतः कन्थका वा–अश्वविशेषाः, आकीर्णो–व्याप्तो जवादिगुणैः पूर्वं पश्चादपि तथैव, अन्यस्त्वाकीर्णः पूर्वं पश्चात्खलुङ्को–गलिरविनीत इति, अन्यः पूर्वं

---

१ यथा यथा बहुश्रुत. समतश्च शिष्यगणसपरिवृतश्च अविनिश्चितो यदि समये तथा तथा सिद्धान्तप्रत्यनीकः ॥ १ ॥

खलुङ्कः पश्चादाकीर्णो गुणवानिति चतुर्थः पूर्वं पश्चादपि खलुङ्क एवेति । आकीर्णो गुणवान् आकीर्णतया–गुणवत्तया विनयवेगादिभिरित्यर्थः, वहति–प्रवर्त्तते विहरतीति पाठान्तरं आकीर्णोऽन्य आरोहदोषेण खलुङ्कतया–गलितया वहति, अन्यस्तु खलुङ्कः आरोहकगुणात् आकीर्णगुणतया वहति, चतुर्थः प्रतीतः, सूत्रद्वयेऽपि पुरुषा दार्ष्टान्तिका योज्याः, सूत्रे तु क्वचिन्नोक्ताः, विचित्रत्वात् सूत्रगतेरिति, ५ जाति ४ कुल ३ बल २ रूप १ जयपदेषु दशभिर्द्विकसंयोगैर्दशैव प्रकन्थकदृष्टान्तचतुर्भङ्गीसूत्राणि, प्रत्येकं तान्येवानुसरन्ति सन्ति दश दार्ष्टान्तिकपुरुषसूत्राणि भवन्तीति, नवरं जयः–पराभिभव इति, सिंहतया–ऊर्जवृत्त्या निष्क्रान्तो गृहवासात् तथैव च विहरति उद्यतविहारेणेति, शृगालतया–दीनवृत्त्येति । पूर्वं पुरुषाणामश्वादिभिर्जात्यादिगुणेन समतोक्ताऽधुना अप्रतिष्ठानादीनां तामेव प्रमाणत आह—

चजारि लोगे समा पं० तं०—अपइट्ठाणे नरए १ जंबुद्दीवे दीवे २ पालते जाणविमाणे ३ सव्वट्ठसिद्धे महाविमाणे ४, चत्तारि लोगे समा सपक्खि सपडिदिसि पं० तं०—सीमंतए नरए समयक्खेत्ते उडुविमाणे ईसीपब्भारा पुढवी, (सू० ३२८) उड्ढलोगे णं चत्तारि बिसरीरा पं० तं०—पुढविकाइया आउ० वणस्सइ० उराला तसा पाणा, अहो लोगे णं चत्तारि बिसरीरा पं० तं०—एवं चेव, एवं तिरियलोएवि ४ (सू० ३२९)

'चत्तारी'त्यादि सूत्रद्वयं प्रायो व्याख्यातार्थं तथाप्युच्यते, अप्रतिष्ठानो नरकावासः सप्तम्यां नरकपृथिव्यां पञ्चानां कालादीनां नरकावासानां मध्यवर्त्ती, स च योजनलक्षं, पालकं पालकदेवनिर्मितं सौधर्मेन्द्रसम्बन्धि यानञ्च तद्विमानञ्च यानाय वा–गमनाय विमानं यानविमानं, नतु शाश्वतमिति, सर्वार्थसिद्धं पञ्चानामनुत्तरविमानानां मध्यममिति ।

चत्वारो लोके समा भवन्ति, कथमित्याह—'सपक्खि सपडिदिसं'ति समानाः पक्षाः–पार्श्वा दिशो यस्मिन् तत्सपक्षं इहेकारः प्राकृतत्वेन तथा समानाः प्रतिदिशो–विदिशो यस्मिंस्तत्सप्रतिदिक् तद् यथा भवत्येवं समा भवन्तीति, सदृशाः पक्षैरिति सपक्षमित्यव्ययीभावो वेति, पृथुसङ्कीर्णयोर्हि द्रव्ययोरधउपरिविभागेन स्थितयोस्तुल्यमानयोर्वा विषमताव्यवस्थितयोर्न समा दिशो विदिशश्च भवन्तीत्यत्यन्तसमताख्यापनार्थमिदं विशेषणद्वयमिति, सीमन्तकः प्रथमपृथिव्यां प्रथमप्रस्तटे पञ्चचत्वारिंशद्योजनलक्षप्रमाण इति, समयः–कालस्तदुपलक्षितं क्षेत्रं समयक्षेत्रं मनुष्यक्षेत्रमित्यर्थः, उडुविमानं सौधर्मे प्रथमप्रस्तट एवेति, ईषद्–अल्पो रत्नप्रभाद्यपेक्षया प्राग्भारः–उच्छ्रयादिलक्षणो यस्यां सेषत्प्राग्भारा। ईषत्प्राग्भारा ऊर्ध्वलोके भवतीति ऊर्ध्वलोकप्रस्तावादिदमाह–'उड्ढे'त्यादि, द्वे शरीरे येषां ते द्विशरीराः, एकं पृथिवीकायिकादिशरीरमेव द्वितीयं जन्मान्तरभावि मनुष्यशरीरं ततस्तृतीयं केषाञ्चिन्न भवत्यनन्तरमेव सिद्धिगमनात्, 'ओराला तस'त्ति उदाराः–स्थूला द्वीन्द्रियादयो न तु सूक्ष्मास्तेजोवायुलक्षणाः, तेषामनन्तरभवे मानुषत्वाप्राप्त्या सिद्धिर्न भवतीति शरीरान्तरसम्भवात्, तथोदारत्रसग्रहणेन द्वीन्द्रियादिप्रतिपादनेऽपीह द्विशरीरतया पञ्चेन्द्रिया एव ग्राह्याः, विकलेन्द्रियाणामनन्तरभवे सिद्धेरभावाद्, उक्तञ्च—"विगला लभेज्ज विरइं ण हु किंचि लभेज्ज सुहुमतसा" [विकला लभेरन् विरतिं नैव किञ्चिल्लभेरन् सूक्ष्मत्रसाः] इति। लोकसम्बन्धायाते अधोलोकतिर्यग्लोकयोरतिदेशसूत्रे, गतार्थे इति। तिर्यग्लोकाधिकारात् तदुद्भवं संयतादिपुरुषं भेदैराह—

चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—हिरिसत्ते हिरिमणसत्ते चलसत्ते थिरसत्ते (सू० ३३०) चत्तारि सिज्जपडिमाओ पं०,

चत्तारि वत्थपडिमाओ पं०, चत्तारि पायपडिमाओ पं०, चत्तारि ठाणपडिमाओ पं० (सू० ३३१) चत्तारि सरीरगा जीवफुडा पं० तं०—वेउव्विए आहारए तेयए कम्मए, चत्तारि सरीरगा कम्मुम्मीसगा पं० तं०—ओरालिए वेउव्विए आहारते तेउते (सू० ३३२) चउहि अत्थिकाएहिं लोगे फुडे पं० तं०—धम्मत्थिकाएणं अधम्मत्थिकाएणं जीवत्थिकाएणं पुग्गलत्थिकाएणं, चउहिं बादरकातेहि उववज्जमाणेहि लोगे फुडे पं० तं०—पुढविकाइएहिं आउ० वाउ० वणस्सइकाइएहिं (सू० ३३३) चत्तारि पएसग्गेणं तुल्ला पं० तं०—धम्मत्थिकाए अधम्मत्थिकाए लोगागासे एगजीवे (सू० ३३४)

'चत्तारी'त्यादि, ह्रिया—लज्जया सत्त्वं—परीषहादिसहने रणाङ्गणे वा अवष्टम्भो यस्य स ह्रीसत्त्वः, तथा ह्रिया—हसिष्यन्ति मामुत्तमकुलजातं जना इति लज्जया मनस्येव न काये रोमहर्षकम्पादिभयलिङ्गोपदर्शनात् सत्त्वं यस्य स ह्रीमनःसत्त्वः, चलम्—अस्थिरं परीषहादिसम्पाते ध्वंसात् सत्त्वं यस्य स चलसत्त्वः, एतद्विपर्ययात् स्थिरसत्त्व इति। स्थिरसत्त्वोऽनन्तरमुक्तः, स चाभिग्रहान् प्रतिपद्य पालयतीति तद्दर्शनाय सूत्रचतुष्टयमिदं—'चत्तारि सिज्जे'त्यादि, सुगमं, नवरं शय्यते यस्यां सा शय्या—संस्तारकः तस्याः प्रतिमा—अभिग्रहाः शय्याप्रतिमाः, तत्रोद्दिष्टं फलकादीनामन्यतमत् ग्रहीष्यामि नेतरदित्येका, यदेव प्रागुद्दिष्टं तदेव यदि द्रक्ष्यामि तदा तदेव ग्रहीष्यामि नान्यदिति द्वितीया, तदपि यदि तस्यैव शय्यातरस्य गृहे भवति ततो ग्रहीष्यामि नान्यत आनीय तत्र शयिष्य इति तृतीया, तदपि फलकादिकं यदि यथासंस्तृतमेवास्ते ततो ग्रहीष्यामि नान्यथेति चतुर्थी, आसु च प्रतिमास्वाद्ययोः प्रतिमयोर्गच्छनिर्गतानामग्रहः उत्तर-

योरन्यतरस्यामभिग्रहः, गच्छान्तरगतानां तु चतस्रोऽपि कल्पन्त इति, वस्त्रप्रतिमा—वस्त्रग्रहणविषये प्रतिज्ञाः, कार्प्पा-
सिकादीत्येवमुद्दिष्टं वस्त्रं याचिष्ये इति प्रथमा, तथा प्रेक्षितं वस्त्रं याचिष्ये नापरमिति द्वितीया, तथाऽऽन्तरपरिभोगे-
नोत्तरीयपरिभोगेन वा शय्यातरेण परिभुक्तप्रायं वस्त्रं ग्रहीष्यामीति तृतीया, तथा तदेवोत्सृष्टधर्म्मकं ग्रहीष्यामीति च-
तुर्थी, पात्रप्रतिमा उद्दिष्टं दारुपात्रादि याचिष्ये १, तथा प्रेक्षितं २ तथा दातुः स्वाङ्गिकं परिभुक्तप्रायं द्वित्रेषु वा पा-
त्रेषु पर्यायेण परिभुज्यमानं पात्रं याचिष्य इति तृतीया, उज्झितधर्म्मकमिति चतुर्थी, स्थानं—कायोत्सर्गाद्यर्थं आश्रयः
तत्र प्रतिमाः स्थानप्रतिमाः, तत्र कस्यचिद् भिक्षोरेवंभूतोऽभिग्रहो भवति यथा—अहमचित्तं स्थानमुपाश्रयिष्यामि तत्र
चाकुञ्चनप्रसारणादिकां क्रियां करिष्ये, तथा किञ्चिदचित्तं कुड्यादिकमवलम्बयिष्ये, तथा तत्रैव स्तोकपादविहरणं समा-
श्रयिष्यामीति प्रथमा प्रतिमा, द्वितीया त्वाकुञ्चनप्रसारणादिक्रियामवलम्बनं च करिष्ये न पादविहरणमिति, तृतीया
त्वाकुञ्चनप्रसारणमेव नावलम्बनपादविहरणे इति, चतुर्थी पुनर्यत्र त्रयमपि न विधत्ते । अनन्तरं शरीरचेष्टानिरोध उक्त
इति शरीरप्रस्तावादिदं सूत्रद्वयं—'चत्तारी'त्यादि व्यक्तं, किन्तु जीवेन स्पृष्टानि—व्याप्तानि जीवस्पृष्टानि, जीवेन हि स्पृष्टा-
न्येव वैक्रियादीनि भवन्ति, न तु यथा औदारिकं जीवमुक्तमपि भवति मृतावस्थायां तथैतानीति, 'कम्मुम्मीसग'त्ति
कार्मणेन शरीरेणोन्मिश्रकाणि न केवलानि यथौदारिकादीनि त्रीणि वैक्रियादिभिरमिश्राण्यपि भवन्ति नैवं कार्म्मणे-
नेति भावः । शरीराणि कार्मणेनोन्मिश्राणीत्युक्तमुन्मिश्राणि च स्पृष्टान्येवेति स्पृष्टप्रस्तावात् सूत्रद्वयं—'चउही'त्यादि, ग-
तार्थं, केवलं 'फुडे'त्ति स्पृष्टः—प्रतिप्रदेशं व्याप्तः, सूक्ष्माणां पञ्चानामपि सर्वलोकात् सर्वलोके उत्पादात् बादरतैजसानां

तु सर्वलोकादुद्धृत्त्य मनुष्यक्षेत्रे ऋजुगत्या वक्रगत्या चोत्पद्यमानानां द्वयोरूर्द्ध्वकपाटयोरेव बादरतेजस्त्वव्यपदेशस्येष्टत्वाच्च'चउहिं बादरकाएहिं' इत्युक्तं, बादरा हि पृथिव्यम्बुवायुवनस्पतयः सर्वतो लोकादुद्धृत्त्य पृथिव्यादि घनोदध्यादि घनवातवलयादि घनोदध्यादिषु यथास्वमुत्पादस्थानेष्वन्यतरगत्योत्पद्यमाना अपर्याप्तकावस्थायामतिबहुत्वात् सर्वलोकं प्रत्येकं स्पृशन्ति, पर्याप्तास्त्वेते बादरतेजस्कायिकाश्चासाश्च लोकासङ्ख्येयभागमेव स्पृशन्तीति, उक्तञ्च प्रज्ञापनायाम्—"ऍत्थ णं बादरपुढविकाइयाणं पज्जत्तगाणं ठाणा पन्नत्ता, उववाएणं लोयस्स असंखेज्जइभागे," तथा "बादरपुढविकाइयाणं अपज्जत्तगाणं ठाणा पन्नत्ता, उववाएणं सव्वलोए," एवमब्वायुवनस्पतीनां, तथा "बादरतेउक्काइयाणं पज्जत्ताणं ठाणा पन्नत्ता, उववाएणं लोयस्स असंखेज्जइभागे" बादरतेउक्काइयाणं अपज्जत्ताणं ठाणा पन्नत्ता, लोयस्स दोसु उड्ढकवाडेसुं तिरियलोयतट्टे य" त्ति द्वयोरूर्द्ध्वकपाटयोरूर्ध्वकपाटस्थतिर्यग्लोके चेत्यर्थः, तिर्यग्लोकस्थालके चेत्यन्ये, तथा "कहिन्नं[2] भंते! सुहुमपुढविकाइयाणं पज्जत्तगाणं अपज्जत्तगाण य ठाणा पन्नत्ता?, गोयमा! सुहुमपुढविकाइया जे पज्जत्तगा जे य अपज्जत्तगा ते सव्वे एगविहा अविसेसमणाणत्ता सव्वलोगपरियावन्नगा पन्नत्ता समणाउसो!" त्ति, एवमन्येऽपि,

---

१ अत्र बादरपृथ्वीकायिकाना पर्याप्तकाना स्थानानि प्रज्ञप्तानि उपपातेन लोकस्यासख्याततमो भाग , बादरपृथ्वीकायिकानामपर्याप्तकाना स्थानानि प्रज्ञप्तानि उपपातेन सर्वलोके, बादरतेजस्कायिकाना पर्याप्ताना स्थानानि प्रज्ञप्तानि उपपातेन लोकस्यासख्याततमो भाग', बादरतेजस्कायिकानामपर्याप्तकाना स्थानानि प्रज्ञप्तानि लोकस्य द्वयोरूर्ध्वकपाटयोस्तिर्यग्लोके च (स्थाले च) ॥ २ क्व भदन्त ! सूक्ष्मपृथ्वीकायिकानामपर्याप्तकाना पर्याप्तकाना च स्थानानि प्रज्ञप्तानि ?, गौतम ! सूक्ष्मपृथ्वीकायिका ये पर्याप्ता ये चापर्याप्तकास्ते सर्वे एकविधा अविशेषा अनानात्वा सर्वलोकपर्यापन्ना प्रज्ञप्ता· श्रमणायुष्मन् !

"एवं वेइंदियाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं ठाणा पन्नत्ता; उववाएणं लोयस्स असंखेज्जइभागो"त्ति, [द्वीन्द्रियाणां पर्याप्ताकापर्याप्ताकानां स्थानानि प्रज्ञप्तानि उपपातेन लोकस्यासङ्ख्याततमो भागः] एवं शेषाणामपीति। चतुर्भिर्लोकः स्पृष्ट इत्युक्तमिति लोकप्रस्तावात्तस्य धर्मास्तिकायादीनां चान्योऽन्यं प्रदेशतः समतामाह—'चत्तारी'त्यादि कण्ठ्यं, नवरं प्रदेशाग्रेण—प्रदेशपरिमाणेनेति तुल्याः—समाः सर्वेषामेषामसङ्ख्यातप्रदेशत्वात्, 'लोयागासे'त्ति आकाशस्यानन्तप्रदेशत्वेन धर्मास्तिकायादिभिः सहातुल्यताप्रसक्तेर्लोकग्रहणं, 'एगजीवे'त्ति सर्वजीवानामनन्तप्रदेशत्वाद्विवक्षिततुल्यताऽभावप्रसङ्गादेकग्रहणमिति। पूर्वं पृथिव्यादिभिः स्पृष्टो लोक इत्युक्तमिति पृथिव्यादिप्रस्तावादिदमाह—

चउण्हमेगं सरीरं नो सुपस्सं भवइ, तं०—पुढविकाइयाणं आउ० तेउ० वणस्सइकाइयाणं (सू० ३३५) चत्तारि इंदियत्था पुट्ठा वेदेति, तं०—सोतिंदियत्थे घाणिंदियत्थे जिब्भिदियत्थे फासिंदियत्थे (सू० ३३६) चउहिं ठाणेहिं जीवा य पोग्गला य णो संचातेंति बहिया लोगंता गमणताते, तं०—गतिअभावेणं णिरुवग्गहताते लुक्खताते लोगाणुभावेणं (सू० ३३७)

'चउण्ह'मित्यादि कण्ठ्यं, किन्तु 'नो पस्सं'ति चक्षुषा नो दृश्यमतिसूक्ष्मत्वात्, क्वचित् नो सुपस्संति पाठः, तत्र न सुखदृश्यं—न चक्षुषः प्रत्यक्षदृश्यमनुमानादिभिस्तु दृश्यमपीत्यर्थः, बादरवायूनां तथा सूक्ष्माणां पञ्चानामपि तदेकमनेकं वा अदृश्यमिति चतुर्णामित्युक्तं, वनस्पतय इह साधारणा एव ग्राह्याः, प्रत्येकशरीरस्यैकस्यापि दृश्यत्वादिति। पृथिव्यादीनां शरीरस्य चक्षुरिन्द्रियाविषयत्वमुक्तमितीन्द्रियविषयप्रस्तावादिदमाह—'चत्तारि इंदिये'त्यादि, स्पष्टं, किन्तु इन्द्रियै-

र्यन्ते–अधिगम्यन्त इतीन्द्रियार्थाः–शब्दादयः, 'पुट्ठ'त्ति स्पृष्टाः–इन्द्रियसम्बद्धा 'वेएंति'त्ति वेद्यन्ते–आत्मना ज्ञायन्ते, नयनमनोवर्जानां श्रोत्रादीनां प्राप्तार्थपरिच्छेदस्वभावत्वादिति, उक्तं च—"पुट्ठं सुणेइ सद्दं रूवं पुण पासई अपुट्ठं तु । गंधं रसं च फासं च बद्धपुट्ठं वियागरे ॥ १ ॥" इति [स्पृष्टं शृणोति शब्दं रूपं पुनः पश्यत्यस्पृष्टमेव गंधंरसं च स्पर्शं च बद्धस्पृष्टं व्याकुर्यात् ॥ १ ॥] अनन्तरं जीवपुद्गलयोरिन्द्रियद्वारेण ग्राहकग्राह्यभाव उक्तोऽधुना तयोर्गतिधर्मं चिन्तयन्नाह–'चउही'त्यादि, व्यक्तं, परमन्येषां गतिरेव नास्तीति 'जीवा य पुग्गला ये'त्युक्तम्, 'नो संचाएंति' न शक्नुवन्ति नालं 'बहिय'त्ति बहिस्ताल्लोकान्तात् अलोके इत्यर्थः, गमनतायै–गमनाय गन्तुमित्यर्थः, गत्यभावेन–लोकान्तात् परतस्तेषां गतिलक्षणस्वभावाभावादधो दीपशिखावत्, तथा निरुपग्रहतया–धर्मास्तिकायाभावेन तज्जनितगत्युपष्टम्भाभावात् गन्त्र्यादिरहितपङ्गुवत्, तथा रूक्षतया सिकतामुष्टिवत्, लोकान्तेषु हि पुद्गला रूक्षतया तथा परिणमन्ति यथा परतो गमनाय नालं, कर्मपुद्गलानां तथाभावे जीवा अपि, सिद्धास्तु निरुपग्रहतयैवेति, लोकानुभावेन–लोकमर्यादया विषयक्षेत्रादन्यत्र मार्त्तण्डमण्डलवदिति । अनन्तरोक्ता अर्था उक्तवन्निदर्शनतः प्रायः प्राणिनां प्रतीतिपथपातिनो भवन्तीति निदर्शनभेदप्रतिपादनाय पञ्चसूत्री–

चउव्विहे णाते पं० तं०—आहरणे आहरणतद्देसे आहरणतद्दोसे उवन्नासोवणए १, आहरणे चउव्विहे पं० तं०—अवाते उवाते ठवणाकम्मे पडुप्पन्नविणासी २, आहरणतद्देसे चउव्विहे पं० तं०—अणुसिट्ठी उवालंभे पुच्छा निस्सावयणे ३, आहरणतद्दोसे चउव्विहे पं० तं०—अधम्मजुत्ते पडिलोमे अंतोवणीते दुरुवणीते ४, उवन्नासोवणए चउव्विहे पं०

तं०—तव्वत्थुते तदन्नवत्थुते पडिनिभे हेतू हेऊ ५; चउव्विहे—पं० तं०—जावते थावते वंसते लूसते, अथवा हेऊ चउव्विहे पं० तं०—पच्चक्खे अणुमाणे ओवम्मे आगमे, अहवा हेऊ चउव्विहे पं० तं०—अत्थित्तं अत्थि सो हेऊ १, अत्थित्तं णत्थि सो हेऊ २; णत्थित्तं अत्थि सो हेऊ ३, णत्थित्तं णत्थि सो हेऊ ४ (सू० ३३८)

तत्र ज्ञायते अस्मिन् सति दार्ष्टान्तिकोऽर्थ इति अधिकरणे क्तप्रत्ययोपादानात् ज्ञातं—दृष्टान्तः, साधनसद्भावे साध्यस्यावश्यंभावः साध्याभावे वा साधनस्यावश्यमभाव इत्युपदर्शनलक्षणो, यदाह—"साध्येनानुगमो हेतोः, साध्याभावे च नास्तिता। ख्याप्यते यत्र दृष्टान्तः, स साधर्म्येतरो द्विधा ॥ १ ॥" इति, तत्र साधर्म्यदृष्टान्तोऽग्निरत्र धूमाद्यथा महानस इति, वैधर्म्यदृष्टान्तस्तु अग्न्यभावे धूमो न भवति यथा जलाशये इति, अथवा आख्यानकरूपं ज्ञातं, तच्च चरितकल्पितभेदात् द्विधा, तत्र चरितं यथा निदानं दुःखाय ब्रह्मदत्तस्येव, कल्पितं यथा प्रमादवतामनित्यं यौवनादीति देशनीयं, यथा पाण्डुपत्रेण किशलयानां देशितं, तथाहि—"जह तुब्भे तह अम्हे तुब्भेऽविय होहिहा जहा अम्हे। अप्पाहेइ पडंतं पंडुयपत्तं किसलयाणं ॥ १ ॥" [यथा यूयं तथा वयं यूयमपि भविष्यथ यथा वयं शिक्षयति पतत् पांडुपत्रं किशलयान् ॥ १ ॥] इति, अथवोपमानमात्रं ज्ञातं सुकुमारः करः किशलयमिवेत्यादिवत्, अथवा ज्ञातम्—उपपत्तिमात्रं ज्ञातहेतुत्वात्, कस्माद्यवाः क्रीयन्ते? यस्मान्मुधा न लभ्यन्ते इत्यादिवदिति, एवमनेकधा साध्यप्रत्यायनस्वरूपं ज्ञातमुपाधिभेदात् चतुर्विधं दर्शयति—तत्र आ—अभिविधिना ह्रियते—प्रतीतौ नीयते अप्रतीतोऽर्थोऽनेनेत्याहरणं, यत्र समुदित एव दार्ष्टान्तिकोऽर्थः उपनीयते यथा पापं दुःखाय ब्रह्मदत्तस्येवेति, तथा तस्य—आहरणार्थस्य देश-

स्तद्देशः स चासावुपचारादाहरणं चेति प्राकृतत्वादाहरणशब्दस्य पूर्वनिपाते आहरणतद्देश इति, भावार्थश्चात्र—यत्र दृष्टान्तार्थदेशेनैव दार्ष्टान्तिकार्थस्योपनयनं क्रियते तत्तद्देशोदाहरणमिति, यथा चन्द्र इव मुखमस्या इति, इह हि चन्द्रे सौम्यत्वलक्षणेनैव देशेन मुखस्योपनयनं नानिष्टेन नयननासावर्जितत्वकलङ्कादिनेति, तथा तस्यैव—आहरणस्य सम्बन्धी साक्षात्प्रसङ्गसम्पन्नो वा दोषस्तद्दोषः स चासौ धर्म्मे धर्म्मिणः उपचारादाहरणं चेति प्राकृतत्वेन पूर्वनिपातादाहरणतद्दोष इति, अथवा तस्य—आहरणस्य दोषो यस्मिंस्तत्तथा, शेषं तथैव, अयमत्र भावार्थः—यत्साध्यविकलत्वादिदोषदुष्टं तद्दोषाहरणं, यथा नित्यः शब्दोऽमूर्त्तत्वात् घटवत्, इह साध्यसाधनवैकल्यं नाम दृष्टान्तदोषो, यच्चासभ्यादिवचनरूपं तदपि तद्दोषाहरणं, यथा सर्वथाऽहमसत्यं परिहरामि गुरुमस्तककर्त्तनवदिति, यद्वा साध्यसिद्धिं कुर्वदपि दोषान्तरमुपनयति तदपि तदेव, यथा सत्यं धर्म्ममिच्छन्ति लौकिकमुनयोऽपि—"वरं कूपशताद्वापी, वरं वापीशतात्क्रतुः। वरं क्रतुशतात्पुत्रः, सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥ १ ॥" इति वचनवक्तृनारदवदिति, अनेन च श्रोतुः पुत्रक्रतुप्रभृतिषु प्रायः संसारकारणेषु धर्म्मप्रतीतिराहितेति आहरणतद्दोषतेति, यथा वा—बुद्धिमता केनापि कृतमिदं जगत् सन्निवेशविशेषवत्त्वात् घटवत् स चेश्वर इति, अनेन हि स बुद्धिमान् कुम्भकारतुल्योऽनीश्वरः सिद्ध्यतीति, ईश्वरश्च स विवक्षित इति, तथा वादिना अभिमतार्थसाधनाय कृते वस्तूपन्यासे तद्विघटनाय यः प्रतिवादिना विरुद्धार्थोपनयः क्रियते पर्यनुयोगोपन्यासे वा य उत्तरोपनयः स उपन्यासोपनयः, उत्तररूपमुपपत्तिमात्रमपि ज्ञातभेदो ज्ञातहेतुत्वादिति, यथा अकर्त्ताऽऽत्मा अमूर्त्तत्वादाकाशवदित्युक्ते अन्य आह—आकाशवदेवाभोक्तेत्यपि प्राप्तमनिष्टं चैतदिति, यथा वा मांसभक्षणमदुष्टं

यथा वा त्यक्तसङ्गा वस्त्रपात्रा-
प्राण्यङ्गत्वादोदनादिवत्, अत्राहान्यः—ओदनादिवदेव स्वपुत्रादिमांसभक्षणमप्यदुष्टमिति, तथा कस्मात्कर्म कुरुषे यस्माद्
दिसङ्ग्रहं न कुर्वन्ति ऋषभादिवत्, अत्राह—कुण्डिकाद्यपि ते न गृह्णन्ति तद्वदेवेति, चतुर्थं प्रतिवाद्युत्तररूपमित्यय-
धनार्थीति, इह प्रथमं ज्ञातं समग्रसाधर्म्यं द्वितीयं देशसाधर्म्यं तृतीयं सदोषं तत्तो चउव्विहेक्केक्कं । आहरणे
मेषां स्वरूपविभाग इति, इह देशतः संवादगाथा—"चरियं च कप्पियं वा दुविहं आहरणं तद्देशः तद्दोषश्चैव
तद्देसे तद्दोसे चेवुवन्नासा ॥ १ ॥" [चरितं च कल्पिकं वा द्विविधं ततश्चतुर्विधमेकैकं यथैतेषु द्रव्यादिविशेषेष्वस्त्य-
उपन्यासः ॥ १ ॥] इति, 'अवाये' अपायः—अनर्थः स यत्र द्रव्यादिष्वभिधीयते स च चतुर्धा द्रव्यादिभिः—तत्र
पायो विवक्षितद्रव्यादिविशेषेष्विव, हेयता वाऽस्य यत्राभिधीयते तदाहरणमपाय इति, एतत्साधकं वाऽऽहरणमपि त-
द्रव्यात् द्रव्ये वाऽपायो द्रव्यमेव वा तत्कारणत्वादपायो द्रव्यापायः, एतद्धेयतासाधकं परस्परमा-
थोच्यते, तत्प्रयोगो—द्रव्यापायः परिहार्यस्तत्र वाऽपायो वर्त्तते देशान्तरगमनेनोपार्जितद्रविणयोस्तल्लोभात् गृहीतस्य तस्य म-
रणपरिणतयोः स्वग्रामाद् वहिः प्राप्तावनुतापात् हृदत्यक्तमत्स्यगिलिततद्वित्तयोर्मत्स्यवन्धकपार्श्वात् तथाविधव्यतिक-
त्स्यस्य विदारणेऽवाप्ततद्रव्यलुब्धभगिन्या मत्स्यच्छेदकशस्त्राभिघातेन तदुद्दालनप्रवृत्तमारितमातृकायास्तथाविधव्यतिक-
रदर्शनोत्पन्नसंवेगात् प्रतिपन्नप्रव्रज्ययोर्भ्रातृवणिजोरिव, तत्परिहारश्च प्रव्रज्यया तत्त्यागादिति, आहरणता चास्य देशे-
नोपनयस्याविवक्षणादिति, तथा क्षेत्रात् क्षेत्रे वा क्षेत्रमेव वाऽपायः क्षेत्रापायः, शेषं तथैव, एवमुत्तरत्रापि, तत्प्रयोगः—
अपायवत् क्षेत्रं वर्जयेत् जरासन्धाभिधानप्रतिवासुदेवात् सम्भावितापायां मथुरानगरीं यथा दशार्हचक्रं वर्जयामासेति,

अथवा सम्भवत्यपायः सप्रत्यनीकक्षेत्रे ससर्प्पगृहवत्, कालापायो यथा–सापायकालवर्जने यतेत, द्वैपायनो द्वारकामावर्षद्वादशकाद्धक्ष्यतीति श्रुतनेमिनाथवचनो द्वादशवर्षलक्षणसापायकालपरिजिहीर्षयोत्तरापथप्रवृत्तो द्वैपायनो यथेति, अथवा सापायोऽपि भवति कालो रुद्रादिवदिति, तथा भावापायो यथा भावापायं परिहरेत् महानागवत् नागदत्तक्षुल्लकवद्वेति, तथाहि–किल कश्चित् क्षपकः प्रस्तुतपारणकः सक्षुल्लकः समारब्धभिक्षार्थभ्रमणकः कथञ्चिन्मारितमण्डूकिकः क्षुल्लकप्रेरितोऽप्रतिपन्नतद्वचनः पुनरावश्यककाले स्मारिततदर्थः समुत्पन्नकोपः क्षुल्लकोपघातायाभ्युत्थितो वेगादागच्छन् स्तम्भ आपतितो मृतो ज्योतिष्केपूत्पन्नोऽनन्तरं च्युतो जातिस्मरदृष्टिविषसर्प्पतयोत्पन्नः सर्प्पदष्टमृतपुत्रेण च सर्प्पेषु कुपितेन राज्ञाऽऽदिष्टजनमार्यमाणेषु नागेषु नागविनाशकनरेण केनाप्योपधिबलादाकृष्यमाणो दृष्टकोपविपाकतया च मद्दृष्टिविषेण मा घातकपुरुषविघातो भवत्विति भावनया पुच्छतो निर्गच्छन् यथानिर्गमं च खण्ड्यमानः कोपलक्षणभावापायं परिहृतवानिति, तथा स एवानन्तरं नागदत्ताभिधानराजसुततयोत्पन्नो बालत्व एव प्रतिपन्नप्रव्रज्योऽत्यन्तसंविग्नस्तिर्यग्भवाभ्यासाच्चात्यन्तक्षुधालुरादित्योदयादस्तमयं यावद् भोजनशीलोऽसाधारणगुणावर्जितदेवताभिवन्दितोऽत एव तद्गच्छगतमासादिक्षपकचतुष्टयस्येर्ष्याविषयीभूतो विनयार्थं तेषामुपदर्शितस्वार्थानीतभोजनः तैश्च मत्सराद्भोजनमध्यनिष्ठ्यूतनिष्ठीवनोऽत्यन्तोपशान्तचित्तवृत्तितया यः सञ्जातकेवलः पुर्देवतावन्दितस्तेषामपि क्षपकाणां संवेगहेतुत्वेन केवलज्ञानदर्शनसमृद्धिसम्पादकः कोपरूपं भावापायं परिजहारेति, अथवा कोपादिलक्षणो भावोऽपायो भवति क्षपकस्येवेति, गाथे इह—"दव्वावाए दुन्नि उ वाणियगा भायरो धणनिमित्तं । वहपरिणयमेक्कमिक्कं दहंमि म-

च्छेण निव्वेओ ॥ १ ॥ खित्तंमि अवक्कमणं दसारवग्गस्स होइ अवरेणं । दीवायणो य काले भावे मंडुक्कियाखमओ ॥ २ ॥" [द्रव्यापाये द्वौ वणिग्भ्रातरौ धननिमित्तं । वधपरिणतौ एकैकस्मिन् हृदे मत्स्येन निर्वेदः ॥ १ ॥ क्षेत्रे अवक्रमणं दशार्हवर्गस्य भवत्यपरस्याम् । द्वीपायनश्च काले भावे मण्डूकिकाक्षपकः ॥ २ ॥] इति, 'उवाए'त्ति उपायः— उपेयं प्रति पुरुषव्यापारादिका साधनसामग्री स यत्र द्रव्यादावुपेये अस्तीत्यभिधीयते यथैतेषु द्रव्यादिविशेषेषु साधनीयेष्वस्त्युपायो विवक्षितद्रव्यादिविशेषवत्, उपादेयता वाऽस्य यत्राभिधीयते तदाहरणमुपाय इति, सोऽपि द्रव्यादिभिश्चतुर्द्धैव, तत्र द्रव्यस्य सुवर्णादेः प्रासुकोदकादेर्वा द्रव्यमेव वा उपायो द्रव्योपायः, एतत्साधनमेतदुपादेयतासाधनं वाऽऽहरणमपि तथोच्यते, तत्प्रयोगश्चैवम्—अस्ति सुवर्णादिषूपायः उपायेनैव वा सुवर्णादौ प्रवर्त्तितव्यं, तथाविधधातुवादसिद्धादिवदिति, एवं क्षेत्रोपायः—क्षेत्रपरिकर्म्मणोपायो यथा अस्त्यस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रीकरणोपायो लाङ्गलादिस्तथाविधसाधुव्यापारो वा तेनैव वा प्रवर्त्तितव्यमत्र तथाविधान्यक्षेत्रवदिति, एवं कालोपायः—कालज्ञानोपायः, यथा अस्ति कालस्य ज्ञाने उपायः धान्यादेरिव, जानीहि वा कालं घटिकाच्छायादिनोपायेन तथाभूतगणितज्ञवदिति, एवं भावोपायो यथा भावज्ञाने उपायोऽस्ति भावं वोपायतो जानीहि, बृहत्कुमारिकाकथाकथनेन विज्ञातचौरादिभावाभयकुमारवदिति, तथाहि—किल राजगृहनगरस्वामिनः श्रेणिकराजस्य पुत्रोऽभयकुमाराभिधानो देवताप्रसादलब्धसर्वर्त्तुकफलादिसमृद्धारामस्याम्रफलानां अकालाम्रफलदोहदवद्भार्यादोहदपूरणार्थं चाण्डालचौरेणापहरणे कृते चौरपरिज्ञानार्थं नाट्यदर्शननिमित्तमिलितबहुजनमध्ये बृहत्कुमारिकाकथामचकथत्, तथाहि—काचिद् वृद्धकुमारिका

वाञ्छितवरलाभाय कामदेवपूजार्थमारामे पुष्पाणि चोरयन्ती आरामपतिना गृहीता सद्भावकथने विवाहितया पत्या अपरिभुक्तया मत्पार्श्वे समागन्तव्यमित्यभ्युपगमं कारयित्वा मुक्ता ततः कदाचित् विवाहिता सती पतिमापृच्छ्य रात्रा-वारामपतिपार्श्वे गच्छन्ती चौरराक्षसाभ्यां गृहीता सद्भावकथने प्रतिनिवृत्तया भवत्पार्श्वे आगन्तव्यमितिकृताभ्युपगमा मुक्ता आरामे गता आरामिकेण सत्यप्रतिज्ञेत्यखण्डितशीला विसर्जिता इतराभ्यामपि तथैव विसर्जिता पतिसमीपमा-गतेति, ततो भो लोकाः पत्यादीनां मध्ये को दुष्करकारक इति चासौ पप्रच्छ, तत ईर्ष्यालुप्रभृतयः पत्यादीन् दुष्क-रकारित्वेनाभिदधुः, चौरचाण्डालस्तु चौरानिति, ततोऽसावनेनोपायेन भावमुपलक्ष्य चौर इतिकृत्वा तं बन्धयामासेति, अत्रापि गाथे—"एमेव चउविगप्पो होइ उवाओऽवि तत्थ दव्वम्मि । धाउव्वाओ पढमो णंगलकुलिएहिं खेत्तं तु ॥ १ ॥ कालोऽवि नालियाईहिं होइ भावम्मि पंडिओ अभओ । चोरस्स कए णट्टि य वड्ढकुमारिं परिकहिंसु ॥ २ ॥" [एवमेव चतुर्विकल्पो भवत्युपायोऽपि तत्र द्रव्ये धातुवादः प्रथमः लांगूलकुलिकैः क्षेत्रं तु ॥ १ ॥ कालोऽपि नालि-कादिभिः भवति भावे पंडितोऽभयः चौरस्य कृते नृत्ये वृद्धकुमारीकथां परिचख्यौ ॥ २ ॥] इति । 'ठवणा-कम्मे'त्ति स्थापनं प्रतिष्ठापनं स्थापना तस्याः कर्म्म—करणं स्थापनाकर्म्म येन ज्ञातेन परमतं दूषयित्वा स्वमतस्थापना क्रियते तत्स्थापनाकर्म्मेति भावः, तच्च द्वितीयाङ्गे द्वितीयश्रुतस्कन्धे प्रथमाध्ययनं पुण्डरीकाख्यं, तत्र ह्युक्तमस्ति—का-चित्पुष्करिणी कर्दमप्रचुरजला तन्मध्यदेशे महत्पुण्डरीकं तदुद्धरणार्थं चतसृभ्यो दिग्भ्यश्चत्वारः पुरुषाः सकर्दममार्गैः प्रवेष्टुमारब्धाः, ते चाकृततदुद्धरणा एवं पङ्के निमग्नाः, अन्यस्तु तटस्थोऽसंस्पृष्टकर्दम एवामोघवचनतया तदुद्धृतवानिति

ज्ञातम्, उपनयश्चायमत्र—कर्दमस्थानीया विषयाः पुण्डरीकं राजादिर्भव्यपुरुषः चत्वारः पुरुषाः परतीर्थिकाः पञ्चमः पुरुषः साधुः अमोघवचनं धर्म्मदेशना पुष्करिणी संसारः तदुद्धारो निर्वाणमिति, अनेन च ज्ञातेन विषयाभिष्वङ्गवतां तीर्थिकानां भव्यस्य संसारानुत्तारकत्वं साधोश्च तद्विपर्ययं वदता आचार्येण परमतदूषणेन स्वमतं स्थापितमतो भवतीदं ज्ञातं स्थापनाकर्म्मेति, अथवाऽऽपन्नं दूषणमपोह्य स्वाभिमतस्थापना कार्येत्येवंविधार्थप्रतिपत्तिर्यतो जायते तत्स्थापनाकर्म्म, किल मालाकारेण केनापि राजमार्गपुरीषोत्सर्गलक्षणापराधापोहाय तत्स्थाने पुष्पपुञ्जकरणेन किमिदमिति पृच्छतो लोकस्य हिंगुशिवो देवोऽयमिति वदता व्यन्तरायतनस्थापना कृतेति, एतस्मात्किलाख्यानकादुक्तार्थः प्रतीयत इतीदं स्थापनाकर्म्मेति, तथा नित्यानित्यं वस्त्वित्यसङ्गतं जिनमतं विरुद्धधर्माध्यासादिति दूषणमापन्नमेतद्व्यपोहायोच्यते-विरुद्धधर्माध्यासो न भेदनिबन्धनं विकल्पस्येव, विकल्पो हि क्रमभाविवर्णोल्लेखवान् विरुद्धधर्म्मोपेतो भवति, न च कथञ्चिदेको न भवति, खण्डशो विभक्तस्य तस्य स्वरूपलाभाभावात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरकारणता स्यादसमञ्जसं चैवमिति, एवञ्च विरुद्धधर्माध्यासस्य कथञ्चिदभेदकत्वे सति न केवलं नित्यानित्यं न भवतीति दूषणमपोढमपि तु सर्वमनेकान्तात्मकमिति विकल्पज्ञानेन स्वमतं प्रसाधितम्, अतो विकल्पज्ञातं स्वमतस्थापनेन स्थापनाकर्म्मेति, अत्र निर्युक्तिगाथाः—
"ठवणाकम्मं एक्कं [अभेदमित्यर्थः > दिट्ठंतो तत्थ पुंडरीयं तु । अहवाऽवि सन्नढक्कण हिंगुसिवकयं उदाहरणं ॥ १ ॥"
इति, सव्यभिचारो हेतुर्यः सहसोपन्यस्तस्तस्य समर्थनार्थं यो दृष्टान्तः पुनरुपन्यस्यते स स्थापनाकर्मेति, उक्तं च—

१ स्थापना कर्म अभिन्नं दृष्टान्तस्तत्र पुंडरीकं तु अथवा पिसन्नाच्छादकहिंगुशिवदेवकृतमुदाहरणम् ॥ १ ॥

"सव्वभिचारं हेउं सहसा वोत्तुं तमेव अन्नेहिं । उववूहइ सप्पसरं सामत्थं चऽप्पणो णाउं ॥ १ ॥" ति, तद्यथा—अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, अथ वर्णात्मके शब्दे कृतकत्वं न विद्यते वर्णानां नित्यतयाऽभिहितत्वादिति व्यभिचारः, समर्थना पुनर्वर्णात्मा शब्दः कृतको निजकारणभेदेन भिद्यमानत्वात् घटपटादिवत्, घटादिदृष्टान्तेन हि वर्णानां कृतकत्वं स्थापितमिति भवत्ययं स्थापनाकर्म्मेति, 'पडुप्पन्नविणासि'त्ति प्रत्युत्पन्नस्य—तत्कालोत्पन्नवस्तुनो विनाशोऽभिधेयतया यत्रास्ति तत्प्रत्युत्पन्नविनाशीति, यथा केनापि वणिजा दुहित्रादिस्त्रीपरिवारशीलविनाशरक्षार्थं तदासक्तिनिमित्तस्वगृहासन्नराजगान्धर्विकगुणनिकायाः स्वगृहे कुलदेवतानिवेशनाद् गुणनिकाकाले तस्या देवताया अग्रतः आतोद्यनादव्याजेन राजापराधपरिहारेण विनाशः कृतः, एवं गुरुणा शिष्यान् क्वचिद् वस्तुन्यध्युपपद्यमानानुपलभ्य तस्य तदासक्तिनिमित्तत्वमुपहन्तव्यमित्येवं प्रत्युत्पन्नविनाशनीयताज्ञापकत्वात् प्रत्युत्पन्नविनाशिज्ञातता गन्धर्विकाख्यानकस्यावगन्तव्येति, उक्तञ्च—"होति पडुप्पन्नविणासणंमि गंधव्विया उदाहरणं । सीसोऽवि कत्थइ जई अज्झोवज्जेज्ज तो गुरुणा ॥ १ ॥ वारेयव्वो उवाएणं" इति, अथवा अकर्त्ताऽऽत्मा अमूर्त्तत्वादाकाशवदित्युत्पन्ने आत्मनोऽकर्तृत्वापत्तिलक्षणे दूषणे तद्विनाशायोच्यते—कर्त्तैवात्मा कथञ्चिन्मूर्त्तत्वाद्देवदत्तवदिति । व्याख्यातमाहरणं, आहरणता चैतस्नेदानां देशेन दोषवत्तया चोपनयनाभावादिति । अथाहरणतद्देशो व्याख्यायते—स च चतुर्द्धा, तत्र अनुशासनमनुशास्तिः—सद्गुणोत्कीर्त्तनेनोपबृंहणं

---

१ सव्यभिचार हेतुं सहसोक्त्वा तमेवान्यैः उपबृंहयति सप्रसरं सामर्थ्यं चात्मनो ज्ञात्वा ॥ १ ॥ २ भवति प्रत्युत्पन्नविनाशने गांधर्विकोदाहरणं शिष्योऽपि कुत्रापि यदि अभ्युपपद्येत तदा गुरुणोपायेन वारयितव्य ॥

सा विधेयेति यत्रोपदिश्यते साऽनुशास्तिः, यथा गुणवन्तोऽनुशासनीया भवन्ति, यथा साधुलोचनपतितरजःकणापनयनेन लोकसम्भावितशीलकलङ्का तत्क्षालनायाराधितदेवताकृतप्रातिहार्या चालनीव्यवस्थापितोदकाच्छोटनोद्घाटितचंपागोपुरत्रया सुभद्रा अहो शीलवतीति महाजनेनानुशासितेति, उक्तं च—"आहरणं तद्देसे चउहा अणुसट्ठि तह उवालंभो। पुच्छा निस्सावयणं होइ सुभद्दाऽणुसट्ठीए ॥ १ ॥ साहुक्कारपुरोयं जह सा अणुसासिया पुरजणेणं। वेयावच्चाईसुवि एव जयंतेवबूहेज्जा ॥ २ ॥" इति, इह च तथाविधवैयावृत्त्यकरणादिनाप्युपनयः सम्भवति तत्त्यागेन च महाजनानुशास्तिमात्रेणोपनयः कृत इत्याहरणतद्देशतेति, एवमनभिमतांशत्यागादभिमतांशोपनयनमुत्तरेष्वपि भावनीयमिति, तथा उपालम्भनं उपालम्भो—भङ्ग्यन्तरेणानुशासनमेव स यत्राभिधीयते स उपालंभो यथा क्वचिदपराधवृत्तयो विनेया उपालम्भनीयाः यथा महावीरसमवसरणे सविमानागतचन्द्रादित्योद्योतेन कालविभागमजानती मृगावतीनाम्नी साध्वी स्थिता ततस्तद्गमनेऽतिकालोऽयमिति सम्भ्रान्ता सह साध्वीभिरार्यचन्दनासमीपं गता तया चोपालब्धा—अयुक्तमिदं भवादृशीनामुत्तमकुलजातानामिति, तथा पृच्छा—प्रश्नः किं कथं केन कृतमित्यादि सा यत्र विधेयतयोपदिश्यते सा पृच्छा, यथा प्रच्छनीया ज्ञानिनो निर्णयार्थिभिर्यथा भगवान् कोणिकेन पृष्टः, तथाहि—किल कोणिकः श्रेणिकराजपुत्रः श्रमणं भगवन्तं महावीरं पप्रच्छ, तद्यथा—भदन्त! चक्रवर्त्तिनोऽपरित्यक्तकामा मृताः क्वोत्पद्यन्ते?, भगवताऽभिहितं—

१ आहरणं तद्देशे चतुर्धा अनुशास्तिस्तथोपालंभः पृच्छा निश्रावचनं भवति सुभद्रानुशास्तौ ॥ १ ॥ साधुकारपूर्वकं यथा साऽनुशिष्टा पौरजनेन वैयावृत्त्यादिष्वपि एवं यतमानानप्युपबृंहयेत् ॥ २ ॥

स्वामिनोक्तं-पष्ठ्यां, स उवाच-अहं किं न सप्तम्यां?, स्वामिना
सप्तमनरकपृथिव्यां, ततोऽसौ बभाण-अहं क्वोत्पत्स्ये?, स्वामिनोक्तं-पष्ठ्यां, स उवाच-अहं किं न सप्तम्यां?, स्वामिना
जगदे-सप्तम्यां चक्रवर्त्तिनो यान्ति, ततोऽसावभिदधौ-किमहं न चक्रवर्त्ती?, यतो ममापि हस्त्यादिकं तत्समानमस्ति,
स्वामिना प्रत्यूचे-तव रत्ननिधयो न सन्ति, ततोऽसौ कृत्रिमाणि रत्नानि कृत्वा भरतक्षेत्रसाधनप्रवृत्तः कृतमालि-
कयक्षेण गुहाद्वारे व्यापादितः पष्ठीं गत इति। तथा 'निस्सावयणे'त्ति निश्रया वचनं निश्रावचनम्, अयमर्थः-कमपि
सुशिष्यमालम्ब्य यदन्यप्रबोधार्थं वचनं तन्निश्रावचनं तद्यत्र विधेयतयोच्यते तदाहरणं निश्रावचनं, यथा असहनान्
विनेयान् मार्दवसम्पन्नमन्यमालम्ब्य किञ्चिद् ब्रूयात्, गौतममाश्रित्य भगवानिवेति, तथाहि-किल गौतमं तापसादिप्रव्रजि-
तानां केवलोत्पत्तावनुत्पन्नकेवलत्वेनाधृतिमन्तं चिरसंश्लिष्टोऽसि गौतम! चिरपरिचितोऽसि गौतम! मा त्वमधृतिं कार्षी-
रित्यादिना वचनसन्दोहेनानुशासयता अन्येऽप्यनुशासिताः, तदनुशासनार्थं द्रुमपत्रकाध्ययनं च प्रणिन्ये इति, उक्तं च—
"पुच्छाए कोणिए खलु निस्सावयणंमि गोयमस्सामि" [पृच्छायां कोणिकः खलु निश्रावचने गौतमस्वामी] इति॥ व्याख्यातं
तद्देशोदाहरणम्, तद्दोषोदाहरणमथ व्याख्यायते, तच्च चतुर्द्धा, तत्र 'अहम्मजुत्ते'त्ति यदुदाहरणं कस्यचिदर्थस्य साध-
नायोपादीयते केवलं पापाभिधानस्वरूपं येन चोक्तेन प्रतिपाद्यस्याधर्म्मबुद्धिरुपजन्यते तदधर्म्मयुक्तं, तद्यथा-उपायेन का-
र्याणि कुर्यात् कोलिकनलदामवत्, तथाहि-पुत्रखादकमत्कोटकमार्गणोपलब्धविलवासानामशेषमत्कोटकानां तप्तजलस्य
विले प्रक्षेपणतो मारणदर्शनेन रञ्जितचित्तचाणक्यावस्थापितेन चौरग्राहनलदामाभिधानकुविन्देन चौर्यसहकारितालक्षणो-
पायेन विश्वासिता मिलिताश्चौरा विषमिश्रभोजनदानतः सर्वे व्यापादिता इति, आहरणतद्दोषता चास्याधर्म्मयुक्तत्वात् तथा-

विधश्रोतुरधर्म्मबुद्धिजनकत्वाच्चेति, अत एव नैवंविधमुदाहर्त्तव्यं यतिनेति, 'पडिलोमे'त्ति प्रतिकूलं यत्र प्रातिकूल्यमुपदिश्यते यथा शठं प्रति शठत्वं कुर्यात्, यथा चण्डप्रद्योते तदपहरणार्थं तदपहृताभयकुमारश्चकारेति, तद्दोषता चास्य श्रोतुः परापकारकरणनिपुणबुद्धिजनकत्वात्, अथवा धृष्टप्रतिवादिना द्वावेव राशी जीवश्चाजीवश्चेत्युक्ते तत्प्रतिघातार्थं कश्चिदाह–तृतीयोऽप्यस्ति नोजीवाख्यो गृहकोलिकादिच्छिन्नपुच्छवदिति, अस्यापि तद्दोषताऽपसिद्धान्ताभिधानादिति, 'अत्तोवणीए'त्ति आत्मैवोपनीतः–तथा निवेदितो नियोजितो यस्मिंस्तत्तथा, येन ज्ञातेन परमतदूषणायोपात्तेनात्ममतमेव दुष्टतयोपनीयते यथा पिङ्गलेनात्मा तदात्मोपनीतं, तथाहि–कथमिदं तडागमभेदं भविष्यतीति राज्ञा पृष्टः पिङ्गलाभिधानः स्थपतिरवोचत्–भेदस्थाने कपिलादिगुणे पुरुषे निखाते सतीति, अमात्येन तु स एव तत्र तद्गुणत्वान्निखात इति तेनात्मैव नियुक्तः, स्ववचनदोषात्, तदेवंविधमात्मोपनीतमिति, अत्रोदाहरणं यथा सर्व्वे सत्त्वा न हन्तव्या इत्यस्य पक्षस्य दूषणाय कश्चिदाह–अन्यधर्म्मस्थिता हन्तव्या विष्णुनेव दानवा इत्येवंवादिना आत्मा हन्तव्यतयोपनीतो धर्म्मान्तरस्थितपुरुषाणामिति, तद्दोषता तु प्रतीतैवास्येति, 'दुरुवणीए'त्ति दुष्टमुपनीतं–निगमितं योजितमस्मिन्निति दुरुपनीतं परिव्राजकवाक्यवद्, यथा हि किल कश्चित् परिव्राजको जालव्यग्रकरो मत्स्यबन्धाय चलितः, केनचिद् धूर्त्तेन किञ्चिदुक्तस्तेन च तस्योत्तरमसङ्गतं दत्तम्, अत्र च वृत्तं—"कन्थाऽऽचार्याऽघना ते ननु शफरवधे जालमश्नासि मत्स्यांस्तेमे मद्योपदंशान् पिबसि ननु? युतो वेश्यया यासि वेश्याम्?। दत्त्वाऽरीणां गलेऽङ्घ्रिं क्व नु तव रिपवो? येषु सन्धिं छिनद्मि, चौरस्त्वं? द्यूतहेतोः कितव इति कथं? येन दासीसुतोऽस्मि ॥ १ ॥" इत्येवं प्रकृतसाध्यानुपयोगि स्वमतदूषणावहं वा

यत्तदार्ष्टान्तिकेन सह साधर्म्याभावाद् दुरुपनीतमिति, यथा नित्यः शब्दो घटवद्, इह घटे नित्यत्वं नास्त्येवेति कुतस्तत्साधर्म्याच्छब्दस्य नित्यत्वमस्तु?, अपि त्वनित्यत्वात् घटस्य तत्साधर्म्याच्छब्दस्यानित्यत्वमेवानभिमतं सिध्यतीति साध्यानुपयोगीदमुदाहरणम्, तथा सन्तानोच्छेदो मोक्षो दीपस्येवेत्यभ्युपगमे दीपदृष्टान्तादनादिमतोऽपि सन्तानस्यावस्तुता प्रतीयते, तथाहि–दीपस्यात्मनश्च सन्तानोच्छेद उत्तरक्षणाजनकत्वात्, तत्त्वे चार्थक्रियाकारित्वलक्षणसत्त्वाभावादन्त्यक्षणस्यावस्तुत्वम् अवस्तुत्वजनकत्वात् पूर्वक्षणस्यापि तत एव पूर्वतरस्यापीत्येवं समस्तस्यापि सन्तानस्यावस्तुत्वम्, अथ क्षणान्तरानारम्भेऽपि स्वगोचरज्ञानजननलक्षणार्थक्रियाकारित्वादन्त्यक्षणो वस्तु भविष्यति, नैवम्, एवं हि भूतभाविपर्यायपरम्परापि योगिज्ञानं स्वविषयमुत्पादयतीति वस्तुत्वं स्वीकुर्यात्, तन्न क्षणान्तरानारम्भे वस्तुत्वमित्यतो भवति दीपज्ञातं स्वमतदूषणावहमिति, अथवा अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदिति वक्तव्ये सम्भ्रमादनित्यो घटः कृतकत्वाच्छब्दवदिति वदतो दुरुपनीतं विपर्ययोपनयनादिति, अत्र गाथाः—"पढमं अहम्मजुत्तं पडिलोमं अत्तणो उवन्नासो। दुरुवणियं च चउत्थं अहम्मजुत्तंमि नलदामो ॥ १ ॥ पडिलोमे जह अभओ पज्जोयं हरइ अवहिओ संतो" इति "अत्तउवन्नासंमि य तलायभेयंमि पिंगलो थवई। अणिमिसगेण्हणभिच्छुग दुरुवणीए उदाहरणं ॥ १ ॥" इति, उक्त आहरणतद्दोषोऽधुनोपन्यासोपनय उच्यते, स च चतुर्द्धा, तत्र 'तव्वत्थुए'त्ति तदेव–परोपन्यस्तसाधनं वस्त्विति–उत्त-

१ प्रथममधर्मयुक्तं प्रतिलोम आत्मन उपन्यासः दुरुपनीतं च चतुर्थमधर्मयुक्ते नलदामः ॥ १ ॥ प्रतिलोमे यथाऽभयः प्रद्योतं हरति अपहृतः सन् ॥ आत्मोपन्यासे च तडागभेदे पिंगलः स्थपति अनिमेषग्राहकभिक्षुर्दुरुपनीते उदाहरणं ॥ १ ॥

रभूतं वस्तु यस्मिन्नुपन्यासोपनये स तद्वस्तुकोऽथवा तदेव–परोपन्यस्तं वस्तु तद्वस्तु तदेव तद्वस्तुकं तद्युक्त उपन्यासो-
पनयोऽपि तद्वस्तुक इत्युच्यते एवमुत्तरत्रापि, यथा कश्चिदाह–समुद्रतटे महान् वृक्षोऽस्ति, तच्छाखा जलस्थलयोरुपरि
स्थिताः, तत्पत्राणि च यानि जले निपतन्ति तानि जलचरा जीवा भवन्ति यानि च स्थले निपतन्ति तानि स्थलचरा
इति, अन्यस्तदुपन्यस्तमेव तरुपत्रपतनवस्तु गृहीत्वा तदुक्तं विघटयति, यदुत–यानि पुनर्मध्ये तेषां का वार्त्तेत्येतदुपप-
त्तिमात्रमुत्तरभूतं तद्वस्तुक उपन्यासोपनयो, ज्ञातत्वं चास्य ज्ञातनिमित्तत्वात्, अथवा यथारूढमेव ज्ञातमेतत्, तथा
हि एवं प्रयोगोऽस्य–जलस्थलपतितपत्राणि न जलचरादिसत्त्वाः सम्भवन्ति, जलस्थलमध्यपतितपत्रवत्, तन्मध्यपति-
तपत्राणां हि जलस्थलपतितपत्रजलचरत्वादिप्राप्तिवदुभयरूपप्रसङ्गो, न चोभयरूपाः सत्त्वा अभ्युपगता इति, अंथवा
नित्यो जीवः अमूर्त्तत्वादाकाशवदित्युक्ते आह–अनित्य एवास्तु अमूर्त्तत्वात् कर्म्मवदिति । तथा 'तयन्नवत्थुए'त्ति त-
स्मात्–परोपन्यस्ताद् वस्तुनोऽन्यदुत्तरभूतं वस्तु यस्मिन्नुपन्यासोपनये स तदन्यवस्तुको यथा जले पतितानि जलचरा
इत्युक्ते एतद्विघटनाय पतनादन्यदुत्तरमाह–यानि पुनः पातयित्वा खादति नयति वा तानि किं भवन्ति?, न कि-
ञ्चिदित्यर्थोऽयमपि ज्ञापकतया ज्ञातमुक्तः, अथवा यथारूढमेव ज्ञातमेषः, तथाहि–न जलस्थलपतितानि पत्राणि जलच-
रादिसत्त्वाः सम्भवन्ति, मनुष्याद्याश्रितानीव, अयमभिप्रायो यथा–जलाद्याश्रितत्वात् जलचरादितया तानि सम्पद्यन्ते
तथा मनुष्याद्याश्रिततया मनुष्यादिभवयूकादितयाऽपि सम्पद्यन्ताम्, आश्रितत्वस्याविशेषात्, न च तानि तथाऽभ्युप-
गम्यन्त इति जलादिगतानामपि जलचरत्वाद्यसम्भव इति, तथा 'पडिनिभे'त्ति यत्रोपन्यासोपनये वादिनोपन्यस्तव-

स्तुनः सदृशं वस्तूत्तरदानायोपनीयते स प्रतिनिभो यथा कोऽपि प्रतिजानीते यदुत–यो मामपूर्वं श्रावयति तस्मै लक्षमूल्यमिदं कटोरकं ददामीति, स च श्रावितोऽपि तन्नापूर्वमिति प्रतिपद्यते, तत एकेन सिद्धपुत्रेणोक्तम्—"तुज्झ पिया मज्झ पिउणो, धारेइ अणूणयं सयसहस्सं। जइ सुयपुव्वं दिज्जउ अह न सुयं खोरयं देहि ॥ १ ॥" इति, प्रतिनिभता चास्य सर्वस्मिन्नप्युक्ते श्रुतपूर्वमेवेदं ममेत्येवमसत्यं वचो ब्रुवाणस्य परस्य निग्रहाय तव पिता मम पितुर्धारयति लक्षमित्येवंविधस्य द्विपाशरज्जुकल्पस्यासत्यस्यैव वचस उपन्यस्तत्वादिति, अस्य चोपपत्तिमात्ररूपस्याप्यर्थज्ञापकतया ज्ञातत्वमुक्तमिति, अथवा यथारूढमेव ज्ञातमेषः, तथाहि अत्रायं प्रयोगः–नास्त्यश्रुतपूर्वं किञ्चित् श्लोकादि ममेत्येवमभिमानधनं ब्रूमो वयम्–अस्ति तवाश्रुतपूर्वं वचनं तव पिता मम पितुर्धारयत्यनूनं शतसहस्रमिति यथेति। तथा 'हेउ'त्ति यत्रोपन्यासोपनये पर्यनुयोगस्य हेतुरुत्तरतयाऽभिधीयते स हेतुरिति, यथा केनापि कश्चित् पर्यनुयुक्तः–अहो किं यवाः क्रीयन्ते त्वया?, स त्वाह–येन मुधैव न लभ्यन्ते इति, तथा कस्मात् ब्रह्मचर्यादिकष्टमनुष्ठीयते?, यस्मादकृततपसां नरकादौ गुरुतरा वेदना भवतीति, इदमपि उपपत्तिमात्रमेव ज्ञातत्वेनोक्तमर्थज्ञापकत्वादिति, अथवाऽयमपि यथारूढं ज्ञातमेव, तथाह्यस्यैवं प्रयोगः–कस्मात् त्वया प्रव्रज्या क्रियत इति पृष्टः सन् केनापि साधुराह–यतस्तां विना मोक्षो न भवति, एतत्समर्थनायैव साधुस्तमाह–भो यवग्राहिन्! किमिति त्वया यवाः क्रीयन्ते?, स त्वाह–येन मुधा न लभ्यन्ते, साधोश्चायमभिप्रायो यथा–मुधालाभाभावात् तान् क्रीणासि त्वमेवमहं तां विना तदभावात्तां करोमीति, इह च मुधा य-

---

१ तव पिता मम पितुर्धारयत्यनूनं शतसहस्रं यदि श्रुतपूर्वं ददातु अथ न श्रुतं क्षौरकं देहि ॥ १ ॥

वालाभस्य क्रयणे हेतोः सतो दृष्टान्ततयोपन्यस्तत्वाद्धेतूपन्यासोपनयज्ञाततेति, इह च किञ्चिद्विशेषेणैवंविधा ज्ञातभेदाः सम्भवन्त्यन्येऽपि किन्तु ते न विवक्षिताः अन्तर्भावो वा कथञ्चित् गुरुभिर्विवक्षितो न च तं वयं सम्यग् जानीम इति। अथ ज्ञातानंतरं ज्ञातवद्धेतोः साध्यसिद्ध्यङ्गत्वात् तद्भेदान् हेऊ इत्यादिना सूत्रत्रयेणाह–व्यक्तं चैतत्, नवरं हिनोति–गमयति ज्ञेयमिति हेतुः–अन्यथाऽनुपपत्तिलक्षणः, उक्तञ्च—“अन्यथाऽनुपपन्नत्वं, हेतोर्लक्षणमीरितम्। तदप्रसिद्धिसन्देह-विपर्यासैस्तदाभता ॥ १ ॥” इति, प्रागुक्तश्च हेतुः पर्यनुयुक्तस्योत्तररूपमुपपत्तिमात्रमयं तु साध्यं प्रत्यन्वयव्यतिरेकवान् तथाविधदृष्टान्तस्मृततद्भाव इति, स चैकलक्षणोऽपि किञ्चिद्विशेषाच्चतुर्द्धा, तत्र ‘जावए’त्ति यापयति–वादिनः कालयापनां करोति, यथा काचिदसती एकैकरूपकेण एकैकमुष्ट्रलिण्डं दातव्यमिति दत्तशिक्षस्य पत्युस्तद्विक्रयार्थमुज्जयनीप्रेषणोपायेन विटसेवायां कालयापनां कृतवतीति यापकः, उक्तञ्च—“उब्भामिया य महिला जावगहेउम्मि उट्टलिंडाइं ॥” इति, इह वृद्धैर्व्याख्यातम्–प्रतिवादिनं ज्ञात्वा तथा तथा विशेषणबहुलो हेतुः कर्त्तव्यो यथा कालयापना भवति, ततोऽसौ नावगच्छति प्रकृतमिति, स चेदृशः सम्भाव्यते–सचेतना वायवः अपरप्रेरणे सति तिर्यगनियतत्वाभ्यां गतिमत्त्वात् गोशरीरवदिति, अयं हि हेतुर्विशेषणबहुलतया परस्य दुरधिगमत्वात् वादिनः कालयापनां करोति, स्वरूपमस्यानवबुध्यमानो हि परो न झगित्येवानैकान्तिकत्वादिदूषणोद्भावनाय प्रवर्त्तितुं शक्नोति, अतो भवत्यस्माद् वादिनः कालयापनेति, अथवा योऽप्रतीतव्याप्तिकतया व्याप्तिसाधकप्रमाणान्तरसव्यपेक्षत्वान्न झगित्येव साध्यप्रतीतिं करोति अपि तु कालक्षेपेणेत्यसौ साध्यप्रतीतिं प्रति कालयापनाकारित्वाद्यापकः, यथा क्षणिकं वस्त्विति पक्षे बौद्धस्य सत्त्वादिति हेतुः,

नहि सत्त्वश्रवणादेव क्षणिकत्वं प्रत्येति पर इत्यतो बौद्धः सत्त्वं क्षणिकत्वेन व्याप्तमिति प्रसाधयितुमुपक्रमते, तथाहि—सत्त्वं नामार्थक्रियकारित्वमेव, अन्यथा वन्ध्यासुतस्यापि सत्त्वप्रसङ्गः, अर्थक्रिया तु नित्यस्यैकरूपत्वान्न क्रमेण नापि यौगपद्येन क्षणान्तरे अकर्तृत्वप्रसङ्गादित्यतोऽर्थक्रियालक्षणं सत्त्वमक्षणिकान्निवर्त्तमानं क्षणिक एवावतिष्ठत इत्येवं क्षेपेण साध्यसाधने कालयापनाकारित्वाद् यापकः सत्त्वलक्षणो हेतुरिति। तथा स्थापयति पक्षमक्षेपेण प्रसिद्धव्याप्तिकत्वात् समर्थयति, यथा परिव्राजकधूर्त्ते लोकमध्यभागे दत्तं बहुफलं भवति तच्चाहमेव जानामीति मायया प्रतिग्राममन्यान्यं लोकमध्यं प्ररूपयति सति तन्निग्रहाय कश्चित् श्रावको लोकमध्यस्यैकत्वात् कथं बहुषु ग्रामादिषु तत्सम्भव इत्येवंविधोपपत्त्या त्वद्दर्शितो भो लोकमध्यभागो न भवतीति पक्षं स्थापितवानिति स्थापको हेतुः, उक्तञ्च—"लोगस्स मज्झजाणण थावगहेऊ उदाहरणं" इति, स चायं—अग्निरत्र धूमात्, तथा नित्यानित्यं वस्तु द्रव्यपर्यायतस्तथैव प्रतीयमानत्वादिति, अनयोश्च प्रतीतव्याप्तिकतया अकालक्षेपेण साध्यस्थापनात् स्थापकत्वमिति। तथा व्यंसयति—परं व्यामोहयति शकटतित्तिरीग्राहकधूर्त्तवद् यः स व्यंसक इति, तथाहि—कश्चिदन्तराललब्धमृततित्तिरीयुक्तेन शकटेन नगरं प्रविष्टः उक्तो धूर्त्तेन यथा—शकटतित्तिरी कथं लभ्यते?, स च किलायं शकटस्य सत्कां तित्तिरीं याचत इत्यभिप्रायादवोचत्—तर्प्पणालोडिकयेति, सक्त्वालोडनेन जलाद्यालोडितसक्तुभिरित्यर्थः, ततो धूर्त्तः साक्षिण आहूत्य सतित्तिरीकं शकटं जग्राह, उक्तवांश्च मदीयमेतद्, अनेनैव शकटतित्तिरीति दत्तत्वात्, मया तु शकटसहिता तित्तिरी शकटतित्तिरीति गृहीतत्वादिति, ततो विषण्णः शाकटिक इति, अत्रोक्तम्—"सा सगडतित्तिरी वंसगंमि हेउंमि होइ णायव्वा॥" इति, स चैवं

–अस्ति जीवोऽस्ति घट इत्यभ्युपगमे जीवघटयोरस्तित्वमविशेषेण वर्त्तते ततस्तयोरेकत्वं प्राप्तमभिन्नशब्दविषयत्वादिति
व्यंसको हेतुः, घटशब्दविषयघटस्वरूपवत्, अथास्तित्वं जीवादौ न वर्त्तते ततो जीवाद्यभावः स्यादस्तित्वाभावादिति
व्यंसकः प्रतिवादिनो व्यामोहकत्वादिति, तथा 'लूसए'त्ति लूषयति–मुष्णाति व्यंसकापादितमनिष्टमिति लूषको हेतुः,
स एव शाकटिको, यथा–धूर्त्तान्तरशिक्षितेन हि शाकटिकेन तेन याचितोऽसौ धूर्त्त तर्हि देहि मे तर्प्पणालोडिकामिति,
ततो धूर्त्तेनोक्ता स्वभार्या–देह्यस्मै सक्तूनालोड्येति, ताञ्च तथा कुर्वन्तीं तद्भार्यां गृहीत्वाऽसौ प्रस्थितोऽवादीच्च धूर्त्त-
मभि–मदीयेयं तर्प्पणमिति सक्तूनालोडयतीति तर्पणालोडिकेति भवतैव दत्तत्वादिति, स चायं यदि जीवघटयोरस्ति-
त्ववृत्त्या एकत्वं सम्भावयसि तदा सर्वभावानामेकत्वं स्यात्, सर्वेष्वप्यस्तित्ववृत्तेरविशेषात्, न चैवमिति, इहास्तित्व-
वृत्तेरविशेषादित्ययं लूषको जीवघटयोरेकत्वापादनलक्षणस्याभावापत्तिलक्षणस्य वाऽनिष्टस्य परापादितस्यानेन लूषितत्वा-
दिति, अथवेति हेतोः प्रकारान्तरताद्योतको विकल्पार्थो हिनोति–गमयति प्रमेयमर्थं स वा हीयते–अधिगम्यते अने-
नेति हेतुः–प्रमेयस्य प्रमितौ कारणं प्रमाणमित्यर्थः, स चतुर्विधः स्वरूपादिभेदात्, तत्र 'पच्चक्खे'त्ति अश्नाति अश्नुते–
व्याप्नोत्यर्थानित्यक्षः–आत्मा तं प्रति यद्वर्त्तते ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं निश्चयतोऽवधिमनःपर्यायकेवलानि, अक्षाणि वेन्द्रियाणि
प्रति यत्तत्प्रत्यक्षं व्यवहारतस्तच्चक्षुरादिप्रभवमिति, लक्षणमिदमस्य—"अपरोक्षतयाऽर्थस्य, ग्राहकं ज्ञानमीदृशम्। प्रत्य-
क्षमितरत् ज्ञेयं, परोक्षं ग्रहणेक्षया ॥ १ ॥" ग्रहणापेक्षयेति भावः, अन्विति–लिङ्गदर्शनसम्बन्धानुस्मरणयोः पश्चान्मानं
–ज्ञानमनुमानम्, एतल्लक्षणमिदम्—"साध्याविनाभुवो लिङ्गात्, साध्यनिश्चायकं स्मृतम् । अनुमानं तदभ्रान्तं, प्रमा-

णत्वात् समक्षवद् ॥ १ ॥" इति, एतच्च साध्याविनाभूतहेतुजन्यत्वेनाप्युपचाराद्धेतुरिति, तथा उपमानमुपमा सैवौपम्यं अनेन गवयेन सदृशोऽसौ गौरिति सादृश्यप्रतिपत्तिरूपं, उक्तञ्च—"गां दृष्ट्वाऽयमरण्येऽन्यं, गवयं वीक्षते यदा । भूयोऽवयवसामान्यभाजं वर्त्तुलकण्ठकम् ॥ १ ॥ तस्यामेव त्ववस्थायां, यद्विज्ञानं प्रवर्त्तते । पशुनैतेन तुल्योऽसौ, गोपिण्ड इति सोपमा ॥ २ ॥" इति, अथवा श्रुतातिदेशवाक्यस्य समानार्थोपलम्भने संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपमानमुच्यत इति, आगम्यन्ते—परिच्छिद्यन्ते अर्था अनेनेत्यागमः—आप्तवचनसम्पाद्यो विप्रकृष्टार्थप्रत्ययः, उक्तञ्च—"दृष्टेष्टाव्याहताद् वाक्यात्परमार्थाभिधायिनः । तत्त्वग्राहितयोत्पन्नं, मानं शाब्दं प्रकीर्त्तितम् ॥ १ ॥ आप्तोपज्ञमनुलङ्घ्यमदृष्टेष्टविरोधकम् । तत्त्वोपदेशकृत् सार्वं, शास्त्रं कापथघट्टनम् ॥ १ ॥" इति । इहान्यथाऽनुपपन्नत्वलक्षणहेतुजन्यत्वादनुमानमेव कार्ये कारणोपचाराद्धेतुः, स च चतुर्विधः, चतुर्भङ्गीरूपत्वात्, तत्र अस्ति—विद्यते तदिति—लिङ्गभूतं धूमादिवस्तु इतिकृत्वा अस्ति सः—अग्न्यादिकः साध्योऽर्थ इत्येव हेतुरिति अनुमानं, तथा अस्ति तदग्न्यादिकं वस्त्वतो नास्त्यसौ तद्विरुद्धः शीतादिरर्थ इत्येवमपि हेतुरनुमानमिति, तथा नास्ति तदग्न्यादिकमतः शीतकालेऽस्ति स शीतादिरर्थ इत्येवमपि हेतुरनुमानमिति, तथा नास्ति तद्वृक्षत्वादिकमिति नास्ति शिंशपात्वादिकोऽर्थ इत्यपि हेतुरनुमानमिति, इह च शब्दे कृतकत्वस्यास्तित्वादस्त्यनित्यत्वं घटवत्तथा धूमस्यास्तित्वादिहास्त्यग्निर्महानस इवेत्यादिकं स्वभावानुमानं कार्यानुमानञ्च प्रथमभङ्गकेन सूचितम् १, तथा अग्नेरस्तित्वाद्धूमास्तित्वाद्वा नास्ति शीतस्पर्श इत्यादि विरुद्धोपलम्भानुमानं विरुद्धकार्योपलम्भानुमानञ्च, तथाऽग्नेर्धूमस्य वाऽस्तित्वान्नास्ति शीतस्पर्शजनितदन्तवीणारोमहर्षादिः पुरुषविकारो महानसवदित्यादि कारणवि-

तं०—विच्छुतजातीयासीविसे मडुकजातीयासीविसे उरगजातीयासीविसे मणुस्सजातिआसीविसे, विच्छुयजातिआसीविसस्स णं भंते! केवइए विसए पन्नत्ते?, पभू णं विच्छुयजातिआसीविसे अद्धभरहप्पमाणमेत्तं बोंदिं विसेणं विसपरिणयं विसट्टमाणि करित्तए विसए से विसट्टयाए नो चेव णं संपत्तीए करेंसु वा करेंति वा करिस्संति वा, मंडुकजातिआसीविसस्स पुच्छा, पभू णं मडुकजातिआसीविसे भरहप्पमाणमेत्तं बोंदिं विसेणं (विसप०) विसट्टमाणि, सेसं तं चेव जाव करेस्संति वा, उरगजाति पुच्छा, पभू णं उरगजातिआसीविसे जंबुद्दीवपमाणमेत्तं बोंदिं विसेणं सेसं तं चेव जाव ...स्संति वा मणुस्सजातिपुच्छा, पभू णं मणुस्सजातिआसीविसे समयखेत्तपमाणमेत्तं बोंदिं विसेणं विसपरिणत विस... करेत्तए, विसते से विसट्टताते नो चेव णं जाव करिस्संति वा (सू० ३४१)

'चत्तारि पसप्पगे'त्यादि, अस्य चानन्तरसूत्रेण सहायं सम्बन्धः—अनन्तरसूत्रे देवा देव्यश्च निर्दिष्टाः, ते च भोगवन्तः सुखिताश्च भवन्तीति भोगान् सुखानि चाश्रित्य प्रसर्पकभेदाभिधानायेदमुच्यते, इत्येवंसम्बन्धस्यास्य व्याख्या—प्रकर्षेण सर्पन्ति—गच्छन्ति भोगाद्यर्थं देशानुदेशं सञ्चरन्ति आरम्भपरिग्रहतो वा विस्तारं यान्तीति प्रसर्पकाः, 'अणुप्पन्नाणं'ति द्वितीयार्थे षष्ठीति अनुत्पन्नान्—असम्पन्नान भोगान्—शब्दादीन् तत्कारणद्रविणाङ्गनादीन् वा 'उप्पाइत्त'त्ति उत्पादयितुं ...दनाय अथवाऽनुत्पन्नानां भोगानामुत्पादयिता—उत्पादक सन एकः कोऽपि प्रसर्पति—प्रगच्छति, प्रसर्पको वा प्रग... न्ता भवतीति गम्यते, प्रसर्पन्ति च भोगार्थिनो देहिनः, उक्तञ्च—'धावेइ रोहणं तरइ सागरं भमइ गिरिनिगुंजेसु।

१ ... ...

रज्जुरिति क्षेत्रगणितमुक्तमिति क्षेत्रसम्बन्धाल्लोकलक्षणक्षेत्रस्य त्रिधा विभक्तस्यान्धकारोद्योतावाश्रित्य सूत्रत्रयेण प्ररूपणामाह-'अहे' इत्यादि सुगमं, किन्तु अधोलोके-उक्तलक्षणे चत्वारि वस्तूनीति गम्यते नरका-नरकावासा नैरयिका-नारका एते कृष्णस्वरूपत्वात् अन्धकारं कुर्वन्ति, पापानि कर्माणि ज्ञानावरणादीनि मिथ्यात्वाज्ञानलक्षणभावान्धकारकारित्वादन्धकारं कुर्वन्तीत्युच्यते, अथवा अन्धकारस्वरूपे अधोलोके प्राणिनामुत्पादकत्वेन पापानां कर्म्मणामन्धकारकर्तृत्वमिति, तथा अशुभाः पुद्गलाः-तमिश्रभावेन परिणता इति। 'मणि'त्ति मणयः-चन्द्रकान्ताद्याः, 'जोइ'त्ति ज्योतिरग्निरिति ॥ चतुःस्थानकस्य तृतीयोद्देशको विवरणतः समाप्त इति ॥

व्याख्यातस्तृतीयोद्देशकः, तदनन्तरं चतुर्थ आरभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः-इहानन्तरोद्देशके विविधा भावाश्चतुःस्थानकतयोक्ता इहापि त एव तथैवोच्यन्त इत्येवंसम्बन्धस्यास्योद्देशकस्येदमादिसूत्रं—

चत्तारि पसप्पगा पं० तं०—अणुप्पन्नाणं भोगाणं उप्पाएत्ता एगे पसप्पए पुव्वुप्पन्नाणं भोगाणं अविप्पतोगेणं एगे पसप्पते अणुप्पन्नाणं सोक्खाणं उप्पाइत्ता एगे पसप्पए पुव्वुप्पन्नाणं सोक्खाणं अविप्पओगेणं एगे पसप्पए। (सू० ३३९) णेरतिताणं चउव्विहे आहारे पं० तं०—इंगालोवमे मुम्मरोवमे सीतले हिमसीतले, तिरिक्खजोणियाणं चउव्विहे आहारे पं० तं०—कंकोवमे विलोवमे पाणमंसोवमे पुत्तमंसोवमे, मणुस्साणं चउव्विहे आहारे पं० तं०—असणे जाव सातिमे, देवाणं चउव्विहे आहारे पं० तं०—वन्नमंते गंधमंते रसमंते फासमंते। (सू० ३४०) चत्तारि जातिआसीविसा पं०

तं०—विच्छुतजातीयासीविसे मंडुकजातीयासीविसे उरगजातीयासीविसे मणुस्सजातिआसीविसे, विच्छुयजातिआसीविसस्स णं भंते! केवइए विसए पन्नत्ते?, पभू णं विच्छुयजातिआसीविसे अद्धभरहप्पमाणमेत्तं बोंदिं विसेणं विसपरिणयं विसट्टमाणि करित्तए विसए से विसट्ठताए नो चेव णं संपत्तीए करेंसु वा करेंति वा करिस्संति वा, मंडुकजातिआसीविसस्स पुच्छा, पभू णं मंडुकजातिआसीविसे भरहप्पमाणमेत्तं बोंदिं विसेणं (विसप०) विसट्टमाणिं, सेसं तं चेव जाव करेस्संति वा, उरगजाति पुच्छा, पभू णं उरगजातिआसीविसे जंबूद्दीवपमाणमेत्तं बोंदि विसेण सेसं तं चेव जाव करेस्संति वा, मणुस्सजातिपुच्छा, पभू णं मणुस्सजातिआसीविसे समतखेत्तपमाणमेत्तं बोंदि विसेणं विसपरिणतं विसट्टमाणि करेत्तए, विसते से विसट्ठताते नो चेव णं जाव करिस्संति वा (सू० ३४१)

'**चत्तारि पसप्पगे**'त्यादि, अस्य चानन्तरसूत्रेण सहायं सम्बन्धः—अनन्तरसूत्रे देवा देव्यश्च निर्दिष्टाः, ते च भोगवन्तः सुखिताश्च भवन्तीति भोगान् सुखानि चाश्रित्य प्रसर्प्पकभेदाभिधानायेदमुच्यते, इत्येवंसम्बन्धस्यास्य व्याख्या—प्रकर्षेण सर्प्पन्ति—गच्छन्ति भोगाद्यर्थं देशान्तरं सञ्चरन्ति आरम्भपरिग्रहतो वा विस्तारं यान्तीति प्रसर्प्पकाः, 'अणुप्पन्नाणं'ति द्वितीयार्थे षष्ठीति अनुत्पन्नान्—असम्पन्नान् भोगान्—शब्दादीन् तत्कारणद्रविणाङ्गनादीन् वा 'उप्पाइत्त'त्ति उत्पादयितुं सम्पादनाय अथवाऽनुत्पन्नानां भोगानामुत्पादयिता—उत्पादकः सन् एकः कोऽपि प्रसर्प्पति—प्रगच्छति, प्रसर्प्पको वा प्रगता भवतीति गम्यते, प्रसर्प्पन्ति च भोगाद्यर्थिनो देहिनः, उक्तञ्च—"[१]धावेइ रोहणं तरइ सागरं भमइ गिरिनिगुंजेसु।

१ धावति रोहणं तरति सागर भ्राम्यति गिरिनिकुञ्जेषु।

मारेइ बंधवंपिहु पुरिसो जो होज्ज (इ) धणलुद्धो ॥ १ ॥ अडइ बहुं वहइ भरं सहइ छुहं पावमायरइ धिट्ठो । कुलसीलजातिपच्चयट्ठिइं च लोभद्दुओ चयइ ॥ २ ॥" इति, तथा पूर्वोत्पन्नानां पाठान्तरेण प्रत्युत्पन्नानां वा 'अविप्पओगणं'ति अविप्रयोगाय रक्षणार्थमिति 'सौख्याना'मिति भोगसम्पाद्यानन्दविशेषाणां, शेषं सुगमं। भोगसौख्यार्थश्च प्रसर्पन्तः कर्म बद्ध्वा नारकत्वेनोत्पद्यन्त इति नारकानाहारतो निरूपयन्नाह—'नेरइयाण'मित्यादि व्यक्तं, केवलं अङ्गारोपमः अल्पकालदाहत्वात् मुर्मुरोपमः स्थिरतरदाहत्वात् शीतलः शीतवेदनोत्पादकत्वात् हिमशीतलोऽत्यन्तशीतवेदनाजनकत्वात्, अधोऽध इति क्रम इति। आहाराधिकारात् तिर्यग्मनुष्यदेवानामाहारनिरूपणाय सूत्रत्रयं—'तिरिक्खजोणियाण'मित्यादि व्यक्तं, नवरं कङ्कः—पक्षिविशेषः तस्याहारेणोपमा यत्र स मध्यपदलोपात् कङ्कोपमः, अयमर्थो—यथा हि कङ्कस्य दुर्जरोऽपि स्वरूपेणाहारः सुखभक्ष्यः सुखपरिणामश्च भवति एवं यस्तिरश्चा सुभक्षः सुखपरिणामश्च स कङ्कोपम इति, तथा बिले प्रविशद्द्रव्यं बिलमेव तेनोपमा यत्र स तथा, बिले हि अलब्धरसास्वादं झगिति यथा किल किञ्चित् प्रविशति एवं यस्तेषां गलबिले प्रविशति स तथोच्यते, पाणो—मातङ्गस्तन्मांसमस्पृश्यत्वेन जुगुप्सया दुःखाद्यं स्यादेवं यस्तेषां दुःखाद्यः स पाणमांसोपमः, पुत्रमांसं तु स्नेहपरतया दुःखाद्यतरं स्यादेवं यो दुःखाद्यतरः स पुत्रमांसोपमः, क्रमेण चैते शुभसमाशुभाशुभतरा वेदितव्याः, वर्णवानित्यादौ प्रशंसायामतिशायने वा मतुबिति। आहारो हि भक्षणीय

१ मारयति बाधवमपि पुरुषो यो भवेद्धनलुब्धः ॥ १ ॥ अटति बहुं वहति भारं सहते क्षुधा पापमाचरति धृष्टः। कुलशीलजातिप्रत्ययस्थितिं च लोभोपद्रुतस्त्यजति ॥ १ ॥

इति भक्षणाधिकारादाशीविषसूत्रं, सुगमञ्चेदं, नवरं 'आसीविस'त्ति आश्यो—दंष्ट्रास्तासु विषं येषां ते आशीविषाः, ते च कर्मतो जातितश्च, तत्र कर्मतस्तिर्यङ्मनुष्याः कुतोऽपि गुणादाशीविषाः स्युः, देवाश्चासहस्रारराच्छापादिना परव्यापादनादिति, उक्तञ्च—"आसी दाढा तग्गयमहाविसाऽऽसीविसा दुविह भेया। ते कम्मजाइभेएण णेगहा चउव्विहविगप्पा ॥१॥" [आशी द्रंष्ट्रा तद्गतमहाविषा आशीविपा द्विविधभेदाः ते कर्मजातिभेदेन नैकधा चतुर्विधविकल्पाः ॥१॥ (वृश्चिकमंडुकोरगनराः)] इति, जातित आशीविषा जात्याशीविषाः—वृश्चिकादयः, 'केवइय'त्ति कियान् विषयो—गोचरो विषस्येति गम्यते, प्रभुः—समर्थः, अर्द्धभरतस्य यत्प्रमाणं—सातिरेकत्रिषष्ठ्यधिकयोजनशतद्वयलक्षणं तदेव मात्रा—प्रमाणं यस्याः साऽर्द्धभरतप्रमाणमात्रा तां वोन्दिं—शरीरं विषेण—स्वकीयाशीप्रभवेण करणभूतेन विषपरिणतां—विषरूपापन्नां विषपरिगतामिति क्वचित्पाठे तद्व्याप्तामित्यर्थः, 'विसट्टमाणिं' विकसन्तीं विदलन्तीं 'कत्तुं' विधातुं विषयः सः—गोचरोऽसौ अथवा 'से' तस्य वृश्चिकस्य, विषमेवार्थो विषार्थस्तद्भावस्तत्ता तस्या विषार्थतायाः—विषत्वस्य तस्यां वा 'नो चेव'त्ति नैवेत्यर्थः 'सम्पत्त्या' एवंविधवोन्दिसम्प्राप्तिद्वारेण 'करिंसु'त्ति अकार्षुर्वृश्चिका इति गम्यते, इह चैकवचनप्रक्रमेऽपि बहुवचननिर्देशो वृश्चिकाशीविषाणां बहुत्वज्ञापनार्थं, एवं कुर्वन्ति करिष्यन्ति, त्रिकालनिर्देशश्चामीषां त्रैकालिकत्वज्ञापनार्थः, समयक्षेत्रं—मनुष्यक्षेत्रं। विषपरिणामो हि व्याधिरिति तदधिकाराद् व्याधिभेदानाह—

चउव्विहे वाही पं० तं०—वातिते पित्तिते सिभिते सन्निवातिते, चउव्विहा तिगिच्छा पं० तं०—विज्जो ओसधाइं आउरे परिचारते १ (सू० ३४३) चत्तारि तिगिच्छगा पं० तं०—आततिगिच्छते नाममेगे णो परतिगिच्छते १ परतिगि-

च्छए नाममेगे ४, २, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—वणकरे णाममेगे नो वणपरिमासी वणपरिमासी नाममेगे णो वणकरे एगे वणकरेवि वणपरिमासीवि एगे णो वणकरे णो वणपरिमासीवि १, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—वणकरे नाममेगे णो वणसारक्खी ४, २, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—वणकरे नामं एगे णो वणसंरोही ४, ३, चत्तारि वणा पं० तं०—अंतोसल्ले नाममेगे णो बाहिंसल्ले ४, १, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—अंतोसल्ले णाममेगे णो बाहिसल्ले ४, २, चत्तारि वणा पं० तं०—अंतो दुट्ठे नामं एगे णो बाहिं दुट्ठे बाहिं दुट्ठे नामं एगे नो अंतो-४, ३, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—अंतो दुट्ठे नाममेगे नो बाहिं दुट्ठे ४, ४, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—सेतंसे णाममेगे सेयंसे सेयंसे नाममेगे पावंसे पावंसे णामं एगे सेयंसे पावंसे णाममेगे पावंसे, १, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—सेतंसे णाममेगे सेतंसेत्ति सालिसए सेतंसे णाममेगे पावंसेत्ति सालिसते ४, २, चत्तारि पुरिसा पं० तं०—सेतंसेत्ति णाममेगे सेतंसेत्ति मण्णति सेतंसेत्ति णाममेगे पावंसेत्ति मण्णति ४, ३, चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—सेयंसे णाममेगे सेयंसेत्ति सालिसते मन्नति सेतंसे णाममेगे पावंसेत्ति सालिसते मन्नति ४, ४, चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—आघवतित्ता णाममेगे णो परिभावतित्ता परिभावइत्ता णाममेगे णो आघवतित्ता ४, ५, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—आघवतित्ता णाममेगे नो उंछजीविसंपन्ने उंछजीविसंपन्ने णाममेगे णो आघवइत्ता ४, ६, चउव्विहा रुक्खविगुव्वणा पं० तं०—पवालत्ताए पत्तत्ताए पुप्फत्ताए फलत्ताए (सू० ३४४)

'चउव्विहे' इत्यादि कण्ठ्यं, केवलं वातो निदानमस्येति वातिकः एवं सर्वत्र नवरं सन्निपातः—संयोगो द्वयोस्त्रयाणां वेति,

वातादिस्वरूपं चैतत्—"तत्र रूक्षो १ लघुः २ शीतः ३ खरः ४ सूक्ष्म ५ श्चलो ६ऽनिलः । पित्तं सस्नेह १ तीक्ष्णो २ष्णं ३ लघु ४ विश्रं ५ सरं ६ द्रवम् ७ ॥१॥ कफो गुरु १ र्हिमः २ स्निग्धः ३ प्रक्लेदी ४ स्थिर ५ पिच्छिलः ६ । सन्निपातस्तु सङ्कीर्णलक्षणो द्व्यादिमीलकः ॥ २ ॥" वातादीनां कार्याणि पुनरिमानि—"पारुष्यसङ्कोचनतोदशूलश्यामत्वमङ्गव्यथचेष्टभङ्गाः । सुप्तत्वशीतत्वखरत्वशोषाः, कर्म्माणि वायोः प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १ ॥ परिस्रवस्वेदविदाहरागा, वैगन्ध्यसङ्क्लेदविपाककोपाः । प्रलापमूर्च्छाभ्रमिपीतभावाः, पित्तस्य कर्म्माणि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २ ॥ श्वेतत्वशीतत्वगुरुत्वकण्डूस्नेहोपदेहस्तिमितत्वलेपाः । उत्सेधसम्पातचिरक्रियाश्च, कफस्य कर्म्माणि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ३ ॥" इति । अनन्तरं व्याधिरुक्तः, अधुना तस्यैव चिकित्सां चिकित्सकांश्च सूत्रद्वयेनाह–'चउव्विहे'त्यादि, कण्ठ्यं, नवरं चिकित्सा–रोगप्रतीकारस्तस्याश्चातुर्विध्यं कारणभेदादिति, एतत्सूत्रसंवादकमुक्तमपरैरपि—"भिषग् १ द्रव्याण्यु २ पस्थाता ३, रोगी ४ पादचतुष्टयम् । चिकित्सितस्य निर्दिष्टं, प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ॥ १ ॥ दक्षो १ विज्ञातशास्त्रार्थो २, दृष्टकर्म्मा ३ शुचि ४ र्भिषक् । वहुकल्पं १ वहुगुणं २, सम्पन्नं ३ योग्यमौषधम् ४ ॥ २ ॥ अनुरक्तः १ शुचि २ र्दक्षो ३, बुद्धिमान् ४ परिचारकः । आढ्यो १ रोगी भिषग्वश्यो २, ज्ञापकः ३ सत्त्ववानपि ४ ॥ ३ ॥" इति, इयं द्रव्यरोगचिकित्सा मोहभावरोगचिकित्सा त्वेवं,—'निव्विगइ निव्वलोमे तवउद्धट्ठाणमेव उब्भामे । वेयावच्चाहिंडण मंडलि कप्पट्ठियाहरणं ॥ १ ॥" इति [निव्वलं–वल्लादि, अवमम्–ऊनं उज्झामो–भिक्षाभ्रमणम् आहिंडणं देशेषु मण्डली–सूत्रार्थयोः 'कप्पट्ठिया' श्रेष्ठिवधूरिति> [निर्विकृतिकं वल्लादि न्यूनं आचामाम्लादि कायोत्सर्गः विहारःवैयावृत्त्यं भिक्षाभ्रमः मंडली (मोहचिकित्सैषा) कुलपुत्रि-

कोदाहरणात्] चिकित्सका द्रव्यतो ज्वरादिरोगान् प्रति भावतो रागादीन् प्रतीति, तत्रात्मनो ज्वरादेः कामादेर्वा चिकित्सकः–प्रतिकर्त्तेत्यात्मचिकित्सक इति । अथात्मचिकित्सकान् भेदतः सूत्रत्रयेणाह—'चत्तारी'त्यादि कण्ठ्यं, नवरं व्रणं–देहे क्षतं स्वयं करोति रुधिरादिनिर्गालनार्थमिति व्रणकरो नो–नैव व्रणं परिमृशतीत्येवंशीलो व्रणपरिमर्शीत्येकः, अन्यस्त्वन्यकृतं व्रणं परिमृशति न च तत् करोतीति, एवं भावव्रणं–अतिचारलक्षणं करोति कायेन न च तदेव परिमृशति–पुनः पुनः संस्मरणेन स्पृशति, अन्यस्तु तत्परिमृश्यत्यभिलापान्न च करोति कायतः संसारभयादिभिरिति, व्रणं करोति न च तत्पट्टबन्धादिना संरक्षति, अन्यस्तु कृतं संरक्षति न च करोति, भावव्रणं त्वाश्रित्यातिचारं करोति न च तं सानुबन्धं भवन्तं कुशीलादिसंसर्गतन्निदानपरिहारतो रक्षत्येकोऽन्यस्तु पूर्वकृतातिचारं निदानपरिहारतो रक्षति नवं च न करोति, 'नो' नैव व्रणं संरोहयत्यौषधदानादिनेति व्रणसंरोही, भावव्रणापेक्षया तु नो व्रणसंरोही प्रायश्चित्ताप्रतिपत्तेः, व्रणसंरोही पूर्वकृतातिचारप्रायश्चित्तप्रतिपत्त्या, नो व्रणकरोऽपूर्वातिचाराकारित्वादिति । उक्ता आत्मचिकित्सकाः, अथ चिकित्स्यं व्रणं दृष्टान्तीकृत्य पुरुषभेदानाह–'चत्तारी'त्यादि चतुःसूत्री, सुगमा, नवरं, अन्तः–मध्ये शल्यं यस्य अदृश्यमानमित्यर्थः तत्तथा, 'वाहिं सल्ले'त्ति यच्छल्यं व्रणस्यान्तरल्पं वहिस्तु वहु तद्वहिरिव वहिरित्युच्यते, अन्तो वहिः शल्यं यस्य तत्तथा, यदि पुनः सर्वथैव तत्ततो वहिः स्यात् तदा शल्यतैव न स्याद्, उद्धृतत्वे वा भूतभावितया स्यादपीति २, यत्र पुनरन्तर्वहु वहिरप्युपलभ्यते तदुभयशल्यं ३ चतुर्थः शून्य इति ४, गुरुसमक्षमनालोचितत्वेनान्तः शल्यम्–अतिचाररूपं यस्य स तथा, वहिः शल्यं आलोचिततया यस्य तत्तथा, अन्तर्वहिश्च शल्यमालोचितानालोचितत्वेन यस्य स

तथा, चतुर्थः शून्यः। अन्तर्दुष्टं व्रणं लूतादिदोषतः, न वही रागाद्यभावेन सौम्यत्वात् ४, पुरुषस्तु अन्तर्दुष्टः शठतया संवृताकारत्वान्न वहिरित्येकः, अन्यस्तु कारणेनोपदर्शितवाक्पारुष्यादित्वाद्बहिरेवेति। पुरुषाधिकारात् तद्भेदप्रतिपादनाय पट्टसूत्री कण्ठ्या च, किन्तु अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयानेकः प्रशस्यभावः सद्बोधत्वात् पुनः श्रेयान् प्रशस्तानुष्ठानत्वात् साधुवदित्येकः १ अन्यस्तु श्रेयांस्तथैव अतिशयेन पापः पापीयान्, स चाविरतत्वेन दुरनुष्ठायित्वादिति २ अन्यस्तु पापीयान् भावतो मिथ्यात्वादिभिरुपहतत्वात् कारणवशात् सदनुष्ठायित्वाच्च श्रेयान् उदायिनृपमारकवत् ३ चतुर्थः स एव कृतपाप इति ४, अथवा श्रेयान् गृहस्थत्वे निष्क्रमणकाले वा पुनः श्रेयान् प्रव्रज्यायां विहारकाले वेत्येवमन्येऽपि। श्रेयानेको भावतो द्रव्यतस्तु श्रेयान् प्रशस्यतर इत्येवंबुद्धिजनकत्वेन सदृशकः—अन्येन श्रेयसा तुल्यो न तु सर्वथा श्रेयानेवेत्येकः १, अन्यस्तु भावतः श्रेयानपि द्रव्यतः पापीयानित्येवंबुद्धिजनकत्वेन सदृशकः—अन्येन पापीयसा समानो न तु पापीयानेवेति द्वितीयः २, भावतः पापीयानप्यन्यः संवृताकारतया श्रेयानित्येवंबुद्धिजनकतया सदृशकोऽन्येन श्रेयसेति तृतीयः, चतुर्थः सुज्ञानः। श्रेयानेकः सद्वृत्तत्वात् श्रेयानित्येवमात्मानं मन्यते यथावद्बोधात् लोकेन वा मन्यते विशदसदनुष्ठानाद्, इह च मन्निज्जइत्ति वक्तव्ये प्राकृतत्वेन मन्नईत्युक्तम्, श्रेयानप्यन्य आत्मन्यरुचिपरायणत्वात् पापीयानित्यात्मानं मन्यते, स एव वा पूर्वोपलब्धतद्दोषेण जनेन मन्यते दृढप्रहारिवत् १ पापीयानप्यपरो मिथ्यात्वाद्युपहततया श्रेयानित्यात्मानं मन्यते, कुतीर्थिकवत्, तद्भक्तेन वेति २, पापीयानन्योऽविरतिकत्वात् पापीयानित्यात्मानं मन्यते, सद्बोधत्वात्, असंयतो वा मन्यते, संयतलोकेनेति ३, श्रेयानेको भावतो द्रव्यतस्तु किञ्चित्सदनुष्ठायि-

त्वात् श्रेयानित्येवंविकल्पजनकत्वेन सदृशकोऽन्येन श्रेयसा मन्यते-ज्ञायते जनेनेति विभक्तिपरिणामाद्वा सदृशकमात्मानं मन्यत इति एवं शेषाः ४, 'आघवइत्ते'ति आख्यायकः-प्रज्ञापकः प्रवचनस्य एकः-कश्चिन्न च प्रविभावयिता-प्रभावयिता प्रभावकः शासनस्य उदारक्रियाप्रतिभादिरहितत्वात् प्रविभाजयिता वा-प्रवचनार्थस्य नयोत्सर्गादिभिर्विवेचयितेति, अथवा आख्यायकः सूत्रस्य प्रविभावयिता प्रविभाजयिता वाऽर्थस्येति । आख्यायक एकः सूत्रार्थस्य न चोञ्छजीविकासम्पन्नो नैषणादिनिरत इत्यर्थः, स चापन्नतः संविग्नः संविग्नपाक्षिको वा, यदाह—"होज्ज हु वसणं पत्तो सरीरदुब्बलयाए असमत्थो । चरणकरणे असुद्धे सुद्धं मग्गं परूवेज्जा ॥ १ ॥" तथा—"ओसन्नोऽवि विहारे कम्मं सिढिलेइ सुलहबोही य । चरणकरणं विसुद्धं उववूहंतो परूवेंतो ॥ २ ॥" [शरीरदौर्बल्येनासमर्थः व्यसनं प्राप्तो भवेत् (तथापि) अशुद्धे चरणकरणे शुद्धं मार्गं प्ररूपयेत् ॥ १ ॥ विहारेऽवसन्नोऽपि कर्म शिथिलयति सुलभबोधिश्च विशुद्धं चरणकरणमुपबृंहयन् प्ररूपयंश्च ॥ २ ॥] इत्येकः द्वितीयो यथाच्छन्दः तृतीयः साधुः चतुर्थो गृहस्थादिरिति, पूर्वसूत्रे साधुलक्षणपुरुषस्याख्यापकत्वोञ्छजीविकासम्पन्नत्वलक्षणा गुणविभूषोक्ता अधुना तत्साम्याद्वृक्षविभूषामाह-'चउव्विहे'त्यादि, अथवा पूर्वमुञ्छजीविकासंपन्नः साधुपुरुष उक्तः, तस्य च वैक्रियलब्धिमतस्तथाविधप्रयोजने वृक्षं विकुर्वतो यद्विधा तद्विक्रिया स्यात्तामाह-'चउव्विहे'त्यादि पातनयैवोक्तार्थं, नवरं 'प्रवालतये'ति नवाङ्कुरतयेत्यर्थः । एते हि पूर्वोक्ता आख्यायकादयः पुरुषास्तीर्थिका इति तेषां स्वरूपाभिधानायाह—

चत्तारि वातिसमोसरणा पं० तं०—किरियावादी अकिरियावादी अन्नाणितावादी वेणतियावादी । णेरइयाणं चत्तारि

वादिसमोसरणा पं० तं०—किरियावादी जाव वेणतितवादी, एवमसुरकुमाराणवि जाव थणियकुमाराणं एवं विगलिंदियवज्जं जाव वेमाणियाणं। (सू० ३४५)

वादिनः—तीर्थिकाः समवसरन्ति—अवतरन्त्येष्विति समवसरणानि—विविधमतमीलकास्तेषां समवसरणानि वादिसमवसरणानि, क्रियां—जीवाजीवादिरर्थोऽस्तीत्येवंरूपां वदन्तीति क्रियावादिन आस्तिका इत्यर्थः तेषां यत्समवसरणं तत्त एवोच्यन्ते अभेदादिति, तन्निषेधादक्रियावादिनो—नास्तिका इत्यर्थः, अज्ञानमभ्युपगमद्वारेण येषामस्ति ते अज्ञानिकाः त एव वादिनोऽज्ञानिकवादिनः, अज्ञानमेव श्रेय इत्येवंप्रतिज्ञा इत्यर्थः, विनय एव वैनयिकं तदेव निःश्रेयसायेत्येवंवादिनो वैनयिकवादिन इति, एतद्भेदसङ्ख्या चेयं—"असियसयं किरियाणं अकिरियवाईण होइ चुलसीई। अन्नाणिय सत्तट्ठी वेणइयाणं च वत्तीसा ॥ १ ॥" [क्रियावादिनां अशीत्यधिकं शतं अक्रियावादिनां चतुरशीतिरज्ञानिनां सप्तषष्टिः वैनयिकानां द्वात्रिंशत् ॥ १ ॥] इति, तत्राशीत्यधिकं शतं क्रियावादिनां भवति, इदं चामुनोपायेनावगन्तव्यम्—जीवाजीवाश्रवसंवरबन्धनिर्जरापुण्यापुण्यमोक्षाख्यान् नव पदार्थान् विरचय्य परिपाट्या जीवपदार्थस्याधः स्वपरभेदावुपन्यसनीयौ तयोरधो नित्यानित्यभेदौ तयोरप्यधः कालेश्वरात्मनियतिस्वभावभेदाः पञ्च न्यसनीयाः, पुनश्चेत्थं विकल्पाः कर्त्तव्याः—अस्ति जीवः स्वतो नित्यः कालत इत्येको विकल्पः, विकल्पार्थश्चायं—विद्यते खल्वयमात्मा स्वेन रूपेण न परापेक्षया ह्रस्वत्वदीर्घत्वे इव नित्यश्च कालवादिनः, उक्तेनैवाभिलापेन द्वितीयो विकल्प ईश्वरकारणिनः, तृतीयो विकल्प आत्मवादिनः 'पुरुष एवेदं ग्नि'मित्यादिप्रतिपत्तुरिति, चतुर्थो नियतिवादिनः, नियतिश्च—पदार्थानामवश्यन्तया य-

द्यथाभवने प्रयोजककर्त्रीति पञ्चमः स्वभाववादिनः, एवं स्वत इत्यजहता लब्धाः पञ्च विकल्पाः, परत इत्यनेनापि पञ्चैव लभ्यन्ते, तत्र परत इत्यस्यायमर्थः—इह सर्वपदार्थानां पररूपापेक्षः स्वरूपपरिच्छेदो यथा ह्रस्वत्वाद्यपेक्षो दीर्घत्वादिपरिच्छेदः, एवमेव चात्मनः स्तम्भकुम्भादीन् समीक्ष्य तद्व्यतिरिक्ते हि वस्तुन्यात्मबुद्धिः प्रवर्त्तत इत्यतो यदात्मनः स्वरूपं तत्परत एवावधार्यते न स्वत इति, नित्यत्वापरित्यागेन चैते दश विकल्पाः, एवमनित्यत्वेनापि दशैव, एवं विंशतिर्जीवपदार्थेन लब्धाः अजीवादिष्वप्यष्टस्वेवमेव प्रतिपदं विंशतिर्विकल्पानामतो विंशतिर्नवगुणा शतमशीत्युत्तरं क्रियावादिनामिति, एते च विकल्पा एकैकशो न लभ्यन्ते शीलाङ्गवदिति । तथा अक्रियावादिनां तु चतुरशीतिर्द्रष्टव्या, एवञ्चेयं—पुण्यापुण्यविवर्जितपदार्थसप्तकन्यासस्तथैव जीवस्याधः स्वपररूपविकल्पद्वयोपन्यासः, असत्त्वादात्मनो नित्यानित्यभेदौ न स्तः, कालादीनां तु पञ्चानां षष्ठी यदृच्छा न्यस्यते, इयं चानभिसन्धिपूर्विकाऽर्थप्राप्तिरिति, पश्चाद्विकल्पाभिलापः—नास्ति जीवः स्वतः कालत इत्येको विकल्पः, एवमीश्वरादिभिरपि यदृच्छावसानैः सर्वे षड्विकल्पाः, तथा नास्ति जीवः परतः कालत इति षडेव विकल्पा इत्येकत्र द्वादश, एवमजीवादिष्वपि षट्सु प्रत्येकं द्वादश विकल्पाः, एवञ्च द्वादश सप्तगुणाश्चतुरशीतिविकल्पाः नास्तिकानामिति । अज्ञानिकानां तु सप्तषष्टिर्भवति, इयं चामुनोपायेन द्रष्टव्या—तत्र जीवाजीवादीन् नव पदार्थान् पूर्ववत् व्यवस्थाप्य पर्यन्ते चोत्पत्तिमुपन्यस्याधः सप्त सदादय उपन्यसनीयाः, सत्त्व १ मसत्त्वं २ सदसत्त्वं ३ अवाच्यत्वं ४ सदवाच्यत्वं ५ असदवाच्यत्वं ६ सदसदवाच्यत्व ७ मिति, तत एते नव सप्तकाः त्रिषष्टिः, उत्पत्तेस्तु चत्वार एवाद्या विकल्पाः, तद्यथा—सत्त्व १ मसत्त्वं सदसत्त्व ३ मवाच्यत्वं ४ चेति. त्रिषष्टिमध्ये क्षिप्ताः सप्तषष्टि-

र्भवन्ति, विकल्पाभिलापश्चैवं–को जानाति जीवः सन्निति किं वा तेन ज्ञातेनेत्येको विकल्पः, एवमसदादयोऽपि वाच्याः, तथा सती भावोत्पत्तिरिति को जानाति किं वाऽनया ज्ञातया? एवमसती सदसती अवक्तव्या चेति, सत्त्वादिसप्तभङ्ग्याश्चायमर्थः–स्वरूपमात्रापेक्षया वस्तुनः सत्त्वं १ पररूपमात्रापेक्षया त्वसत्त्वं २ तथा एकस्य घटादिद्रव्यदेशस्य ग्रीवादेः सद्भावपर्यायेण ग्रीवात्वादिनाऽऽदिष्टस्य सत्त्वात् तथा घटादिद्रव्यदेशस्यैवापरस्य बुध्नादेरसद्भावपर्यायेण वृत्तत्वादिना परगतपर्यायेणैवादिष्टस्यासत्त्वाद् वस्तुनः सदसत्त्वम् ३ तथा सकलस्यैवाखण्डितस्य घटादिवस्तुनोऽर्थान्तरभूतैः पटादिपर्यायैर्निजैश्चोर्ध्वकुण्डलौष्ठायतवृत्तग्रीवादिभिर्युगपद्विवक्षितस्य सत्त्वेनासत्त्वेन वा वक्तुमशक्यत्वात् तस्य घटादेर्द्रव्यस्यावक्तव्यत्वम् ४, तथा घटादिद्रव्यस्यैकदेशस्य सद्भावपर्यायैरादिष्टस्य सत्त्वादपरस्य स्वपरपर्यायैर्युगपदादिष्टतया सत्त्वेनासत्वेन वा वक्तुमशक्यत्वात् घटादिद्रव्यस्य सदवक्तव्यत्वमिति ५, तथा तस्यैव घटादिद्रव्यस्यैकदेशस्य परपर्यायैरादिष्टस्यासत्त्वादपरदेशस्य स्वपरपर्यायैर्युगपदादिष्टत्वेन तथैव वक्तुमशक्यत्वात् तस्य घटादेरसदवक्तव्यत्वम् ६, तथा घटादिद्रव्यस्यैकदेशस्य स्वपर्यायैरादिष्टत्वेन सत्त्वादपरस्य परपर्यायैरादिष्टतया असत्त्वादन्यस्य स्वपरपर्यायैर्युगपदादिष्टस्य तथैव वक्तुमशक्यत्वेनावक्तव्यत्वात् तस्य घटादिद्रव्यस्य सदसदवक्तव्यत्वमिति ७, इह च प्रथमद्वितीयचतुर्था अखण्डवस्त्वाश्रिताः शेषाश्चत्वारो वस्तुदेशाश्रिता दर्शिताः, तथाऽन्यैस्तृतीयोऽपि विकल्पोऽखण्डवस्त्वाश्रित एवोक्तः, तथाहि–अखण्डस्य वस्तुनः स्वपर्यायैः परपर्यायैश्च विवक्षितस्य सदसत्त्वमिति, अत एवाभिहितमाचारटीकायाम्—"इह चोत्पत्तिमङ्गीकृत्योत्तरविकल्पत्रयं न सम्भवति, पदार्थावयवापेक्षत्वात् तस्योत्पत्तेश्चावयवाभावा"दिति, एवम-

ज्ञानिकानां सप्तषष्टिर्भवतीति । वैनयिकानां च द्वात्रिंशत्, सा चैवमवसेया—सुरनृपतियतिज्ञातिस्थविराधममातृपितॄणां प्रत्येकं कायेन वाचा मनसा दानेन च देशकालोपपन्नेन विनयः कार्य इत्येते चत्वारो भेदाः सुरादिष्वष्टासु स्थानेषु भवन्ति, ते चैकत्र मीलिता द्वात्रिंशदिति, सर्वसङ्ख्या पुनरेतेषां त्रीणि शतानि त्रिषष्ट्यधिकानीति, उक्तञ्च पूज्यैः—"आस्तिकमतमात्माद्या ९ नित्यानित्यात्मका नव पदार्थाः । कालनियतिस्वभावेश्वरात्मकृतकाः स्वपरसंस्थाः ॥ १ ॥ कालयदृच्छानियतीश्वरस्वभावात्मनश्चतुरशीतिः । नास्तिकवादिगणमतं न सन्ति सप्त स्वपरसंस्थाः ॥ २ ॥ अज्ञानिकवादिमतं नव जीवादीन् सदादिसप्तविधान् । भावोत्पत्तिं सदसद्द्वैधाऽवाच्याञ्च को वेत्ति? ॥ ३ ॥ वैनयिकमतं विनयश्चेतोवाक्कायदानतः कार्यः । सुरनृपतियतिज्ञातिस्थविराधममातृपितृषु सदा ॥ १ ॥" इति, एतान्येव समवसरणानि चतुर्विंशतिदण्डके निरूपयन्नाह—'नेरइयाण'मित्यादि सुगमं, नवरं नारकादिपञ्चेन्द्रियाणां समनस्कत्वाच्चत्वार्यप्येतानि सम्भवन्ति, 'विगलेंदियवज्जं'ति एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणाममनस्कत्वान्न सम्भवन्ति तानीति । पुरुषाधिकारात् पुरुषविशेषप्रतिपादनाय प्रायः सदृष्टान्तसूत्राणि पुरुषसूत्राणि त्रिचत्वारिंशतं 'चत्तारि मेहे'त्यादीत्याह,

चत्तारि मेहा पं० तं०—गज्जित्ता णाममेगे णो वासित्ता वासित्ता णाममेगे णो गज्जित्ता एगे गज्जित्तावि वासित्तावि एगे णो गज्जित्ता णो वासित्ता १, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—गज्जित्ता णाममेगे णो वासित्ता ४, २, चत्तारि मेहा पं० तं०—गज्जित्ता णाममेगे णो विज्जुयाइत्ता विज्जुयाइत्ता णाममेगे ४, ३, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—गज्जित्ता णाममेगे णो विज्जुयाइत्ता ४, ४, चत्तारि मेहा पं० तं०—वासित्ता णाममेगे णो विज्जुयाइत्ता ४, ५,

एवामेव चत्तारि पुरिस० वासित्ता णाममेगे णो विज्जुयाइत्ता ४, ६, चत्तारि मेहा पं० तं०—कालवासी ४, ७, णाममेगे णो अकालवासी एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—कालवासी णाममेगे नो अकालवासी ४, ८, चत्तारि मेहा पं० तं०—खेत्तवासी णाममेगे णो अखित्तवासी ४, ९, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—खेत्तवासी णागमेगे णो अखेत्तवासी ४, १०, चत्तारि मेहा पं० तं०—जणतित्ता णाममेगे णो णिम्मवइत्ता णिम्मवइत्ता णाममेगे णो जणतित्ता ४, ११, एवामेव चत्तारि अम्मापियरो पं० तं०—जणइत्ता णाममेगे णो णिम्मवइत्ता ४, १२, चत्तारि मेहा पं० तं०—देसवासी णाममेगे णो सव्ववासी ४, १३, एवामेव चत्तारि रायाणो पं० तं०—देसाधिवती णाममेगे णो सव्वाधिवती ४, १४ (सू० ३४६)

सुगमानि च, नवरं मेघाः–पयोदाः गर्जिता–गर्जिकृत् नो वर्षिता–न प्रवर्षणकारीति १, एवं कश्चित्पुरुषो गर्जितेव, गर्जिता दानज्ञानव्याख्यानानुष्ठानशत्रुनिग्रहादिविषये उच्चैः प्रतिज्ञावान् नो–नैव वर्षितेव वर्षिता–वर्षकोऽभ्युपगतसम्पादक इत्यर्थः, अन्यस्तु कार्यकर्त्ता न चोच्चैः प्रतिज्ञावानिति, एवमितरावपि नेयाविति २। 'विज्जुयाइत्त'त्ति विद्युत्कर्त्ता ३, एवं पुरुषोऽपि कश्चिदुच्चैः प्रतिज्ञाता न च विद्युत्कारतुल्यस्य दानादिप्रतिज्ञातार्थारम्भाडम्बरस्य कर्त्ताऽन्यस्तु आरम्भाडम्बरस्य कर्त्ता न प्रतिज्ञातेति, एवमन्यावपीति ४, वर्षिता कश्चिद् दानादिभिर्न तु तदारम्भाडम्बरकर्त्ता, अन्यस्तु विपरीतोऽन्य उभयथाऽन्यो न किञ्चिदिति ५-६, कालवर्षी–अवसरवर्षीति एवमन्येऽपि, ७, पुरुषस्तु कालवर्षीव कालवर्षी–अवसरे दानव्याख्यानादिपरोपकारार्थप्रवृत्तिक एकः अन्यस्त्वन्यथेति, एवं शेषौ ८, क्षेत्रं धान्याद्युत्पत्तिस्थानम् ९, पुरुषस्तु क्षेत्रवर्षीव क्षेत्रवर्षी–पात्रे दानश्रुतादीनां निक्षेपकः, अन्यो विपरीतोऽन्यस्तथा-

विधविवेकविकलतया महौदार्यात् प्रवचनप्रभावनादिकारणतो वा उभयस्वरूपोऽन्यस्तु दानादावप्रवृत्तिक इति १०, जनयिता मेघो यो वृष्ट्या धान्यमुद्गमयति, निम्मापयिता तु यो वृष्टैव सफलता नयतीति ११, एवं मातापितरावपीति प्रसिद्धं, एवमाचार्योऽपि शिष्यं प्रत्युपनेतव्य इति १२, विवक्षितभरतादिक्षेत्रस्य प्रावृडादिकालस्य वा देशे आत्मनो वा देशेन वर्षतीति देशवर्षी १ यस्तु तयोः सर्वयोः सर्वात्मना वा वर्षति स सर्ववर्षी, अन्यस्तु क्षेत्रतो देशे कालतः सर्वत्रात्मनो वा सर्व्वः २, अथवा कालतो देशे क्षेत्रतः सर्वत्र ३ आत्मनो वा सर्वतः ४, अथवा आत्मनो देशेन क्षेत्रतः ५, कालतो वा सर्वत्र ६, अथवा क्षेत्रकालतो देशेन आत्मनः सर्वतः ७, अथवा क्षेत्रतो देशे, आत्मनो देशेन कालतः सर्वत्र ८, अथवा कालतो देशे आत्मनो देशेन क्षेत्रतो न सर्वत्रे ९ त्येवं नवभिर्विकल्पैर्वर्षति स देशवर्षी सर्ववर्षी चेति, चतुर्थः सुज्ञान इति १३, राजा तु यो विवक्षितक्षेत्रस्य मेघवद्देश एव योगक्षेमकारितया प्रभवति स देशाधिपतिर्न सर्वाधिपतिः स च पल्लीपत्यादिः, यस्तु न पल्ल्यादौ देशेऽन्यत्र तु सर्वत्र प्रभवति स सर्वाधिपतिर्न देशाधिपतिर्य-स्तूभयत्र स उभयाधिपतिरथवा देशाधिपतिर्भूत्वा सर्वाधिपतिर्यो भवति वासुदेवादिवत् स देशाधिपतिश्च सर्वाधिपति-श्चेति, चतुर्थो राज्यभ्रष्ट इति १४,

चत्तारि मेहा पं० तं०—पुक्खलसंवट्टते पज्जुन्ने जीमूते जिम्हे, पुक्खलवट्टए णं महामेहे एगेणं वासेणं दसवाससह-स्साइं भावेति, पज्जुन्ने णं महामेहे एगेणं वासेणं दस वाससयाइं भावेति, जीमूते णं महामेहे एगेणं वासेणं दसवासाइं भावेति, जिम्हे णं महामेहे बहूहिं वासेहि एगं वासं भावेति वा ण वा भावेइ १५, (सू० ३४७) चत्तारि करंडगा पं०

तं०—सोवागकरंडते वेसिताकरंडते गाहावतिकरंडते रायकरंडते १६, एवामेव चत्तारि आयरिया पं० तं०—सोवागकरंडमसमाणे वेसिताकरंडगसमाणे गाहावइककरडगसमाणे रायकरंडगसमाणे १७ (सू० ३४८) चत्तारि रुक्खा पण्णत्ता तं०—साले नाममंगे सालपरियाते साले नाममेगे एरंडपरियाए एरंडे० ४, १८ एवामेव चत्तारि आयरिया पं० तं०—साले णाममेगे सालपरिताते साले णाममेगे एरंडपरियाते एरंडे णाममेगे० ४, १९ चत्तारि रुक्खा पं० तं०—साले णाममेगे सालपरिवारे० ४, २० एवामेव चत्तारि आयरिया पं० तं०—साले नाममेगे सालपरिवारे० ४, २१ सालदुममज्झयारे जह साले णाम होइ दुमराया। इय सुंदरआयरिए सुंदरसीसे मुणेयव्वे ॥ १ ॥ एरंडमज्झयारे जह साले णाम होइ दुमराया। इय सुंदरआयरिए मंगुलसीसे मुणेयव्वे ॥ २ ॥ सालदुममज्झयारे एरंडे णाम होति दुमराया। इय मंगुलआयरिए सुंदरसीसे मुणेयव्वे ॥ ३ ॥ एरंडमज्झयारे एरंडे णाम होइ दुमराया। इय मंगुलआयरिए मंगुलसीसे मुणेयव्वे ॥ ४ ॥ चत्तारि मच्छा पं० तं०—अणुसोयचारी पडिसोयचारी अंतचारी मज्झचारी, २२ एवामेव चत्तारि भिक्खागा पं० तं०—अणुसोयचारी पडिसोयचारी अंतचारी मज्झचारी, २३ चत्तारि गोला पं० तं०—मधुसित्थगोले जउगोले दारुगोले मट्टियागोले, २४ एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—मधुसित्थगोलसमाणे ४, २५ चत्तारि गोला पं० तं०—अयगोले तउगोले तंबगोले सीसगोले, २६ एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—अयगोलसमाणे जाव सीसगोलसमाणे, २७ चत्तारि गोला पं० तं०—हिरण्णगोले सुवन्नगोले रयणगोले वयरगोले, २८ एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—हिरण्णगोलसमाणे जाव वइरगोलसमाणे, २९ चत्तारि पत्ता पं० तं०—असिपत्ते

करपत्ते खुरपत्ते कलम्बचीरितापत्ते, ३० एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—असिपत्तसमाणे जाव कलंबचीरितापत्तसमाणे, ३१ चत्तारि कडा पं० तं०—सुंवकडे विदलकडे चम्मकडे कंवलकडे, ३२ एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—सुंवकडसमाणे जाव कंवलकडसमाणे ३३ (सू० ३४९) चउव्विहा चउप्पया पं० तं०—एगखुरा दुखुरा गंडीपदा सणप्फदा, ३४ चउव्विहा पक्खी पं० तं०—चम्मपक्खी लोमपक्खी समुग्गपक्खी विततपक्खी, ३५ चउव्विहा खुड्डपाणा पं० तं०—वेइंदिया तेइंदिया चउरिंदिया संमुच्छिमपंचिंदियतिरिक्खजोणिया ३६ (सू० ३५०) चत्तारि पक्खी पं० तं०—णिवत्तित्ता णाममेगे नो परिवतित्ता परिवइत्ता नामं एगे नो निवइत्ता एगे निवतित्तावि परिवतित्तावि एगे नो निवतित्ता नो परिवतित्ता, ३७ एवामेव चत्तारि भिक्खागा पं० तं०—णिवतित्ता णाममेगे नो परिवतित्ता ४, ३८ (सू० ३५१) चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—णिकट्ठे णाममेगे णिकट्ठे निकट्ठे नाममेगे अणिकट्ठे ४, ३९ चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—णिकट्ठे नाममेगे णिकट्ठप्पा णिकट्ठे नाममेगे अनिकट्ठप्पा ४, ४० चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—वुहे नाममेगे वुहे वुहे नाममेगे अवुहे ४, ४१ चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—वुधे नाममेगे बुधहियए ४, ४२ चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—आयाणुकंपते णाममेगे नो पराणुकंपते ४, ४३ (सू० ३५२)

'पुक्खले'त्यादि, 'एगेणं वासेणं'ति एकया वृष्ट्या भावयतीति—उदकस्नेहवतीं करोति धान्यादिनिष्पादनसमर्थामितियावत् भुवमिति गम्यते, जिह्मस्तु वहुभिर्वर्षणैरेकमेव वर्षम्—अब्दं यावत् भुवं भावयति नैव वा भावयति रूक्षत्वात्तज्जलस्येति। अत्रान्तरे मेघानुसारेण पुरुषाः पुष्कलावर्त्तसमानादयः पुरुषाधिकारत्वात् अभ्यूह्या इति, तत्र सकृदुपदे-

शेन दानेन वा प्रभूतकालं यावच्छुभस्वभावमीश्वरं वा देहिनं यः करोत्यसावाद्यमेघसमानः, एवं स्तोकतरस्तोकतमकालापेक्षया द्वितीयतृतीयमेघसमानौ असकृदुपदेशादिना देहिनमल्पकालं यावदुपकुर्वन्ननुपकुर्वन् वा चतुर्थमेघसमान इति १५। करण्डको–वस्त्राभरणादिस्थानं जनप्रतीतः, श्वपाककरण्डकः–चाण्डालकरण्डकः, स च प्रायश्चर्म्मपरिकर्म्मोपकरणवर्ध्रादिचर्मांशस्थानतया अत्यन्तमसारो भवति, वेश्याकरण्डकस्तु जतुपूरितस्वर्णाभरणादिस्थानत्वात् किञ्चित्ततः सारोऽपि वक्ष्यमाणकरण्डकापेक्षया त्वसार एवेति, गृहपतिकरण्डकः–श्रीमत्कौटुम्बिककरण्डकः, स च विशिष्टमणिसुवर्णाभरणादियुक्तत्वात् सारतरः, राजकरण्डकस्तु अमूल्यरत्नादिभाजनत्वात्सारतम इति १६, एवमाचार्यो यः षट्प्रज्ञकगाथादिरूपसूत्रार्थधारी विशिष्टक्रियाविकलश्च स प्रथमः अत्यन्तासारत्वात्, यस्तु दुरधीतश्रुतलवोऽपि वागाडम्बरेण मुग्धजनमावर्जयति स द्वितीयः परीक्षाऽक्षमतया असारत्वादेव, यस्तु स्वसमयपरसमयज्ञः क्रियादिगुणयुक्तश्च स तृतीयः सारतरत्वात्, यस्तु समस्ताचार्यगुणयुक्ततया तीर्थकरकल्पः स चतुर्थः सारतमत्वात् सुधर्मादिवदिति १७, सालो नामैकः सालाभिधानवृक्षजातियुक्तत्वात् सालस्यैव पर्याया–धर्म्मा वहलच्छायत्वासेव्यत्वादयो यस्य सः शालपर्याय इत्येकः, शालो नामैक इति तथैव एरण्डस्येव पर्याया धर्मा अवहलच्छायत्वाऽऽसेव्यत्वादयो यस्य स एरण्डपर्याय इति द्वितीयः, एरण्डो नामैक एरण्डाभिधानवृक्षजातीयत्वात् सालपर्यायो वहलच्छायत्वादिधर्म्मयुक्तत्वादिति तृतीयः, एरण्डो नामैकस्तथैव एरण्डपर्यायः अवहलच्छायत्वाद्येरण्डधर्म्मयुक्तत्वादिति चतुर्थः १८, आचार्यस्तु साल इव सालो यथा हि सालो जातिमानेवमाचार्योऽपि यः सत्कुलः सद्गुरुकुलश्च स साल एवोच्यते तथा सालपर्यायः–सालधर्म्मा

यथा हि सालः सच्छायत्वादिधर्म्मयुक्त एवं यो ज्ञानक्रियाप्रभवयशःप्रभृतिगुणयुक्तो भवति स तथोच्यते इत्येकः, तथा सालो नामैक इति तथैव एरण्डपर्यायस्तूक्तविपर्ययादिति द्वितीयः, एवमितरावपीति १९, तथा सालस्तथैव साल एव परिवारः–परिकरो यस्य स सालपरिवारः, एवं शेषत्रयमिति २०, आचार्यस्तु साल इव सालो गुरुकुलश्रुतादिभिरुत्तमत्वात् सालपरिवारः सालकल्पमहानुभावसाधुपरिकरत्वात्, तथा एरण्डपरिवारः एरण्डकल्पनिर्गुणसाधुपरिकरत्वात् एवमेरण्डोऽपि श्रुतादिभिर्हीनत्वादिति, चतुर्थः सुज्ञानः, उक्तचतुर्भङ्ग्या एव भावनार्थं 'सालदुमे'त्यादि गाथाचतुष्कं, व्यक्तं नवरं मङ्कुलम्–असुन्दरं २१, अनुश्रोतसा चरतीत्यनुश्रोतश्चारी–नद्यादिप्रवाहगामी एवमन्ये त्रयः २२, एवं भिक्षाकः–साधुः, यो ह्यभिग्रहविशेषादुपाश्रयसमीपात् क्रमेण कुलेषु भिक्षते सोऽनुश्रोतश्चारिमत्स्यवदनुश्रोतश्चारी प्रथमो, यस्तूत्क्रमेण गृहेषु भिक्षमाण उपाश्रयमायाति स द्वितीयो, यस्तु क्षेत्रान्तेषु भिक्षते स तृतीयः, क्षेत्रमध्ये चतुर्थः २३, मधुसित्थु–मदनं तस्य गोलो–वृत्तपिण्डो मधुसित्थगोल एवमन्येऽपि, नवरं जतु–लाक्षा दारुमृत्तिके प्रसिद्धे इति २४, यथैते गोला मृदुकठिनकठिनतरकठिनतमाः क्रमेण भवन्त्येवं ये पुरुषाः परीषहादिषु मृदुदृढदृढतरदृढतमसत्त्वा भवन्ति ते मधुसित्थगोलसमाना इत्यादिभिर्व्यपदेशैर्व्यपदिश्यन्त इति २५, अयोगोलादयः प्रतीताः २६, एतैश्चायोगोलकादिभिः क्रमेण गुरुगुरुतरगुरुतमात्यन्तगुरुभिः आरम्भादिविचित्रप्रवृत्त्युपार्जितकर्म्मभारा ये पुरुषा भवन्ति तेऽयोगोलसमाना इत्यादिव्यपदेशवन्तो भवन्ति पितृमातृपुत्रकलत्रगतस्नेहभारतो वेति २७, हिरण्यादिगोलेषु क्रमेणाल्पगुणगुणाधिकगुणाधिकतरगुणाधिकतमेषु पुरुषाः समृद्धितो ज्ञानादिगुणतो वा समानतया योज्याः २८, पत्राणि–पर्णानि तद्वत्तनुतया

यानि अस्यादीनि तानि पत्राणीति, असिः—खड्गः स एव पत्रमसिपत्रं करपत्रं—क्रकचं येन दारु छिद्यते क्षुरः—छुरः स एव पत्रं क्षुरपत्रं, कदम्बचीरिकेति शस्त्रविशेष इति २९, तत्र द्राक् छेदकत्वादसेर्यः पुरुषो द्रागेव स्नेहपाशं छिनत्ति सोऽसिपत्रसमानः, अवधारितदेववचनसनत्कुमारचक्रवर्त्तिवत्, यस्तु पुनः पुनरुच्यमानो भावनाभ्यासात् स्नेहतरुं छिनत्ति स करपत्रसमानः, तथाविधश्रावकवत्, करपत्रस्य हि गमनागमनाभ्यां कालक्षेपेण छेदकत्वादिति, यस्तु श्रुतधर्म्ममार्गोऽपि सर्वथा स्नेहच्छेदासमर्थो देशविरतिमात्रमेव प्रतिपद्यते स क्षुरपत्रसमानः, क्षुरो हि केशादिकमल्पमेव छिनत्तीति, यस्तु स्नेहच्छेदं मनोरथमात्रेणैव करोति स चतुर्थः अविरतसम्यग्दृष्टिरिति, अथवा यो गुर्वादिषु शीघ्रमन्दमन्दतरमन्दतमतया स्नेहं छिनत्ति स एवमपदिश्यते ३१, कम्बादिभिरातानवितानभावेन निष्पाद्यते यः स कटः कट इव कट इत्युपचारात् तन्त्वादिमयोऽपि कट एवेति, तत्र 'सुंबकडे'त्ति तृणविशेषनिष्पन्नः 'विदलकडे'त्ति वंशशकलकृतः 'चम्मकडे'त्ति वर्द्धव्यूतमञ्चकादिः 'कंबलकडे'त्ति कम्बलमेवेति ३२, एतेषु चाल्पबहुबहुतरबहुतमावयवप्रतिबन्धेषु पुरुषा योजनीयाः, तथाहि—यस्य गुर्वादिष्वल्पः प्रतिबन्धः स्वल्पव्यलीकादिनापि विगमात् स सुम्बकटसमान इत्येवं सर्वत्र भावनीयमिति ३३, चतुष्पदाः स्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चः एकः खुरः पादे पादे येषां ते एकखुराः—अश्वादयः, एवं द्वौ खुरौ येषां ते तथा ते च गवादयः, गण्डी—सुवर्णकारादीनामधिकरणी गण्डिका तद्वत्पदानि येषां ते तथा ते हस्त्यादयः, 'सणप्फय'त्ति सनखपदाः नाखराः—सिंहादयः, इहोत्तरसूत्रद्वये च जीवानां पुरुषशब्दवाच्यत्वात् पुरुषाधिकारतेति ३४, चर्ममयपक्षाः पक्षिणश्चर्म्मपक्षिणो—वल्गुलीप्रभृतयः एवं लोमपक्षिणो—हंसादयः समुद्गकवत् पक्षौ येषां ते समु-

ङ्गकपक्षिणः, समासान्त इन्, ते च बहिर्द्वीपसमुद्रेषु, एवं विततपक्षिणोऽपीति ३५, क्षुद्रा-अधमा अनन्तरभवे सिद्ध्यभावात् प्राणा-उच्छ्वासादिमन्तः क्षुद्रप्राणाः संमूर्च्छेन निर्वृत्ताः सम्मूर्च्छिमाः, तिरश्चां सत्का योनिर्येषां ते तथा ततः पदत्रयस्य कर्मधारये सति सम्मूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका इति भवति ३६, निपतिता-नीडादवतरीता-अवतरीतुं शक्तो नामैकः पक्षी धृष्टत्वादज्ञत्वाद्वा न तु परिव्रजिता-न परिव्रजितुं शक्तो बालत्वादित्येकः, एवमन्यः परिव्रजितुं शक्तः पुष्टत्वान्न तु निपतितुं भीरुत्वादन्यस्तूभयथा चतुर्थस्तूभयप्रतिषेधवानतिबालत्वादिति ३७, निपतिता-भिक्षाचर्यायामवतरीता भोजनाद्यर्थित्वान्न तु परिव्रजिता-परिभ्रमको ग्लानत्वादलसत्वाल्लज्जालुत्वाद्वेत्येकः अन्यः परिव्रजिता-परिभ्रमणशील आश्रयान्निर्गतः सन् न तु निपतिता-भिक्षार्थमवतरीतुमशक्तः सूत्रार्थासक्तत्वादिना, शेषौ स्पष्टौ ३८, निष्कृष्टः-निष्कर्षितः तपसा कृशदेह इत्यर्थः पुनर्निकृष्टो भावतः कृशीकृतकषायत्वादेवमन्ये त्रय इति ३९, एतद्भावनार्थमेवानन्तरं सूत्रं-निःकृष्टः कृशशरीरतया तथा निःकृष्टः आत्मा कषायादिनिर्म्मथनेन यस्य स तथेत्येवमन्ये त्रय इति, अथवा निःकृष्टस्तपसा कृशीकृतः पूर्वं पश्चादपि तथैवेत्येवमाद्यसूत्रं व्याख्येयं, द्वितीयं तु यथोक्तमेवेति ४०, बुधो बुधत्वकार्यभूतसत्क्रियायोगात्, उक्तञ्च—"पठकः पाठकश्चैव, ये चान्ये तत्त्वचिन्तकाः । सर्वे[ते]व्यसनिनो राजन्!, यः क्रियावान् स पण्डितः ॥ १ ॥" इति, पुनर्बुधः सविवेकमनस्त्वादित्येकः, अन्यो बुधस्तथैव अबुधस्त्वविविक्तमनस्त्वात्, अपरस्त्वबुधोऽसत्क्रियत्वात् बुधो विवेकवच्चित्तत्वाच्चतुर्थ उभयनिषेधादिति ४१, अनन्तरसूत्रेणैतदेव व्यक्तीक्रियते-बुधः सत्क्रियत्वात्, बुधं हृदयं-मनो यस्य स बुधहृदयो विवेचकमनस्त्वात्, अथवा बुधः शास्त्रज्ञत्वात् बुध-

हृदयस्तु कार्येष्वमूढलक्षत्वादित्येकः, एवमन्ये त्रय ऊह्याः ४२, आत्मानुकम्पकः—आत्महितप्रवृत्तः प्रत्येकबुद्धो जिनकल्पिको वा परानपेक्षो वा निर्घृणः, परानुकम्पको निष्ठितार्थतया तीर्थकरः आत्मानपेक्षो वा दयैकरसो मेतार्यवत्, उभयानुकम्पकः स्थविरकल्पिक उभयाननुकम्पकः पापात्मा कालशौकरिकादिरिति ४३। अनन्तरं पुरुषभेदा उक्ताः, अधुना तद्व्यापारविशेषं तद्वेदसम्पाद्यमभिधित्सुः सूत्रसप्तकमाह—'चउव्विहे संवासे' इत्यादि

चउव्विहे संवासे पं० तं०—दिव्वे आसुरे रक्खसे माणुसे १, चउव्विधे संवासे पं० तं०—देवे णाममेगे देवीए सद्धिं संवासं गच्छति देवे नाममेगे असुरीए सद्धिं संवासं गच्छति असुरे णाममेगे देवीए सद्धिं संवासं गच्छइ असुरे नाममेगे असुरीए सद्धिं संवासं गच्छति २, चउव्विधे संवासे पं० तं०—देवे नाममेगे देवीए सद्धिं संवासं गच्छति देवे नाममेगे रक्खसीए सद्धिं संवासं गच्छति रक्खसे णाममेगे देवीए सद्धिं संवासं गच्छति रक्खसे नाममेगं रक्खसीए सद्धिं संवासं गच्छति ४, ३, चउव्विधे संवासे पं० तं०—देवे नाममेगे देवीए सद्धिं संवासं गच्छति देवे नाममेगे मणुस्सीहिं सद्धिं संवासं गच्छति मणुस्से नाममेगे देवीहिं सद्धिं संवासं गच्छति मणुस्से नाममेगे मणुस्सीइ सद्धिं संवासं गच्छति ४, चउव्विधे संवासे पं० तं०—असुरे णाममेगे असुरीए सद्धिं संवासं गच्छति असुरे नाममेगे रक्खसीए सद्धिं संवासं गच्छति ४, ५, चउव्विधे संवासे पं० तं०—असुरे नाममेगे असुरीए सद्धिं संवासं गच्छति असुरे णाममेगे मणुस्सीए सद्धिं संवासं गच्छति ४, ६, चउव्विधे संवासे पं० तं०—रक्खसे नाममेगे रक्खसीए सद्धिं संवासं गच्छति रक्खसे नाममेगे माणुसीए सद्धिं संवासं गच्छति ४, ७, (सू० ३५३) चउविहे अवद्धंसे पं० तं०—आसुरे आभिओगे

संमोहे देवकिब्बिसे चउहि ठाणेहि जीवा आसुरत्ताते कम्मं पगरेंति, तं०—कोवसीलताते पाहुडसील याते संसत्ततवोकम्मेणं निमित्ताजीवयाते, चउहि ठाणेहिं जीवा आभिओगत्ताते कम्मं पगरेति तं०—अत्तुक्कोसेणं परपरिवातेणं भूतिकम्मेणं कोउयकरणेणं, चउहि ठाणेहिं जीवा सम्मोहत्ताते कम्मं पगरेति, तं०—उम्मग्गदेसणाए मग्गंतराएणं कामासंसपओगेणं भिज्जानियाणकरणेणं, चउहिं ठाणेहिं जीवा देवकिब्बिसियत्ताते कम्मं पगरेति तं०—अरहंताणं अवन्नं वयमाणे अरहंतपन्नत्तस्स धम्मस्स अवन्नं वयमाणे आयरियउवज्झायाणमवन्नं वदमाणे चाउवन्नस्स संघस्स अवन्नं वदमाणे (सू० ३५४)

कण्ठ्यं, नवरं स्त्रिया सह संवसनं—शयनं संवासः, द्यौः—स्वर्गः तद्वासी देवोऽप्युपचाराद् द्यौस्तत्र भवो दिव्यो वैमानिकसम्बन्धीत्यर्थः, असुरस्य—भवनपतिविशेषस्यायमासुर एवमितरौ, नवरं राक्षसो—व्यन्तरविशेषः, चतुर्भङ्गिकासूत्राणि देवासुरेत्येवमादिसंयोगतः षड् भवन्ति । पुरुषक्रियाधिकारादेवापध्वंससूत्रं तत्रापध्वंसनमपध्वंसः—चारित्रस्य तत्फलस्य वा असुरादिभावनाजनितो विनाशः, तत्रासुरभावनाजनित आसुरः, येषु वाऽनुष्ठानेषु वर्त्तमानोऽसुरत्वमर्जयति तैरात्मनो वासनमासुरभावना, एवं भावनान्तरमपि, अभियोगभावनाजनित आभियोगः, सम्मोहभावनाजनितः साम्मोहः, देवकिल्बिषभावनाजनितो दैवकिल्बिष इति, इह च कन्दर्प्पभावनाजनितः कान्दर्प्पोऽपध्वंसः पञ्चमोऽस्ति, स च सन्नपि नोक्तः, चतुःस्थानकानुरोधाद्, भावना हि पञ्चागमेऽभिहिताः, आह च—"कंदप्प १ देवकिब्बिस २ अभिओगा ३ आसुरा य ४ संमोहा ५ । एसा उ संकिलिट्ठा पंचविहा भावणा भणिया ॥ १ ॥" [कंदर्पी देवकिल्बिषाऽभियोग्या आसुरी च संमोहा । एतास्तु संक्लिष्टाः पंचविधा

देव ३	असुर २	राक्षस १	मनुष्य
देवी	असुरी	राक्षसी	नारी

भावना भणिता ॥ १ ॥] आसाञ्च मध्ये यो यस्यां भावनायां वर्त्तते स तद्विधेषु देवेषु गच्छति चारित्रलेशप्रभावाद्,
उक्तञ्च—"जो संजओऽवि एयासु अप्पसत्थासु वट्टइ कहंचि। सो तव्विहेसु गच्छइ सुरेसु भइओ चरणहीणो ॥ १ ॥"
[यः संयतोऽप्येतासु अप्रशस्तासु वर्त्तते कथञ्चित्। स तद्विधेषु सुरेषु गच्छति भक्तश्चरणहीनः ॥ १ ॥] इति, आसुरादि-
रपध्वंस उक्तः, स चासुरत्वादिनिबन्धन इत्यसुरादिभावनास्वरूपभूतान्यसुरादित्वसाधनकर्म्मणां कारणानि सूत्रचतुष्टये-
नाह—'चउहिं ठाणेहीं'त्यादि कण्ठ्यं, नवरं असुरेषु भव आसुरः—असुरविशेषस्तद्भावः आसुरत्वं तस्मै आसुरत्वाय त-
दर्थमित्यर्थः, अथवा असुरतायै असुरतया वा कर्म्म—तदायुष्कादि प्रकुर्व्वन्ति—कर्त्तुमारभन्ते, तद्यथा—क्रोधनशीलतया—
कोपस्वभावत्वेन प्राभृतशीलतया—कलहनसम्बन्धतया संसक्ततपःकर्म्मणा—आहारोपधिशय्यादिप्रतिबद्धभावतपश्चरणेन
निमित्ताजीवनतया—त्रैकालिकलाभालाभादिविषयनिमित्तोपात्ताहाराद्युपजीवनेनेति, अयमर्थोऽन्यत्रैवमुक्तः—"अणुबद्ध-
विग्गहोविय संसत्ततवो निमित्तमाएसी। निक्किवणिराणुकंपो आसुरियं भावणं कुणइ ॥ १ ॥" [अनुबद्धविग्रहः संसक्ततपा
निमित्तादेशी निष्कृपः निरनुकंपः आसुरिकीं भावनां करोति ॥ १ ॥] इति, तथा अभियोगं—व्यापारणमर्हन्तीत्या-
भियोग्याः—किङ्करदेवविशेषास्तद्भावस्तत्ता तस्यै तया वेति, आत्मोत्कर्षेण—आत्मगुणाभिमानेन परपरिवादेन—परदोषपरि-
कीर्त्तनेन भूतिकर्म्मणा—ज्वरितादीनां भूत्यादिभी रक्षादिकरणेन कौतुककरणेन—सौभाग्यादिनिमित्तं परस्नपनकादिकरणे-
नेति, इयमप्येवमन्यत्र—"कोउय भूईकम्मे पसिणा इयरे निमित्तमाजीवी। इड्डिरससायगरुओ अभिओगं भावणं कुणइ
॥ १ ॥" इति [प्रश्नोऽङ्गुष्ठप्रश्नादिरितरः स्वप्नविद्यादिरिति > [कौतुकं भूतिकर्म प्रश्नः इतर (स्वप्नादिः) निमित्ताजीवी

ऋद्धिरससातागौरवित आभियोग्यां भावनां करोति ॥ १ ॥] तथा सम्मुह्यतीति सम्मोहः—मूढात्मा देवविशेष एव तद्भावस्तत्ता तस्यै सम्मोहतायै सम्मोहत्वाय सम्मोहतया वेति, उन्मार्गदेशनया—सम्यग्दर्शनादिरूपभावमार्गातिक्रान्तधर्म्मप्रथनेन [प्रकटनेन—प्रकथनेन > मार्गान्तरायेण—मोक्षाध्वप्रवृत्ततद्विघ्नकरणेन, कामाशंसाप्रयोगेण—शब्दादावभिलापकरणेन, 'भिज्ज'त्ति लोभो गृद्धिस्तेन निदानकरणं एतस्मात्तपःप्रभृतेश्चक्रवर्त्त्यादित्वं मे भूयादिति निकाचनाकरणं तेनेति, इयमप्येवमन्यत्र—"उम्मग्गदेसओ मग्गनासओ मग्गविप्पडीवत्ती । मोहेण य मोहेत्ता संमोहं भावणं कुणइ ॥ १ ॥" इति, [उन्मार्गदेशको मार्गनाशको मार्गविप्रतिपत्तिकः मोहेन च मोहयित्वा संमोहीं भावनां करोति ॥ १ ॥ देवानां मध्ये किल्विषः—पापोऽत एवास्पृश्यादिधर्म्मको देवश्चासौ किल्विषश्चेति वा देवकिल्विषः शेषं तथैव, अवर्णः—अश्लाघा असद्दोषोद्घट्टनमित्यर्थः, अयमर्थोऽन्यत्रैवमुच्यते—"नाणस्स केवलीणं धम्मायरिआण सव्वसाहूणं । भासं अवन्नमाई किब्बिसियं भावणं कुणइ ॥ १ ॥" इति, [ज्ञानस्य केवलिनां धर्माचार्याणां सर्वसाधूनाम् । भाषमाणोऽवर्णादि किल्बिषिकीं भावनां करोति ॥ १ ॥] इह कन्दर्पभावना नोक्ता चतुःस्थानकत्वादिति, अवसरश्चायमस्या इति सा प्रदर्श्यते—"कंदप्पे कुक्कुइए दवसीले यावि हासणकरे य । विम्हाविंतो य परं कंदप्पं भावणं कुणइ ॥ १ ॥" इति, [कन्दर्प्पः कन्दर्प्पकथावान्, कुक्रुचितो भाण्डचेष्टः, द्रवशीलो दर्प्पात् द्रुतगमनभाषणादि, हासनकरो वेषवचनादिना स्वपरहासोत्पादकः विस्मापकः—इन्द्रजाली > [कंदर्पी कुक्रुचितः द्रुतगामी चापि हासनकरः परं विस्मापयन् (विस्मापक इन्द्रजाली) कंदर्पी भावनां करोति ॥ १ ॥] अयञ्चापध्वंसः प्रव्रज्यान्वितस्येति प्रव्रज्यानिरूपणाय 'चउव्विहा पव्वज्जे' त्यादि सूत्राष्टकं—

चउव्विहा पव्वज्जा पं० तं०—इहलोगपडिवद्धा परलोगपडिवद्धा दुहतो लोगपडिवद्धा अप्पडिवद्धा १, चउव्विहा पव्वज्जा पं० तं०—पुरओपडिवद्धा मग्गओपडिवद्धा दुहतो पडिवद्धा अपडिवद्धा २, चउव्विहा पव्वज्जा पं० तं०—ओवायपव्वज्जा अक्खातपव्वज्जा संगारपव्वज्जा विहगगइपव्वज्जा ३, चउव्विहा पव्वज्जा पं० तं०—तुयावइत्ता पुयावइत्ता मोयावइत्ता परिपूयावइत्ता ४, चउव्विहा पव्वज्जा पं० तं०—नडखइया भडखइया सीहखइया सियालक्खइया ५, चउव्विहा किसी पं० तं०—वाविया परिवाविया णिदिता परिणिंदिता ६, एवामेव चउव्विहा पव्वज्जा पं० तं०—वाविता परिवाविता णिंदिता परिणिदिता ७, चउव्विहा पव्वज्जा पं० तं०—धन्नपुंजितसमाणा धन्नविरल्लितसमाणा धन्नविक्खित्तसमाणा धन्नसङ्कट्टितसमाणा ८, (सू० ३५५)

कण्ठ्यं, किन्तु इहलोकप्रतिवद्धा निर्वाहादिमात्रार्थिनां परलोकप्रतिवद्धा जन्मान्तरकामाद्यर्थिनां द्विधालोकप्रतिवद्धोभयार्थिनां अप्रतिवद्धा विशिष्टसामायिकवतामिति । पुरतः—अग्रतः प्रव्रज्यापर्यायभाविषु शिष्याहारादिषु या प्रतिवद्धा सा तथोच्यते, एवं मार्गतः—पृष्ठतः स्वजनादिषु, द्विधाऽपि क्वाचित्, अप्रतिवद्धा पूर्ववत् । 'ओवाय'त्ति अवपातः—सद्गुरूणां सेवा ततो या प्रव्रज्या साऽवपातप्रव्रज्या, आख्यातस्य—प्रव्रजेत्याद्युक्तस्य या स्यात् साऽऽख्यातप्रव्रज्या आर्यरक्षितभ्रातुः फल्गुरक्षितस्येवेति, 'संगार'त्ति सङ्केतस्तस्माद्या सा तथा मेतार्यादीनामिव यदिवा यदि त्वं प्रव्रजसि तदाऽहमपीत्येवं सङ्केततो या सा तथेति, 'विहगगइ'त्ति विहगगत्या—पक्षिन्यायेन परिवारादिवियोगेनैकाकिनो देशान्तरगमनेन च या सा विहगगतिप्रव्रज्या, क्वचिद् 'विहगपव्वज्जे'ति पाठस्तत्र विहगस्ये-

चेति दृश्यमिति, विहतस्य वा—दारिद्र्यादिभिररिभिर्वेति। 'तुयावइत्त'त्ति तोदं कृत्वा तोदयित्वा—व्यथामुत्पाद्य या प्रव्रज्या दीयते, मुनिचन्द्रपुत्रस्य सागरचन्द्रेणेव सा तथोच्यते, 'उयावइत्त'त्ति क्वचित्पाठस्तत्र ओजो—बलं शारीरं विद्यादिसत्कं वा तत्कृत्वा—प्रदर्श्य या दीयते सा ओजयित्वेत्यभिधीयते, 'पुयावइत्त'त्ति 'प्लुङ् गतौ'विति वचनात् प्लावयित्वा—अन्यत्र नीत्वाऽऽर्यरक्षितवत्, पूतं वा दूषणव्यपोहेन कृत्वा या सा पूतयित्वेति, 'वुयावइत्त'त्ति सम्भाष्य गौतमेन कर्षकवत्, वचनं वा पूर्वपक्षरूपं कारयित्वा निगृह्य च प्रतिज्ञावचनं वा कारयित्वा या सा तथोक्ता, क्वचित् 'मोयावइत्त'त्ति पाठस्तत्र मोचयित्वा साधुना तैलार्थदासत्वप्राप्तभगिनीवदिति, 'परिवुयावइत्त'त्ति घृतादिभिः परिप्लुतभोजनः परिप्लुत एव तं कृत्वा परिप्लुतयित्वा सुहस्तिना रङ्कवत् या सा तथोच्यत इति। नटस्येव संवेगविकलधर्म्मकथाकरणोपार्जितभोजनादीनां 'खइय'त्ति खादितं भक्षणं यस्यां सा नटखादिता, नटस्येव वा 'खइव'त्ति संवेगशून्यधर्म्मकथनलक्षणो हेवाकः—स्वभावो यस्यां सा तथा, एवं भटादिष्वपि, नवरं भटः तथाविधबलोपदर्शनलब्धभोजनादेः खादिता आरभटवृत्तिलक्षणहेवाको वा सिंहः पुनः शौर्यातिरेकादवज्ञयोपात्तस्य यथालब्धभक्षणेन वा खादिता तथाविधप्रकृतिर्वा शृगालस्तु न्यग्वृत्त्योपात्तस्यान्यान्यस्थानभक्षणेन वा खादिता तत्स्वभावो वेति। कृषिः—धान्यार्थं क्षेत्रकर्षणम्, 'वाविय'त्ति सकृद्धान्यवपनवती 'परिवाविय'त्ति द्विस्त्रिर्वा उत्पाट्य स्थानान्तरारोपणतः परिवपनवती शालिकृषिवत्, 'निंदिय'त्ति एकदा विजातीयतृणाद्यपनयनेन शोधिता निदाता, 'परिनिंदिय'त्ति द्विस्त्रिर्वा तृणादिशोधनेनेति, प्रव्रज्या तु वाविया सामायिकारोपणेन परिवाविया महाव्रतारोपणेन निरतिचारस्य सातिचारस्य वा मूलप्रायश्चित्तदानतः, निन्दिया सकृदतिचा-

रालोचनेन परिणिंदिया पुनः पुनरिति 'धन्नपुंजियसमाण'त्ति खले लूनपूनविशुद्धपुञ्जीकृतधान्यसमाना सकलातिचारकचवरविरहेण लब्धस्वस्वभावत्वात् एका, अन्या तु खलक एव यद्विरेलितं–विसारितं वायुना पूनमपुञ्जीकृतं धान्यं तत्समाना या हि लघुनापि यत्नेन स्वस्वभावं लप्स्यत इति, अन्या तु यद्विकीर्णं–गोखुरक्षुण्णतया विक्षिप्तं धान्यं तत्समाना या हि सहजसमुत्पन्नातिचारकचवरयुक्तत्वात् सामग्र्यन्तरापेक्षितया कालक्षेपलभ्यस्वस्वभावा सा धान्यविकीर्णसमानोच्यते, अन्या तु यत्सङ्कर्षितं–क्षेत्रादाकर्षितं खलमानीतं धान्यं तत्समाना या हि वहुतरातिचारोपेतत्वाद् बहुतरकालप्राप्तव्यस्वस्वभावा सा धान्यसङ्कर्षितसमानेति, इह च पुञ्जितादेर्धान्यविशेषणस्य परनिपातः प्राकृतत्वादिति ॥ इयञ्च प्रव्रज्या एवं विचित्रा संज्ञावशाद्भवतीति संज्ञानिरूपणाय सूत्रपञ्चकं—

चत्तारि सन्नाओ पं० तं०—आहारसन्ना भयसन्ना मेहुणसन्ना परिग्गहसन्ना १, चउहिं ठाणेहिं आहारसन्ना समुप्पज्जति, तं०—ओमकोट्ठताते १ छुहावेयणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं २ मतीते ३ तदट्ठोवओगेणं ४, २, चउहिं ठाणेहिं भयसन्ना समुप्पज्जति, तं०—हीणसत्तत्ताते भयवेयणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं मतीते तदट्ठोवओगेणं ३, चउहि ठाणेहिं मेहुणसन्ना समुप्पज्जति, तं०—चितमंससोणिययाए मोहणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं मतीते तदट्ठोवओगेणं ४, चउहिं ठाणेहिं परिग्गहसन्ना समुप्पज्जइ, तं०—अविमुत्तयाए लोभवेयणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं मतीते तदट्ठोवओगेणं ५ (सू० ३५६) चउव्विहा कामा पं० तं०—सिंगारा कलुणा वीभत्सा रोद्दा, सिंगारा कामा देवाणं कलुणा कामा मणुयाणं वीभत्सा कामा तिरिक्खजोणियाणं रोद्दा कामा णेरइयाणं (सू० ३५७)

'चत्तारी'त्यादि व्यक्तं, केवलं संज्ञानं संज्ञा–चैतन्यं, तच्चासातवेदनीयमोहनीयकर्म्मोदयजन्यविकारयुक्तमाहारसंज्ञादित्वेन व्यपदिश्यत इति, तत्राहारसंज्ञा–आहाराभिलापः भयसंज्ञा–भयमोहनीयसम्पाद्यो जीवपरिणामो मैथुनसंज्ञा–वेदोदयजनितो मैथुनाभिलापः परिग्रहसंज्ञा–चारित्रमोहोदयजनितः परिग्रहाभिलाप इति, अवमकोष्ठतया–रिक्तोदरतया मत्या–आहारकथाश्रवणादिजनितया तदर्थोपयोगेन–सततमाहारचिन्तयेति। हीनसत्त्वतया–सत्त्वाभावेन मतिः–भयवार्त्ताश्रवणभीषणदर्शनादिजनिता बुद्धिस्तया तदर्थोपयोगेन–इहलोकादिभयलक्षणार्थपर्यालोचनेनेति। चिते–उपचिते मांसशोणिते यस्य स तथा तद्भावस्तत्ता तया चितमांसशोणिततया मत्या–सुरतकथाश्रवणादिजनितबुद्ध्या तदर्थोपयोगेन–मैथुनलक्षणार्थानुचिन्तनेनेति। अविमुक्ततया–सपरिग्रहतया मत्या–सचेतनादिपरिग्रहदर्शनादिजनितबुद्ध्या तदर्थोपयोगेन–परिग्रहानुचिन्तनेनेति। संज्ञा हि कामगोचरा भवन्तीति कामनिरूपणसूत्रं व्यक्तञ्च, किन्तु कामाः–शब्दादयः, श्रृङ्गारा देवानां एकान्तिकात्यन्तिकमनोज्ञत्वेन प्रकृष्टरतिरसास्पदत्वादिति, रतिरूपो हि श्रृङ्गारो, यदाह—"व्यवहारः पुंनार्योरन्योऽन्यं रक्तयोरतिप्रकृतिः श्रृङ्गारः" इति, मनुष्याणां करुणा मनोज्ञत्वस्यातथाविधत्वात्तुच्छत्वेन क्षणदृष्टनष्टत्वेन शुक्रशोणितादिप्रभवदेहाश्रितत्वेन च शोचनात्मकत्वात्, करुणो हि रसः शोकस्वभावः "करुणः शोकप्रकृति"-रिति वचनादिति, तिरश्चां बीभत्सा जुगुप्सास्पदत्वात्, बीभत्सरसो हि जुगुप्सात्मको, यदाह—"भवति जुगुप्साप्रकृतिर्बीभत्सः' इति, नैरयिकाणां रौद्रा–दारुणा अत्यन्तमनिष्टत्वेन क्रोधोत्पादकत्वात्, रौद्ररसो हि क्रोधरूपो, यत आह—"रौद्रः क्रोधप्रकृति"रिति। एते च कामाः तुच्छगम्भीरयोर्बाधकेतरा इति तावभिधित्सुः सदृष्टान्तान्यष्टौ सूत्राण्याह—

चत्तारि उदगा पं० तं०—उत्ताणे णाममेगे उत्ताणोदए उत्ताणे णाममेगे गंभीरोदए गंभीरे णाममेगे उत्ताणोदए गंभीरे णाममेगे गंभीरोदए १, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—उत्ताणे नाममेगे उत्ताणहिदए उत्ताणे णाममेगे गंभीरहिदए ४, २, चत्तारि उदगा पं० तं०—उत्ताणे णाममेगे उत्ताणोभासी उत्ताणे णाममेगे गंभीरोभासी ४, ३, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—उत्ताणे णाममेगे उत्ताणोभासी उत्ताणे णाममेगे गंभीरोभासी ४, ४, चत्तारि उदही पं० तं०—उत्ताणे णाममेगे उत्ताणोदही उत्ताणे णाममेगे गंभीरोदही ४, ५, एवामेव चत्तारि पुरिसजाता पं० तं०—उत्ताणे णाममेगे उत्ताणहियए ४, ६, चत्तारि उदही पं० तं०—उत्ताणे णाममेगे उत्ताणोभासी उत्ताणे णाममेगे गंभीरोभासी ४, ७, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—उत्ताणे णाममेगे उत्ताणोभासी ४, ८ (सू० ३५८)

'चत्तारी'त्यादीनि व्यक्तानि च, किन्तु उदकानि–जलानि प्रज्ञप्तानि तत्रोत्तानं नामैकं तुच्छत्वात् प्रतलमित्यर्थः पुनरुत्तानं स्वच्छतयोपलभ्यमध्यस्वरूपत्वादुदकं–जलम्, उत्ताणोदयेत्ति व्यस्तोऽयं निर्देशः प्राकृतशैलीवशात् समस्त इवावभासते, न च मूलोपात्तेनोदकशब्देनायं गतार्थो भविष्यतीति वाच्यम्, तस्य बहुवचनान्तत्वेनेहासम्बध्यमानत्वात्, साक्षादुदकशब्दे च सति किं तस्य वचनपरिणामादनुकर्षणेनेत्येवमुदधिसूत्रेऽपि भावनीयमिति। तथोत्तानं तथैव गम्भीरमुदकं–गडुलत्वादनुपलभ्यमानस्वरूपं तथा गम्भीरम्–अगाधं प्रचुरत्वादुत्तानमुदकं स्वच्छतयोपलभ्यमध्यस्वरूपत्वात् तथा गम्भीरमगाधत्वात् पुनर्गम्भीरमुदकं गडुलत्वादिति, पुरुषस्तु उत्तानः अगम्भीरो बहिर्दर्शितमददैन्यादिजन्यविकृतकायवाक्चेष्टत्वादुत्तानहृदयस्तु दैन्यादियुक्तगुह्यधरणासमर्थचित्तत्वादित्येकः अन्य उत्तानः कारणवशाद्दर्शितविकृ-

तच्चेष्टत्वात् गम्भीरहृदयस्तु स्वभावेनोत्तानहृदयविपरीतत्वात् तृतीयस्तु गम्भीरो दैन्यादिवत्त्वेऽपि कारणवशात् संवृताकारतया उत्तानहृदयस्तथैव चतुर्थः प्रथमविपर्ययादिति । तथा उत्तानं प्रतलत्वादुत्तानमवभासते स्थानविशेषात् तथोत्तानं तथैव गम्भीरम्—अगाधमवभासते सङ्कीर्णाश्रयत्वादिना तथा गम्भीरम्—अगाधमुत्तानावभासि तु विस्तीर्णस्थानाश्रयत्वादिना । तथा गम्भीरम्—अगाधं गम्भीरावभासि तथाविधस्थानाश्रितत्वादिनैवेति, पुरुषस्तूत्तानः—तुच्छ उत्तान एवावभासते प्रदर्शिततुच्छत्वविकारत्वाद् द्वितीयः संवृतत्वात् तृतीयः कारणतो दर्शितविकारत्वाच्चतुर्थः सुज्ञानः । तथा उदकसूत्रद्वयवदुदधिसूत्रद्वयमपि सदार्ष्टान्तिकमवसेयमिति, अथवा उत्तानः सगाधत्वादेक उदधिः—ह्रदधिदेशः पूर्वं पश्चादपि उत्तान एव वेलाया वहिःसमुद्रेष्वभावात् द्वितीयस्तूत्तानः पूर्वं पश्चाद् गम्भीरो वेलाऽऽगमेनागाधत्वात् तृतीयस्तु गम्भीरः पूर्वं पश्चात् वेलाविगमेनोत्तान उदधिः चतुर्थः सुज्ञानः ॥ समुद्रप्रस्तावात्तत्तरकान् सूत्रद्वयेनाह—

चत्तारि तरगा पं० तं०—समुद्दं तरामीतेगे समुद्दं तरइ समुद्दं तरामीतेगे गोप्पतं तरति गोप्पतं तरामीतेगे ४, १, चत्तारि तरगा पं० तं०—समुद्दं तरित्ता नाममेगे समुद्दे विसीतते समुद्दं तरेत्ता णाममेगे गोप्पते विसीतति गोपतितं ४, २ (सू० ३५९) चत्तारि कुंभा पं० तं०—पुन्ने नाममेगे पुन्ने पुन्ने नाममेगे तुच्छे तुच्छे णाममेगे पुन्ने तुच्छे णाममेगे तुच्छे, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—पुन्ने नाममेगे पुन्ने ४, चत्तारि कुंभा पं० तं०—पुन्ने नाममेगे पुन्नोभासी पुन्ने नाममेगे तुच्छोभासी तुच्छे नाममेगे पुन्नोभासी तुच्छे नाममेगे तुच्छोभासी, एवं चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—पुन्ने णाममेगे पुन्नोभासी ४, चत्तारि कुंभा पं० तं०—पुन्ने नाममेगे पुन्नरूवे पुन्ने नाममेगे तुच्छरूवे ४, एवामेव चत्तारि

पुरिसजाया पं०, तं०—पुन्ने नाममेगे पुन्नरूवे ४, चत्तारि कुंभा पं० तं०—पुन्नेवि एगे पितट्ठे पुन्नेवि एगे अवदले तुच्छेवि एगे पियट्ठे तुच्छेवि एगे अवदले, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—पुन्नेवि एगे पितट्ठे ४, तहेव चत्तारि कुंभा पं० तं०—पुन्नेवि एगे विस्संदति पुन्नेवि एगे णो विस्संदति तुच्छेवि एगे विस्संदति तुच्छेवि एगे न विस्संदइ, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—पुन्नेवि एगे विस्संदति ४, तहेव चत्तारि कुंभा पं० तं०—भिन्ने जज्जरिए परिस्साई अपरिस्साइ, एवामेव चउव्विहे चरित्ते पं० तं०—भिन्ने जाव अपरिस्साई, चत्तारि कुंभा पं० तं०—महुकुंभे नामं एगे महुप्पिहाणे महुकुंभे णामं एगे विसपिहाणे विसकुंभे नामं एगे महुपिहाणे विसकुंभे णाममेगे विसपिहाणे, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—महुकुंभे नाम एगे मधुपिहाणे ४—'हिययमपावमकलुसं जीहाऽवि य महुरभासिणी निच्चं। जंमि पुरिसंमि विज्जति से मधुकुंभे मधुपिहाणे ॥ १ ॥ हिययमपावमकलुसं जीहाऽवि य कडुयभासिणी निच्चं। जंमि पुरिसंमि विज्जति से मधुकुंभे विसपिहाणे ॥ २ ॥ जं हिययं कलुसमयं जीहाऽवि य मधुरभासिणी निच्चं। जंमि पुरिसंमि विज्जति से विसकुंभे महुपिहाणे ॥ ३ ॥ जं हिययं कलुसमयं जीहाऽवि य कडुयभासिणी निच्चं। जंमि पुरिसंमि विज्जति से विसकुंभे विसपिहाणे ॥ ४ ॥ (सू० ३६०)

'चत्तारि तरगे'त्यादि व्यक्तं, नवरं तरन्तीति तराः त एव तरकाः, समुद्रं—समुद्रवद्दुस्तरं सर्वविरत्यादिकं कार्यं तरामि—करोमीत्येवमभ्युपगम्य तत्र समर्थत्वादेकः समुद्रं तरति—तदेव समर्थयतीत्येकः, अन्यस्तु तदभ्युपगम्यासमर्थत्वात् गोष्पदं—तत्कल्पं देशविरत्यादिकमल्पतमं तरति—निर्वाहयतीति, अन्यस्तु गोष्पदप्रायमभ्युपगम्य वीर्यातिरेकात् समुद्र-

प्रायमपि साधयतीति चतुर्थः प्रतीतः १। समुद्रप्रायं कार्यं तरीत्वा—निर्वाह्य समुद्रप्राये प्रयोजनान्तरे विषीदति—न तन्नि-र्वाहयतीति विचित्रत्वात् क्षयोपशमस्येति, एवमन्ये त्रय इति २। पुरुषानेव कुम्भदृष्टान्तेन प्रतिपिपादयिषुः सूत्रप्रपञ्चमाह—सुगमश्चायं, नवरं पूर्णः—सकलावयवयुक्तः प्रमाणोपेतो वा पुनः पूर्णो—मध्वादिभृतः द्वितीये भङ्गे तुच्छो—रिक्तः, तृतीये तुच्छः—अपूर्णावयवो लघुर्वा, चतुर्थः सुज्ञानः, अथवा पूर्णो—भृतः पूर्वं पश्चादपि पूर्ण इत्येवं चत्वारोऽपि १, पुरुषस्तु पूर्णो जात्यादिभिर्गुणैः पुनः पूर्णो ज्ञानादिभिरिति अथवा पूर्णो धनेन गुणैर्वा पूर्वं पश्चादपि तैः पूर्ण एवेत्येवं शेषा अपि २, पूर्णोऽवयवैर्दध्यादिना वा पूर्ण एवावभासते द्रष्टृणामिति पूर्णावभासीत्येकोऽन्यस्तु पूर्णोऽपि कुतश्चिद्धेतोर्विवक्षितप्रयोजनासाधकत्वादेस्तुच्छोऽवभासते, एवं शेषौ ३। पुरुषस्तु पूर्णो धनश्रुतादिभिस्तद्विनियोगाच्च पूर्ण एवावभासते, अन्यस्तु तदविनियोगात्तुच्छ एवावभासते, अन्यस्तु तुच्छोऽपि कथमपि प्रस्तावोचितप्रवृत्तेः पूर्णवदवभासते, अपरस्तुच्छो-धनश्रुतादिरहितोऽत एव तदविनियोजकत्वात् तुच्छावभासीति ४। तथा पूर्णो नीरादिना पुनः पूर्णं पुण्यं वा—पवित्रं रूपं यस्य स तथेति प्रथमो द्वितीये तुच्छं—हीनं रूपम्—आकारो यस्य स तुच्छरूपः, एवं शेषौ ५। पुरुषस्तु पूर्णो ज्ञानादिभिः पूर्णरूपः पुण्यरूपो वा विशिष्टरजोहरणादिद्रव्यलिङ्गसद्भावात् सुसाधुरिति द्वितीयभङ्गे तुच्छरूपः कारणात्त्यक्तलिङ्गः सुसाधुरेवेति तृतीये तुच्छो ज्ञानादिविहीनो निह्नवादिश्चतुर्थो ज्ञानादिद्रव्यलिङ्गहीनो गृहस्थादिरिति ६। तथा पूर्णस्तथैव अपिस्तुच्छापेक्षया समुच्चयार्थः एकः—कश्चित् प्रियाय—प्रीतये अयमिति प्रियार्थः कनकादिमयत्वात् सार इत्यर्थः, तथा अपदलम्—अपशदं द्रव्यं कारणभूतं मृत्तिकादि यस्यासावपदलः अपदलति वा—दीर्यत इत्यपदलः आमप-

कतयाऽसार इत्यर्थः, तुच्छोऽप्येवमेवेति ७। पुरुषो धनश्रुतादिभिः पूर्णः प्रियार्थः कश्चित्प्रियवचनदानादिभिः प्रियकारी सार इति, अन्यस्तु न तथेत्यपदलः परोपकारं प्रत्ययोग्य इति, तुच्छोऽप्येवमेवेति ८। पूर्णोऽपि जलादेर्विष्यन्दते-श्रवति, इह तुच्छः-तुच्छजलादिः स एव विष्पन्दते, अपिः सर्वत्र समुच्चये प्रतियोग्यपेक्षयेति ९। पुरुषस्तु पूर्णोऽप्येको विष्यन्दते-धनं ददाति श्रुतं वा अन्यो नेति तुच्छोऽपि-अल्पवित्तादिरपि धनश्रुतादि विष्यन्दतेऽन्यो नैवेति १०। तथा भिन्नः-स्फुटितः जर्जरितो-राजीयुक्तः परिश्रावी-दुष्पक्वत्वात् क्षरकः अपरिश्रावी कठिनत्वादिति ११। चारित्रं तु भिन्नं मूलप्रायश्चित्तापत्त्या जर्जरितं छेदादिप्राप्त्या परिस्रावि सूक्ष्मातिचारतया अपरिस्रावि निरतिचारतयेति, इह च पुरुषाधिकारेऽपि यच्चारित्रलक्षणपुरुषधर्मभणनं तद्धर्म्मधर्मिणोः कथञ्चिदभेदादनवद्यमवगन्तव्यमिति १२। तथा मधुनः-क्षौद्रस्य कुम्भो मधुकुम्भो मधुभृतं मध्वेव वा पिधानं-स्थगनं यस्य स मधुपिधानः एवमन्ये त्रयः १३। पुरुषसूत्रं स्वयमेव 'हिय'मित्यादिगाथाचतुष्टयेन भावितमिति, तत्र हृदयं-मनः अपापम्-अहिंस्रमकलुषम्-अप्रीतिवर्जितमिति, जिह्वाऽपि च मधुरभाषिणी नित्यं यस्मिन् पुरुषे विद्यते स पुरुषो मधुकुम्भ इव मधुकुम्भो मधुपिधान इव मधुपिधान इति प्रथमभङ्गयोजना, तृतीयगाथायां यद् हृदयं कलुषमयम्-अप्रीत्यात्मकमुपलक्षणत्वात् पापं च जिह्वा या मधुरभाषिणी नित्यं तत्सा चेति गम्यते यस्मिन् पुरुषे विद्यते स पुरुषो विषकुम्भो मधुपिधानस्तत्साधर्म्यादिति १४। अत्र च चतुर्थः पुरुष उपसर्गकारी स्यादित्युपसर्गप्ररूपणाय 'चउव्विहा उवसग्गे'त्यादि सूत्रपञ्चकमाह-

चउव्विहा उवसग्गा पं० तं०—दिव्वा माणुसा तिरिक्खजोणिया आयसंचेयणिज्जा १, दिव्वा उवसग्गा चउव्विहा पं०

तं०—हासा पाओसा वीमंसा पुढोवेमाता २, माणुस्सा उवसग्गा चउव्विधा पं० तं०—हासा पाओसा वीमंसा कुसीलपडिसेवणया ३, तिरिक्खजोणिया उवसग्गा चउव्विहा पं० तं०—भता पदोसा आहारहेउं अवच्चलेणसारक्खणया ४, आतसंचेयणिज्जा उवसग्गा चउव्विहा पं० तं०—घट्टणता पवडणता थंभणता लेसणता ५ (सू० ३६१)

कण्ठ्यश्चेदं, नवरमुपसर्जनान्युपसृज्यते वा–धर्म्मात् प्रच्याव्यते जन्तुरेभिरुपसर्गा–बाधाविशेषाः, ते च कर्तृभेदाच्चतुर्विधाः, आह च—"उवसज्जणमुवसग्गो तेण तओ य उवसिज्जए जम्हा। सो दिव्वमणुयतेरिच्छआयसंवेयणाभेओ ॥१॥" इति, [उपसर्जनमुपसर्गः येन यतो वोपसृज्यते यस्मात् स दिव्यमानुजतैर्यगात्मसंवेदनाभेदः ॥ १ ॥] आत्मना संचेत्यन्ते–क्रियन्त इत्यात्मसंचेतनीयाः, तत्र दिव्या हासत्ति–हासाद्भवन्ति हाससम्भूतत्वाद्वा हासा उपसर्गा एवेत्येवमन्यत्रापि, यथा भिक्षार्थं ग्रामान्तरप्रस्थितक्षुल्लकैर्व्यन्तर्या उपयाचितं प्रतिपन्नं–यदीप्सितं लप्स्यामहे तदा तवोण्डेरकादि दास्याम इति, लब्धे च तत्र तवेदमिति भणित्वा तदुण्डेरकादि तैः स्वयमेव भक्षितं, देवतया च हासेन तद्रूपमावृत्य क्रीडितं अनागच्छत्सु च क्षुल्लकेषु व्याकुले गच्छे निवेदितमाचार्याणां देवतया क्षुल्लकवृत्तं, ततो वृषभैरुण्डेरकादि याचित्वा तस्यै दत्तं, तया तु ते दर्शिता इति, प्रद्वेषाद्यथा सङ्गमको महावीरस्योपसर्गानकरोत्, विमर्षात् यथा क्वचिद्देवकुलिकायां वर्षासूषित्वा साधुषु गतेषु तदीय एवान्यः पश्चादागतस्तत्रोषितः तं च देवता किंस्वरूपोऽयमिति विमर्षादुपसर्गितवतीति, पृथग्–भिन्ना विविधा मात्रा–हासादिवस्तुरूपा येषु ते पृथग्विमात्रा अथवा पृथग्–विविधा मात्रा विमात्रा तया इत्येतल्लुप्ततृतीयैकवचनं पदं द्रष्टव्यं, तथाहि–हासेन कृत्वा प्रद्वेषेण करो-

॥

तीत्येवं संयोगाः, यथा सङ्गमक एव विमर्षेण कृत्वा प्रद्वेषेण कृतवानिति, तथा मानुष्या हासात् यथा गणिका-
दुहिता क्षुल्लकमुपसर्गितवती सा च तेन दण्डेन ताडिता विवादे च राज्ञः श्रीगृहदृष्टान्तो निवेदितस्तेनेति, प्रद्वेषाद्यथा
गजसुकुमारः सोमिलब्राह्मणेन व्यपरोपितः, विमर्षाद्यथा चाणक्योक्तचन्द्रगुप्तेन धर्म्मपरीक्षार्थं लिङ्गिनोऽ-
न्तःपुरे धर्म्ममाख्यापिताः क्षोभिताश्च साधवस्तु क्षोभितुं न शकिता इति, कुशीलम्—अब्रह्म तस्य प्रतिषेवणं कुशीलप्र-
तिषेवणं तद्भावः कुशीलप्रतिषेवणता उपसर्गः कुशीलस्य वा प्रतिषेवणं येषु ते कुशीलप्रतिषेवणकाः अथवा कुशीलप्र-
तिषेवणयेति व्याख्येयं, यथा सन्ध्यायां वसत्यर्थं प्रोषितस्येर्ष्यालोर्गृहे प्रविष्टः साधुश्चतसृभिरीर्ष्यालुजायाभिर्दत्तावासः
प्रत्येकं चतुरोऽपि यामानुरुपसर्गितो न च क्षुभितः, तथा तैरश्चा भयात् श्वादयो दशेयुः प्रद्वेषाच्चण्डकौशिको भगवन्तं
दष्टवान् आहारहेतोः सिंहादयः अपत्यलयनसंरक्षणाय काक्यादय उपसर्गयेयुरिति, तथा आत्मसंचेतनीयाः घट्टनता
घट्टनया वा यथाऽक्षिणि रजः पतितं ततस्तदक्षि हस्तेन मलितं दुःखितुमारब्धमथवा स्वयमेवाक्षिणि गले वा मांसाङ्कुरादि
जातं घट्टयतीति प्रपतनता प्रपतनया वा यथा अप्रयत्नेन सञ्चरतः प्रपतनात् दुःखमुत्पद्यते स्तम्भनता स्तम्भनया वा
यथा तावदुपविष्टः स्थितो यावत् सुप्तः पादादिः स्तब्धो जातः श्लेषणता श्लेषणया वा यथा पादमाकुञ्च्य स्थितो वातेन
तथैव पादो लगित इति, भवन्ति चात्र गाथाः—"हास १ प्पदोस २ वीमंसओ ३ विमायाय ४ वा भवे दिव्वो । एवं
चिय माणुस्सो कुसीलपडिसेवणचउत्थो ॥ १ ॥ तिरिओ भय १ प्पओसा २ ऽऽहारा ३ ऽवच्चादिरक्खणत्थं वा ४ ।
घट्टण १ थंभण २ पवडण ३ लेसणओ वाऽऽयसंचेओ ४ ॥ २ ॥ दिव्वंमि वंतरी १ संगमे २ गजइ ३ लोभणादीया ४

[इत्युत्तरार्द्ध>, गणिया १ सोमिल २ धम्मोवएसणे ३ सालुजोसियाईया ४। तिरियंमि साण १ कोसिय २ सीहा अचिरसूवियगवाई ॥ ३ ॥ कणुग १ कुडणा २ भिपयणाइ ३ गत्तसंलेसणादओ ४ नेया। आओदाहरणा चाय १ पित्त २ कफ ३ सन्निवाया व"त्ति ॥ ४ ॥ [हास्यात्प्रद्वेषाद्विमर्शाद्विमात्रातो वा भवेद्दिव्यः। एवमेव मानुष्यः कुशीलप्रतिषेवनाचतुर्थः ॥ १ ॥ तैरश्चः भयात्प्रद्वेषादाहारादपत्यरक्षणार्थं वा। घट्टनस्तंभनप्रपतनसंलेपणतो वाऽऽत्मसंवेदः ॥ दिव्ये व्यन्तरी संगम एकयतिलोभन्यादिका (क्षोभणादिकाः)। मानुष्ये गणिकासोमिलधर्मोपदेशकेर्ष्यालुयोषिदादयः ॥ तैरश्चीने श्वकौशिकसिंहाचिरप्रसूतगवादिकाः। कणकुट्टनाभिपतनगर्तासंलेपणादयो ज्ञेयाः ॥ आत्मोदाहरणानि वातपित्तकफसन्निवाता वा] उपसर्गसहनात् कर्मक्षयो भवतीति कर्मस्वरूपप्रतिपादनायाह—

चउव्विहे कम्मे पं० तं०—सुभे नाममेगे सुभे सुभे नाममेगे असुभे असुभे नाम ४, १, चउव्विहे कम्मे पं० तं०—सुभे नाममेगे सुभविवागे सुभे णाममेगे असुभविवागे असुभे नाममेगे सुभविवागे असुभे नाममेगे असुभविवागे ४, २, चउव्विहे कम्मे पं० तं०—पगडीकम्मे ठितीकम्मे अणुभावकम्मे पदेसकम्मे ४, ३, (सू० ३६२) चउव्विहे संघे पं० तं०—समणा समणीओ सावगा सावियाओ (सू० ३६३) चउव्विहा बुद्धी पं० तं०—उप्पत्तिता वेणतिता कम्मिया पारिणामिया, चउव्विधा मई पं० तं०—उग्गहमती ईहामती अवायमई धारणामती, अथवा चउव्विहा मती पं० तं०—अरंजरोदगसमाणा वियरोदयसमाणा सरोदगसमाणा सागरोदगसमाणा (सू० ३६४) चउव्विहा संसारसमावन्नगा जीवा पं० तं०—णेरइता तिरिक्खजोणीया मणुस्सा देवा, चउव्विहा सव्वजीवा पं० तं०—मणजोगी

वइजोगी कायजोगी अजोगी अहवा चउव्विहा सव्वजीवा पं० तं०—इत्थिवेयगा पुरिसवेदगा णपुंसकवेदगा अवेदगा
अथवा चउव्विहा सव्वजीवा पं० तं०—चक्खुदंसणी अचक्खुदंसणी ओहिदंसणी केवलदंसणी अहवा चउव्विहा स-
व्वजीवा णं० तं०—संजया असंजया संजयासंजया णोसंजयाणोअसंजया (सू० ३६५)

'चउव्विहे'त्यादि सूत्रत्रयं व्यक्तं, नवरं क्रियत इति कर्म्म ज्ञानावरणीयादि तत् शुभं-पुण्यप्रकृतिरूपं पुनः शुभं-शुभानुवन्धित्वात् भरतादीनामिव, शुभं तथैवाशुभमशुभानुवन्धित्वात् ब्रह्मदत्तादीनामिव अशुभं-पापप्रकृतिरूपं शुभं शुभानुवन्धित्वात् दुःखितानामकामनिर्जरावतां गवादीनामिव अशुभं तथैव पुनरशुभमशुभानुवन्धित्वात् मत्स्यवन्धादीनामिवेति। तथा शुभं सातादि सातादित्वेनैव वद्धं तथैवोदेति यत्तत् शुभविपाकं यत्तु वद्धं शुभत्वेन सङ्क्रमकरणवशात्तूदेत्यशुभत्वेन तद् द्वितीयं, भवति च कर्मणि कर्मान्तरानुप्रवेशः, सङ्क्रमाभिधानकरणवशाद्, उक्तञ्च—"मूलप्रकृत्यभिन्नाः सङ्क्रमयति गुणत उत्तराः प्रकृतीः। नन्वात्माऽमूर्त्तत्वादध्यवसानप्रयोगेण ॥ १ ॥" इति, तथा मतान्तरम्—"मोत्तूण आउयं खलु दंसणमोहं चरित्तमोहं च। सेसाणं पयडीणं उत्तरविहिसंकमो भणिओ ॥ १ ॥" [आयुर्दर्शनमोहं चारित्रमोहमेव च मुक्त्वा शेषाणां प्रकृतीनामुत्तरविधिसंक्रमो भणितः ॥ १ ॥] यद्वद्धमशुभतयोदेति च शुभतया तत्तृतीयं चतुर्थं प्रतीतमिति, तृतीयं कर्म्मसूत्रमत्रत्यद्वितीयोद्देशकवन्धसूत्रवज्ज्ञेयमिति। चतुर्विधकर्म्मस्वरूपं सङ्घ एव वेत्तीति सङ्घसूत्रं, स च सर्वविद्वचनसंस्कृतबुद्धिमानिति वुद्धिसूत्रं, वुद्धिश्च मतिविशेष इति मतिसूत्रे, सुगमानि चैतानि, नवरं सङ्घो-गुणरत्नपात्रभूतसत्त्वसमूहः, तत्र श्राम्यन्ति-तपस्यन्तीति श्रमणाः अथवा सह मनसा शोभनेन

निदानपरिणामलक्षणपापरहितेन च चेतसा वर्त्तत इति समनसस्तथा समानं–स्वजनपरजनादिषु तुल्यं मनो येषां ते समनसः, उक्तञ्च—"तो समणो जइ सुमणो भावेण य जइ न होइ पावमणो। सयणे य जणे य समो समो य माणावमाणेसुं ॥ १ ॥" [तदा श्रमणः यदि सुमनाः भावेन यदि न भवति पापमनाः। स्वजने जने च समः समश्च मानापमानयोः ॥ १ ॥] अथवा समिति–समतया शत्रुमित्रादिष्वणन्ति–प्रवर्त्तन्त इति समणाः, आह च—"नत्थि य सि कोइ वेसो पिओ व सव्वेसु चेव जीवेसु। एएण होइ समणो एसो अन्नोऽवि पज्जाओ ॥ १ ॥" [नास्ति च तस्य कोऽपि द्वेष्यः प्रियो वा सर्वेष्वपि जीवेषु। एतेन भवति समनाः एषोऽन्योऽपि पर्यायः ॥ १ ॥] इति, प्राकृततया सर्वत्र समणत्ति, एवं समणीओ, तथा शृण्वन्ति जिनवचनमिति श्रावकाः, उक्तञ्च—"अवाप्तदृष्ट्यादिविशुद्धसम्पत्, परं समाचारमनुप्रभातम्। शृणोति यः साधुजनादतन्द्रस्तं श्रावकं प्राहुरमी जिनेन्द्राः ॥१॥" इति, अथवा श्रान्ति पचन्ति तत्त्वार्थश्रद्धानं निष्ठां नयन्तीति श्राः, तथा वपन्ति–गुणवत्सप्तक्षेत्रेषु धनबीजानि निक्षिपन्तीति वास्तथा किरन्ति–क्लिष्टकर्म्मरजो विक्षिपन्तीति कास्ततः कर्म्मधारये श्रावका इति भवति, यदाह—"श्रद्धालुतां श्राति पदार्थचिन्तनाद्धनानि पात्रेषु वपत्यनारतम्। किरत्यपुण्यानि सुसाधुसेवनादथापि तं श्रावकमाहुरञ्जसा ॥ १ ॥" इति, एवं श्राविका अपीति, तथा उत्पत्तिरेव प्रयोजनं यस्याः सा औत्पत्तिकी, ननु क्षयोपशमः कारणमस्याः, सत्यं, किन्तु स खल्वन्तरङ्गत्वात्सर्वबुद्धिसाधारण इति न विवक्ष्यते, न चान्यच्छास्त्रकर्माभ्यासादिकमपेक्षत इति, अपि च–बुद्ध्युत्पादात्पूर्वं स्वयमदृष्टोऽन्यतश्चाश्रुतो मनसाऽप्यनालोचितस्तस्मिन्नेव क्षणे यथावस्थितोऽर्थो गृह्यते यया सा लोकद्वयाविरुद्धै-

कान्तिकफलवती बुद्धिरौत्पत्तिकीति, यदाह—"पुव्वमदिट्ठमसुयमवेइयतक्खणविसुद्धगहियत्था । अव्वाहयफलजोगा बुद्धी उप्पत्तियानाम ॥ १ ॥" इति, [पूर्वमदृष्टाश्रुतज्ञातस्य तत्क्षणे गृहीतविशुद्धार्था । अव्याहतफलयोगवती औत्पातिकी नाम्नी बुद्धिः ॥ १ ॥] नटपुत्ररोहकादीनामिवेति, तथा विनयो—गुरुशुश्रूषा स कारणमस्यास्तत्प्रधाना वा वैनयिकी, अपिच—कार्यभरनिस्तरणसमर्था धर्मार्थकामशास्त्राणां गृहीतसूत्रार्थसारा लोकद्वयफलवती चेयमिति, यदाह—"भरनित्थरणसमत्था तिवग्गसुत्तत्थगहिअपेयाला । उभओ लोगफलवती विणयसमुत्था हवइ बुद्धि ॥ १ ॥ त्ति, [भरनिस्तरणसमर्था गृहीतत्रिवर्गशास्त्रसूत्रार्थसारा । उभयलोकफलवती विनयसमुत्था भवति बुद्धिः ॥ १ ॥] नैमित्तिकसिद्धपुत्रशिष्यादीनामिवेति, अनाचार्यकं कर्म्म साचार्यकं शिल्पं कादाचित्कं वा कर्म्म नित्यव्यापारस्तु शिल्पमिति, कर्म्मणो जाता कर्म्मजा, अपिच—कर्माभिनिवेशोपलब्धकर्म्मपरमार्था कर्म्माभ्यासविचाराभ्यां विस्तीर्णा प्रशंसाफलवती चेति, यदाह—"उवओगदिट्ठसारा कम्मपसंगपरिघोलणविसाला । साहुकारफलवती कम्मसमुत्था हवइ बुद्धी ॥ १ ॥" इति [उपयोगदृष्टसारा कर्मप्रसंगपरिघोलनविशाला । साधुकारफलवती कर्मसमुत्था भवति बुद्धिः ॥ १ ॥] हैरण्यककर्षकादीनामिवेति, परिणामः—सुदीर्घकालपूर्वापरार्थावलोकनादिजन्य आत्मधर्म्मः स प्रयोजनमस्यास्तत्प्रधाना वेति पारिणामिकी, अपिच—अनुमानकारणमात्रदृष्टान्तैः साध्यसाधिका वयोविपाके च पुष्टीभूता अभ्युदयमोक्षफला चेति, यदाह—"अणुमाणहेउदिट्ठंतसाहिया वयविवागपरिणामा । हियनिस्सेसफलवई बुद्धी परिणामिया नाम ॥ १ ॥" इति [अनुमानहेतुदृष्टान्तसाधिका वयोविपाकपरिणामा । हितनिःश्रेयसफलवती बुद्धिः पारिणामिकीनाम्नी ॥ १ ॥] अभयकु-

मारादीनामिवेति। तथा मननं मतिः तत्र सामान्यार्थस्याशेषविशेषनिरपेक्षस्यानिर्देश्यस्य रूपादेः अव इति–प्रथमतो ग्रहणं-परिच्छेदनमवग्रहः स एव मतिरवग्रहमतिरेवं सर्वत्र, नवरं तदर्थविशेषालोचनमीहा प्रक्रान्तार्थविशेषनिश्चयोऽवायः अवगतार्थविशेषधरणं धारणेति, उक्तञ्च—“सामन्नत्थावगहणमोग्गहो भेयमग्गणमिहेहा। तस्सावगमोऽवाओ अविच्चुई धारणा तस्स ॥ १ ॥” इति। [सामान्येनार्थावग्रहणमवग्रहो भेदमार्गणमिहेहा तस्यावगमोऽवायोऽविच्युतिर्धारणा तस्य ॥ १ ॥] तथा अरञ्जरम्–उदकुम्भो अलञ्जरमिति यत्प्रसिद्धं तत्रोदकं यत्तत्समाना प्रभूतार्थग्रहणोत्प्रेक्षणधरणसामर्थ्याभावेनाल्पत्वादस्थिरत्वाच्च, अरञ्जरोदकं हि सङ्क्षिप्तं शीघ्रं निष्ठितं चेति, विदरो–नदीपुलिनादौ जलार्थो गर्त्तः तत्र यदुदकं तत्समाना अल्पत्वादपरापरार्थोहनमात्रसमर्थत्वात् झगिति अनिष्ठितत्वाच्च, तदुदकं ह्यल्पं तथाऽपरापरमल्पमल्पं स्यन्दते, अत एव क्षिप्रमनिष्ठितश्चेति, सरउदकसमाना तु विपुलत्वाद्बहुजनोपकारित्वादनिष्ठितत्वाच्च प्रायः सरोजलस्याप्येवंभूतत्वादिति, सागरोदकसमाना पुनः सकलपदार्थविषयत्वेनात्यन्तविपुलत्वादक्षयत्वादलब्धमध्यत्वाच्च, सागरजलस्यापि ह्येवंभूतत्वादिति। यथोक्तमतिमन्तो जीवा एव भवन्तीति जीवसूत्राणि पञ्च व्यक्तानि चैतानि, नवरं मनोयोगिनः–समनस्का योगत्रयसद्भावेऽपि तस्य प्राधान्यादेवं वाग्योगिनो द्वीन्द्रियादयः काययोगिन एकेन्द्रिया अयोगिनो–निरुद्धयोगाः सिद्धाश्चेति। अवेदकाः–सिद्धादयः। चक्षुषः सामान्यार्थग्रहणमवग्रहेहारूपं दर्शनं चक्षुर्दर्शनं तद्वन्तश्चतुरिन्द्रियादयः, अचक्षुः–स्पर्शनादि तद्दर्शनवन्त एकेन्द्रियादय इति। संयताः–सर्वविरताः असंयता–अविरताः संयतासंयता–देशविरताः त्रयप्रतिषेधवन्तः सिद्धा इति ॥ जीवाधिकाराज्जीवविशेषान् पुरुषभेदान् चतुःसूत्र्याऽऽह—

चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—मित्ते नाममेगे मित्ते मित्ते नाममेगे अमित्ते अमित्ते नाममेगे मित्ते अमित्ते णाममेगे अमित्ते १, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—मित्ते णाममेगे मित्तरूवे चउभंगो, ४, २, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—मुत्ते णाममेगे मुत्ते मुत्ते णाममेगे अमुत्ते, ४, ३, चत्तारि पुरिसजाया पं० तं०—मुत्ते णाममेगे मुत्तरूवे ४, ४, (सू० ३६६) पंचिंदियतिरिक्खजोणिया चउगईया चउआगईया पं० तं०—पंचिंदियतिरिक्खजोणिया पंचिंदियतिरिक्खजोणिएसु उववज्जमाणा णेरइएहिंतो वा तिरिक्खजोणिएहिंतो वा मणुस्सेहिंतो वा देवेहिंतो वा उववज्जेज्जा, से चेव णं से पंचिंदियतिरिक्खजोणिए पंचिंदियतिरिक्खजोणियत्तं विप्पजहमाणे णेरइत्तत्ताए वा जाव देवत्ताते वा उवागच्छेज्जा, मणुस्सा चउगईआ चउआगतिता, एवं चेव मणुस्सावि (सू० ३६७) वेइंदिया णं जीवा असमारभमाणस्स चउविहे संजमे कज्जति, तं०—जिब्भामयातो सोक्खातो अववरोवित्ता भवति, जिब्भामएणं दुक्खेणं असंजोगेत्ता भवति, फासमयातो सोक्खातो अववरोवेत्ता भवइ एवं चेव ४, वेइंदियाणं जीवा समारभमाणस्स चउविधे असंजमे कज्जति, तं०—जिब्भामयातो सोक्खाओ ववरोवित्ता भवति, जिब्भामतेणं दुक्खेणं संजोगित्ता भवति, फासामयातो सोक्खाओ ववरोवेत्ता भवइ (सू० ३६८) सम्मद्दिट्ठिताणं णेरइयाणं चत्तारि किरियाओ पं० तं०—आरंभिता परिग्गहिता मातावत्तिया अपच्चक्खाणकिरिया, सम्मद्दिट्ठिताणमसुरकुमाराणं चत्तारि किरियाओ पं० तं०—एवं चेव, एवं विगलिंदियवज्जं जाव वेमाणियाणं (सू० ३६९) चउहिं ठाणेहिं संते गुणे नासेज्जा, तं०—कोहेणं पडिनिसेवेणं अकयण्णुयाए मिच्छत्ताभिनिवेसेणं । चउहिं ठाणेहिं संते गुणे दीवेज्जा तंजहा—अब्भासवत्तितं परच्छंदाणुवत्तितं कज्जहेउं कतपडिकतितेति वा,

(सू० २७०) णेरइयाणं चउहिं ठाणेहिं सरीरुप्पत्ती सिया, तंजहा—कोहेणं माणेणं मायाए लोभेणं, एवं जाव वेमाणियाणं, णेरइयाणं चउहिं ठाणेहिं निव्वत्तिते सरीरे पं० तं०—कोहनिव्वत्तिए जाव लोभनिव्वत्तिए, एवं जाव वेमाणियाणं (सू० २७१)

'चत्तारी'त्यादि, स्पष्टा चेयं, नवरं मित्रमिहलोकोपकारित्वात्पुनर्मित्रं-परलोकोपकारित्वात्सद्गुरुवत्, अन्यस्तु मित्रं स्नेहवत्त्वादमित्रं परलोकसाधनविध्वंसात्कलत्रादिवत्, अन्यस्त्वमित्रः प्रतिकूलत्वान्मित्रं निर्वेदोत्पादनेन परलोकसाधनोपकारकत्वादविनीतकलत्रादिवच्चतुर्थोऽमित्रः प्रतिकूलत्वात् पुनरमित्रः संक्लेशहेतुत्वेन दुर्गतिनिमित्तत्वात्, पूर्वापरकालापेक्षया वेदं भावनीयमिति । तथा मित्रमन्तःस्नेहवृत्त्या मित्रस्येव रूपम्-आकारो बाह्योपचारकरणात् यस्य स मित्ररूप इति एको, द्वितीयोऽमित्ररूपो बाह्योपचाराभावात् तृतीयः अमित्रः स्नेहवर्जितत्वादिति चतुर्थः प्रतीतः । तथा मुक्तः-त्यक्तसङ्गो द्रव्यतः पुनर्मुक्तो भावतोऽभिष्वङ्गाभावात् सुसाधुवत्, द्वितीयोऽमुक्तः साभिष्वङ्गत्वात् रङ्कवत्, तृतीयोऽमुक्तो द्रव्यतः भावतस्तु मुक्तो राज्यावस्थोत्पन्नकेवलज्ञानभरतचक्रवर्त्तिवत्, चतुर्थो गृहस्थः, कालापेक्षया वेदं द्रष्टव्यमिति । मुक्तो निरभिष्वङ्गतया मुक्तरूपो वैराग्यपिशुनाकारतया यतिरिवेत्येको द्वितीयोऽमुक्तरूप उक्तविपरीतत्वात् गृहस्थावस्थायां महावीर इव तृतीयोऽमुक्तः साभिष्वङ्गत्वाच्छठयतिवच्चतुर्थो गृहस्थ इति । जीवाधिकारिकं पञ्चेन्द्रियतिर्यग्मनुष्यसूत्रद्वयं सुगमं, एवं द्वीन्द्रियसूत्रद्वयमपि, नवरं द्वीन्द्रियान् जीवान् असमारभमाणस्य-अव्यापादयतः, जिह्वाया विकारो जिह्वामयं तस्मात् सौख्यात्-रसोपलम्भानन्दरूपादव्यपरोपयिता-अभ्रंशयिता, तथा जिह्वामयं-जिह्वे-

न्द्रियहानिरूपं यद् दुःखं तेनासंयोजयितेति । जीवाधिकारादेव सम्यग्दृष्टिजीवक्रियासूत्राणि सुगमानि चैतानि, नवरं सम्यग्दृष्टीनां चतस्रः क्रिया मिथ्यात्वक्रियाया अभावात्, एवं 'विगलिंदियवज्जं'ति, एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां पञ्चापि, तेषां मिथ्यादृष्टित्वात्, द्वीन्द्रियादीनाञ्च सासादनसम्यक्त्वस्याल्पत्वेनाविवक्षितत्वादिति, एवं चेह विकलेन्द्रियवर्जनेन षोडश क्रियासूत्राणि वैमानिकान्तानि भवन्तीति । अनन्तरं क्रिया उक्तास्तद्वांश्च सद्भूतान् परगुणान् नाशयति प्रकाशयति चेत्येवमर्थं सूत्रद्वयं, तच्च सुगमं, नवरं सतो–विद्यमानान् गुणान् नाशयेदिव नाशयेत्–अपलपति न मन्यते, क्रोधेन–रोषेण तथा प्रतिनिवेशेन–एष पूज्यते अहं तु नेत्येवं परपूजाया असहनलक्षणेन कृतमुपकारं परसम्बन्धिनं न जानातीत्यकृतज्ञस्तद्भावस्तत्तां तया मिथ्यात्वाभिनिवेशेन–बोधविपर्यासेन, उक्तञ्च—"रोसेण पडिनिवेसेण तहय अकयण्णुमिच्छभावेणं । संतगुणे नासित्ता भासइ अगुणे असंते वा ॥ १ ॥" इति [रोषेण प्रतिनिवेशेन तथैवाकृतज्ञतया मिथ्याभावेन च सतो गुणान्नाशयित्वाऽसतो दोषान् भाषते ॥ १ ॥] असतः–अविद्यमानान् क्वचित्संतेत्ति पाठस्तत्र च सतो–विद्यमानान् गुणान् दीपयेत् वदेदित्यर्थः, अभ्यासो–हेवाको वर्णनीयासन्नता वा प्रत्ययो–निमित्तं यत्र दीपने तदभ्यासप्रत्ययं, दृश्यते ह्यभ्यासान्निर्विषयापि निष्फलापि च प्रवृत्तिः, सन्निहितस्य च प्रायेण गुणानामेव ग्रहणमिति, तथा परच्छन्दस्य–पराभिप्रायस्यानुवृत्तिः–अनुवर्त्तना यत्र तत्परच्छन्दानुवृत्तिकं दीपनमेव, तथा कार्यहेतोः–प्रयोजननिमित्तं चिकीर्षितकार्यं प्रत्यानुकूल्यकरणायेत्यर्थः, तथा कृते–उपकृते प्रतिकृतं–प्रत्युपकारः तद्यस्यास्ति स कृतप्रतिकृतिकः 'इति वा' कृतप्रत्युपकर्त्तेतिहेतोरित्यर्थः, अथवा कृतप्रतिकृतये इति वा–एकेनैकस्योपकृतं गुणा वोत्कीर्त्तिताः स तस्यासतो-

ऽपि गुणान् प्रत्युपकारार्थमुत्कीर्त्तयतीत्यर्थः, इतिरुपप्रदर्शने वा विकल्पे । इदञ्च गुणनाशनादि शरीरेण क्रियत इति शरीरस्योत्पत्तिनिर्वृत्तिसूत्राणां दण्डकद्वयं, कण्ठ्यं चैतत्, नवरं क्रोधादयः कर्म्मबन्धहेतवः, कर्म्म च शरीरोत्पत्तिकारणमिति कारणकारणे कारणोपचारात् क्रोधादयः शरीरोत्पत्तिनिमित्ततया व्यपदिश्यन्त इति । 'चउहिं ठाणेहिं सरीरे'त्याद्युक्तं, क्रोधादिजन्यकर्म्मनिर्वर्त्तितत्वात् क्रोधादिभिर्निर्वर्त्तितं शरीरमित्यपदिष्टं, इह चोत्पत्तिरारम्भमात्रं निर्वृत्तिस्तु निष्पत्तिरिति । क्रोधादयः शरीरनिर्वृत्तेः कारणानीत्युक्तं तन्निग्रहास्तु धर्म्मस्येत्याह—

चत्तारि धम्मदारा पन्नत्ता, तंजहा—खंती मुत्ती अज्जवे मद्दवे (सू० ३७२) चउहिं ठाणेहिं जीवा णेरतियत्ताए कम्मं पकरेंति, तंजहा—महारंभताते महापरिग्गहयाते पंचिंदियवहेणं कुणिमाहारेणं १ चउहिं ठाणेहिं जीवा तिरिक्खजोणियत्ताए कम्मं पगरेंति, तं०—माइल्लताते णियडिल्लताते अलियवयणेणं कूडतुलकूडमाणेणं २ चउहिं ठाणेहिं जीवा मणुस्सत्ताते कम्मं पगरेंति, तंजहा—पगतिभद्दताते पगतिविणीययाए साणुक्कोसयाते अमच्छरिताते ३ चउहिं ठाणेहिं जीवा देवाउयत्ताए कम्मं पगरेंति, तंजहा—सरागसंजमेणं संजमासंजमेणं बालतवोकम्मेणं अकामणिज्जराए ४ (सू० ३७३) चउव्विहे वज्जे पं० तं०—तते वितते घणे झुसिरे १ चउव्विहे नट्टे पं० तं०—अंचिए रिभिए आरभडे भिसोले २ चउव्विहे गेए पं० तं०—उक्खित्तए पत्तए मंदए रोविंदए ३ चउव्विहे मल्ले पं० तं०—गंथिमे वेढिमे पूरिमे संघातिमे ४ चउव्विहे अलंकारे पं० तं०—केसालंकारे वत्थालंकारे मल्लालंकारे आभरणालंकारे ५ चउव्विहे अभिणते पं० तं०—दिट्ठंतिते पांडुसुते सामंतोवातणिते लोगमज्झावसिते ६ (सू० ३७४) सणंकुमारमाहिंदेसु णं कप्पेसु विमाणा चउवन्ना पं० तं०—णीला

लोहिता हालिद्दा सुक्किला, महासुक्कसहस्सारेसु णं कप्पेसु देवाणं भवधारणिज्जा सरीरगा उक्कोसेणं चत्तारि रयणीओ उड्ढं उच्चत्तेणं पन्नत्ता (सू० ३७५)

'चत्तारि धम्मे'त्यादि, धर्मस्य—चारित्रलक्षणस्य द्वाराणीव द्वाराणि—उपायाः । क्षान्त्यादीनि धर्मद्वाराणीत्युक्तं, अथारम्भादीनि नारकत्वादिसाधनकर्म्मणो द्वाराणीति विभागतः 'चउहिं ठाणेहिं' इत्यादिना सूत्रचतुष्टयेनाह—कण्ठ्यञ्चैतत्, नवरं 'नेरइयत्ताए'त्ति नैरयिकत्वाय नैरयिकतायै नैरयिकतया वा कर्म्म—आयुष्कादि, नेरइयाउयत्ताएत्ति पाठान्तरे नैरयिकायुष्कतया नैरयिकायुष्करूपं कर्म्मदलिकमिति, महान्—इच्छापरिमाणेनाकृतमर्यादतया बृहन् आरम्भः—पृथिव्याद्युपमर्दलक्षणो यस्य स महारम्भः—चक्रवर्त्त्यादिस्तद्भावस्तत्ता तया महारम्भतया एवं महापरिग्रहतयाऽपि, नवरं परिगृह्यत इति परिग्रहो—हिरण्यसुवर्णद्विपदचतुष्पदादिरिति, 'कुणिम'मिति मांसं तदेवाहारो—भोजनं तेन, 'माइल्लयाए'त्ति मायितया माया च मनःकुटिलता, 'नियडिल्लयाए'त्ति निकृतिमत्तया निकृतिश्च वञ्चनार्थं कायचेष्टाद्यन्यथाकरणलक्षणा अभ्युपचारलक्षणा वा तद्वत्तया, कूटतुलाकूटमानेन यो व्यवहारः स कूटतुलाकूटमान एवोच्यते अतस्तेनेति, प्रकृत्या—स्वभावेन भद्रकता—परानुपतापिता या सा प्रकृतिभद्रकता तया सानुक्रोशतया—सदयतया मत्सरिकता—परगुणासहिष्णुता तत्प्रतिषेधोऽमत्सरिकता तयेति, सरागसंयमेन—सकषायचारित्रेण वीतरागसंयमिनामायुषो बन्धाभावात् संयमासंयमो—द्विस्वभावत्वाद्देशसंयमः बाला इव बाला—मिथ्यादृशस्तेषां तपःकर्म्म—तपःक्रिया बालतपःकर्म्म तेन अकामेन—निर्जरां प्रत्यनभिलाषेण निर्जरा—कर्म्मनिर्जरणहेतुर्बुभुक्षादिसहनं यत् सा अकामनिर्जरा तया । अनन्तरं देवोत्पत्ति-

कारणान्युक्तानि, देवाश्च वाद्यनाट्यादिरतयो भवन्तीति वाद्यादिभेदाभिधानाय पट्सूत्री, तत्र वज्जेत्ति–वाद्यं तत्र—'ततं वीणादिकं ज्ञेयं, विततं पटहादिकम् । घनं तु कांस्यतालादि, वंशादि शुपिरं मतम् ॥ १ ॥' इति, नाट्यगेयाभिनयसूत्राणि सम्प्रदायाभावान्न विवृतानि, मालायां साधु माल्यं–पुष्पं तद्रचनापि माल्यं ग्रन्थः–सन्दर्भः सूत्रेण ग्रन्थनं तेन निर्वृत्तं ग्रन्थिमं मालादि, वेष्टनं वेष्टस्तेन निर्वृत्तं वेष्टिमं–मुकुटादि, पूरेण–पूरणेन निर्वृत्तं पूरिमं–मृन्मयमनेकच्छिद्रं वंशशलाकादिपञ्जरं वा यत्पुष्पैः पूर्यत इति, सङ्घातेन निर्वृत्तं सङ्घातिमं–यत्परस्परतः पुष्पनालादिसङ्घातनेनोपजन्यत इति, अलङ्क्रियते–भूष्यतेऽनेनेत्यलङ्कारः केशा एवालङ्कारः केशालङ्कारः, एवं सर्वत्र देवाधिकारवत्येव 'सणंकुमारे'त्यादिका द्विसूत्री सुगमा चेयं, नवरं सनत्कुमारमाहेन्द्रयोश्चतुर्वर्णानि, कल्पान्तरेपु त्वन्यथा, तदुक्तम्—"सोहम्मे पंचवण्णा एक्कगहाणी उ जा सहस्सारो । दो दो तुल्ला कप्पा तेण परं पुंडरीयाओ ॥ १ ॥" [द्वयोर्द्वयोः कल्पयोर्वर्णस्य हानिः कार्येत्यर्थः > तत्र भवे धार्यते तदिति तं वा भवं धारयतीति भवधारणीयं–यज्जन्मतो मरणावधि 'कृतमुष्टिकस्तु रत्निः स एव विततालुलिररत्नि'रिति वचने सत्यपि रत्निशब्देनेह सामान्येन हस्तोऽभिधीयत इति, शुक्रसहस्रारयोश्चतुर्हस्ता देवा अन्यत्र त्वन्यथा, यत आह—"भवण १० वण ८ जोइस ५ सोहम्मीसाणे सत्त होंति रयणीओ । एक्केकहाणि सेसे दुदुगे य दुगे चउक्के य ॥ १ ॥ गेविज्जेसुं दोन्नी एक्का रयणी अणुत्तरेसु"त्ति [भवनवानमंतरज्योतिष्कसौधर्मेशानेषु सप्त रत्नयो भवंति शेषेषु एकैकहानिः द्विके द्विके च द्विके चतुष्के च ॥१॥ ग्रैवेयकेषु द्वे रत्नी अनुत्तरसुरेष्वेका रत्निः ॥] भवधारणीयान्येवं, उत्तरवैक्रियाणि तु लक्षमपि सम्भवन्ति, उत्कृष्टेनैतत्, जघन्यतस्त्वङ्गुलासङ्ख्येयभागप्रमाणान्युत्पत्तिकाले भवधा-

रणीयानि भवन्त्युत्तरवैक्रियाणि त्वङ्गुलसङ्ख्येयभागप्रमाणानीति । अनन्तरं देववक्तव्यतोक्ता, देवाश्चाप्कायतयाऽप्युत्पद्यन्ते इत्युदकगर्भप्रतिपादनाय 'चत्तारी'त्यादि सूत्रद्वयमाह—

चत्तारि उदकगब्भा पं० तं०—उस्सा महिया सीता उसिणा, चत्तारि उदकगब्भा पं० तं०—हेमगा अब्भसंथडा सीतोसिणा पंचरूविता,—माहे उ हेमगा गब्भा, फग्गुणे अब्भसंथडा । सीतोसिणा उ चित्ते, वतिसाहे पंचरूविता ॥१॥ (सू० ३७६) चत्तारि माणुस्सीगब्भा पं० तं०—इत्थित्ताए पुरिसत्ताए णपुंसगत्ताते बिंबत्ताए,—अप्पं सुक्कं बहुं ओयं, इत्थी तत्थ पजातति । अप्पं ओयं बहुं सुक्कं, पुरिसो तत्थ पजातति ॥ १ ॥ दोण्हंपि रत्तसुक्काणं, तुल्लभावे णपुंसओ । इत्थीतोतसमाओगे, विंबं तत्थ पजायति ॥ २ ॥ (सू० ३७७)

'दगगब्भ'त्ति दकस्य-उदकस्य गर्भा इव गर्भा दकगर्भाः-कालान्तरे जलवर्षणस्य हेतवस्तत्संसूचका इति तत्त्वमिति, अवश्यायः-क्षपाजलं महिका-धूमिका शीतान्यात्यन्तिकानि एवमुष्णा-घर्माः, एते हि यत्र दिन उत्पन्नास्तस्मादुत्कर्षेणाव्याहताः सन्तः षड्भिर्मासैरुदकं प्रसुवते, अन्यैः पुनरेवमुक्तम्—"पवनाभ्रवृष्टिविद्युद्गर्जितशीतोष्णरश्मिपरिवेषाः । जलमत्स्येन सहोक्ताः दशधा धातुप्रजनहेतुः ॥ १ ॥" तथा—"शीतवाताश्च बिन्दुश्च, गर्जितं परिवेषणम् । सर्व्वं गर्भेषु शंसन्ति, निर्ग्रन्थाः साधुदर्शनाः ॥ १ ॥" तथा "सप्तमे २ मासे, सप्तमे २ऽहनि । गर्भाः पाकं नियच्छन्ति, यादृशास्तादृशं फलम् ॥ १ ॥" हिमं-तुहिनं तदेव हिमकं तस्यैते हैमका हिमपातरूपा इत्यर्थः, 'अब्भसंथड'त्ति अभ्रसंस्थितानि मेघैराकाशाच्छादनानीत्यर्थः, आत्यन्तिके शीतोष्णे, पञ्चानां रूपाणां-गर्जितविद्युज्जलवाताभ्रलक्षणानां समाहारः पञ्चरूपं

तदस्ति येषां ते पञ्चरूपिका उदकगर्भाः, इह मतान्तरमेवम्—पौषे समार्गशीर्षे सन्ध्यारागोऽम्बुदाः सपरिवेषाः । नात्यर्थं मार्गशिरे शीतं पौषेऽतिहिमपातः ॥ १ ॥ माघे प्रबलो वायुस्तुषारकलुषद्युती रविशशाङ्कौ । अतिशीतं सघनस्य च भानोरस्तोदयौ धन्यौ ॥ २ ॥ फाल्गुनमासे रूक्षश्चण्डः पवनोऽभ्रसम्प्लवाः स्निग्धाः । परिवेषाश्चासकलाः कपिलस्ताम्रो रविश्च शुभः ॥ ३ ॥ पवनघनवृष्टियुक्ताश्चैत्रे गर्भाः शुभाः सपरिवेषाः । घनपवनसलिलविद्युत्स्तनितैश्च हिताय वैशाखे ॥ ४ ॥" इति, तानेव मासभेदेन दर्शयति—'माहे'त्यादि श्लोकः । गर्भाधिकारान्नारीगर्भसूत्रं व्यक्तं, केवलं 'इत्थित्ताए'त्ति स्त्रीतया बिम्बमिति–गर्भप्रतिबिम्बं गर्भाकृतिरार्त्तवपरिणामो न तु गर्भ एवेति, उक्तञ्च—"अवस्थितं लोहितमङ्गनाया, वातेन गर्भं ब्रुवतेऽनभिज्ञाः । गर्भाकृतित्वात्कटुकोष्णतीक्ष्णैः, श्रुते पुनः केवल एव रक्ते ॥ १ ॥ गर्भं जडा भूतहृतं वदन्ती"त्यादि, वैचित्र्यं गर्भस्य कारणभेदादिति श्लोकाभ्यां तदाह–'अप्प'मित्यादि, शुक्रं–रेतः पुरुषसम्बन्धि ओज–आर्त्तवं रक्तं स्त्रीसम्बन्धि यत्र गर्भाशय इति गम्यते इति, तथा स्त्रिया ओजसा समायोगो–वातवशेन तत्स्थिरीभवनलक्षणः रुधोजःसमायोगस्तस्मिन् सति बिम्बं 'तत्र' गर्भाशये प्रजायते, अन्यैरप्यत्रोक्तम्—"अत एव च शुक्रस्य, बाहुल्याज्जायते पुमान् । रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये, क्लीबः शुक्रार्त्तवे पुनः ॥ १ ॥ वायुना बहुशो भिन्ने, यथास्वं बह्वपत्यता । वियोनिविकृताकारा, जायन्ते विकृतैर्मलैः ॥ २ ॥" इति ॥ गर्भः प्राणिनां जन्मविशेषः स चोत्पादोऽभिधीयते, उत्पादश्चोत्पादाभिधानपूर्वे प्रपञ्चत इति तत्स्वरूपविशेषप्रतिपादनायाह—

उप्पायपुव्वस्स णं चत्तारि मूलवत्थू पन्नत्ता (सू० ३७८) चउव्विहे कव्वे पं० तं०—गज्जे पज्जे कत्थे गेए (सू०३७९)

णेरतिताणं चत्तारि समुग्घाता पं० तं०—वेयणासमुग्घाते कसायसमुग्घाते मारणंतियसमुग्घाए वेउव्वियसमुग्घाए, एवं वाउक्काइयाणवि (सू० ३८०) अरिहतो णं अरिट्ठनेमिस्स चत्तारि सया चोद्दसपुव्वीणमजिणाणं जिणसंकासाणं सव्वक्खरसन्निवाईणं जिणो इव अवितथवागरमाणाणं उक्कोसिता चउद्दसपुव्विसंपया हुत्था (सू० ३८१) समणस्स णं भगवओ महावीरस्स चत्तारि सया वादीणं सदेवमणुयासुराते परिसाते अपराजियाणं उक्कोसिता वातिसंपया हुत्था (सू० ३८२) हेट्ठिल्ला चत्तारि कप्पा अद्धचंदसंठाणसंठिया पन्नत्ता, तंजहा—सोहम्मे ईसाणे सणंकुमारे माहिंदे, मज्झिल्ला चत्तारि कप्पा पडिपुन्नचंदसंठाणसंठिया पन्नत्ता, तंजहा—बंभलोगे लंतते महासुक्के सहस्सारे, उवरिल्ला चत्तारि कप्पा अद्धचंदसंठाणसंठिता पन्नत्ता, तंजहा—आणते पाणते आरणे अच्चुते (सू० ३८३) चत्तारि समुद्दा पत्तेयरसा पं० तं० —लवणोदे वरुणोदे खीरोदे घतोदे (सू० ३८४) चत्तारि आवत्ता पं० तं०—खरावत्ते उन्नतावत्ते गूढावत्ते आमिसावत्ते, एवामेव चत्तारि कसाया पं० तं०—खरावत्तसमाणे कोहे उन्नत्तावत्तसमाणे माणे गूढावत्तसमाणा माता आमिसावत्तसमाणे लोभे, खरावत्तसमाणं कोहं अणुपविट्ठे जीवे कालं करेति णेरइएसु उववज्जति, उन्नत्तावत्तसमाणं माणं एवं चेव गूढावत्तसमाणं मातमेवं चेव आमिसावत्तसमाणं लोभमणुपविट्ठे जीवे कालं करेति नेरइएसु उववज्जेति (सू० ३८५)

'उप्पाये'त्यादि कण्ठ्यं, नवरं उत्पादपूर्वं प्रथमं पूर्वाणां तस्य चूला—आचारस्याग्राणीव तद्रूपाणि वस्तूनि—परिच्छेदविशेषा अध्ययनवच्चूलावस्तूनि । उत्पादपूर्वे हि काव्यमिति काव्यसूत्रं कण्ठ्यं चैतन्नवरं काव्यं—ग्रन्थः, गद्यम्—अच्छन्दोनिबद्धं शस्त्रपरिज्ञाध्ययनवत् पद्यं—छन्दोनिबद्धं विमुक्त्यध्ययनवत्, कथायां साधु कथ्यं ज्ञाताध्ययनवत्, गेयं—गान-

योग्यं, इह गद्यपद्यान्तर्भावेऽपीतरयोः कथागानधर्म्मविशिष्टतया विशेषो विवक्षित इति । अनन्तरं गेयमुक्तं, तच्च भाषास्वभावत्वात् दण्डमन्थादिक्रमेण लोकैकदेशादि पूरयति, समुद्घातोऽप्येवमेवेति साधर्म्यात् समुद्घातसूत्रे सुगमे च, नवरं समुद्धननं समुद्घातः—शरीराद्बहिर्जीवप्रदेशप्रक्षेपः, वेदनया समुद्घातः कषायैः समुद्घातो मरणमेवान्तो मरणान्तः तत्र भवो मारणान्तिकः स एव समुद्घातो वैक्रियाय समुद्घातः२ इति विग्रहा इति । वैक्रियसमुद्घातो हि लब्धिरूप उक्त इति लब्धिप्रस्तावात् विशिष्टश्रुतलब्धिमतामभिधानाय 'अरहओ' इत्यादि सूत्रद्वयी सुगमा, नवरमजिनानामसर्वज्ञत्वात् जिनसंकाशानामविसंवादिवचनत्वाद् यथापृष्टनिर्व्वक्तृत्वाच्च सर्वे अक्षराणाम्—अकारादीनां सन्निपाता—द्व्यादिसंयोगा अभिधेयानन्तत्वादनन्ता अपि विद्यन्ते येषां ते सर्वाक्षरसन्निपातिनः, एतेषां जिनसंकाशत्वे कारणमाह—'जिणो विवे'त्यादि, 'उक्कोसिय'त्ति नातोऽधिकाश्चतुर्दशपूर्विणो बभूवुः कदाचिदपीति । ते च प्रायः कल्पेषु गता इति कल्पसूत्राणि सुगमानि च, नवरं 'अद्धचंदसंठाणसंठिए'त्ति पूर्वापरतो मध्यभागे सीमासद्भावादिति । देवलोका हि क्षेत्रमिति क्षेत्रप्रस्तावात् समुद्रसूत्रं व्यक्तं, नवरं एकमेकं प्रति भिन्नो रसो येषां ते प्रत्येकरसाः, अतुल्यरसा इत्यर्थः, लवणरसोदकत्वाल्लवणः पाठान्तरे तु लवणमिवोदकं यत्र स लवणोदो निपातनादिति प्रथमः वारुणी—सुरा तया समानं वारुणं वारुणमुदकं यस्मिन् स वारुणोदः चतुर्थः क्षीरवत्तथा घृतवदुदकं यत्र स क्षीरोदः पञ्चमः घृतोदः षष्ठः, कालोदपुष्करोदस्वयम्भुरमणा उदकरसाः, शेषास्तु इक्षुरसा इति, उक्तञ्च—"वारुणिवरखीरवरो घयवर लवणो य होंति पत्तेया । कालो पुक्खरउदही सयंभुरमणो य उदगरसा ॥ १ ॥" इति । अनन्तरं समुद्रा उक्तास्तेषु चावर्त्ता भवन्ती-

त्यावर्त्तान् दृष्टान्तान् कषायांश्च तदार्ष्टान्तिकानभिधित्सुः सूत्रद्वयमाह–सुगमं चैतत्, नवरं खरो–निष्ठुरोऽतिवेगितया
पातकश्छेदको वा आवर्त्तनमावर्त्तः स च समुद्रादेश्चक्रविशेषाणां वेति खरावर्त्तः, उन्नतः–उच्छ्रितः स चासावावर्त्तश्चेति
उन्नतावर्त्तः, स च पर्वतशिखरारोहणमार्गस्य वातोत्कलिकाया वा, गूढश्चासावावर्त्तश्चेति गूढावर्त्तः स च गेन्दुकदवर-
कस्य दारुग्रन्थ्यादेर्वा आमिषं–मांसादि तदर्थमावर्त्तः शकुनिकादीनामामिषावर्त्त इति, एतत्समानता च क्रोधादीनां
क्रमेण परापकारकरणदारुणत्वात् पत्रतृणादिवस्तुन इव मनस उन्नतत्वारोपणात् अत्यन्तदुर्लक्ष्यस्वरूपत्वात् अनर्थ-
शतसम्पातसङ्कुलेऽप्यवपतनकारणत्वाच्चेति, इयञ्चोपमा प्रकर्षवतां कोपादीनामिति तत्फलमाह—'खरावत्तेत्या'दि, अशु-
भपरिणामस्याशुभकर्मबन्धनिमित्ततया दुर्गतिनिमित्तत्वादुच्यते 'णेरइएसु उववज्जइ'त्ति ॥

अणुराहानक्खत्ते चउत्तारे पं० पुव्वासाढे एवं चेव उत्तरासाढे एवं चेव (सू० ३८६) जीवाणं चउठाणनिव्वत्तिते पोग्गले पावकम्मत्ताते चिणिंसु वा चिणंति वा चिणिस्संति वा, नेरतियनिव्वत्तिते तिरिक्खजोणितनिवत्तिते मणुस्स० देवनिव्वत्तिते, एवं उवचिणिंसु वा उवचिणति वा उवचिणिस्संति वा, एवं चिय उवचिय वंध उदीर वेत तह निज्जरे चेव। (सू० ३८७) चउपदेसिया खंधा अणंता पन्नत्ता चउपदेसोगाढा पोग्गला अणंता चउसमयट्ठितीया पोग्गला अणंता चउगुणकालगा पोग्गला अणंता जाव चउगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ता (सू० ३८८) ॥ चउत्थो उद्देसो समत्तो चउठाणं चउत्थमज्झयणं समत्तं ॥

नारका अनन्तरमुक्तास्तैश्च वैक्रियादिना समानधर्माणो देवा इति तद्विशेषभूतनक्षत्रदेवानां चतुःस्थानकं विवक्षुः

अणुराहेत्यादि सूत्रत्रयमाह—कण्ठ्यञ्चैतदिति । देवत्वादिभेदश्च जीवानां कर्मपुद्गलचयादिकृत इति तत्प्रतिपादनायाह—'जीवाण'मित्यादि सूत्रषट्कं, व्याख्यातं प्राक् तथापि किञ्चिल्लिख्यते, 'जीवाणं'ति णंशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः, चतुर्भिः स्थानकैः—नारकत्वादिभिः पर्यायैर्निर्वर्त्तिताः—कर्मपरिणामं नीतास्तथाविधाशुभपरिणामवशाद्बद्धास्ते चतुःस्थाननिर्वर्त्तितास्तान् पुद्गलान्, कथं निर्वर्त्तितानित्याह—पापकर्मतया—अशुभस्वरूपज्ञानावरणादिरूपत्वेन, 'चिणिंसु'त्ति तथाविधापरकर्मपुद्गलैश्चितवन्तः—पापप्रकृतीरल्पप्रदेशा बहुप्रदेशीकृतवन्तः, 'नेरइयनिव्वत्तिए'त्ति नैरयिकेण सता निर्वर्त्तिता इति विग्रहः, एवं सर्वत्र, तथा 'एवं उवचिणिंसु'त्ति चयसूत्राभिलापेनोपचयसूत्रं वाच्यं उवचिणिंसुत्ति—उपचितवन्तः पौनःपुन्येन 'एव'मिति चयादिन्यायेन बन्धादिसूत्राणि वाच्यानीत्यर्थः, इह च 'एवं बन्धउदीरे'त्यादिवक्तव्ये यच्चयोपचयग्रहणं तत्स्थानान्तरप्रसिद्धगाथोत्तरार्द्धानुवृत्तिवशादिति, तत्र 'बंध'त्ति बंधिंसु २ श्लथबन्धनबद्धान् गाढबन्धनबद्धान् कृतवन्तः २, 'उदीर'त्ति उदीरिंसु २ उदयप्राप्ते दलिके अनुदितांस्तान् आकृष्य करणेन वेदितवन्तः २, 'वेय'त्ति वेदिंसु २ प्रतिसमयं स्वेन रसविपाकेनानुभूतवन्तः २ 'तह निज्जरा चेव'त्ति निज्जरिंसु २ कार्त्स्न्येनानुसमयमशेषतद्विपाकहान्या परिशातितवन्तः २ इति । पुद्गलाधिकारात् पुद्गलानेव द्रव्यादिभिर्निरूपयन्नाह—'चउप्पएसे'त्यादि सुगममिति ॥

इति चतुःस्थानकस्य चतुर्थ उद्देशकः समाप्तः ॥ ग्रन्थाग्रं २९३२

॥ इति श्रीमदभयदेवाचार्यविरचिते स्थानाख्यतृतीयाङ्गविवरणे चतुःस्थानकाख्यं चतुर्थमध्ययनं समाप्तम् ॥